

MINDENES GYŰJTEMÉNY I.
ARTES POPULARES 21.

ARTES POPULARES 21

MINDENES GYŰJTEMÉNY

I.

Tanulmányok
KÜLLŐS IMOLA
60. születésnapjára

Budapest, 2005
ELTE BTK Folklore Tanszék

ARTES POPULARES 21.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékének évkönyve
Yearbook of Department of Folklore, Loránd Eötvös University, Budapest

ISSN 0139-4649

Sorozatszerkesztő / Serial editor

VOIGT VILMOS

Szerkesztette / Edited by

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

A kötet megjelenését támogatta:

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Népművészeti Kollégiuma

OTKA F 048440. sz. pályázat

Kiadja az ELTE BTK Folklore Tanszék

A kiadásért felel: Voigt Vilmos

Borítóterv, tördelés: Csörsz Rumen István

A szerkesztő munkatársa: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai munkálatok: TIMP Kft.

Winter's Smile

TABULA GRATULATORIA

Agócs Gergely	Kapros Márta
Ambrus Vilmos	Keményfi Róbert
Balogh Balázs	Kerényi Ferenc
Bartha Elek	Keszeg Vilmos
Bárth Dániel	Kisbán Eszter
Bárth János	Kósa László
Benedek Katalin	Kőszeghy Péter
Bereczky János	Kríza Ildikó
Bertha Péter	Kürti László
Bíró Ferenc	Lázár Katalin
Boldizsár Ildikó	Magyar Zoltán
Borsos Balázs	Mohay Tamás
Bódi Erzsébet	Molnár Ildikó
Czövek Judit	Olosz Katalin
Csibi László	Orlovszky Géza
Csonka-Takács Eszter	Paksa Katalin
Deáky Zita	Paládi-Kovács Attila
Demeter Júlia	Palya Bea
Domokos Mária	Pintér Márta Zsuzsanna
Egyed Emese	Pozsony Ferenc
Erdélyi Zsuzsanna	Puskás Katalin
Égető Melinda	Raffai Judit
Felföldi László	Rudasné Bajcsay Márta
Forrai Ibolya	Sántha Terézia
Fúri Anna	Sárkány Mihály
Füzes Endre	Schwarcz Gyöngyi
Gazda Klára	Sebő Ferenc
Hargittay Emil	Selmeczi Kovács Attila
Hála József	Somfai Kara Dávid
Heltay Ágnes	Szabó Zoltán
Hoppál Mihály	Szacs vay Éva
Horváth Iván	Szalay Olga
Jávor Kata	Szentmártoni Szabó Géza

Szilágyi Miklós
Szörényi László
Tánczos Vilmos
Tátrai Zsuzsa
Tomisa Ilona
Tóth Tünde

Tüskés Gábor
Vargyas Gábor
Verebélyi Kincső
Veres Péter
Zsigmond Győző

*Babeş – Bolyai Tudományegyetem
Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék*

Debreceni Egyetem Néprajzi Intézet

Európai Folklór Intézet

ELTE Folklore Tanszék

ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék

MTA – ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport

ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Kriza János Néprajzi Társaság

Magyar Néprajzi Társaság

Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztálya

MTA Néprajzi Kutatóintézet

MTA Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi Osztály

PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék

SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Palóc Múzeum (Balassagyarmat)

Kiss Lajos Néprajzi Társaság (Szabadka)

Carmina Danubiana együttes

Musica Historica együttes

Biography of Imola Küllös

Place and date of birth: Klagenfurt, 25th July, 1945

- 1968 M. A. degrees in ethnography, folkloristics, linguistics and literature
Eötvös Loránd University, Budapest
- 1968–1984 research fellow at the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences
- 1984–1993 senior lecturer, Department of Folklore Studies, Eötvös Loránd University (Budapest)
- 1991 – PhD degree in folklore studies
- 1993 – associate professor, Department of Folklore Studies, Eötvös Loránd University (Budapest)
- 1998–2001 Széchenyi Scholarship for Professors
- 2001 D. Sc
- 2004 habilitation

Major fields of professional interest

- Theoretical and methodological issues of folklore studies (oral and literary tradition, social historical approach of folklore genres)
- Classification of verses folklore genres, especially Hungarian folk songs from a historical approach, the relationship between genres of folklore and those of 16–19th century manuscript popular poetry
- Hungarian and international folklore of outlaws
- Various forms of Hungarian peasants' literacy: autobiographies, best men's rhymes, verses on grave markers, manuscript collections of religious and secular content used by peasants
- New forms of folklore: poetry, autobiographical narratives, diaries and letters of the communities in 2nd world war prison camps and in Stalinist laagers
- Protestant popular religiosity, the function and significance of paraliturgical traditions in everyday life, especially among Hungarian communities abroad
- Relationship between folk tradition and ethnic identify among Hungarians in the Carpathian basin

Research and education abroad

- 1993, 1994 University of Jyväskylä (Finland); 1991, 1995, 1998 School of Scottish Studies, University of Edinburgh (UK, Scotland)
- 1985 – Editor-in-chief of the series *Vallási Néprajz (Folk Religiosity)*;
- 1998 – member of the editorial board of *Hungarian Heritage* (an English bulletin issued by the European Folklore Centre, Budapest)

Küllős Imola életrajza

1945. július 25-én született Klagenfurtban. Szüleit 1956-os szerepvállalásuk miatt internálták, az általános iskolát több településen (Debrecen, Kulcs, Rácalmás, Pomáz) végezte. 1959–1963-ban a budapesti Móricz Zsigmond Gimnázium tanulója volt, kitűnő előmenetellel érettségizett. 1963–1968 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–néprajz szakán tanult, 1968-ban kitüntetéses diplomával végzett.

1968 és 1984 között az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának munkatársaként dolgozott (1974. januárig tudományos segédmunkatárs, majd tudományos kutató). 1984. április 1-től az ELTE Folklore Tanszékének adjunktusa, majd 1993-tól docense lett. Habilitációjára 2004 februárjában került sor.

Bölcsészdoktori értekezését 1973-ban védte meg, *summa cum laude* minősítéssel. A *néprajztudomány kandidátusa* címet 1991-ben, az *MTA doktora* címet pedig 2004-ben nyerte el.

Kutatási területei, témái:

1. A folklorisztika elméleti és módszertani kérdései (szóbeli és írásos hagyomány, az egyes műfajok, témák társadalom- és mentalitástörténeti megközelítése).
2. A verses folklórműfajok, különösen a magyar népdal klasszifikálása, fejlődéstörténete, a 16–19. századi kéziratos világi költészet és a közköltészet műfajai, továbbélésük a folklórban.
3. A magyar és nemzetközi betyárfolklor.
4. A magyar paraszti írásbeliség különböző műformái: önéletírások, vőfélyversek, fejfaversek, paraszti használatban lévő vallásos és világi tartalmú kéziratos füzetek.
5. A folklór új megnyilatkozási formái: a sztálini lágerek és a II. világháború hadifogolytáborainak költészete, életrajzi elbeszélései, írott alkotásai (naplók, levelek stb.)
6. A protestáns népi vallásosság, a paraliturgikus hagyományok szerepe és jelentősége a mindennapi életben, elsősorban a határainkon kívül kisebbségi sorban élő magyaroknál.
7. Néphagyomány és etnikus identitás összefüggései a Kárpát-medencében élő magyaroknál.

A tanszéki oktató és szervező munkán (pl. az OTDK előkészítésén) túl jelentős részt vállalt a folklorisztika tudományszervezésében. 1970 óta választmányi tagja és tisztségviselője a *Magyar Néprajzi Társaságnak*; 1997 júliusáig, majd 2003-tól ismét a *Folklor Szakosztály* egyik titkára. 1985 óta tagja a *Református Theológiai Doktorok Kollégiumának* (DK), ahol az *Egyházi Néprajzi Szekció* keretében dolgozik. Tagja a *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak*, a *Protestáns Közművelődési Egyesületnek*, a *Nemzetközi Népi Elbeszéléskutató Társaságnak* (ISFNR), valamint a

Nemzetközi Etnológiai és Folklór Társaságnak (SIEF). Elsősorban a népi vallásosságot kutató (Folk Religion) szekció munkájába kapcsolódott be, eddig két konferenciájukon (1995: Portugália, Quinta do Real; 1999: Magyarország, Szeged) vett részt.

1985 óta szerkeszti a *Vallási néprajz* című kiadványsorozatot. 1998 óta az *Európai Folklore Központ* által indított angol nyelvű tudományos és informatív kiadvány, a *Hungarian Heritage* szerkesztőbizottságának tagja.

1997-ben elnyerte az *Iskolateremtő Mestertanár* címet és a *Fáy András Díjat* az Országos Tudományos Diákkör tevékenységét támogató munkáért (1984 óta az ELTE Néprajzi Diákkörének vezető tanára). 1998–2001 között *Széchenyi Professzori Ösztöndíj*ban részesült. Számtalan OTKA-pályázat mellett kétszer nyerte el a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány* „Tudomány az oktatásban” altémájú támogatását (Csörsz Rumen Istvánnal közösen).

Két ízben tanított 1-1 hétig a Jyväskyläi Egyetem (Finnország) Hungarológiai Programjában (1993, 1994). 1991-ben az Edinburghi Egyetem *School of Scottish Studies* gondozásában lévő Eric Cregeen ösztöndíjjal kutatóúton járt Skóciában. 1995-ben és 1998-ban újabb edinburghi kutatóútra került sor, számos magyar folklorisztikai tárgyú előadással. A skót etnográfusokkal folytatott együttműködés egyik fontos eseménye volt Margaret Mackayvel közös erdélyi néprajzi gyűjtőútja.

Küllös Imola évtizedek óta rendszeresen készít tudományos és ismeretterjesztő műsorokat a Magyar Rádióknak (utóbbi írásaiból 1978-ban többszerzős váltogatás is megjelent), a Duna Televízióknak és a Magyar Televízióknak.

Küllös Imola bibliográfiája

A szerkesztés lezárva: 2005. május 1.

Könyvek

Önálló kötetek

Betyárok könyve. (Néprajzi Kiskönyvtár) Budapest, 1988.

Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig. (A Romológiai Kutatóintézet Közleményei 9.) Szekszárd, 2003.

Közköltészet és népköltészet. A XVII – XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata. (Szóhagyomány) Budapest, 2004.

Kritikai és népszerű szövegkiadások

Énekes Poézis. (Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekeiből.) Szakmailag ellenőrizte, az utószót és a jegyzeteket írta Küllös Imola. S. a. r. Katona Tamás – Küllös Imola – Domokos Mária. Budapest, 1979.

Népköltészet. Válogatta, összeállította, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta Küllös Imola. (A magyar költészet kincsestára) Budapest, 1994.

Közköltészet 1. Mulattatók. S. a. r. Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, 2000. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 4.)

Kötetszerkesztés

„Emlékül hagyom...” Önéletírások. Szerk. Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János. Budapest, 1974.

Kis magyar néprajz a Rádióban. Szerk. Jávor Kata – Küllös Imola – Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 1978.

Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Szerk., a bevezetést írta Küllös Imola. Budapest, 1982. (Documentatio Ethnographica 9.)

Veszelné Gémes Eszter: *Történetek Rózsa Sándorról*. Szerk., utószó Küllős Imola. Budapest, 1982.

Bibliographia Ethnographica Carpato-Balcanica 3. Red. V. Frolec – J. Kubiček. *Folklórni tradice a zbojnicích: Madarská Ludová Republika*. Brno, 1984.

Vallási néprajz 1 – 2. Református néphagyományok – Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok. Szerk. Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus. Budapest, 1985.

Vallási néprajz 3. Módszerek és történeti adatok. Szerk. Küllős Imola – Molnár Ambrus. Budapest, 1987.

A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. Hopp Lajos – Küllős Imola – Voigt Vilmos. Budapest, 1988.

Vallási néprajz 4. Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl. Szerk. Fejős Zoltán – Küllős Imola. (A Magyarorsággutatás Könyvtára II.) Budapest, 1990.

Vallási néprajz 5. Jubileumi kötet. Szerk. Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus. Debrecen, 1991.

Vallási néprajz 6. Szerk. Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus. Debrecen, 1994.

Vallási néprajz 7. Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küüllői Református Egyházmegyében. Szerk. Küllős Imola. Budapest, 1995.

Vallási néprajz 8. Ökumenikus tanulmányok. Szerk. Küllős Imola. Debrecen, 1996.

Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok. Szerk. Küllős Imola – Molnár Ambrus. Budapest, 1997.

Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Válogatta, a szövegeket gondozta és szerkesztette Küllős Imola. Budapest, 1999.

Vallási néprajz 10. Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk. Küllős Imola. Budapest, 1999.

Hungarian Heritage, Volume 1 – 2. European Folklore Institute, Budapest. (editorial board – book reviews) 2000 – 2001

Világi énekek és versek (1720 – 1846). Válogatta és a szöveget gondozta Csörsz Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta Küllős Imola. Budapest, 2001. (A magyar költészet kincsestára 97.)

És emlékezzél meg az egész útról... Molnár Ambrus pályaképe, néprajzi munkássága és sápi gyűjtése. Szerk. Küllös Imola, munkatárs Dala Sára. Miskolc, 2001.

Geroj ili zbojnyik? Obraz razbojnyika v fol'klore Karpatszkoovo regiona. Heroes or Bandits? Outlaw Traditions in the Carpathian Region. Ed. by Viera Gašparíková and Boris N. Putilov in association with Imola Küllös and Piroska Szabó. Budapest, 2002.

Tanulmányok, recenziók

Nemzetközi folyóiratokban, illetve gyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányok

1981

Predbrežné poznámky o maďarskom zbojníckom folklóre v súvislosti s vydaním medzinárodnej teoretickej monografie. *Slovenský Národopis* 29/2–3. 288–291.

1983

Obraz zbojníka v maďarskej ústnej l'udovej tvorbe. *Slovenský Národopis* 31/2. 209–220.

1985

Kratkij obraz o vengerszkom razbojnyicsstve i o razbojnyicseszkom fol'klore. *CIFU 6. Studia Hungarica* Syktyvkar, 255–264.

1987

Life Cycles in Hungarian Autobiographies: Men and Women. (A paper presented at the SIEF's third congress, 8–12 April, 1987.) Zürich.

1991

The messages of a repertoire investigation – the quantitative stylistic analysis of Csángó folk-songs. In *Finnish-Hungarian Symposium on Music & Folklore Research*, 15–21.11.1987. Tampere. Ed. by Antti Koironen. Tampereen yliopiston kansanperinteen laitoksen julkaisu, Tampere.

1993

A peasant woman prophet's influence on Sub-Carpathian Hungarians. In *Hungarologische Beiträge* 1. 231 – 238. Universität Jyväskylä.

1995

Egy XX. századi református prófétaasszony tevékenysége a Kárpátalján. (Népi vallásosság és történelmi identitás) *Acta Hungarica* (Az Ungvári Hungarológiai Központ folyóirata) VI. 175 – 181. Uzsgorod – Ungvár

1997

Autobiographies „naives” de paysannes Hongroises. *Cahiers de littérature orale* no 42. 155 – 191. Paris

1999

„Little Pentecost” or „Day of Liberation.” Religious Popular Feast or Ethnic Demonstration in a Hungarian Village in Romania? In *Folk Religion – Continuity and Change*. Papers Given at the Second Symposium of Folk Religion in Portugal in September 1999. 233 – 243.

Hazai folyóiratokban, illetve gyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányok

1968

A 17. századi kéziratos lakodalmi és szerelmi énekköltészet folklórműfajai. Budapest (Kéziratos szakdolgozat. ELTE Folklore Tanszék)

1969

A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratos énekköltészet. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II – III. 235 – 245.

1970

Kísérlet a magyar népköltészet szerelmi dalainak tipologizálására. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV. 127 – 146.

1971

Két szerelmi daltípusunkról. (Kísérlet a folklorisztika új módszereinek alkalmazására) *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V – VI. 105 – 114.

1972

Hoppál Mihály – Küllős Imola: Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség. *Ethnographia* LXXXIII. 284 – 292.

1973

A magyar népdal. (A fogalom kialakulása. Népdalosztályozási kísérletek.) (Doktori értekezés. Kézirat. ELTE Folklore Tanszék) Budapest

1976

Csángó népdalok kvantitatív stilisztikai elemzése. *Ethnographia* LXXXVII. 510 – 520.

1977

Adalékok a magyar népdalfogalom történetéhez. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IX. 111 – 138.

Quantitative Examination of „Csángó” Ballad Texts. *Acta Ethnographica* XXVI. 339 – 349.

1980

Csillag Boris. Egy gyermekjátékdal szövegelemzése. In *Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról*. Szerk. Szemerkenyi Ágnes. Budapest, 151 – 182.

Csángó dalok és balladák kvantitatív módszerű vizsgálata. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI – XII. 351 – 372.

1982

A magyar betyárfolklórról. In *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Szerk. Módy György közreműködésével Balassa Iván – Ujváry Zoltán. Debrecen, 569 – 589.

Lírai dalok 1750 – 1830. *Artes Populares* 8. 222 – 224.

A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. In *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. Szerk., bev. Küllős Imola. Budapest, 163 – 173. (Documentatio Ethnographica 9.)

1984

A magyar betyár. Terminológiai és történeti áttekintés. *Ethnographia* XCV. 308–310.

A verses magyar betyárfolklor téma- és motívummutatója. *Ethnographia* XCV. 310–314.

1985

Jankovich Miklós kéziratos énekyűjteményeinek folklorisztikai vizsgálata. In *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772 – 1846.)* Szerk. Belitska Scholtz Hedvig, Budapest, 154–172.

Folklor – kéziratos énekköltészet – irodalom. In *A magyar vers.* (Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai 1981. aug. 10–14.) Szerk. Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit, Budapest, 346–352.

Szabó Zoltán néprajzi gyűjtései az Ethnológiai Adattárban. In *Vallási néprajz 2. Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok.* Szerk. Dankó Imre – Molnár Ambrus – Küllös Imola. Budapest, 250–254, Utószó 538–542.

Utószó. In *Vallási néprajz 2. Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok.* Szerk. Dankó Imre – Molnár Ambrus – Küllös Imola. Budapest, 538–542.

Die Erforschung der Ungarischen Betyarenfolklore. In *Ethnographica et Folkloristica Carpathica.* Tom. 4. Red. Zoltán Ujváry. Debrecen, 127–149. 1985/d.

1986

Paraszti írásbeliség: a folklor új formái. Budapest (*Pro-Ceedings of the Folklore Department – Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről* 159.)

Igaztörténet – élettörténet – önéletrajz. In *Magyar Néprajz V. Népköltészet.* Budapest, 251–266.

1988

A magyar népdalkutatás története. In *Magyar Néprajz V. Népköltészet.* Főszerk. Vargyas Lajos. Budapest, 414–426.

Opre Tódor nótája. A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány. In *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században.* Szerkesztette Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos. Budapest, 235–275.

1989

Paraszti írásbeliség: a folklor új formái. In *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* I. Budapest–Wien 281–291.

1990

Latorköltészet és betyárfolklor. A folklóralkotások sajátosságai egy témakör történeti változásának tükrében. (Kandidátusi disszertáció. 1–2. Kézirat, ELTE Folklore Tanszék) Budapest

1991

Borku Mariska, egy parasztproféta tevékenysége és hatása a Kárpátalján. *Vallási néprajz* 5. Debrecen, 339–362.

1992

Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. In *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Szerk. Mohay Tamás. Debrecen, 271–284.

Mariska Borku, a peasant woman prophet in Sub-Carpathia.(Case-study). *Ethnographica et Folkloristica Carpathica.* Tom. 7–8. Debrecen, 299–313.

Kivégzés előtti búcsúénekek. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6. 616–632.

1993

A cigányok ábrázolása a 17–18. századi kéziratos közköltészetben In *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 1. Salgótarján, 132–150.

1994

Egy XX. századi parasztproféta látomásai és hatásuk a Kárpátalján. *Theológiai Szemle* (Új folyam XXXVI.) 3. 156–162.

1995

A betyárok a folklórban és a valóságban. Betyármondáink nemzetközi és nemzeti vonásai, főbb motivikája. *Néprajzi Dolgozatok* 54. Szerk. Juhász Antal. Szeged (Klny. a *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXVI. 53–71. Hősök és hőstípusok a magyar történeti mondákban c. számából)

„Hej, mikor én huszár vótam Rákóczi vojnában...” Egy 18. századi kéziratos énekszöveg elemzésének tanulságai. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. Budapest, 167–192.

„Világ világossága.” Kis-Küküllő menti adatok egy újkori szokás élettörténetéhez. *Vallási néprajz* 7. *Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében.* Szerk. Küllős Imola. Budapest, 223–235.

1996

„Kicsi pünkösöd” avagy „a szabadság napja” Alsórákoson *Vallási néprajz* 8. *Ökumenikus tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola. Debrecen, 235 – 249.

1997

„Kísértő múlt.” A sztálini légerek költészete egy folklorista szemével. In *Vallási néprajz* 9. *Kárpátaljai tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola – Molnár Ambrus. Budapest, 235 – 277.

Balassi-strófák egy múlt századi vőfélykönyvben. (Újabb adatok a Balassi-strófa élettörténetéhez) In *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Szerk. Kuti Klára, Budapest, 105 – 125.

1998

Egy XX. századi parasztpróféta látomásai és hatásuk a Kárpátalján. In *Extázis, álom, látomás*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, 131 – 146.

1999

Egy református parasztpróféta Mária-látomásai. In *Démonikus és szakrális világok határán. Tanulmányok Pócs Éva ...* Szerk. Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter, Budapest, 441 – 454.

Lányok és asszonyok a XVI–XVIII. századi magyar közköltészetben. In *Hagyományos női szerepek*. Válogatta, a szövegeket gondozta és szerkesztette Küllős Imola. Budapest, 121 – 134.

A húsvéti határkerülés és zöldágazás innovációi két Nyárád menti faluban. *Vallási néprajz* 10. *Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Szerk. Küllős Imola. Budapest, 97 – 105.

A bathi asszony és a debreceni Czenkné mennybejutásának históriája. (Egy XIX. századi kéziratos diákvers és angol párhuzama.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 – 4. 481 – 512.

2000

A nő önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. In *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. I. Szerk.: Balázs Géza et al. Budapest, 134 – 178.

Adatok egy mulattató verstípusunk, *A házastársak veszekedése* élettörténetéhez és dramaturgiájához. In *A magyar színház születése*. Szerk. Demeter Júlia, Miskolc, 88 – 118.

2001

Zsuzsanna-játékok XIX. századi református kéziratokban. In *„Nyisd meg, Uram, szent ajtódat...”* Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára. Szerk. Barna Gábor. Budapest, 197–220.

Asszonynépek, vegyétek eszetekbe... Régi lakodalmak oktató és mulattató költészete. In *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Szerk. Györgyi Erzsébet. Budapest, 175–191.

„We were led by the Lord in a Special Way...” Visions, Explications and Reality in a Twentieth Century Calvinist Congregation. In *Politics and Folk Religion*. Edited by Gábor Barna. Szeged, 153–159.

Így voltunk vezetettve az Úrtól. (A protestáns népi vallásosság kutatásának üzenet értéke.) In *Magyarország az én Hazám*. (A Keresztény Értelmiségiek Szövetsége V. Kongresszusa.) Szerk. Földvári Márta. Budapest, 71–78.

2002

Két XVIII. századi erdélyi diák énekeskönyv. (Ünnepi köszöntő[k] Faragó József 80. születésnapjára). In *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. Szerk. Deáky Zita. Budapest, 175–197. (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 8.)

2003

A szent és a profán a XVIII. századi cigány temetési prédikációkban. (Erdélyi Zsuzsannának, a vallásos népköltészet kutatójának 80. születésnapjára.) In *Imádságos asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*. Szerk. Czövek Judit. Budapest, 87–104.

Textológiai javaslatok egy közköltészeti antológia ürügyén. In *Történeti források és folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései*. Szerk. Barna Gábor. (Folklorisztikai olvasmányok III.). Szeged, 21–30.

2004

Balladaszüzsék és -típusok legrégebbi kéziratok feljegyzései. In *Az Idő rostájában III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. Szerk. Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona. Budapest, 265–294.

A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről. *Ethnographia* (megjelenés alatt)

Csörsz Rumen István – Küllős Imola: A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái. *Irodalomtörténet* 3. 345–355.

Tudományos munka bírálata, recenziók

1971

Az aranyfonó lányok. Ész-t népmesék. Népek meséi. Európa, 1968. *Ethnographia* LXXXII. 108–109.

A vasorrú indzsibaba. Kárpátukrajnai népmesék. Népek meséi. Európa, 1970. *Ethnographia* LXXXII. 109–110.

Férfiszülte leány. Finn népmesék. Népek meséi. Európa, 1969. *Ethnographia* LXXXII. 289–290.

Kríza Ildikó: A halálra táncoltatott lány. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. *Acta Ethnographica* XX. 184–185.

Poézija kresztyjánszkijh prazdnyikov. Textes choisis et publiés par Izali Zemtsovski, avec Éd. „Szovjetszkij piszatyel’”, Leningrád, 1970. *Acta Ethnographica* XX: 1971. 254–255.

1972

Poezija krestanskikh praznikov. Leningrád, 1970. *Ethnographia* LXXXIII. 418–419.

Vengerszkaja etnograficeszkaja enciklopédija. *Szovjetszkaja etnografija* 172–173.

Strukturalische Folkloristik und ethnographische Semiotik. P.G. Bogatyrev: Fragen zur Theorie der Volkskunst. *Acta Ethnographica* XXI. 1972. 390–393.

1973

Strukturalista folklorisztika és etnográfiai szemiotika. *Ethnographia* LXXXIV. 126–129.

Tradicionnyj folklor vladimirskoj derevni. „Nauka”, 1972. *Ethnographia* LXXXIV. 638–639.

1974

Traditsionni folklor vladimirskoi dierevni. Éd. „Nauka”, 1972. *Acta Ethnographica* XXIII. 144–145.

1975

Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. I–II. Budapest, 1974. *Literatura* II. 3–4. 228–232.

1976

A szájhagyományozás törvényszerűségei. Budapest, 1974. *Ethnographia* LXXXVII. 272–273.

Cinege, cinege, kismadár... Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek. Budapest, 1975. *Ethnographia* LXXXVII. 296–297.

1980

„A mese világa mindenütt ott van.” Bukovinai székely népmesék 1. Fábíán Ágostonné meséi. Szekszárd, 1979. *Forrás* XII. 8. 80–81.

1981

Ujváry Zoltán újabb könyveiről. *Forrás* XIII. 10. 87–89.

1982

Gazda József: Így tudom, így mondom. Kriterion, Bukarest, 1980. *Ethnographia* XCIII. 161–162.

Ujváry Zoltán: Szállj el, fecskemadár. Magyar Helikon, 1980. *Ethnographia* XCIII. 325.

Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz. Kriterion, Bukarest 1979. *Ethnographia* XCIII. 327–328.

1983

Tarisznyás Márton: Gyergyó történeti néprajza. Kriterion, Bukarest, 1982. *Forrás* XV. 2. 95–96.

Gusev, V. E. (red.) Aktualnyje problemy sovremennoj folkloristiki. *Ethnographia* XCIV. 165–166.

1984

Ujváry Zoltán: Játék és maszk. I–III. Debrecen, 1983. *Forrás* XVI. 4. 88–90.

1985

Plummer, Ken: Documents of Life. An Introduction to the Problems and Literature of a Humanistic Method. London, 1983. *Ethnographia* XCVI. 446–448.

1986

Oláh Andor: „Fűbe-fába az orvosság!” (Békés megyei népi orvoslás.) *Forrás* XVIII. 11. 94–95.

1989

Csupor Tibor: „Mikor Csíkból elindultam.” A bukovinai székelyek élettörténete. Szépirodalmi, Budapest, 1987. Lőrincz Imre: A bukovinai Istensegítstől a völgy-ségi Majosig. Magvető, Budapest, 1985. *Janus* I. 2 35–41.

1993

D'un conte... a l'autre – La variabilité dans la littérature orale. Édité par Veronika Karády-Görög. Paris, 1990. Editions du CNRS. *Ethnographia* CIV. 283–285.

1994

„Egy szép dologrul én emlékezem...” Csöbrös István kopácsi énekeskönyve. Előszó és jegyzetek kíséretében közzéteszi Katona Imre és Lábadi Károly. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Jung Károly, Bori Imre utószavával. Fórum Kiadó, Újvidék, 1993. *Irodalomtörténeti Közlemények* XCVIII. 5–6. 795–798.

1996

D'un conte... a l'autre – La variabilité dans la littérature orale. Édité par Veronika Karády-Görög. Paris, 1990. Editions du CNRS. *Acta Ethnographica* XLI. 1–4. 336–338.

2000

A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Főszerkesztő: Fejős Zoltán. Szerkesztők: Árvai Judit – Gyarmati János – Szűcs Alexandra. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. *Könyv – Könyvtár – Könyvtáros* IX. 12. 50–52.

Kisebb tudományos érdekű közlemények

1972

Beszámoló a tadzsik népdalszövegek számítógépes vizsgálatáról. *Ethnographia* LXXXIII. 388–392.

1973

Le traitement automatique des données et ses méthodes dans les recherches folkloriques en Union Soviétique. *Acta Ethnographica* XXII. 199–222.

1975

Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Budapest 1975. május 12–14. *Néprajzi Hírek* IV. 36–38.

1977

Manga János emlékére (1906–1977). *Néprajzi Hírek* VI. 123–129.

János Manga (1906–1977). *Acta Ethnographica* XXVI. 381–384.

Átokdal. In Magyar Néprajzi Lexikon I. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 167.

1978

A halott testvér balladájának újabb magyar változata. *Múzeumi Kurír* III. 7. 3–8.
Régi magyar kalendáriumok. *Élet és Tudomány* XXXIII. 1555–1557.

„Emlékül hagyom...” (Krónikák, parasztönéletrajzok.) In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata–Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 351–352.

Virágénekek. In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata–Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 381–383.

A párosítók. In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata–Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 383–385.

Csúfolók, tréfás és gúnydalok. In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata–Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 385–388.

Küllős Imola–Katona Imre: „Már minálunk verbuválnak kötéllel.” (A magyar katonadalok.) In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata – Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 388–391.

Táncszavak, táncdalok. In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata – Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 391–394.

Küllős Imola – Szemerkenyi Ágnes: A feliratköltészet. In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata–Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 396–401.

Kiolvasó versek. In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata–Küllős Imola – Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 413–415.

Gyermekmondókáink ősisége. In *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Szerk. Jávor Kata–Küllős Imola–Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 415–417.

1979

Küllős Imola – Martin György: Javaslat a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztályának 1979–80-as munkatervéhez. *Néprajzi Hírek* VIII. 11–12.

1980

Gyermekélet a régi magyar faluban: időszaki kiállítás a Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Hírek* IX. 30–32.

1981

Beszámoló a Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság munkaüléseiről. Moszkva, 1981. június 1–5. *Néprajzi Hírek* X. 1–2. 12–13.

Küllös Imola – Szemerkenyi Ágnes: Paraszti írásbeliség. In *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 182–184.

János Manga (1906–1977). *Národopis Slovákov v Mad'arsku. A magyarországi szlovákok néprajza. Tanulmányok*. 3. Szerk. Krupa András – Lami István. Budapest 7–14.

1982

Konferencia a bolgár folklór nemzetközi szerepéről. Blagoevgrad, 1981. november 5–6. *Ethnographia* XCIII. 318–319.

A Magyar Néprajzi Társaság megemlékezése Kodály Zoltánról. *Néprajzi Hírek* XI. 3–4. 59.

Unesco tanácskozás Kecskeméten. *Néprajzi Hírek* XI. 3–4. 60–61.

1983

Küllös Imola – Füzes Endre: A Nemzetközi Kárpát–Balkán Bizottság konferenciája. Szentendre, 1982. május 31. – június 4. *Ethnographia* XCIV. 156–157.

Vita a kulturális hagyomány értelmezéséről. Budapest (Folklór, társadalom, művészet 14.)

1984

A Kárpátok és a Balkán betyárhagyományai. *Ethnographia* XCV. 289–290.

Kandidátusi értekezések megvédése. (Földesi Béla: Egy középkori eredetű népszokás, a Gergelyjárás fejlődéstörténeti vizsgálata.) *Néprajzi Hírek* XIII. 14.

1987

Kell-e nekünk népzene? Kerekasztal-beszélgetés a Magyar Rádióban. *Kritika* 5. 20–22.

1988

Betyár szavunk jelentésváltozásai. *Kortárs* XXXII. 10. 130–134.

1991

Rajeczky Benjamin, a néprajzkutató. Elhangzott Pásztón, az 1991. december 8-án megtartott ünnepi megemlékezésen. *Néprajzi Hírek* XX. 92–94.

1993

Pogány Péter Szaléz O. S. B. (1923–1993). *Néprajzi Hírek* XXII. 3–4.

1990

Vallási néprajzi értekezéslet Berekfürdőn. *Néprajzi Hírek* XIX. 3–4. 32–33.

1992

Beszámoló jelentés a Küküllői Református Egyházmegye területén végzett vallási néprajzi és folklorisztikai kutatásokról (1991–1992). *Néprajzi Hírek* XXI. 1–4. 29–32.

1999

In memoriam Rác István (1908–1998). *Tiszavirág* ÉVF 41–42.

2000

Rác István fotókiállításának megnyitója. *Néprajzi Hírek* XXIX. 1–2. 27–29.

Dankó Imre köszöntése. *Néprajzi Hírek* XXIX. 1–2. 90.

Molnár Ambrus (Mezőberény, 1922–Budapest, 2000.) *Néprajzi Hírek* XXIX. 12. 122–123.

Szócikkek a *Britannica Hungarica* számára (*Népköltészet; népdal; népmese; népballada; Óperencia; ponyva; populáris költészet; vőfélykönyv*)

**KÖZKÖLTÉS ZET, KÖZKULTÚRA,
KÖZVÉLEMÉNY**

Tótfalusi Kis Miklós és a szórakoztató irodalom

Tótfalusi Kis Miklós 1689 őszén büszkén és öntudatosan indult haza Hollandiából Erdélybe.¹ Sok honfitársa „magahányó” hetvenkedőnek vélte és „hitván vas-mívesnek” gúnyolta a tehetséges és sikeres tipográfust, akinél pedig „jobbat e világon nem tartanának a mostaniak” – írta önmagáról.² Ezután minden erejét hazájának és az erdélyi könyvnyomtatásnak kívánta szentelni. A világhír övezte betűművész valójában még mesterségének határait is messze túlhaladó küldetésstudattal, buzgósággal, „devócióval” lépett újra hazai földre. „Isten ihlette belém azt az indulatot” – írta.³ Jól tudjuk, hogy ez a mesterségbeli elhivatottság a legszorosabban összefügg a magyar reformáció és a magyar református *Biblia* ügyével, még akkor is, ha a hazai viszonyok közt megkeseredő, „desperatióba”⁴ süllyedő mester néha úgy érezhette, hogy munkájának több becsülete volt a katolikusoknál, mint a reformátusoknál.⁵

A Kolozsvárott letelepülő Kis Miklós nyomdája fennállásának kilenc éve alatt mintegy száz – jelentős részben magyar nyelvű, világi – kötetet adott ki.⁶ Joggal nevezi istenkísértésnek⁷ a hazai tipográfia felvirágoztatására tett erőfeszítéseit. Szokás volt szembeállítani Kis Miklós erdélyi műhelyének „derék”, azaz vallásos és „débda”, azaz világi termékeit. Irigyei felrótták neki, hogy azon iparkodik, hogy saját erszényét duzzassza,⁸ és a jól kelő kalendáriumok miatt elhanyagolja az épületes és kegyes kiadványokat.⁹ Mások – óvatosabban fogal-

1 M. Tótfalusi K. Miklós: *Maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége*, Kolozsvár, 1698. – A *Mentségnek* több modern, jegyzetekkel ellátott kiadása létezik; lapszámadataink a bukaresti kiadásra vonatkoznak: Jakó Zs. 1974. 164–281.

2 Uo., 236–240.; Tótfalusi elhivatottságára vonatkozóan l. a 132. jegyzetet; Hermányi Dienes József is feljegyezte, hogy erdélyi irigyei „Ötves Demeternek, Rézmíves Sándornak” gúnyolták a tipográfust: uo., 140. j.

3 Uo., 266.

4 Vö. Jankovics J. 1999.

5 Jakó Zs. 1974. 239, 137. jegyz.

6 Haiman Gy. 1983. 381–403.

7 Jakó Zs. 1974. 266.

8 Uo., 216–220.

9 „Tekintetes Csepregi uram is, azt hallom, hogy hántorgatta: Ennyi és ennyi ezer kalendáriumot nyomtatnak, csak abból mennyi haszon, ha csak egy sustákon eladják is?” Uo., 218.

mazva – azon a nézeten voltak, hogy a nyomda az igénytelen, értéktelen, ám népszerű kötetek hasznából igyekezett fedezni a fontosabb „teológus könyvek” kiadási költségeit.¹⁰

Ez az ellentmondás látszólagos. Egyrészt Kis Miklós világi nyomtatványai mögött is meghúzódnak vallásos szándékok, másrészt vallásos könyvei is hordoznak világi, közművelődési tartalmakat. Ebbe az összefüggésrendszerbe kívánunk most bepillantani.

A vádakat visszautasító tipográfus érvei mögött a mesterség becsületének védelmén túl egységes művelődési program körvonalai rajzolódnak ki.¹¹ Világi nyomtatványain, például Haller János *Hármas históriáján*, népszerű szakácskönyvein, az Amerikáról szóló művön, Werbőczy *Tripartitumán*, *Comico-Tragoedia*-kiadásán, Balassi és Rimay versein,¹² valamint alkalmi kiadványain egyaránt rajta hagyta a „keze szennyét”,¹³ vagyis végzetlenül gonddal tervezte, korrigálta ezeket a könyveket is. Az efféle „hasznos” művek sajtó alá rendezése miatt nem is kellett különösképpen mentegetőznie.

Más volt a helyzet a gyönyörködtető szándékú, népszerű, szórakoztató ponyvanyomtatványjaival. Ezek azok a könyvek, amelyek fennakadtak bírálóinak zord ízlésén, és Kis Miklós valóban védekezésre szorult miattuk: „Azzal ócsárlák igyekezetemet, hogy én csak olyan apróságot – *Argirust*, *Tékozlót*, *Asszonyokról való* s egyéb hiábavaló históriákat – nyomtatok, és nem, amint reménlették, derék könyveket.”¹⁴ Ezekből a szórakoztató nyomtatványokból egyetlen példány sem maradt ránk¹⁵ – a címek alapján azonban a művek könnyen azonosíthatók. Az *Árgirus históriája* több ízben megjelent nyomtatásban a 17. században.¹⁶ Szentmártoni Bodó János unitárius versszerző *Az tékozló fiúnak históriája* című énekét először 1636-ban adták ki Kolozsvárott.¹⁷ A *Tükör* című, névtelen szerzőtől való asszonycsúfoló szintén unitárius környezetben keletkezett: 1627-ben írták Homoródszentpálon, és ki is nyomtatták 1653-ban Lőcsén.¹⁸

10 A Tótfalusi itthoni „hanyatlására” vonatkozó vitatkozó nézetek összefoglalását l. Haiman Gy. 1972. 43.

11 Tótfalusi világi célkitűzéseket is tartalmazó művelődési programjáról l. Jakó Zsigmond összefoglalását: Jakó Zs. 1974. Előszó, 71–81.

12 Haiman Gy. 1983. Bibliography, No. 10, 19, 26, 60, 65, 67, 86.

13 Jakó Zs. 1974. 220.

14 Uo., 214; vö. Kovács Sándor Iván tanulmányával: Király E. 1981. 62–63.

15 Haiman Gy. 1983. 382.

16 Már Kovács Sándor Iván rámutatott arra, hogy Jakó Zsigmond téved, amikor azt feltételezi, hogy Tótfalusi elveszett *Árgirusa* a széphistória „valószínűleg legkorábbi kiadása”: Jakó Zs. 1974. 458, 56. jegyz.; Király E. 1981. 63, 438. – A műnek több, könyvtáblából kiáztatott töredékes kiadása is előkerült, melyek időben megelőzik Tótfalusi nyomtatványát: RMKT XVI. 9. 572–573.

17 RMKT XVII. 4. 400–421.

18 Erről az elveszett nyomtatványról Tótfalusi ismételten megemlékezik a *Mentségben*: Jakó Zs. 1974. 214, 255–256. Tótfalusi *Tükör*-kiadásáról l.: Haiman Gy. 1972. 297–298. A *Tükör* újabban előkerült kiadásairól (1653, 1702, 1733) és feltételezett szerzőjéről, Rákosi Andrásról l. Borsa G. 1984. 470–480.; ill. Haiman Gy. 1984.

Három szempontból fogjuk most szemügyre venni a *Mentségnek* a szórakoztató irodalomra vonatkozó részleteit. Először a ponyvakiadványok közös irodalmi karakterét vázoljuk fel. Ezután Tótfalusi Kis Miklós önkritikájának őszinteségét, érzelmi hátterét próbáljuk megvizsgálni. Végül kísérletet teszünk arra, hogy ezeket a könyveket is beillesszük a reformáció ekkortájt legkorszerűbb közművelődési programjába. Azt állítjuk, hogy a népszerű irodalom kiadói felkarolása összefüggésben áll a nyomtatóműhely elvontabb nemzeti-népnevelési és lelki-vallásos célkitűzéseivel.¹⁹

Tótfalusi korában mindhárom fent említett szöveget széltében ismerték, s igen réginek számítottak. Fontos körülmény, hogy a művek régiségével maga a tipográfus is tisztában volt, s hangsúlyozni is kívánta, hogy ezek az írások a magyar irodalom rég letűnt korszakának termékei. Az *Asszonyokról* szóló kiadvánnyal kapcsolatban meg is jegyezte, hogy „*azelőtt* is azon munka nyomtatásban volt, mégis nem volt annyi irégye vagy gonoszakarója”.²⁰

Nem vitás, hogy az erdélyi református eklézsia vaskalapos hangadói elsősorban erkölcsi szempontból bírálták, „*cirmolták*” az említett ponyvanyomtatványokat: „mind az írásnak módjáról, mind kontinenciájáról hozák elő, hogy az asszonyok igen megütköztenek benne”.²¹ Való igaz, hogy mindhárom mű bővelkedik frivol elemekben. Az *Árgirus* részletgazdag szerelmi jelenetei, a trombitások, kártyások, paráznak közt tobzódó tékozló fiú meséjének – az evangéliumi forrástól messze elrugaszkodó – motívumai, az asszonyok bűneit élénk színekkel ecsetelő *Tükkör* nyers humora nyilvánvalóan szúrta a korlátolt egyháziak szemét.

Mégsem mondhatjuk azt, hogy a három irodalmi alkotás homlokegyenest ellenkezett a reformáció alapvető vallásos és erkölcsi céljaival. A régebbi – 16. századi – protestáns írók még nem idegenkedtek annyira a könnyedebb témáktól, mint puritán utódaik: a morális cél csaknem minden esetben szentesítette a profánnak tűnő irodalmi eszközöket. Ha Melanchthon pártfogolta és inspirálta a görög és római színművek aktualizáló feldolgozásait,²² hogy ne tette volna meg ugyanezt a bibliai témák vonatkozásában? A tékozló fiú történetének esetében ez a támogatás ugyancsak konkrét formát öltött: maga Melanchthon dramatizálta a történetet, s diákjaival színre is vitte Wittenbergben.²³ Szentmártoni Bodó János Tótfalusi által kiadott *Tékozló fiúja* tehát egy jellegzetes 16. századi protestáns iro-

19 Sem kortársai, sem modern elemzői nem értették világosan Tótfalusi hármasság célkitűzésének belső koherenciáját. Klaniczay Tibor azt sejteti, hogy a bibliaolvasás előmozdítása, valamint a világi kultúra terjesztése az írástudatlanság elleni harc része: Misztótfalusi Kis M. 1952. 7–22.; Jakó Zsigmond is úgy gondolkodott Tótfalusirol, hogy „az anyanyelvű műveltség terjesztését ő már világi szempontokból tartotta fontosnak”: Jakó Zs. 1974. 75.; Kovács Sándor Iván viszont plasztikusan érzékeltette Tótfalusi „isteni elhivatottságát” a nyomdászat minden ágazata iránt: Király E. 1981. 61.

20 Jakó Zs. 1974. 255.

21 Uo.

22 Ritoókné Szalay Á. 2004. 259–263.

23 Blackburn, R. H. 1971. 25; Ács P. 2001. 5–6.

dalmi téma újrafeldolgozása: Baranyai Pál 1545-ben keletkezett, hasonló című históriás énekén kívül²⁴ több 16. századi „tékozló fiú”-dráma előadásáról vannak ismereteink.²⁵

Hasonlóképpen tipikus 16. századi protestáns irodalmi műfajba tartozik a *Tükör* című asszonycsúfoló. A női gyengeségek, jellemhibák és bűnök humoros, szatirikus kipellengérezése a korai protestáns irodalom kedvelt témája.²⁶ Különösen jellegzetes a házsártos asszonyokról adott jellemzés. A zsarnokoskodó feleség papucsférjét a *Tükör* is „Simonbíró”-nak titulálja, miként annyi más korai protestáns szatíraszerző, például az erdélyi szász Armbrust Kristóf, Heltai Gáspár, Bornemisza Péter és Baranyai Decsi János. A tréfás szójáték a német „Sie ist der Mann” mondat lerövidítése – Luther is kedvelte, s részben az ő hatására vált népszerűvé a reformáció irodalmában. A „Simonbíró” kifejezés pusztá kiejtése felidézhetette a korai reformáció irodalmának hangját, hangulatát.²⁷

Az *Árgirus* természetesen szintiszta világi alkotás, aligha kapcsolható a hitújítás mozgalmaihoz, azt azonban Tótfalusi Kis Miklós is jól tudta, hogy a népszerű széphistória a magyar nyelvű irodalom hőskorából, a 16. századból való, abból a korból, amely először adott anyanyelvű nyomtatott könyvet az olvasni vágyó nép kezébe – s ez a program összhangban volt a protestantizmus törekvéseivel is.²⁸

Kis Miklós látszólag mégis elfogadta bírálóinak érveit, és elismerte, hogy ezek helyett az „aprólék débdáb” könyvek helyett olyasmit kellett volna kinyomtatnia, „valamire e hazának legnagyobb szüksége” volt. Tudjuk azt is, hogy a tipográfus helyel-közzel be is avatkozott a ponyvaköteteinek szövegébe, tompította a szavak életét. Például a *Tükör* című versezet szókimondó alcímeit igyekezett „mitigálni”, megszelídíteni, és az alapjában véve a rossz asszonyokról szóló költeményhez kiegészítésül hozzátoldotta Felvinczi Györgynek *A jó gazda-asszonynak dicséretit* – ezzel kívánta kifogni a szelet támadóinak vitorlájából.²⁹

Kérdés persze, hogy mennyire lehetett őszinte a tipográfus önbírálata. A *Mentség* érvrendszerét a vádak határozzák meg, és az apologetikus szemlélet olykor elfedi a valós szándékokat. Említettük már, hogy Kis Miklóst gyakran támadták azzal, hogy a könyvnyomtatásban a maga hasznát nézi. Természetesen heve-

24 Baranyai Pál: *Például nekünk mit mondott az Isten...* RPHA 1176; vö. Horváth J. 1957. 238.; Latzkovits M. 1998.

25 *Filius prodigus*, 1630–1640 körül. In RMDT II. 38.

26 A 17–18. századi asszonycsúfolók kritikai kiadását I. RMKT XVIII. 4. 55–181.; vö. Ács P. 2004. 149–157.

27 A „Simonbíró” kifejezés tárgytörténetéről I. RMKT XVI. 11. 413.

28 Ritoókné Szalay Á. 1980. 650–655.

29 Tótfalusi biztosan megváltoztatta a vers egyik alcímét, mely a kiadásokban így áll: „Primum genus mulierum ex setosa sue”; erre vonatkozóan írja Tótfalusi: „Sőt a titulusokat mitigáltam, úgy lévén azelőtt expresse: Első rend a dühös ebtől származott, etc.” Jakó Zs. 1974. 255. Elbeszéléséből kiderül, hogy az elkallódott ponyvakiadvány nemcsak a *Tükör* című asszonycsúfolót (RMKT XVII. 8. 299–305, 586–588.; RMNy 2475), hanem Felvinczi György *A jó gazda-asszonynak dicséreti* című versezetét is tartalmazta, mely utóbbihoz maga is hozzátoldott néhány strófát: RMKT XVII. 13. 114–123, 588.

sen védekezett, s önmagát az ostoba jóhiszeműség mintapéldájaként említette, aki „a közönséges jót addig úzta, hogy mindenéből kifogyott”.³⁰ Mindazonáltal a szórakoztató könyvek kapcsán elismerte, hogy „amiből látja a szegény-legény, hogy hasznocska jó: azt nyomtatja. Derék könyveket itt hiába nyomtatnánk, ha lehetne is; efféle aprólék débdábon ami olcsó, mégis inkább kapnak”.³¹

Ez a mentegőzés nem hat teljesen őszintének, hiszen ellentmondásban áll azzal a fennen hangoztatott szándékával, hogy lemondva a „zsíros koncról”,³² az üzleti haszonról, mindenét feláldozza a nemzet kiműveléséért. Nyilvánvaló, hogy a nyomdász eltúlozta önfeláldozó magatartásának mértékét. Mégis elhihető, hogy szemei előtt „lent” Erdélyben is ugyanazok a magas „devóciós” célok lebegtek, mint „fent”, Hollandiában.³³ A *Mentséget* író – vádak és szemrehányások gyűrűi közt fuldokló – tipográfus kuszának ható érvei nagyralátó, és korának szintjén mérve szabadelvű közművelődési programot védelmeznek. Ebben a szórakoztató irodalomnak sajátos helye és szerepe volt.

A Tótfalusi-nyomda népszerű kiadványaira szórt szidalmakban nem nehéz felismerni a 17. századi magyar kálvinizmus uralkodó szemléletét. Ugyanazok a maradi erdélyiek ócsárolták ezeket a könyveket, akik irigykedve felhánytorgatták a mester feleségének „mód nélkül cifra” öltözködését is.³⁴ A megfélemlített tipográfus olykor igazodni kényszerült becsmérőinek nézeteihez, egészséges humorát megőrizve mégis kimondta: „Mindennek tetszeni még Istenhez sem fért”.³⁵ Nyilvánvaló tehát, hogy Tótfalusi irodalmi-közművelődési programja a domináns erdélyi kulturális gondolkodástól gyökeresen különböző eszmei alapokon nyugodott.

Köztudomású, hogy a 17. század elején még megbotránkoztatóan „forradalmi” kálvinista megújulás a század végére megmerevedett. A hitélet tisztaságát követelők kegyességgyakorlása fokozatosan beszűkült és megcsontosodott. Tótfalusi korában – mind Erdélyben, mind Hollandiában – éppen az egykori „forradalmárok” képviselték a református „ortodoxiát”.³⁶ Kis már hollandiai éveitől is Joannes Cocceius (1603–1669) korszerű kálvinista teológiájának híve volt, s ez irányú érdeklődése Németalföldön tovább mélyült.³⁷ A coccejánusok legfőbb feladatuknak a *Biblia*, a történelem és a filozófia tanulmányozását tekintették, azon igyekeztek, hogy érvényt szerezzenek a „sola scriptura” elvét meghirdető 16. századi reformáció eredeti törekvéseinek. Tudományos programjuk szoros

30 Jakó Zs. 1974. 261.

31 Uo., 255.

32 Uo., 167.

33 Uo., 180.

34 Uo., 215–216.; vö. Hermányi Dienes József megjegyzéseivel a 140. jegyzetben.

35 Uo., 256.

36 Wall, E. van der 1999.

37 Koltay-Kastner J. 1954. Cocceius magyar kapcsolatairól I. még: Gömöri Gy. 1999.; Tóth I. 1998. 139–153.

összefüggésben állt vallásos célkitűzéseikkel. Hittek az ember és a világ fokozatos tökéletesedésében, Isten országának közelségében, az egyetemes Szombatban, vagyis a „szentek” ezer évig tartó békés és boldog evilági birodalmában.³⁸

A *Mentség*ben elősorolt vádak értelmezését kétségtelenül megnehezíti az a jól ismert körülmény, hogy a tipográfus legelszántabb ellenfelei egykori hollandiai tanuló társai voltak, akik szintén a coccejánusok táborába tartoztak.³⁹ Tévedés és anakronizmus lenne tehát puritánusok és coccejánusok összecsapásáról beszélni itt, hiszen ez a vita már Tótfalusi Hollandiába költözése előtt lezajlott.⁴⁰ Az újabb kutatás éppen ezért kerülni igyekszik a vita elvi-teológiai szempontú értelmezését, és inkább az ellenfelek közt feszülő társadalmi különbségekből magyarázza a konfliktus kiéleződését.⁴¹ Ám Kis Miklós könyve mégis inkább eszméket és magatartásformákat ütköztet. Valószínűnek látszik, hogy az erdélyi református egyház Tótfalusit elítélő vezetői – az adott politikai helyzetnek megfelelően – másként értelmezték Cocceius üzenetét, mint a *Mentség* szerzője. Érdeemes felfigyelni arra, hogy Hollandiában éppen akkor lángolt fel újra a puritánus–coccejánus vita, amikor Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdája megkezdte tevékenységét.⁴² Ez a vita megosztotta magukat a coccejánusokat is: a békességre és kompromisszumra törekvő „szigorú” coccejánusok magukévá tették a puritánusok erkölcsi követelményeit, tiltva a tánc, a nevetés, a kártya, a kocka, az ékes ruházat, a kozmetikumok, a színház és más hasonló bűnös örömforrások élvezetét. A Tótfalusi-nyomda szórakoztató nyomtatványai körüli nézeteltérések tehát értelmezhetőek a „puritán” és „liberális” coccejánusok összetűzéseként. Kis Miklós mindig idegenkedett az esztétikum élvezetét elutasító aszketikus életelvektől. Aligha véletlenül hasonlította saját tipográfusi műgondját az „akkurátus” piktorok – nyilvánvalóan a németalföldi festők – pontosságához.⁴³ Puritánus elveket valló támadóinak éppen ez az emelkedett szellemiség szűrt leginkább szemet.

Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusát ésszerűen az amszterdami bibliakiadás filológiai problémáinak keretei közt szokás vizsgálni.⁴⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy a magyar tipográfus nem volt érzéketlen a descartes-i eszmékkel áthatott coccejánizmus teológiájának és filozófiájának általános érvényű tanai iránt sem. Tudjuk, hogy ismerte Descartes műveit, és kivonatokat készített Cocceius spiri-

38 Wall, E. van der 1994.

39 Koltay-Kastner J. 1954. 294–296.

40 A puritánus Gisbert Voetius (1589–1676) és a „liberális” Cocceius magyar követői közti disputa az 1673-ban tartott radnóti zsinaton zajlott le: uo., 286–287.

41 L. Jakó Zsigmond előszavát: Jakó Zs. 1974. 40–43.

42 Tótfalusi műhelye 1693-ban kezdett el dolgozni. 1694-ben a holland puritánusok azt követelték III. Vilmos orániai hercegtől, hogy segítsen elűzni az „új remonstránsoknak” nevezett coccejánusokat a református egyházból. Ám a mérsékelt gondolkodású helytartó nem hallgatott rájuk, sőt, puritánellenes intézkedéseket hozott: Wall, E. van der 1999. 47.

43 Jakó Zs. 1974. 237–238.

44 Tótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum*. Kolozsvár, 1697. – Hasonmás és fordítása. Előszó: Makkai László, ford.: Fekete Csaba. Budapest, 1985.

tualista tanítványának, Pierre Poiret-nek metafizikájából.⁴⁵ Feltételezhető, hogy a *Biblia* misszióján alapuló egyéni küldetéstudata, „devóció”-ja is a coccejánus eszmék hatására bontakozott ki benne.

Tótfalusi Kis Miklós népszerű nyomtatványai mögött természetesen nem szükséges valamiféle átgondolt coccejánus programot látni. Annyi azonban bizonyos, hogy könyvkiadói tervei, közművelődési szándékai és vallási célkitűzései mély harmóniában álltak egymással. Ez a kiegyensúlyozottság legkifejezőbbben a fokozatos szakmai, művészi és szellemi tökéletesedésről, „perfekció”-ról vallott nézeteiben tükröződik. Vajon mit értett Tótfalusi „perfekción”? Filológiai pontosságot, mesterségbeli tökéletességet vagy valamilyen emelkedettebb életcél?

Ellenfelei szemére vetették Kis Miklósnak, hogy „belgiumi akkurációt”, gondosságot kívánt meghonosítani Erdélyben, holott, úgy vélték, „ennek jobb csak úgy maradni, amint eddig volt”.⁴⁶ Az öntudatos tipográfus felelete művészi hitvallásként is felfogható: „Hogy sem a reformációban, sem egyéb dolgokban soha nem volt ennél ártalmasabb opinio. Hát ha az emberi elmét ezzel így kellene megkötni, micsoda campust engednének annak? Avagy nem jó-é, hogy a mesterségekhez többet-többet találjanak [fel]? Micsoda volt elsőben a tipográfia, micsoda a puska találmány? Avagy nem gradatim mentenek-é perfekcióra?”⁴⁷ A *Mentség* ezen sokszor emlegetett, de kellőképpen meg nem értett részletével kapcsolatban két dolgot érdemes tekintetbe venni. Elsősorban azt, hogy a szerző határozottan összekapcsolja a hitélet reformációját a technikai vívmányok tökéletesedésének gondolatával. Ezenkívül szembeötlő az is, hogy az egyetemes fejlődést „gradatim”, vagyis fokonként képzel el az író –, a közhellyé kopott szólással élve: *ecclesia reformata et semper reformanda*. A coccejánus bibliamagyarázók, akikre Tótfalusi egy bekezdéssel alább hivatkozik, szintén Isten terveinek fokozatos megvalósulását vélték felfedezni a történelemben.⁴⁸ Ebben az általános és fokozatos fejlődésmenetben minden létezőnek, még a legapróbb dolognak is előre kiszámított helye van: „Az Isten gyakran alávaló és semminek alított eszközök által, tapasztalhatóképpen való segítségével viszi véghez az ő dicsőségét” – olvashatjuk a *Mentség* bevezetőjében.⁴⁹

Ezzel a fokozatos tökéletesedési elvvel áll kapcsolatban a Tótfalusi-nyomda közművelődési programja:

45 Koltay-Kastner J. 1954. 288. Pierre Poiret (1646–1719) Tótfalusira és amszterdami baráti körére gyakorolt hatásáról I. Turóczy-Trostler J. 1961. Poiret millenarista spiritualizmusára vonatkozóan I. Fremantle, A. J. 1964.

46 Jakó Zs. 1974. 240.

47 Uo.

48 „Mi szükség (hogy közelebb szóljak) Volebius, Amesius helyett [vagyis a puritánus teológusok helyett] Coccejusra, Burmannra [azaz fejlettebb, haladottabb gondolatokra] vágynunk?”: Uo., 241. – A newtoniánus fiziko-teológia és a coccejánizmus prófétikus teológiája ugyanazon érem két oldala: az egyik a természetben, a másik a történelemben kutatja Isten terveit: vö. Wall, E. van der 1999. 200–202.

49 Jakó Zs. 1974. 165.

Nem mindeneget kellene a deák nyelvnek tanulásával terhelni, bárcsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni – csak ezzel is sokra mehetnének! [...] A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, mely sok esztendeig kínoznak a skólákban mindeneget, mégis kevés mehet perfekcióra. De ha csak a maga nyelvén való olvasást tenné fel célul, kevés idő kellene arra, és kevés volna olyan szegény ember, akitől annyi költség ki nem sülné. Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és írásra, aki úgy akarná. Ezt cselekszik más keresztyén nemzetekben, és ezért kél egyikért jobban a könyv.⁵⁰

A népszerű irodalmi művek kiadásában és védelmezésében felsejlik az igény az uralkodó 17. századi szemlélet levetkezésére, egyszersmind a 16. századi reformáció eredeti eszményeinek felelevenítésére. „Meggondolván és ezt is, mívégre fogtam Istenem előtt mindezekhez, ti., hogy nemzetemnek használhatnék vélek, és talám avégre adott Isten azokban olyan előmenetelt; az Isten is – mondok – megvér, ha abbéli intenciómnak, és mintegy fogadásomnak eleget tenni nem igyekezem” – írta.⁵¹

Ebben a programban az anyanyelvű olvasás elterjesztése volt az eszköz, és a „minden népnek az ő nyelvén” megszólaló *Biblia* missziója a cél.⁵² Tótfalusi Kis Miklós mindebben a 16. századi magyar irodalom nyelvének kifejlesztőit, megalkotóit, az erasmista bibliafordítókat és a korai reformátorokat követte. A szórakoztató irodalom támogatásával Tótfalusi az egyetemes és fokozatos tökéletesedést, a „perfekciót” szolgálta, a „perfekció” pedig végső soron Istent. A tökéletesség iránti vágy munkált Kis Miklós „devóciójában”, így mozdíthatta elő leginkább a nemzeti nyelvű evangelizációt: a haza és a *Biblia* egységbe foglalt ügyét.

Irodalom

Ács Pál

2001 *A Tékozló fiú ihletforrása: Melanchthon. Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, Budapest, 5–6.

2004 „Nem jobb ő is a Deákné vásznánál”. *A Hungarian Fiddler’s Song before 1580*. In *Igniculi sapientiae. János-Baranyai-Decsi Festschrift*. Ed. Gábor Barna, Ágnes Stremler, Vilmos Voigt. Budapest, 149–157.

Ruth H. Blackburn

1971 *Biblical Drama under the Tudors*. The Hague.

Borsa Gedeon

1974 Adalékok a *Tükör* című asszonycsúfoló vershez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 470–480.

50 Uo., 263–264.

51 Uo., 167–168.

52 Péter K. 1995.; 2004. 120–125.

- Fremantle, Anne Jackson
1964 *The Protestant mystics*. Introd. by W. H. Auden. Boston.
- Gömöri György
1999 *A bújdósó Balassitól a meggyötört Zrínyi Miklósig*. Budapest.
- Jakó Zsigmond
1974 *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Előszó, szerk. ~. Bukarest.
- Haiman György
1972 *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus. Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. Budapest.
1983 *Nicholas Kis. A Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650 – 1702*. Bibliography compiled by Elizabeth Soltész. San Francisco.
1984 *Tükör az asszonyokról. Az 1702. évi kiadás hasonmása*. Kiad. ~, utószó, szerk. Komlószi Tibor. Budapest.
- Horváth János
1957 *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. (2. kiadás). Budapest.
- Jankovics József
1999 *Devotio és desperatio, avagy az ismétlődés szerepe Tótfalusi Mentsége szerkezetének kialakulásában*. In *Uő.: Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 3) Budapest, 193 – 203.
- Király Erzsébet
1981 *Szakácmesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv*. Kiad.: ~, előszó: Kovács Sándor Iván. (Magyar Hírmondó) Budapest.
- Koltay-Kastner Jenő
1954 *Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa. Irodalomtörténeti Közlemények*, 284 – 296.
- Latzkovits Miklós
1998 *A Filius prodigusról és egy drámaszerkesztői eljárásról. Irodalomtörténeti Közlemények*, 96 – 113.
- Misztótfalusi Kis Miklós
1952 *Maga mentsége*. Kiad. Bán Imre, előszó: Klaniczay Tibor, Budapest.
- Péter Katalin
1995 *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*. In *Uő.: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8) Budapest, 31 – 55.
2004 *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest.
- Ritoókné Szalay Ágnes
1980 *Eleink szórakoztató olvasmányairól. Irodalomtörténeti Közlemények*, 650 – 655.
2004 *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma. Lelkipásztor*, 259 – 263.

RMDT = *Régi magyar dallamok tára*

II. *A XVII. század énekelt dallamai*. S. a. r. Papp Géza. Budapest, 1970.

RMKT XVI. = *Régi magyar költők tára, XVI. század*

9. *Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergei Albert, Huszti Péter énekei. Eurialus és Lucretia históriája. Telamon históriája. Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához. 1567 – 1577*. S. a. r. Horváth Iván, Lévy Edit, Orlovsky Géza, Stoll Béla, Szabó Géza, Varjas Béla. Budapest, 1990.

11. *Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579 – 1588*. S. a. r. Ács Pál. Budapest, 1999.

RMKT XVII. = *Régi magyar költők tára, XVII. század*

4. *Az unitáriusok költészete*. Kiad. Stoll Béla, Tarnóc Márton, Varga Imre. Budapest, 1963.

8. *Bethlen Gábor korának költészete*. Kiad. Komlowszki Tibor, Stoll Béla. Budapest, 1976.

13. *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*. S. a. r. Varga Imre. Budapest, 1988.

RMKT XVIII. = *Régi magyar költők tára, XVIII. század*

4. *Közköltészet, I. Mulattatók*. S. a. r. Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, 2000.

RPHA = *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données*. Dir. Iván Horváth. Paris, 1992.

Tóth István

1998 *Tótfalusi Kis Miklós és a coccejánus megalapozású humanista költészet*. In *Uő.: Értékek és mértékek. Tanulmányok az irodalom területéről*. Nagyvárad, 139–153.

Turóczi-Trostler József

1961 *Magyar cartesianusok*. In *Uő.: Magyar irodalom – világirodalom. Tanulmányok, I*. Budapest, 183–194.

van der Wall, Ernestine

1994 *Between Grotius and Cocceius. The 'Theologia Prophetica' of Campengius Vitranga (1659–1722)*. In *Hugo Grotius Theologian. Essays in Honour of G. H. M. Posthumus Meyjes*. Ed. Henk J. M. Nellen, Edwin Rabbie. Leiden, 195–245.

1999 *Dutch Puritanism and Cocceianism in the Early Modern Period*. In *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations between Hungary and The Netherlands 1500–1800*. Ed. by Arnoud Visser. Wassenaar, 37–48.

Szövegvariációk a török ásik-költészetben*

(Esettanulmány)

A török énekmondók, az ásíkok költészete sok vonásában emlékeztet a magyar közköltészetre. A versek alapvetően szóban, énekelve terjedtek és terjednek ma is, többnyire hangszerkísérettel. A költők büszkén vállalják alkotásaikat, művésznévük kötelező jelleggel szerepel a kolofonokban. Nekünk, magyaroknak ez a kultúra többszörösen is érdekes. Részint a 16–17. századi magyar irodalom török kapcsolatai miatt, hiszen a hódoltságban ekkoriban virágzott az ásik-költészet. Másrészt a magyar közköltészet tanulmányozása során jól hasznosítható párhuzamot fedezhetünk fel benne. Tanulmányunk ez utóbbi kérdéskör egyetlen elemével, az ásik-versek szövegmegejtő erejével, illetve módosulásaiival kíván foglalkozni.

Bár az első ismert ásíkok a 13. században működtek, lejegyzések jószerivel csupán a 16. századtól maradtak ránk. A kéziratos énekeskönyvek – törökül *dzsönk*-nek mondják – azonban csak a 19. században válnak általánossá, számuk ekkor szaporodik meg. E források összegyűjtésére, rendezésére Törökországban eddig nem történt kísérlet, a kutatások az éppen megvizsgálható kéziratok alapján – meglehetősen esetlegesen – zajlanak. Gyakran nem találkoznak a történettudomány, az irodalomtudomány és a néprajzi gyűjtőmunka eredményei sem. Így tehát annak ellenére, hogy az ásíkok kutatása nagy erővel folyik, az eredmények mérsékelten csepegnek.

Az ásik-költészet, formáit, előadásmódját tekintve az iszlám előtti török hagyományokból táplálkozik. A verseket mindig énekelve, hangszerkísérettel adják elő az arra hivatott – többnyire vándor – énekmondók, akik egyúttal egy sajátos török népi vallásosság, az alevi-bektasi hit szertartási zenészei is.¹ A versek a mester – tanítványi láncokon keresztül hagyományozódnak, de úgy tűnik, időben túlságosan messzire nem nyúlnak vissza: az ásíkok jobban szeretik saját verseiket előadni. Csak néhány kivételesen nagy hatású régi költő – például Karadzsaoglan, Pír Szultán Abdál vagy Sah Hatájí – versei forognak ma is közszájon.²

* A tanulmány az OTKA F 030866 számú pályázatának támogatásával készült.

1 A bektasikhoz l. Ágoston G. – Sudár B. 2002.

2 E jelenség értékelésénél azonban nem szabad elfelejtkeznünk az írott sajtó és a hanghordozók hatásáról: számos régi vers ezeken keresztül kerül be újra a repertoárba. A 20. század elején végzett gyűjtések alig-alig tartalmaznak századokkal korábbi verseket.

A költők szinte kizárólagosan egyetlen versformát használnak, az ún. *kosmát*. Ez mindig négysoros strófából építkezik, melyek száma általában három és hat között ingadozik, de alkalmanként több tucatra is rúghat. A rímképlet kötött: *xaxa bbba ccca ddda...* stb. A versen végighúzódnó főrim (*a* betűvel jelölve) sokszor refrénsorrá hízik: *xAxA bbBA cccA...* stb. Az első strófa gyakran kereszttrimes: *baba*. Megjegyzendő, hogy a vers utolsó strófájában a költő művésznévvel (*mahlasz*) megnevezi magát – ez alapján alkothatunk fogalmat a szerzőről. A művésznév használata ugyanakkor a költői öntudatot is mutatja: a szerző mintegy ráüti „pecsétjét” a versre. Formailag egyetlen szabadság létezik: a sorok hossza, amely többnyire 8 vagy 11 szótag. Ritkán előfordul a 7-es, a 18–19. században pedig viszonylag gyakorinak mondható a 15-ös is.

A sok szempontból kötött, stabilnak tűnő versek azonban folyamatosan módosulnak, az eredendő költői szándéknak nincs sok becsülete. Strófák maradnak ki, újabbak születnek: a szöveg állandóan módosul. A következőkben egyetlen török vers variálódásán keresztül próbálunk bepillantani e folyamatokba.

Bolond szív[em], ne szomorkodj, ne bánkódj
Aki sír, egyszer nevetni fog
Ne mondd, hogy a bosszú eléri az ellenséget
[Mert] mindenki szembesülni fog azzal, amit tett

Az Isten kedvéért vallást gyakorló hűségeselek
Istenüket megtalálják a lángoló szívűek
A hűtlen kedvesért epedő szerelmes
Néha-néha ilyen szomorú lesz

Amit szerelemnek neveznek, keskeny út az
Ama rózsabimbó megríkatja a fülemülét
Ha a kedvesnek volna szíve
Egyedül a szobába jönne

Régi szó ez, a kezdetektől mondatik:
A kedves pénzt akar, nem hallgatja meg a verset
Ha egy szépség gazdag kuncaftot talál
A szegényt másnapra halasztja

Kátibí szól, légy türelmes, közel s távol
Nincs, aki betartaná a só és a kenyér jogát
Vigyázz, meg ne csaljon e kor [legszebb] szívvrablója
Tüstént az arc[od]ba fog nevetni.³

Kiválasztott versünk – melynek egyik legteljesebb változatát közöltük feljebb ízelítőként – az ászik-költészet középtengelyébe esik. A legnépszerűbbnek számító 4×11-es formában íródott, öt versszakos. Rímelése hagyományos: *baba ccca ddda*

3 A Kátibí-2 jelzetű szöveg fordítása, török eredetijét l. a Függelékben.

eeea fffa. Témáját tekintve is átlagos: szerelmes vers – a szeretett személy hosszas megszólítása és dicsérete –, amely természetesen misztikus felhangokkal is olvasható. Számunkra azért érdekes, mert kilenc változata is a rendelkezésünkre áll:

1. Szerepel egy 15–17. századi költők verseit tartalmazó antológiában. Mivel ugyanitt egy szultánlista is olvasható, amelynek utolsó tagja, Musztafa, csak trónra lépésének évszámával (1695) szerepel, a kézirat feltehetőleg annak halála, 1703 előtt keletkezett. A kéziratot egyik tulajdonosa, Şükrü Filat után szokás megnevezni. (= Filat⁴)
 2. Egy másik változat egy Ankarában őrzött antológiából ismeretes. A közreadás alapján összeírásának kora nem állapítható meg. (= Ankar⁵)
 3. A harmadik változat egy Budapesten, az Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött antológiából származik. Bár a kézirat datálatlan, de legkésőbb a 19. században keletkezett, minthogy Szilágyi Dániel hagyatékaival került Budapestre 1886-ban. A '48-as emigráns már az 1850-es évektől gyűjtötte kéziratállományát. (= Budapest⁶)
 4. A negyedik változatot Kossuth Lajos titkára, László Károly jegyezte le a nyugat-törökországi Kütahyában 1851-ben. Véleményem szerint azonban nem hallomás után, hanem egy korábbi kézirat alapján dolgozott. A meglehetősen nehezen kibogarázható latin betűs lejegyzés filológiai problémáit másutt ismertetem, itt csupán a rekonstruált változatot közlöm, modernizált török helyesírással. (= Kütahya⁷)
 5. Hikmet Dizdaroğlu is közzétett egy változatot, sajnos forrás megjelölése nélkül. (= Dizdaroğlu⁸)
 6. A vers felbukkan egy másik költő, Erzurumlu Emrah költeményei között is. A kiadás sajnos ez esetben sem tartalmaz forrást. (= Emrah⁹)
 7. Ugyancsak olvasható a vers Kátibí verseinek kiadásában is. Forrásmegjelölés ebben sem szerepel. (= Kátibí-1¹⁰)
 8. Kátibí kiadásában szerepelnek egy másik változatnak a variációi is, „természetesen” forrásmegjelölés nélkül. (= Kátibí-2¹¹)
 9. A vers olvasható Ásik Ömer neve alatt is, forrásmegjelölés nélkül (= Ömer¹²)
- 4 A kézirat Şükrü Elçin birtokában. Kiadása: Elçin, Ş. 1988. 339. (no. 741.).
 - 5 Ankara Milli Kütüphanesi, Cönk no 8. Kiadása: Elçin, Ş. 1988. 745. (no. 27.).
 - 6 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Török o. 71, 1a. Szilágyi Dániel tevékenységéhez lásd: Csorba Gy. – Sudár B. 2003.
 - 7 Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Turc. 6, 2. László Károly kéziratához: Sudár Balázs: László Károly török dalai (1850). In: *Függőkert* II. (megjelenés előtt).
 - 8 Dizdaroğlu, H. 1947, 7–8.
 - 9 Ural, O. 1984. 128.
 - 10 [Ergun], S. N. é. n. 35–36. Érdeklődésképpen megemlítem, hogy a versnek e változata egy török vers-cserélő honlapra is felkerült, Ergun kiadása nyomán (http://www.şiiirdefteri.com/Katibi/Deli_günöl_melul_olup).
 - 11 [Ergun], S. N. é. n. 35–36.
 - 12 Köprülü, F. 1940. 220–221.

A rendelkezésünkre álló kéziratok időben legkevesebb másfél évszázadot fognak át, a 17. század végétől legalább a 19. század közepéig ívelnek. A vers területi elterjedéséről csak óvatosan nyilatkozhatunk. A László Károly-féle változat a nyugat-törökországi Kütahyához kötődik, Erzurumlu Emrah pedig Északkelet-Anatóliában működött és tett szert nagy népszerűsége. E két adat – éppúgy, mint a változatok nagy száma – a vers széles körű ismertségre vall. Szintén a népszerűsége, a költemény virágzó utóéletére utal, hogy négy különböző költő nevével énekelték: négyszer Gevheri, kétszer Kátibi, egy-egy alkalommal pedig Ásik Ömer és Erzurumlu Emrah neve olvasható bennük. (Egy változat nem tartalmaz művésznevet; már elindult a népdallá válás útján, melyet jól jelez kéziratbeli címe is: *türkü*, azaz népdal.)

Gevheri a 17. század egyik legjelentősebb énekmondója volt, kevés híján ezer vers maradt utána. Nem tartozott az igazi bektasi költők közé, hivatali pályát futott be, jelentős személyek mellett írkokoskodott, s megismerkedett a klasszikus műveltséggel is. Verseiben ezért ötvöződik a török hagyomány és a klasszikus (*díván*) költészet. Gyakorlatban ez annyit jelent, hogy költőnk a hagyományos versformákban hagyományos témákat ír meg, szókincse azonban jóval tudakosabb az átlagnál. Olyan ez, mintha a magyar költők verseiket latin kifejezésekkel tömték volna tele. Gevheri ezért kétarcú poéta: ismerték és olvasták az udvarban, a legműveltebb körökben – leginkább a 18–19. században –, ám dalait énekelték falusi vagy nomád környezetben is, verseinek dallama önálló stílust alkotott. Egyes versei egészen egyszerűek, mások viszont megfelelnek a díván-költészet szabályainak. Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a költő járt Magyarországon, s egy elesett egri aga emlékére siratóverset is szerzett.¹³

Ásik Ömer a 17. századi triász másik tagja. Nem egészen megbízható források szerint 1651-ben született a közép-anatóliai Konya városában. Gevherihez hasonlóan ő is megismerkedett az udvari műveltséggel, egy Serifí nevű költőtől vett irodalmi leckéket. Kezdetben Adlí néven klasszikus verseket is írt, de az ásik-hagyományok ápolásáról sohasem mondott le. A 18. században nagy karriert befutó, az ásik- és a klasszikus költészetet ötvöző *murabba* forma egyik első aktív használója. Életét katonaként élte, végigharcolta a 17. század végének nagy háborúit, ezek révén Magyarországon is megfordult. 1707 körül hunyt el.¹⁴

Kátibi szintén a 17. század közepén élt és alkotott, több versében is említi IV. Murad szultánt (1623–1640). Életrajzáról gyakorlatilag semmit sem tudunk.¹⁵

Erzurumlu Emrah az északkelet-törökországi Erzurum városának közelében, egy Tanbura nevű faluban született a 18–19. század fordulóján. Neveltetésében a naksibendi dervisrend játszott jelentős szerepet, így ő is a klasszikus mű-

13 Elçin, Ş. 1998. Albayrak, N. 1996. Hazai Gy. 1975. Sudár Balázs: *Török énekmondók a végeken. I. (Eger)* [Megjelenés előtt]. Versei magyarul: Hazai Gy. – Árpád I. (szerk.) 1961. 92–96.

14 Karahan, A. 1991. Ergun, S. N. 1936. Rásonyi L. 1970. Versei magyarul: Hazai Gy. – Árpád I. (szerk.) 1961. 97–103.

15 [Ergun], S. N. é. n. VII–XXVII. Tasnádi E. 1979. Versei magyarul: Hazai Gy. – Árpád I. (szerk.) 1961. 86–87.

veltségű énekmondók közé tartozik. Igazi vándordalnokként élt, egy ásik-iskola alapítójának tekintik, több jelentős tanítvány maradt utána. Élete utolsó éveit a szintén kelet-törökországi Niksarban töltötte, ott halt meg 1860 körül. Verseit már 1916-ban kiadták.¹⁶

A szerzők köre egyértelműen a 17. század felé mutat. Gevheri és Ásik Ömer a kor legjelentősebb költői, s valamivel idősebb kortársuk, Kátibí is nagy tiszteletnek örvendett. Hasonlíttanak abban is, hogy mindhárman kapcsolatba kerültek az oszmán klasszikus műveltséggel. A „kakukktójas” tehát Erzurumlu Emrah, aki semmiképpen sem lehet az eredeti vers szerzője, minthogy az már születése előtt száz évvel is lejegyzésre került. Nagy valószínűséggel kizárhatjuk Ásik Ömert is. Részint azért, mert a neve alatt csak egyszer bukkan fel a vers, másrészt azért, mert az „ő” kolofon-strófája magában áll, egyedi alakot mutat. Bár e versszakban rengeteg a variáció, ez a változat áll a legtávolabb a többiektől, amelyből arra következtethetünk, hogy utólagos átalakítás eredménye. Kátibí és Gevheri közül a mérleg nyelve az utóbbi felé látszik hajlani a neki tulajdonított változatok nagy száma és nagy változatossága miatt. Óvatosan kell azonban eljárunk: új kéziratok bármikor felbukkanhatnak.

A strófák

A rendelkezésünkre álló kilenc szövegváltozat számos ponton eltér egymástól. A különbségek több szinten – a strófák, a sorok, a gondolati egységek és a szavak szintjén – jelentkeznek. Minden variáns négy, illetve öt strófából áll. A versszakok meglepően egységes képet mutatnak, hiszen a számos kisebb-nagyobb eltérés ellenére csupán öt alapvariációra mennek vissza. (Ezeket az általam legjobbnak tartott változat kezdő szavaival, kis kapitális betűtípussal jelölöm.)

DELI GÖNÜL: Ankara, Budapest, Kütahya, Dizdaroğlu, Kátibí-1, Kátibí-2, Emrah, Ömer.
HAKK İÇİN: Filat, Ankara, Budapest, Kütahya, Dizdaroğlu, Emrah, Kátibí-1, Kátibí-2, Ömer.

BU AŞK: Filat, Budapest, Dizdaroğlu, Emrah, Kátibí-1, Kátibí-2, Ömer.

BU BİR ESKI: Filat, Ankara, Budapest, Kütahya, Dizdaroğlu, Emrah, Kátibí-1, Kátibí-2, Ömer.

GEVHERİ DER: Filat, Ankara, Kütahya, Dizdaroğlu, Kátibí-1, Kátibí-2, Ömer.

A strófák rendje is eléggé világosan rekonstruálható (l. a következő lapon).

Röviden azt mondhatjuk tehát, hogy az „ősváltozat” öt strófából állott, s ezek mind a rendelkezésünkre állnak. A négy teljes változat közül három azonos strófarendet mutat, s jól illeszkedik ehhez a többi – csonkult – szöveg is. Kivételt a Filat-, valamint az Ömer-féle változat képez, ezek azonban egymástól is eltérnek, külön fejlődési iránynak, későbbi alakulásnak tekinthetőek. Figyelemreméltó, hogy az ankarai és a kütahyai változathoz egyaránt a BU AŞK strófa hullott ki, Budapesten és Emrahnál pedig – igaz, különböző okokból – a záróstrófa tűnt el.

16 Köprülüzeade, F. 1929. Albayrak, N. 1995.

Filat		BU AŞK	BU BIR ESKI	HAKK İÇİN	GEVHERİ DER
Ömer	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN	BU BIR ESKI	BU AŞK	GEVHERİ DER
Ankara	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN		BU BIR ESKI	GEVHERİ DER
Budapest	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN	BU AŞK	BU BIR ESKI	
Kütahya	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN		BU BIR ESKI	GEVHERİ DER
Dizdaroğlu	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN	BU AŞK	BU BIR ESKI	GEVHERİ DER
Emrah	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN	BU AŞK	BU BIR ESKI	
Kâtibî-1	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN	BU AŞK	BU BIR ESKI	GEVHERİ DER
Kâtibî-2	DELI GÖNÜL	HAKK İÇİN	BU AŞK	BU BIR ESKI	GEVHERİ DER

Szövegváltozatok

A variációk tehát nem annyira a strófák, mint inkább a sorok, sőt azon belül is a szavak szintjén jelentkeznek. Ezeket még a nyelvi nehézségek ellenére is érdemes áttekintenünk. A könnyebb érthetőség kedvéért előre jelezzük, hogy a különbségeknek két alapvetően eltérő fajtája létezik. Az egyik csoportba a szövegromlás eredményeképpen létrejött változatok tartoznak. Ezeket a többi variáns és a verstani szabályok ismeretében viszonylag könnyű kiszűrni. A másik csoportba olyan alakzatokat sorolhatunk, amelyek között nincsen minőségi különbség, mindegyikük megfelelő. (Nevezhetjük őket alternatív formáknak is.) Közöttük „rangsor” csak elterjedtségük foka alakíthat ki. Elemzésünk során az összes olyan szöveg helyet érintjük, ahol a kilenc vers között bármilyen eltérés tapasztalható. (A jobb érthetőség kedvéért a szövegek a függelékben teljes terjedelmükben, eredeti nyelven is megtalálhatók.) Elemzésünk a strófák, azon belül pedig a sorok rendjében halad.

DELI GÖNÜL

1. sor. A Deli gönül ('bolond szív') felütést minden kézirat megőrizte, a budapesti kivételével, ahol az ey gönül ('ej, szív') nyitás egyértelmű szövegromlás eredménye. Egyrészt költőileg nem túl erős, másrészt egy szótaggal rövidebb a kelleténél. Az Ömer-féle változat az első két ütem felcserélésével jött létre: deli gönül gam yeme ('Szenvedvén, bolond szív, ne bánkódj').

Az első sor jellegzetesen erős kifejezése a melûl olup ('szomorkodván'), amely mindenképpen eredetinek tekinthető. Dizdaroğlu változatában a gam çekip ('bánkódván'), Ömernél az elem çeküp ('bánkódván') panelcsere eredménye, mindkettő teljes értékű, de magában álló változat.

Az első sor végének Dizdaroğlunál olvasható formája – te ağlama (ne is sírj) – bár verstanilag megfelelő, de költőileg nem túl szép megoldás.

2. sor. A második sor eleje többnyire az ağlamanın ('sírónak') és az elbette ~ elbet ('biztosan') szavak variálásával kezdődik. Kivételt az anakarai változat képez: bu ağlamanın ('e sírónak'), amelyet azonban egyedülállósága és egy szótaggal a kelleténél rövidebb volta miatt szövegromlás eredményének kell tartana-

nunk. Ömernél az elbette helyett a verstanilag szintén megfelelő bir gün ('egy napon') kifejezés áll. Az elbette és az aġlamanın szavak azonban összesen hét szótagra rúgnak, holott csupán hatra volna mód. Ha azonban egy szó magánhangzóra végződik, az azt követő pedig magánhangzóval kezdődik, akkor lehetőség adódik az első szó végének megkurtítására. Minden bizonnyal itt is egy ilyen alak lehetett az eredeti: Elbett' aġlamanın. (Ezt három változat tartotta fenn.)

3. sor. A harmadik sor tartalmilag többé-kevésbé mindenhol azonos, ám formai szempontból minden kéziratban különbözik: Adûdan intikam alurum sanma ('Ne gondold, hogy bosszút veszek az ellenségen') ~ Adûya intikam kılârım deme ('Ne mondd, hogy bosszút állok az ellenségen') ~ Adûya intikam kalır mı bilmem ('Nem tudom, hogy az ellenséget elér-e a bosszú') ~ Düşmâna intikam kalır mı sandım ('Arra gondoltam, hogy az ellenséget elér-e a bosszú') ~ Adûya intikam kalır mı böyle ('Az ellenséget elér-e így a bosszú') ~ Adûya intikam hiç kalır deme (Ne mondd, hogy az ellenséget sosem éri el a bosszú') ~ Adûya intikam kalır mı deme ('Ne mondd, hogy az ellenséget elér-e a bosszú'). A sor tehát a bosszú elhagyására szólít fel, mert – mint a következő sorból megtudjuk – az Utolsó Ítélet idején minden tettéért felelnie kell az embernek. Különbségek csupán az aktivitás-passzivitás szempontjából vannak, egyedül Kâtibî-2-ben találkozunk gyökeresen más szemlélettel. Ott éppen az ellenség (a vetélytárs) az, akinek felelnie kell majd a tettéért, az „égi” bosszút semmiképpen sem kerülheti el, ha e földön nem bűnhődik is.

Emrah változatában a düşmân ('ellenség') szó felbukkanása egyszerű, verstanilag teljesen megfelelő csere eredménye, minden bizonnyal a kevésbé ismert adû ('ellenség') szó érthetőbbé tétele végett.

A sor végén véleményem szerint eredendően a deme ('ne mondd') szónak kellett állnia, hiszen ez szépen rímel az első sor végére (yeme, szó szerint: 'ne edd'). Mivel azonban az első és a harmadik sor rímeltetése nem kötelező, a többi változat is elfogadható (sanma, sandım, bilmem, böyle).

4. sor. A negyedik sor általában a herkes ('mindenki') szóval kezdődik, ezt kell elsődlegesnek tartanunk. Két változatban azonban törökösítési kísérletet látunk, meglehetősen sután a kişi ('ember') szó bukkan fel. A her kişi ('minden ember') alak ráadásul a kelleténél egy szótaggal hosszabb is. A régi, 16–17. századi költői nyelvben ezek a formák nemigen szerepelnek.

HAKK İÇÜN

1. sor. Az első sor tengelye az ibâdet etmek ('vallásgyakorlatokat végezni') ige. Az alany minden bizonnyal a sâdıklar ('igazak, hűségesek') szó volt, bár az ankarai âşıkklar ('szerelmesek/dervisek') alak is megfelelő lehetne, azonban két sorral később rímhelyzetben felbukkan, ez pedig megengedhetetlen. Az ige mindenhol ugyanazon segédige különböző formáit jelenti (eyler, eder, eden), bár

mindegyik megfelelő, közülük a legszebb és a leggyakrabban előforduló az eden forma.

A sor eleje a vallásgyakorlás célját vagy módját határozza meg: Sıdk ile ('Türelemmel, hűséggel') ~ Aşk için ('A szerelemért') ~ Halk için ('A népért') ~ Hakk için ('Az Istenért'). A változatok egyenértékűek, legelterjedtebbnek az utolsó tekinthető.

2. sor. A második sor alanya szinte mindenhol egyezik: bağrı yanıklar ('a lángoló keblűek'), egyedül az Ömer-féle változatban áll a kissé tudálékosabb kalbı yanıklar ('lángoló szívűek') kifejezés. A kapcsolódó igei rész azonban erősen különbözik: Bilür Mevlasını ('Felismeri Urát') ~ Mevlasını bulur ('megtalálja Urát') ~ Arar Mevlasını ('Keresi Urát') ~ Sevdiğini bulur ('Megtalálja szerelmesét') ~ Mertebesin bulur ('Rangfokozatát megtalálja'). Mindegyik változat elfogadható. Érzésem szerint talán a Mevla 'Úr' szó lehetett az eredeti, mivel sok helyen szerepel, és eléggé markáns kifejezés is, ezek pedig ritkábban kopnak ki. Megjegyzendő, hogy a bilür ige olvasati hiba is lehet bulur helyett.

3. sor. A sor alanya mindenhol azonos: seven aşıklar ('szerető szerelmesek') (kivéve Ömernél, ahol a sever 'szerető, szereti' alak olvasható), szeretetük tárgya azonban többféleképpen fogalmazódik meg: Bıvefa dilberi ('Hűtlen kedvest') ~ Bıvefa güzeli ('Hűtlen szépséget') ~ Zamane dilberin ('A jelenkor [legszebb] szívvrablóját') ~ Zamane dilber(i)ni ('A jelenkor [legszebb] szívvrablóját'). Az utolsó két változat a záróstrófa egyik motívumát ismétli, valószínűleg szövegromlás révén került erre a helyre. A kéziratok döntő többségében a bıvefâ dilberi alak szerepel. A güzeli szó használata egyenértékű ezekkel, egyszerű csere eredménye.

4. sor. A negyedik sor azt adja tudtunkra, hogy mivel jár a szerelem. A szerelmes melûl ('szomorú') ~ mecnûn ('bolond') ~ mahzûn ('szomorú') lesz. A változatok az ásik-költészet szempontjából egyenértékűek. Ráadásul mindhárom szó arab eredetű, tehát azonos stílusréteget képviselvek. A *bolond* szó természetesen a szerelem bolondjára utal, s mint ilyen a beteljesületlen, tehát szomorú szerelemre. Leggyakrabban a melûl alak bukkan fel, ez lehetett az eredeti.

A sor elejének Dizdaroğlunál felbukkanó változata (kahice bir) szövegromlás vagy téves olvasat eredménye. Ömernél teljesen egyedi – az ásik-költészetre egyébként igen jellemző – alak olvasható: Gâh ağladup gâhî gülmesi vardır ('Néha sírnia, néha nevetnie kell'). Így azonban a gülmesi ige harmadszor bukkan fel rímhelyzetben, ezért itt szövegromlásnak kell tekintenünk.

BU AŞK

1. sor. A kezdősor négy helyen azonos: Bu aşk dedikleri bir yoldur ince ('Amit szerelemnek mondanak, keskeny út az'). Ennek az eredetinek tekinthető változatnak több variációja is felbukkan: Bu bir aşk yoludur gayetle ince

(‘Ez egy szerelmi út, nagyon keskeny’) ~ Aşıklık dediğın kıldan çok ince
(‘Amit szerelemnek nevezel, a szőrszálnál sokkal vékonyabb’) ~ Bu aşıklık bir
yoldurur derince (‘E szerelem út, igen mély [?]’).

2. sor. A második sor szinte mindenhol különbözik – kis mértékben. A sor három panelre osztható: alanyra, állítmányra és részeshatározóra. Ez utóbbi többnyire a fülemüle (bülbüle ‘fülemülének’), de egyszer-egyszer felbukkan a kedves (dildâre ‘kedvesnek’) és maga a szerelmes (âşıka ‘a szerelmesnek’) is. Az alany mindenhol a rózsával és a bimbóval függ össze. Többnyire a gül-i gonca (‘rózsabimbó’) alak olvasható, de van gül ile gonca (‘a rózsza és a bimbó’) és az adott szövegkörnyezetben nehezen értelmezhető gülüne gonca (‘rózsájának a bimbó’) alak is. Az összetett ige többnyire a kegyetlenkedésre utal: cevr ider (‘kegyetlenkedik’), de felbukkan a hasonló értelmű, verstanilag azonban hibás – túl hosszú – cefâ eder és a nâz eder (‘kacérkodik’) alak is. A többnyire szorosan összefüggő variációk közül Emrah és Ömer megoldása ugrik ki: teljesen más pályára terelik a sor értelmét: Âşık nâz eder ol gül-i gonce (‘Szerelmesével kacérkodik ama rózsabimbó’) ~ Bülbül feryâd eder gülü görünce (‘A fülemüle jajgat, ahogy meglátja a rózsát’).

3. sor. Alapváltozatának a Bir güzelin kendi gönlü olunca (‘Amíg szíve van egy szépségnek’) alak tűnik. A két lejegyzés mellé sorolható a budapesti kézirat által fenntartott alak is, ahol egyértelmű a szövegromlás: lemaradt egy birtokviszony (güzelin helyett güzel), ezáltal a sor egy szótaggal rövidebbé vált. Kátibî-2-ben a güzel (‘szépség/szép lány’) szót a dilber váltja fel (‘szívabló’). Egy kicsit még tovább módosult az Emrah-féle szöveg: bir dilberin helyett dilberin de (‘a szívablónak is/pedig’). Dizdaroğlunál pedig a kendi (‘saját maga’) szó helyett az eğer (‘ha’) szócska szerepel. Ez utóbbi nyilván módosulás eredménye, a ‘ha’ szónak nincs szerepe a sorban, töltelékszó-ízű.

4. sor. A negyedik sorok megint csak sok apró változáson mentek keresztül, ez esetben sem találunk két egyforma változatot. A lényeg mindenhol megegyezik: ha a kedvesnek van szíve, akkor szerelmesét négy szemközt felkeresi, azaz létrejön a szerelmi légyott. A megfogalmazások vége sokszor egyezik: gelmesi vardır (‘mennie kell/menni fog’). Markáns az egyedül (tenhâ) szó jelenléte is, csupán a körítés és a nyelvtani elemek különböznek: nenhaca yanına (‘magányosan hozzá’) ~ nenhâca odaya (‘magányosan a szobába’) ~ nenhâda oraya (‘magányosan oda’). Gyakran felbukkan az oraya – odaya szópár, amelyek különbsége egyszerű olvasati hiba is lehet, mivel az arab írás *r* és *d* betűje szinte egybeesik. Némiképp más megfogalmazást mutat a Filat- és a Dizdaroğlu-féle változat: Arayıp nenhâda bulması vardır (‘Keresvén magányában kell megtalálnia’). Ez a megoldás is szép és teljes értékű, de meg kell jegyeznünk, hogy a versben mégsem egészen megfelelő, mivel a nyitóstrófával azonos rímet használ (bulması).

BU BIR ESKI

1. sor. A strófa minden bizonnyal a Bu bir eski sözdür ('Ez egy régi mondás') szavakkal kezdődött, ennek azonban több romlott változata is felbukkan. A kütahyai példány Bir eski sözdür ('Egy régi mondás') változata egy szótaggal rövidebb a kelletténél. A Filat példányában megőrzött szöveg ugyan jó, de értelmileg gyengébb a többinél, s gyanús a sor közepén olvasható yarım ('kedvesem') kiszólás is. Ilyenek a dallam következtében szoktak a szövegekhez csatlakozni, de csak nagyon ritkán képezik a főszöveg részét. Az Emrah-féle változatban ez a strófa alakult záróstrófává, a fenti fordulat helyére itt tehát a költő neve került: Bîçâre Emrahî ('A szerencsétlen Emrahí'). A többi szöveggel (söylenir 'mondatik') magányosan szembenálló budapesti söylenmiş ('elmondott') igealak cserének tekinthető.

2. sor. A második sor általános akçe ('aprópénz') szavával szemben kétszer a para ('aprópénz'), egyszer az altın ('arany') szavak állnak. Ezek cserének tekinthetők: megfelelőek, de nem elsődlegesek. A sor végén a gazel ('lírai vers') szó helyett az ankarai változatban olvasható güzel ('szépség') szó nem illik a szövegbe: romlás vagy téves olvasat eredménye.

3. sor. A harmadik sor értelmileg mindenhol egyezik, a megfogalmazások azonban eltérőek. Az alany minden esetben a szépség (güzel). A leggyakoribb megfogalmazás így hangzik: Zengince aşıkı bulsa ('Ha gazdag szerelmest talál'). Ennek egyszerű változata a Zengince bir aşık bulsa ('Ha egy gazdag szerelmest talál'). A Kâtibî-2-ben pikánsabb változat szerepel: zengince müşteri ('gazdag vevőt/kuncsaftot'). A kütahyai, az ankarai és az Ömer-féle változatban az igealak is más: bulunca ('amikor... talál'). Dizdaroğlunál sajátos változatot olvashatunk: Zengini görünce meyleder güzel ('Amikor gazdagot lát, hozzá hajlik a szépség').

4. sor. A zárószó tárgya a költő, aki szegényként definiálja magát (szemben az előző sor gazdag emberével). Az általános züğürdü ('szegényt') alakkal szemben egyedül a budapesti kézirat képvisel eltérő változatot – Söyleyüp ('szólván') –, ez azonban nem illik a kontextusba, egyértelmű romlásnak tekinthető.

Bár a kedves egyértelműen elveti szegény szerelmesét, a módzatok különböznek: feryâda ('jajgatásra') ~ ferdâya ('holnapra') ~ sevdâya ('szerelemre'). Mindhárom elképzelhető, bár a sorpár értelme szerint az első változat a legjobb: Ha gazdag szerelmest talál egy szépség, a szegényt jajgatásra adja, azaz ejti. Jó még a 'holnapra hagyja' kifejezés is, amely szintén a kikosarozást érzékelteti. A 'szerelemre gyűjtja' nem szerencsés, mert logikailag nem illeszkedik a kontextusba, hacsak így nem: '[reménytelen] szerelemre gyűjtja'.

GEVHERÎ DER

1. sor. Az utolsó strófa nyolc helyen szerepel – egyik változat csonka –, mégis rettenetesen zavaros. Biztosnak talán csak a rímrendszert tekinthetjük: *yakın* – *hakkın* – *sakın*. Az első sor a költő nevét leszámítva a Kátibî-1-ben és Dizdaroğlu variánsában megegyezik: *Gevherî ~ Kâtibî sabreyle ötési yakın* ('*Gevherî ~ Kâtibî, légy türelmes, közel a túlvilág [?]*'). Hasonló ehhez a Kátibî-2: *Kâtibî eder sabret uzak yakın* ('*Kâtibî, légy türelmes. Közel van a távol*').

Filat és Ergun kéziratában másféle megoldás szerepel: *Gevherî der olma herkese yakın* ('*Gevherî szól: ne légy mindenkihez közel/ne barátkozz mindenkivel*') Végül a kütahyai variáns egyértelműen rossz: hosszabb a kellesténél, és a rím sem megfelelő.

2. sor. A második sor vége egyértelműen *tuz etmek hakkın* ('*a kenyér és a só jogát, azaz a hálát*'). Értelmileg a sorelők is hasonlóak: '*nincs, ki betartaná e jogot*'. *Bulmadum gözetir* ('*Nem találtam olyat, aki betartaná*') ~ *Hiç sayan kalmamış* ('*Nem maradt senki, aki tekintetbe venné*') ~ *Kalmadı...* ('*Nem maradt...*') ~ *Hercâî gözetmez* ('*Az alávaló nem tartja be*').

3. sor. A harmadik sorok többnyire egyeznek: *Zamane dilberine aldanma sakın* ('*Vigyázz, meg ne csaljon e kor [legszebb] szívrablója*'). A Kátibî-féle változatokban ez kicsit más: *Bîvefâ dilbere* ('*A hűtlen kedves*').

4. sor. A negyedik sorok lényegileg egyeznek – a kedvesnek tüstént nevetnie kell – csupán az a kérdés, hogy kire: *bir yüzlere* ('*százakra*') ~ *yer yüzüne* ('*a föld arcára/föld felé*') ~ *yüze karşı hemen* ('*Tüstént az arcra*') ~ *bir yüze* ('*egy arcra*') ~ *yüze* ('*az arcra*'). Szótagszám szempontjából csupán az első három változat teljesértékű, közülük azonban nem tudunk választani.

Ömernél a záróstrófa bár lényegében a fenti rím-bázisra megy vissza, egészen önálló. S hogy a helyzet bonyolultabb legyen, nyilvánvalóan ehhez kapcsolódik az ankarai változat töredékes zárlata is. Egyezik az első sor vége: *Cenâb-ı Hakk'ın* ('*A magasságos Istent*'). A második sor tartalma azonos: *Inşallah ağyârın ölmesi yakın* ('*Reméljük, a vetélytársak halála közeli*') ~ *Cümle adüvlerin ölmesi yakın* ('*Minden ellenség halála közel*'). A harmadik sor Ömernél egyedi, az ankarai változatban pedig átmenetet képez a többi lejegyzés szövegei felé. Végül az utolsó sor megegyezik a többi kézirat változataival.

A variációk természete

Ha a fent tárgyalt helyeket képzeletben rávetítenénk a – jelenleg nem ismert – eredeti változatra, akkor azt látnánk, hogy a versnek csak kisebb része őrződött meg változtatás nélkül. Szinte sosem módosulnak azonban a rímek (s természetesen a rímtoldalékok, a *redifek* sem), hiszen ezek őrzik a strófák, illetve a teljes vers egységét. Erejük – „életképességük” – szépen megmutatkozik a sokféle-

képpen átírt utolsó strófában. Változzon bár meg a sorok tartalma, a rímek maradnak. A sakın – yakın – hakkın hármasságot semmilyen módosítás nem tudja eltörölni. (Hacsak nem a nyilvánvaló szövegromlás, mint például a kütahyai változatban: sakın – yakın – sakın.) Egyetlen gyenge kísérletképpen a hakkın szó átértelmezését említhetjük. Az egyik felfogásban valaminek a jogát, a másikban pedig Istent jelenti – ám ettől a rím szó teljesen azonos marad, csupán különböző jelentései kerülnek előtérbe. Amennyiben a rímekben változás figyelhető meg, akkor biztosak lehetünk benne, hogy a szöveget átalakították. Bármennyire szép is Ásık Ömernél a negyedik strófa megfogalmazása, a teljesen magában álló derince – görünce – olunca rímhármast másodlagosnak kell tekintenünk. Ugyanezért elfogadhatatlan a Dizdaroğlu-féle variáns harmadik strófájának zárlatában szereplő bulması ige is, amely ütközik az első strófa rímével. (Úgy tűnik, hogy a versben eredendően is szerepel egy rímtechnikai hiba: az első strófa második sora és az utolsó strófa főríme azonos: gülmesi. Ez azonban számos változatban szerepel, eredeti voltában aligha kételkedhetünk.)

Többnyire megmaradnak a „markáns szavak” is. Ezek olyan erős kifejezések, amelyek rányomják bélyegüket a sorra, amelyek arculatot, ízt adnak a sornak. Ilyen szó például az elbette (I/2), adû (I/3), sâdıklar (II/1), tenhâ (III/4), zengin (IV/3), züğürt (IV/4), tuz etmek hakkı (V/2) stb. E szavak áteshetnek ugyan kisebb-nagyobb módosulásokon, más nyelvtani környezetbe kerülhetnek, megváltozhat a sorban elfoglalt helyük, de – s ez a fontos – megmaradnak. A rímek mellett ezek a kifejezések teszik emlékezetessé a verset, ezek adják szépségét, s kiesésük érezhetően gyengébb változatokat eredményez.

Ezt a rímekből és markáns szavakból álló „vázat” tölti fel a többi, jóval kevésbé hangsúlyos, nem annyira érdekes szó. Ők esnek áldozatul leginkább a változásoknak, ők hullanak ki legelőször az énekmondó memóriájából. Ez persze nem jelent gondot, éppen köznapiságuk miatt könnyen helyettesíthetők, vagy akár spontán helyettesítődnek más elemekkel. Cserélhető építőkockáknak, paneleknek – más megközelítéssel alternatív alakoknak – tekinthetők, amelyeknek variálódása elvben nem veszélyezteti a vers esztétikai értékét. Gyakori például az igeragozás módosulása: sanma ('ne gondold') ~ sandım ('gondoltam'); söylenür ('mondatik') ~ söylenmiş ('mondattott'). De ilyen a rokon értelmű szavak alkalmazása, például az akçe – altun – para (IV/2) vagy a melûl – mecnûn – mahzûn (II/4) hármása. Ilyen a kedves megszólításának csereberéje is: güzel vagy dilber egyre megy. Cserék zökkenőmentesen végezhetők nagyobb egységekkel is. Ilyen például a 2. strófa eleje, mely a sor cél vagy módhatározói részét tartalmazza: Hakk için ~ Sıdk ile ~ Aşk için ~ Halk için. Ugyanígy változik a 2. sorban az állítmány és a tárgy: Sevdiğini bulur ~ Arar Mevlâsını. Hasonlóan sok variáció olvasható a záróstrófa 2. sorában. A központi gondolat a felebarátság, amelynek alánya ilyen módon fogalmazódik meg: Bulmadum gözetir ('Nem találtam olyat, aki betartaná') ~ Hiç sayan kalmamış ('Nem maradt senki, aki tekintetbe venné') ~ Hercâi gözetmez ('Az alávaló nem tartja be'). Hasonlót tapasztalunk a 3. strófa 2. sorában is: Bülbüle cevr ider ol gül-i gonce ('A füllemülével kegyetlenkedik ama rózsabimbó') ~ Aşıka nâz eder ol gül-i gonce ('A szerelmessel kacérkodik ama rózsabimbó').

A csere azonban akár egy egész sorra is kiterjedhet. Ilyenkor a bravúrt az jelenti, hogy a rímnek meg kell maradnia, az új sornak tehát bele kell simulnia környezetébe. A sorcserek viszonylag tág lehetőséget kínálnak; de míg a panelek többnyire témán belül maradnak, itt gyakori a teljesen új mondanivaló megfogalmazása is: Gevherî ~ Kâtibî sabreyle ötesi yakın ('Gevherî ~ Kâtibî, légy türelmes, közel a túlvilág [?]) ~ Gevherî der olma herkese yakın ('Gevherî szól: ne légy mindenkivel közel/ne barátkozz mindenkivel').

Különös módon panel a költő neve is, így annak szereplése egyáltalán nem oldja meg az attribúciós problémákat. Kâtibî és Gevherî neve könnyedén felcserélhető, annál is inkább, mert mindkettő három szótagú, ráadásul a klasszikus költőkéhez hasonlóan *-î* képzővel képzett. Emrah esete arra szép példa, hogy egy eredendően nem záróversszaknak szánt strófát is könnyedén kolofonná lehet alakítani. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy szinte minden ásik-vers esetében felmerülhetnek a szerzőséggel kapcsolatos nehézségek, azaz a szerző nevéből egyáltalán nem biztos, hogy következtethetünk a vers születésének idejére, körülményeire. A csereberélődésről feljebb elmondottak értelmében sajnos a stílári elemzések sem adnak biztos eredményt, hiszen előfordulhat, hogy éppen az „eredeti” hangvétel tűnik el.

A panelek lényege, hogy ugyanazt a tartalmat más szavakkal, esetleg kissé más árnyalattal fejezik ki. Többnyire azonban nem módosítják a sor nyelvtani felépítését, s a vers lüktetését sem. Ugyanakkor azonos hosszuk miatt bármikor felcserélhetők. „Baj” akkor adódik, ha egy-egy csere nem sikerül tökéletesen, elcsúszik, suta lesz, netán az értelem rovására megy. Versünkben példa erre a züğürdü 'szegényt' szó felcserélése a söyleyüp 'szólván'-ra. A sorpár teljesen elveszíti eredeti értelmét, ellaposodik, nincs igazi ereje, de elvész a játék is: a szegény – gazdag szembeállítás.

Máskor – s ez az eset gyakoribb – a „rossz” csere nem az értelmet zavarja meg, hanem a vers formai rendjét borítja fel: a sor túl rövid vagy túl hosszú lesz (V/5.), rímismétlés áll elő (strófán belül: ankarai változat II. versszak, versen belül Dizdaroğlu: I. és III. versszak főríme), vagy egyszerűen csak költőietlen, „zötyögős” sor alakul ki. Nem lehetetlen azonban, hogy a „hibák” egy része a lejegyzőknek, netán a közzétevő tudósoknak köszönhető, s természetesen maguk az énekesek is elkövetnek ilyeneket. (Tehát a hibás változatot is reálisnak kell tekintenünk, annál inkább, mert énekelt formában ezek java része fel sem tűnik. „Hibásan” is teljes értékű változatok. Éppen ezért óvatosan kell bánnunk a török kiadásokkal, amelyekben csaknem mindig hibátlan – félő, hogy „idealizált” – változatokat olvashatunk.)

Ha fenti rendszerezésünk eredményeivel felvértezve közelítünk újra a versek eltéréseihez, akkor azt találjuk, hogy ezek jelentős része szövegromlás eredménye. Másik részük apróbb – nyelvtani és/vagy szórendi – változás, amely az eredeti vers hangulatát nem változtatja meg. Még a komolyabb beavatkozások között is akad jó néhány, amelyben a kulcsszavak azonosak. Végül alig két-három olyan esettel találkozunk, ahol ténylegesen új elemek kerülnek a szövegbe. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy versünk jó 300 éves múltja és nagy elterjedtsége ellenére is meglepően egységes formában maradt fenn.

Rekonstrukciós kísérlet

A fenti változatok egybevetése után joggal reménykedhetnénk abban, hogy sikerül a kéziratok egymáshoz való viszonyát meghatároznunk, s ezáltal közelebb jutunk az eredeti költeményhez. Jelen esetben azonban e módszer nem vezet eredményre. Ha a különböző változatokat egymásra vetítjük, kiderül, hogy minden mindennel összefügg, nincsenek markánsan elkülönülő hagyományvonalak. Például nagyon feltűnően megegyezik – a költői nevet leszámítva – a Dizdaroglu-féle változat és a Kátibi-1 utolsó versszakának első sora. Ez alapján arra következtethetünk, hogy a két vers valamilyen módon összetartozik. Csakhogy az összes többi, változásnak kitett ponton rendre különböző alakokat tartottak fenn, ezért mégsem tekinthetők egy szövegcsoporthoz. Mintha a változtatások is vándorolnának, mindegyikük külön életet él, hol összetalálkoznak, hol külön utakon járnak.

Több reménnyel kecsegtet a változatok minőségének elemzése. Könnyen kiszűrhetők és javíthatók például a verstani hibák, ezzel alaposan lecsökken a variációk száma. Feljebb már láthattuk, hogy az eltérő, de egyaránt megfelelő alakok egyike általában több kéziratban is felbukkan, a többi pedig csak egy-egy helyen, alkalomszerűen. Ilyen esetekben – az egyértelmű genetikai kapcsolatok hiánya miatt – joggal következtethetünk arra, hogy az elterjedtebb változat az eredeti, s számos, mégoly tetszetős alak csak lokális jelentőségű, s talán annak az énekmondónak a számlájára írandók, akitől a lejegyzés származik. Így ismét jelentősen csökkenthetjük a változatok számát. Ha például csak Emrah versét ismernénk, a záróstrófát teljes értékűnek tarthatnánk, hiszen szépen fejezi be a verset. A többi változat tükrében azonban tudjuk, hogy ezt a strófát az „eredeti” vers negyedik versszakából eszkábálta valaki. Vagy hiába jó az Ömer-féle változat nyitása – *Elem çekme deli gönül* –, eredeti semmiképp sem lehet, hiszen mindenhol máshol a *Deli gönül* szavakkal kezdődik a vers. E rétegek lehántása után, mint arra már fentebb utaltunk, meglepően egységes képet kapunk, alig néhány kérdéses pont marad. Ezek esetében nincs semmilyen fogódzónk, az egyenértékű alakok közül nem tudunk választani. Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy maga a költő csupán egyetlen változatot hagyott maga után. A versek alkotójuk kezén is éltek, s később is élők maradtak. Csak a papír tette őket mozdulatlan, változhatatlan múzeumi tárgyakká. (Persze csak a tudomány számára.) Végezetül ezt az „ideális”, az eredetihez közelítő alakot mutatjuk be:

Deli gönül melül olup gam yeme
Elbett' ađlamann gülmesi vardır
Adüya intikam alırım deme
Herkes ettüđini bulması vardır

Hakk için ibâdet eden sâdıklar
Mevlâsını bulur bađrı yanıklar
Bîvefâ dilberi seven âşıklar
Gahî böyle melül olması vardır

Bu aşk dedikleri bir yoldur ince
 Bülbüle cevr ider ol gül-i gonce
 Bir güzelin kendi gönlü olunca
 Tenhâda oraya gelmesi vardır

Bu bir eski sözdür söylenir ezel
 Dilber akçe ister dinlemez gazel
 Zengince âşiki balsa bir güzel
 Züğürdü ferdâya salması vardır

Gevherî der olma herkese yakın
 Hiç sayan kalmamış tuz etmek hakkın
 Zamâne dilberine aldanma sakın
 Hemen yer yüzüne gülmesi vardır

Irodalom

Ágoston Gábor – Sudár Balázs

2002 *Gül Baba és a magyarországi bektasi dervisek*. Budapest.

Albayrak, Nurettin

1995 Erzurumlu Emrah. In *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XI. 337–338.

1996 Gevherî. In *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XIV. 43–44.

Csorba György – Sudár Balázs

2003 Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel. In *Függő-kert. Orientalisztikai tanulmányok*. Szerk. Csirkés Ferenc Péter, Csorba György, Sudár Balázs, Takács Zoltán. Budapest, 117–136.

Dizdaroğlu, Hikmet

1947 Halk Şiirleri Üzerine Bir Düşünce ve Gevherî'nin İki Koşması. *Ülkü* 1947/7. 7–8.

Elçin, Şükrü

1998 *Gevherî Divânı. İnceleme – Metin – Dizin – Bibliyografya (Düzeltilmiş ve eklemeler yapılmış II. baskı)*. Ankara.

Ergun, Sadettin Nüzhet

1936 *Aşık Ömer: Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul.

é. n. *XVII nci asır Sazşairlerinden Kâtibî*. [Ankara].

Hazai György

1975 Gevheri. In *Világirodalmi lexikon* III. 520.

Karahan, Abdülkadir

1991 Aşık Ömer. In *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. IV. 1.

Köprülü, Fuad

1940 *Türk Sazşairleri* II. İstanbul.

Köprülüzade, Fuat

1929 *XIX uncu asır Sazşairlerinden Erzurumlu Emrah*. İstanbul.

Rásonyi László

1970 *Âşık Ömer*. In *Világirodalmi lexikon* I. 511.

Hazai György – Árpád Imre (szerk.)

1961 *Szenvedélyek tengere. A török költészet antológiája*. Budapest.

Tasnádi Edit

1979 *Kâtibî*. In *Világirodalmi lexikon* VI. 115.

Ural, Orhan

1984 *Erzerumlu Emrah hayatı, şiirleri*. Istanbul.

Függelék¹⁷

Filat:

Bu aşk dedikleri bir yoldur ince
Bülbüle cefâ ider ol gül ile gonce
Bir güzelin kendi gönülü olunca
Arayup tenhâda bulması vardır

Bu bir sözdür yârim söylenir ezel
Dilber akçe ister dinlemez gazel
Zengince âşıkı bulsa bir güzel
Züğürdü sevdâyâ salması vardır

Sıdk ile ibâdet eyler sâdıklar
Arar Mevlâsını bağı yanıklar
Zamâne dilberin seven âşıklar
Gahî böyle mecnûn olması vardır

Gevherî der olma herkese yakın
Hiç sayan kalmamış tuz ekmek hakkın
Zamâne dilberine aldanma sakın
Hemen yer yüzüne gülmesi vardır

Ankara:

Deli gönül melûl olup gam yeme
Bu ağlamanın gülmesi vardır
Adûdan intikam alırım sanma
Herkes ettiğini bulması vardır

Aşk için ibâdet eder âşıklar
Bilür Mevlâsını bağı yanıklar
Bîvefâ dilberi seven âşıklar
Gahî böyle melûl olması vardır

Bu bir eski sözdür söylenir ezel
Dilber para ister dinlemez güzel
Bir zengin âşık bulunca bir güzel
Züğürdü feryâda salması vardır

[.....] Cenâb-ı Hakk'ın
İnşallah ağyârın ölmesi yakın
Gevherî der beyaz dilbere aldanma sakın
Hemen bir yüze gülmesi vardır

17 A verseket a jobb áttekinthetőség kedvéért azonos helyesírású nívóra hoztam, a tudományos átírás mellékjeleit elhagytam. Hasonlóképpen nem foglalkoztam az archaizmusokkal sem.

Budapest:

Ey gönül melûl olup gam yeme
Ağlamanın elbette gülmesi vardır
Adûya intikam kılarım deme
Herkes ettiğini bulması vardır

Hakk için ibâdet eden sâdıklar
Mevlâsını bulur bağı yanıklar
Bîvefâ dilberi seven âşıklar
Gahî böyle melûl olması vardır

Bu aşk dedikleri bir yoldur ince
Bülbüle cevri ider ol gül-i gonce
Bir güzel kendi gönlü olunca
Tenhâda oraya gelmesi vardır

Bu bir eski sözdür söylenmiş ezel
Dilber akçe ister dinlemez gazel
Zengince âşığı bulsa bir güzel
Söyleyüp ferdâya salması vardır

Dizdaroğlu:

Deli gönül gam çekip te ağlma
Elbet ağlamanın gülmesi vardır
Adûya intikam kalır mı bilmem
Kişi ettiğini bulması vardır

Hakk için ibâdet eden âşıklar
Sevdiğini bulur bağı yanıklar
Bîvefâ dilber(i)ni seven âşıklar
Kâhice bir melûl olması vardır

Bu bir aşk yoludur gayetle ince
Dildâre cevri ider gülüne gonce
Bir dilberin eğer gönlü olunca
Arayıp tenhâda bulması vardır

Bu bir eski sözdür söylenir ezel
Dilber altın ister dinlemez gazel
Zengini görünce meyleder güzel
Züğürdü ferdâya salması vardır

Gevherî sabreyle ötesi yakın
Kalmadı sabra [...] hakkın
Zamâne dilber(i)ne aldanma sakın
Hemen bir yüzlere gülmesi vardır

Kütahya:

Deli gönül melûl olup gam yeme
Elbette ağlamanın gülmesi vardır
Adûdan intikam alırım deme
Herkes ettiğini bulması vardır

Hakk için ibâdet eden sâdıklar
Mevlâsını bulur bağı yanıklar
Bîvefâ dilberi seven âşıklar
Gahî böyle mahzûn olması vardır

Bir eski sözdür söylenir ezel
Dilber akçe ister dinlemez gazel
Zengince âşığı bulunca bir güzel
Züğürdü feryâda salması vardır

Gevherî der effendüm unutma sakın
Bulmadum gözetir tuz ekmek hakkın
Zamâne dilberine aldanma sakın
Hemen yüze gülmesi vardır

Emrah:

Deli gönül melûl olup gam yeme
Elbet ağlamanın gülmesi vardır
Düşmana intikam kalır mı sandın
Herkes ettiğini bulması vardır

Hakk için ibâdet eder sâdıklar
Mertebesin bulur bağı yanıklar
Bîvefâ dilberi seven âşıklar
Gahî böyle melûl olması vardır

Âşıklık dediğin kıldan çok ince
Âşık nâz eder ol gül-i gonce
Dilberin de kendi gönlü olunca
Tenhâca yanına gelmesi vardır

Bîçâre Emrahî söylenir ezel
Dilber akçe ister dinlemez gazel
Zengince bir âşık bulsa bir güzel
Züğürdü sevdâya salması vardır

Kâtibî-1

Deli gönül melûl olup gam yeme
Ağlamanın elbet gülmesi vardır
Adûya intikam kalır mı böyle
Herkes ettiğini bulması vardır

Hakk için ibâdet eden sâdıklar
Mertebesin bulur bağı yanıklar
Bîvefâ dilberi seven âşıklar
Gahî böyle melûl olması vardır

Bu aşk dedikleri bir yoldur ince
Bülbüle cevri ider bir gül-i gonce
Bir güzelin kendi gönlü olunca
Tenhâca odaya gelmesi vardır

Bu bir eski sözdür söylenir ezel
Dilber akçe ister dinlemez gazel
Zengince bir âşık bulsa bir güzel
Züğürdü ferdaya salması vardır

Kâtibî sabreyle ötesi yakın
Hercâî gözetmez tuz etmek hakkın
Bîvefâ dilbere aldanma sakın
Hemen bir yüzüne gülmesi vardır

Ömer:

Elem çeküp deli gönül gam yeme
Birgün ağlamanın gülmesi vardır
Adûya intikam kalır mı deme
Herkes ettiğini bulması vardır

Halk için ibâdet eder sâdıklar
Mevlâsını bulur kalbî yanıklar
Bîvefâ dilberi sever âşıklar
Gâh ağlatup gâhî gülmesi vardır

Kâtibî-2

Deli gönül melûl olup gam yeme
Ağlamanın elbet gülmesi vardır
Adûya intikam hiç kalır deme
Herkes ettiğini bulması vardır

Hakk için ibâdet eden sâdıklar
Mevlâsı bulur bağı yanıklar
Bîvefâ dilberi seven âşıklar
Gahî böyle melûl olması vardır

Bu aşk dedikleri böyledir anca
Bülbülü zâreder ol gülü gonce
Bir dilberin kendi gönlü olunca
Tenhâca odaya gelmesi vardır

Bu bir eski sözdür söylenir ezel
Dilber akçe ister dinlemez gazel
Zengince müşteri bulsa bir güzel
Züğürdü ferdaya salması vardır

Kâtibî eder sabret uzak yakın
Bulunmaz gözetir tuz etmek hakkın
Zamâne dilberine aldanma sakın
Yüze karşı heman gülmesi vardır

Bu bir eski sözdür söylenir ezel
Dilber para ister dinlemez gazel
Zengin âşığı bulunca bir güzel
Züğürdü ferdaya salması vardır

Bu âşıklık bir yoldurur derince
Bülbül feryâd eder gülü görünce
Bir dilberin kendi gönlü olunca
Tenhâca odaya gelmesi vardır

Zikredelim bugün Cenâb-ı Hakk'ın
Cümle adûvlerin ölmesi yakın
Ez Ömer dilbere meyletme sakın
Hemen bir yüzüne gülmesi vardır

S. Sárdi Margit

Még néhány mulató- és egyéb nóta

Úgy vélem, semmi nem volna alkalmasabb Küllős Imola ünneplésére, mint ha közköltészeti gyűjteményét kiegészítem néhány, főleg szerelmes és mulató verssel, amelyekre kutatásaim közben bukkantam rá, s amelyekre eddig nem irányult figyelem.

Bárki, aki régi írásokat tanulmányozott, tudja, hogy a régi kéziratok szinte mindig vegyes tartalmúak. Mivel a régiségben a papír nem állt mindenkinek bő mértékben rendelkezésre, úgy takarékoskodtak vele, hogy egy-egy könyvecskébe a fő tartalom bejegyzése után/közben egyéb, akár oda nem illő szövegeket is belejegyeztek, így a legtöbb kézirat valójában miscellanea. Különösen így volt ez a folyamatosan használt jegyzőkönyvecskékkel, amelyekbe tulajdonosuk mindent belejegyzett, ami éppen a szeme elé került, vagy a fülébe jutott, válogatás nélkül. Minden kutató öröme, ha a protokollumok között rábukkan egy-egy magántermészetű bejegyzésre, a történeti följegyzések között egy-egy fohászra.

Az alábbi versekre gyógyfüves és háztartási könyvecskék tanulmányozása közben bukkantam rá.

OSZK Oct. Hung. 729.

18. századi kézirat, több kéz írása, latin és magyar. 125 levél, elején és végén csonka. Tartalma:

- 1a–44b: a méhekről
- 45a–59b: állatok tartásáról, jeleiről, betegségeiről
- 59b–73a: idő- és egyéb jóslások az állatok viselkedéséből, égbolt, üstökös stb.
- 73b–79a: a fogantatásról, fogamzásról, születésről, női nyavalyákról
- 79b–85b: *A természet dolgáról való kérdései Attalusnak*, Attalus és Galenus párbeszéde. Közbeékelődve:
- 80b–81b: *Chiromantia*. Tenyérjósági ismeretek
- 86a–125b: orvosi tanácsok, babonák, receptek, asztrológiai jegyzések

A méhtartásról szóló rész a verzőkra van írva, nagyrészt latinul, a rektókon magyarul a tartalomra utaló megjegyzések, versek, vegyes bejegyzések állnak. Sérült. Ez a rész tartalmazza a következő, más tintával, más kézzel írt, több versből összevegyített szöveget:

[34a]

Cantio Elegans

Amint szőke vize lefoly a Dunának,
Nagy jaja hallatik egy árva nimfának,
Vélem azt lenni Dido siralmának
Tőle elválásán szerelmes társának.

Serkenj fel már, ember, bűneidből,
Végy értelmet Isten igéjéből,
Intettetel az hold példájából,
Ki kell múlnod, higgyed, e világból.

Siralmas itt teneked életed,
És nyavalyás minden te ösvényed,
Tanítását Istennek ha veszed,
Szentírásból eztet megértheted.

Kígyók és békák majd osztoznak velünk,
Az ördög, az bűn feltámad ellenünk,
Nem leszen akkor senki mimellettünk,
Mind az menny és föld lesz miellenünk.

Tekintsd meg, ember, azért [az te?] koporsódat,
Naponként való halandó voltodat,
Világtól való elbúcsúzásodat,
Üdő betelvéen nagy számadásodat.

A valóban igen *elegáns* versben legalább két vers strófái keveredtek össze. Az első strófa igazán előkelő helyről származik: Gyöngyösi István *Kesergő Nymphájá*-ból. Az 1681. soproni országgyűlésre, Esterházy Pál nádorrá választására készült mű az egész 18. század folyamán nagyon népszerű maradt, őt ma ismert kézírata mellett hét nyomtatott kiadása született. A névtelen szerző az első strófát emelte át, de át is alakította kissé, olykor nyilván akaratlanul, innen a harmadik sor szótagszámhibája (Gyöngyösinél: „Vélem én azt lenni Dido siralmának”), máskor azonban szándékosan, és azt kell mondanom, igen ügyesen. Az eredetiben a negyedik sor így hangzik: „Tőle elválásán Anchises fiának.” Az átalakítással csökkent a mitológiai jelleg, és a gondolati hangsúly a szerelmesek elválására került, vagyis a strófa műfajt váltott: Gyöngyösinél a „*Querela Hungariae*” toposz nyelvi kifejezésére szolgált, itt szerelmes verssé változott.

A következő versrészlet (*Serkenj fel már, ember, bűneidből*) közvetlen forrását nem találtam meg, de láthatóan az – ugyancsak széles népszerűségnek örvendő – itéletnapi versek közé tartozik, és kezdősora is azokéhoz hasonló: *Serkenj fel, én lelkem, az te nagy álmodból* (Kassai István *toldaléka*, 1629); *Serkenj fel, keresztény, az te mély álmodból* (Kismarjai György-énekeskönyv, 1742, illetve Bartók Miklós-énekeskönyv, 1753); *Serkenj fel, lelkem, álmodból* (Ekeli gyűjtemény, 1767–1790); *Serkenj fel,*

én lelkem, kiálts Istenedhez (Szentsei-daloskönyv, 1704); Serkenj fel, ó, bűnös lélek (Selmetszi István-énekeskönyv, 1815). Az ítéletnap versek szokásos szerkezete azonban megsérült, az ítéletnap eljövételét megjelentő tizenöt jelből csupán a holdban való jel maradt (fontolóra is vettem, hogy a *Siralmas itt teneked életed* esetleg egy harmadik vers kezdősora, ám a további versszakok visszatérnek az ítéletnap tematikához). A négy összetartozó strófa rövidségében is egy egészen jól szerkesztett figyelmeztetés a mulandóságra és az ítéletre.

Néhány levéllel utóbb gyönyörű tavaszénekre bukkanunk:

[39a]

Az szép kikeletkor tavaszi üdőben
Szépen hangicsálnak madarak mezőben,
A kis fülemile szól a zöld erdőben,
Hajnali nótáját mondja örömeiben.

Rejtsd el hát szívedet,¹ szívem, én szívemben,
Én is rejtem szívem, elhidd, bús szívedben,
Osztán rabod leszek teljes életemben,
Te is rabom leszesz örökös üdőben.

A két strófányi kis vers a szerelmi költészet három nagy világirodalmi forrásvidékének elemeit ötvözi: a vágáns tavaszköszöntő verskezdő természeti képét, a lovagi *alba* vershelyzetét és a petrarkista szerelemfelfogást. Nagyon ügyes versszerzőre vall a tavaszi kép, de még inkább a *szív* szó két értelmével való játék, amely a vágáns „flos florem” („Rózsám, vedd el e rózsát”; „szídd rózsám lelkét, gyönyörű rózsám, te kegyes, szép”) szójátékra emlékeztet. Én *szívem* szerint (hogy stílszerű maradjak) e vers fölé írtam volna: *Cantio elegans*.

OSZK Fol. Hung. 111.

Címe: *Herbarium*, azaz *füveskönyv*. A kéziratot a 18. század második felében írták. Eredeti, magyar és latin nyelvű bejegyzések vannak benne. 108 levél, közbül üres lapok későbbi bejegyzésre. Tulajdonos-bejegyzései szerint birtokolta Széchényi György Márton (a 69b lapon: „Georgius Martinus Szecsenyi Gyo”), valószínűleg tőle származik Pozsony két vázlatos térképe s rajta az 1782-ben megnyitott új kapu jelölése (82a és 82b). Szalay Péter 1804-ben ajándékozta a kéziratot a könyvtárnak („Nationali Bibliothecae donavit Petrus Szalay Anno 1804”, 108b). Tartalma:

1a–69b: Füveskönyv, Beythe *Füveskönyvének* betűrendbe szedett másolata
70a: *Memoriale*. Ez betegségek szerinti jegyzék lett volna, de csak 7 recept került bele.

1 Javítva ebből: *hívedet*.

- 71a–95a: Flastromok (közben a két térkép)
95b–97b: Érvágó tanácsok
98a–108b: Orvosságok

A kéziratot hegyes tollal, fekete tintával, apró betűs írással írták. Szalay Péter ajándékozó bejegyzése azonban nagyobb betűkkel, barna tintával, tompább tollal íródott. Akár ő maga, akár más volt a barna tintával író jegyeztető, a kézirat lapjaira számos helyen jegyzett be tollpróbálgatásokat, egy helyütt egy sereg S betűt, utánuk a *Serenissime* szót, mint aki megtalálta a helyes formát (46a); egyszer a *gaLLICIDIUM* kronosztichont (78a, értéke: 1708); egyszer egy madár rajzát (78b); egyszer magát a *probatio calami* szavakat (20a). Több helyütt vannak apró, egy-két szavas, alig olvasható firkák, tollpróbálgató köröcskék, amilyenekkel magunk is „bejاراتjuk” makacskodó tollunkat. Itt-ott verskezdetekkel próbálgatta a tollát, pl. a 22b. lapon: „megjelentem panaszimat”. Másutt már strófányiak a bejegyzések. Stoll Béla bibliográfiájában jelezte néhány vers meglétét,² de kettőt ő sem vett észre, olyikuk szövegének közléséről pedig csak egészen szűk körnek szánt tudományos munkákban lehet szó, magam sem vállalkoznék rá, ha teszem azt előadáson, szóban kellene ismertetnem. Ezeket közlöm az alábbiakban, versként tördelve, hanghű átírásban:

[16a]

Csak jól tudj vele bálni,
arant is eleget fog hozni.

A bejegyzés az ebszólóból (csucsor) való készítmény alatt áll, nyilván arra vonatkozik. Inkább szentencia formájú, verses alakú mondásnak látszik, mintsem dalnak.

[17a]

Majd olyat hazudok, s hogy magam sem hiszem,
az urakhoz megyek, egy máriást vetnek,
vagy pedig engemet ajtón kívül ültetnek.

Ez a vers talán egy hazugságvers kezdete (vö. RMKT XVII. 14. 180. sz.).

[36a]

Adjon az Isten oly időt érnem,
Kantárom szárát kilincshez kötnöm,
Lovam farához loboncot kötnöm,
Zabot és árpát zsákomban töltnöm.

Kivételesen költői, lírai dalszövegnek látszik. Néhol fölöttébb rusztikus humorú szövegecskék bukkannak föl:

2 Stoll B. 2002. 1062. sz.

[27a]

Azt mondják, mátká,
s hogy csont a borbély fasza

Ez a versike tetszhetett a jegyeztetőnek, mert később bővebben is szerepel:

[95a]

Azt mondják, mátká,
hogy csont a borbély fasza,
nem a', szívem, nem az,
akár megmutassam.
Sodiridom siridom [?].

Nem eszöl te lencsét etc.
Nem eszöl te borsót etc.

[88a]

Intum fantum calafantum
Szartam fogadra kentem

A 95a lapon jelzett verskitöltő *sodiridom siridom* mutatja, hogy nótákkal, mégpedig mulatónótákkal van dolgunk. Esztétikai minőség tekintetében aligha tudnám védelmezni e dalokat, amelyek előadásához (hát még az élvezéséhez!) már igen beborozott társaság kell (ezért gondolom, hogy nem a kéziratot ajándékozó Szalay Péter írta be őket, hanem egy kéziratárosi feladatokat ellátó névtelen), de kétségtelenül éppen abból a stílusrétegből őriztek meg szövegeket, amely az énekeskönyvekben igen hézagosan van képviselve, a nyomtatás pedig igen sokáig húzódozott a közlésétől.

Az eleganciától a trágárig, a műköltő-imitációtól a versszámba alig vehető, alpári rímfaragásig: e néhány elrejtett vers közköltészetünknek egész diapazonját megszólaltatja. Noha a kiadásokban ezek a versek a kötetszerkesztés logikája szerint elkerülnek egymás mellől, valójában ez volt a közköltészet életmódja: minden hangulatra és élethelyzetre adott verses-énekes kifejezésmintát.

Irodalom

Stoll Béla

2002 *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542 – 1840), 2., bőv. kiad. Budapest.*

Másnak vettem feleséget

Férjpanaszok a 18–19. századi magyar közköltészetben*

A közköltészetnek sosem volt szigorú, kitapintható irodalmi vagy esztétikai programja. Ha mégis azt szeretnénk megragadni, hogy milyen szerepet vállalt az elit-irodalom és a szájhagyomány közé ékelt, átmeneti helyzetében, nyugodtan mondhatjuk: a műköltészetben megfogalmazott *egyéni élményeket* kellett összhangba hoznia az orális folklór világgépével, amely elsősorban a semi-individuum *behegyettesíthető*, bárki számára nyitott, újraélhető és -értelmezhető tapasztalataira épül. Ezt nemcsak a komoly műfajokban, hanem a mulattató hagyományban is megfigyelhetjük. Egyensúlyteremtő szerepköre nyilván nem egyik napról a másikra alakult ki. Sok ezer, hasonló hangulatú diákmulatság és mezővárosi lakodalom kellett ahhoz, hogy a magyar közköltészet megteremtse saját arculatát, melynek, mint tudjuk, két alapvető pillére: a didaxis és a szórakoztatás.

Az alábbiakban egy olyan műfajról lesz szó, mely főként a lakodalmi közönség mulattatására szolgált, a régies intő-oktató frázisok és a modernebb, személyes élménybeszámoló összhangolásával. Látni fogjuk, hogy a férjpanasz nemcsak felvonultatja a közköltészet poétikai rendszerének teljes eszköztárát, hanem a műfajok egymással folytatott párbeszédében is fontos szerepe van. Úgy is mondhatnánk: közköltészet a közköltészetben. Határovezetként viselkedik tehát, mely a vele „szomszédos” házassági csúfolók és komoly, didaktikus versek irodalmi hagyományát egyaránt magához vonzza és integrálja.

A műfaj előzményeit az ókorig visszakövethetjük. A férfiakon győzedelmeskedő asszonyok humoros archetípusa már ekkoriban igen elterjedt az irodalomban, gondoljunk csak a fokozatosan elsárgányosodó Héra istennőre, aki urát, a gyarlóságtól sem mentes Zeust gyakran állítja kínos helyzetek elé. A földi asszonyok közül olyan, sokat idézett portrék villannak szemünkbe, mint Arisztophanész *Lüszisztratéjának* athéni matrónái vagy Szókratész kiállhatatlan, vén felesége, Xanthippé. A férjek szerepét éppúgy csak egy hajszál választotta el a nevelésgeztől, miként a királyokét. Arisztotelészről az egész ó- és középkor híresztelte, hogy

* Ennek a tanulmánynak eredetileg 1999 tavaszán kellett volna megszületnie, az *Ámor és mámor* c. konferenciára, melyet Sátoraljaújhelyen rendeztek. Az RMKT XVIII/4. kötet (*Közköltészet I., Mulattatók*) lektorálása nyomán azonban mesteremre, Küllös Imolára és rám sürgős, összetett feladatok vártak, így a tanácskozáson nem vehettünk részt. A téma rövid összefoglalása bekerült ugyan a kötetbe, de csak műfaji bevezetőként. Ideje tehát, hogy napvilágot lásson ennek kiegészítése is, mely részben előzménye volt az ott megjelent szövegnek.

Jelenlegi kutatásaimat az OTKA F 048440. számú pályázata támogatja.

felesége gyakran négykézlábra kényszerítette, s a hátán lovagolt. A szerelem mindenhatóságáról értekező Balassi Bálint szavaival:

Aristotelesnek mit használt bölcs esze,
Hogy szép felesége ötet megnyergelte...

A meglovagolt férj nemcsak a házassági hierarchiában csúszott hátra, hanem férfiúi minőségében is, s a derék filozófus innentől kezdve évszázadokon át előképe lett a másodrendűvé alacsonyított férfiaknak. A középkor irodalmában (a felszarvazásról szóló, tréfás anekdoták mellett) mindig jelen volt a komikum határára sodródó férfi, a lovagi költészet egyik kulcsszereplőjeként pedig a *gelós*, vagyis a féltékeny, megcsalt férj személyében. A vágáns versekben is akadnak nyomok, de mindenekelőtt a kora újkori közköltészetben válnak fontossá – a diáktársadalomban született költői formák és képek ekkoriban lépnek ki a szélesebb tömegek közé, javarészt a népszerű nyomtatványok útján. Küllös Imola a 17–18. századi angol ponyvairodalomból bőséges adatokkal igazolta a férjpanasz, illetve a dramatizált házastársi veszekedés műfajának jelenlétét. Adatait csaknem egész Európából továbbiakkal gazdagíthatnánk, célunk azonban a magyar nyelvű emlékek s a belőlük kiolvasható értékrend vizsgálata lesz. A külső nézőpontú, narratív jellegű asszony- vagy férjcsúfolók mellett ugyanis egyre gyakrabban találkozunk a monologikus, személyesebb, lírai hangvételű házastársi panaszdalokkal.

A férjpanasz – a fenti gazdag hagyományhoz képest – régi magyar költészetünkben elég ritka, bár rögtön hozzá kell tenni, hogy a mulattató műfajokat általában csak szórványos emlékek képviselik, s ebből messzemenő következtetéseket nem érdemes levonni. Tény, hogy a szerelmi dalok sokkal szélesebb körben, stílusrétegüket tekintve pedig nagyobb szórással maradtak ránk a 17. századból. A rangvesztett férjekről mindazáltal gyakran szó esik. A magyar szólásokban *Simon bíró* és *Anda Pál* nevével találkozunk leggyakrabban; Erdélyi János szavaival „mindkettő vigköltészeti alak”. Az első (Szirmay Antal magyarázata szerint) egy miskolci bíró volt a 16. században, „ki feleségének minden aszonyi munkát elvégzett”.¹ Szirmay már nem tudhatta, hogy ez nem egy valós személy neve, hanem egy régi, Luther által kedvelt német szójátékon alapul: „Sie ist der Mann”.² A másik, talán szintén beszélő nevű férfiú, Anda Pál mai fogalmaink szerint nem tűnik kigúnyolásra méltónak, hiszen „lovas kapitány és házas ember volt Miskolczon, s az 1598. 31. törv. cikk rendelete tiltván hogy aszonyok a táborral járhasanak, ő feleségét látogatni minden héten haza kéredzett. – Jelent felesége akaratán járó, papucs alatti férjet.”³ Ez az attitűd kulcsszerepet játszik a 18–19. századi közköltészetben is.

A férj- vagy feleségpanaszok a 16–17. századi műfajhierarchiában nem alkotnak külön csoportot. A férj kigúnyolására főként az asszonycsúfoló énekek szol-

1 Erdélyi J. 1851. 349–350.

2 L. e tanulmánykötetben Ács Pál írását!

3 Erdélyi J. 1851. 3.

gáltak, ám közel sem olyan árnyaltan, mint a későbbi panaszdalok. Szinte minden, amit erről az alműfajról tudunk, két szövegben koncentrálódik: a *Mint az útonjáró, ki két útra talál*, valamint az *Új hírt mondok, minden reá hallgasson*⁴ kezdetű versben. Az első egy másik műfaj, a tréfás intó-oktató énekek képviselője. Hőse, a házasulandó legény azon töpreng, vajon miféle asszonyt keressen. Végigsorolja a szépet, a gazdagot, a szegényt, az öreget és a tapasztalatlan fiatalot, ám mindegyikről le is beszéli magát, s minden versszakban másiknak jegyzi fel a legfontosabb hibáit. Nézőpontja nem legényre, hanem egy sokat próbált férjre vall, így a hallgató valójában a férjszerepből kap egy-egy strófányi kóstolót. A másik szöveg ezzel szemben egy narratív keretbe ágyazott, vígságtévő strófákkal körülvett monológ: egy öregember felidézi három feleségének tetteit, látszólag dicsekvő-dicsérő hangnemben, persze jól átlátható szidalmakkal. Az asszonyok tulajdonságai igen hasonlóak: mindhárman isznak, lusták, piszkosak, nem értenek semmihez. A férj mellőzése és a hűtlenkedés ezúttal nem szerepel a kifogások között. Mindkét verset átfüti viszont a humorba csomagolt tanító szándék; az elsőben panaszzkodással, a másodikban – kissé meglekerve – tréfás dicsekvéssel téve személyessé az üzenetet.

A 18. század döntő áttörést hoz a kigúnyolt férfiak költői portréjában. Szinte valamennyi egykorú és későbbi magyar férjpanasz kulcsmotívumait megtaláljuk Amade László *Míg nőtelenségben folytattam életet* kezdetű versében. A költő jól ismerte a közköltészetet, sőt még a *Mint az útonjáró...* kezdetű verset is, hiszen kevéssel második házassága után apja, Amade Antal így dorgálja egyik levelében: „A házasság ugyan meg van, de amaz ének continentiaját ha considerárod: *Mint az uton járó ki két utra talál* etc. Bizony sok hijával és minden hijával vagy még.”⁵ Az apa egyébként *Mint páva jártam* kezdetű saját versével is előkészítette fia munkáját. A költő-fiú fanyar humorral megírt verse egyszerre vált előképévé a lakodalmi didaxisnak („magam próbáltam”-aspektusával) és a férjpanasz személyes, néha vallomásos alműfajának. Kétpólusú szerkesztése a párhuzamos képek segítségével domborítja ki a gondtalan, szenvedélyes legényélet és a tompa, ingerszegény (legfeljebb konfliktusoktól fel-felpezdülő) házasság eltéréseit.⁶ Fontos megemlíteni, hogy kéziratos másolatai mellett 1796-ban Sándor István *Sokféljében*, majd 1804-ben Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* című szólás- és közköltészeti fragmentumtárában nyomtatásban is megjelentek részletei. Nem meglepő, hogy a vers retorikája és szerkezete (a derűs múlt és a borús jelen bemutatását követő fohászok strófák és zárszó) visszaköszön még a *Cigányok végső veszedelmének* ponyvahistóriájában is.⁷ Schiller Erzsébet felhívja a figyelmet egy olyan változatra is, mely a magyar – német politikai ellentétre van kihegyezve, s Mária Terézia-ellenes felhangok uralják.⁸ Amade második felesége, Weltzl

4 RMKT XVII/3, 42. sz.

5 1736. augusztus 3. Kiadása: RMKT XVIII/7. 28–29.

6 A vers kritikai kiadása: RMKT XVIII/7. 146. sz.

7 RMKT XVIII/4. 92. sz.

8 RMKT XVIII/7. 146/III. sz., 428–429.

Mária Paulina német asszony volt, a férfiattitűd megváltozása tehát kulturális kódváltásként is felfogható. Ettől már csak egy lépés a magyar nemzet és a német asszony, vagyis a királyné közti házasság metaforája...⁹

Amade László verse nem szigetként áll a 18. századi népszerű lírában. A köz-költészet és az iskoladrámák egyaránt arra utalnak, hogy a helyzetdalok poétikai rendszere a 18. század közepén kiszélesedik és kifinomul, a tragikus és komikus felhangok pedig elrendeződnek és különféle alműfajokat hoznak létre a megszilárduló műfaji hierarchiában. A narratív, de mindenképp *külső nézőpontú* csúfolók mellett egyre nagyobb tért hódítanak az *egyes szám 1. személyű* dalok. Ez utóbbiak a kigúnyolt személyt vagy csoportot összetettebben ábrázolhatják, mint a másik típusúak. Elég, ha csak a német- vagy cigánycsúfolókra gondolunk, ahol a helyzetdalok szereplői a magyar nyelv karikatúrisztikus változatán beszélnek, ami maga is hemzseg a félrehallásoktól, néha valóságos freudi elszólásoktól.

Az efféle komplex csúfolók nemcsak egy személyt tűzhetnek céltáblájukra, hanem az egész viszonyt: a házasság vagy a társadalmi együttélés konfliktusait, s mindezt olyan finom dramaturgiával állítják elének, mintha csak egy papírszínházba pillantanánk be. A pipogyaságáról mesélő, megvetettségét panaszoló férfi egyszerre teszi nevetségessé önmagát, a bajok forrásának kikiáltott feleséget s voltaképp az egész házasságot. A férjpanaszt az asszonycsúfolók gazdag hagyománya is megtermékenyítette, a tartalom továbbfordításának, valamint a didaxis fokozásának igényével.

Ugyanez játszódhatott le egy másik humoros panaszműfaj, a vénláncsúfolók körében, melyek gyakran kerültek be az iskolai színjátékokba. A férjpanaszok azonban jóval árnyaltabb, résztvevőbb alaphangon szólnak, mint amazok. Ebben kétségtől része volt a hallgatóság férfiközpontú értékrendjének, mely szolidárisabb a póruljárt férjjel, mint a szükséges rossznak kikiáltott asszonnyal.¹⁰ A másik ok, hogy a *helyzetbe* ágyazottság, a dramaturgiai keret (hiszen a házasság valóban többszemélyes, kölcsönhatásokra épülő folyamat) sokkal erősebben motivált és meggyőzőbb a vénlányok sajátos, mondhatni szélsőséges individualizmusánál, akik éppenséggel az olyan kapcsolatokra áhítoznak, melyekből a bús férfiak menekülni akarnak...

A 18–19. századi férjpanaszok zömét Küllős Imolával közösen már kiadtuk az RMKT XVIII. század 4. kötetében, s ez a korpusz elég jó háttere lehet a műfaj seregszemléjének. Kiegészítésképp – a teljesség igénye nélkül – néhány későbbi verset is bevontam az elemzésbe. Érdemes tehát összesíteni a benyomásokat, bár a széles repertoárban nyilván egymásnak ellentmondó értékek is megtalálhatók. Kezdjük a vizsgálódást a férfi portréjával! A saját szavaival és tetteivel jellemzett férj személyisége többnyire árnyalt, de karikatúrisztikus. Kizárul az arche-

9 Egy távoli analógia: Szeberényi Lajos a 19. század derekán egy olyan szlovák férjpanaszt közöl – nyilván Kollár nyomán –, melynek hőse egy magyar lányt vett feleségül, akivel sem karaktere, sem szokásai nem egyeznek, s így a zsarnok asszony képében a magyarok úrhatnak alkatát is kigúnyolja (Szeberényi L. 1866. 206. sz.).

10 Szilágyi Márton nemrégiben részletes elemzését adta a férfitársaságok poétikai hatalmának és hagyományának (Szilágyi M. 2003).

típusokból, hacsak a sánta Vulcanust nem tekintjük előképnek. Se könyörgés, se fenyegetés nem fog a győzedelmes asszonyon, hiszen az érzelmi csatát testi fölényvel megerősítve is megnyeri. A megnyergelt férfi: megtúrt, leselejtezett alak, „kiszolgált, ócska fétis”. Szirmay Antal egész sorozatát idézi a házasságban vereiséget szenvedett férfiakra szóló fordulatoknak, aki *feleségének felette engedő, feleségétől féltő, felesége után járó*, csúfneve tehát *kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való*, végül Beniczky szavaival riogatja az olvasót: *Jaj annak az háznak, hol tehén bikának jármat vehet nyakába!*¹¹ Olyan tehát a panaszkodó férfi, mintha nemének minden erényétől és erejétől megfosztották volna. Jellemző azonban, hogy néhány szövegben aztán hirtelen fordulattal visszanyeri férfi képességeit, s végül kemény leckékkal oktatja ki (értsd: kegyetlenül eltángálja) feleségét, hiszen ez az egyetlen orvossága a rossz asszonynak.

A régies, oktató szándékú férjpanaszok közös vonása a *nézőpontsúrités*. Ha ugyanis jobban megvizsgáljuk az asszony felsorolt hibáit (pl. a *Bánom, hogy megházasodtam* kezdetű szövegcsaládban),¹² többnyire olyan személyiségrajz tárul elénk, mely egymást kizáró elemeket is tartalmaz. Aligha hihető, hogy a feleség *egyszerre* elhanyagolt és kacéran öltözködő. Igen valószínű, hogy toprongyos, kócos állapotban másik férfiakra sem kell a hűtlen asszony, akárhogy pogácsázza őket, nem beszélve a mellette síró gyerekekről, akik néha még otthoni gönceit is összerondítják. Hát lehet itt legényeket fogadni...? A nóta szerint igen, hiszen mihelyt kilép a férj a házból, rögtön „Laci ül fel az ülőre”. Egyre világosabb, hogy az asszony otthoni szerepe mennyire elüt attól, amit a külvilág felé mutat. Ki kell lépnie a házasság élményköréből ahhoz, hogy vonzó női mivoltát megélhesse – ezáltal megfosztja tőle férjét, akinek mindezt esküvéssel ígérte. Más kérdés, hogy a külvilágban forgolódó, kocsmázni járó asszonyoknak e szövegek épp azt vetik szemükre, hogy uruk pénzéből isznak, ha pedig elfogyott, a ruháikat is eladják egy pint borért, ami – valljuk be – már akkor sem járult hozzá különösebben a vonzerőhöz. A férj tehát jogosan nyújthatja be a számlát az otthoni hűtlenkedésért, a külvilágban megélt kalandokért és saját mellőzöttségéért. Az viszont, hogy a vers egyszerre mutat egy házisárkányt és egy ribancot, leginkább azzal magyarázható, hogy az elbeszélő és a hallgató egyaránt átengedi magát a kapcsolati krízis megtört, egyoldalú értékrendjének, s ezzel szükségszerűen polarizálja a fő vétkesnek kikiáltott asszony személyiségét, már-már a hihetőség határáig feszítve a tréfás oktatás szempontját. Míg a 17. századi előzményekben mindezt a sok negatív tulajdonságot *külön* személyeknek osztotta szét az énekmondó – például a három exfeleségnek –, addig az újabb keletű dalok tölcésrszerűen összegyűjtik őket, s *egyetlen* szereplő nyakába zúdítják.

A fenti típus csak egyik csoportját alkotja a férjpanasz műfajának. Míg a *Bánom, hogy megházasodtam* kezdetű dalt egy táncos dallamra énekelték, mely ezáltal az egész mondanivalót valamelyest feloldja, legalábbis groteszk vigyorgás-

11 Szirmay A. 51.

12 RMKT XVIII. 4. 60. sz.

ra ingerel, addig a *Bujdosol, árva legény* kezdetű ponyvavers a *Vigan élem világom* nótájára született, mely – vidám címe ellenére – egy lassú magyar tánc, a verbunkos zene egyik híres témája. A vontatott dallam egy személyesebb, irodalmibb szöveggel párosul, melyben az intő-oktató karakter is megmarad. A férfi portréja sokkal árnyaltabb, mondhatni: modernebb, mint a korábbi versekben. Amiatt, hogy rossz asszonyt választott, csak saját magát okolja, hiszen a szerelem elvette az éleslátását, neje pedig lánykorában nem adott okot a gyanúra. A feleség a fentebb tapasztalt módon kétarcú: míg férjéhez nincs egy jó szava, folyton dorgálja, parancsolgat neki, s elutasítóan viselkedik vele az ágyban, addig a vendégeket s azokat, akikhez ő betér, mindennel kényezteti, rájuk pazarolván összes kedvességét. Ura mégis csupán a mellőzöttséget, a méltánytalanságot veti szemére, nem minősíti nejét kurvának. Önmagát is másként határozza meg, a nosztalgiával idézett udvarlási időszakot (egy beteljesült, de még nem formalizált viszonyt) pedig fölébe helyezi a jogilag ugyan rendezett, de szeretet és tényleges kapcsolat nélküli házasságnak. A kettősséget ezúttal nem a *boldog legényélet* és a *házasság/kapcsolat* ellentéte, hanem az asszony otthoni és külvilági szereplése közötti nézőpont-váltogatás érzékelteti:

Maga eszik csömögét,
Hol töpörtyűt, hol csörgét.
Amit akar, azt iszik,
Mert szavára megviszik.
Nékem pedig fél keletlent vet ölembe,
És egy korsó állott vizet ad kezembe.¹³

A közköltészeti észjárást ebben a finom iróniával átszótt dalban is tetten érhetjük. A didaktikus sorok mellett igen fontosak a strófákba beépülő proverbiumok, melyek saját hálózatot alkotnak a versben:

Könnyebb volna a rák hátán Bécsbe menni,
Mintsem ötöt egy szép szóra reávenni. [...]

Könnyebb volna az oroszlányt leültetni,
Mintsem ennek vad nyelvére závárt vetni.

Ezt a fajta férjpanaszt tehát a régies, közmondásokra épülő beszédmód és a modernebb, individuális nézőpont éppúgy jellemzi. A szeretethiányra egyébként más versek is panaszkodnak:

Kincsem, feleségem,
Mért nem szeretsz engem?
Lám, akkor szerettél,
Mikor hozzám jöttél,
Jaj, kincsem, feleségem!¹⁴

13 RMKT XVIII. 4. 67. sz.

14 RMKT XVIII. 4. 62. sz.

Ugyanez a szituáció tárul elénk egy tréfás, ponyván kiadott dalban is, ám szerencsére fordított nézőpontból. *Az én Katóm éjjel-nappal pöröl vélem* kezdetű, 18. század végi versünkben a férj otthon ugyan hasonlóan durcás „maszkot” visel, mint zsémbes, öreg felesége, az élet mégis kárpótolja, hiszen a bíróné és a csaplárosné, akikhez titkon el-ellátogat, gondját viselik. A fent idézett másik ponyva-vershez hasonlóan párhuzamosak a félstrófák, s az ungarésca-elvű dallam *frons* és *cauda* része közti metrikai és tematikus eltérések jól érzékeltetik a kettős életformát:

Az én Katóm húsvétkor is lencsét főz még,
Kalács alá a kemencém csak ritkán ég;
Mégis falok pecsenyét,
Ha olykor a bírónét
Ciolgatom, ijú,
Ciolgatom, ijú,
Ciolgatom, ijú!¹⁵

A megcsalás élménye mindent maga alá gyűr egy 19. század eleji panaszdalban, ahol a nyilvános megszégyenülés is sújtja a férfit:

Halld meg, pajtás, panasziomat,
Hadd panaszlom bajaimat:
A feleségem nem szeret,
Egy gaz huncfutért így megvet,
Jaj, de bánom!

Intettem már sok szép szómmal,
Édesgető szavaimmal,
De ez neki semmit nem ér,
Míg támad benne a rossz vér,
De sajnálom!

Szeretője egy mészáros,
Tudja azt az egész város.
Ajtó megébe nem záros,
Feleségem véle páros,
Jaj, de káros!

Jaj, de bánom, be sajnálom,
Hogy mást szeret az asszonyom!
De én arról nem tehetek,
Tudom, holtig veled leszek.¹⁶

A férjpanaszok másik poétikai iránya az epika felé viszi el a panasz lírai hangnemét. Ide sorolhatjuk a régies, oktató balladák képviselőjét, *A gazdag feleséget*. A 18. század végéről már ennek is több változatát ismerjük, közös vonásuk, hogy az *N+1* dramaturgiai elvén, soroló-szerkezettel állítják elénk a férjet, aki különböző ajándékokkal kedveskedik feleségének – hasztalan –, végül a gyengédség helyett az erőszakot választja, s egy pálcával jól elveri az asszonyt, megtanítván, ki az úr a háznál. Ugyanezt ajánlják a rossz asszony orvosságáról szerzett énekek és a házastársi veszekedések is, melyek dramatikus eszközökkel állítják elénk a házassági csatáit. Ezekről bőséges elemzést ad Küllős Imola tanulmánya,¹⁷ illetve az RMKT-hoz írt jegyzeteink, így itt csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy az

15 RMKT XVIII. 4. 66. sz.

16 *Makói énekeskönyv* (1826 előtt, Stoll B. 2002. 1267. sz.) – A továbbiakban csak a megszokott *Stoll* + *sorszám* alakban hivatkozunk a kéziratokra.

17 Küllős I. 2004. 65 – 85.

egyik régies szöveg, az *Ó, gonosz szerencse, be megjátászódtatál* éppen a magányos férfi panaszával kezdődik, s csak aztán ront rá a mérges asszony, aki először látványosan pocskondiázza, kiprovokálván a verekedést, majd ádáz küzdelemben végül a férfi kerekedik felül. Más „házaspárbajok”-ra a panasz nem jellemző, illetve inkább az asszony szájába adják a verselők; ilyenkor a férj egyértelműen devinás, alkoholista, nem törődik az éhező családjával – végül azonban ugyanúgy elkalapálja az asszonyt, mint a fenti szöveg pipogyának minősített hőse, aki hátránnyal indul a küzdelemben. Az ő figurája inkább a vígballadai *Gazdag feleség* férjére emlékeztet.¹⁸

Még egy fontos témakört érintenek az „egyirányú” férjpanaszok: a vén feleségű fiatal férfi szenvedését. Az asszonyok kigúnyolását itt a vénasszonycsúfolók motívumai váltják fel. A vonzerejüket végképp elvesztett, visszataszító nők az itálhoz menekülnek, s urukat minden vagyonából kiússzák. Ha Csokonai *Karnyónéjának* közköltészetté váló dalára gondolunk (*Szeme nem sír, mégis nedves*), mindjárt világossá válik, hogy itt szintén többszereplős játszma rejlik. Miért is vesz magának vénlányt vagy vénasszonyt a szerencsétlen férfiú? Nyilván az örökség reményében, kettejük viszonyában tehát fel sem kell merülnie szerelemnek vagy effélének. A férj tervét azonban megzavarják, hiszen nemhogy ő örökölné, hanem még ki is semmizik – még rosszabbul jár, mintha fiatalabb (s talán mégiscsak megszelídíthető) feleséget választott volna. Az *érdekházasság*ból átléptünk az *érdekvesztett házasság*ba. Innen tényleg csak a katonaság, jelképesen az önmagába visszazáruló, Mars istennek hódoló férfiidentitás jelent kiutat.

A feleség elvesztésén, mint láttuk, a 17. századi összövegek könnyen túltették magukat. Hasonlóak a 18–19. század tréfás siratói, ahol a megözvegyült férj formai szempontból a legkomolyabb gyász hangján bánkódik. Elgondolkodtató, hogy a siratozás ma leginkább női műfaj, a férfiak szájában ez már önmagában is idegenül csengetett a régi közönség számára. Az igazi tréfa azonban a sorok, illetve szavak mögött bújt meg. A *Megholt feleségem, satis tarde quidem* kezdetű, magyar–latin, illetve szlovák–latin változatban terjedő paródia anyanyelvi sorai a szélesebb hallgatósághoz szólnak, s az asszony régi jó tulajdonságait idézik, latin párjaik viszont épp az ellenkezőjét sugallják, kiforgatják és eltérítik a magyar sorok mondanivalóját. A panasz így – a latinul értő, iskolázott férfitársaság számára – megkönnyebült, örvendező dalba fordul át, anélkül, hogy a műfaj kereteit át kellene lépni.¹⁹

A 18. századi közköltészet műfaji-tematikus rendszerében 1820 táján már egyértelműen a bomlás jelei mutatkoznak. Ebben azoknak a vándorstrófáknak volt kiemelkedő szerepük, melyek korábbi, egységes retorikájú, hosszabb versekből szakadtak ki, s mintegy esszenciaként őrizték annak legfontosabb üzenetét olyankor is, amikor már kontaminált strófaláncokba, füzérekbe rendeződtek. Az ilyen versszakok vagy sorpárok többsége szerelmi, ritkábban mulatódalokból szakadt ki, s ezt a karakterüket új helyzetben is megőrték. Akadnak azonban köztük férjpanasz-töredékek is, mint például az alábbi strófa:

18 RMKT XVIII. 4. 61. sz.; Csörsz R. I. 2003. 45.

19 RMKT XVIII. 4. 150. sz.; Küllös I. 2004. 236–239.

Én húzom vonom az igát
Máss eszi meg a pogácsát
Feleségem hűségtelen
Más fekszik az én hejemen.²⁰

Végül lássunk egy egészen más karakterű panaszt is! A férjek karikatürisztikus portréját egy 19. századi szövegcsalád új nézőpontból tárja elénk. Az alábbi dalban a feleség nem nevezhető frigidnek, s épp azzal ad okot a panaszra, hogy „legényes a szedtevette”. A munkában elfáradt férfi azonban nem tudja kielégíteni az asszonyt, aki szüntelen nyaggatja egy kis ez-azért:

Feleségem ne bolondozz
Ne bolondozz mert kárt okoz
Majd kilentz holnapok mulva
Meg siratod elájulva

Ti pedig kuláncs modjára
Estek az ember nyakára
Mind addig kaparáztok ott
Míg nem kaptok fris falatot

Mi Férfiak minden este
Fülünk farkunk le eresztve
Jövünk haza nagy bádjattan
A munkáról el fáradtan

Ti nektek *soha* sem elég
Mindég mondjátok hogy nó még
Ha az ember nem jól piszkál
Az orrotok is félre áll.²¹

Végezetül érdemes összegeznünk a tapasztalatainkat. Hogyha négyyszög alakban ábrázolnánk a házastársi panaszok attitűdje és a nemi szerepek összefüggéseit, hamar kiderülne, hogy a mennyiségi arányok rombusz alakúvá torzítják ezt a látszólag statikus alakzatot. Két ellenpólusán csupán néhány szöveget találunk, míg az ellenkező oldalon jóval többet. Míg a komikus férjpanasz és a tragikus asszonypanasz műfaját széles stílári és tartalmi variánskör képviseli, alig találkozunk komoly férfi- és tréfás asszonypanasszal. Az előbbieket inkább a keservek általános érvényű motívumaival keverednek, máskor a szerelmi költészettel, az utóbbiak pedig az asszonycsúfolók részleteivel. A feleségek panaszaiban – bár érvkészletük hasonlít a férfiakéra – sokkal erősebb a valódi kesergés, a reális tények fölötti jogos bánkódás, melybe éppúgy intő-oktató szölamok vegyülnek. A lakodalmi szokásdalok közt is nagyon korai példáink vannak a párta-, vagyis leányság-sírató versekre. Némelyikük ponyván is megjelent, s ezzel országos terjesztéshez jutott.²²

Mintha egy láthatatlan etikai-poétikai konvenció rajzolódna ki: a komoly, hirtelt érdemlő panaszdalok a férfitársadalom szereplőit (diákok, katonák, parasztok

20 Vári Szabó Sámuel-ék. (1834, Stoll 803. sz.) Nota 201., 4. vsz. (a dal kezdősora: *Kimentem én a szőlőbe...*).

21 Vári Szabó Sámuel-ék. (1834, Stoll 803. sz.) Nota 156. Trágárabb változata (különös tekintettel a 2/2. sorra): *Felvidítő VI. Nóták II.* (1824, Stoll 720. sz.) 62. sz.

22 Az egyik legszebb, több műfajt érintő vers a *Jaj nékem, szegénynek, árva idegennek* kezdetű, párta-sírató asszonypanasz, melynek több ponyvakiadását ismerjük. VÉV 100. sz.

stb.), valamint a házasságba zárt asszonyokat illetik meg. Mindenki más *önmagában is neveltséges, ha siránkozik*. A férj – még balsikerű házasesetének színpadán is – győztes, domináns tényező, tehát ha panaszra nyitja száját, rögtön minősíti saját erejét, hiszen ez maga a legyőzöttség beismerése. Ha a metaforát kiszélesítjük, arra a következtetésre jutunk, hogy a közköltészet a férfi számára a társadalmat, az asszonynak pedig a családot jelölte ki „küzdőtérként”, s az ott elszenvedett sérelmeket joggal teheti szóvá.

A férjpanaszokban másrészt ott bujkál a kimondatlan tézis: *a házasság nem más, mint a szerelmi viszony negatívja*. Ez annyira erős képrendszer, hogy ha jobban megvizsgáljuk, az egykorú szerelmi líra teljes motívumkincsét megtalálhatjuk itt – alapjaiban kiforgatva. Néha azonban szó szerint életre kelnek, bagatellizálva: a könyörgés, a feleselés, a fenyegetés, a hierarchia-küzdelem egyaránt a sokszorosan meghaladottnak tűnő, az irodalomban mégis hosszú életű lovagi szerelem-koncepció rangsorát idézi, parodisztikus körülmények között. Visszakanyarodva Anda Pál figurájához: a feleségét szeretőként szerető (modern) férj azért anakronisztikus, mivel a házasság keretei között is fenntartja az udvarló archetípusának magatartásformáit, s ezért kiszolgáltatottnak és neveltségesnek ítélik. Holott ő nem tesz mást, mint szó szerint veszi a szerelmi ígéreteket – a férjpanaszok szereplői pedig ugyanezt várják el illúzióvesztett, régi játszmáiból kilépő feleségüktől. Az örömeért vívott csaták helyét azonban átveszik a túlélésért vívott csetepaték, s az egyetlen dolog, ami ezt az összetett élményt feloldhatja, a keserű öngúny, a mások okulását és a boldog házasságban élő barátok szórakozását szolgáló humor.

Irodalom

Csörsz Rumen István

2003 Népballadáink egyik forrásvidéke: a közköltészet I. *Néprajzi Látóhatár*, XII. (2003), 3–4. sz. 31–50.

Erdélyi János

1851 *Magyar közmondások könyve*. Pest.

Küllös Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest.

RMKT XVII. = Régi magyar költők tára, XVII. század

3. *Szerelmi és lakodalmi énekek*. S. a. r. Stoll Béla. Budapest, 1961.

RMKT XVIII. = Régi magyar költők tára, XVIII. század

4. *Közköltészet 1. Mulattatók*. S. a. r. Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, 2000.

7. *Amade László versei*. S. a. r. Ajkay Alinka, Schiller Erzsébet. Budapest, 2004.

Stoll Béla

2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. 2., jav. és bőv. kiadás. Budapest.

Szeberényi Lajos

1866 *A hazai nem-magyarajkú népköltészet tára*. I. Tót népdalok. Pest.

Szilágyi Márton

2003 „Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfikompániák humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka*, 5. 53–62.

Szirmay Antal (Antonius)

1807 *Hungaria in parabolis sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*. [2. kiadás.] Buda.

VÉV = *Világi énekek és versek (1720–1846)*

Vál., szöv. gond. Csörsz Rumen István, utószó Küllős Imola. (A magyar költészet kincsestára, 97). Budapest, 2001.

Függelék

Az alábbi, erdélyi férjpanaszt az RMKT XVIII. 4. kötetének lezárása után találtam. Ez úton pótlólag, betűhíven közlöm, hiszen egy kiterjedt szövegcsalád egyik leghosszabb, egyedi strófákat is tartalmazó tagja. Rokonait l. 60. számmal.

Benedek Elek kolligátuma (XVIII–XIX. század) Stoll 1207. sz. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár 5616. 56–57. Mas.

1.	Banom hogy meg házasodtam,
nyúget nyakamba fagattam.
Haj dinom danom
mind öröкке bánom	5.	Ha mondom néki hogy halgas.
már azt mondja hogy ne Ugass.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
5	hazasságom	25	<i>Házasságom</i> .
2.	Ordóg győzi a vendéget.
másnak tartok feleséget.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>	6.	Három hete hogy elvettem.
Sir agyermek már mellettem
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
10	<i>Házasságom</i> .	30	<i>Házasságom</i> .
3.	Reggel fel kél tiz orakor.
haja olyan mint a bokor.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>	7.	Ha tórik tsupra fazaka.
annak is én <i>vagyok oka</i> .
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
15	<i>Házasságom</i> .	35	<i>Házasságom</i> .
4.	Még alig nyilt ki a szeme,
már nézi a czéger merre.
hoj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>	8.	Másakat tart pogátsával,
engem pedig fokhagymával.
Haj dinom <i>dánom</i> ,
<i>Mindörökké bánom</i>
20	<i>Házasságom</i> .	40	<i>Házasságom</i> .

9. Pinklit [!] köt az homlakara
párnát ragaszt a farára
Haj dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
45 Házasságom.
10. A kortsomát gyakran járja
a mi van [is] oda hargya.
Haj dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
50 Házasságom.
11. Mások mondatták felőlle.
szép menyetske lesz belőlle
Haj dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
55 Házasságom.
12. Most már azt monják felőlle,
hires kurva vált belőlle
Haj dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
60 Házasságom.
13. Zőrög morog a putzíkba.
hogy nem mehet a lagziba
Haj dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
65 Házasságom.
14. A szövés fonást szereti:
tsak hogy a kendert égetni
Haj dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
70 Házasságom.
15. Mikor leány sinoron jár.
ferjhez mégyen huros madár
Haj Dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
75 Házasságom.
16. Haddel hát *a rozsztat* venní
kezdgy inkább egy jot keresni
Haj Dinom *dánom*,
Mindörökké bánom
80 Házasságom.
17. Mert ki ezeket próbáltad.
ez éneket el mondhatod,
Haj dinon danom
mindörökké bánom
85 Házasságam

Bacchus Hegyalja színpadán

Az európai poétikai hagyomány már az ókortól kezdve fontos önkifejezési lehetőséghez jutott a mitológiai példázatok révén. A középkor allegorizáló szemléletétől sem állt távol az antik mitológiai elemek felhasználása, általános érvényű poétikai rendszerré azonban a reneszánsz formálta. A barokk korban a lassan megizmosodó színjátszásban és az iskoladrámák gyakorlatában is megtalálta a helyét, a konvencionális egyházi vagy biblikus példázatok mellett alakítva a művelődés, az irodalom és a kultúra legkülönbözőbb szektorait.

A mítosztörténetek elsősorban morális példázatként funkcionálnak mind a protestáns, mind a katolikus oktatási intézmények színjátszó gyakorlatában, hiszen ez illeszkedik bele legjobban az iskolai célok közé, emellett azonban számolnunk kell antropológiai példázatok, valamint a társadalmi és politikai exemplumok egész sorával is. A mitológiai témák elsősorban a jezsuita színjátszásban voltak népszerűek, s ott is főként latin iskoladrámákban, ám nem ritkák a pálosok vagy a ferencesek praxisában sem. A hagyományos poétikai funkciók és a didaktikus célok mellett a mitologizálás új színpadi paradigmák felé is mutat, számos esetben (pl. a pálos, ferences vagy minorita színjátszásban) összekapcsolódik a népivel, s így már a magyar színjátszás számos későbbi tendenciáját előlegezi, ám arra is van példa, hogy magyar politikai parabola vagy teológiai traktátus bontakozik ki mitológiai térben. A hazai iskolák színpadán olyannyira anyanyelvűvé vált a mitológia, hogy rangját egészen a 19. század elejéig megőrizte.

Jellemző példája ennek a gyakorlatnak a középkor óta virágzó *certamen* műfajában Thetisz és Lüaiosz égi pöre. A vetélkedés (másként *altercatio*, *conflictus*, *disputatio*) 18. századig prosperáló műfajában az élet és halál, a test és lélek, az igazság és hamisság, az egyes italfajták, mint pl. a bor és a víz stb. versengenek egymással az isteni személy (aki néző és bíró egy személyben) ítélőszéke előtt. A *certamen* szorosabban vett iskolás műfaj: előadása folyamán a diákok a dialektika módszerének alapelemeit gyakorolhatták, s emellett kiválóan beilleszkedett az iskolai színjátszás alapműfajai közé, mely az alsóbb osztályok számára nyújtott viszonylag könnyen megvalósítható színjátszási lehetőséget.

Különösen népszerű a Bor és a Víz, klasszikus mitológiai néven Thetis és Lyaeus vetélkedését előadó *certamen*, mely az iskoladráma hazai fejlődésében is jelentékeny szerepet játszott.¹ Legnagyobb népszerűsége azok a dialógusok tet-

1 János I. 1993. 81 – 86. A kérdéskör fontosabb szakirodalmát l. ott.

tek szert, melyeket a hagyomány az angol vágáns költészet legendás alakjának, Walter Mapes-nak (Map) tulajdonított. A *Goliae dialogus inter aquam et vinum* címen hagyományozódott szöveg alapján létrejött latin variánsok, parafrázisok és fordítások éppúgy szolgálták a retorikai oktatás és színjátszás céljait, mint az olvasás vagy a társasági időtöltés gyönyörűségét. Az előbbinek egyik legszebb darabja az 1793 körül Losoncon, az ottani református iskolában előadott *Thetis és Lyaeus*, az utóbbiról pedig nem csupán két 17. századi vers tanúskodik, hanem a rákövetkező kétszáz év költői termésének számos darabja is. Baróti Szabó Dávid *Thétis és Bakhus: avagy A Víz és Bor között támadt Pör* c. költeménye ugyancsak a középkori gogliard-verset travesztálja, s hasonló certameneket még a 19. század első felében is írtak. A dramatikus és epiko-lírai formák iskolai változatai mellett nem kevésbé fontos a műfaj történetében az a néphagyomány, melyben (a farsangi és böjti ételek küzdelme mellett) szintén jelen van a Bor és Víz vetélkedésének motívuma. Ennek példája az 1765-ben „Sátor-Alla-Ujhel mező Városában” előadott *Bakhus* c. pálos iskoladráma, mely egyszerre farsangi bohózat és antik mitológiai paródia, míg a farsangi és böjti ételek vetélkedésére nézve két 17. századi példa is rendelkezésünkre áll: a *Bakhusnak véttlen rabsága idejének legjobb korában* c. közköltészeti alkotás, valamint egy szellemes (régebben Gyöngyösi Istvánnak tulajdonított) anonim költemény, a *Márs és Bacchus egymással való viaskodása*.

A bor és a víz vetélkedésének magyar fordításai és parafrázisai mellett a *Goliae dialogus* szövegének sok latin variánsa is közkezen forgott. Ezek szövege általában rövidebb az autentikusnak tekintett Wright-féle kiadás textusánál, s ahogy azt Varga Imre meggyőzően dokumentálta, az eredeti 41 helyett általában 30–32 strófát tartalmaznak. Ugyancsak ő közölte a *Thetis és Lyaeus* 1747-ben Losoncon előadott latin szövegét, amely eddig egyetlen bizonyítékunk volt a latin dialógus előadására.

Az általunk felfedezett újabb variáns azonban mintegy nyolc évvel korábbi előadásról tudósít. A certamen szövege meglepetésszerűen bukkant elő egy dekrétumokat, oklevélmásolatokat, helytartótanácsi leiratokat stb. tartalmazó 18. századi vegyes kolligátumból, az előadásra utaló pontos dátummal: *In scenam Anno 1739. bonis amicis oblata*. A „jó barátok” által 1739-ben bemutatott dialógusnak azonban nem ismerjük a helyét, erre nézve sajnos semmiféle utalás nincs a kéziratban. Analógiás alapon megkockáztatható az a hipotézis, hogy ez az előadás előzménye lehetett az 1747-es bemutatónak, s talán ugyanazon protestáns tanintézményhez kapcsolható, melyben később előadták a magyarított változatot (Losonc, 1793 körül). Ezt látszik erősíteni, hogy a certamen szövege – egy-két jelentéktelen szinonima-variánstól, illetve tollhibától eltekintve – szinte szó szerint egyezik a Varga Imre által publikált változattal. Éppen úgy 31 strófából áll, s – akárcsak a losonci variáns esetében – a Wright-féle szöveggel szemben mindössze három strófának nincs megfelelője, továbbá a strófák sorrendje is megfelel a losonci előadásénak.

Pillanatnyilag ez az 1739-es előadás a legrégebbi dokumentált színrevitele a bor és a víz vitájának. Cselekménye: az író egy vendégségben magára maradván az italtól félholtan, az illuminatio emelkedett, eksztatikus állapotában lelkével a harmadik égbé szárnyal, ahol különös dolgot lát: az ítélő Isten színe előtt mint al-

és felperes Thetis és Lyaeus perlekednek egymással. Ezután szabályos vád- és védőbeszéd következik a törvényszéki actiók mintájára, ó- és újszövetségi argumentumokal mindkét részről alaposan megtámogatva. A pro és contra érvek meghallgatása után az isteni fenség a Bor, azaz Lyaeus érveit súlyosabbnak találván, néki ítéli a győzelmet, mire az égiek hangos ujjongásra fakadnak, mire az eddig csendesen vizionáló exstacticus is felriad, immáron végérvényesen megerősödve annak tudatában, hogy *a bor mégiscsak előbbrevaló ital a víznél (Quod vinum praestantius aqua sit liquamen)*, s egy Amennel tesz pontot a bor imígyen kiharcolt nagyobb dicsőségére.

Az alábbiakban az 1793-as magyar nyelvű losonci előadásból idézünk néhány részletet, melyek lényegében megegyeznek a tokaji variáns latin szövegével.

A PERNEK BÉ HOZATÁSA

Vala egy gazdagon el készült vendégség,
Hol a' sok ételbe s borba volt elégség,

Melybe midőn vélem mások is ittanak,
Barátim félholtan engem ott hagytanak.

Akkoron lelkeimmel (mert testem el hagytam)
Éppen a harmadik égbe ragadtattam,

Holott meg rémülvén szörnyű képen féltem,
A' midőn ily forma tsudákat szemlélttem:

A' Biró Isten ült ítélő székibe,
Melyre lelkem kezdett rettegni féltibe,

Mert imé, előtte Thetis Lieuszal
Perlettek mint fel s al peressal.

A továbbiakban a bor és a víz bibliai érvekkel argumentálja saját igazát:

THETIS VAGY A VÍZ

Éltető állatja vagyok e világnak
Fele az Emberbe levő okosságának.

Vetések víz nélkül semmit is nem érnek,
A' szőlő tőkék is jó bort nem ígérnek

LIEUS VAGY BOR

Sőt haszontalanul kérkedő kígyó vagyok,
A' víztől félünk, ha szívárvány nem nagy.

A' víz lopva árad, el hord sebességgel,
Várost, hidat meg ront, puffaszt betegséggel. [...]

- THETIS VAGY A VÍZ Hajdan hogy a' számos Isráel ki szalatt
Egyptomból Móses vezérlete alatt,

Engem akkor az Úr választott két felé,
Melyért a Nép s Móses az Istent tisztelé.
- LIEUS VAGY BOR Téged mint betstelent utra ki öntenek,
Engemet mint betsest hordóba töltenek.

Te szolgálsz a Paraszt s barmok italára,
De én az emberi szívnek vígságára. [...]
- THETIS VAGY A VÍZ Engemet a Kristus feljebb betsült másnál,
Mert vizet kért, midőn le ült egy forrásnál

Sőt, mint Dávid mondotta Fel magasztaltattott,
Azért, hogy Patakból azután ihatott.
- LIEUS VAGY BOR A Kristus kenyeret rendelt utoljára,
Víz nélkül való bort a vég vacsorára;

Tehát ki vizet tölt a bor közibe,
Vét a Kristus urunk ellen egyszeribe. [...]
- THETIS VAGY A VÍZ Olvasd Pál Apostolt, majd el fogod hinni,
Hogy jó az Embernek, hasznos, bort nem inni.

Mert a bor az Embert teszi tsufolóvá,
És a' részegítő ital háborgóvá.
- LIEUS VAGY BOR Az a' Törvény, a' mely adódott szent Páltól,
Semi képpen el nem tilt a bor italtól.

Sőt int, hogy ha bajunk vagyon a gyomorral,
Nem vízzel kell élni, hanem tiszta borral. [...]
- A Jézus biztatja a Menybe menőket,
Hogy uj borral fogja részeltetni őket.

Sőt, maga iszik vélek, azt igéri,
De azért az ó bort, mert vére, dicséri.

PERNEK IGAZÍTÁSA

Ezeket a Biró, hogy jól meg vizsgálta,
A' Bornak okait jobbaknak találta.

A Töb égiek is mind fel kiáltának,
Helyes az Ítélet, s ebbe maradának.

A bor az oltáriszentség misztériumában jelenvaló Krisztus vére, a kenyérrel együtt a Fiúisten egyetlen, dogmatikailag is hiteles szimbóluma. Ennélfogva a Bor (Lyaeus) győzelmét nem csupán profán népszerűsége, hanem dogmatikai súlya dönti el, ezért találja az isteni felség Lyaeus érveit nyomósabbaknak, holott Thetis sem nélkülözi a teológiai argumentumokat.

A certamen középkor óta töretlen népszerűsége alighanem annak köszönhető, hogy a szöveg – viszonylag egyszerű latinságánál fogva – az alsóbb iskolai osztályok számára is könnyen előadható volt, ugyanakkor számos praktikus-didaktikus haszonnal járt: mintegy elemi mintája volt az antik retorikák széles körben taglalt beszédfajtájának, a *genus iudicialénak*, a törvényszéki beszédnek, melynek klasszikus hat egységét (*exordium, narratio, divisio, confirmatio, confutatio, conclusio*) többé-kevésbé arányos elrendezésben prezentálja a költemény. Ehhez járul még a témában rejlő morális és teológiai érték, a bibliai érvek frappáns megválogatása pedig exemplum-értékű volt számos iskolai *opus rhetoricum* megírásához. Stílárís csillogás helyett maga az érvelés (pro és contra) szembeesítő módszer volt a fontos, s ez is szigorúan arányos elrendezésben: négysoros strófák alkotnak egy-egy érvrendszert, melyben általában arányosan oszlik meg (2-2 sor) az ellenérvek cáfolata és az új, nyomatékosabb argumentumokkal való érvelés. S talán nem járunk távol az igazságtól, ha mindezek mellett a témában rejlő vágáns-profán jelleget is hangsúlyozzuk: a bibliai érvek-ellenérvek során a borítal *apologúija* bontakozik ki a remélt néző szeme láttára, mégpedig úgy, hogy maga a mindenkori valláséleti norma sem szenved csorbát.

A certamen így sajátosan kétarcú, mivel szent és profán alig szételemezhető egységét mutatja. Felidézi egyrészt a vágáns költészet képzetait, szinte rájátszik a horatiusi *ergo bibamus* intenciójára, valami pogány életöröm felhangjait sem nélkülözi a Bor mindvégig emelkedett dikciójában, ugyanakkor áttemeli témáját a szakrális, a szent, a *vallás szférájába*. (Erre a kettősségre egyébként igen sok példát szolgáltat a középkori irodalom, legékeesebb példája talán a himnuszok ambivalens erotikájában lelhető fel, mint az *amor sanctus*, a szent szeretet – szent szerelem kétféle iránya és minősége.²)

Thetis és *Lyaeus*, a Bor és a Víz középkori allegorikus figurája ily módon nem véletlenül tett szert oly nagy népszerűsége az európai és a magyar színpadi irodalomban. A didaktikus-retorikus deklamáció olyan ősi, archetipikus képzetekre épül, melyek mélyén az emberiség hagyományrendszerének több ezer éves képzetek gyökereznek, s ezekhez látszik visszautalni a bibliai tradíció. A certameneket szavaló diákok talán nem voltak tudatában annak (vagy talán nagyon is?), hogy több száz éves szövegük nem túlzottan ékes latinsága azokat a metafizikai és materiális dimenziókat állítja egymás mellé, egyúttal egymással szembe, melyek vallások és filozófiai irányok alapprincípiumaiként az antik–keresztény hagyományban gyökeret vertek.

A víz szerepe, kiténtetett funkciója közismert a görög mitológiában. Homérosz szerint Ókeanosz az „istenek eredete” a „mindenek eredete”, s Téthüsszel

2 Babits M. 1933.

együtt az ősnemzés, minden dolgok kezdete. Nem véletlenül szán neki kitüntetett szerepet a görög filozófia: Thalész négy arkhéja (levegő, tűz, föld, víz) közül az első és az egyetlen a víz, mely anyja a többi elemnek: *Hüüdór einai arkhé tón ontón* – a mitológia és a görög filozófia szerint a víz a létező világ kezdete. De ott van a víz a bibliai teremtéstörténetben, mint az isteni logosz materializációjának első foka: „A föld puszta volt és üres sötétség borította a mélységeket és Isten lelke lebegett a vizek fölött” (Gen I. 2.). Krisztus dárdával átdöfött oldalából is vér és víz ömölt. Az újszövetségi szimbolikában többnyire a megtisztulást, a tisztaságot jelképezi, az örök életre való újjászületést (keresztvíz), az erények közül pedig a mértékletességet, de ott van a keresztség szentségénél is. De jelentette – többek között – az üdvösséget, a tudást, a kútfőt, az isteni igazság forrását, az örök életet, továbbá Mária tisztaságának is szimbóluma volt, akárcsak a fényátjárta üveg.

A bor „hieratikus maszkja” talán még ismertebb s nyilvánvalóbb reminiszenciákat kínál. Dionüszosz lüsziosz, a feloldó görög boristen kultuszában nyeri el az európai kultúrában első szakrális tiszteletét. A bor: vallás, magasabb rendű misztériuma mindannak, ami halhatatlan és szellemi, s már a kezdetekben a metafizikai lényege a hangsúlyozottabb. A víz: őselem, kezdete minden metafizikai dimenzióknak, lényegét tekintve mégis anyagi, materiális természetű. A víz borrá változik: Krisztus a kánai menyegzőn borrá változtatta a vizet, ahogy az oltáriszentség misztériumában a bor vérré változik – ennek előképének tekintették a kánai menyegzőt, mint ahogy az Ábrahámnak kenyeret és bort nyújtó Melkizedekek Krisztus őszövetségi előképe volt.

A szakrális funkció és a jámbor népi szimpátia azonban ebben az esetben szerencsésen egybeesett: *szent és profán* kiegyensúlyozott viszonyában, harmonizáló közepszerében olyan ritka szép „világtörténelmi pillanat” valósult meg, melyben az egykori néző és olvasó megélhette (szinte metafizikai síkon, ám a humor nem leplezett felhangjai mellett) az elveszett aranykor iránti nosztalgiát.

Az iskolás deklamáció mellett a barokk korban általánossá válnak a mitológiai tárgyú darabok is. Staud Géza bibliográfiája³ tanúsíthatja, hogy pl. a jezsuiták latin nyelvű iskoladramái között nagy számú mitológiai téma kerül színpadra, főként latinul ugyan, de a 17. század végén már magyar nyelven is. Témájuk rendkívül széles skálán mozog, akárcsak dramaturgiájuk: megtalálható közöttük az egyszerű deklamációtól az egészen bonyolult darabokig szinte minden fokozat, attól függően, hogy milyen osztályok számára készültek. Céljuk kettős: egyrészt elmélyítik a mitológiai és történelmi ismereteket,⁴ másrészt pedig a mítoszalakok és -történetek bizonyos morális és eszmei értékek paraboláivá válnak, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Ugyanakkor a barokk színpadtechnika lassanként kialakítja a látványos díszleteket, melyek grandiózus érzéki benyomásokkal ábrázolják a földi és transzcendens lét valamennyi félelmetes dimenzióját – mitológiai allegória formájában: feltárul a Tartarosz a maga alvilági ször-

3 Staud G. 1988.

4 Varga I. – Pintér M. Zs. 2000.

nyeivel éppen úgy, mint az Olümposz világa vagy az élveteg földi lét. Mindehhez a görög mitológiai alakok szinkretisztikus ábrázolása társul, így a mitológiai látványosság egy szinten helyezkedik el a keresztény értékrenddel. A *theatrum mundi*, a világszínház képzetköre tárul fel a mitológia által kitágított keretek között. Így válik immár a barokkban a színpad profán oltárrá, az oltár pedig szent színpaddá, az élet színházzá, a színház pedig a való élet színterévé. A theatrum-képzet szerzteágazóan átfonja a művészet és az élet egész területét.

Ollyan ez az élet mint az Comoedia,
Mely Comoediának világ Theátruma.
Sok féle Scenáknak ember az Actora...

– summázza a világszínház lényegét egy 18. századi egri iskoladráma argumentuma. A színpad valóságillúzióját nem csupán az étellel való hasonlóság (mimézis, imitáció) biztosítja, hanem a játék magasabb rendű dimenziója. Ezáltal mosódhatnak egybe hajdan jól elkülönült műnemek határmezsgyéi, mint amilyen pl. a líra és a dráma. Jóllehet ezeket a poétikák még hagyományos módon tárgyalják, a költészet a textust egyre inkább a teatralitás, a színpadszerűség követelményeihez igazítja, amiként a mitologikum alkalmazása nagyobb teret nyit a dráma lírai elemekkel való dúsítására. Az antik költészet imitációja jelenik meg a drámai deklamációkban, amiként a barokk mitológiai tankönyvek is igyekeznek kiaknázni előadásmódjukban az egyes témákban rejlő teatrális lehetőségeket. Eből a szempontból példaértékű a jezsuita Franciscus Pomeius Magyarországon is sok kiadást megért munkája, a *Pantheum Mythicum*,⁵ melyet szinte minden tanintézetben használtak, s melynek inspiratív hatása lehetett az iskoladrámákra is.

A mitológiai térben a tragikus minőségek (pl. Dido és Aeneas története) mellett bőségesen találkozunk profán vígjátékokal, például istenparódiákkal, melyek csak részben azonosak a klasszikus mintáikkal (gondolunk itt Lukianosz vagy Arisztophanész paródiáira), mivel magukba olvasztják a népi, vulgáris elemek egész sorát, s a pogány és profán témán belül a keresztény elemeket is, így neveltség tárgyává válhat a mitikus szereplő mellett a barokk vallási ceremónia vagy liturgikus ének is. Így pl. egy 18. századi, Bacchusról szóló pálos komédia, melyet Sátoraljaújhelyen mutattak be 1765-ben, egy közismert nagybőjti ének (*Keresztények, sírjátok*) komikus travesztiájával kezdődik.⁶ Ez a darab egyébként modellértékű példája annak, miként válik a klasszikus tematika lassanként népi bohózzattá, melyben már felsejlik az a bormitológia, melyet főként a tudós jezsuita neolatin irodalom alakított ki Tokaj-Hegyalján néhány évtizeddel azelőtt. Jelezen Marotti Imre, Timon Sámuel, de ezen a Bacchus-mitológián munkálkodik

5 *Pantheum Mythicum seu Fabulosa Deorum Historia*. Ez a jezsuita munka Sárospatakon, a Református Kollégium Nagykönyvtárában jelenleg is öt különböző kiadásban van meg.

6 RMDE XVIII. II. 106–107.

Gvadányi József⁷ vagy Csokonai,⁸ és teret kap a népi Bacchus-kultusz is, melynek nyomai mindmáig megőrződtek a szüreti folklórban.

Az antikizáló bormitológia kialakításában meghatározó szerepet játszottak a 18. századi neolatin költők. Marotti Imre a kassai jezsuita egyetem tanára volt, s 1728-ban Kassán megjelent posthumus eposza⁹ arra vállalkozik, hogy megénekelje Bacchus Hegyalján vett diadalmát, s miképpen válik e tájegységből Magyarország legkiválóbb borvidéke.¹⁰ Midőn Bacchus saját képére formálta a vidéket, diadalittasan felmegy az égbe, s büszkén mutatja be Juppiternek a hegyaljai nektárt, aki, miután megízlelte, máris parancsba adja, hogy az Olümposzon ezután már csak magyar bort szabad inni. Hasonló lelkesedéssel szól a hegyaljai Bacchus atyáról Timon Sámuel, aki egy ideig szintén a kassai egyetem tanára volt, s fontos Tisza-monográfiájában¹¹ epigrammaciklussal adózott Bacchusnak és a hegyaljai borok dicsőségének.¹² Timon már a Marotti által bortermővé változtatott Hegyaljára tekint, Bacchusa pedig *pater Tokaiinus, tokaji atya*, kinek helyi kultuszára bevezető versében is utal:

A TOKAJI BORRÓL

Bacchus a föld kerekén amidőn épp körbetekintett,
Merre találná meg legjobb óborait,
Végre szemét híres tájára vetette Tokajnak,
S szent oltárainál látta az áldozatot.
Ámul, mert a vidék hideg északi pólus alatt áll,
Bóviben adja a föld mégis a jó borokat.
Szarvas hegy tetejéről körbetekinti a völgyet,
Mád mit is ad, s Tarcál, és mit a zombori föld.
Látja saját adományában dúskálni Hegyalját,
Szólott ily szavakat lelkesen ajkaival:
„Champagnát s Chioست gondoztam századokon át,
Trónusomat mégis, íme, Tokajba teszem!”

(János István fordítása)

Mindmáig ismertek Hegyalján népi *Baksus*, azaz Bacchus-ábrázolások: hordón ülő, huszárruhába öltözött figura, egyik kezében pohárral, a másikban lopótökkel, melyet a szüreti felvonulás idején végighordoznak a menetben, sőt dramatikus

7 „E vidéken vagyon Bakhus Hauptkvártélyá,
Tokaj Város az, melyben áll kastélja.” Balassa I. 1990. 410.

8 Csokonai hegyaljai kapcsolatairól l. Kilián I. 2001.

9 *Metamorphoses Seu natales Poetici Submontanarum Superioris Hungariae Urbium ac Vinearum.*

10 Szörényi L. 1993. 87–93.

11 Timon, S. 1735.

12 Timon, S. 1735. 89–92.; János I. 2000. 483–488.

funkciót is kap, szimbolikusan ő áll az ünnep középpontjában, mint valami profán oltár.¹³ Az ünnep folyamán rigmusokat, köszöntőket mondanak neki. Ezt a darabot mégsem szüretkor, hanem farsang idején adták elő, amikor az egyház is engedékenyebb, s a középkor óta tolerálja Bacchus féktelenkedéseit, ugyanakkor e darabok előadásával a szerzetesek inteni is kívánták diákjaikat a féktelen kicsapongások veszedelmeire, s talán ezek emléke lappang a népi Bacchus-hagyományban, melynek eredete máig sem tisztázott.¹⁴ Máskülönb a farsangi előadások alkalmával igen kedveltek voltak a latin és olykor magyar nyelvű Bacchus-darabok. A jezsuiták számos tanintézetében tudunk ilyen című farsangi komédiáról. A pataki iskola 1663-tól kezdve minden évben bemutat egy-két darabot a *Commedia Bacchanalistica* műfajában, s a sokszor ismételt Bacchus-tematika mellett a 18. századtól egyre inkább a magyar nyelvű komédiát részesítik előnyben a mitológiai témával szemben (*Nincs semmi hamisb mint a pénzt szeretni*, 1705; *Kincs kapáló*, 1767; *Tök mag filko*, 1768). Az antik tematika ebben az esetben az iskoladráma profanizálódását is segítette, a népi komédia felé irányította e műfajt.

Figyelemre méltó, hogy a pataki jezsuitáknál jóval gyakrabban fordul elő a téma, mint a rend másutt lévő tanintézeteiben, a 18. században pedig már a sárospataki református kollégiumban is felbukkan egy Bacchus-darab, mégpedig a bor és víz certamenjének némileg továbbfejlesztett változata, a *Neptunus és Bacchus vetélkedése* (1792 körül).¹⁵ Ebben ugyan a Bíró, miután meghallgatta a Mercurius által összehívott vásári nép vélekedését, Neptunusnak ítéli a pálmát, mégis tagadhatatlan, hogy a dráma terét Bacchus uralja, hiszen a nép rokonszenve nagyobbrészt véle van, mégha morális okokból negatív tulajdonságai kapnak is hangot. A teológiai érvelés teljesen eltűnik, helyét átveszi a népművelő szándék: Bacchus részegeskedésre ösztönzi a népet, romlottságot terjeszt, bár társadalmi presztízse kétségtelenül nagyobb, mint Neptunusé. A deklamáció feloldódik a népi és a diákos humor vegyülékében, mikor a különféle társadalmi típusok szólanak fel Bacchus és Neptunus mellett vagy ellenében. A pereskedő felek viszont nem személyesen és főként nem a Bibliából véve adják elő érveiket, hanem a zsánerfigurák (pl. deák, rétor, asztrológus, muzsikus, zsidó, piaci vénasszonyok, öregember, kisgyerek, szép menyecskék stb.) személyes véleménye képezi a pör argumentációs bázisát. Jupiter sorra kérdez mindenkit, akit Mercurius színe elé idéz. A Rétor ékes oratióban védelmezi Bacchus adományát, a következőképpen:

Tisztesség s becsület minden oratoroknak s magamnak is, de mindeneknek elméjét sok Muszka mért földekkel felül múló észt Látok abba a Sima nyelvű fülbe mászóba, a ki a bört így dítsérte meg: Vinum acuit ingenium, az elmét élesíti a Bór; melly meg betsúlhetetlen hasznú légyen a Bór, mert valami képen

13 Balassa I. 1990. 410–413. Ennek egyik legrégebbi dokumentuma egy Mádról származó kőszobor a Tokaji Múzeumban.

14 Többen német hagyományra vezetik vissza a hegyaljai Bacchus-kultuszt: Weinhold, R. 1975. nyomán pl. Balassa I. 1990. 412.; Ujváry Z. 1975. 70–92.

15 RMDE XVIII. I. 1373–1400.

a, ha már a tűzet elevenségében meg tartya, ugy a Bór a gyomor természeti melegségének taplalója, az inak lankadsagaanak ell úzóje és az elme kőszőrúje és Sleifere. Az alacson földön folydogáló és a bór termő fell huzakodott hegyekre fel nem mászható szintelen víz pedig ezekkel elenkező dolgoknak szerzője. Tudtak ezt nyilván a bárdolatlan Persak is, kik midőn valamely nagy dologhoz akartak kezdeni, igen okóssán leg előszer is a Palaczkokhoz nyúltak. Tudta ezt a Görög Vers szerzőknek üstökes csillaga, Homerús, a ki minden reggel a jó finúm Bórbúl fell hőrpentet egy pintes üvegel. Tudta Ennius is és ama Erkölceket formaló hómó, a bölts Cato. De még Horatius is a Bórt nem híjába dítséri, mert attúl melegétegett a Vers írásra véri. Ha pedig ezeknél is több tánút kívántok, tehat jarjatok ell a Korcsmákat, és fogjatok tapasztalni, mint ell vagnak kopva az ajtók küszöbjeik, melly simák a Boros kantsóknak széleik, s melly nehezen tartják a rovássókat a fogasoknak szegeik. Mellyekbúl ugy ki tetszik, mint vás hegy a Sákbúl, hogy a Bór a víznél sokkal betesebb.¹⁶

E retorizált bor-apológia mellett a hegyaljai kisváros hétköznapi életének megannyi, nyelvileg jól jellemzett zsánerfigurája tölti meg élettél a mitológiai keretszínt. Például Itzig, a zsidó kocsmáros szerint:

Felsőb mintég a jó étes hegyallyai,
A mellyet nem hozták Khanaán halmái. (391–392. sor)

Ám rögtön leleplezi bormérő csalafintaságát is:

Csak akkor szorulok a fizre, ha mérekh
Phort, azután fizet, én érthe pénzt kérek.

Te másszor, Neptúné, nem kell az ithalod,
Keserű hasamnak, csak tarcsa asztalod. (395–398. sor)

Utóbb Bacchus a poroszlókkal megbotoztatja Itzigit a bor vizezéséért, sőt ki látásba helyezi, ha tovább folytatja gonosz mesterkedését, még a szakállát is lemetélteti. Az argumentumok a részeges vénasszonyok tanúságtételeivel folytatódnak, akik szerint:

Mi jobb izú vallyon a jó borocskánál?
Mi becsesebb edény a boros kantánál?
Nincs jobb perspectiva a szívó lopónál,
Sem jobb ülő szátva a tele hordónál. (451–454. sor)

Mihelyt vizet iszom, gyomrom háborodik,
Lábam a Bodroktól ing és tántorodik;
A ki vizet iszik, mind el nyomorodik,
Ha lakziba van is szíve szomorodik

16 RMDE XVIII. I. 1384–1385.

A vén tarisznyákat az ital táplálja,
 Suska komám okos, hogy ő nem sajnálja
 Magától, hasznait hiszi és próbálja,
 Tudja, miként fekszik a bornyúné tálja. (475–482. sor)

A darab mindegyik részlete szellemes, nyelvi telitalálat. Példánk rokonságot tart a népi vénasszonycsúfolókkal, mint ahogy a borkedvelő leányok alakja is ismerős mind régi irodalmunkból, mind pedig a népi kultúrából:

Hogy a gyenge Szűzek jó bort nem innának,
 Tudom, hogy égy hétre nyár fákká válnának.
 Ha nem válnánakis, Férjet nem kapnának,
 A dűhött pártában holtig maradnának.

Lennének sápattak, rútak, halaványok,
 Kik most pirosak. Mint Parusi márványok;
 Nem kapnának rajtok senkik, csak cigányok,
 Azért én a borért pénzt örömet hányok.

Nem kell ugy magamat festeni, kendőzni,
 Nem kell pirosítót rózsá vízben főzni,
 Szép vagyok, szép lészek, mert jó borocskával
 Élek, elég egy nap nyolcz palaczkocskával. (185–196. sor)

Ám a józan ellenpélda szerint „mely igen rú az ittas szűzecske” (208), aki a borital miatt esett gyalázatba. A bölcs mértékletesség elvét az egyik forrásban a darab végén Jupiter mondja ki:

Jó a Bór, a víz is, de mértékletessen
 Kell innya mint kettőt, hogy el ne temessen.
 A sók Bóritaltúl az ágy velő kábúl,
 Az ész is a főbe (ha ott van) el csábúl.
 A vizi, ha sokát iszól, erőtlénít,
 De még így is, mint a bór, ugy meg nem szégyenít.¹⁷

A fenti komédia mellett számos más mitológiai tárgyú darabot is bemutattak a pataki kollégium szcénáján. Így Szathmári Paksi Sámuel *Pandora*, valamint *Proserpina* című iskoladrámáját, s ugyancsak tőle egy Hüppolütoszról szóló darabot *Elvádolt ártatlanság* címen, mindháromat 1773-ban. Ákáb István *Dido királynénak Aeneasszal esett történetét* viszi színre 1784-ben, s a sort még lehetne folytatni. A 14, bizonyítottan pataki provenienciájú darab fele kimondottan mitológiai témájú, de a többire is jelentős hatást gyakorolt ez a tradíció.

17 RMDE XVIII. I. 1396.

Nem kevésbé figyelemre méltó a Kilián István által elemzett két kantai istenparódia.¹⁸ Az 1732 előtt született *Hilaria Deorum de Salacone sartorculo exhibita* ismeretlen szerzője párhuzamot von az Olümposz és a földi világ között, s nemcsak az antik isteneket teszi nevetségessé, hanem az úrhatnámságot és az elbizakodottságot is, amelyért az egekbe emelt Salacon, az istenülésről ábrándozó szabóinas végül megbűnhődik. 1773-ban mutatták be a másik kantai minorita komédiát *Az Erdélyországban való borszűkéről*,¹⁹ mely a borínséget panaszolja fel komikus-parodisztikus mitológiai történet formájában, latin–magyar dikciókat váltogató szendvicsnyelven. Pluto, az alvilág ura azt firtatja, miért érkeznek mostanság olyan kevesen a pokolba, s Charont szeretné felküldeni a földre, hogy megtudakolja okát. Charon megrettenve szabadkozik, hivatkozik vénségére, meg arra, hogy: „nem szoktam, Uram, Pluto, gyalog járni, mivel tellyes életemben hajos mester voltam, azon kivülis már szekerelemek kereki igen rosszak...” (206–208). Végül is Pluto szolgája, Pikuli kapja meg a feladatot, többek között azért is, mert ő jeles „lingvista” azaz latinul tud és „Nemetülis alkalmasint henderget, amely most a világon igen szükséges” (213–214). Pikuli először megretten a küldetéstől („jaj jaj, quam mihi dura via est!” – jajdul fel [224]), ám végül engedvén a parancsnak megkezdí küldetését a földi régióban. Itt találkozik két zsánerfigurával, Potanderrel és Edanderrel (Nagyevő és Nagyívó). Ebben a részben a szerző bőségesen él a nyelvi paródia adta lehetőségekkel, éppen úgy, mint a morális tanítással olyan allegorikus figurák által, mint Epulo (lakomarendező), Uxor Epuloris (a felesége), Ebrietas, Venus, valamint ezen bűn-allegóriák ellenpontjaként Angelus Custos, az őrangyal. Az is kiderül, miért kerül oly kevés lélek Pluto birodalmába. Potander nagy siránkozással elpanaszolja, hogy:

Mert miolta Bacchus pokol mélységében
El vitetet tóllünk Pluto tömleczében,
Igen kevés bor jót Urunk pinczében,
Kiki nagy kárt vallott maga szöllejében.

Mert mivel az idén igen kevés bor let,
Ez a bálozásban nagy tsonkulást ejtet.
A bor szűkség pedig országba miért let?
Ezért hogy Közüllünk Bacchus el vitetet. (604–611. sor)

A Pálinka főzés azért nem folytatik,
Meg tiltatván, azért nem gyakoroltatik,
Ezért a részegség nem igen láttatik,
Mert kételenségből soktol el hagyatik (620–624. sor)

Pikuli, átérezvén a gond súlyát, ígéretet tesz Potandernek és Eandernek, hogy visszaküldi Bacchust az alvilágból, ám elébb egy szerződést irat velük, hogy

18 RMDE XVIII. III. 121–126.

19 RMDE XVIII. II. 381–436.

– akárcsak Faust Mefisztónak – lelküket Plutóra testálják. Az imígyen rati-fikált szerződés kettős haszna, hogy hőseink tovább tobzódnak, egészen az örök kárhozatig, valamint Pikuli respektusa is jelentősen megnő alvilági főnöke szemében. A szentenciát az Angelus Custos mondja ki, intvén mindenkit a jámbor életre. A moralitás-jelleg mellett az írói koncepcióban érezhetően helyet kap a társadalmi bohózat igénye is,²⁰ mely nem csupán a minoriták gyakorlatában játszik fontos szerepet,²¹ hanem a 18. század folyamán a mitologizáló gyakorlat keretei között kibontakozva, majd abból önállósulva általános tendenciaként jelenik meg mind a protestáns, mind a katolikus tanintézetek többségében.

Példák sokasága bizonyítja, hogy a hazai iskoladráma széles körben és számos funkcióban alkalmazta a mitológiai elemeket, főként azért, hogy a képzeletet kitérítse, a szellemi-morális horizontot kiszélesítse, s hogy eleget tegyen a mesterségbeli követelményeknek. A végső cél azonban az erkölcsi tökéletesedés volt, a *speculum vitae*, az élet tükrének felmutatása, melyben a színjáték minden-kori nézője önmagával szembesülhetett. Ezért a mitológiai keretből is lassan kiszorulnak a pusztán csak allegorizáló-moralizáló elemek, s a népi realitás egyre nagyobb súllyal telepszik rá a tudós humanista tradícióra. Ezeket tükrözik az érintett Bacchus-darabok. Elvont fogalmak helyett valóságosítást követel már a műfaj, s különösen erős ez a tendencia azon tanintézetekben, melyek növendékei nem a felsőbb néposztályok köréből verbuválódtak. (Ilyenek pl. a ferencesek, minoriták, de itt említhető a pataki vagy a debreceni kollégium is.) A mitológiai históriába problémamentesen beépülhettek az új tendenciák, hiszen a mítosztörténet profanitása legalizálta a komikum iránti igényt, s bár mesének álcázza magát, mégis rokon a mindenkori jelen valóságával, amennyiben örök emberi viszonyokat, érzelmeket, attitűdöket fejez ki, alakjai időtlenek, korra szabhatók, mégis megőrzik az időtlenség látszatát.

Az iskolai színjátszás a Bacchus-vígjátékok révén közvetlen hatást gyakorolt arra népi „Baksus”-kultuszra, mely a 18. század második felétől kapott egyre nagyobb teret Tokaj-Hegyalja folklórában, különösen a szüreti mulatságokon, és a máig megőrzött – bár az eredeti hagyománytól már igencsak eltávolodott – szüreti felvonulásokon. E néphagyomány kialakulása összefügg azzal is, hogy a sárospataki Kollégium számára is nagy ünnep volt a hegyaljai szüret, melynek alkalmából jelentős szabadságot kaptak a diákok, a bor eladása, a korcsmáltatási jog gyakorlása pedig igen fontos bevételi forrása volt a diákságnak és a professzori karnak egyaránt. Ujváry Zoltán kiemeli azt a német hatást is, amelyet az 1700-as évek végén érkező telepések (Trautzondorf, Rátka stb.) gyakoroltak Hegyalja szokásaira.²² Bacchus mindenesetre, mint láttuk, több úton érkezik Hegyaljára: a latin humanista tudós irodalomtól az iskoladrámán keresztül a német telepésekig és a német földön vándorló magyar mesterlegényekig számos közvetítője van. Bacchus-ünnepek Európában több helyen voltak, pl. a Genfi-tó

20 RMDE XVIII. II. 127.

21 RMDE XVIII. II. 127–142

22 Ujváry Z. 1975. 70–92.

partján, Vevey Revue-n, ahol a feljegyzések szerint teljesen antik mintára ülték meg: a Bacchus-oltárt négy faun hordozta, fölvonultak a bacchánsnők, szatírok, verseket mondtak, dalokat énekeltek, szabályos körmenetként járván be a településre.²³ Német hatásra utal Erdélyi János 1840-ből való feljegyzése is, mely szerint „Bacchus lapos hordón keresztbetett lábbal ül, lumpenvagabund öltözetben, kezében csodálatos hosszú töklöpőt, szőlőt, poharat tartván. Fejét fedő kis veres kokastollas csákója félre csapva, minden évben kapásból alkalmával az utcán zene kíséretében kardos legények őrködése mellett meghordoztatik, előtte két fehérbe öltözött szűz lány szőlőtőkét, zöld hajtású venyigét, s néhány érett szőlő gerezdetet visz.”²⁴ Itt még németes öltözékben ül Bacchus, a huszáruha Balassa Iván feltételezése szerint „a szabadságharc után kerülhetett rá, amikor az emberek a nemzeti ellenállás kifejezésének minden lehetőségét megragadták”.²⁵ Ennek ellentmond, hogy a Tokaji Múzeum kőből faragott Bacchus-szobra legkésőbbben a 19. század elején keletkezett, s ez már magyaros ruhába bújtatott boristent ábrázol. Sokkal valószínűbb, hogy ez a korabeli, külsőségekben is megnyilatkozó nemzeti identitáskeresés és -kifejezés része. A tánc, az öltözködés és a zenei formák (verbunkos, s a Hegyalján gyakran muzsikáló, Csokonaival is barátságban lévő Lavotta János), a nemzeti karakter hangsúlyozása, a nemzeti versörökség, a nemesi közköltészet hagyományainak felidézése (Pálóczi Horváth Ádám, Gvadányi József), és nem utolsósorban egy korszerű nemzeti költői program (Csokonai) inspirálhatták már a 19. század elején a hegyaljai polgárokat Bacchusuk magyarítására. S az sem közömbös, hogy a sárospataki kollégiumból kiáramló legátusok, oskolamesterek és prédikátorok komoly hatást gyakorolhattak azokra a mezővárosokra, amelyekben a Bacchus-ünnepségek megrendezésre kerültek, formálván, finomítván azok külső megjelenését, tartalmi elemeit. Nem lehetetlen, hogy egy ilyen maskarás Bacchus-ünnep húzódik meg az alábbi Csokonai-vers élményhátterében (*Miért ne innánk?*):

Igyunk, barátim! a' komor
 Bú' lángja nem tsatázik,
 Ha mádi borral a' gyomor
 A' kis pokol, meg ázik.
 Igyál! Ne, e szőlő-gerezd'
 Levével öblödet fereszd.
 Vigadj ötsém! ma-holnap
 Zsákjába dughat a' pap. [...]

A' Bakhus úr pintzéjibe
 Magam leszek vezértek:
 Nunc est bibendum! ennyibe
 Horáttzal eggyet értek.
 Igyunk, eb a' ki nem barát!
 Tegyünk le minden maskarát,
 'S már most no, poculatim
 Igyunk vidor barátim!

23 Balassa I. 1990. 412.

24 Idézi Balassa I. 1990. 412. Hasonló, német hatást tükröző Bacchus-metszetet közöl Tüskés G. 2001. 139.: a stilizált Bacchus-templomban hordón ülő vagabund-deák, fején koszorúval, egyik kezében poharat, másikban borospalackot tart.

25 Tüskés G. 2001. 139.

Még inkább ezt a karneváli hangulatot és képzetkört idézi *Bakhus*hoz c. költeménye. Az antik kardalok mintájára felépített vers a boristen Lüaios, azaz minden bűt és szorongást feloldó aspektusát dicsőíti, s nem utolsósorban a magyar mitológia isteneként ünnepli Csokonai:

(KAR) Évoé!
 Bakhe, éván, évoé!
 Évoé!
 Bakhe, töltsd lelkünket bé!
 Itt van a' zúzos December:
 Bor van é?
 Bort igyon ma minden ember:
 Évoé!

(EGGYES) Idvez légy
 Bakhe, áldott Istenség!
 Hol te mégy,
 Vígad ott a' föld 's az Ég.
 Szívünk úgy fel rajzik véled,
 Mint a méh;
 Életünk tsak tőled éled:
 Évoé! [...]

Általad
 A' barátság lelkesül;
 Általad
 Sok harag letsendesül.
 Bóldog, és azon nem ülhet
 Semmi baj,
 A' ki véled edgyesülhet.
 Haj, haj, haj! [...]

Tőled ég
 Amor' édes lángja is;
 Tőled még
 Felhevül a' lomha is.
 Tsak te tartod friss melegben
 A' gyomort:
 Bort igyunk hát illy' hidegben,
 Bort, bort, bort!

A bornak istene és minden termékenység biztosítóka tehát *Bacchus*ként érkezik, úgy, ahogy már a 16. századi német vagy itáliai metszetek is ábrázolják, borshordón ülve, ám hamarosan *Baksus* lesz belőle: huszárruhába öltözik és elveszti minden antik tulajdonságát, magyarrá válik a görög boristen – éppen azon szándék szerint, amiként azt a 18. század tudós jezsuitái – Marotti Imre, Timon Sámuel és társai latin verseikben megénekelték.

A hegyaljai Baksus-kultusznak nem őrződik meg semmilyen idegen eleme: asszimilálódik a polgárosultabb, jelentős iparos réteggel, értelmiséggel és deák-sággal bíró hegyaljai mezővárosok hagyományai közé, s új szokások szülője is lesz. Ez pedig a szüreti felvonulás és mulatság, a magyar Baksus-ünnep,²⁶ mely legtovább Olaszliszván, Mádon és Erdőbényén maradt meg, hagyományát pedig az ún. *Kapás társulatok*, illetve *Fáklyás társulatok* áptolták, melyek mai fogalmaink szerint – és akkori értelmezésben is – civil szerveződések, afféle egyletek voltak, legfontosabb funkciójuk pedig éppen a Baksus-ünnep és a szüreti bál megrendezése volt. Sajnos, ezt a „liturgiát” csak kb. az 1920–1930-as éveitől tudja pontosan végigkísérni a néprajztudomány, de így is valószínűsíthető, hogy a múlt század elejének Baksus-ünnepére már régi hagyományokra tekinthetett vissza. Erdész Sándor az 1950-es években írta le az erdőbényei Baksus-ünnepet.²⁷ Ez azt is bizonyítja, hogy a paraszti és polgári kultúra határmezsgyéjén éppen Baksus mitikus alakja lesz az a tényező, mely összefogja – ha csak egy ünnep erejéig is – Hegyalja különféle foglalkozású embereit.

A Baksus-menet élén az úgynevezett kissáfárok haladtak, 16-17 éves fiúk, akik ún. *sáffúrsulcot* (kötényt) viseltek, s a kapás címerrel ékesített zászlót vitték. Őket követte két lány, egy-egy szőlőtőkével a kezükben, majd a nagysáfárok következtek, legényes, árvalányhajás kalapban, utánuk a két Baksus-vívó, akik a hordóra illesztett huzárruhás Baksust vitték. A menetet követték a vőfélyek, koszorúslányok, tollas zsidó, permethordó, szőlőpásztor, zenészek, kötözőasszonyok, cigány nők, muzsikusok. A menethez csatlakoztak az erdőbényei bodnárok is, akik a szintén német eredetű, de Magyarországon kizárólag csak Hegyalján ismert bodnártáncot mutatták be, nemzetiszín szalagokkal bevont hordóabroncsokkal vagy azokat imitáló mogyoróvesszőkből készült karikákkal. Igazi karneváli menet, melynek középpontjában mégiscsak Bacchus állt, és a hordó, mely csak később került a gyalogos Baksus-vívók kezébe. Baksus eredetileg, még az 1910-es években is ökrös szekéren tartotta triumphusát. A diadalmenet betért minden módosabb gazda udvarára, ahol is rigmusokkal köszöntötték a házigazdát, valamint legfőképpen Baksust:

Szervusz, Baksus pajtás, légy hát most mivelünk,
Téged, mint borgazdát, eképpen tisztelünk,
A te hív kulcsárod, a jó galimézes,
Mondja, hogy pincédbe, van jó bor és édes.
Töltesd kulcsároddal teli poharunkat,
Hív szolgálatodra ajánljuk magunkat.

A verses köszöntők után a gazda 10–15 liter bort töltött Baksus hordójába, melyet majd az esti *kapásbálon* közösen elmulattak, a menet pedig tovább indult a következő portára, ahol mindez megismétlődik.

26 Pap M. 1985. 203–213.; Balassa I. 1990. 405–420.

27 Erdész S. 1957. L. még: Pap M. 1985.

Bacchus irodalmi, majd később a hegyaljai néphagyományban is meggyökeresedett kultusza végső értelmében a *fertilitas* és *abundantia*, azaz *termékenység* és a *bőség* mitikus, bacchusi metaforájához kötődik, s karriertörténete egészen a 20. századig ível. Több más, egészen a 15. századig visszavezethető humanista mítosszal együtt Tokaj-Hegyalja termékenységének szimbólumává vált, valamint olyan civilizációs jelképpé, mely által a régió bekapcsolódhat Európa – szűkebb értelmében az antik hagyomány – szellemi vérkeringésébe.

Irodalom

Babits Mihály

1933 *Amor Sanctus*. Budapest.

Balassa Iván

1990 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Budapest.

Bán Imre

1971 *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Budapest.

Erdész Sándor

1957 *A hegyaljai szőlőművészek szüreti népszokásai*. (Múzeumi füzetek 7.) Miskolc.

Hopp Lajos

1997 *A megújult iskoladráma-kutatás iránya*. In *Barokk színház – barokk dráma*. Szerk. Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen.

János István

1993 *Thetis és Lyaeus*. In *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*. Szerk. Pintér Márta Zsuzsanna – Kilián István. Debrecen, 81 – 86.

2000 *Timon Sámuel epigrammái a tokaji borról*. *Szabolcs – Szatmár – Beregi Szemle* 2000/4. 483 – 488.

2001 *A Bor és a Víz vetélkedése*. *Néprajzi Látóhatár* 2001/1–4. sz. 87 – 95.

Kilián István

2001 *Csokonai boldog napjai*. Miskolc.

Pap Miklós

1985 *A tokaji*. Budapest.

RMDE XVIII. = *Régi Magyar Drámai Emlékek*, XVIII. század

I/1–2. *Protestáns iskoladrámák*. S. a. r. Varga Imre, Budapest, 1989.

II. *Minorita iskoladrámák*. S. a. r. Kilián István. Budapest, 1989.

III. *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*. S. a. r. Varga Imre. Budapest, 1990.

Staud Géza

1988 *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai I–III*. Budapest.

Szörényi László

1993 *Hunok és jezsuiták*. Budapest.

Tüskés Gábor

- 2001 Volkstümliche Einblattdrucke in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert.
In *Popular prints and imagery: Proceedings of an International Conference
in Lund 2000*; Stockholm, 139. (Separatum)

Timon, Samuel

- 1735 *Tibisci Ungariae Fluvii Notio, Vagique ex parte. Cassoviae.*

Ujváry Zoltán

- 1975 *Bacchus Tokaj-Hegyalján.* = *Varia Folkloristica*, Debrecen.

Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna

- 2000 *Történelem a színpadon.* Budapest.

Egy műfaj szerepváltozása

A református exameni irodalom a 18–19. században

Terminológiai kérdések

A 18. század végi protestáns diákköltészetéről számos tanulmány készült már, azonban sok kérdés még megoldatlan, amelyek tovább árnyalhatják a protestáns kollégiumokban született alkotásokról kialakult képet.

A felvilágosodás kori diák-kéziratokban található irodalmi munkákra több szakkifejezést használnak, s nem kellőképpen tisztázott, hogy az egyes fogalmak alatt mit értenek a kutatók. Az utóbbi évtizedekben leggyakoribb a *diákirodalom* terminus, amely azonban mást-mást jelent mind a mai napig a különböző tanulmányokban. O. Nagy Gábor, aki ezt a kifejezést először használta konzekvensen, azokat a prózai és verses alkotásokat sorolta ide, amelyeket a református kollégiumok diákjai írtak és gyűjtöttek össze kollégiumi éveik alatt, illetve tanítói, lelkesítő működésük esztendeiben.¹ Bán Imre és Julow Viktor ide sorolta az iskoladrámákat is, legalábbis erről tanúskodik a debreceni diákirodalomból válogató szövegkiadásuk.² Az utóbbi időben az iskoladrámákat megint külön csoportként kezelik a kutatók, s diákirodalmon csak a diákverseket és prózát értik.

A terminológiai meghatározás problémáját az okozza, hogy a legtöbb esetben másként tekint a szakirodalom az iskolai színjátékok szerzőire, mint a diákversek íróira. A diákköltészet alkotói elsősorban a főiskolai tagozaton tanuló diákok voltak, az iskoladrámáké pedig a tanárok. Ez a kijelentés azonban nem állja meg teljesen a helyét. Az unitárius darabok szerzői ugyanis jórészt a diákok, a református iskoladrámák alkotói pedig a nyilvános- és köztanítók – tehát a főiskolai tagozaton tanuló vagy a tanulást akkor befejező diákok voltak, ugyanazok, mint a diákköltészet alkotói.³ Ilyen megközelítésben az iskoladrámák ugyanúgy a diákirodalomba sorolandók.

1 O. Nagy G. 1942. 11.

2 Bán I. – Julow V. 1964.

3 Varga Imre is csak annyit jegyez meg a protestáns iskoladrámák szerzőiről szólva, hogy „Általában az volt a szokás, hogy egy-egy darab előadásáról annak az osztálynak a szerzője gondoskodott, amelyik a színművet játszotta. A fentebb említettek [az előző oldalon felsorolt néhány nevet] is ebben a minőségben szerezték drámájukat. Néha azonban maguk a diákok írták az előadásra a darabot.” Varga I. 1995. 152–153.

Ellentmond az eddigieknek az iskolai színjátszás funkciója. A 18. századi protestáns iskolai színjátékok nagy része oktatási célból jött létre.⁴ Comenius írta le először, hogy a szemléltetés segíti az oktatást, s az iskolai színjátszást az egyik lehetséges szemléltetési módnak tekintette.⁵ A 18. századi drámák többségénél ki lehet mutatni, hogy az oktatás és a nevelés szolgálatában jött létre, tehát – noha nem bizonyított, hogy Comenius hatására – a szerzők a comeniusi elképzeléseket érvényesítették a drámajátékok írásakor. Mivel a diákirodalom a szórakoztatást szolgálta, az iskolai színjátékok nem sorolhatók a diákirodalom fogalmába.

A kollégiumokban létrejött irodalomnak tehát két nagy csoportját lehet elkülöníteni. Az egyik az iskolában keletkezett, de nem iskolai célokat, hanem a szórakozást szolgáló alkotások csoportja. Ide tartoznak az énekköltészet alkotásai, a szerelmes versek, a halotti versek és énekek, a köszöntők, a marsok, a vénlánycsúfolók, a hosszabb verses vagy prózai epikus alkotások (pl. a Hatvani professzor-ról lejegyzett elbeszélések, a *Mennyből jött levél*, a *Csökömei sárkányhúzás* stb). Mind keletkezésük, mind terjedésük, mind megfogalmazásuk tekintetében közel állnak a népköltészethez és népdalhoz, szerzőik nagyrészt ismeretlenek.⁶ Ezt a csoportot jelöljük a *diákirodalom* terminussal, amely utal a középkorig visszavezethető vágnans hagyományokra és a szerzők csoportjára (diákok).

A másik csoportba az oktatás során létrejött, az oktatás-nevelés folyamatát segítő alkotások tartoznak: az iskolai színjátékok, a propozíciós költemények, az exameni irodalom, a játékra és „bandázásra” hívó versek, a Gergely-napi rigmusok. Az ide tartozó alkotások szerzői általában ismertek. Az ilyen munkák nagy részében ki lehet mutatni, hogy szerkezetükben, stílusukban a tanult poétikai szabályoknak kívánnak megfelelni. Megkülönböztetésükre, jelölésükre érdemes a *kollégiumi irodalom* szakkifejezést használni, amely utal az alkotások tartalmára (az iskolához, kollégiumhoz kapcsolódó témák), a megfogalmazás módjára (didaktikus), s a szerzőkre is (diákok és praceptorok).

A kollégiumi irodalom alkotásaival eddig – az iskoladrámákat kivéve – nem foglalkoztak a kutatók. Szauder József ugyan megemlítette a poétai osztályok tankönyveit, leírta a sentenciák és picturák általános jellemzőit, de kizárólag a Csokonai-életműben vizsgálta a tananyag, s ezzel kapcsolatban a propozíciós versek jelentőségét, nem tért ki arra, hogy a többi kollégiumi diák számára hogyan voltak hasznosíthatók.⁷ A protestáns iskolai színjátékoknak óriási szakirodalma van, de senki nem kutatta még a drámák lehetséges forrásait, nem vizsgálták meg, hogy szerkezetükben, témájukban megfelelnek-e a poétai osztályokban tanult drámaelméletnek, drámafelfogásnak.

4 A bibliai tárgyú drámák szerepe vitatott. Diákok adták elő, de elsősorban az ünneplő tömeg szórakoztatására, illetve vallási megerősítésre szolgált. Ilyen pl. az evangélikus Eszter-dráma vagy a református *A tékozló fiú* [Bökényi János] (Ekel, 1773–1774); *Izsák és Rebeka házassága* [Pápai Páriz Ferenc] (Nagyenyed, 1703) c. dráma.

5 Comenius: *Didactica Magna*. XXI. fejezet.

6 Legutóbb Küllös Imola közölt belőlük válogatást: RMKT XVIII. 4.

7 Szauder J. 1980.

A korabeli diákok tanulmányaik befejeztével általában vagy tanítók, vagy lelkészek lettek. A falvakban rajtuk kívül nagyon kevés értelmiségi élt, s nem mindig kapták meg azt a megbecsülést, amelyet felkészültségük, tudásuk alapján elvárhattak volna. Ilyen körülmények között a tanítók feladata nemcsak az ábécé megtanítása volt, hanem a műveltség, a magyar nyelvű kultúra közvetítése is a felnőtt lakosság számára. Ennek az eszközei voltak az iskolai versek, illetve a populáris kultúrára építő dialógusok, jelenetek. A kollégiumok praceptorai is éltek a lehetőséggel, hogy a vizsgákat versekkel, énekekkel tegyék színesebbé a szülők számára. Comenius után ők fedezték fel újra az iskolai színjátékok jelentőségét, újra felhasználták ezeket a nevelésben-oktatásban.⁸ Az alkotásokat szintén kettős céllal mutatták be: a szülők nevelésére és a diákok oktatásának segítésére.

A kollégiumi irodalom vizsgálata során tehát több megválaszolandó kérdés is felmerül. Az első kérdéskör: Milyen hatása volt a poétai osztályokban elsajátított tananyagnak a kollégiumi irodalomra? Mennyi volt a versekben a „sablon”, milyen arányban állt a szerző önálló munkája a tankönyvekben előírt formákkal, tartalmakkal? Tovább élt-e, s ha igen, miért és hogyan élt tovább a kollégiumi irodalom a következő században, milyen hatást gyakorolt a diáktársaságok irodalmi próbálkozásaira? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása után a másik kérdéscsoport már nem pusztán irodalomtörténeti kérdésekre keresi a választ, hanem a művelődés- és neveléstörténet szempontjából is jelentős: Volt-e szerepe, s ha igen, milyen szerepe volt a társadalom alsóbb rétegei szemléletformálásában a kollégiumi irodalom alkotásainak?

A kollégiumi irodalom

Poétikai és retorikai képzésre a középfokú oktatás során került sor, amikor a diákok a vers- és szónoklattan elméleti és gyakorlati részével ismerkedtek meg. A poézisnek azonban nem az esztétikai, irodalmi értéke volt fontos, hanem az oktatásban, nevelésben játszott szerepe. „Si oratio Poeseos vestis est...” – a költői beszéd csak „ruha”, dísz a tartalom kifejezésére, amint a poéták tankönyvében olvashatjuk.⁹ A költészet felöltözteti az igazságot, a mélyebb tartalmakat, hogy könnyebben hathassanak a kevésbé művelt emberekre.

A poéták oktatásával tehát nem költők képzése volt a cél, éppen csak a vers-tan alapos elsajátítása és begyakorlata szerepelt a tananyagban. A tanítók nem azt várták a diákoktól, hogy valódi költemények szülessenek. A leendő vidéki tanítók és lelkészek a versírás *formális* szabályait tanulták meg, valamint azt, hogy ezekre a sablonokra hogyan lehet többféle tartalmat könnyűszerrel ráhúzni. A jó vers nem az egyéni érzelmek egyéni kifejezőmódját jelentette a tanítók számára, hanem a sablon helyes alkalmazását. Erre utal az *Artis Poëticae Elementa*

8 Lásd pl. Bökényi János darabjait az 1760-as évekből!

9 *Institutiones ad eloquentiam*. Pars II. *Quae Institutiones Poeticas complectitur*. 33. (a továbbiakban: Instit. II.)

című tankönyv szerkezete is. Mint a címe is mutatja, a versalkotásnak csak az alapjait kívánta adni. Az első fejezet a magánhangzók és mássalhangzók verstani értékéről szól. A következő fejezet ismerteti a metrumokat, míg a harmadik nagy rész a különböző metrumokból felépített legfontosabb strófaszerkezeteket. A szerző külön fejezetet szentelt a carmeneknek, a leghasznosíthatóbb versformáknak, végül rövid összefoglalót adott arról, hogy a különböző „pogány” történeteket hogyan kell hasznosítani a versfaragás során.¹⁰

A versírás megtanításában a sententiák és a picturák formáinak elsajátítása volt a legfontosabb feladat,¹¹ a praeceptorok ezeket a gyakorlati hasznot hajtó verseket tartották a legfontosabbnak. Noha például az *Institutiones* részletesen tárgyalja, hogyan kell ódát, elégiát, episztolát stb. írni,¹² a propozíciós versek között inkább picturát és sententiát találunk.

A propozíciós versek csak az alapját és egyik részét képezik a kollégiumi irodalomnak. A főiskolai tagozat diákjai ezeket az ismereteket hasznosítva írták az énekkar számára született énekek szövegeit, a későbbiekben tanítóként, lelkészként a sententiák mintájára születtek alkalmi verseik, sőt, az iskolai alkalmakra készült színjátékok sok részletében is ki lehet mutatni, hogy a propozíciós verseket használták fel.¹³ A kollégiumi irodalom tehát egyfelől magába foglalja a tanítók által a diákok számára nevelő célzattal készült szépirodalmi munkákat, másfelől a diákok által írott, az iskolai élethez kapcsolódó alkotásokat.

„Si oratio Poeseos vestis est...” — ez az elv határozta meg azt is, hogy a prózai kifejezésmódnak csak kevéssé volt meg a létjogosultsága az irodalomban.¹⁴ A próza a tudományos fejtegetések és lelkészi prédikációk kifejezésmódja volt, irodalmi igényességű munkáikat inkább megverselték a diákok. Ezért szedték versekbe az iskoladramák tanító szövegeit is, s ezért maradt fenn kevés prózai alkotás a kollégiumi diákok ránk maradt kézírataiban. Nem tartoznak ebbe a kategóriába a később, tanító vagy lelkész korokban lejegyzett kuruzslások, receptek, mivel ezeket egyértelműen nem irodalmi alkotásként, hanem egyszerű, a mindennapi élethez szükséges segédletként jegyezték le maguknak a diákok.¹⁵

A próza nem szerepel a korabeli poétai osztályok tananyagában. Szimonidesz Lajos a sárospataki kollégiumban használt tankönyveket felsorolva Melanchton

10 *Artis Poëticae Elementa*. Posenii: Weber, 1797. Az általam használt példány jelzete: Sárospataki Ref. Nagykönyvtár KK 593.

11 Erről részletesen: Szauder J. 1980. 76–77.

12 *Instit. II. Caput III. De minoribus Poëticae operatibus*. 277–300.

13 Nagy J. 2000. 83–85.

14 Az „irodalmi” kifejezésen dolgozatom során nem a Bíró Ferenc által kifejtett felvilágosodás-kori irodalom-felfogást értem, hanem a praeceptorok és a diákok irodalom-elképzelését, amelyet a fentiekben részleteztem. Bíró F. 1995.

15 Komáromy Sándor a sárospataki diákköltészetről írott monográfiájában ezeket a munkákat is ebbe a csoportba sorolja, s külön ismerteti ezeket is, tartalmuk és céljuk alapján ésszerű azonban ezeket külön tárgyalni. Komáromy S. 1992.

Grammatica Majorát, Molnár Gergely *Grammaticáját* említi,¹⁶ Hubay Ilona Szilvás-Újfalvi Imre *Admonitionesével* és Károli Péter *Poéticájával* bővíti a református kollégiumokban használt poétika-könyvek listáját.¹⁷ (Noha ezek a könyvek az 1600-as években jelentek meg, a 18. században még használták egyes iskolákban!) Bán Imre Losonczy István *Artis Poeticae Subsidiium* könyvéről is írt.¹⁸ Károli Péter *Poeticáján* kívül mindegyik tankönyv volt a kezemben,¹⁹ a prózai kifejezésmód nem kapott helyet egyik tankönyv Poétika fejezetében sem. Ezt bizonyítja a Szauder József által említett két tankönyv tananyaga is, az *Artis Poëticae Elementáé* és az *Institutiones*.²⁰ Az előbbi csak verstannal foglalkozik, s – amint címe is utal rá – a poézisnek csak az alapjait mutatja be. Az *Institutiones* részletesen tárgyalja mind a három műnemet, lépésről lépésre leírja, hogyan kell epikus és drámai művet írni, majd ismerteti a jelentősebb lírai műfajokat is. Az epikáról szóló résznél azonban ez a könyv is csak a verses nagyepikai művek írását tárgyalja.²¹

Érdekes megfigyelni, hogy a volt diákok hogyan hasznosították a későbbiekben a középszintű oktatás során elsajátított poétikai tanulmányokat. Ezt leginkább az iskolai élethez kapcsolódó, elsősorban az exameni költészetnél figyelhetjük meg, mivel évről évre ez volt az a terület, ahol a tanítók leginkább hasznosíthatták ezeket az ismereteket.

Az exameni irodalom

1. Exameni versek

„...a szülőket ugyancsak gyönyörködteti a színpadi siker, és nem fogják sajnálni az iskoláztatás költségeit, ha látják fiaik szép haladását és nyilvánosság előtt aratott sikerét” – írta Comenius.²² Ezt az elvet követték protestáns – elsősorban unitárius és református – kollégiumaink tanítói, amikor bevezették, hogy a nyilvános vizsgákat anyanyelvű vizsgai énekekkel és versekkel élénkítsék. Mivel Comenius nem tudta megteremteni az iskolai színjáték hagyományát, ez volt az első próbálkozás, hogy a hosszadalmas vizsgákat irodalmi igényű alkotásokkal tegyék érdekesebbé (természetesen az egyházi énekeken kívül). Korszakalkotók voltak abban a vonatkozásban is, hogy ezek a munkák magyar nyelvűek voltak.²³

16 Szimonidesz L. 1942. 410–413.; Molnár Gergely *Grammatikájáról*, a tankönyv történeti alakulásáról l. még: Bartók I. 1998. 48–60.

17 Hubay I. 1943. 430–433.

18 Bán I. 1964. 29–42.

19 Erről a könyvről viszont l.: Bán I. 1971. 9–13.

20 Szauder J. 1980. 39–43.

21 Instit. II. 200–238.

22 Comenius: *Schola Ludus* (az iskola mint játékszín) előszava. Kovács E. 1962. 334.

23 Mészáros I. 1995. 9–22. Az 1777-es *Ratio Studiorum* hivatalosan is elrendelte a tanévnyitók és tanévzárók megünneplését.

A kolozsvári unitárius kollégiumból tudunk az első, diákok által előadott magyar nyelvű versekről. Egy-egy vizsga alkalmával egész versfüzért mutattak be, amelynek minden darabját más-más, a poétai osztályban tanuló diák írta.²⁴ A református vizsgákon a magyar nyelvű vers és ének csak jóval később jelenhetett meg. Az anyanyelv használatát tiltották a kollégiumi törvények, így kezdetben latin nyelvű verseket adtak elő a vizsgákon. A protestáns iskoladrámák kapcsán megfigyelhető, hogy előbb a partikuláris iskolákban kezdtek magyarul játszani – a magyar vizsgai versek éppúgy a népiskolákban jelentek meg elsőként. Az írott források szerint csak az 1780-as évektől szerepelnek ilyen versek a középfo-
kú oktatás vizsgáin.²⁵

Évi egy vagy két alkalommal rendeztek az iskolákban nyilvános vizsgálatot, amikor a diákok a szülők és az iskola patrónusai előtt számot adtak tudásukról. A vizsgák a tavaszi félév kezdete, március 12-e előtt, illetve az őszi félév előtt, október végén, november elején zajlottak. Fontos esemény volt ez a diákok és a pedagógus életében is, hiszen egyrészt az ő munkáját is értékelték, másrészt ez volt a legfontosabb fórum, ahol burkoltan elmondhatta a nevelés és oktatás során felmerült panaszait.

A falusi tanítók, lelkészek sokszor hosszú éveket, évtizedeket töltöttek magyarországi és külföldi iskolákban, mielőtt valamelyik vidéki parókia vagy iskola vezetői lettek. A korabeli naplók, levelezések, versek arról tesznek tanúságot, hogy elég sok gondjuk volt munkájuk során, amelyek főleg a falusi emberek tanulás-ellenességéből és a szegénységből fakadtak. A nyilvános vizsga alkalmával nemcsak az volt a feladat, hogy bemutassák, mit tanítottak meg a gyerekeknek, hanem a felnőttnevelés egyik lehetősége is volt: a diákok szájába adott vizsgai versekkel mondták ki a véleményüket a szülőkről, s festették le az oktatás korabeli állapotát.²⁶

Exameni versek szép számmal maradtak ránk, mivel a tanító évről évre minden vizsga elé írt egy-egy üdvözlőverset, s minden vizsga után verssel köszönték meg a nézők türelmét. Esztétikai értékük szerény, sokszor a szövegük is hasonló, mégis jelentősek, mert szinte évről évre nyomon lehet követni egy-egy iskola életét, tankönyveit (esetleg azok hiányát), s jelentős kortörténeti adalék a 18. század vége népnevelésének témájához is.

24 Varga Imre ezeket a szövegeket az iskolai színjátékok körébe sorolta, de nem valószínű, hogy drámának készültek volna ezek a darabok (Varga I. 1967.). Sokszor a dialógusok kapcsán is el kell gondolkodni, hogy iskoladráma-e, vagy csak dialógus, itt pedig a dialógusos formának még a jelei sem láthatók. Valószínű, hogy a lírai betétek azért voltak szükségesek, hogy a történet követhetőbb legyen. De attól, hogy több diák szerepelt az előadásban, még nem beszélhetünk iskoladrámákról!

25 L. pl. a *Szabó Dávid toldalékát*. Barczafalvi Szabó Dávid az 1780-as években a sárospataki református kollégium praeceptorja volt. 1780–1781-re írott vizsgai verseit l. Sárospataki Ref. Nagykönyvtár QQ 1812. toldalékaként (egy énekeskönyv utolsó, üres lapjaira bejegyezve); ill. Kt. 513. 221–226.

26 Fehér Katalin az egyik tanulmányában utal rá, hogy a katolikusoknál ugyanezt a szerepet a nevelési tárgyú prédikációk töltötték be, amelyek a tanév kezdetén és végén hangzottak el. Fehér K. 1993. 337–339.

Miért verset farigcsáltak, miért nem prózában adták elő a szükséges tartalmakat? A verset könnyebb megjegyezni. A ritmus és rím segít a tanulásban, nehezebb „kiesni” a szövegből, tehát a gyerekek számára könnyebben elsajátítható. A tanítók nem törekedtek különösebb költői bravúrra, általában felező 10-esekből vagy 12-esekből épültek fel a sorok, s bokorrím vagy keresztírím segítette a diákok dolgát a tanulásban.

Mind a köszöntő-, mind a záróversek meghatározott sablon alapján épültek fel, amit minden tanító betartott attól függetlenül, hová vetette a sorsa. Ez elsősorban abból fakadt, hogy ügyeltek a megfelelő retorikai felépítettségre, a megszólítás után jött a tételmondat, aztán a kifejtés, majd az összefoglalás és zárlat,²⁷ a vers szerkezeti felépítése tehát teljesen megegyezik a sentenciák szerkezetével, csak éppen kibővül a nézők megszólításával a vers elején és végén, ahogy a példaként a *Mólnár-énekeskönyvből* idézett, az 1794. évi examenre született vers is mutatja:

- megszólítás:* Mind renden lévő Érdemes Uraink!
Mindnyájan kik vagytok jó Pátrónusaink
Azért gyűltetek fel, hogy Tudományaink
Előtökbe rakjuk Skólai Dolgaink.
- protasis:* Imé ha el-nézem, látom valójában,
A' sűlt tyúk senkinek nem repűll szájában,
Nem szerez hirt nevet senki hamarjában
Tudóssá sem lehet aluvó ágyában.
- aetiologia:* Sőt ha ki Árs által hires akar lenni,
Szűkség éjjelt nappalt annak egyé tenni
Ki ékes koronát Márstul kíván venni,
Tűzön vizen által egyaránt kell menni.
- Úgy a' Tudománynak diszes piattzára
Ki akar utazni Hélikon Halmára
Sietni kell annak Músák szállására
Mert el-mulatása lészen nagy kárára.
- conclusio:* Mi is azért békét hagyunk mulatásnak
E' téli Napokat adtuk tanulásnak
Melly után míg fognank tavaszi szántásnak
Ki-állánk helyére a' meg-próbállásnak.

27 Ezt a modellt még az 1810-es években is tanították! Egy 1819. március 28-án kelt dicitatióban Sárospatakon ezt olvashatjuk: „1. In Poësi Didactica proponuntur veritates Abstractae et Universales. 4. Quando Metaphisicae propositiones proponuntur, intuitive ac sensitive debent proponi, non Methodo scholastica, non per definitiones divisiones, subvisiones. Finis poëseos Didacticae primarius est institutio, secundarius, autem delectatio. 5. Omnia sensitive debent proponi ut nihil languidi adsit. Contra hanc regulam peccat Lucretius qui in multis languidus est. [...]” Sárospataki Református Nagykönyvtár Kt. 763/2. [3.]

A hallgatók megszólítása: Csak hogy arra kérünk szerelmes Atyáink!
Mint hogy igen gyengék apró kis Músáink
Úgy bánnyatok vélünk mint Kegyes Dajkáink
Igy majd elő-adjuk szép rendel munkáink.²⁸

Más partikulában oktató-nevelő tanítók is az idézett versben felvetett problémákkal küzdöttek. Legnagyobb gondjuk, hogy a diákok csak télen járhattak iskolába, ha jött a tavasz, a szülők nem engedték tovább tanulni a kis „múzsákat”:

Mihelyen az idő kinyila Tavaszszal.
Mar egy heten netzer is kapaval
Kellet kertbe menni oldal tarisznyaval
Nem gondolunk akor semit tudomanyal.²⁹

Számot kapunk a tananyagról, s kiderült az is, hogy milyen tankönyvből tanultak.

Dehogy miből legyen elmenknek probaja
Az meg tudhassatok, szam elől szamlalja
A Kis Catehis valasztunk sumája
Leszen kiki tehat halgasson reaja.

Az utan Sz. David szaz ötven soltarja
Hübner historia kinek nagy az ára.
Kik ezekel birnak, von leleknek vara
Olyan mely nem hódol Satan ostromara.³⁰

A vizsga után az egyik diák megköszönte a nézők türelmét, Isten áldását kérte, a szülőket pedig arra, hogy legyenek elnézők, ha nem túl jól szerepeltek volna a vizsgán. A tanítók ekkor ismét elmondatták a diákokkal, milyen fontos, hasznos dolog a tanulás, s burkoltan ismét kifejezték felháborodásukat, hogy a szülők ezt nem hajlandóak megérteni. Azzal érveltek, hogy a „kézi mesterségeket” gyorsan meg lehet tanulni, ahhoz nem kell annyi tudás, mint a tanítónak, lelkésznek, jegyzőnek, aki hosszú évekig koptatta az iskolapadokat. Nemcsak a saját munkájuk jelentőségére hívták fel a figyelmet, hanem arra is, hogy az emberek értékesebbé válnak a tanulás által, tehát senki ne sajnálja az iskolában töltött időt a gyerekektől. A versekből megismerhetjük a vizsga hosszát, időtartamát, körülményeit, s azt is, hogy a falu miként ünnepelte meg a diákok szerencsés levizsgázását:

Jertek tiis velünk Mesterünk Házához,
Úllyetek szép rendell rakott Asztalához,
Nyúljon ki ki bátran a' jó Vatsorához,
Ne menjen most haza senki tanyájához.³¹

28 OSZK. Oct. Hung. 1075. 13b. (A szövegeket betűhíven, javítás nélkül közlöm!)

29 1791. *Declimatio prior Examen* (OSZK Oct. Hung. 654. 50b–51b)

30 1791. *Declimatio prior Examen* (OSZK Oct. Hung. 654. 50b–51b)

31 *Más. Exámen után. 1795be* (OSZK Oct. Hung. 1075. 15a)

2. Exameni énekek

Az exameni énekek – ugyanúgy, mint a versek – a nyilvános közvizsgálatok élénkítésére születtek, a vizsgák előtt vagy után hangzottak el. Két nagy típusuk közül az egyikben a diákélet és a tanulás szépségéről énekelnek, a másik típusba a vizsgák alkalmával előadott fohászok tartoznak, Istentől kérnek segítséget a vizsga sikeréhez.³²

A vizsgai énekek – függetlenül a típusuktól – mindig zsoltárok dallamára születtek, sohasem világi dalokéra! A zsoltárdallamok hatására a nyelvük patetikussá vált, a szövegek szerkezete feszített a rövidség és a mintához való kötöttség miatt.

Az „examen előtt való énekek” változatos hosszúságúak, 2–7 strófásak is lehettek, az examen utániak mindig csak 1–2 versszakosak. Az elhangzott énekeket ritkán datálták, általános tartalmuk miatt a legtöbbet nem csak egy alkalommal adhatták elő a növendékek.

A középiskolai oktatás szintjén valószínűleg a vizsgai énekek jelentek meg elsőként, csak később a vizsgai versek. Ezt mutatja az a néhány vizsgai ének, amelyeket a Sárospataki Kollégium Könyvtára őrzött meg. Eszerint a különböző osztályok vizsgái előtt a diákok egy-egy fohászt énekeltek 1780-ban és a következő esztendőben, ennek szerzője Szabó Dávid, a poéták praefectora volt.³³

Az iskolai előadások szerepének módosulása a 19. század első felében: a vizsgai énekek

A 18. századi vizsgai versek és énekek – mint említettük – elsősorban a népiszkolai tanítók eszközei voltak a vizsgák érdekesebbé, színesebbé tételére. Szabó Dávid énekein kívül nem sok adat maradt fenn arról, hogy a 18. század végén kollégiumainkban is születtek volna ilyen típusú munkák. A 19. század első éveitől kezdve azonban Sárospatakon évről évre kiadták a vizsgákon elhangzott énekeket. Minden évben minden tantárgyi vizsga előtt és után elhangzott egy-egy ének, melyekből képet kapunk a tanárok és diákok politikai meggyőződéséről. Megfigyelhetjük, hogy a magyar nyelv hogyan hódított teret magának a különböző tudományterületeken: ahol magyarul folyt a vizsgáztatás, az ének is magyarul hangzott el, ahol latinul, ott az ének is latin volt. (Az 1810-es években megjelent vizsgai versek címlapja még latin nyelvű, a történelemvizsgától az énekek szövege is az; 1834-től előbb a címlap változik magyar nyelvűvé, később a tartalom is.) Feltűnő, hogy noha az énekkar által előadott énekekről van szó, ezekben a munkákban nem találunk nótaulásokat és kottát, tehát teljesen előtérbe került a szöveg a dallamhoz képest!

A vizsgai énekekben nyomon lehet követni a 19. század református ifjúságának szellemi és identitásbeli öntisztázódásának folyamatát, talán még jobban,

32 Számos ilyen maradt ránk az OSZK Oct. Hung. 1075. sz. kéziratban.

33 Sárospataki Ref. Nagykönyvtár Kt. 513. 226–229.

mint az irodalmi diáktársaságok verseiben. Míg ugyanis az irodalmi körökben részt vevő diákok sokszor mesterkéltén próbálgattak patetikus vagy érzelmes, szomorú vagy víg dalokat írni, amelyek szinte teljesen eltérnek a felvilágosodás kori versektől, addig a vizsgai énekek a hagyomány folytatásaként jöttek létre, így folytonosságában, szinte évről évre nyomon lehet követni a szemléletmód és a stílus változásait.

A történelem-, a politika- és statisztikavizsga előtti és utáni énekekben, illetve a *Bérekesztő énekek*ben kapott hangsúlyt a szerzők (az énekkar vezetői, általában esküdt deákok) politikai és társadalmi szemlélete, ami évről évre jól tükrözi a kollégiumi diákságét is.

1810-es évektől kezdve a nemzeti múlt felidézése volt a vizsgai versek legfőbb célja. 1815-ben még csak általánosságban, néhány szóban, példaként idézték fel az ősi magyarok tetteit, 1830-as évektől ez a gondolat lesz domináns a záróversekben. Ezen kívül egyre nagyobb hangsúlyt kapott a diákok társadalmi önmeghatározásának kérdése is. Meglepő biztonsággal jelölik ki helyüket a világban azok a diákok, akiknek elődeik, akár a szülei még 30-40 évvel korábban, tanult emberként is sokszor megkérdőjelezték, van-e értelme tanulttá válni. „Újpolgárok”-nak szólítja a szerző a társait: egy új réteg, az értelmiség hódíthat teret magának és kaphat reményeik szerint valódi megbecsülést a társadalomban.

KüzdjeteK hát a' pályán
Újpolgárok, híven az erény után,
'S hogy ha nem vívtok is babért,
Az öntudat nyújt vígaszdús pályabért.³⁴

A történettan-vizsgák alkalmával előtérbe került egy másik téma is: a herderi jóslat, az ország pusztulása. Az 1830-as évek derekáról való versek még csak arról szólnak, hogy az ősi kultúrák sorra elpusztultak, de hírük tovább él, s sokszor azt is hozzáfűzik, szerintük hol, miért, miben. Az 1847-es vizsga előtti énekekben azonban már ezen túllépve forradalmi gondolatok is megfogalmazódnak:

A' zsarnok fény-csarnokában
Kacagja az elnyomott nép' átkát,
Pazar kéj 's öröm közt vigad,
Míg a' szegényt bú 's kin karolják át;
Elközelg a' büntetés' órája
'S telve a' kindúlt nép bosszúja.
A' világ' méltó átka kíséri
Emlékét a' szörnyeteg Néronak,
Míg örök hír 's fény környezi nevét
A' dicső Washingtonnak.³⁵

34 Vályi József: Búcsúszó. In *Énekek, mellyek a' s. pataki főiskolában Közvizsgálat 's a nagy tanítóterem' felavatási innepéyle alkalmával az Éneklőkar által Vályi József karelnök' ügyelete alatt énekeltek*. Sáros-Patakon. 1845. 15.

35 *Énekek, mellyek a' s. pataki főiskolában Közvizsgálat alkalmával az Éneklőkar által Mészáros József Kar-elnök' ügyelete alatt énekeltek*. Sáros-Patakon. 1847. 9–10.

A politika- és statisztikavizsga bevezetése után e vizsgák énekeiben is felbukkannak a buzdító szavak. Az 1830-as évektől kezdve a politikavizsga előtti énekeken látszik leginkább a szerzők felindulása, „háborgása” a nemzet sorsán:

Földi gőz borong sötéten
Ott a' honni szép egen
Hol a' visszavonás' lelke
Vett erőt a' szíveken.
És a' honfi idegen lesz
Ön lakában, és tönkre
Dúlva ősi jogai, 's maga
Lesz magának hamvedre.³⁶

Nagyon fontos gondolat fogalmazódik meg a magyar nyelvtan vizsga után az 1840-es években:

Míg a' hon' térein
Ősnyelv virágozik,
A' sors' vizsályi között
A' nemzet el nem enyészik.
Mert hazát 's nemzetet
Ősnyelve tarthat fel,
'S olly fénypontra emelhet,
Melly soha nem borúl el.³⁷

Az alkalmi költészet szentenciázó fordulatai új értelmet kapnak a vizsgai versekben, s már nem pusztán egy esemény egyszerű megéneklésére törekszenek, hanem saját gondolataik kifejezésére is. Nem az a fontos, hogy mondjanak valamit, hanem az, hogy elhangzik. A funkció ugyanaz, mint a 18. századi exameni verseké volt: szebbé, ünnepélyesebbé tenni a vizsgát, meggyőzni a hallgatóságot, hogy az iskolában komoly és alapos oktatás folyik, s hogy azokat a tárgyakat tanulják, amelyekre szükségük van az életben a diákoknak. De míg a 18. században a legfőbb üzenet jobbára csak annyi volt, hogy tanult embernek lenni jó és hasznos, s becsület járna neki, addig a 19. századra ezek már bevett értékekké váltak.

Nem véletlen, hogy a 18. századból csak elvétve találni lejegyzett, kollégiumban születt vizsgai éneket vagy verset, a 19. században viszont hirtelen olyan fontossá válnak ezek az amúgy már elavulóban lévő alkalmi szövegek, hogy évről évre meg kell őket jelentetni! A közvizsgálatok alkalmával összegyűlt pedagógusok, szülők egész serege hallhatta ezeket a kezdetben valóban csak szenten-

36 Károlyi István: *Politika és Statistica után*. In *Énekek, mellyek a' s. pataki anyaoskolában Tudományos-Vizsgálat alkalmával az Éneklőkar által Károlyi István Éneklőkar-Elnök felügyelése alatt énekeltettek*. Sáros-Patakon. 1834. 6–7.

37 *Énekek, mellyek a' s. pataki főiskolában Közvizsgálat 's a nagy tanítóterem' felavatási innepélye alkalmával az Éneklőkar által Vályi József karelnök' ügyelete alatt énekeltettek*. Sáros-Patakon. 1845. 10.

ciázó verseket, amelyek aztán a sokaságot kihasználva egyre inkább a meggyőzés eszközeivé válhattak. Lelkesítés, hazaszeretetre buzdítás – évről évre visszatérő tartalmak, ezeket erősítik a hallgatóságban egyre koncentráltabban, egyre jelentőségesebben.

A reformkori vizsgai ének tehát magába sűríti mindazt, amit a 18. század végén a kollégiumi irodalom összessége foglalt magába: a diákok szerepeltetése, a legfontosabb nevelő gondolatok kimondása ezeknek a verseknek jutott.

Összegzés

A református kollégiumi irodalomnak tehát XVII. századi születésétől fogva a következőképpen változott a szerepe: kezdetben elsősorban oktatási-nevelési célokat szolgáltak ezek a munkák (Comenius *Schola Ludusa* és az unitáriusok kolozsvári vizsgai versei; illetve a propozíciós versek); majd egyre nagyobb hangsúlyt kapott a nézők szórakoztatása és „nevelése” is (a vizsgai énekekben és versekben, illetve az 1760-as években született drámák esetében). Később, az 1770-es években az iskoladrámák esetében – iskolai feladatok alapján – egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szórakoztatás; míg a vizsgai versek és énekek korábbi formális szerepük helyett komoly tartalommal teltek meg, s ezeket közvetítették a nagyközönség felé.

Irodalom

Bán Imre

1964 Losontzi István Poétikája és a kései magyar barokk költészet. *Studia Litteraria*, 29–42.

1971 *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Budapest.

Bán Imre – Julow Viktor

1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest.

Bartók István

1998 „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630 – 1700 között*. Budapest.

Bíró Ferenc

1995 *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.

Comenius, Johannes Amos

1962 *Schola Ludus*. In *Comenius Sárospatakon. Comenius Sárospatakon írt műveiből*. Összeáll. Kovács Endre. Budapest.

Fehér Katalin

1993 Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén. *Magyar Könyvszemle*, 337–339.

Hubay Ilona

- 1943 Molnár Gergely *Grammatikája*, Károli Péter poétikája és Szilvás-Ujfalvi Imre *Admonitiones-e*. *Magyar Könyvszemle*, 430–433.

Komáromy Sándor

- 1992 *A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*. Debrecen.

Mészáros István

- 1995 *Ünnep, ifjúság, iskola – egykor*. *Új Pedagógiai Szemle* 12. 9–22.

Nagy Júlia

- 2000 *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII – XIX. században*. Budapest.

O. Nagy Gábor

- 1942 *Református kollégiumi diák irodalom a felvilágosodás korában*. Debrecen.

Szauder József

- 1980 *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól*. Budapest.

RMKT XVIII. = *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század*

4. *Közköltészet I. Mulattatók*. S. a. r. Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, 2000.

Szimonidesz Lajos

- 1942 *A sárospataki ref. főiskolában és Sárospatak környéke iskoláiban használt ismert és ismeretlen tankönyvek*. *Magyar Könyvszemle*, 410–413.

Varga Imre

- 1967 *Magyar nyelvű iskola-előadások a XVII. század második feléből*. Budapest.

- 1995 *Magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. Budapest.

Tari Lujza

Derzsi Gábor kéziratos kottás gyűjteménye 1876-ból

A korszak

Amikor a címben szereplő gyűjtemény 1876-ra elkészül, már egy éve nincs az élők sorában Mátray Gábor, a 19. századi kultúra sok területén haszonnal dolgozó jeles alakja,¹ egykor maga is népdalgyűjtő. Erkel Ferenc és Liszt Ferenc viszont nagyon is aktív: ők épp egy éve ülnek a hazai zenei élet új intézménye, a Zeneakadémia igazgatói és elnöki székében. Egy másik zenetörténész, népdalgyűjtőt, Bartalus Istvánt éppen 1876-ban választja levelező tagjává a Magyar Tudományos Akadémia,² akinek három évvel korábban jelent meg nagyszabású, hét kötetből álló kottás, zongorakíséretes „népdal”-gyűjtemény sorozatának³ első kötete. Négy éve halott Déryné Széppataki Róza, több generáció, szinte egy egész század énekesnő-színésznő mintaképe. A kortársak közül valószínűleg már csak az idősebbek figyelnek a hírre, mert Déryné fényét már életében elhalványította Blaha Lujza, a 19. század második felének legnépszerűbb színésznő-énekesnő csillaga. Az 1870-es években még javában tombol a „csárdás-világ”,⁴ cigányzenészeink, akik 1867 óta már a tengeren túlra is utaznak,⁵ alig győzik a hazai és külföldi szerepléseket.⁶ Virágzik a népszínmű, sőt az 1850–60-as évek gazdag termése után ez a fajta zenés-színpadí mű egyik utolsó fellendülésként

1 A sokoldalú Mátray (Rothkrepf) Gábor tevékenységei közül a legfontosabbak: zenetörténész, zenepedagógus, zeneszerző, lapszerkesztő, könyvtáros, évtizedeken át a „Nemzeti zenede”-ként ismert intézmény iskolateremtő igazgatója. (1797. nov. 23. Nagykáta – 1875 júl. 17. Budapest)

2 Ábrányi E. 1905. 174.

3 Bartalus I. 1873–1896.

4 Sárosi B. 2000.

5 Eddigi ismereteink szerint a győri Farkas Miska az első, aki bandájával Amerikában szerepelt. Markó Miklós adatai alapján az 1860-as években olasz turné után mentek ki, s a korabeli sajtó szerint a primás és zenekara „ott oly pompásan játszott, hogy a yankek egészen el voltak ragadtatva. A midőn Amerikába utaztak, a búcsúestélyen egész Győr (város) elite közönsége részt vett. Az elindulás előtt az utcák járhatatlannak voltak a hullámzó néptömegettől. Mikor elindult a vonat, az itthon maradt bandák a Hymnusszal és Rákóczi-val [a Rákóczi-indulóval] búcsúztak el társaiktól. Ez az amerikai út valóságos diadalút volt [...]” Markó M. 1896. 12., 37.

6 Tari L. 1995a.; Szíjjártó Cs. 2002.

újabb nagy sikereit aratja, többek közt Tóth Edének köszönhetően, előbb *A falu rosszával*⁷ (bemutató: 1875), majd az 1876-ban színre került *A kintornás család* és *A tolonc* c. darabokkal.⁸ Hozzájárul sikerükhöz a korszak divatos nótaszerzője, Szentirmay Elemér is, aki *A falu rosszán* kívül többek közt a szintén 1876-ban bemutatott *Sárga csikó* népszínműhöz írt betétdallamokat. A csárdás és a népszínmű mellett ekkorra idehaza is nagy teret nyert már a valcer – Kéler Béla például ezekben az években csárdásai és saját keringői vezénylésével aratja sikereit az európai nagyvárosokban.⁹ Él és terjeszkedik az operettvilág is.¹⁰

„A kiegyezés körüli időszak, [...] a látszólagos jólétnek a korszaka”,¹¹ nemcsak a zenei ízlés változását jelenti (például a népszínmű lassú átváltozását és felszívódását az operettben). Magával hozza – bár inkább még csak véletlenszerűen – egy-egy valóságos magyar népdal, illetve népdalszöveg kiadását is (Bartalus kiadványaiban vagy Kriza János „vadrózsái”¹² közt¹³). Egyben ez a korszak hozza el „a népköltészet tudományos vizsgálatának igazi kezdetét”.¹⁴ A 19. század első felében már mutatkozó, erősebben viszont csak ekkoriban éledező zenei közélet jele, hogy „1860 október havában Ábrányi Kornél kiadása és szerkesztése alatt megindult és [véletlenül éppen] 1876-ig élt” a *Zenészeti Lapok* c. folyóirat,¹⁵ mely a népszínműnél, operettnél, csárdásnál magasabb rendű zenék propagálására törekedett. Ebben a zenei lapban olyan kiválóságokon keresztül, mint Brassai Sámuel, az erdélyi muzsikuskok is hallatják hangjukat. A technikai újdonságokban bővelkedő korszak találmányai közül 1877-ben, a kottás gyűjtemény datálása utáni évben készült el az egyik, a fonográf. Thomas Edison számtalan találmányának egyike hamarosan döntő jelentőségű lett a hangrögzítés és a népzene kutatás szempontjából.

Ha egyes hírek, események visszhangja el is ért ahhoz a Derzsi Gáborhoz, aki feltételezhetően a hangjegyes kézirat készítője, kották ritkán kerülhettek birtokába, különben nem kellett volna egy saját kis gyűjteménybe leírnia a neki kedves dallamokat. Kottásfüzet készítése a 17. század óta volt szokásban (eleinte elsősorban az arisztokraták, majd más írástudók köreiből is), melynek gyakorlata az 1830-as évektől szorult vissza.¹⁶ Az 1870-es években a kottaismerettel és hangszer tudással rendelkező zeneszeretők már nem kényszerültek arra, hogy maguk írják le az énekeket és hangszeres dallamokat, hiszen a kottakiadók az azt meg-

7 Batta A. 1992.

8 Leszler J. 1986. 364–365.

9 1874 London, Manchester; 1875 Berlin, München, Zürich, Luzern.

10 Batta 1992.

11 Voigt V. – Ortutay Gy. – Katona I. 1998. 47.

12 Kriza J. 1863.

13 Kriza szöveg-gyűjteményének feltételezett dallamairól Tari L. 2001.

14 Voigt V. – Ortutay Gy. – Katona I. 1998. 47.

15 Ábrányi E. 1905. 172–173.

16 Egy ideig fölváltotta, ill. továbbvitte a hagyományt a különböző népdalgyűjtési felhívásokra készített kottásfüzet összeírásának gyakorlata. Tari L. 1998. 9–12.

előző évtizedek óta folyamatosan adtak ki divatos zeneműveket.¹⁷ A dalárdák, műkedvelő zenekarok, katona- és cigányzenekarok (sőt az itt-ott megnyílt zeneiskolák) működése és rendszeres szereplése folytán pedig a korábbinál bővebb tere volt a zeneéletnek vidéken is. Miközben mindezek előkészítették az utat a nyilvános hangversenyélet megindulásához, a nótaszerzők folyamatosan ontották az újabb és újabb magyar nótákat, csárdásokat, melyek a zenekarok révén gyorsan elterjedtek. Aligha tévedünk abban, hogy e gyűjtemény elkészítésére, a dallamok lekottázására is azért került sor, mert Derzsit a divatos zenedarabok birtoklása iránti vágy (a bármikor eljátszhatóság) vezette. Ez készítette kottaírásra, a gyűjtemény összeállítására olyan időben, amikor az már valószínűleg Székelyudvarhelyen vagy környékén is idejétmúlt dolognak számított.

A kottás kézirat

A kottás gyűjtemény (26×19 cm) ugyanis a székelyudvarhelyi Unitárius Parókia Könyvtárában található.¹⁸ Tulajdonosa és feltehetően készítője a címben jelzett Derzsi Gábor lehetett, aki több helyen beírta nevét a gyűjtemény egy-egy darabjának végére. Személyéről azonban semmi közelebbit nem árulnak el a kottalapok. A forrást csak mikrofilmen volt módom tanulmányozni, így nem adhatok leírást sem magáról a dokumentumról, sem arról, miként és honnan került az adott könyvtárba, s ott milyen más kéziratok környezetében található. Feltehető azonban, hogy székelyföldi eredetű. Tartalmáról, a benne foglalt dallamokról és a zenei jelek írásmódjáról azonban áttekintés készülhet, s abból némi következtetés is levonható a repertoárt összeállító személyre, illetve az általa képviselt társadalmi rétegre vonatkozóan.

A gyűjtemény minden jel szerint saját használatra készült. A darabokat nem számozta meg a kották készítője, s az első 12 lap kivételével lapszámot sem írt. A gyűjtemény a tartalomjegyzék szerint összesen 149 művet tartalmazott, nagyrészt hangszeres dallamokat. Jelenleg már csak 88 darabja van meg, a füzet vége ugyanis hiányzik. (A későbbi hivatkozásunkban szereplő számok tehát saját sorszámaink, s külön föltüntetjük, ha valami már csak a tartalomjegyzékben szerepel.) A megmaradt 88 szám sem a dallamok tényleges számát jelenti, mivel némelyiket a különböző hangszerekhez kapcsolódva többször leírta az összeállító. Sehol nem számoztuk azonban a dallamokat külön, ha egy cím alatt több összefűzött darab szerepelt. A minimum két, de néhol négy, öt, vagy hat különböző dallamból álló darabokat a feljegyző is egyetlen sorozatnak tekintette, hasonlóan ahhoz, ahogyan a népi tánczenét fűzik össze a hangszerjátékosok. Az ilyeneket Derzsi Gábor a címben és a tartalomjegyzékben egyaránt egy darabként jelölte.

17 Különösen gazdag az 1860-as évek termése a Rózsavölgyi és Társa Kiadónál, I. Mona I. 1989. 119–268.

18 2003-ban, mikrofilmen került az MTA Zenetudományi Intézetébe Hoppál Péternek, a Pécsi Református Gimnázium igazgatójának és Németh Istvánnak, az MTA ZTI munkatársának köszönhetően.

*1 Hegedűre.
Lassan... Szaj be-fényes...*

Lassan... (szólalva) Felém nyúlva...

Allegretto Szak az én szővelés...

1. kép

A kották az alábbi hangszerek, illetve hangszerpárosítás számára készültek: szólóhegedűre, két hegedűre, továbbá zongorára. A dallamok nagy részét ennek megfelelően violinkulcsban egy hegedűre (egy szólamban), kisebbik részét két hegedűre (két szólamban), illetve violin- és basszuskulcsban zongorára (több szólamban) írták. (Megjegyzendő, hogy az egyszólamú hegedű-darabokban is akad egy-egy kettősfogás.) A hangszerek csak néhány helyen vannak föltüntetve. Sehol sem szerepel hangszernév az egyszólamú daraboknál, és nincs jelölve a zongoralejtétnél sem. A két hegedűre szánt daraboknál viszont ki van írva az *1 Hegedű* (1. kép), illetve *2 Hegedű*. Ez annál inkább indokolt, mert a szólamokat nem partitúraszerűen egymás alá írták, hanem más-más lapra, így egy mű két szólama néha jó néhány lappal távolabb került egymástól. Összetartozásukra (hogy például az 1., illetve a 2. hegedűt lásd később vagy korábbi lapon) nincs közvetlen utalás. Derzsi Gábor nyilvánvalóan tudott hegedülni, s szerzett némi jártasságot a zongorázásban is. A zongorajáték azonban vagy kevésbé jól ment neki, vagy pedig a leírt kották másvalaki zongoratanulását szolgálták, mivel az egyszerű dallamszövetű, technikailag könnyen lejátszható darabok több helyen ujjrenddel lettek ellátva. A hang-, ritmus- és ütembeosztási hibákból ítélve a dallamok többségét hangzásélmény alapján fejből kottázták le, esetleg a hegedű segítségével,

ahogyan Seprődi János jegyezte le az általa gyűjtött népi dallamokat.¹⁹ Csupán néhány esetben gyanítható, hogy a zenekari darab vezető dallamát valamilyen kottáról másolták le. A másolás ténye biztosan csak egy esetben állapítható meg: a zongoraletétek közt a gyűjtemény *Szennyes az én ingem* című (saját számozásunkban a 70. sz.) dallama alatt ez áll: „Gyöngyök I. füzetből”.²⁰ (A kor egyik kedvelt népies műdalát alább, a többi hasonló közt ismertetjük.)

A hangnemek változatosak: leggyakoribb a C-dúr, G-dúr (18-18 darab), a D-dúr (8 darab) és az F-dúr (7 darab). Főleg a D-dúr darabok triójaként fordul elő az Á-dúr (pl. *Mazurka*, 46. sz.), illetve az F-dúr darabok triójaként a B-dúr (pl. *Maskan überall*, 52. sz.). A moll hangnemek közül d-moll, e-moll, f-moll, fisz-moll (egy esetben), g-moll és a-moll szerepel a gyűjteményben.

A hanghibákat tekintve a leírt zene dallamát és ritmusát megmásító (esetenként eltorzító), helytelen kottairásjelektől – mint általában a többi kéziratos gyűjteményben – megkülönböztethetők a zenei szöveg megértését nem befolyásoló, figyelmetlen írásból adódó apróbb hibák. Helyenként például hiányoznak a gerendák, a hangok nyújtását szolgáló pontok, a nyolcad és kisebb értékű hangok „zászlói” vagy az ütemvonalak. Hiányzik a gerenda a zongorára írt violin- és basszuskulcs után szabályosan ütemjelzővel jelzett, végig helyes ritmusban leírt, 2/4-es ütemű *Polka* 2. ütemében. Itt az első negyed két nyolcad hangjának gerendáját elfelejtette meghúzni a kottairó (79. sz.). Sietség is kiolvasható a polka és az utána következő *Mazurka* (80. sz.) kottájából. Mindkettő azonos hibatípust mutat ugyanis, azaz hiányzik két gerenda. A 1'-es mazurka 5. és 7. ütemében három nyolcadot csupán egy gerenda köt össze, ami által az egész ütemen belül egy nyolcad többlet keletkezik. A szóban forgó ritmusképlet helyes megoldását az első ütem adja meg, amelynek első negyede két tizenhatodból és egy nyolcadból áll. A sietős írás következtében azonban az egyik gerenda két helyen is lemaradt. Ritka, de van rá példa, hogy valamennyi hibatípus előfordul egyetlen darabon belül. Ilyen a 4. mű (*A varázs fátyolból* címmel).²¹ Az Auftakttal kezdődő, 1'-es, D-dúrban leírt darabon belül több helyen hiányzik az egy negyedre eső pontozott nyolcad-tizenhatod párnak vagy a pontja, vagy a fél-gerendája (2., 4–5. ütem). Ugyanitt hiányzó ütemvonal is előfordul az 5–6. ütem között. Az egyszerű dalformájú, ABA szerkezetű darabban (a kottairó a *finét* jelzi a 8. ütem végén) mindenütt pontosan ki vannak viszont írva a hangok emelését szolgáló keresztek (például a'-ból aisz': 1. és 5. ütem, g'-ből gisz': 9. ütem, azaz a Trió 1. üteme). A kottairó általában gondosan jelölte a frazeálást szolgáló kötőíveket és egyéb elő-

19 Seprődi J. 1974. 62. Vikár László szóbeli információja szerint Domokos Pál Péter is gyakran úgy jegyzett le, hogy előbb hegedűn megtanulta a dalokat, majd lekottázta őket, s végül a kotta helyességét a leírt kottából való visszajátszással ellenőrizte.

20 A korra jellemző címet viselő gyűjteménynek (zongoraiskolának?) nem sikerült nyomára bukkani. Nem ismert hazai kiadó kiadványa, Mona I. jegyzéke nem tartalmazza. Mona I. 1989.

21 A maga korában népszerű darabot a Kolozsvári Színházban már 1845-ben játszották, mint a *Pesti Divatlap – erdélyi hírek* c. tudósításából kitűnik: „A színi előadások Kolozsvárt vége felé közelednek, közelebről több új (sic) művek kerültek (sic) a színpadra mint Varázs fátyol Toldtól” – írja egy Szinyey nevű tudósító, 223.

adási jeleket, a szerkezeti arányokat mutató ismétlődőjeleket, beleértve a *prima* és *seconda voltát* is.

A dinamikai jelek közül *pp*, *p*, *mf*, *f*, *ff*, *fp* jelzéseket használ. A trillajelek közül a *tr*-t alkalmazza (például: *Ágnes polka Kozák Mártontól*, 6. sz. 2. rész a zárlat előtti három utolsó ütem). A *staccatót* pontokkal jelöli, amelyek mellett előfordul a *marcató*ként értelmezhető, pontból lefelé elvékonyodó rövid vonal is²² (*A bus leány. Franciaia Négyes Balog Jánostól*, 13. sz. 2. darabja 1., 3. ütem). Ismeri és használja a *fermatát* (az előző példában is), a *tremolo* jelzést háromszor áthúzott kottaszárral (például: 10. sz. a zárlat előtti két ütem). A *prima volta* – *seconda volta* ismétlések legtöbbször így szerepelnek: „1 mo 2 do” (4. sz.). Az egyes számjegy fölé a kottaíró a kor szokásának megfelelően gyakran pontot tesz. Gyakori, hogy az ilyen ismétlések „do” szótagját (főleg a másodikat) a kiejtés szerint (és egyben magyarul) írja: „2 dó” (pl. a *Rezgő Polka. – B. M.* című darab triójában, 16. sz.), a több darabból álló, 24. számú valcerben több helyen.

Több helyen is használja ütemismétlésre a *∴* ismétlődőjelet (pl. *Polka mazur*, 2. sz. 2–4. ütem, 8. ütem, *Mazurpolka. Kozák Mártontól*, 4–7. ütem; *Polka*, 19. sz. 2. ütem). Zenei értelmezés szempontjából érdekes, amikor a *1 mo* után ilyenrel találkozunk: *finis cod.* – utalva arra, hogy a befejezést a kottaolvasó tetszésére bízva, azaz szabadon improvizált coda zárja a darabot. Ilyen jelzet található az *Ágnes polka Kozák Mártontól* című, két darabból álló polka végén (6. sz.).²³ Arra is van példa, hogy a lejegyző alaposan megszenvedett a darab lekottázásával, mind a ritmust, mind pedig a hangokat tekintve. Leginkább az ilyen eset bizonyítja (pl. a *Lammermoori Luciából* származó *Sextet' a Luciából*, 10. sz.), hogy a feljegyző hallás után kottázta le az élő előadásban hallott és feltehetően meglehetősen szabadon, kotta nélkül előadott darabokat. Az ilyeneket tehát biztosan nem más kottából másolta le, hacsak nem egy szintén rosszul leírt kottából.

Él a lejegyző a négy nyolcad rövidítésének lehetőségével is. Az adott ütemérték (időérték) alatti, egyforma hosszúságú hang rövidítése megfelel a korábbi időkben gyakran alkalmazott rövidítésmódoknak, mely nála háromféle:

- fél- (vagy negyed-)kotta áthúzott szárral (pl.: *Egy nő fájdalma*, 3. sz. 14., 24., 40. ütem; *Polka mazur*, 2. sz. 9., 13. ütem; *Rózsi csárdás*, 26. sz. 2. friss 3–4., 9–10., 19–20. és 27–28. ütem),
- a félkotta fölött négy, félkörívben elhelyezett pont (ilyen található a 14. sz. alatti operett 5. darabjának 2. ütemében)
- és a kettő kombinációja.²⁴ Erre példa a *Sylfen Polka* (9. sz.), melyben a félkottát át is húzta és a hang fölé pontot is tett a kottaíró (5., 7., 10., 14., 16. stb. ütem).

A gyűjtemény nemcsak azért érdemel figyelmet, mert az adott korszak zenei lenyomata. Azért is tanulságos, mert a gyűjteményben található zenei stílusnak a

22 Vö. Papp G. 1987. 331.

23 E darab végén található meg először a *Derzsi Gábor* név.

24 Az akkordokat átszelő ferde vonal értelmezésével kapcsolatban: Papp G. 1987. 331.

korábbiaknál tágabb társadalmi rétegekben való kiszélesedését jelzi, így különböző társadalmi rétegek ízlésvilágát tükrözi. Vegyük e tekintetben az idegen eredetű zenéket. Az 1820–30-as években ilyenekkel az akkor divatos *Ländler*ek, *Deutschok*, *Polonaise*-ek formájában elsősorban a nemesség, kisebb mértékben pedig a számban is kisebb polgárság találkozott, beleértve a hazai németeket is.²⁵ E két társadalmi réteg a nemzeti öntudat erősödésével az 1840–50-es években a magyar közdalok (köztük a népies magyar műdalok) és általában a magyar tánczene felé fordult. A magyar tánczene főleg a csárdást jelentette ebben az időben. A *Pesti Divatlap* tudósítása szerint 1845-ben „Végül a sok sváb, polka és kínai táncz után valahára [...]” nemzeti tánc is látható volt a színpadon.²⁶ A csárdás eredeti (azaz egyrészt magyar, másrészt szorosabban vett népi) jellegét azonban, úgy látszik, már kezdetben védeni kellett az elferdítésektől. Tanulságosak e tekintetben a *Pesti Divatlap* ismeretlen cikkírójának tollából származó sorok, 1846-ból. Új nemzeti táncunkat, a csárdást ez idő szerint a híres idegen táncospár, Cerri és Saint Léon táncolta színpadon. A cikkíró már fellépésük előtt, s nyilván nem ok nélkül tartott attól, hogy „szép táncunkat valamely czikornyázó, az eredetit rútul elmesterkélő szinpadi tánczostól fogják ferdén eltanulni, miután a fővárosban nincs alkalmunk azt a néptől a maga eredetiségében látni. — És én nem csalatkozám” — írja. Ehhez társult a rossz viselet, azaz a kissé idealizált magyar parasztruha, a női viselet sarkantyúval, „mit azonban a magyar parasztnő soha nem visel, és sarkantyúval táncolni szinte soha nem szokott, mert ez valódi felfordult világ, valódi bolondság, s a nőiség megsértése”. A közönség föl volt tüzelve, hogy „a világ elsőrendű tánczosai az alacsony viskókból fényes termeinkbe csak a nemrég fölemelt csárdást lejték!” Az autenticitás kérdését világosan értő cikkíró azt sem hagyja említetlen, hogy „valamint másutt, ugy Magyarhonban is, csak a néptől lehet eltanulni a népies tánczot, nem pedig a népet és tánczot nem ismerő balettimesterektől.”²⁷

Miközben a külföldiek csárdást (is) táncolnak Pest (és nyilvánvalóan más európai városok) színpadain, idehaza új külföldi táncok jelennek meg. Kedvelt például a *mazurka*, melynek megismerésében, elterjedésében a lengyel menekültek hazai jelenléte is közrejátszott. Jól jellemzi ezt Pulszky Ferencné Walter Teréz naplójának alábbi részlete:

Az egykori örömeket és fájdalmakat idézi fel bennem a Király-dombi (Mádon) vidám multság emléke. 1845 október 31-én nagy élvezettel fogyasztottuk az áttetsző húsú, aranyos színű szőlőszemeket [...] Gondtalan öröm vidám jeleneteinek voltunk részesei; mindez semmi sem volt ahhoz képest, amikor az ismert cigányprímás, a sötét bőrű, ezüst hajú Marci bandájával megjelent, s mint egy tündérmesében a szellemidéző gonosz, az önfeledt mulatozás védőszellemeként szíve minden melegségét a különös dallamú cigánynótákba öntötte [...] mindenről megfeledkezve, öreg és fiatal a zenétől felvillanyozva táncra kerekedett. A hangulat azonban egy szemvillanás alatt megváltozott, az embe-

25 Tari L. 2000.

26 *Pesti Divatlap* 1845. 7. sz. 217–218.

27 *Pesti Divatlap* 1846. 913.

rek arca ünnepélyessé vált, a szívek az érzelmektől átfűtöttebben dobbantak, amikor büszkén felhangzott a Rákóczi-induló; s átváltozott a magasztos dicsőség fájdalmas és csendes kifejezésébe. [...] A mulatozással eltöltött nappaloknál nem kevésbé voltak szórakoztatók az esték. A falu népe mozgalmas táncestélyen gyűlt össze, ahol a gyakran ismétlődő kecses dallamú mazurkák jelezték, hogy lengyelek is osztoznak örömünkben.²⁸

2. kép

1848-ra, majd különösen 1850 után a magyar zene (beleértve a szorosabban vett verbunkost és főleg a belőle kisarjadzott új műfajokat) szinte minden más idegen zenét kiszorított, csupán a *polka* és a *quadrill* jelentett kivételt. Az 1860–70-es évekre a megerősödött polgárság érdeklődésének középpontjában már az újabb nyugat-európai divathullámmal érkező táncdallamok²⁹ álltak, a *valcer* és a

28 Pulszky T. 1986. 98–99.

29 E táncok népszerűsége már korábról datálható: a *Honderú* c. lap 1843. évi tudósításában is olvashatunk már arról, hogy „körtánc s keringő, valamint francia négyes - bokor s más táncz nemek is nagy szabatosággal és bájjal jártak el.” 392.

divat-mivoltában megerősített *polka*³⁰ (2. kép). Ez az ekkorra általánossá vált zenei légkör uralta „a korszak polgári társaságának átlagos műkedvelő érdeklődését, a divatos szórakoztató tánczenétől a népszerű operaátíratig”,³¹ annyira, hogy még évtizedekkel később is részben ilyen zenék vették körül az ifjú Bartók Bélát és Kodály Zoltánt.

Derzsi Gábor nagy valószínűséggel polgári származású, neveltetésénél fogva a kottaírás-olvasásban jártas egyén, akinek a kézirat darabjaiból kirajzolódó kép alapján saját, belső igénye, hogy a zenei ízlésbeli változást és a zenei divat alakulását azonnal kövesse. Pénze vagy lehetősége azonban nemigen lehetett arra, hogy a kedvelt daraboknak a kottáit megszerezze. Ezért kottázta le őket, ami által gyűjteménye egy másik szempontból is említésre méltóvá vált. A 19. századnak ebből az időszakából a feltárt kéziratos anyag között ugyanis alig ismerünk más, tisztán (pontosabban főleg) hangszeres darabokat tartalmazó gyűjteményt. Ez nem azt jelenti, hogy ilyenek nem léteztek, vagy ne létezhetnének. Korábról e csoportba sorolható Kiss Dénes 1850–1860 körüli hangszeres gyűjteménye,³² amely nem azonos Kiss Dénes ismert, 1844-es, szöveges dalokat tartalmazó kottás gyűjteményével.³³ Derzsi kéziratóban csak hangszeres darabokat találunk, pontosabban nála a vokális dallamok is hangszeres formában, szöveg nélkül kerültek lejegyzésre, s legfeljebb címük jelzi vokális eredetüket. Gyűjteménye igen messze áll azoktól a forrástípusoktól, amelyek a 18–19. század fordulóján vagy a 19. század első felében (legkésőbb az 1860-as évekig bezárólag) keletkeztek, s amelyek többek közt Küllős Imolának is érdeklődése középpontjában állnak.³⁴

Derzsi Gábor gyűjteményének jelentőségét emeli, hogy Erdélyből került elő. A 19. század idején keletkezett, többféle földrajzi területről való, kéziratos kottás gyűjtemények közt viszonylag kevés az erdélyi, s azok is a század első felében

30 A *Vasárnapi Ujság* 1860. február 5-i száma farsangi különszámban „o.” tudósít (*Táncvígalmi Ipolyságon.*) *Hont*, febr. 13. címmel. A tudósító előzetesen arról olvasott, hogy az ipolysági kaszinó február 8-án „ismert nemzeti közczélozatra táncvígalmat rendezend.” Szentanúként ír az eseményről. A rendezvényen nagy tömeg volt, és sokan voltak, akik „10 év óta vigoalomban részt nem vettek.” Leírja az uralkodó magyar szellemet, amely zászlók, címer és öltözet formájában nyilvánult meg. „A táncdaraboknál csárdás, kör- magyar és francia négyes válták egymást.” A honti kaszinó a befolyt összegből befizette „hazafiú tartozását” a magyar akadémiának. 93. (A lap a következő oldalon ad hírt az Akadémia épületének renoválására befolyt többi összegről, 94.)

31 Ujfalussy J. 1965. 20.

32 Ms. mus 1246. OSZK Zeneműtár Z.O. 63/1932 jelzettel. A szakirodalomban e gyűjtemény ismeretlennek számít, mivel sajnálatosan kívül esik a népdalainkhoz szövegforrásként szolgáló vokális dallamgyűjtemények körén. A kéziratban azonban hangszeres formában leírt vokális dallamok is találhatóak, melyek fontos információkkal szolgálnak népzeneinkhez.

33 Paksa K. 1988. 24–26.; Tari L. 1993. Kiss Dénes különböző hangszeres gyűjteményeinek listáját l. ui. 81.

34 Sokágú folklorisztikai forrásfeltáró munkájának összefoglalásával 2003-ban elnyerte az akadémiai doktori címet. E munkában Küllős I. egyben a legteljesebb összefoglalást adja ilyen irányú tevékenységéről. Azon kívüli néhány kiragadott példa: Küllős I. 1969., 1977., 1979., 1989., 1994., 2000.

készültek. Ezek közt elsősorban Szalontai Madass Sándornak a század közepe táján íródott (a kutatás által leginkább 1844-re datált) kéziratos dalgyűjteményét,³⁵ valamint Almási Sámuel³⁶ ötkötetes kéziratát (*Magyar Dalnok*, illetve *Énekes Poézis*³⁷) említhetjük. Jelenlegi ismereteink szerint azonban nem tudunk (legalábbis az anyaországi zenekutatás felől) a 19. század második felében, Erdélyben készült kéziratos kottás gyűjteményről.

A gyűjtemény tartalma

Derzsi gyűjteménye táncdarabokat, dalokat és operarészleteket tartalmaz; immár bekerült a polgárság zenei látókörébe az opera (pontosabban néhány kedvelt operadallam) is. A dallamok tagolásában nincs rendszer, kivéve a fentebb már említett tényt, hogy egy vagy két hegedűre készült-e az átirat. Vegyesen váltakozva követik tehát egymást, nagyrészt nyilván úgy, ahogy a készítőnek egy-egy újabb dallam eszébe jutott, illetve egy-egy újabb darabot megismert. Így csárdás, operarészlet, népies műdal, mazurka, polka, német dal, valcer stb. követik egymást, amint a tartalomjegyzék alábbi részlete mutatja:³⁸

12. Hejre Kati Csárdás
13. A bus leány. Francia Négyes Balog Jánostól
14. Párizsi élet francia négyes Offenbachtól
15. Sengerstlust Polka
16. Rezgő Polka B. M.
17. Beszegődtem tarnoczára bojtárnak
18. Marosszéki piros
19. Polka
20. A varázs fátyol vége
21. Busul a lengyel
22. Korán reggel megütötték a dobot
23. Elátkozom ezt a gonosz világot
24. Valczer
25. Polka
26. Rózsai Csárdás
27. Szamár bőr Négyes
28. Repülj fecském
29. Szeretlek én egyetlenegy virágom
30. Nos hát mit szólasz hozzá
31. Ima Verdi „Nabucó” című dalművéből.

- 35 A gyűjtemény létezéséről (valamint Madass S. műfordítói tevékenységéről) először Gálos R. 1907. A gyűjtemény tartalmát részletesen ismerteti Benkó A. 1977.
- 36 Paksa K. 1988. 16–20.; Kósa L. 1977. 94.
- 37 A IV–V. kötet mikrofilmen: MTAKK Mikrofilmtár 2910/1–2. Mint gyűjtemény-típust l. Tari L. 1993. 80. A gyűjtések történetéről részletesen Almási I. 2004.
- 38 Emlékeztetőül: a sorszámok saját és nem a gyűjtemény készítőjének sorszámai. A címek hiányzó részleteit e helyen nem egészítettem ki.

32. Aria Finalé
33. Havasi kürt
34. Rezgő polka
35. A virágnak megtiltani nem
36. Jaj de fényes
37. Csárdás Sebes
38. Mazurka
39. Csardás Erdő, erdő sűrű erdő árnyában
40. Sormagyar
41. cím nélküli darab [= Káka tövén költ a ruca]
42. Frís
43. Casino Polka stb.

Az operarészletek közt a század első felétől megismert, népszerűvé vált operáinak egyes áriái, részletei szerepelnek (Erkel Ferenc: *Bátori Mária*, Donizetti: *Lammermoori Lucia*, Verdi: *Nabucco*). A szerzők általában nincsenek feltüntetve, mint pl. Erkel műve esetében: *Bátori Mária operából* (8. sz.), sőt a címek is meglehetősen elnagyoltak, mint a következőnél: *Sextet a Luciából* (10. sz. – az említett Donizetti-mű).³⁹ Ugyanez a tartalomjegyzékben így szerepel: *Lucia operából a sextet*. Névtelen szerzőjű a *Hunyadi induló* (138. sz. – a kézirat hiányzó vége miatt csak a tartalomjegyzékben), mely feltehetően Erkel *Hunyadi László* operájának már a maga korában híressé vált, *Meghalt a cselszövő* szövegkezdetű indulóját jelentette. Kivételesnek számít, amikor ezt olvashatjuk címként: *Ima Verdi „Nabucó” című dalművéből*⁴⁰ (31. sz.), vagy *Bánk bán Erkel Ferenctől* (140. sz. – tartalomjegyzék). A tartalomjegyzékben szerepel még olyan, mint *Cavatina opera* (111. sz.), *Aria Luccrecziából* (114. sz.),⁴¹ *Varázsfátyolból opera* (113. sz.), amelyeket kotta hiányában nem lehet megfejteni. Az opera mellett megjelenik azonban az operett is, pl. a *Párizsi élet francia négyes Offenbachtól*⁴² című, hat részből álló darabban (14. sz.).

- 39 Donizetti operáját (1831) Pesten rendszeresen játszották az 1840-es évek közepén. A *Pesti Divatlap* 1845. évi nemzeti színházi rovatában a korszak ismert zongoravirtuózának, Rudolf Willmersnek a Nemzeti Színházban adott hangversenyével kapcsolatban pedig ezt írja a beszámoló készítője, ecsetelve a művész előadásának különböző darabjait és virtuozitását: „Tavasztutó 14. Lucia di Lammermoór című opera fölötti themáját is igen nagy tetszés közt adá elő.” 251. R. Willmers hazai koncertjeiről I. Tari L. 2000.
- 40 Verdi *Nabucco* című, szabadságeszményt sugárzó operáját Pesten a Nemzeti Színházban „1848-ban rendszeresen másorra tűzték. 1849 folyamán csak Pest, majd Buda felszabadulása után játszották [...]”. Fülep K. 1989. 11. Fülep K. arról is tájékoztat, hogy az opera „az üldözések és kivégzések legreménytelenebb korszakában, 1849/50 folyamán sem került le véglegesen a színház műsoráról.” Uo. 12. Az opera kedvelt részleteinek, népszerű dallamainak színhágyományos terjedésére ilyen módon idehaza is, a kolozsvári opera előadásai nyomán pedig Erdélyben is volt lehetőség.
- 41 Valószínűleg Donizetti *Lucrezia Borgia* operája (1833) részletéről van szó, ezt azonban kotta hiányában nem állapíthatjuk meg.
- 42 Jacques Offenbach (1819–1880) az operett műfajának megteremtője. 1857–1869-ig volt alkotóereje teljében, s eszerint meglepően korán ismertté vált Erdélyben.

A szorosabban vett magyar darabok elsősorban csárdásokból, szöveg nélkül, hangszeres formában lejegyzett közdalokból állnak. A tartalomjegyzék tanúsága szerint megvolt a gyűjteményben a *Szózat* (86. sz.) és a *Rákóczi induló* (139. sz.) is.

Jellemző, hogy a táncdarabok és közdalok szerzőinek nevét Derzsi gyakrabban feltüntette, mint az operarészletekét. Így a gyűjtemény sorrendjében haladva megtalálható Tisza Aladár, Kozák Márton, Balog János, Konkoly Thege Miklós, Ellenbogen Ádám, Joseph Strauss (*Valzer Joseph Strauss*, 131. sz. – tartalomjegyzék), Rózsavölgyi Márk (*Körmagyar Rózsavölgyitől*, 135. sz. – tartalomjegyzék) Heinrich Stoll (*Visavis Quadrill Heinrich Stoll*, 142. sz. – tartalomjegyzék) neve. Legtöbbször Kozák Márton neve olvasható. A felismerhető darabok zeneszerzőinek neve nem minden esetben szerepel. Hiányzik például ifj. Johann Strauss neve az egyik *Valzer* (24. sz.) mellől, mely a *Kék Duna keringőt* takarja.

A táncdarabok közt csárdások, polkák, keringők játsszák a főszerepet. Mindjárt az első darab egy *1. Országgyűlési csárdás*. Ilyen címmel Papp Géza mutat be egy darabot,⁴³ annak azonban más a dallama. A *Rózsi Csárdás* (26. sz.) f-mollban leírt *Lassú* első részből (11-es szótagszámmal, ̣3 5 ̣3 sorzáró hangokkal) és két különböző F-dúr *Frisből* áll. Más magyar darabnál is többször előfordul, hogy a lassúhoz két friss csatlakozik.

A gyűjteményben a szorosabban vett népi hagyományt képviseli a *Csárdás Sebes* (37. sz.), mely két dallamból áll. A kvintről oktávra fölgrással kezdődő 5 1 2-es kadenciájú és a 8-as szótagszám-csoportba tartozó dallam közel áll a kvintváltó szerkezetű népdalokhoz. Abba a dallamtípusba tartozik, mely a paraszti hagyományban a lakodalmi vendégség szórakoztató anyagára jellemző, s amely a népzenei adatok tanúsága szerint a bartóki I–II-es (Dunántúl és Észak⁴⁴) népzenei dialektusterületen volt használatos.⁴⁵ Erdélyből azonban eddig nem állt rendelkezésre dallamadat. A másik a *Kállai kettős Nem vagyok én senkinek sem adósa* ismert dallama (mindkét darab g-mollban került feljegyzésre), mely a *Kincsem Kató ángyom*-al együtt bekerült a kor városi szórakoztató zenéjébe is. Közvetlenül előtte a *Jaj de fényes* című népies műdal van (36. sz.), melynek első része 11-es szótagszámú, 1 5 10-es kadenciájú, a későbbi új stílust előlegző AA⁵BAv szerkezettel. Második része a Petőfi-versre készült, a gyűjtemény összeállításánál Szentirmay Elemér által éppen 10 évvel korábban megzenésített divatos dallam: *Tíz pár csókot egy végből*⁴⁶ – a gyűjteményben a költő nevére nincs utalás.

A csárdások egy része olyan népies műdal, mely szöveges formában is giusto táncdallam. Ilyen a *Hejre Kati Csárdás* (12. sz.), melynek Triója azonos a korszak népszerű, Hubay Jenő által is feldolgozott darabjával.⁴⁷ Szintén már a címben szerepel a csárdásra utalás az ezt megelőző darabban: *Tarna víze lassan folyik Csárdás Tisza Aladártól* (11. sz.). Ugyancsak már a cím jelzi, milyen táncra való a dal-

43 Papp G. 1999. 119.

44 Tari L. 1995b.

45 MNT III/A 483–491. sz.

46 Kerényi Gy. 1966. 24/2. 69.; Tari L. 1999. 34.

47 Hubay: *Csárdajelenet*, ill. op. 30. no. 5. *Hejre Kati*.

lam: *Csardás Erdő, erdő, sűrű erdő árnyában* (39. sz.) E dalnak Kerényi csak címét közli, a Derzsinél meglévővel azonos dallam-incipittel.⁴⁸ Derzsi gyűjteményében a hangszeres népi tánczenében gyakori dallam (10, 10, 10, 15-ös szótagszám, 1 5 1-es kadenciával), azon ritka kivételek közé tartozik, amikor azonos dallam szolgál lassú és friss csárdásként. Itt ez esetben a *Lassu* és *Friss* tempókülönbséget a 4/8-as diminuált, illetve a frissben 2/4-es augmentált írásmóddal is kifejezi a kottairó.

Szerepel a gyűjteményben a 19. század egyik népszerű dala, a *Beszegődtem tar-noczára bojtárnak* (17. sz.). Ismeretlen kottázótól származó első feljegyzése 1846-ból való, s már 1847-ben beépült az egyik népszínműbe (*A csikós*),⁴⁹ majd hamarosan megjelent a különböző kottakiadványokban is (Színi 124.). Kerényi György adatait kiegészíthetjük Almási Sámuel kéziratos kottás feljegyzésével (IV/65.), melyhez szintén erdélyi adatként kapcsolódik Derzsi Gábor feljegyzése.

A gyűjtemény következő darabja: *Marosszéki piros páris* (a címből a *páris* szó hiányzik), mely Kerényi alapján „Szentiváni Mihály verse: Nyárádmelléki (1841), kezdete: Bekecs alatt”, dallama Bereczki Sándortól. 1866-ból ismert hangszeres csárdás verziója: Sárközy Ferenc *Hermin csárdása*,⁵⁰ majd Herdy Ferencé 1867-ből.⁵¹ A verset Kriza János *Vadrózsák* c. kiadványa is tartalmazza (418. sz.).⁵² Dallammal két évvel azt megelőzően adta ki Bartalus István ének-zongorakíséretes feldolgozásában (1861. 29. sz.). Az *Elátkozom ezt a gonosz világot* (23. sz.) Nyizsnay Gusztáv dala, mely a kéziratos gyűjtemények közül Almási Sámuelnél van meg: IV/175.

A *Repülj fecském* (28. sz.), a korszak kedvelt darabja – melyet a cigányzenészek hangszeres parafrázisként szívesen játszottak –, a mélyebb népzenei rétegből való. A cím mutatja, hogy Derzsi Gáborhoz sem a paraszti néphagyományból, hanem a városi szórakoztató zenéből került. Ilyen címmel ugyanis a dallam a 20. század elején már ismeretlen volt a parasztság körében. Kodály, aki nyomozott utána, ilyen szöveggel nem találkozott vele, miközben dallamának különböző élő változatait gyűjtötte össze Erdélyben és a bukovinai székelyeknél a Fehér László-, illetve a Mónár Anna-balladához kapcsolódva.⁵³ Bármennyire is kedvelt volt a *Repülj, fecském*, a darabot eddigi ismereteink szerint más kéziratos kottás könyvbe nem jegyezték föl. Egyetlen kivétel Kiss Dénes hegedűdarabokat tartalmazó kézirata, melynek 15. lapján ez az első darab. A dúsan kolorált dallam leírásában több javítás és a lejátszást, illetve memorizálást segítő hangbeírás látszik, Kiss lejegyzése ezzel együtt jobb és előadói stílus szempontjából teljesebb, kifejezőbb, mint Derzsi Gáboré. A népszerű darab a kiadványok közül megvan Bartalus 1861-es kottájában (71. sz.), s kiadta Szunyoghné is (109. sz.).

48 Kerényi Gy. 1961. 229.

49 Kerényi Gy. 1961. 41. (212. jegyz.).

50 Az OSZK-ban ma is meglévő kottakiadvány a Rózsavölgyi és Társánál jelent meg. Mona I. műjegyzékében I. 1989. 247.

51 Kerényi Gy. 1961. 82. (217. jegyz.).

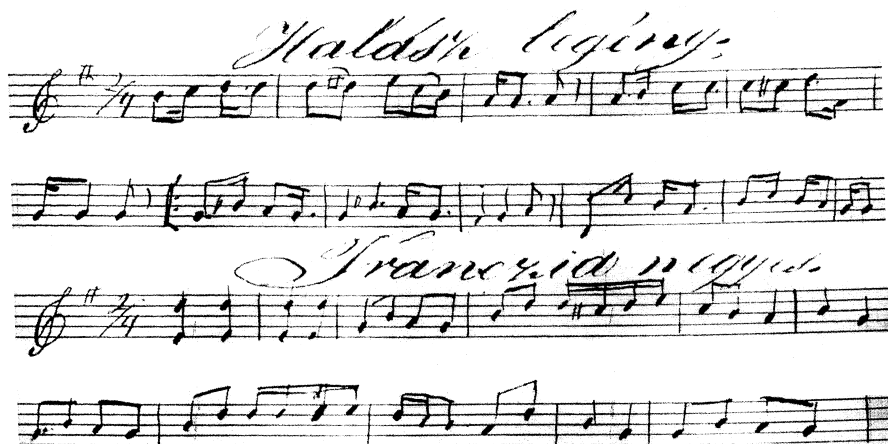
52 Kriza J. 1863. 209.

53 Tari L. 2001. 237.

A kor divatos dalainak számát szaporítja a Petőfi versre készült egyik *A virágnak megtiltani nem [lehet]* (38. sz.) dallamváltozat.⁵⁴ A Derzsinél feljegyzett dallam az Egressy megzenesítéséből elterjedt dal, mely a korabeli kéziratos anyagban Kiss Dénes énekes gyűjteményében van meg (209. sz.).

Első ízben cím nélküli a *Káka tövén költ a ruca* (41. sz.), mely *Káka tövén* címmel a tartalomjegyzékben még egyszer szerepel (88. sz.). Kerényi közli a dallamra vonatkozó első adatokat (Berggreen 8., Fogarasi – Travnyik 1., Mátray 1852. 15. stb.), majd a dal megjelenését népszínműben (*A cigány*, 1853).⁵⁵ A dal a kottás kéziratok közül megvan még Tompa Mihály gyűjteményében (1. sz.), Almási S. II. (40. sz.) és IV. (47. sz.) kötetében, Színi Károly 1865-ös kiadványában (45. sz.). A szöveg megtalálható Kelemen László gyűjteményében (137. sz.). A dallamtípus egy Almási Sámuel által feljegyzett másik verzióban is megvan (V. 82. sz.). Bartalus 1861-es kiadványában *Kidőlt a fa mandulástól* szöveggel szerepel (30. sz.), mely folklorizálódott formában ma is kedvelt, különösen Gömör megyében és tágabb vidékén.⁵⁶

Kétszer is szerepel a gyűjteményben (mindkétszer G-dúrban, lényeges eltérés nélkül) a korszak egyik kedvelt dala, *Az Alföldön halászlegény vagyok én*,⁵⁷ mely a *Két pisztoly* c. népszínműben (1846) mint *Sobri-dal* aratott sikert. Derzsinél először *Halász legény* (44. sz.) a címe (3. kép), másodsor: *Az Alföldön [halászlegény vagyok én]*. A dal megvan Kiss Dénes (205. sz.) és Bartalus kéziratában (424. sz.),⁵⁸ ugyanő 1861-es kiadványában (7. sz.) és Színi kiadványában (192. sz.).

3. kép

54 A versre írt különböző dallamtípusok részletes áttekintése: Tari L. 1999. 26.

55 Kerényi Gy. 1961. 43. (jegyz. 212.).

56 2004 júliusában is több változatát gyűjtöttem gömöri népzene gyűjtő utamon.

57 Kerényi csak címét közli: 1961. 228.

58 MTA ZTI Könyvtár Kézirattára.

Ne menj rózsám – a tallóra szavak hiányoznak: (74. sz.). Egressy Benjamin szerzeményét⁵⁹ Szerdahelyi József *A szökött színész és katona c.* népszínművében mutatták be (1843). A közkedvelt dal a korszak számos kéziratos kottás gyűjteményében megtalálható, az adatok között pedig Erdélyből való Szalontai Madass Sándor feljegyzése (1844, 106. sz.). Megvan a dalszöveg Krizánál is *Ne menny rózsám a tollóra* (351. sz.). Tompa Mihály⁶⁰ (6. sz.) és Kiss Dénes (208. sz.) *Őszi harmat, hideg eső* szöveggel kottázta le.

Szerepel a gyűjteményben a korszak szintén divatos dala, a *Piszkos az én ingem* (61. sz.), ismertebb szövegével *Kerek ez a zsemle*, illetve *Jó bor, jó eleség*. Az ismeretlen szerzőjű népies múdál az utóbbi szöveggel megvan már Kiss Dénes 1844–1848 (1849?) között készült kéziratos népdalgyűjteményében,⁶¹ divatossá azonban az 1860-as évek elején vált, részben a Garibaldi-dalok egyik dallamaként.⁶²

A *Szomorú fűz ága* (85. sz.), Simonffy Kálmánnak Boruth Endre versére készült dala⁶³ szintén megvan a gyűjteményben. Kerényi megjegyzi, hogy Simonffy dallamának 3. sorában az utolsó hang eredetileg *aisz*, s így írta Dézsi Gábor is. A dalt feljegyezte Erdélyben Almási Sámuel is (IV. 166.), Színi Károly pedig nem sokkal az 1859-es keletkezést követően kiadta (130. sz.).

Hosszan sorolhatnánk még a különböző dallamadatokat, ám remélhetően az eddigiek is jelezték a kottás kézirat jellegét. Ha arra a kérdésre igyekszünk válaszolni, hogy mi a gyűjtemény jelentősége, első helyre tesszük a gyűjtemény időbeni és térbeli hézagpótló szerepét. Bár időben megkésített a század közepéig keletkezett dalgyűjteményekhez képest (ily módon eleve független a különböző népdalgyűjtési felhívásokra készült kéziratoktól),⁶⁴ kiváló összekötő egyrészt a későbbi kéziratos és kiadásban megjelent dalgyűjtemények (pl. Limbay Eleméré, Szunyogh Lorántnéé) között, másrészt szélesíti a földrajzi területi skálát. Különösen a repertoár felől nézve kapunk fontos információt arra nézve, mit játszottak (és bár ez hangszeres gyűjtemény, nyilván énekeltek is még) 1876 körül a magyar nyelvterületen, illetve a feltételezett székelyföldi részen.

A dallamokon keresztül végeredményben a teljes 19. századról áttekintést kapunk, érzékelve egyben a zajló vagy már lezajlott divatáramlatok hatását és a mélyreható stílusváltásokat is. A század elején keletkezett, illetve annál régebbi

59 Kerényi Gy. 1961. 31. (jegyz. 211.).

60 Tari L. – Pogány P. 1988.

61 Kerényi Gy. 1961. 34.

62 A Garibaldi, Kossuth, Türr István nevével összekapcsolódott dalról és a dallam kottás feljegyzéseiről: Tari L. 1998. 103–104., valamint a szájhagyományból származó dallampéldák: 105–110.

63 Kerényi Gy. 1961. 70. (jegyz. 215.).

64 Népdalgyűjtésre új felhívást olvashatunk a *Vasárnapi Ujság* 1860. 7. száma, április 8-i lapjában. Ebben hivatkoznak Erdélyire, megállapítják, hogy kiadványa megjelenése óta is keletkeztek, ill. nyomtatásban nem jelentek meg a nép ajkán élő dalok, „legyenek azok pusztai, szerelmes, gunyos, nemzeti pásztori, humorisztikus, bordalok, románok, balladák és másneműek”. Kérik, gyűjtsék az ilyeneket össze „és alólirottakhoz folyó évi augusztus hó végéig beküldeni sziveskedjenek. Nagy-Abony (Pest m.) márcz. 30. 1860. Abonyi Lajos, Turpásztói László.” 176.

dalok közül néhány még megvan Derzsi Gábor gyűjteményében. Ilyen az átlagos literátus-félnépi rétegek énekkincsét reprezentáló, korábban főleg *Boldog az a pillantás* szöveggel ismert, de mint nála, *Édes falum határa* szöveggel is élő dal (84. sz.). Derzsi gyűjteményében ez a dal már csak zongoraletétként szerepel, *Lassan* előadói utasítással. A sárospataki diákhangyományt képviselő, és a 19. század első felében kedvelt dalt első ízben Rothkrepf (később Mátray) Gábor adta közre a *Pannonia* 1824-es I. füzetében (6. sz.). Kézirataink közül megvan Kelemen László 1828-as gyűjteményében (18. sz.), Mindszenty Dániel 1832-es gyűjteményében (50. sz.), Tóth István 1832–1843 közt írt kéziratában (I. rész 33. sz.), Almási Sámuel 1834-es gyűjteményében (II. 55. sz., illetve az 1834-nél későbbi V. kötetben, 228.). 1844-ben feljegyezte Szalontai Madass Sándor, majd szinte Derzsivel egy időben Arany János (55. sz.). Időközben Színi kiadványában napvilágot is látott (167. sz.), folyamatos népszerűségéről pedig *Édes falum határa* szöveggel Kún László 1905-ös kiadása tanúskodik (93. sz.). Ugyancsak tartalmazza a gyűjtemény a *Busul a lengyelt* (21. sz.), melynek erdélyi elterjedtségéről csupán Almási Sámuel feljegyzése alapján tudunk (IV. 75. sz.).

Bár a kottás füzet nyilvánvalóan nem elsősorban „népdal”-gyűjteményként íródott, egyes divatos dallamok alapján bepillantást enged az új magyar népdalstílus formálódásának mikéntjébe is. A korábban említett 36. számú dalon kívül szintén az új stílusú népdal szerkezetét és mixolíd fordulatait előlegezi a heteroritmus, 11, 11, 8, 11-es szótagszámú, 1 5 4-es kadenciájú *Korán reggel megütötték a dobot* (22. sz.).

Teljesen újszerű, hogy megjelenik a kották közt egy már-már egzotikus elem, egy, a havasi kürt előadását imitáló dallam: *Havasi kürt* (33. sz., 4. kép). Bár úgy tűnik, hogy e darab erőteljes stilizáció, vagyis nem egy konkrét jelentéstartalommal bíró jelzés⁶⁵ kottázott alakja, pusztá jelenléte is elgondolkodtató: benne vagyunk abban a folyamatban, amikor érlelődik a nép szájhagyományos zenei kultúrája iránti figyelem. Csak alig néhány évtizedre vagyunk attól, amikor „havasi” kürtön, azaz fakürtön, trombitán játszott dallamokat Bartók Béla már tudatosan gyűjt román pásztoroktól, Kodály pedig Hont és Gömör megyei magyar pásztoroktól.⁶⁶

Egy eddig nem említett jelentősége is van még a kéziratnak: mint hangszeres – azon belül hegedűre írt – gyűjteménynek, nemzetközi tekintetben az emeli rangját, hogy olyan időben íródott, amikor kevés kéziratos kottás gyűjtemény készült (legalábbis jelen ismereteink szerint). Időben így más hasonló, hegedűre írt, saját célú hangszeres gyűjtemények között helyezhető el, azaz időben a skótok 1764-es *Mac Dowell-gyűjteménye*, a dánok *Rasmus-gyűjteménye*,⁶⁷ az osztrákok *Georg Windhoffer-gyűjteménye*,⁶⁸ tehát a két 18. századi és a 20. századi közé esik.

65 Tari L. 2002.

66 A Kodály-gyűjtések közül hanglemezkivadványon I. Tari L. 2002. 43–44. sz., 65. sz.

67 Koudal, J. H. 1987.

68 Deutsch, W., Hemetek, U. 1990.

4. kép

Irodalom

Almási István

- 2004 Almási Sámuel dalgyűjteménye. In *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. I. Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona, Landgraf Ildikó, Mikos Éva. Budapest, 433–444.

Almási Sámuel

- 1834 *Magyar Dalnok* (a dallamok másolatban: MTA ZTI Népzenei Osztály)
1834 után *Énekes Gyűjtemény* IV–V. MTAK Mf. 2910/1–2.

id. Ábrányi Kornél

- 1900 *A Magyar Zene a 19-ik században*. Budapest.
1905 *Általános zenetörténet*. Budapest.

Batta András

- 1992 *Álom, álom, édes álom... Népszínművek, operettek az Osztrák – Magyar Monarchiában*. Budapest.

Bartalus István

1861 *101 magyar népdal*. Budapest–Lipcse.

1873–1896

Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye I–VII. Budapest.

Benkő András

1977 Madass Sándor énekeskönyve In *Zenetudományi Írások*. Bukarest, 229–267.

Deutsch, Walter – Hemetek, Ursula

1990 *Georg Windhoffer (1887–1964) Sein Leben, Sein Wirken, Seine Zeit. Gelebte Volkskultur im Land Salzburg*. Hrgr. Institut für Volksmusikforschung an der Hochschule für Musik und darstellende Kunst in Wien, Salzburger Heimatpflege, Salzburger Volksliedwerk, Verlag A. Schendl, Wien.

Énekes Poézis

1979 *Válogatás Pálóczi Horváth Ádám 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből*. Vál. Katona Tamás. Szakmailag ell., az utószót és a szövegre von. jegyz. Küllős Imola. A zenei részt gond. és a dallamokra von. jegyz. Domokos Mária. Budapest.

Fülep Katalin

1989 *Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49-ben*. Összeáll., a szöveget gond., a bev. tanulmányt és a jegyz. írta ~. Budapest.

Gálos Rezső

1907 Szalontai Madass Sándor munkái I–II. *Ethnographia* XVIII. 3–4. sz. 1–18, 65–73.

Kelemen László

1828 *Világi Énekes Könyv Egybe szedte, s írta K. L. 1828 [és 1843 után]*. OSZK Oct. Hung. 1874.

Kiss Dénes

1844 (–1848/49?)

é. n. *Népdalok 1–2*. (Hegedűlejegyzések.) OSZK Zeneműtár Ms. Mus. 1097, 1247).

Kósa László

1977 Almási Sámuel. In *Néprajzi Lexikon* I. Szerk. Ortutay Gyula. Budapest, 94.

Koudal, Jens Henrik

1987 *Rasmus Storm nodebog. En fynsk tjenestekarls dansemelodier o 1760*. Udviget i faksimile med indledning og kommentarer af ~, Kobehavn.

Kríza János

1863 *Vadrózsák Székely népköltési gyűjtemény*. Kolozsvár. (Reprint: Budapest, 1987.)

Kún László

1905 *A magyar dal. Ezer magyar népdal*. Összegyűjtötte, kiválogatta, zongorára és énekhangra harmonizálta ~ I. Budapest.

Küllős Imola

1969 *A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratos énekköltészet*. In *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. Budapest, 235–245.

- 1977 Adalékok a magyar népdalfogalom történetéhez. In *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IX. Budapest, 111 – 138.
- 1979 I. Énekes Poézis
- 1989 Paraszti írásbeliség: a folklór új formái. In *Hungarológiai Kongresszus Évkönyve I. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. Budapest – Wien, 281 – 291.
- 1994 *Népköltészet*. Válogatta, összeállította és a jegyzeteket írta ~. (A magyar költészet kincsestára) Budapest.
- 2000 *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század. 4. Közköltészet*. S. a. r. és az előszót írta Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest.
- 2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII – XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest.
- Leszler József
1986 *Nótakedvelőknek*. Budapest.
- MNT = A Magyar Népzene Tára
III/A *Lakodalom*. S. a. r. Kiss Lajos. Budapest, 1955.
- Markó Miklós
1896 *Cigányzenészek albuma*. Budapest.
- Mona Ilona
1989 *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774 – 1867*. Összeállította ~. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 11) Budapest.
- Paksa Katalin
1988 *Magyar népzene kutatás a 19. században*. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 9.) Budapest.
- Papp Géza
1987 *Hungarian Dances 1784 – 1810*. Edited and introduced by G. P. (Musicalia Danubiana, 7) Budapest.
1999 *A verbunkos kéziratos emlékei, közreadja ~*. Budapest.
- Pogány Péter – Tari Lujza
1988 *Dalfűzér 1844, Tompa Mihály kéziratos, kottás népdalgyűjteménye*. Hasonmás kiad. Tanulmányokkal ellátták: P. P. és T. L., Miskolc.
- Pulszky Terézia
1986 *Egy magyar hölgy emlékiratai*. (Magyar Hírmondó) Budapest.
- Rajeczky Benjamin
1986 *A népzene kutatás története*. (Népzenei Füzetek) Budapest.
- Sárosi Bálint
1999 *Everyday Hungarian Music in Pest-Buda around 1870*. *Studia musicologica* 40. 325 – 352.
2000 *Csárdás világ*. In *Magyarországi kottacímnapok (1848 – 1867)*. A Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményének kiállítása. A katalógust szerk. Szabó Júlia. Budapest, 9 – 11.
- Seprődi János
1974 *Válogatott írásai és népzenei gyűjtése*. A bevezető tanulmányt írta Almási István, Benkő András, Lakatos István. A zenei írásokat Benkő András, a népzenei gyűjtést Almási István rendezte sajtó alá. Bukarest.

Szíjjártó Csaba

2002 *A cigány útra ment... Magyar cigányzenészek külföldjárása a kiegyezés előtt.* Budapest.

Sz. Farkas Márta

1976 *Bartalus István (1821 – 1899).* (A múlt magyar tudósai, VII.) Budapest.

Színi Károly

1865 *A magyar nép dalai és dallamai.* Hangjegyekre tette és kiadta ~. Pest.

Szunyogh Lorándné

1900 *Nótáskönyv. 530 összegyűjtött magyar nóta dallama és szövege* (Jókai Mór előszavával). Nagyvárad.

Tari Lujza

1990 *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye 1800.* (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 12.) Budapest.

1995a A tágabb környezet – a cigányzenés Debrecen. *Magyar Zene* 2., 154–170.

1995b Az északi népzenei dialektus. *A Magyar Kodály Társaság Hírei* XVII. évf., 13–17.

1998 „Külömbb féle magyar Nóták...” a 19. század elejéről. Budapest.

1999 A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik. „Más hazában híven őrzik / Mindazt, ami nemzeti.” A Petőfi-kutatás új eredményei, *Magyar Napló*, XI. 7., 22–35.

2000a Ländler und Galopp in ungarischen Notenhandschriften um 1820 In *Wandel und Deutung. Festschrift Walter Deutsch zum 75. Geburtstag*, Hrg. Gerlinde Haid, Ursula Hemetek, Rudolf Pietsch. Wien, 295–315.

2000b A magyar hangvétel változása C. M. v. Weber Magyar Rondójától R. Willmers Fóti daláig. In *Zenatudományi Dolgozatok*. Budapest, 51–69.

2001 Kriza János Vadrózsák című népköltési gyűjteményének népzenei tanulságai. *Palócföld* XLVII. évf. december (különszám), 755–773.

2002a Signalmelodien als gemeinsame Zeichen der Gesellschaft. Signs, Music, Society III. Institut for Socio-Semiotic Studies (ISSS). *European Journal for Semiotic Studies* Vol. 14. (1–2) Wien, 2002. 289–314.

2002b *Magyar Népzene Kodály Zoltán fonográffelvételeiből.* (Szerk. T. L.) Hungaroton Classic HCD 18254–18255.

Ujfalussy József

1965 *Bartók Béla I–II.* (Kis zenei könyvtár, 29–30.) Budapest.

Voigt Vilmos – Ortutay Gyula – Katona Imre

1998 A folklorisztika és a folklorisztikai kutatás története. In *A magyar folklór.* Szerk. Voigt Vilmos, Budapest, 38–67.

Megtorló császár – megtévesztett király

Ferenc József alakja a magyar hagyományban

Küllös Imola írja a *Betyárok könyvében*: „A betyárokról szóló történetekben együtt jelenik meg a költészet és a valóság. Az egyedi, egyéni sors megtörtént tényei nemzetközi hősepikai, mesei, mondai vándormotívumokkal és témákkal keverednek. Az ősi motívumok és történetek a szájhagyomány igényeinek megfelelően aktualizálódnak, új meg új hősökhöz kapcsolódnak. [...] egy-egy történetben a betyárnak csak egy-egy tulajdonsága, tette van elmesélve, a betyár portréját tehát több elbeszélésből mozaikszerűen kell összeraknunk.”¹ A szerző ezeket a mozaikokat összeillesztette, és megalkotta a magyar folklór betyárképét. Kimutatta a magyar hagyományban azokat a karakterisztikus jegyeket, melyek Európa-szerte jellemzik a jó ügyért harcoló nemes bandita típusát,² és néhány továbbit kiegészítette ezek sorát.³ Inspiratív munkája kiindulópontot jelentett számomra abban, hogy felvázoljam a magyar történelmi mondák hőstípusainak legfontosabb tulajdonságait. A történelmi személyiség valódi jellemvonásai, tettei, a róla szóló híresztelések, információk egy kognitív mintát hívnak elő. Az emberi emlékezet egyik legfontosabb vonása, hogy a világból érkező információkat típusokba rendezi, és ez megkönnyíti a memória működését. A történelmi monda mesélője az általa ismert valóság mozaikjait illeszti be egy ideálképbe, a történelmi személyiségeket és eseményeket egy-egy típusnak igyekszik megfeleltetni, így egyrészt különböző korok hősei jelenhetnek meg ugyanabban a szerepben, másrészt ugyanaz a történelmi személy más-más hőstípus tulajdonságait öltheti magára, pozitív és negatív szereplőként is megjelenhet, több mondatípus és sok motívum köthető egy-egy személyhez. A típusalkotás kényszere tehát a monda műfaji sajátossága.⁴

1 Küllös I. 1988. 43–44.

2 Eric Hobsbawm dolgozta ki *Primitive Rebels* (1959) és *Bandits* (1969) című munkáiban a lázadó bandita alakjának nemzetközileg általános jegyeit. (Fizikai/morális összeütkezésbe kerül az állammal vagy a helyi hatalmasságokkal. Megbünteti a „rosszakat”, a parasztok ellenségeit. Azért rabol, hogy a szegényeknek adja. Embert nem öl, csak bosszúból. Nem hagyja el szűkebb közösségét. A nép csodálja, segíti. Halálát árusítás okozza. Sebezhetetlen, láthatatlan. A legmagasabb törvényalkotó hatalomnak nem ellensége, csak e hatalom helyi megtestesítőinek.)

3 A betyárok független, nőtlen emberek; kisebb csoportokba, bandákba szerveződnek; pályafutásuk rövid ideig tart; alkalmazkodnak a róluk kialakított képhez; felveszik elődjük nevét; álnevet használnak; halálukat baljós előjelek előre jelzik. Küllös I. 1988. 32–44.; 1990. 87–102.

4 Vö. Landgraf I. 1997. 32–42.; 1998a. 32–45.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc hőseinek folklórját tanulmányozva figyeltem föl arra a tényre, hogy a legkülönbözőbb műfajú történetekben szerepelnek 19. századi Habsburgok. Rudolf trónörökös és Erzsébet királyné mellett gyakran tűnik fel Ferenc József, pozitív és negatív szereplőként egyaránt, a néhány szavas, rövid közlésekben számtalanszor Kossuth Lajossal párba állítva, például: „Meghalt Ferenc József, oda a boldogság, meghalt Kossuth Lajos, oda az igazság!”⁵ Nemcsak a Kossuth-nóta és más dalok szövegében, hanem az epikus hagyományokban, a történeti mondákban és memoratokban is felcserélődhet Kossuth Lajos neve Ferenc Józsefére. Bizonyára ebben szerepe volt a cenzúrának, az udvari propaganda szabadságharc-ellenes, császárpárti iratokban, ponyvákon terjesztette, hogy 1848 előtt a Monarchia sokféle népe békében élt egymással, de a magyarok nacionalista törekvései polgárháborúhoz vezettek. A magyar nemesség csak elméletben, szavakban híve a haladásnak, a gyakorlatban nem. Hiszen a „jó császár” maga garantálta népeinek a polgárjogot és az egyenlőséget. Nem Kossuth, hanem ő szabadította föl a jobbágyokat.⁶ Am azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy 1867 után, de különösen az I. világháború idejére átalakult mind a köz-, mind a népi kultúrából kihámozható Ferenc József-kép. Az öregedő, sok csapást megért császár megítélése sokkal kedvezőbb lett. Alakja „a magyar nép atyja” szerepében kezdett összefonódni Kossuth Lajoséval. A Kossuth-hagyományok egyik sűrűn előforduló közlése, hogy Kossuth törölte el a robotot,⁷ ám az 1848-as centenáriumi néprajzi pályázat gyűjtéseiben⁸ a megkérdezettek ezt majdnem ugyanolyan gyakran kapcsolták Ferenc Józsefhez. (A robot „Ferenc Jóska alatt szűnt meg 48-ban.”⁹ Sőt olykor egyenesen a király érdeméért szólnak róla: „Amikor már Ferenc József lett a király, ő alatta megvolt a népnek mindene. Ő szabadította fel a jobbágyokat is.”¹⁰)

A néprajzi gyűjtésekből kibontakozó Ferenc József-kép sokkal bonyolultabb annál, mint ahogy az a forradalom és szabadságharc százéves évfordulójának tiszteletére készült országos gyűjtőpályázat anyagának válogatásából, illetve a szerkesztő, Dégh Linda bevezetőjéből kitűnik, aki így fogalmazott:

A Habsburg elnyomók, az ország megtámadói, a nemzetiségek felizgatói ellen csendül ki e dalokból a legmélyebb gyűlölet. Az évszázados függő, gyarmati helyzetet összezúzó önvédelmi harc elsőrendű ellensége az osztrák.¹¹

A válogatás természetesen 1848/49 hőseire, elsősorban Kossuth Lajosra koncentrált. A kötetben olvasható ötvenöt mondából mindössze kettőben szerepel

5 Ethnológiai Adattár (a továbbiakban: EA) 2112. 42. (Bakta).

6 Deák I. 1983. 348.

7 Vö. Landgraf I. 2004. 359.

8 Az 1848-as Néprajzi Bizottság által a forradalom százéves évfordulójára meghirdetett gyűjtési pályázat adattárának bemutatására, értékelésére itt nem térek ki, megtettem azt korábbi munkáimban: Landgraf I. 1997. 68–74.; 1998b. 116–118.

9 EA 2060. 2. (Böde); további adatok: EA 2112. 38. (Alsógaly); EA 2116. 171. (Szentlőrinc).

10 EA 2054. 22. (Tállya).

11 Dégh L. 1952. 30.

név szerint Ferenc József. Mindkettő Kossuth-monda; az egyik arról szól, hogyan vette rá csellel az uralkodót arra, hogy aláírja a változást hozó törvényeket azzal, hogy magyarul fogalmazott, amit Ferenc József nem értett, a másik pedig a bujdosó Kossuthról mesél.¹² Ugyanez a helyzet a gyűjtésből készült másik változással, melyet a Magyar Néprajzi Társaság adott ki a forradalom és szabadságharc 150 éves évfordulójára.¹³ Itt csak egyszer szerepel Ferenc József, az elsőként említett monda másodközlésében. A centenáriumi gyűjtés naplóinak, füzetekinek publikálatlan szövegeiből azonban sokkal színesebb, gazdagabb anyag bontakozik ki. A gyűjtési útmutatóként szolgáló *Vezérfonál* című kiadványban külön kérdések vonatkoztak az uralkodóra. („Ki volt akkor az ország királya? Magyar volt-e, szerette-e a magyarokat vagy ellenségesen viselkedett velük szemben? Miben nyilvánult ez meg?¹⁴) Szinte mindegyik adatközlőtől érkezett válasz, olykor csak röviden, közlésszerűen, olykor viszont ennek kapcsán egy mondat, anekdotát meséltek el a királyról. Az útmutató még felsorolásként sem említi Erzsébet királynét és Rudolf trónörökösét, feltehetően a kérdezők sem tették meg. Ahogy már korábbi munkámban is feltételeztem, éppen ezzel magyarázható, hogy a centenáriumi gyűjtésben sokkal nagyobb százalékban fordul elő Ferenc József neve, mint az egyébként jóval gazdagabb folklórral rendelkező Rudolfé vagy akár Erzsébeté.

A magyar folklorisztikai kutatás nem foglalkozott a Ferenc József-folklórral: hol politikailag is kényes, nem kívánt téma volt, hol egyszerűen csak érdektelen. Szöveggözlések szórványosan akadnak monda- és anekdotagyűjteményekben, de a róla szóló narratívumok bemutatása, értékelése nem történt meg, a néprajzi összefoglalások, kézikönyvek nem érintik ezt a kérdést. Nem meglepő tehát, hogy a nemrégiben megjelent, rendkívül érdekes, alapos történettudományi munkában, mely a *Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX – XX. századi történetéből*¹⁵ alcímet viseli, és áttekintést ad a korszak legfontosabb politikai kultuszairól, többek között Ferenc Józseféről, ez áll:

Ferenc József személyisége, politikai karaktere legkevésbé a magyar paraszti világkép számára jelentett problémát. Itt virult legjobban a Kossuth-mítosz, itt találkozott a császár-király legkevésbé megértéssel. Így aztán a hivatalos ideológiában – hiába hasonlították Hunyadi Mátyáshoz – pozitív tartalmú Ferenc József-folklórról nem tudunk.¹⁶

Az alábbiakban szeretném cáfolni ezt az állítást. Igyekszem egyrészt bemutatni azt, hogy a császár és király magyar nyelvű folklórra jóval gazdagabb, mint azt általában feltételezik, nemcsak elszórt adatokban, invariáns történetekben bukkan föl a neve, hanem mondatípusok, motívumok kötődnek hozzá. Másrészt

12 Dégh L. 1952. 143–144, 166–167.

13 Dömötör Á. 1998.

14 Vö. Dégh L., Orturay Gy. [1947].

15 Gerő A. 2004.

16 Gerő A. 2004. 105.

nemcsak negatív, hanem nagy gyakorisággal pozitív alakként jelenik meg a folklórszövegekben, közlésekben. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a szabadságharcra és a kiegyezésre vonatkozó szóbeli hagyományok jelentős részét nem sokkal a II. világháború után jegyezték le, majd az 1960-as években, amikor a háborús veszteségek és a társadalmi-politikai változások nagy terhet róttak a falun élőkre is, akik joggal érezhették úgy, hogy az ő életük sokkal nehezebb, mint nagyszüleié volt, így a néprajzi gyűjtésekben az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka mint boldog békeidő jelenik meg.¹⁷ A két generációval idősebb ősöknek lehetősége volt az önálló gazdálkodásra, vállalkozásra, és amit nagyon sokan szóba hoztak, a pénznek értéke volt,¹⁸ „teli vót a parasztnak, a szegény parasztnak a búza komrája búzával [...]”,¹⁹ „De annyival jobb vót, hogy pénzér mindent lehetett kapni. Olyan jó világ, mint Ferenc Jóskaé, többet sohase lesz.”²⁰ „Olcsóság vót ott akkó. [...] Krajcár vót egy krigli sör.”²¹ A centenáriumi gyűjtés adatközlői s megjegyzéseikben még a gyűjtők is gyakran aktualizálnak, a megkérdezettek sokszor saját emlékként beszélnek a szabadságharcról,²² illetve, amikor az orosz csapatok bevonulásáról, beszállásolásáról beszélnek – nagyon sok az ilyen történet a gyűjtésben –, érezhetők az 1945-ös emlékek: úgy vélem, több esetben a közelmúlt eseményeit vetítették vissza száz évvel korábbra.²³

A gyűjtött szövegek mennyiségét és variánsait tekintve az egyik leggazdagabb mondatípus, amit Ferenc Józsefhez és Erzsébet királynéhoz kötnek, a *késett kegyelem*. Ferenc József a maga elhatározásából vagy még több esetben Erzsébet sugalmazására megkegyelmez az aradi tizenhármaknak, de a kegyelmi parancs nem érkezik meg időben a futár szándékos vagy véltlen késlekedése miatt, esetleg Haynau nem vesz róla tudomást, és a parancs ellenére kivégezteti a honvédtábornokokat.

A harc leverése után nagy vigasság volt Bécsben, csak Erzsébet királyné szomorkodott. Kérdezték, mért búsul, és azt mondta: azért a 13-ért, amelyik Aradon van elfogva. Ferenc Jóska, hogy a feleséginek kedvezzen, kegyelmet adott nekik, és futárral küldte az írást, de a futár rosszindulatú volt és későn érkezett, arra már a kivégzések befejeződtek.²⁴

17 Pl. „Ferenc Jósának köllött Boszniát efoglalni. Több nem vót alatta, mer ő háboruba nem vütte az országot, inkább füzetett.” EA 2060. 51. (Zalaszentmihályfa).

18 EA 2060. 38. (Zalaszentmihályfa).

19 MTA Néprajzi Kutatóintézet Mondaarchívum (a továbbiakban MTA MOA) 12699. (Kunszentmárton).

20 EA 2060. 2. (Böde). További adatok: EA 2112. 32. (Szalonna); EA 2054. 41. (Hernádtihany); EA 2119. 88. (Tiszafüred); EA 2119. 115. (Tiszaszöllös); EA 2112. 7, 41. (Rakaca); EA 2112. 32. (Szalonna); EA 2116. 174. (Mecsekaljja); EA 2065. 294. (Kunhegyes); EA 2036. 265. (Gyoma); EA 2080. 9. (Gönc); EA 2038. 289–290. (Mezőtúr).

21 EA 2044. 20–21. (Rádfalva).

22 Vö. Voigt V. 1998. 41–42.

23 Vö. Landgraf I. 1998b. 118–122.

24 Sándor I. 1953. 171.

Erzsébet királyné nemcsak ebben a mondatípusban fordul elő a bajba jutottak, az elesettek ügyének szószólójaként, férjét megbocsátásra ösztönző, kegyes asszonyként. Nagyon sok variánsa van azoknak a történeteknek, amelyekben ő beszél rá valami jó cselekedetre házastársát, például 48-as honvédek szabadon bocsátására, valamely büntetés eltörlésére, de a leggyakoribb jótéteménye, hogy Ferenc Józseffel ő törölte el a botozást. Ez még gyakoribb a néprajzi gyűjtésekben, mint az, hogy ő egyengette a kiegyezés ügyét az udvar és a magyarok között.²⁵ Ezekben a szövegekben is úgy szerepel Ferenc József, mint akit megtévesztettek rossz szándékú segítői, de hajlik felesége jó tanácsaira, megkegyelmez, megbocsát, „jó királyként”, cselekszik.

Magyar anyagban a későn érkező kegyelmi parancsról elsőként Cserei Mihály *Históriájában* olvashatunk. Bánffy Dénes főurat Erdély nagyurai Betlen várába zártatták és kivégeztették. A fejedelem, Apafi Mihály gratiája későn érkezett. De ugyanezt a történetet mesélték egy helyi hősről, a kecskeméti Szűcs Istókról, Rákóczi ezeres kapitányáról és Paindli Mátyásról, Győr vármegye szolgabírájáról is, ám az aradi vértanúkkal kapcsolatban ismerjük a legtöbb folklórszöveget a késett kegyelem mondatípusából, melyről Sándor István gazdag áttekintést adott.²⁶

Nemcsak ebben a mondatípusban, hanem számos, költői formát még nem nyert közlésben, von Sydow terminológiájával *memoratban* mentik fel az aradi kivégzésekben a fiatal uralkodót, rossz tanácsadóit, anyját vagy Haynaut nevezik meg bűnösnek. „Azt tette akkor, amit az udvari emberek mondtak neki.”²⁷ Azt is mondták, hogy az anyja, Zsófia főhercegné közbenjárására végeztette ki a tábornokokat:

Tizenhárom vértanut fölakasztatott öfölsége; mer öfölsége nem akasztatta volna föl őket, de aszonta neki ja zannya, hogy ha most eszt e nem követed velük, akkor a sarjai azok támadnak föl ellene.²⁸

Az 1867-es koronázással Ferenc József a magyarok alkotmányos királya lett, Magyarország pedig a Monarchia egyenrangú tagja. A hosszú 19. század vége viszonylag békés, kiegyensúlyozott politikai viszonyok között telt. Az osztrák császár és magyar király személye szimbolikus szerepet kapott, ő volt a Monarchia összetartója. 1867 után nem csak az osztrák udvar, hanem a kiegyezést támogató magyar hatalmi, politikai körök is szorgalmazták az olyan kiadványok megjelenését, melyek a kiegyezést, az uralkodó és a nemzet között megbomlott kölcsönös bizalom, harmónia helyreállítását éltetik. Igyekeznek összegezteni a ki-

25 Erzsébet királyné folklórjáról összefoglalást adtam egy korábbi tanulmányomban: Landgraf I. 2001.

26 Vö. Sándor I. 1948. 138–145. További adatok: Dömötör Á. 1998. 87–88.; EA 2097. 67. (Magyaregres).

27 EA 2065. 294. (Kunhegyes). További adatok: EA 2111. 20. (Cegléd); EA 2036. 235. (Gyoma); EA 2065. 164, 575. (Pusztamérges); EA 2061. 93. (Békéscsaba); EA 2061. 19. (Gyoma).

28 EA 2035. 272. (Kaposmérő).

rályhűséget és a nemzeti önbecsülést. Ennek a propagandának voltak az eszközei többek között a kalendáriumok, az emléklapok és az emlékalbumok, melyek a koronázásra, a koronázás évfordulóira, az uralkodó különböző tagjainak név- és születésnapjára, házassági emléknapijaira készültek, ezek a kiadványok szélesebb nagyközönséghez szóltak. A népiskolai tanítók munkáját akarták megkönnyíteni a koronázási évfordulók megünneplésére szolgáló útmutatóval, melynek segítségével a tanítók, tanárok hamar össze tudták állítani az évente megtartott koronázási emlékünnepegy műsorát. A kiadványban Ferenc Józsefet, a „jó királyt” dicsőítő verseket, történeteket olvashatunk, valamint mintát az igazgatói beszédhez, sőt az egyes produkciók sorrendjére is javaslatot tettek.²⁹ A kézikönyv, s általában az emlékalbumok szerzői között találunk nagyon jó nevű költőket, írókat, például Jókai Mórt, Bajza Józsefet, de akadnak kevésbé ismertek, sőt verselő tanárok is. A könyvben olvasható a koronázási ceremónia részletes leírása:

A magyar pénzügyminiszter lóháton ülve, két zacskóból arany és ezüst koronázási emlékpénzeket szórt a sokaság közé, mely a díszmenet után hagyományos szokás szerint neki esett a szőnyegül használt posztónak s azt késekkel feldarabolta emlékül.³⁰

Egy pátyi gazda a koronázási aktusnak ezt a részletét a következőképpen mesélte a gyűjtőnek:

66 junius 18-án Ferenc Józsefet koronázták a Vérmezőn. A kádak televótak borral. Mikor megvót a ceremónia, a király végigsétált a drága szőnyegeken. Szórta a pénzt, a nép meg kapkotta, mert préda vót. Asztán a szőnyeg vót a préda. Az emberek meg belegöngyölöttek, hogy több jusson nekik. Ez a Vadas meg vett egy kést, oszt metélte a szőnyeget Tótról, oszt összevagdosta. De ezért nem lett megbüntetve, mer mindenki metélte, ahogy tutta.³¹

A 48-as centenáriumi gyűjtések földolgozása azzal a tanulsággal járt, mind a megnevezett olvasmányélmények, mind a gyűjtött történetek alapján, hogy ezek a kiadványok eljutottak a paraszti közösségekbe, és átalakították 1848/49, illetve a kiegyezés emlékét, megítélését, a Ferenc József-képet. A hivatalos kiadványok, emléklapok, albumok a birodalom népeinek ügyén fáradhatatlanul tevékenykedő uralkodó képét festették meg Ferenc Józsefről, e kiadványok révén tömegméretekben érintkezett az írott kultúra és a szóbeli hagyomány. Élete vége felé

29 „Hymnus (éneklik a tanulók); Megnyitó (az igazgatóság vagy hatósági tag rövid bevezetője); A királyért. Tárkányi Bélától (szavalja egy tanuló); Éljen a király. Rudnyánszky Gyulától (szavalja egy tanuló); Ünnepi beszéd (mondja egy tanító); Király-hymnus (éneklik a tanulók); Jó királyunk soká éljen. Rudnyánszky Gyulától. (szavalja egy tanuló); Dal a királyra. Kozma Sándortól (szavalja egy tanuló); Záróbeszéd (mondja az igazgató); Szózat (éneklik a tanulók).” *Koronázási emlékfűzet* 1907. 4.

30 *Koronázási emlékfűzet* 1907. 17.

31 EA 3928. 10. (Páty).

Ferenc József népszerűbb lett még a magyarok körében is, ebben nagy szerepe volt annak, hogy a 19. század vége a prosperitás időszaka volt, a gazdasági életet nem rázták meg válságok, háborúk. A 48-as gyűjtés adatközlői közül sokan elmondták, hogy a fordulatot, változást a koronázás hozta meg.³² „Ferenc Jóska hiába vót osztrák császár, a magyarok királynak nem fogadták el csak 67-ben, mikor aláírt a 13 pontnak.”³³

A királyt ért személyes csapások: testvére, egyetlen fia, majd felesége tragikus elvesztése szánalmat, részvétet; matuzsálemi kora pedig tiszteletet váltott ki alattvalóiban. Míg a kalendáriumok korábban kerültek a direkt politikai állásfoglalást, 1848/49 említését, akár csak az uralkodó nevét, addig 1867 után nyíltan politizáltak, a 48-as hőskről és az uralkodóház tagjairól szóló írások, történetek, versek nemcsak a szépirodalmi részbe kerültek be, hanem a politikai aktualitások közé is.³⁴ Az 1867 és a Monarchia bukása közötti időszak kalendáriumai kiegyezés-pártiak. Elismerően szóltak „Ferenc József magyar királyról”, aki visszahelelyezte a magyarokat ősi jogaikba, aki bízott „e mindig hű s jó magyar népben”, aki „Árpádnak nyelvén szöla Budán az országgyűlésén”.³⁵ A kalendáriumok úgy magyarázták az elmúlt évtizedek eseményeit, hogy a szabadságharc bukását árulás okozta, hiszen a magyarok hősieen és eleinte eredményesen küzdöttek a túlerő ellen. Az uralkodó ekkor még fiatal, tapasztalatlan volt; a gonosz, rossz tanácsadók okozták az aradi vérengzést.

Ifjú, csak 18 éves fejedelmünket
Aki nem ismerte ős intézményünket
Átkos tanácsadók ellenünk hajtották.
[...] elszakították a királyt a népétől.³⁶

A megbékélés Erzsébet királynénak köszönhető, aki mint Magyarország védő-és őrzőangyala, patrónusa békét teremtett az uralkodó és magyar népe között. A kiegyezés kapcsán még két politikus, Andrassy Gyula és Deák Ferenc szerepét hangsúlyozzák a kalendáriumok és az emlékalbumok:

Tudjátok ugy-e, hogy milyen nehéz, dicső és szomorú végű harcot folytatott 1848/49-ben a magyar a legnagyobb kincsért: a szabadságért. Fialal ember volt akkor I. Ferenc József. Gonosz tanácsadók vették körül, kiknek szavára hajolva, nem koronáztatta meg magát, mikor trónra lépett. A mi alkotmányunk pedig csak akkor ismeri el az uralkodót törvényes királynak, ha megesküszik arra, hogy évszázados törvényeinket megtartja, s ha szt. István koronáját fejére teszi. Amde gonosz tanácsadók súgták a fiatal uralkodó fülébe, hogy

32 EA 2112. 37, 253. (Aszaló); EA 2038. 284. (Mezőtúr); EA 2053. 27. (Sárbogárd); EA 2112. 162. (Bakta).

33 EA 2113. 109. (Kisterenye).

34 *Kis képes naptár* 1867. II. beköszöntő.

35 *Kis képes naptár* 1868. 10.

36 *Nagy képes naptár* 1868. „Az Isten nem büntet bottal, vagy különös sorsa egy muszka-vezetőnek Magyarországon.”

ezt nem kell neki megtenni. A nemzet így vérig sértve, fegyverrel követelte a törvény megtartását, – de amint tudjátok, dicső szabadságharcunkat leverte a segítségül hívott orosz. Éjszaka, sötét és vigasztalan éjszaka borult reánk.

Az uralkodó és a nemzet azt hitte, hogy soha nem lesz ennek vége. És a megpróbáltatás e nehéz idejében egy angyal jött a mi segítségünkre, a mi megdicsőült emlékű nagyasszonyunk, az uralkodó hitvese: Erzsébet királyasszony. Mesélt a mi nemzetünk királyhűségéről, melyről a történelem lapjai tanúskodnak, eltávolította a gonosz tanácsadókat s a mi királyunk hallgatott a nagyasszony szavára. A haza bölcsét hívta nagyasszonyunk segítségül, s Deák Ferenc boldogan sietett az uralkodóhoz elmondani, hogy a magyar élni s halni kész a királyért. Azután bevezették az uralkodó elé jövő reménységüket, szemük fényét, a kis Rudolf trónörökösét, ki a mi zengő nyelvünkön kérte az édes apját, hogy béküljön ki a magyarokkal, kikről olyan sokat, olyan szépet mesélt neki édes anyja, meg a nevelői.³⁷

Azért idéztem hosszabban a szöveget, mert annak minden elemét megtaláljuk a néprajzi gyűjtésekben is. A szóbeli hagyományban nagyon hasonló a szabadságharc és a kiegyezés, illetve az ifjú és az öregedő Ferenc József megítélésének különbségtétele. „Fiatal korába rosszú viselkedett, de úgy gondolom, mint fiatal ember tanácsosok után cselekedett. Később, a mi időnkbe aztán má szerették, má csak azé is, mer öreg ember vót.”³⁸ „Ő akasztotta fel a tizenhárom aradi vértanút, de azért később mégis jó király volt.”³⁹

Már az 1850-es években megjelent a kortársi magyar közvéleményben, hogy Ferenc Józsefnek majd 13 családtagjával kell bűnhődnie az aradi tizenhármak kivégzéséért, az isteni harag első jelének vélték gyermeke, Zsófia halálát az 1857-es magyarországi látogatás alkalmával.⁴⁰ Az emberi arányérzék számára irreálisan sok erőszakos halál, mely az uralkodó családját sújtotta, könnyen beépülhetett a folklórbá, válhatott történeti monda témájává, mert a műfaj egyik fontos jellegzettsége a *bűn büntetlenül nem maradhat*-tematika.

Ferenc Józsefet megbüntette az Isten, amiért annyi rosszat tett a magyarral fiatal korában. Az egész családja, fia, felesége mind meghaltak. Megátkozta őt valaki, gondolom, nem is egy.⁴¹

Az a vélekedés, hogy Ferenc Józsefet átok sújtotta, napjainkig hallható, olvasható, például a Magyar Rádió online *Kincsestár*ában, a jeles napok között, az aradi vértanúk napján, nemcsak az átok szövege, hanem a tragikus körülmények között elveszített családtagok is fel vannak sorolva halálesetük leírásával.

37 Koronázási emlékfűzet 190. 9.

38 EA 2052. 189. (Balassagyarmat). További adat: EA 2061. 52. (Gyoma).

39 EA 2065. 296. (Pusztamérges).

40 Vö. Gerő A. 1988. 94.

41 EA 2065. 295. (Karcag). További adatok: MTA MOA 5501 (Csákvár); EA 2112. 34. (Szalonna).

Az írott kultúra hatását mutatják azok a szövegek, melyekben az uralkodó magánéletének pletykáiról, szeretőiről szólnak az adatközlők.⁴² A Ferenc József-hagyományok kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül az anekdotagyűjteményeket sem. Gracza György könyvében, *A nevető Magyarország* olvashatunk Ferenc József-ről és Erzsébet-ről szóló történeteket is (*A király szivarjai; A király és Andrássy Gyula gróf; A királyné és a verscsinálás; Addig éljen...*),⁴³ de ezeket nem találtam meg a néprajzi gyűjtésekben. Tóth Béla könyve, *A magyar anekdotakincs*, mintegy száz nyomtatott ívnyi terjedelmével az egyik leggazdagabb anekdotagyűjteményünk.⁴⁴ Tíz Ferenc József-történet van benne, ezek közül *A debreceni kocsis* anekdotáját számtalan változatban őrzi a 48-as adattár is.

A centenáriumi néprajzi gyűjtésben és egyéb helyi kiadványokban szép számmal találunk személyes élményekre épülő történeteket, memoratokat, melyek a király magyarországi látogatásaira emlékeznek, külön csoportot alkotva a Ferenc József-hagyományban. A király hosszúra nyúlt uralkodása alatt többször megfordult Magyarországon. A királyi látogatásokról szóló kötetlen formájú visszaemlékezések és mondák fennmaradásában a memóriát segítette, hogy az eseményeket helyhez tudták kötni. Meg tudták mutatni, hogy a király itt vagy ott szállt meg, vagy amarra vezetett az útja:

A zárda helyén lévő épületben szállt meg a király, mikor Ceglédén járt. Anyám testvérét el is vette feleségül egy német őrnagy a király kíséretéből. [...] az apám testvére szolgálta ki a királyt, azért ő kapott holtig való nyugdíjat.⁴⁵

A látványos ünnepek, fogadások emléke is tovább élt a családokban, különösen akkor, ha az emlékezetet egy-egy kép, emléktárgy is erősítette.⁴⁶ 1879-ben, a nagy árvíz után látogatást tett Szegeden, erről az 1960-as években még tudtak Tápén.⁴⁷ A Szegeden tett királyi látogatásra és segítségnyújtásra, pénzügyi támogatásra szívesen utaltak az emlékalbumokban megjelenő királyt dicsőítő versek és ünnepi beszédek, írások, amikor szerzőik Ferenc Józsefet mint a bajba jutottak oltalmazóját akarták bemutatni. Erre találunk prózai⁴⁸ és verses példát is:

42 EA 2065. 123. (Nádudvar); EA 2065. 124. (Kenderes); EA 2119. 136. (Kunmadaras).

43 Gracza Gy. [1901].

44 Tóth Béla könyve a későbbi anekdota- és szállóige-gyűjtemények számára elsőszámú forrásként szolgált: Pápay I. 1928.; Békés I. 1966.; Szűcs E. 1989.

45 EA 2111. 61. (Cegléd).

46 EA 2119. 64. (Tiszafüred); EA 2111. 285. (Cegléd); EA 2059. 71. (Gyöngyöstarján); „Édesanyám mesélte, hogy Ferenc József itt vót, egy emelvényről beszélt.” EA 3528. 6. (Doboz); „Itt is járt lènn Ferenc József Szentésèn. Mikor végigjött Csabán kérésztül, Vésztót is útba ejtette. Kiállott a térre...” EA 2034. 290. (Vésztó).

47 MTA MOA 5497.; MTA MOA 5497a. (Tápé).

48 „az emberek baját megértő Ferenc József volt az első, ki a bajt enyhíteni sietett s a Szeged romjai felett elhangzott királyi szó »szebb lesz mint volt« számtalan változatban volt meggyötört lelkeknek vigasztalása. Közel fekszik a gondolat, hogy aki annyit megértett és megvigasztalt, ezek áldó imádsága révén nyerte a rendkívüli erőt, hogy a reá zúduló csapások súlya alatt, melyek úgy hullottak fejére, mint senki másra, nagyobb embernek bizonyuljon, mint bárki kortársai közül.” Glattfelder Gy. 1917. 4–5.

Nagy királyunk könyje
A második gyöngyszem,
Ami áldott jó szivéről
Ragyogott fel törten,
Mikor Szeged város
Pusztulását látta...
Örök fényt áraszt e könyecsepp
A szent koronára.⁴⁹

Az irodalomtörténeti, folklorisztikai kutatás régóta hangsúlyozza az epikus hős jellemvonásai kapcsán, hogy a nevezetes történetek a hőssel születések, férfivá érésük, felnőtté válásuk és halála pillanatában következnek be.⁵⁰ A történeti mondáknak is gyakran azok az események a témái, melyek a hős életének e fordulópontjain következnek be. A hősök fogantatása, születése körül gyakran van valami titok, furcsaság vagy bonyodalom. Ferenc József kapcsán magyarázatot kellett adni arra kérdésre, hogy 1848 forradalmi légkörében miként kerülhetett trónra a kormányzáshoz még fiatal, mindössze 18 éves ifjú, nagybátyját leváltva, apját megelőzve. Nagyon jellemző az, ahogy a történeti monda magyarázza a trón körüli viharokat.

[...] Ferenc József meg Miksa vótak testvérek. Miksa idősebb vót, azt illette vóna a korona, Ferdinánd rá is hatta vóna, de a zannjuk nem engette. Ez a Ferenc Jóska fattyugyerek vót és a zannya Zsófia (Szófiának mongyák) azt jobban szeretette; Ferdinándot rávette, hogy ara haggya a királságot [...]⁵¹

Zsófia főhercegnének valóban komolyak az érdemei abban, hogy Ferdinánd lemondott és Ferenc Károly helyett, fia, a fiatal Ferenc József lett az uralkodó, ám a magyarázat, hogy mindennek mozgatója a származásban, a törvénytelen fogantatásban keresendő, ez viszi át a szöveget a valóságból a költőiség világába.⁵²

A Rudolf-mondakörön belül külön mondatípust alkotnak a *Rudolf és a Rothschild fiú* történetek. Ezt a mondatípust azért emelem ki, mert állandó hőse, szereplője Ferenc József. Ezek a mondák Rudolf halálát, száműzetését, bujdosását a trónörökös és a zsidó fiú közti konfliktusra vezetik vissza. E mondatípus valamennyi változatában Rudolfnak azért kell meghalnia, elbujdosnia, mert Rudolf megöli a Rothschild fiút. A konfliktus kiváltója többnyire az a kérdés, hogy melyikük a nagyobb úr. A zsidó fiú olykor maga dicsekszik a gazdagságával. Olykor

49 *Koronázási emlékfűzet* 1907. 27.

50 Vö. Dundes, A. (1965. 142–157.) összegezte az elődök, Georg von Hahn, Lord Raglan, Joseph Campbell, Alfred Nutt, Jan de Vries kutatásait.

51 EA 2097. 39–40.

52 Előfordul, hogy a trónviszály a szabadságharc kitörésére is magyarázatul szolgál „A szabadságharc azért tört ki, mert Magyarország nem akarta Ferenc Józsefet királyának elfogadni, azért mert volt nála idősebb, akit illetett volna a királyság, Ferdinándnak hívták. Az osztrákok elismerték volna Ferenc Józsefet királynak, de a magyarok nem. Azt mondták, hogy a királyság nem hálóing, hogy akárkinek odaadjuk.” EA 2041. 53. (Mezőkeresztes).

Rudolf teszi próbára azzal, hogy ledobja a szivarját, a csákóját, és megköveteli, hogy a fiú vegye föl, de az vagy megtagadja vagy kölcsönösséget vár el Rudolftól, hiszen ők nagyobb urak, mint a király és a családja, hiszen otthon Ferenc József képen, azaz pénzen járnak, ezért öli meg. A két fiú az összeszólalkozás előtt többnyire jó barát, olykor ők vagy az apjuk keresztkomák, sőt több esetben mostoha-testvérek. A tragédia abban teljeseedik ki, hogy Ferenc József, tudtán kívül ítélkezik a saját fia fölött. Nem apaként, hanem uralkodóként dönt, az életért élet jár, a gyilkosnak meg kell halnia. Az ítélet kimondása után tudja meg, hogy saját fiát küldte a halálba. A görög sorstragédiákat idéző helyzetben olykor föloldozást, megoldást hoz az, hogy a trónörökös elbujdosik, száműzetésbe megy, helyette valaki mást temetnek el, vagy viaszból, gipszből készítenek egy bábút.⁵³ Nemcsak ebben a típusban, hanem általában a Rudolf-mondák középpontjában az áll, hogy a trónörökös megsért egy normát, írott vagy íratlan törvényt, szabályt. Ez lehet politikai vagy magánéleti konfliktus, mint a fentiekben láttuk, gyilkosság, esetleg rangon aluli házasság, házasságtörés, lányrablás vagy hatalomféltés. Az uralkodó jelenti többnyire az ellenpólust, aki szigorúan betartatja, visszaállítja a normát, akár Rudolf meggyilkoltatása árán is,⁵⁴ olykor a trónörökös nem tud másként elszámolni a lelkiismeretével, mint hogy öngyilkosságba menekül.⁵⁵

A *Rudolf és a Rothschild fiú* mondatípus által felvetetődő zsidókérdésről, a trónörökös zsidó kapcsolatairól, a mondatípus egyes variánsainak zsidóellenességéről, mely a magyar folklórtól idegen, itt nem kívánok szót ejteni, hiszen ez a Rudolf-folklór kapcsán elemzendő.⁵⁶ Csupán érzékeltetni szeretném: a centenáriumi gyűjtésekből kibontakozik az is, hogy a 19. század második fele a zsidó emancipáció kora. „A zsidóknak meg volt engedve minden. Meg volt nekik engedve a bevándorlás, minden kereskedelem, minden üzérkedés.”⁵⁷ Magas hivatalokat vállalhattak, és tagadhatatlan, hogy a leggazdagabb zsidó bankár családok a császárnak is kölcsönöztek pénzt. „Ferenc Jóska nem volt rossz, csak igen megvették a zsidók.”⁵⁸ Egy másik adatközlő szerint pedig: „[...]67-ig tartott a robot. Attól egy kicsikét jobb, különösen a zsidóknak, mert Ferenc József nagyon pártolta őket.”⁵⁹

Amikor egyértelműen negatív szereplő Ferenc József, akkor a bűne az, hogy behívta az oroszokat – a mesélők többnyire valami alkut sejtenek az osztrák–orosz szövetség mögött (a segítség ára Erdély vagy sok pénz⁶⁰) –, valamint a ki-

53 Kálmány L. 1914. 216.; Erdész S. 1968. 494–495. MTA MOA 9597.; Kálmány L. 1914. 159–160. MTA MOA 1816.; Luby M. 1985. 63.; MTA MOA 5470. (Korond); Herrmann A. 1916. 11. MTA MOA 163.; MTA MOA 11531.

54 MTA MOA 5474. (Lipót); MTA MOA 5475. (Galgamácsa).

55 MTA MOA 5475. (Istenségits); Bodnár Bálint gyűjtése. Nyíregyháza Sóstói Archívum 395-67. (Iiszalók).

56 Landgraf I. 2002. 230–232.

57 Luby M. 1985. 63–64.

58 EA 2098. 42. (Komáromváros).

59 EA 2112. 162. (Bakta)

60 EA 2114. 7. (Bakonybél); EA 2112. 252. (Bakta); EA 2097. 68. (Büssü); EA 2113. 411. (Sámsonháza).

végzések.⁶¹ Sok esetben Erzsébettel vagy Rudolffal állítják ellentétpárba, akik szerették, támogatták a magyarokat.⁶²

Ferenc József úgy akarta, hogy tűnjön el, Erzsébet is, ő is. Magyar gyűlölő volt Ferenc Jóska, a feleségét is ő tette el láb alól.⁶³

Többször magyarázzák a trónörökös halálát Ferenc József hatalomfértésével.

Alighogy Rudolf halálhíre széjjelfutott az országban, mindjárt beszéltek, hogy az apja tette el láb alól, mert haragudott rá jó magyarságáért, a magyar nép iránti nagy szeretetéért. Mert Rudolf minden porcikájában magyar volt. Még mikor mulatott is, magyar nótákat húzatott a cigánnyal. Az volt a kedves nótája: *Édesanyám is volt nékem [...] meg Kossuth Lajos azt üzente [...]* Egyszer egy nagyon kövér lovat vezetett elő, s mikor kérdezte apja, miért van ez, felelte:

– Ilyen kövérek a te minisztereid!

Aztán egy napon girhes, sovány lovat húztak oda.

– Ez a szegény néped!

Harmadszorra egy vak lovat vezettek elő.

– Ez pedig te vagy, apám, mert nem látod a nép nyomorát, a népen élőkődő nagyurakat.

Az ilyenekért haragudott meg rá az apja.⁶⁴

A fentiekkel szerettem volna igazolni: létezik Ferenc József-folklór, s a gazdag Kossuth-hagyományok nem szorították ki a róla szóló történeteket. Kutatásaim a centenáriumi gyűjtés, az MTA Mondaarchívumának anyagára és a publikált szövegekre épülnek. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a propagandát szolgáló kiadványok, képek szerepét; a király tényleges, tapintható hatalommal rendelkezett, a népoktatás, az egyház, a pénz, a bélyeg mind őt népszerűsítette, ezek együtt formálták, alakították a folklór Ferenc József-képét.

Irodalom

Békés István

1966 *Legújabb magyar anekdotakincs*. Budapest.

Deák István

1983 *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest.

Dégh Linda

1952 *A szabadságharc népköltészete*. Budapest.

61 EA 2065. 165. (Kenderes); EA 2123. 20. (Szada); EA 2097. 67. (Toponár); EA 2060. 31. (Böde).

62 EA 2061. 16. (Sárbogárd); EA 2112. 40. (Szászfű); EA 2061. 21. (Gyoma); EA 2054. 30. (Kassa); EA 2036. 117. (Gyoma).

63 MTA MOA 5471. (Úri).

64 Kiss L. 1958. 192.

Dégh Linda – Ortutay Gyula

[1947] *Vezérfonal az 1848-as szabadságharcral kapcsolatos néphagyományok összegyűjtéséhez*. Budapest.

Dömötör Ákos

1998 *Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról*. Budapest.

Dundes, Alan

1965 *The Hero of Tradition*. In *The Study of Folklore*. Prentice-Hall International, Inc. Engelwood Cliffs, 142–157.

Erdész Sándor

1968 *Ámi Lajos meséi I–III*. (Új Magyar Népkeöltési Gyűjtemény XIII–XV.) Budapest.

Gerő András

1988 *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest.

2004 *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest.

Glattfelder Gyula

1917 *I. Ferenc József emlékezete*. Temesvár.

Gracza György

[1901] *A nevető Magyarország I–II*. Budapest.

Herrmann Antal

1916 *Rudolf királyfi a mondában*. *Ethnographia* XXVII. 1–20.

Kálmány Lajos

1914 *Hagyományok I–II*. Vác.

Kiss Lajos

1958 *Vásárhelyi hétköznapiok*. Budapest.

Koronázási emlékfűzet

1907 *I. Ferenc József Magyarország apostoli királyának megkoronázása 40 éves évfordulójának ünnepére*. Népiskolai növendékek számára. Esztergom.

Küllös Imola

1988 *Betyárok könyve*. Budapest.

1990 *Latorkeöltészet és betyárfolklor I–II*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.

Landgraf Ildikó

1997 *XIX. századi hősök és hőstípusok a magyar történelmi mondahagyományban (Kossuth Lajos és a Habsburgok)*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.

1998a *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történelmi mondák*. Budapest.

1998b *Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban*. In *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténelmi tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Szerk. Kríza Ildikó. Budapest, 115–129.

2001 *Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet*. In *A Szenttisztelet történelmi rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában*. *A magyar szentek tisztelete*. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 109–127.

2002 *Emlékezet és elbeszélés. Valóság és típussteremtés a Rudolf-hagyományban*. In *Mir – susne – hum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. I–II. Szerk. Csonka-Takács Eszter, Czövek Judit, Takács András. Budapest, 222–232.

- 2004 „Emléközzünk Kossuth Lajosra...” Valóság és költőiség a Kossuth-hagyományban. In *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona. Budapest, III. 347 – 372.

Luby Margit

- 1985 *Népmondák Szabolcs-Szatmárból*. (Folklór és Etnográfia 21.) Debrecen.

Pápay István

- 1928 *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról. Apróságok és történelmi mozzanatok az udvari életből*. Budapest.

Sándor István

- 1948 A késett kegyelem mondái. *Ethnographia* LIX. 138 – 145.

- 1953 Világos és Arad a magyar néphagyományban. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történelmi Tudományok Osztályának közleményeiből* 105 – 186.

Szűcs Ernő

- 1989 *Debreceni anekdoták*. (Folklór és Etnográfia 49.) Debrecen.

Tóth Béla

- 1888 – 1903

A magyar anekdotakincs. I – V. Budapest.

Voigt Vilmos

- 1998 Örök vagy változó? Az 1848 – 49-es magyar forradalom és szabadságharc folklorisztikai értelmezésének kérdései. In *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténelmi tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Szerk. Kríza Ildikó. Budapest, 33 – 59.

**AZ IRODALOM ÉS A FOLKLÓR
HATÁRTERÜLETEI**

Csokonai-variánsok

A napokban egy 1909-ből származó bicskei képeslap került a kezembe. A mai fő-utcát ábrázolja, amelyet azért neveztek Sárköznek, mert valóban sáros volt. A most is álló kőépület mellett a régi fényképen egy kis nádtetős sarokház, *vityilló* állt. Erről én joggal feltételezem, hogy „látta” az ifjú Csokonait 200 évvel ezelőtt. De arról már nem tud nekünk beszámolni, hogy milyen volt, hisz réges-régen lebontották. Én mégis odaképelem, vagyis látom őt, amint halad a Sárközben, csizmában, hiszen november van, nagy esők évadja, és Kováts rektor úr lakása felé tart.

Tudjuk, hogy Csokonai 1796. július 12-én bizonyítványt kapott Kövy Sándor professzortól Sárospatakon, amely szerint a jog tanulását ott megkezdte. Állítólag innét Lócsére szándékozott volna menni, hogy német nyelvet tanuljon. He-lyette mégis Bicskére jött, volt iskolatársához, Kováts Sámuel rektorhoz, akinél ezután többször is, több hónapig vendégeskedett. Későbbi feljegyzéséből arra következtethetünk, hogy verseinek javítgatása mellett itt népdalokat is gyűjtött. Az említett feljegyzés 1797. november 8. táján íródott: megnevezi és felsorolja a kéziratban lévő munkácskáit. Ebből – s egy későbbi leveléből – tudjuk, hogy ek-kor már van saját népdalgyűjteménye. „Régibb és újabb magyar népbeli dalok (Volkslieder), melyeket más csinos nemzeteknek példájára imitt-amott kézírásból és hallomásból öszveszedvén, az elvesztéstől megmenteni kívánt Csokonai Vitéz Mihály. – Van már ilyen mindenes nóta mintegy 300, – már mintegy 450.”

Nagyon lényeges, hogy nemcsak már feljegyzett dalokat másolgat, hanem „hallomásból” is jegyezget le népdalokat. Pótolhatatlan veszteség, hogy ez a mintegy félezer népdalt tartalmazó gyűjtemény elveszett. Mindannyian fájdalom-mal gondolunk a gyűjtemény elvesztésére, mert ha fennmarad – kottával vagy kotta nélkül –, jól mutatta volna, hogy abban a korban mit énekeltek, daloltak Bicskén és szerte az országban. Ez az írás szerény kísérlet arra, hogy korabeli fel-jegyzések, kéziratok, korabeli levelek nyomán megpróbálkozzék az elveszettek pótlásra: milyen nótát ismert, dalolt Csokonai, milyen dallamra írta némely ver-sét? Egyébként a Harsányi–Gulyás-féle Csokonai-kiadás hivatkozik a költő által feljegyzett 11 dalkezdő sorra, amiből a legtöbbnek a kottáját Gulyás József meg is találta korabeli melodiáriumban. Például:

Búmat gondomat szélnek eresztem,
Vélek magamat én nem epezstem.
Ha keserítettet,
Megunom életem.
Panaszim lanttal kergetem.
Nyilai bánatnak
Bár lelkemig hatnak,
Kedventől meg nem fosztatnak:
Mert ha napom bébohohoorul,
De holnap ismét kividohorul,
Igy az ég velem azt cselekeszi,
Hogy más nap delem fényesbé teszi.
De töllem reményem, napfényem
El nem veszi.¹

Ez nagyon távol áll attól, amit mi ma, 200 évvel később tudunk a magyar népdalról. Mégis elképzelhető, hogy mai értelemben vett népdalok is voltak a gyűjteményében. Ugyanis tanárként lelkes propagálója volt a népdalgyűjtés gondolatának. Csurgón tanítványait is arra biztatja, hogy gyűjtsenek népdalokat. Sőt, ha valamit csak töredékesen tud lejegyezni, őket kéri a hiányzó részek felderítésére. Így kerül a gyűjteményébe egyik volt tanítványa leveléből az *Amott kerekedik egy fekete felhő* kezdetű rabének. A MTA Könyvtárának kézírattárában megtalálható Szabó Mihály levele, benne egy részlete az említett népdalnak:

Egykor hajdanában azt mondotta volt az Úr nékem, hogy ha megkapnám valahol az *Amott kerekedik egy fekete felleg* nótát, több részét közölném vele. Imé tehát akár kell akár nem, én amit itt, amott hallottam hozzá, ide írom:

Amott kerekedik egy fekete felhő
Abba tollászkodik sárga lábú holló.
Várj meg holló várj meg hadd izenjek tölled
Apámnak anyámnak, jegybéli mátkámnak.
Ha kérdik mi vagyok, mondgyad hogy rab vagyok
A török udvarba térdig vasban járok.
Megesmered arról, hogy üveg az ablaka
Bádog az ajtaja, a szél az asztala.
Lábom is elunta vas bölcsőt ringatni,
Kezem is elunta sír harangot huzni.² (1801.)

Hogy Csokonai nemcsak véletlenül tévedt a néphagyomány területére, hanem tudatos munka volt nála a gyűjtés, az idézett tanítványi levél éppúgy bizonyítja, mint közismert szavai:

1 Bartha D. 1935. 162–163., 90. sz.

2 Variánsairól részletes elemzés olvasható: Móser Z. 1994. 39–49., ill. jegyzetek.

Magyarjaim! Literátorok! ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő prédikációkat, a szűrbibliopoliumon kiterített, szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, amelyeket az olvasott és utazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek.³

A nemzet történetét tehát a nép körében kell keresni. De *hogyan és hol?* – teszi fel a kérdést R. Várkonyi Ágnes. „Erre Csokonai sem ad helyes feleletet. Egyrészt feltételezi, hogy minden, ami a nép ajkán él, történetileg hiteles emlék, másrészt a kora középkori történet dokumentumait várja el a néptől.”⁴

A *Karnyónéban* szereplő dalokat Sonkoly István elemezte elsőként.⁵ Ezt is felhasználva, de adatait kibővítve, arra próbálunk példákat keresni, hogy Csokonai a talált, gyűjtött, ismert népdalok közül mit épített be verseibe és színműveibe. Az sem érdektelen, hogy milyen Csokonai-versek folklorizálódtak? Kezdjük az egyik legismertebbrel, az *Estve jött a parancsolat* kezdetű verssel. Ez (dallammal együtt) megtalálható több, a 19. század elejéről származó kéziratos gyűjteményben. Az alábbi változat Bartay Endre *Eredeti Nép-Dalok* című kiadványából való:⁶

Halkal

Est-ve jött a pa-rancso-lat Vi-o-la-szín pecsét a - latt,
Egy szép ta-va-szi éj-szakán Zörgettek Jancsim ab-la - kán.

Kriza János 1863-as erdélyi népköltési gyűjteményében két helyen is szerepel; a szövegből kitűnik, hogy keservesként, katonabúcsúztatóként énekelték. Az egyik *Szomorú nóta* így kezdődik:

Eljött a gyász poroncsolat,
Violaszén pecsét alatt,
Indulni kell gyenge alak:
Tiszti poroncsolat alatt. (242. sz.)

Marosszékről, a Nyárád-mentérről való a következő:

- 3 Csokonai Vitéz M. 1973. II. 214.
- 4 R. Várkonyi Á. 1973. II. 133.
- 5 Sonkoly I. 1967. 585–592.
- 6 Bartha D. – Kiss J. 1953. 397.

Este jött a poroncsolat számunkra,
 Indulni kell magyar fiak a harcra,
 Sirtam mind a záporosó
 Hogy tölled bucsuzni késő
 Galambom!

Reggel korán megütötték a dobot,
 Kiatták a kemény poroncsolatot,
 Indulni kell a csatára,
 Csókot sem attam szép szádra
 Galambom! (407. sz.)

A Gömör megyei Baracán született B. Kovács István szülőfalujában katonadalként, az alábbi szöveggel és dallammal gyűjtötte:

Es - te gyött a pa - ran - cso - lat
 Vi - o - la - szín pë - csét a - latt,
 Lo - vam lë - gyën nye - rég a - latt,
 Mi - kor a szép haj - nal ha - sad, kis an - gya - lom.

Este gyött a parancsolat
 Violaszín pecsét alatt,
 Lova, legyen nyereg alatt,
 Mikor a szép hajnal hasad, kis angyalom.

A baracci kertek alatt, kis angyalom,
 Fojik a szerelempatak, kis angyalom.
 Aki abból vizet iszik,
 Szeretőjétől búcsúzik, kis angyalom.⁷

A Felső-Maros menti Magyaró faluban számtalan strófával éneklük a *Falu nótáját*. Ezek között – szintén búcsúztatóként – ott találjuk Csokonai versének néhány sorát.

Hogy ki kitől kölcsönzött, a fenti példák után bizony nehéz eldönteni, hiszen a legerősebb kezdőkép, a két első sor közös, a továbbiakban csak a téma. Az igaz, hogy több énekgyűjteményben pontosan, szó szerint megtalálható Csokonai dala. Vagyis mindkét eset lehetséges, de hajlunk arra, hogy – miként Fazekas Mihály a *Hortobágyi dalban* – Csokonai egy népdal mintájára készítette el versét.

Arany János, amikor élete vége felé kottával együtt papírra veti ismert népdalait és társas dalait, megemlíti, hogy Csokonai 1798-ban vagy 1799-ben született *Parasztdalát* a következő nótára szokták énekelni, „csak az utolsó előtti taktusban 3 szótagot vesznek”.⁸

7 B. Kovács I. 1994. 119. sz.

8 Kodály Z. – Gyulai Á. 1952. 20. sz.

Bod - rog par ton nő - ve - kedett tu - li - pán
Az én szivem té - ged o - hajt té - ged szán

Bok - ré támnak el - hervadott szép - sé - ge,
O - da tu - li - pántom gyönyö - rü - sé - ge.

Paraszt-Dal

Ama' fejer nyárfák alatt,
A' part felé,
Súró rekettye közt vezet
Egy róna bé.
Óh! mert ez a' hely énekem
Irtóztató;
Ott egy vityilló, abba' nyög
A' szép Kató.

Tudjuk, hogy a vers eredeti címe ez volt *A' Vityilló*. Ez a cím a kéziratban olvasható refrénre utal. Toldy Ferenc szerint ott az 1. és 2. versszak után ez állt:

Vityilló, Nádból kötött Gugyilló,
Vityilló Vityilló Egyen meg a' fejilló

1817-es bírálatában Kölcsey e versről azt írta, hogy „a' paraszt dal mástól vétetett”. (Kazinczy szerint német dal alapján készült.) Szilágyi Ferenc szerint viszont ez a kifogás nem azt jelenti, hogy idegen nyelvű költő nyomán keletkezett, hanem jelentheti azt is, hogy például Horváth Ádám *Paraszt-dala* nyomán, amely az utóbbi alcímmel a *Heliconi Virágok*ban jelent meg 1791-ben, s Csokonainak jól kellett ismernie.⁹ Ferenczi is így vélekedett 1907-ben: „Itt Csurgón írta *Paraszt-dalát* Horváth Ádám *Pásztor éneke* hatása alatt.” Pálóczi be is vallotta egyik levelében Kazinczynak, hogy népdal ihletében született ez a verse. A kezdő felsor eredeti népi szerzemény: ez magyarázza a *Paraszt-dal* megjelölést is.

Az összegyűjtött adatok alapján Szilágyi Ferenc a következő föltevése jut: „Csokonai előtt a maga *Paraszt-dal*-ának megírásakor Horváth Ádámnak a *Heliconi Virágok*-ban közzétett *Sári rózsám* című verse lebegett példaképpen.¹⁰ Horváth *Paraszt-dal*-ának keletkezési történetét is jól ismerhette költőtársa közvetlen előadásából; s ő maga is – föltevéseünk szerint – hasonló úton akart járni a maga *Paraszt-dal*-ának megalkotásában: eredeti népi szövegre akarta versét felépítenie.”¹¹ Pálóczi a *Holmi*ban is népi mintát említ: „egy kedves Barátom már jó minap egy Levelében, egy fél sor énekem kezdett írni *Sári Rózsám! hová mégy?* kérvén, hogy ezt pótoljam ki; s abból kerekedett ez a pásztor Ének.”¹²

Befejezőként álljon itt Pálóczi versének első strófája, majd Csokonai *Paraszt Dala*, amelynek dallamát Sprech Jánostól ismerjük (Pest, 1823).¹³

9 CSÖM 4. 806.

10 Megjelent a *Holmi* II. kötetében (1791–1793) a következő megjegyzéssel: „Pásztor Ének. Egy falusi enyelgő nótára...” Bartha D. – Kiss J. 1953. 541.

11 CSÖM 4. 807.

12 Bartha D. – Kiss J. 1953. 780.

13 CSÖM 4. 813.

Ama' feje' nyárfák alatt, A' part fe - lé,
 Sú - rú re - kety-tye közt ve - zet Egy ró-na bé.
 Óh! mert ez a hely én - ne - kem Ir - tóz-ta - - tó,
 Ott egy Vi-tyil - ló, ab-ba nyög A' szép Ka -
 tó.

Sári rózsám! hová még? állj meg csak egy szóra:
 Be keservesen néztem Szerdán az ajtóra;
 Hogy gyanakodó anyád Bezárta előttem,
 Mikor alkonyodatkor előtted eljöttem.

Népdalvariánsokat Csokonai színműveiben is találunk. A *Tempefői* végén, az *Ötödik jelenésben* az egyik boros, tántorgó hajdú mondja, éneklí a következóket:

Haj, haj, haj, haj!
 Édes ökreim, no haj!
 Fel, fel, fel, fel!
 A barázdafélre fel!

Dorog hajdúváros Tiszán túl,
 Hörpölik a jó veres bort csuporbúl.
 Tiszántúl,
 csuporbúl
 bor csordúl.¹⁴

Míg az áldott nap lemenne,
 Vállatok minek pihenne?
 Fel, fel, fel, fel!
 A barázdafélre fel!

Mindkét szöveg mellé tudunk tenni korabeli, illetve később lejegyzett (és máig ismert) népdalvariánsst. A *Dorog hajdúváros* a 18–19. század fordulója táján népszerű, *Rákosnál a pesti vásárról* kezdetű vers változata, az elbeszélő keret nélkül. Ez a Tiszántúl (magyar) és a Dunántúl (német) tréfás vetélkedője, csípős humorral fűszerezve.¹⁵

A *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. század 4. kötetében, a város- és falucsúfolók között (117. sz.) 22 változatot sorolnak fel a közreadók. Nótajelzéseként (*Így búsul-*

14 Csokonai Vitéz M. 1973. II. 264.

15 Horváth J. 1978. 83.

nak a galambok: bú, bú, bú) 1811-ből, a folklórvariánsok az 1840-es évekből ismertek. Dallammal csak Pálóczi Horváth Ádámnál maradt fenn.¹⁶

Némelyek azt mondják, hogy Dunán túl
Aki nem tud magyarul, megtanúl;
Dunán túl,
magyarúl,
Eb ne legyenek, nem hazudok,
megtanúl, magyarul.

Mások meg azt mondják, Hogy Tiszán túl
Aki nem tud magyarul, megtanúl;
Tiszán túl,
magyarúl,
Eb ne legyenek, nem hazudok,
megtanúl, magyarul.

A Dunán túl a bort isszák klázlibúl,
Kiszedik a rosztrádlit cintánbúl;
Dunán túl,
magyarúl,
Eb ne legyenek, nem hazudok,
megtanúl, magyarul.

A Tiszán túl a bort isszák kancsóbúl,
Hörpölik a paszulylevest csuporbúl;
Tiszán túl,
magyarúl,
Bezzeg ugyan lelkesen van magyarul.¹⁷

Csokonai egyik legismertebb költeménye az 1802-ben, Debrecenben íródott *Szerelmdal a' csikóbőrös Kulacshoz*, amelyről azt írja Horváth János, hogy „egy német daltémának magyaros variánsa. Helyzetdal, melyet azonban, mint később Petőfinek is hasonló természetű bordalait, az átlagos közvélemény a költő személyére ért, holott nyilvánvaló benne az alakító, szerep-játszó szándék humora.”¹⁸

Tudjuk, hogy korán népszerűvé vált, hiszen dallammal együtt terjedt. Már 1812-ben az egyik *Quodlibet*-ben olvashatjuk folklorizált változatát.¹⁹ Dallamáról Molnár Antal megállapította, hogy régi egyházi dallam hatása alatt keletkezett, és fríg hangnemben mozog. Ezzel kapcsolatban két dallamról beszél.²⁰ Az egyik Pálóczinál is előfordul a következő címen: *Csikóbőrös kulacs. Nota. a Gerliceként stb.*

Drá - ga Kin-tsem, Ga - lam - bots - kám,
Tsi - kó - bő - rös Ku - la - tsots - kám!
Értted ha - lok, értted é - lek,
Száz Le - á - nyért nem tse - rél - lek.

16 RMKT XVIII. 4. 528–532.

17 Bartha D. – Kiss J. 1953. 186, 103. sz.

18 Horváth J. 1978: 81.

19 CSÖM 5. 794.

20 CSÖM 5. 795.

A következő kottánk Tóth István 1832-es kéziratából való, némileg egyszerűsítve. Ez a dallam dúr ereszkedő, sőt kvintváltó típus, formailag ugyan a régi magyar népdalhoz hasonló, de nálunk így, dúr tonalitással összekapcsolódva valószínűleg a 18. században terjedt el.²¹

Drága kincsem, galam-bocs-kám, csi-kó-bő-rös ku - la - csocs-kám,
 ért-ted halok, ér - ted é - lek, százeányért nem cse - rél - lek.

Mindez érvényes egy másik bordalára, amelynek folklorizált szövegét és dallamát a korabeli gyűjtemények mellett Arany János is reánk örököltette.²²

Igyunk bará - tim, a komor Bú lángja nem csa-tá - zik
 Ha má - di bor - ral a gyomor E kis pokol meg - á - zik
 (Más hadd gyötör-je a fe-jét Tölt-se bo-lond eszten-de-jét
 I-gyál! ne e szől-lő-gerezd Le - vével öb - lö-det fereszd,
 Mi pedig po - cu-la - tim Igyunk vi-dor ba-rá - tim.)
 I - gyál, pajtás, mahol-nap Zsákjá - ba dug - hat a pap.

Ezekről már az előzőekben szóltunk, s megemlítettük, hogy dallamuk idegen eredetű. Nagy valószínűséggel eredeti magyar népdal volt viszont a *Cultura* című színmű következő részlete, amelynek dallama sajnos nincs lejegyezve.

Zsíros nyakam öleld mög,
 Édes Rózsám csókoll mög,
 Hogy a Krisztus álgyon mög.
 Fehér orcád mint a hó,
 Az enyimhez hasonló,
 Akasztófára való.

Ugyanitt, rögtön ezután előkerül a Rákóczi-nóta emléke és szövege, de felemlítődik a *Békaegérharcban* is. Ennek több korabeli – például a debreceni és a pataki diákmelodiáriumban található – lejegyzését ismerjük.

21 Dobszay L. 1984. 523, 609. sz.

22 Kodály Z. – Gyulai Á. 1952. 151, II/4.

A dudanóta és kanásztánc – a dudálás és annak utánzása – sem volt ismeretlen a költő és tanítványai számára! Példa erre a *Cultura* egyik jelenete:

KANAKÚZ De fiscarius Uram, nem is hallotta ám még, mit csinál az az árva
gyerök, aki minapába került ide az udvarba, az az Istók, a' tud
ám szépön borborázni, ollan szépön mögy a sorgya, hogy – –
FIRKÁSZ S volna abban annyi perfectió?
KANAKÚZ Hán bizon, hogy van – előhíjjam?
FIRKÁSZ Perse.
KANAKÚZ Istók te – Istók – Istók te – gyere má, – tán most is a hájas ku-
bakba kutatasz, – hej ebágyából esett, maj mögrakom a bőrdöet
gye' mán no, dudáll neköm most edgyet, mert én most bort ittam.

*Ez a gyermek kiállván a placra rongyos szűrbe, a szűr alatt tart hónalja alatt egy
vánkost, a csúcsát láthatlanul a szájába fogván tilleget duda hangot, a többi deákok
pedig közel egy rejtek házba mondják harmónice a duda hangot. Kanakúz pedig kanász
táncot jár rá.*²³

Csokonai ismerte a francia, stájer, lengyel táncot, de az első helyre a magyar táncot sorolta: az ugrós táncot, a verbunkot dicséri és dicsőíti a *Dorottyában*, és védelmébe veszi az idegen táncokkal szemben:²⁴

Csak a magyar tánc az, melly sohasem jára
A jó egészségnek semmi ártalmára, [...]
Csak a magyar tánc az, melly díszesbé teszi
Az embert és soha hívságra nem veszi [...]

Most nem erről szólunk, hiszen valóban érdemes volna hosszabban idézni véleményét és mondandóját, hanem egy olyan táncról, amit *Boszorkánytánc*ként emleget a korabeli hagyomány, és amelyet Csokonai is idéz. „A magyar népnek régi babonás hiedelme” – írja az első táncörténeszünk, Réthei Prikkel Marián –, „hogy a boszorkányok éjfélkor régi várak s elhagyott düledező házak omladékai között és különösen Szent Gellért hegyén (hova szénvonón, pemetén, seprűnyélen vagy vasvillán lovagolnak) az ördögökkel szoktak táncolni.”²⁵

Csokonai a vén Dorottyának Bordáccsal való táncát ekképp jellemzi:

Így táncol a tatos banyák paszitjában
Varázsló pemetjén a vasorrú bába.

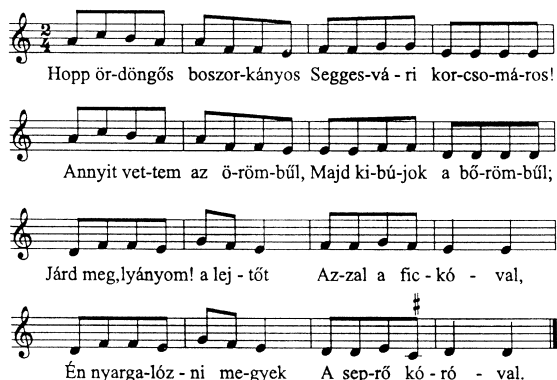
Nyilván, ha a néphitben élt az éjféli táncos orgia, akkor azt is elképzelték, hogy milyen táncot lejtettek, és miféle nótát fújtak. Egy ilyen emlék – sokkal inkább ráfogás – található a kortárs és barát, Pálóczi Horváth híres dalgyűjteményében, amelynek *Boszorkányos* vagy *Boszorkánytánc* a címe, s amelyre Pálóczi

23 Kodály Z. – Gyulai Á. 1952. 43. a–b változat

24 Csokonai Vitéz M. 1973. II. 420.

25 Csokonai Vitéz M. 1973. I. 499.

csúfondáros dalszöveget írt. Maga a dal és ritmusa kanásztáncra utal. Ezt, akár egy filmben, odaképezhetjük *Dorottya* említett jelenetéhez.²⁶

Hopp ör-döngös boszor-kányos Segges-vá - ri kor-cso-má-ros!
Annyit vet-tem az ö-röm-bűl, Majd ki-bú-jok a bő-röm-má-bűl;
Járd meg,lyányom! a lej - tőt Az-zal a fic - kó - val,
Én nyarga-lóz - ni me-gyek A sep-rő kó - ró - val.

Továbbra is a táncnál maradunk, mivel Csokonai két színművében, a *Culturában* és a *Tempefőiben* is megemlíthetődik a *kállai kettős*, amit oly szívesen eljárának. A tánc eredetét még vitatják kutatóink, de népdalgyűjtőink révén, majd Kodály feldolgozásában máig ismert a dallama.

Az *özvegy Karnyónéban* elhangzik egy négysoros vers, amelyet a haldokló asszony láttán – aki „ipen must van halutt”, mert arzéniumot vett be – Kuruzs mond el.

Meghólt, meghólt, és miatta
Már az ördög elragadta
E két urat is magához,
Jó lábat a' stafétához.

Vers vagy inkább mondóka? Nézem a kritikai kiadást, hogy hátha egy feljegyzés eligazít? S mert ilyenre nem akadtam, ezért hadd mondjam el gyanúmat. Ugyanis ez a diákos, a halál melletti vidám hang, de a forma is az úgynevezett vidám fejfákat, a tréfás sírfeliratokat juttatta eszembe. Illusztrálásként csak egyet idéznék a szelídebbek közül, hiszen nyilvánvaló, hogy ezt a mustrát számosan sok más, valóban tréfás sírverssel lehetne kibővíteni.

Ikrek sírkövén

Ketten jöttünk e világra,
Ketten mentünk föld porába.
Ketten várjuk mennyben a just,
Mit ad nekünk Jézus Krisztus.

26 Bartha D. – Kiss J. 1953. 232. Vörösmarty *Boszorkánytánc a pusztá csárda alatt* című kis költeményéből két sort idézünk: „Kidőlt, bedőlt az oldala, / Belejár az istennyila, / A forgószél dúdol rajta, / Boszorkánytánc van alatta.” Itt forgószélet jelent.

Összegzésként hadd idézzem Molnár Antal fontos megállapítását. Miután meglelíti, hogy a régebbi századok is éltek nyugati dallamok áthonosításával a magyar verselés emelésére – itt Balassit idézi –, felhívja a figyelmet arra, hogy az 1800 körül, a német klasszikus zene virágzásakor valóságos áradás következik be.

Két körülmény vág itt egybe, hogy ekkora keletje legyen nálunk az idegen dallammal adott hazai versnek. Az egyik a nemzetközi érvényű nagymuzsika aranykora: kihatásával a mi műveltjeinket sem kapta meg kevésbé, mint általában a peremországok haladni vágyó köreit. (Haydn, Mozart, Beethoven egyik legközvetlenebb »lerakata« Magyarországra.) Hogy a versekkel együtt elterjedő dallamok mégsem kiválóak a többségükben, annak oka az irodalmi körök sekélyesebb zenei ízlésében keresendő. [...] a másik ok: reformkori nagy föllendülésünk minden ágazatban; az a kor a nemzeti művelődés hatalmas pótlási időszaka. Mindent egyszerre igyekezett kulturális téren kiegészíteni, ami csak valaha csonkán maradt. [...]

A helyreállító művelődési mozgalmakban többnyire az irodalom vezet. Nálunk is ez maradt volt aránylag legérintetlenebb a történelmi katasztrófáktól. Ellenben a többi művészeti téren, elsősorban zenein: módfelett elmaradtunk. Ezzel szemben óriási a nemzeti lendület nyelvi és irodalmi szándékokban. Ha nem is mindig kifinomult érzékkel, de nagyarányú nemzeti, hazafias akarattal és sokszor a tősgyökerestül vezetett nyelvtudással készült itt néhány évtized alatt az építkező anyag. Nélküle nemcsak Vörösmarty, de később Petőfi, Arany sem képzelhető el.²⁷

Hasonlóan vélekedik Horváth János is: [Csokonai] „idegen versalakú dalokat nagy számmal költött s azok megfelelő dallammal a múlt század első évtizedeinek legnépszerűbb dalkincsévé váltak, mert idegen formájuk s dallamuk ellenére is költőjük egyéniségének különleges magyar ízével voltak teljesek.”²⁸

A bicskei népdalokat is lejegyző Csokonairól tehát elmondhatjuk, hogy Pálóczi Horváth Ádámmal együtt – mint egy évszázad múlva Kodály és Bartók, akik egymást erősítették, hitben és tudásban – az elsők közül való, akinek figyelme nemcsak elméletben, az írószobában, de gyakorlatban is ráirányult a falusi, tősgyökeres énekekre. Az akkori viszonylatban úttörő volt az ilyen látásmód, s a két költő-barát valóban *cum grano salis: népdalgyűjtő*. Ha ez igaz, akkor sorrendben ő az első, s ezért Bicskére én egy Csokonai-szobrot már régóta odaálmodtam.

27 Molnár A. 1955. 123.

28 Horváth J. 1978. 82.

Irodalom

B. Kovács István

1994 *Baracai népköltészet*. Bratislava – Budapest.

Bartha Dénes

1935 *A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból*. Budapest.

Bartha Dénes – Kiss József

1953 *Ötödfélszáz Énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*. S. a. r. ~. Budapest.

Csokonai Vitéz Mihály

1973 *Minden Munkája*. Budapest.

CSÖM = Csokonai Vitéz Mihály *Összes Művei*

4. *Költemények* 4. S. a. r. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1994.

5. *Költemények* 5. S. a. r. Szilágyi Ferenc. Budapest, 2002.

Dobszay László

1984 *A magyar dal könyve*. Budapest.

Horváth János

1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 2. kiadás. Budapest.

Kodály Zoltán – Gyulai Ágost

1952 *Arany János népdalgyűjteménye*. Budapest.

MNT = *A magyar népzene tára*

III/A–B *Lakodalom*. S. a. r. Kiss Lajos. Budapest, 1955.

Molnár Antal

1955 Nyugatias magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In *Zenatudományi Tanulmányok IV. A magyar zene történetéből*. Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 103–162.

Móser Zoltán

1994 *Jelek és ünnepek*. Budapest.

RMKT XVIII. = *Régi magyar költők tára, XVIII. század*

IV. *Közköltészet 1. Mulattatók*. S. a. r. Küllős Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, 2000.

R. Várkonyi Ágnes

1973 *A pozitivisták történelemszemlélete a magyar történetírásban*. Budapest.

Sonkoly István

1967 A „Karnyóné” dallamai. *Ethnographia* LXXVIII. 585–592.

Emléktöredékek Vörösmarty Mihályról

Mivel székesfehérvári gimnazista, majd debreceni egyetemi hallgató koromban Kápolnásnyéken éltem, már akkor gyűjtöttem a Vörösmarty Mihályhoz és családjához kapcsolódó kultúrtörténeti-néprajzi emlékeket. Erre biztatott Kresz Mária (1919–1989) is, akinek családjáé volt 1949-ig a nyéki ispánlak, a költő gyermekkori lakóháza, így ő is sokat foglalkozott Vörösmartyval. A nyéki Vörösmarty-házakról szóló cikke több félreértést tisztáz.¹ Kresz Mária figyelmét Móricz Zsigmond hívta fel arra, hogy Kápolnásnyéken két Vörösmarty-ház, a velencei Bence-hegyen pedig a Vörösmarty-présház áll, amelyeket neki, mint néprajz szakos egyetemi hallgatónak dokumentálnia kell. A másik cikkét kérésemre írta: velencei és nyéki keresztelési anyakönyvek alapján megvizsgálta, hogy Vörösmarty édesapját és édesanyját kik hívták meg keresztszülőnek, komának, a helyi nemesi, uradalmi alkalmazotti, honorácior rétegen belül milyenek voltak a társadalmi kapcsolataik.²

Móricz kérésére Kresz Mária 1942-ben fényképeket készített a Vörösmarty-présházról, amelyben – férje halála után – sokáig élt a költő édesanyja. A fehérre meszelt falú, nádtetős, homlokfalán szőlővel befuttatott épület deszka oromfalán egy szerény tábla hirdette: *Vörösmarty emlék*. Kresz Máriának 1968-ban a népi építészeti gyűjtés keretében ismét alkalma nyílt a romos Vörösmarty-présház fotózására, amely akkor Svanner Lajos tulajdona volt. „Fala felváltva nyers kő és téglá” – jegyezte fel róla.³ A pince műemlékké nyilvánítására 1960-ban került sor: „Az Építésügyi Minisztérium Város- és Községrendezési Főosztálya 24.488/1960. sz. leiratában közölte, hogy a tárgyi épületet felvette a műemlék jellegű épületek jegyzékébe, mivel az Vörösmarty Mihály tulajdona volt.” – olvashatjuk a Székesfehérvári Járási Tanács VB. Ipari és Műszaki Csoportjától a Székesfehérvári Múzeumhoz küldött értesítésben. Az épületet az 1960-as évek végén állították helyre. Falára a következő szövegű emléktábla került: „MŰ-EMLÉK JELLEGŰ PRÉSHÁZ. Épült a XVIII–XIX. század fordulóján. Egykor Vörösmarty Mihályé volt.”

Vörösmarty édesapja nem csupán Fejér megyei nemes, hanem ingatlanbirtoklás révén székesfehérvári polgár is volt. A városi ingatlant, egy Zámolyi utcai házat, édesanyjától, özvegy *Vörös Marty* Ferencné Simogha Erzsébettől örökölte

1 Kresz M. 1977.

2 Kresz M. 1983.

3 Kresz M. 1968.

1807-ben. Székesfehérvári polgárnak az 1807. december 7-ei tanácsülésen vették fel, amelynek jegyzőkönyvébe az örökhagyó végrendeletét is beiktatták. A rá vonatkozó szakasz így hangzik:

Mihály fiam, allig oskoláit végezte, azulta maga fáradságával keresvén élelmet, nékem ez eránt semmi költséget vagy alkalmatlanságot nem szerzett, sőt még házosságára is, amit pedig tartoztam volna, néki semmit sem adtam [...] minthogy még eddig soha sem segitettem, átal adom neki örököszen itten Fejérvárott, a Zámolyi utzában lévő házamat, minden hozzátartozandó földekkel és réthekkel, négy ezer foréntokban.⁴

Dormuth Árpád 1934-ben így mutatta be a fehérvári Vörösmarty-házat:

A ház közel volt a Vásártérhez, nagy vásárok alkalmával, amikor bejöttek Nyékről Fehérvárra, volt hol megszálljanak. 1814-ig Nagy Albert lakik benne, de úgy látszik, hogy a szomszéd Langmáhr József a ház gondozója. 1815-től német ember a lakójuk: Elberth Ádám. A két ház (Vörösmartyé és Langmáhré) külsőleg és belsőleg teljesen azonos. A kapuajtón bemenne oszlopos tornácra jutott az ember, melyből alacsony ajtó nyílt a konyhába. Ebből a régi magyar parasztházak mintájára nyitott u.n. kürtős konyhából jobbra és balra két tágas szoba nyílt. Az első két kicsiny ablakával az utcára nézett, a másik az udvarra. A mennyezet gerendás mennyezet, melyet a középén átfektetett harántgerenda támasztott alá. Mindkét szobában a belső sarok mentén a konyhából fűtött kályhák állottak, melyeket az akkori fejlett fehérvári kályhasípar nagy kockás fehér csempével burkolt be. A lakás mellett hátrább az udvar és szérűskert felé húzódtak az istállók. A házhoz 4 szántó és 2 rét tartozott.⁵

Székesfehérváron a II. világháború súlyos harcaiban a Vörösmarty-ház megsemmisült, de helye (Királykút u. 5.) megérdemelné az emléktáblával való megjelölést.

A Vörösmarty-család fehérvári, katolikus ága – amelyből a költő származott – még a török alóli felszabadulás évében, 1688-ban házingatlant szerzett a Belvárosban. *Vörös* Gergely veszprémi porkoláb számára a Kamarai Adminisztrátúra a Belváros 62. számú házát jelölte ki, amely a Megyeház utca 7. szám alatti későbbi kanonokházzal azonos.⁶

Nyéken a régi uradalmi ispánlak, amelyben Vörösmarty Mihály 1800. december 1-jén meglátta a napvilágot, egy régi, roskadozó épület lehetett. Amikor 1793. december 6-án Farkas Imrétől Kuliffay Ferenc ispán átvette hivatalát, eszközlétárt készítettek, amelyben „egy rongyos ház”-ként szerepel. Bizonyára a tulajdonos, gróf Nádasdy Mihály figyelmét szerette volna ezzel is felhívni az új ispán arra, hogy Nyéken új ispánlakot kellene építeni. Ennek ellenére még Vörösmarty Mihály ispán is ide költözött, itt született három gyermeke, s talán az utóbbi

4 Pettkó B. 1900. 54.

5 Dormuth Á. 1934. 19–20.

6 Dormuth Á. 1934. 10–11.

körülményre való tekintettel építtetett számára a gróf 1802-ben új ispánlakot, a mai Vörösmarty Emlékmúzeum épületét. Építési költségeinek kimutatását Vörösmarty Mihály ispán állította össze és írta le 1802. december 31-én (*Kápolnás Nyéki Pusztaban épült Ujj Háza tétetett költségnék specificatiojja Anno 1802*). Összesen 3918 forint 23 1/2 krajcárba került az építkezés.⁷

II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor színes nyomatú képével gyakran találkozunk a magyar falusi lakószobák falán. Velencén, Csík Mihály bádogosmester házában Vörösmarty Mihály színes nyomatú képét láttam. *Fóti dal*ának szövege bekerült Kátai Király István (1810–1875) perkátai földműves kéziratos daloskönyvébe.⁸ Mind a 17 versszakát olvashatjuk, a leírás szinte szó szerint egyezik az eredetivel. Csupán a címe hiányzik: *Más dal* megnevezés alatt szerepel. Szinte betűhíven jelent meg Vörösmarty Mihály *A kérő* című verse, rábaközi gyűjtésből Erdélyi János *Népdalok és mondák* című népköltési gyűjteményében. *Pusztá csárda* című verse szintén megtalálható itt; az eredetivel szinte teljesen egyező másolat, de a negyedik versszaka hiányzik.⁹ Ezeket a verseit még a költő életében énekelték. Természetesen az 1843-ban Egressy Béni által megzenésített *Szózatot* is. Deák Ferencet és Vörösmarty Mihályt 1846-os erdélyi útjuk során a kolozsvári fiatalok a *Szózat* eléneklésével fogadták.¹⁰

Vörösmarty alakjára, a levert szabadságharc után baracskai, kápolnásnyéki gazdálkodására nem csupán szülőfalujában, hanem a szomszédos községekben is emlékeznek. Baracskai bérletéhez a kajászószentpéteri Öreghegyen szőlő is tartozott, amit 1960 táján kivágtak, pincéjét, préházát lebontották. Még az I. világháború előtt a kajászószentpéteri öreg csósz egy helybeli diáknak így mesélt Vörösmartyról:

Fiatalember, maga diák? Hallotta-e, hogy valamikor itt járt az Öreghegyen, a szőlőkben egy ember, itt volt pincéje, azt mondták róla, hogy költő. Jött-ment a dülők közt, szóba elegyedett az ott dolgozókkal, ha tüzet raktunk, közénk ült, micsoda rigmusokat mondott! Azt mondták, a *Szózatot* is ő írta, a *Hazádnak rendületlenül!*

Az egykori diák, dr. Takáts Sándor (1896–1976) rendőrtiszt mesélte ezt a történetet Czanik Bélának, Kajászószentpéter néprajzi érdeklődésű református lelkészének.¹¹ Kajászószentpéteren tehát még 1910 körül is emlegették a költőt, aki Baracskáról, a szentiváni pusztáról gyalogszerrel járt át pincéjéhez, dűlőutakon, magányosan. Egy évtizeddel korábban még nagy társaságban, Fáy András szőlőjében szavalta a *Fóti dalt*, ahogy azt egy korabeli rajzon is megörökítették.¹² Az

7 Országos Levéltár, Nádasdy-levéltár, P 507, 150. csomó.

8 Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, 309.

9 Erdélyi J. 1847. II. 304–306.

10 Tóth B. 1898. III. 55–56.

11 Czanik B. 2001. 29.

12 Vajthó L. 1939. 556.

iváncsai szigeten való mulatásáról a költői hajlamú jegyző, Kajdacsy István emlékezett meg Pesty Frigyesnek 1864-ben küldött földrajzinév-gyűjteményében:

Kis sziget a Duna közepén áll, mintegy 5 holdnyi területtel, jegyenyé-nyár, szil, fűz, szilva, ákász, tölgy és más vad fákkal ékesülve. Május hóban a fák árnyékában illatos gyöngyvirág gyönyörködteti az embert. Itt a szigeten mulatott egyszer az idevaló urakkal széles kedvére elhunyt hírneves költőnk, Vörösmarty. Ekkor mutatott jó kedélyét most is emlegetik.”¹³

Káli-medencei néprajzi kutatásaim során, az 1980-as években hallottam, hogy a köveskáli Vörösmarty-család neve eredetileg *Vörös* volt, csak később egészítették ki, változtatták nemesi hangzásúvá. Ez a jelenség, a rövidítésre való törekvés, a *Szózat* költőjének, a Nyéken született Vörösmarty Mihálynak a családi nevére is vonatkozik. Köveskáli adatközlőm, az 1898-as születésű Németh Lajos, aki a Vörösmarty-családdal rokonságban állt, így beszélt a névváltoztatásról:

Vörös József a Vörös Dánielnek volt a fia. Jómódú, gazdag ember volt, ténsúr-nak hívták. Volt Vörös Dánielnek egy testvére, Vörös Mihály mérnök. Vörös Zsófia volt az én nagyanyám. Az 1914-es háború körül a Vörösök Vörösmarty-nak írták magukat, a Vörös Zsófia nevét is Vörösmarty-nak írták már 1900 körül. Édesapám szokta a Vörös Józsefnek mondani: *Fene maga, József öcsém, nem Vörösmarty, még nem is Vörös, csak Veres!* A Vörös Dániel nem volt nemes ember.

Egy másik adatközlőm az 1915-ben született Leopold Ferencné Győrffy Sára így emlékezett meg a névváltoztatásról:

A Vörösmarty Józsefet csak Vörösnek nevezték. Gazdag ember volt, annyi bora termett, mint most a téesznek. Köveskálra való birtokos nemesek voltak. Eredetileg csak Vörösök voltak, csak úgy ragasztották a nevükhöz a *-martyt* és a nemességet. Vörös József az 1930-as években halt meg, sírköve az alsó-temetőben van. Vörös Józsinak emlegették. Azt is emlegették, hogy rokonságban voltak a költővel.

A Káli-medencéből, Monoszlóról származó, Székesfehérváron élő Csekő Géza (szül. 1940) említette, hogy anyai dédnagyapja, Csekő Dénes lányát, Klárát Vörös Károly vette feleségül. Sorsukkal elégedetlenek lévén, kivándoroltak Amerikába, de tartották a kapcsolatot az itthoniakkal. Csekő Géza édesanyja, az 1908-ban született Csekő Jolán, gyakran emlegette őket *Vörös* néven. Később, már 1945 után, a családi levelek közül előkerült egy Amerikából származó irat, amelyen csodálkozva olvasták, hogy a kivándorolt rokon család nem *Vörös*, hanem *Vörösmarty* néven szerepel. Klára asszony neve angolos formában, ékezetek nélkül állt a papírlapon: *Clara Vorosmarty*.¹⁴

13 Pesty F. 1977. 223.

14 Gelencsér J. 1996. 8.

Ezt a névhasználati bizonytalanságot a levéltári források, a nemesi összeírások, a régi iratok is tükrözik. Pettkó Béla a Vörösmarty-család genealógiájával foglalkozó közleményében már 1900-ban rámutatott e névhasználati bizonytalanság összetevőire:

A család nevét *Vörösmarty* helyett, különösen az anyakönyvekben, még pedig úgy a reformátusokban, mint a katolikusokban *Vörös*-nek találjuk írva [...] Ez a névrövidítés, habár a tanuvallatások a bába tudatlanságát adják okul, nem mindig csak erre és a népnek a hosszabb név megrövidítése iránti hajlamára vezethető vissza, hanem arra is, hogy maga a család is gyakran élt ezzel a rövidítéssel, s a családdal rokon családok is gyakran írnak *Vöröst*, a *Marty*-t pedig zárjelbe teszik.¹⁵

Pettkó Béla ezt követően példák sorát idézi anyakönyvekből, jegyzőkönyvekből, ahol a családi név rövid formáját használták. Magam az írásos forrásokból és a szóbeli hagyományból is gyűjtöttem ide vonatkozó adatokat. Köveskál 1752. évi nemesi összeírásában új nemes családfőként tűnt fel két Vörösmarti István, valószínűleg apa és felnőtt, nős fia. 1767-ben a köveskáli Nemes Communitas (nemesi közösség) tagjai között találjuk nemes Vörös Andrást. A köveskáli református eklézsia 1769. évi lélekösszeírása özvegy Vörös János nevét tüntette föl.¹⁶ A Zala Megyei Levéltárban található monoszlói bíróláda iratai közül 1780-ból maradt fenn a zánkai szőlők összeírása. Zánkán ekkor öt köveskáli bebirtokló szőlőtulajdonost írtak össze. Közülük három nemes, kettő nemtelen. Utóbbiak: Vörösmarty Ferenc 4 kapás, Vörösmarty Pál 5 kapás szőlővel rendelkeztek. Mindkettőt Vörösmartyként, de nem nemesként írták össze. Ugyancsak a monoszlói bíróláda örzi 1807-ből a köveskáliak és a kővágóörsiek Kornyi-tónál történt verekedése ügyében felvett tanuvallatási jegyzőkönyvet. Az ügyben ötödikként hallgatták meg „Nemes Vörös Pál Köveskáli Helységben lakozó Helvetica valláson lévő mintegy 56 esztendő” tanút, aki élet-koránál fogva akár a 27 évvel korábban összeírt zánkai szőlőbirtokos is lehet.

Szülőfalumban, Zámolyon (Fejér m.) is él Vörösmarty nevű család. Zámoly község tanácsbírója, majd tanácselnöke az 1950-es, 60-as években Vörösmarty József volt, akit a nép mindig *Vörös Józsi*ként emlegetett. Nevét mindenkitől csak ebben a formában hallottam. Három lánya közül kettővel egy időben jártam általános iskolába. Nagyon elcsodálkoztam azon, hogy a lányokat az iskola nem zámolyi származású tanítói Vörösmarty-nak nevezték. Szüleimtől tudtam meg, hogy nevük hivatalosan Vörösmarty, de a faluban mindenki csak Vörösként ismeri őket. Zámoly községi kovácsa az 1910–20-as években Vörösmarty Imre volt. Az idős mestert az egész falu *Vörös Imre*ként emlegette.

Nagy költőnkéről, az 1800. december 1-jén született Vörösmarty Mihályról a nadapi plébános ezt jegyezte be latin nyelven a megkereszteltek anyakönyvébe:

15 Pettkó B. 1900. 53.

16 Veress D. Cs. 1989. 64., 70.

„A gyermek neve Mihály, apja neve Vörös Mihály, keresztszülők Cimmermann Fülöp és neje Erzsébet. Születés helye Nyék. Az apa foglalkozása uradalmi ispán.”¹⁷ 1816-ban Mihály nagybátyja és gyámja, Vörösmarty Ferenc pörölt a menyénél, mert a nadapi plébános hibásan Vörösnek írta be a fiú nevét. Nemes tanúkat hallgattak ki, akik azt igazolták, hogy a rövidséget a plébánosnak adatokat szolgáltató bába tudatlansága okozta. A bába bizonyára csak Vörös formájában hallotta a nyéki ispán nevét.¹⁸

A költő apja maga is több formában használta családi nevét, ahogy ezt a 19. század első éveiből tőle ránk maradt iratok bizonyítják. 1802-ben kelt az új kápolnásnyéki ispánlak – a mai Vörösmarty Emlékmúzeum – építési költségének kimutatása, amit így írt alá: *Vörös Mihály Ispány*. Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltára őrzi a költő édesapjának hat levelét, amelyekben mint ispán részletesen beszámol a Nyék pusztai gazdálkodásról munkaadójának, Nádasdy grófnak.¹⁹ Névhasználatának változását tükröző leveleit 1803 és 1814 között így írta alá: *Vörös Mihály Ispán* (1803) *Vörös Marty* Mihály Ispán (1806-ban két levélben is), *Vörösmarty* Mihály Számtartó (1813-ban két levélben is), *Vörösmarty* Mihály (1814). Egy bő évtized során nevének három formája közül egyszer a *Vörös*, kétszer a *Vörös Marty*, háromszor a *Vörösmarty* szerepel. Ez önmagában is jelzi névhasználatának az 1810-es évek elején a *Vörösmarty* formánál való megállapodását.

Vörösmarty édesapja 1807-ben osztályos egyezséget kötött felesége, Csáthy Anna örökségére.²⁰ Az osztályos egyezség okiratában mindenütt *Vörös Uramnak* említették, ezzel szemben ő ugyanezt az okmányt mint *Vörösmarty Mihály* írta alá. Nem zavarta őt, hogy sógornői Vörösként emlegetik. Két esztendő múlva Fejér megye 1809. évi nemesi összeírásában ezt írták róla: „Vörös Mihály: 40 éves, 6 gyermeke van, gróf Nádasdy ispánja. Nyék.”²¹

Magát a költőt a nadapi keresztelési anyakönyvön kívül sehol nem nevezték Vörösnek. A székesfehérvári ciszterci gimnázium latin nyelvű értesítőiben öt éven keresztül *Vörösmarty Michael* néven szerepel. Ugyanez a név olvasható a Pesti Egyetemen végzett filozófiai tanfolyamról szóló bizonyítványán és ügyvédi oklevelén is.²² Mivel a nevével kapcsolatban már keresztelesekor, majd ifjúkorában probléma merült fel, a későbbiekben bizonyára gondosan ügyelt névhasználatára, így a gimnáziumi, egyetemi matrikulákba már nem kerülhetett be a Vörös alak. Írásaiban, verseiben sem Vörösnek, hanem az előkelőbb hangzású *Martynak*, *Martinak* nevezte magát. Például 1823-ban keletkezett *Templomba záratásomkor* című versében:

17 Czapáry L. szerk. 1900. 47.

18 Pettkó B. 1900. 53.

19 Magyar Országos Levéltár, Nádasdy-levéltár, P 507, 150. csomó.

20 Pettkó B. 1900. 54.

21 Schneider M. 1934a. 64.

22 Czapáry L. (szerk.) 1900. 61 – 68.

Marty, Marty még mi lesz belőled,
Már ha szent egyházában sem enged
Nyugtot a kemény sors istene?

1829–1834 között írt *Pályalombok* ciklusában a színműírástól tanácsolta el magát:

Marti te a szintől, jobb volna ha messze maradnál,
Ólom eszed nem bír futni az élet után.

Végh Ignác, Fejér vármegye főjegyzője 1820-ban egy kiküldött bizottság élén a pátkai református keresztelési anyakönyvben 1752–1815 között hibásan anyakönyvezett 13 Vörösmarty fiú nevét javította ki. A vármegye számára készített jelentése szerint:

[...] mind azon Vörösmarty nemzetségbelieket kik nevöknek megigazítása végett a Tekéntetes Vármegyéhez folyamodtak szemre hívtuk, kik is ugyan a Tekéntetes Vármegyétől nyert Nemesi Bizonyosság Levelöket előmutatván, minthogy már ebben világosan említettik, hogy most említett Vörösmartyak, nevöknek Vörös névvel történt feltserélése eránt tanuvallatást vitetvén véghez, hitelesen bém bizonyították, hogy valamint töbnyire a Helységben rövidség okáért Vörösmarty helyett Vöröseknek vagy Vereseknek hivattattak, ugy kereszteltetések alkalmatosságával Vezeték nevök hibássan irattatott a kereszteltek Jegyző Könyvében, következésképpen e részben semmi további kérdés fent nem forogván, mi az említett Keresztelő könyvet megigazítottuk [...] Mi mind ezen Helyeken a *Veres* név után hozzá ragasztottuk ezen szavakat *rectius Vörösmarty, correctum per Deputatos* [...] ²³

A Vörösmarty-család nevével még 1844-ben is foglalkozott a Fejér vármegye közgyűlése által kiküldött bizottság, amelynek tagjai Szücs Péter, a vármegye aljegyzője, Zlinszky István táblabíró, Meszleny Károly főszolgabíró, Nagy Károly esküdt és Ambrózy Ferenc tiszti alügyész voltak. Határozatuk a velencei Református Egyház Keresztelési (1801–1850) Anyakönyve 175. oldalán olvasható:

Alolírottak, T. Ns. Fejér Vármegyének 1844-ik esztendei közgyűlési jegyzőkönyvében 2614-ik szám alatt, Velencei Nemes Vörösmarty vérségbeliek abbeli folyamodásuk következtébe, miszerént megyebeli Pátka és Velencei anyakönyvekben családi nevük hibásan „Vörösmarty” helyett „Vörösnek” irattatván be, ezt kiigazíttatni kérik, kiküldetve lévén: a Velentzei Helvetziai vallástételt tartó Ekklesia anyakönyvét megvizsgálván abban a folyamodó Jósefnek vezeték nevét, a 74-ik lapon – hol János – és ismét a 97-ik lapon – hol Ferencz fiai bejegyezve vannak, „Veres” névvel beírva lenni találtuk, – és miután előbb, ugyancsak fentebbi kiküldetésünk folytába, Pátkán megjelenvén és az ottani anyakönyvet megvizsgálván, a hit alatt kihallgatott, és

23 Schneider M. 1934b. 57–58.

általunk meghitelesített tanuk vallásából, a folyamodó apjának Sámuelnek „Vörösmarty” név helyett „Veres-nek” lett hibás beírása kiderült s általunk „Vörösmarty” névre kiigazított volna — e szerént ezen anyakönyvben is, a folyamodónak hibásan bevezetett „Veres” vezeték nevét, a fentebb említett helyeken „Vörösmarty”-ra kiigazítottuk.

Nemesi neveink rövid formában való használatára igen szép irodalmi példa a *Kerek Ferkó* név. Móricz Zsigmond *Kerek Ferkó* című regényében a dzsentrifóhózt mindenki Kerek Ferkónak emlegeti, pedig valójában Kerekegyházy Ferenc a tisztességes neve. Móricz Zsigmond, élete utolsó irodalomtörténeti témájaként Vörösmarty Mihály nevével foglalkozott. Erről írta utolsó riportját, amely az általa szerkesztett *Kelet Népe* folyóirat utolsó számában jelent meg 1942. szeptember elsején, halála előtt három nappal, *Boldog Margit regéje (Spiritiszták közt)* címmel. Móriczot nagyon érdekelt Vörösmarty nevének alakulása:

Már nagyon régen hallottam, hogy az anyakönyvbe az van beírva, hogy apja Vörös Mihály. De sohase volt alkalmam, hogy kimenjek Nyékre megnézni az eredeti anyakönyvet [...] Nekem tetszett, hogy Vörös Mihály a Zalán futásához ezt a lobogó nevet kovácsolta ki, hogy Vörösmarty [...] Milyen szép és méltó név. Pláne történelmi múltja is van. Pázmány korában volt egy Veresmarty Mihály, aki református lelkipásztorból rekatholizált, később kath. püspök lett belőle.²⁴

Annyira izgatta őt a kérdés, hogy kérte spiritiszta barátját, Hillebrand Jenőt, a Magyar Nemzeti Múzeum régészét, hogy idézze meg Vörösmarty Mihály szellemét, kérdezze meg a feltételezett névváltoztatásról. Vörösmarty szelleme egy óbudai kiskocsmában jelent meg a spiritiszta szeánsz résztvevőinek. Hillebrand kérdésére ezt válaszolta: „Móricz Zsigmondnak igaza van. Az én dédapám, a negyedik nagyapám, Piros Márton volt.”²⁵

Móricz a szellem közlésén még inkább felbuzdulva elhatározta, hogy alaposan kivizsgálja a Piros – Vörös – Vörösmarty kérdést. 1942. június 21-én Székesfehérvárról Budapestre utaztában Kápolnásnyéken leszállt a vonatról, hogy a költő szülőföldjén tájékozódjon. A katolikus lelkészi hivatalban Bertha Pál lelkésztől megtudta, hogy Vörösmarty Mihályt nem a református törzslakosságú Nyéken, hanem a szomszédos, katolikus Nadapon keresztelték. „Kis sváb-község, láttam az anyakönyvet, s engem is meglepett, hogy Vörös Mihály”²⁶ — mondta Bertha Pál.

Móricz Nyéken Vörösmarty gyermekkori lakóházát — a mai Vörösmarty Emlékmúzeumot — is meglátogatta, amely akkor Kresz Géza hegedűművész tulajdona volt. Látogatásáról így számolt be utolsó riportjában:

24 Móricz Zs. 1942. 3–4.

25 Móricz Zs. 1942. 4.

26 Móricz Zs. 1942. 7.

A ház mai gazdája ismert nevű hegedűművész, felesége angol születésű nő, de Vörösmarty-gyűjtők és a kegyelet teljes. Hogy a Vörösmarty apja csak Vörös Mihály volt volna, sose hallották, pedig a családjuk mindjárt a Vörösmarty halála utáni időkben vette meg a házat földdel az akkor szétfoszlott grófi birtokból. Régen ez volt a tisztartók lakása. Van egy Album a ház gazdag könyvgyűjteményében. Ez a székesfehérvári Vörösmarty Társaság Albuma, melyet 1900-ban adtak ki, mikor emléktáblával látták el a házat. Jó nagy síri táblát ragasztottak a falra; aki benne lakik, mindig érezheti, hogy kriptában él. Annyit látok egyelőre a könyvben, hogy Vörösmarty már az első gimnáziumba azon a néven van beírva, hogy Vörösmarty, a mai írásmóddal. Akkor megdől az ötlet, hogy ő vette fel költői névnek. Este nekilátok vacsora után az Album lapozásának. Hát uramfia benne van fényképmásolatban a keresztelési bejegyzés egész oldala: *a gyermek neve Mihály, apja neve Vörös Mihály, keresztszüllők Cimmermann Fülöp és neje Erzsébet. Születés helye Nyék, az apa foglalkozása uradalmi ispán.* Hogy van az, hogy a szellem minderről semmit sem tud? A spiritisztáknak nagyon lealkonyult előttem. Nem is említem a költő szellemének nyilatkozatát a Piros névről [...] Szégyellem, hogy beugrottam.²⁷

A házigazda lánya, Kresz Mária néprajz szakos egyetemi hallgató, Móricz Zsigmondot le is fényképezte a nyéki Vörösmarty-ház előtt. Móricz kérésére fényképet készített arról a házról is, amelyben Vörösmarty Mihály mint bérlő 1853–1855 között lakott. Ez az épület Móricz látogatása idején Kápolnásnyék község szegényháza volt, két év múlva a háborúban rombadőlt. Több rajz, fénykép is fennmaradt róla. Lerajzolta Jókai Mór, s rajzát a *Vasárnapi Ujság* 1856-ban közölte.²⁸ Egy másik rajzra a közelmúltban bukkantam a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában, ahol Herman Ottó hagyatékában található egy tusrajz *Vörösmarthly lakóháza* felirattal (EA 2148.). Ezen a rajzon és a székesfehérvári Vörösmarty Társaság által 1900-ban kiadott *Vörösmarty-emlékkönyvben* megjelent fényképen a ház még nádtetős, Kresz Mária 1942-es fotóján már cseréppel fedett.²⁹

A Vörösmarty-házakkal a folklorista Küllös Imola tiszteletére összeállított emléktörödékeink sorában már áttértünk a tárgyi világ területére. Ezek számát csupán eggyel, a *Vörösmarty-ablakkal* gyarapítjuk. Tislér Géza csopaki református lelkész, egyházkerületi főjegyző említette, hogy pápai diák korában, 1953-ban Góbel Iona tanárnőnél lakott a Tókert nevű városrészben. A tanárnő egy falusi ház apró ablakát őrizte, amelynek üvegébe – a hagyomány szerint – Vörösmarty Mihály eljegyzése táján gyűrűjével belekarcolta a nevét. Úgy tudta, hogy a Vörösmarty-ablak egy Komárom megyei házból származik.³⁰ Vörösmarty Mihály a Komárom megyei Csép községből nősült.³¹ Valószínűsíthetjük, hogy a

27 Móricz Zs. 1942. 8.

28 Jókai M. 1856. 1.

29 Czapáry L. szerk. 1900. 150; Kresz M. 1977. 44.

30 Gelencsér J. 1996. 8.

31 Gyüszli L. 1995. 74–75. Vörösmarty korában Csep alakban említik.

Vörösmarty-ablak Csépről került Pápára. További sorsa, jelenlegi őrzési helye számomra ismeretlen.

Az utóbbi évtizedekben néhány székesfehérvári Vörösmarty-hagyomány elhalványult, megváltozott vagy megszűnt.³² 1989-es újraalakulása óta a Vörösmarty Társaság minden esztendőben a költő születésnapján (december 1.) megkoszorúzza a fehérvári Vörösmarty-szobrot. Az avatását (1866) követő évtizedekben nem Vörösmarty születésnapján, hanem a névnapját (szeptember 29.) megelőző napon koszorúzták meg a szobrot. A *Mihály-napi búcsújárás* alkalmával zászlós, zenés menetben vonultak a városon keresztül a Vörösmarty-szoborhoz, ahol ünnepi beszéd után következett a koszorúzás. Születésnapján a Vörösmarty Kör összes helyiségeiben díszvacsorát rendezett. Halálának évfordulóján (november 19.) a ciszterci templomban gyászmisén emlékeztek meg róla. Az utóbbi években a Ciszterci Szent István Gimnázium tanulói és tanárai fáklyás felvonulást rendeznek hajdani diákjuk, Vörösmarty Mihály születésnapjának estéjén.

Szülőhelye, Kápolnásnyék Szent Mihály napi rendezvényt, 2000-ben felállított szobrának megkoszorúzásával, irodalmi műsorral és utcabállal ünnepi névnapját. Nyéken minden jelentős Vörösmarty-évfordulón (1900, 1950, 2000) megemlékeztek a *Szózat* költőjéről. Maradandó nyomai ennek: a Vörösmarty Emlékmúzeum, Vörösmarty-szobrok, -emléktáblák. Keresztelőhelyét, Nadapot, s a levert szabadságharc utáni lakhelyét, Baracskát is megérintette a Vörösmarty-kultusz. Nadap Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1950. november 18-ai, a korszellemet is tükröző határozatában olvasható: „Vörösmarty Mihály születésének emléknapja Kápolnásnyék községben lesz megtartva. Ezen alkalomra a község is ünnepélyesen vonuljon fel és a felvonulást 5 kocsival feldíszítve és jelszavas táblákat magukkal víve végezzük, mert a mi községünknek is örömapja lesz [...]”³³ Nadapon 2000-ben a Millenniumi Parkban felavatták Vörösmarty bronz mellszobrát. Baracskán 2001 óta a Vörösmarty-emlékoszlop körüli parkban hat márványlapon olvashatók sírversei, amelyeket itt írt 1851-ben.

Irodalom

Czanik Béla

2001 *Kajászó(szentpéter) község és református egyháza története*. Kajászó.

Czapáry László szerk.

1900 *Vörösmarty emlékkönyve*. A költő születésének százados évfordulójára rendezett országos ünnep alkalmából kiadta a székesfehérvári Vörösmarty-Kör. Székesfehérvár.

32 Dormuth Á. 1936. 22–24.; Csongor R. 1960. 27–29.; Horváth J. 1997. 235–240.

33 Fejér Megyei Levéltár, Nadap Községi Tanács VB. iratai, 1950.

Csongor Róza

1960 *A Vörösmarty Kör története.* (István Király Múzeum Közleményei, B sorozat, 20.) Székesfehérvár.

Dormuth Árpád

1934 *A Vörösmarty család múltja.* Székesfehérvár.

1936 Székesfehérvár kulturális élete a XIX. században. *Székesfehérvári Szemle* VI. 1–2. 13–27.

Erdélyi János

1847 *Népdalok és mondák.* II. Pest.

Gelencsér József

1996 Vörösmarty nevének ürügyén. *Fejér Megyei Hírlap* LII. 17. sz. 8.

Gyüszri László

1995 A Csajághy család története. *Limes* VIII. 19–20. sz. 67–76.

Horváth Júlia

1997 Vörösmarty-kultusz Székesfehérvárott. In *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok.* (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7.) Budapest, 235–240.

Jókai Mór

1856 Vörösmarty laka Nyéken. *Vasárnapi Ujság* 1856. július 6. 1.

Kresz Mária

1968 *Népi építészeti gyűjtés. Velence.* Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, 8991.

1977 „Vörösmarty laka Nyéken”. *Új Tükör* XIV. 16. 1977. április 17. 44.

1983 Nyék és a Gellért legenda. Nyék társadalma Vörösmarty idejében. *Fejér Megyei Szemle* 1983. 1. 19–27.

Móricz Zsigmond

1942 Boldog Margit regéje. Spiritiszták közt. *Kelet Népe* VII. 13. 1–9.

Pesty Frigyes

1977 Helységnévtár. Fejér megye. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* XI. Székesfehérvár, 161–305.

Pettkó Béla

1900 Vörösmarty Mihály vérségi összeköttetései. In *Vörösmarty emlékkönyve.* Szerk.: Czapáry László. Székesfehérvár, 53–56.

Schneider Miklós

1934b *A Vörösmarty-család múltja.* Székesfehérvár.

1934a *Fejér megye nemesi összeírásai (1754, 1809).* Székesfehérvár.

Tóth Béla

1898 *A magyar anekdotakincs.* I–VI. Budapest.

Veress D. Csaba

1989 A Kál-völgy története. *Veszprémi Történelmi Tár* I. Veszprém, 59–72.

Vajthó László

1939 A magyar irodalom. In *Az ezeréves Magyarország.* Budapest, 513–597.

Arany János és a sírversek

Arany János költői életművének igen sajátos és mély kapcsolata van a folklórral. Most nem is elsősorban verseinek és elbeszélő költeményeinek a néphittel, népszokásokkal vagy a népköltészet bizonyos műfajaival érintkező, onnan merítő vagy arra rájátszó darabjaira gondolunk – erről egyébként sokszínű szakirodalom áll a rendelkezésünkre¹ –, hanem arra, hogy már magában a verses szövegek hagyományozódásában is találni olyan filológiai problémákat, amelyeket az irodalomtörténet szokásos szövegkezelése segítségével aligha tudunk pontosan leírni. Aranynak ugyanis több olyan műve is ismeretes, amelynek hitelességét (a szerzőséget éppúgy, mint a szöveg autentikusságát) nem tudjuk az irodalmi művekre alkalmazott szövegfilológia szempontjából kielégítően megragadni. Másféle érveléshez, másféle logikához kell folyamodnunk – elsősorban azért, mert egy klasszikusnak számító, s idestova több mint egy évszázada akként is kezelt költői életművön belül mutatkoznak meg a folklorisztika által leírt, orális és/vagy anonim másolatokban megragadható hagyományozódás jellegzetességei. Ez a sajátos, bár azért a magyar irodalom történetében nem egyedülálló jelenség – talán átmenetisége miatt, talán amiatt, hogy ott bukkant föl, ahol láthatólag nem volt a helyén – sem az irodalomtörténet, sem a folklorisztika oldaláról nem keltett eddig igazi figyelmet.²

Az Arany-filológia érdeklődése kimerült annak a kérdésnek a megfogalmazásában és sietős megválaszolásában, hogy az ide sorolható szövegek hitelesek, „kétes hitelűek” vagy éppen az életműből teljes egészében kirekesztendőek. Ennek a hármas fokozatú skálának az alkalmazása kétségtelenül kezelhetővé tette ugyan ezeket a műveket a szövegkiadások számára, ám a versek státuszát nem tudta véglegesen tisztázni: ugyanazon textusok más és más kategóriába kerülhettek a különböző Arany-összkiadásokban. Ez persze nem csoda; nem is elsősorban azért, mert végleges bizonyosság nem remélhető (itt sem), hanem sokkal inkább azért, mert a besoroláshoz használt érvek mutatkoztak feltűnően ad hoc jellegűeknek. Az irodalmi filológia verifikálási módszere ugyanis szigorú hierar-

- 1 Erről l. – nem a teljesség igényével, inkább csupán a kutatás állásának jelzésére – a következő tanulmányokat: Balogh J. 1922., 1926., 1928.; Béres A. 1971.; Heller B. 1916.; Róheim G. 1916.; Solymossy S. 1918.; Szendrey Zs. 1918.; Tolnai V. 1921.
- 2 Erről a problémáról, néhány irodalomtörténeti példa felsorakoztatásával l. Szilágyi M. 2004a. (Előadásként elhangzott 2004. december 2-án az MTA Néprajzi Kutatóintézetének *Folklór és irodalom* című konferenciáján.)

chia szerint elrendezett sémákban működtethető: egy szöveg akkor illeszthető be minden kétség nélkül egy életműbe, ha a szerzőtől való származást valamiféle autorizációs gesztus szavatolja – a szerzőtől kezdeményezett, jóváhagyott vagy legalább nem elutasított publikáció, kéziratban maradt mű esetében pedig autográf kézirat vagy legalább egy, netán több, hiteles, sztemmába rendezhető másolat.³ Mindenképpen módszertani zavart okoz, ha számolnunk kell másféle hagyományozódás lehetőségével, különösen akkor, ha egy életmű túlnyomó többsége, mint Aranynál is, beilleszthető a főnti módszer kereteibe. A felbukkanó anomáliákat azonban aligha célszerű mindenestül elszigetelni és marginalizálni, hiszen a más típusú, folklór jellegű hagyományozódás láthatóvá teheti egy nagy terjedelmű és kiemelt jelentőségű költői életmű határainak bizonytalanságát, ráadásul másféle tanulságokkal, mint azon életműveknél, ahol némileg hasonló labilitást az epigonok nagy száma okoz (pl. Csokonai Vitéz Mihálynál), vagy ahol a nyomtatásból ismert szövegek folklorizációja tanulmányozható (pl. Petőfi Sándornál). Ez a két utóbbi változat sokkal jobban ismeretes, akár az anyagfeltárásokra, akár a folklorisztikai tanulságok általánosítására gondolunk, mint az Aranynál megfigyelhető sajátosságok, amelyek jellegükben is mások: az Arany-epigonok leválasztása az életműről nem okozott soha olyan filológiai problémát,⁴ mint Csokonainál,⁵ és az Arany-versek folklorizációja sem volt olyanfokú, mint Petőfinél. Aranytól (vagy Aranynak tulajdonítva) azonban több olyan verset ismerünk, amelyeket nem a szerzőtől származó kézirat vagy nyomtatott kiadás tartott fenn, hanem másféleképpen bukkantak elő.

Az Arany-életművön belül megkülönböztethető egy olyan tematikus verscsoport, amelynek darabjai egy tradicionális közköltészeti alkalomhoz kötődnek: a temetéseken elhangzó verses búcsúztatók és a sírversként funkcionáló epigramma-költészet világához. A [*Tisza Lajos leányának temetésére*] című verset⁶ 1906-ban közölte először Gyöngyösy László (hozzátéve egyébként, hogy „így nem egészen hiteles szövegű”), Arany egykori iskolatársának, Pápai Ferencnek az emlékeztére hagyatkozva, azaz egy olyan gyűjtés eredményeként, amely a folklóralkotások feljegyzésének módszertanát követte; ez esetben az adatközlő memóriája több mint fél évszázadra nyúlt vissza, hiszen Pápai szerint az Arany fogalmazta verset 1831-ben énekelték a temetésen a szalontai diákok.⁷ Ugyanerre az időkorre

- 3 Vö. az irodalmi kritikai kiadásokra vonatkozó, 1988-as szabályzat szövegével, amelynek érvényét a Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Bizottságától kidolgozott, más szerkezetű és funkciójú, újabb szabályzat sem helyezte hatályon kívül: Péter L. 1988.; közölte: Hargittay E. (kiad.) 1996. 74–91. Az új textológiai irányelveket I. Kecskeméti G. 2004.
- 4 A kérdés elég világosan elrendezhető volt egy, a hagyományos szerzőség elvét feladni nem kényszerülő módszertan számára is: Kerékgyártó I. 1940.
- 5 A Csokonai-epigonok kérdéséről l. Szilágyi F. 1981. 47–183. (a *Kétes hitelű művek leleplezése* c. fejezet tanulmányai)
- 6 Itt és a továbbiakban a legutóbbi Arany-összkiadásban használatos címváltozatokat adom meg, mint ahogy a versek szövegét is innen idézem: Arany J. 2003.
- 7 Gyöngyösy L. 1906.

tehető, bár datálás nélkül egy másik közlemény is: a szalontai Lovassy János emlékezetből közölt két sírverset,⁸ mondván, hogy gyermekkorában a nagyszalontai temetőben több olyan sírverset is olvasott, amelyet Arany írt megbízásból – ezek közül erre a kettőre emlékezett, a másodikat maga is töredéknek minősítette.⁹ Ennél a három szövegnél kétségtelenül egyszálú hagyomány áll a rendelkezésünkre: sem a Pápai Ferenc, sem a Lovassy János emlékezetében megőrzött versekről nem ismerünk más lejegyzést. Más a helyzet azonban a [*Cigány-búcsúztató*] címen közölt szöveggel. A töredékes verset, amely állítólag egy cigánykovács temetésére íródott, Rozvány György jegyezte föl, Arany egykori diák-társa, Megyeri Ferenc elbeszélése alapján.¹⁰ A töredéket Gyöngyösy László 1906-os cikkében publikálta, ahol is Megyeri Ferenc emlékezetét Lovassy István tanúságával korrigálta,¹¹ majd – láthatólag anélkül, hogy Gyöngyösynek ezt a közleményét ismerte volna – a vers két első sorát 1917-ben Márki Sándor is közzétette.¹² Ez az utóbbi közlés azonban nem volt feltétlenül független Rozvány emlékezésétől, noha annál kurtább: Márki cikkéből az tűnik ki, hogy ezen a ponton Rozvány szóbeli – esetleg már írásba foglalt – elbeszélésének adatait közli. Gyöngyösy László 1917-ben aztán visszatért a problémára: egyik cikkében a szöveg keletkezését 1837-re vagy 1838-ra datálta, s szerinte Arany a verset mint „corrector”, azaz segédtanító írta.¹³

Az említett szövegek Aranyra még abból a periódusából származnak (vagy legalább akkorra datálódhatnak az emlékezések szerint), amikor a költő még csak az elemi szintű, közvetlen nyilvánosságot célzó verseivel, a privát szférában elérhető hatásra törekedve, mint ahogy ezt a kétségtelen autoritásának tekintett, tanárához intézett diákkori köszöntője, a *Dévai Bálintnak* című vers, vagy az 1839-es, későbbi feleségéhez írott *Elégia* is bizonyítja. Márpedig ha az ez idő tájt keletkezett szövegei mindegyike az alkalmi költészet kereteit tölti ki, akkor ebbe a halálesetekhez kapcsolódó, akár megrendelésre is készíthető költemények megírása minden további nélkül beleférhetett. Az adatközlők pedig valóban ismerték Aranyt – a hitelesség ezen a ponton nem kezdhető ki, ahogyan ezt negatív formában a Voinovich-féle kritikai kiadás jegyzetanyaga is igazolja. A sírversek autoritását el nem ismerő Voinovich sem élt „ad hominem”-típusú érvekkel, tehát nem próbálta meg magát az adatközlőt kétségessé tenni. Probléma azért így is akad, méghozzá elég nyilvánvaló: a gróf Tisza Lajos leányának temetésére írott vers komolyan vételét kétségtelenül gyöngíti, hogy idősebb Tisza Lajosnak – a családja szerint – hét fia volt ugyan, ám lánya nem. Igaz, három fiú is kisgyer-

8 A legutóbbi Arany-kiadásban a következő címen található meg: [*Sírversek a szalontai temetőből*]. Arany J. 2003. I. 537.

9 Lovassy J. 1912.

10 Rozvány emlékezését l. Sáfrán Gy. 1960. 135–136.

11 Gyöngyösy L. 1906.

12 Márki S. 1917. 127.

13 Gyöngyösy L. 1917. 550.

mekként halt meg, így bármelyikük szóba jöhetne a vers címzettjeként,¹⁴ különösen, hogy a szövegben semmi nem utal lánygyermekre („egy ártatlan kised” haláláról van szó mindössze), ráadásul Arany később ugyanezen Tisza Lajos legifjabb fiúgyermeké, Domokos mellett lesz majd nevelő az 1850-es években, a személyes szálak megléte tehát akár erősítheti is a vers keletkezése melletti érveket.

Kérdéses lehet az is, hogy a [*Cigány-búcsúztató*] címen ismeretes töredékben feltétlenül ugyanolyan, konkrét temetéshez kapcsolódó szöveget kell-e látnunk, mint a többi, emlegetett versben. A Rozvány feljegyezte keletkezéstörténetét azt állítja ugyanis, hogy a gyermek Arany itt utólag reagált egy komikusnak érzett temetési szituációra, amelyet kisdíakként tapasztalt meg.¹⁵ Akár hitelt adunk a történetnek, akár nem, magából a szövegből is parodisztikus retorikai elemek mutathatók ki, s ez megfelel egy kiterjedt közköltészeti műfaj tradíciójának. Ahogyan Küllős Imola kutatásaiból tudjuk,¹⁶ a temetési szertartásparódiák jól elkülöníthető csoportját alkották már a 18. századi közköltészeti anyagban is a cigánycsúfolók. Márpedig ez az Aranynak tulajdonított fragmentum több ponton is olyan jellegzetességekkel rendelkezik, amely erre a hagyományra mutat: megvan benne például a humoros hatású kevertnyelvűség (a *Gyurit – murit* rímpár), amelynek második darabja román szó (‘meghalt’ jelentésben), így az oláh-cigányok nyelvére tett utalásként is felfogható – ne feledjük, Rozvány, illetve adatközlője, Megyeri Ferenc azt állította, a versben említett Hóvár Csoló Gyuri „faluvégi (oláh)cigány kovács” volt.¹⁷ A csupán prózai összefoglalásban ismeretes középső rész [*Ez után szerszámai siratják gazdájukat*] a református temetési oráció egyik állandó egységének, a halott személytől való búcsúzásnak a kifordítása lehetett;¹⁸ a feltámadásnál is többre értékelt pálinka emlegetése mint komikus poétikai ötlet pedig a testi meghatározottságú, alantas lét érzékeltetésével szintén párhuzamba állítható az eddig ismeretes cigányparódiákkal.¹⁹ E ponton tehát az Arany-életmű korai szakaszához kapcsolva egy parodisztikus etnikumcsúfoló szöveg körvonalai látszanak kirajzolódni (határozottabban fogalmazni már csak azért sem lehet, mert a szöveg töredékes lejegyzésben maradt fenn).

Ezen kívül két olyan, folklórműfajokhoz köthető Arany-szöveget ismerünk (bár mindkét esetben valószínűleg nem Arany saját művéről van szó, hanem csupán tőle följegyzett rigmusokról), amely valamiféleképpen közköltészeti gyökerű. Arany maga jegyezte le ugyanis egy olyan népdalnak a dallamát, amely egy bizonyos Víg András temetéséről szólna,²⁰ s amelyet Szendrey Zsigmond az 1920-as

14 A Tisza-család családfáját l. Nagy I. 1865. 227.; eszerint a gyermekkorában elhunyt László 1826-ban, Lajos 1827-ben, Béla pedig 1834-ben született.

15 Sáfrán Gy. 1960. 135–136.

16 Küllős I. 2003. 43–60., valamint a hozzákapcsolódó szövegek: 136–158.

17 Sáfrán Gy. 1960. 135–136.

18 Küllős I. 2003. 44–45.

19 Küllős I. 2003. 50–54.

20 Kodály Z. – Gyulai Á. 1952. 29.; l. még az ehhez kapcsolódó jegyzetet is, ahol megtalálhatók a kéziratok énekeskönyvekből származó változatok: 136.

években mint tréfás sírfeliratot gyűjtött föl Nagyszalontán;²¹ Arany ehhez a dal-szöveghez öregkorában rejtvényyszerű, tréfás rajtot is készített.²² Hasonló ehhez a [Tyúk András gölöncsér sírverse], amelynek a datálásához nincsenek fogódzóink; a négy soros szöveg poentírozása egyébként is a tréfás sírversekhez (más terminológiával: a nevető fejfákhoz²³) látszik közelíteni a költeményt. A vers Arany kézírásával maradt fenn egy olyan kézíraton, amely Csokonai-másolatokat, valamint Arany *Alkalmatosságra írott versek* című művét tartalmazza;²⁴ a kézirat pedig Szinyei Ferenc hagyatékából került az MTA Kézírtárába.²⁵ Tehát kézirat ugyan rendelkezésünkre áll, de kétséges, hogy önállóan alkotott szövegről van-e szó²⁶ – hiszen a szöveg változatát már évtizedekkel a Szilágyi Ferenctől publikált rigmus felbukkanása előtt közzétette Szendrey Zsigmond, mint Karcagról származó tréfás sírfeliratot; itt a név különben *Tyúk Mátyás* alakban szerepel.²⁷ Valószínűleg ez esetben is egy közköltészeti hagyomány megőrzéséről, imitálásáról beszélhetünk, nem először és nem utoljára Arany kapcsán.²⁸ Ehhez képest a többi, korábban érintett temetési vers másféle tradíciót követ. Megítélésüket persze nehezíti, hogy hiányzik az ilyen típusú szövegek poétikájához szervesen hozzátartozó információ: a Lovassy Jánostól közölt két versnél egyáltalán nem tudjuk, kinek a sírjára készültek volna, a gróf Tisza Lajos gyermekéhez kapcsolt szöveg kapcsán pedig bizonyosan nem stimmel teljesen ez a fajta attribúció.

Ahhoz, hogy ezeket a verseket mégis helyesebb arányok közé tudjuk helyezni, számot kell azonban vetnünk azzal is, hogy Arany számára – egész életművét figyelembe véve – mennyire volt folyamatosan művelt műfaj az alkalmi költészetnek ez az ága. Először is: a költő egyik későbbi periódusához kapcsolva is felbukkant a temetési búcsúztatónak és a sírversnek a műfaja. Rozvány György 1882-ben közölte a [*Kenyeres Gyula halálára*] című két verset,²⁹ majd néhány évvel később kiadta Gyöngyösy László is: ő arra hivatkozott, hogy a verset abból az eredeti kéziratból másolta le, amelyet Rozvány őrzött meg, s amely az ő halála után a szalontai Arany-múzeumba került.³⁰ Ez esetben különös érdekessége van annak a személynek, akinek halálára ezek a költemények keletkeztek. Kenyeres Gyula ugyanis annak a Kenyeres Jánosnak (1818–1881) volt a gyermeke, aki 1845-től 1848-ig volt főbíró Nagyszalontán, majd 1849-től az akkor föllálló új köz-

21 Uo.; vö. még Scheiber S. 1958. 461.

22 AJÖM VI. 206. és 207. közti képtábla.

23 Vö. Szendrey Zs. 1930. 1.; l. még Szemerkenyi Ágnes szócikkét: MNL IV. 452.

24 Erről a szövegről l. Szilágyi M. 2003. 57–62.

25 Szilágyi F. 1976.

26 Szilágyi Ferenc következtetése tehát alighanem túlzás: „A vers fennmaradásának körülményei, témája, stílusa egyaránt azt a gyanút keltik, hogy Arany ismeretlen versével, kis alkalmi rögtönzésével van dolgunk.” Szilágyi F. 1976. 107.

27 Szendrey Zs. 1930.

28 A rigmusról bővebben l. még Szilágyi M. 2004. 373–374.

29 Vö. AJÖM VI. 207–208.

30 Gyöngyösy L. 1906. 251.

igazgatásban járási szolgabíró lett. Arany mellette dolgozott írnokként 1850–1851-ben, s ennek a hivatalnak, személyesen pedig Kenyeresnek köszönhető, hogy – korábbi, 1848/49-es tevékenysége ellenére – álláshoz jutott szülővárosában. Arany tehát hálával, de legalább köszönettel tartozott neki, különösen ha figyelembe vesszük Rozvány visszaemlékezését: „Mi díjazása lehetett Aranynak Kenyeres mellett, biztosan nem tudom, de azt Aranytól magától hallottam, hogy Kenyeres saját fizetéséből külön pótlékot adott neki...”³¹ Arany ekkori hivatalvállalásának a megítélése azonban nem volt egyértelműen pozitív: egy jóval később, Keresztury Dezsőtől közölt, K. Nagy Lajos zsadányi lelkésztől följegyzett visszaemlékezés szerint Arany egyik korábbi jó ismerőse, Vargha Lajos (korábban szintén zsadányi pap) éppen emiatt veszett össze egy életre a költővel – szerinte ugyanis a Bach-korszak hivatali apparátusában vállalt bármilyen csekély szerep is hazaárulás: „Amikor Arany a szabadságharc leverése után annak a szolgabírónak a hivatalát látta el, akit Vargha utált kétszínű magatartásáért, a lelkész keményen megdorgálta a költőt, és megszakított vele minden kapcsolatot.”³² A vers keletkezésének háttere tehát nemcsak elég világos, hanem Arany és a megrendelőnek a viszonya is hihetővé teszi; ráadásul maga a közlő utalt arra, hogy ő látta az eredeti kéziratot is, amely ugyan a későbbiekben elkallódhatott, hiszen a későbbi Arany-filológusok egyike sem adott hírt arról, hogy megfordult volna a kezében³³ – de a kézirat létrehozó hivatkozás általában elegendő szokott lenni egy szöveg hitelességének elfogadásához. A Kenyeres Gyula halálára írott, kétrészes szöveg (egy háromstrófás vers, valamint egy négysoros sírfelirat) annyiban is valószínűvé teszi Arany korábbi közreműködését a temetési szertartások bizonyos folyamataiban, hogy ugyanahhoz a szalontai közegehez kötődik, mint a korábbi versek.

Összegezvén a versek keletkezésére vonatkozó, nem mindig kellően konkrét információkat: látható, hogy a visszaemlékezések szerint Arany diákként, segéd-tanítóként, majd közigazgatási alkalmazottként (írnokként) alkotta volna ezeket a költeményeket: mindhárom pozíció nemcsak hagyományosan összefüggött az alkalmi költészet művelésével, hanem egy olyan mezővárosi közegeben, amelyben Aranyt születése óta ismerték, a költőként való megmutatkozás egyetlen, tradíció szabályozta formája az ilyen jellegű, megrendelésre születő poézis vállalása volt.³⁴

31 Sáfrán Gy. 1960. 170.

32 Keresztury D. 1974. 1049–1050.

33 Voinovich azt mondja a kéziratról: „Szerinte [Gyöngyösy szerint – Sz. M.] a kéziratot Rozvány a szalontai Arany-múzeumra hagyta; de egy katalógusban sincs nyoma.” AJÖM VI. 208. Persze a kritikai kiadás készítésekor Voinovichnak nem volt módjában szalontai kutatásokat folytatni...

34 Nagyon tanulságos ebből a szempontból megnézni Szendrey Zsigmond gyűjtését arról, milyen képet őrzött Aranyról a „szalontai nép”, hiszen költői mivoltát éppen az alkalmi költészet improvizatív művelésében tudták csak érzékeltetni: „Említik, hogy korán kezdett verselni; egy darab sült tökért vagy egy »vágás« kolbászért olyan verset »penderített, hogy csuda vót hallgatani«. Mikor egy szüretkor társaival kiment a szőlőskertbe, egy vén cigány meg fia muzsikálgatott az egyik szüretelő csapat előtt; rögtön verset mondott róluk, hogy egy cigány, meg egy fél cigány huzza keservesen. Ilyen

Érdemes számon tartanunk azt is, hogy immár nem Szalontához, hanem egy hasonló mezővároshoz, Nagykőröshöz kapcsolódva, Arany később, országos hírnű költőként is vállalkozott sírversek írására: 1853-ban, még Nagykőrösön Szász Károllyal közösen alkotott egy sírverset Szász korán elhalt feleségének sírjára [*Iduna emléke*], amelyet rá is vésstek a sírkőre,³⁵ 1859-ben verset írt Kupai Kovács Mihály sírkövére („kinek családjával Aranyék, midőn a Beretvás házban laktak, jó szomszédi viszonyban voltak”),³⁶ aztán 1861-ben, tehát már Pesten élve írta meg egykori nagykőrösi orvosa, Károlyi Sámuel emlékére az epigrammáját [*Károlyi Sámuel sírkövére*],³⁷ majd 1865-ben keletkezett a Bordács Dániel nagykőrösi ügyvéd, egykori főbíró halálának szentelt vers [*Bordács Dániel sírverse*].³⁸ Ez utóbbi verseket Arany ugyan nem vette föl gyűjteményes kötetébe, de a későbbi összkiadások minden kétség nélkül a hiteles Arany-versek közé sorolták őket. Ebbe a sorba minden további nélkül beleilleszthető az a négysoros sírfelirat is, amelyet K. Nagy Lajos gyűjtése alapján Keresztury Dezső közölt (s amely egyetlen Aranykiadásba sem került be, még „kétes hitelűként” sem). A följegyzés szerint Arany egykori tanítójának, a korábban verssel is megtisztelt Dévai Bálintnak 1858-ban halt meg Ágnes nevű lánya, s ekkor a költő verset küldött vigasztalásul, majd 1865-ben, amikor a másik lány, Rozália is elhunyt, egy prózában megfogalmazott sírfeliratot. A szülők a gyermekek közös sírjára állított sírkövére a verset vésették fel; a sírkő 1910 után semmisült meg.³⁹

A közvetlen társadalmi közeg nyomásán túl Arany olykor egyéb szituációkban sem hátrította el az alkalmi sírversek írását. 1854-ben Tomory Anasztáz kérésére írta meg a Hamburgban eltemetett Baranovszky Miklós sírversét, 1857-ben vállalta el és írta meg Knócz László császári és királyi kerületi pénzügyi biztos levélbeli felkérésére a [*Knócz József és László sírverse*] címen ismeretes költeményt, amely valóban rá is került az elhunytak sírkövére⁴⁰ – az eddigiek alapján aligha meglepő, hogy Arany maga ezt a művét soha nem publikálta. 1869-ben, a karlsbadi fürdőben tartózkodva írta meg az akkor és ott elhunyt Rockenstein Mihály (1842–1869) emlékére a sírverset, amely a helybeli zsidó temető egyik sírkövén

trefás verseket írogatott órák alatt is s midőn egyszer a rektornak kezébe került egy kis cédula, kérdezősködésére bátran válaszolta: »Tudok ém még többet is.«”. Szendrey Zs. 1914. 66.

35 Vö. Benkó I. 1897. 58.; itt egyébként azt is olvashatjuk, hogy a „sirt ma is kegyelettel gondolza a nagykőrösi főgymnasium önképző köre.”; vö. még Kozocsa S. 1929.

36 Benkó I. 1897. 123.

37 Károlyinak és Aranyinak a kapcsolatára l. Motz A. 1921.; Iványi E. 1972.; Törös L. 1978. 209–210.

38 Bordács és Arany kapcsolatára l. Törös L. 1978. 210–211.

39 Keresztury D. 1974. 1052–1053.

40 A verset és a hozzátartozó kísérőlevelet először közölte: Várdai B. 1909. Ugyancsak Várdai volt az, aki meg is kereste a verset a régi vízivárosi temetőben. A sírkő alapján a verset újból azonosította: Babay J. 1925. A levél és a vers legújabb kiadása: AJÖM XVII. 236–238.

maradt csak fön, kézírata éppúgy nem ismeretes, mint ahogy Aranynak a keletkezésre vonatkozó reflexiója sem.⁴¹ S mindezek mellett még lehetne bőven példákat hozni akár a még későbbi alkotói időszakból is olyan, Aranytól származó költeményekre, amelyeknek kiváltó ihlete egy hozzá közelálló személy halála volt (írt ilyet például Tompa Mihály, Palóczy László vagy Rozvány András halálára is), ám ezúttal inkább a valódi sírversek vagy sírfeliratok körébe tartozó szövegekre érdemes inkább koncentrálnunk.

Ha ezeknek a műveknek a sorozatát megpróbáljuk egységben szemlélni, akkor egyáltalán nem tűnik képtelenségnek azoknak a verseknek a hitelessége sem, amelyeket mint Arany legkorábbi periódusához tartozókat, kétes hitelűként vagy teljesen hiteltelenként próbált meg kezelni az Arany-filológia – vagy legalább a Voinovich-féle kritikai kiadás. Hiszen folyamatosan megvan Aranynál az alkalmi költészet művelésének igénye – az életmű ismeretében teljes mértékben hitelesnek tűnnek azok a szavak, amelyeket Rozvány György visszaemlékezésében olvashatunk:

Szalontán ős időktől divott a fejfákat síriralattal ellátni. Ezeket leginkább a jelesebb tanítók által iratták meg, s szívesen fizettek érte egy-két darab ezüst talért sőt vagyonosabbak egy aranyat is.

Nálunk Aranyt sírirat készítéséért néhányan megkeresték, s ő készített is. Olvastam ezeket. Mindegyik szellemes volt, s mester kézre vallott.

E síriratok egyikének elolvasása alkalmával megkértem Aranyt, mutatná meg írott költeményeit: ő sohajtva mondá: „nincs egyselőle, mindnyáját megsemmisítettem, nem is akarok többé költészettel foglalkozni, kiábrándultam, ezután csak a kenyérkeresetnek fogok élni. Ezeket a sírverseket is csak azért írom, nehogy rossz érzést költsek fel azokban kik gyász állapotukban bizalommal fordulnak hozzám.”⁴²

Ugyanakkor viszont feltűnő Arany nagyon erős tudatossága is, ahogyan az ilyen jellegű szövegeket nem tekintette a költői életműbe illesztendőnek. Éppen ezért autentikusságuk szempontjából nem kielégítő érv arra hivatkozni, hogyha Arany később nem utalt a versre, akkor nem is tekinthető az övének. Ugyanígy aligha kielégítő a kézirat hiányára rámutatni: ha ugyanis Arany nem kívánta megőrizni ezeket az alkalminak szánt, s döntő többségben akként is kezelt szövegeket – gondoljuk csak meg, az eddig számbavett versek közül hány volt biztosan, s hány feltehetőleg valódi sírfelirat –, akkor a kéziratok megőrzésének szándéka sem kérhető számon, s akkor most ne is bonyolódjunk bele abba a kérdésbe, hogy egyébként is milyen pusztulások érték a család tulajdonában maradt Arany-hagyatékot, vagyis hogy bizonyít-e bármit is egy kézirat hiánya.⁴³ A versek hitelességének meghatározásakor pedig bizonytalan csupán arra hivatkozni, hogy a szövegek gyöngébbek vagy kezdetlegesebbek, semhogy Aranynak tulajdoníthat-

41 A filológiai kérdések összefoglalását l. Szilágyi F. 1966.

42 Sáfrán Gy. 1960. 144.

43 A hagyaték pusztulásáról l. Vargha Balázs hangulatos leírását: Vargha B. 1984.

nánk őket:⁴⁴ hiszen egyrészt Arany későbbi, már kiforrott alkotó periódusára is jellemző a tónusok, hangnemek (vagy Barta János szavával: a dimenziók⁴⁵) váltogatása, másrészt pedig a feltételezhető megrendelőik ízlésének kielégítésére bőségesen elegendő volt a közköltészeti tradíció konvencionális retorikai-poétikai fogásainak az alkalmazása. Mindezzel természetesen nem akarom minden egyes, imént érintett szöveget mint az Arany-életmű integráns részét visszaperelni – de az eddig elmondottak alapján legalábbis érdemes újragondolni a filológia érveinek belső következetességét és logikáját, s érdemesnek tűnik ezeket a szövegeket legalább az ouevre perifériájára visszahelyezni. Annál is inkább, mert ezeknek a verseknek a léte – függetlenül attól, hogy majd újramérlegelt filológiai kritériumok alapján hitelesnek tekintjük-e őket vagy sem – magának az Arany-életműnek az egyik igen komoly belső feszültségét exponálják.

A sírversek megítélésekor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy maga Arany mennyire radikálisan akarta korlátozni és ellenőrizni műveinek közrebocsátását: verseinek igen tetemes hányadáról gondolta úgy, hogy a nyilvánosság előtt nem vállalhatók. A leglátványosabb példa erre nyilván a *Kapcsos Könyv*, amelyből a szerző csak egy-két költeményt adott közre, de az egész, látens ciklusként kezelt, *Őszikék*nek nevezett versanyagot nem⁴⁶ – de az is igen tanulságos, ha megnézzük az utolsó, még általa jóváhagyott *Összes Költemények* tartalomjegyzékét, s összevetjük a ma ismeretes összkiadásokkal: világosan felismerhetőek a szándékok az életmű határozott kontúrú kijelölésére.⁴⁷ Ilyenformán persze már az Arany halála utáni, első nagy kiadási vállalkozás, az Arany László gondozta *Hátrahagyott művek* is látványosan felül kellett hogy bírálja a szerző saját, műveinek kiadására vonatkozó intencióit, s nem csodálható, hogy ettől kezdve egyre bővült az Arany-életmű terjedelme – s voltaképpen mind a mai napig nem is zárult le ez a folyamat. Maga Arany László annyiban teljesen hűséges volt apja hátrahagyott törekvéséhez, hogy – filológiai és textológiai eszközökkel – igyekezett megóvni az életművet az olyan újabb szövegektől vagy szövegrészletektől, amelyek veszélyeztethették volna a klasszicizálóan zártan prezentálni kívánt költői személyiségképet.⁴⁸ Nem meglepő tehát, hogy mind Arany János, mind Arany László mérsékelt lelkesedéssel fogadtak minden olyan adalékot, amely az uralni vágyott életművön kívülről érkezett – lett legyen szó akár egy-egy korai versről, akár egy régi gyermekkori barát emlékezéseiről. Ez utóbbit jól példázza az, ahogyan Arany gyermek- és ifjúkori barátjának, Rozvány György-

44 Voinovich érvel ilyenféleképpen: „Egyik sem vall Aranyra.”; „A vers nem vall Aranyra.” AJÖM VI. 201, 208.

45 Barta ma már klasszikusnak számító tanulmányának legújabb kiadása: Barta J. 2003.

46 A *Kapcsos Könyv*vel kapcsolatos filológiai kérdések legjobb összefoglalását l. Kerényi Ferentől: Arany J. 1993.

47 Az összevetést legújában a következő Arany-kiadás birtokában is el lehet végezni, amely mellékletben közli Arany 1884-es, *Kisebb költemények* c. kötetének tartalomjegyzékét is: Arany J. 2003.

48 Arany László ezen törekvéséről l. Korompay H. J. 2002.

nek az emlékezését maga a költő, illetve fia kezelte.⁴⁹ A Rozvány emlékei iránt érdeklődő, s tőle adatokhoz is jutó történésznek, Márki Sándornak 1877-ben például a következőképpen válaszolt Arany László:

Apámnak három hónap óta oly szembaja van, mely miatt írnia, olvasnia tilos; ő maga tehát nem válaszolhat. Kéreti önt, hogy azon ifjúkorára vonatkozó adatokat, melyekről hozzá intézett levelében szól, ne közölje részletesen. Nézete ily kérdésekről az, hogy hasonló ifjúkori apróságok, ha érdekesek lehetnek is az író halála után, de életében nem tartoznak a közönség elé s közlésök igen könnyen indiscretioivá válhat az íróval, arrogantiává a közönséggel szemben, amely előtt a még élő író ez adatok által úgy mutatattik be, amint csupán történelmivé vált egyének mutathatók be. Apámnak elég részletes életrajza jelent meg Toldy kézikönyvében s ő ennek közlését ma is elégnek tartja.⁵⁰

Ezeknek a soroknak a legfőbb tanulsága nem elsősorban a szemérmesség vagy a rejtőzködés vágya – amely egyébként hangsúlyozottan a még élő író érzékenységgel van megindokolva, s nem vonatik kétségbe a már lezárt életműveket és életpályákat megvilágító adatok irodalomtörténeti felhasználhatósága –, hanem a közönség előtt való megmutatkozás kontrollált és kanonizált változatának felmutatása. Mutatis mutandis: ez a törekvés a lírai életmű vizionált egységének a megőrzésében is megmutatkozott. Ez magyarázhatja, miért viszonyult hallgatással vagy legalábbis a látványos autorizációs gesztusok mellőzésével Arany János és Arany László az efféle, esetleg még az ő életükben felbukkanó versekhez. Egyrészt a saját költői pályáját csak az 1847-es versekkel indítani kívánó költő⁵¹ (s az életművet hűségesen gondozó fia) szembesülni kényszerültek volna a számukra nyilván ismeretes, de az irodalmi nyilvánosság előtt vállalni nem kívánt ténnyel, hogy léteznek korábbi kísérletek is. Másrészt pedig el kellett volna ismerniük az alkalmiság és rögtönzés virtuozitását mutató, hagyományos közköltészeti tradíció tagadhatatlan jelenlétét⁵² az Arany-költészet egy olyan, kései vagy éppen már véglegesen lezárt periódusában, amelyben az efféle irodalomalatti szövegalkításnak nem nagyon akart helyet adni sem maga a költő, sem a költő emlékét csorbítatlanul megőrizni kívánó család.

49 Arról, hogy Arany László mennyire gyanakvóan, sőt, ellenségesen viszonyult Rozvány Györgyhöz l. Gyöngyösy L. 1917. 547–550.; ezt a viszonyulást Voinovich is átvette, s beépítette a kritikai kiadás filológiai apparátusába – ennek kiegyensúlyozott értékelésére l. Sáfrán Gy. 1960. 26–30.

50 Márki S. 1917. 122.

51 Arany az utolsó, még általa gondozott kötetében (Arany J. 1884.) „kisebb költeményeinek”, tehát lírai verseinek élére az 1848-as *Télben*, utána pedig az 1847-es *A varró leányok* c. versét illesztette, s korábbi szövegeket egyáltalán nem vett föl a gyűjteménybe. A Voinovich Géza gondozta kritikai kiadás – noha időrendi alapelveket látszott követni – kísérteties hűséggel őrizte meg ezt a logikát: az I. kötet élére (AJÖM I.) az 1847-es *Válasz Petőfinék* című verset tette, az összes korábbi darabot pedig csak a VI. kötetben (AJÖM VI.), a „zsengék, töredékek, rögtönzések” között közölte.

52 Ez utóbbiról l. még Szilágyi M. 2003.

Irodalom

AJÖM = *Arany János Összes Művei*

- I. *Kisebb költemények.* S. a. r.: Voinovich Géza. Budapest, 1951.
- VI. *Zsengék. Töredékek. Rögtönzések.* S. a. r.: Voinovich Géza. Budapest, 1952.
- XVII. *Arany János levelezése (1857–1861).* S. a. r.: Korompay H. János, Bódy-né Márkus Rozália, Jankovits László. Budapest, 2004.

Arany János

- 1884 *Kisebb költemények. Új teljes kiadás.* Kiadja Ráth Mór. Budapest.
- 1993 *Balladák / „Őszikék”.* Kiad. Kerényi Ferenc. (Matúra Klasszikusok) Budapest.
- 2003 *A. J. összes költeményei I–II.* S. a. r., jegyz.: Szilágyi Márton. (Osiris Klasszikusok), Budapest.

Babay József

- 1925 Arany János ismeretlen versei egy vörösmárványlapon – a vízivárosi temetőben. *Világ* 249. sz. (nov. 4.) 5.

Balogh József

- 1924 Az „Ünneprontók”. – Széljegyzetek Arany balladájához. *Budapesti Szemle* 197. kötet. 71–80.
- 1926 Ünnep és ünneprontás. *Ethnographia.* 113–121.
- 1928 Egy „lakodalmas temetés” Aranyánál. *Ethnographia.* 39–40.

Barta János

- 2003 Arany János és az epikus perspektíva In: B. J.: *Arany János és kortársai I. Arany-tanulmányok.* (Csokonai Könyvtár 27.) Debrecen, 25–58.

Benkó Imre

- 1897 *Arany János tanársága Nagy-kőrösön.* Nagykőrös.

Béres András

- 1971 Arany János „Vörös Rébék”-je és a nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága. *Irodalomtudományi Közlemények.* 731–735.

Gyöngyösi László

- 1906 Arany János három alkalmi rigmusa. *Egyetemes Philológiai Közöny.* 250–251.
- 1917 Arany János szalontai életéről. *Irodalomtörténet.* 547–554.

Hargittay Emil (szerk.)

- 1996 *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába.* Budapest.

Heller Bernát

- 1916 Arany János „A hegedű” c. víg legendájának valószínű forrása. *Ethnographia.* 296–302.

Iványi Emma

- 1972 Arany János két levele házi orvosához. *Orvostörténeti Közlemények* 64–65. kötet. 212–214.

Kecskeméti Gábor

- 2004 A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor. *Irodalomtörténet.* 317–330.

Kerékgyártó Imre, Vámosgyörki

1940 *Arany költői iskolája. Az Arany-hagyományok élete.* Budapest.

Keresztury Dezső

1974 Adalékok Arany életrajzához és munkáihoz. *Irodalomtörténet.* 1048–1054.

Kodály Zoltán – Gyulai Ágost

1952 *Arany János népdalgyűjteménye.* Budapest.

Korompay H. János

2002 A „kegyeletes fiu” textológija. Az Arany-levelek kiadástörténete. In *A két Arany. Összehasonlító tanulmányok.* Szerk. Korompay H. János. Budapest, 174–199.

Kozocsa Sándor

1929 Szász Károly ismeretlen sírversei. *Irodalomtörténeti Közlemények.* 472–473.

Küllös Imola

2003 *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig.* (Romológiai Kutatóintézet Közleményei 9.) Szekszárd.

Lovassy János

1912 Arany János sírversei. *Debreceni Szemle* 1912. dec. 2. (50. szám).

Márki Sándor

1917 Arany János szalontai éveiből. *Irodalomtörténet.* 120–133.

MNL = *Magyar Néprajzi Lexikon*

IV. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1981.

Motz Atanáz

1921 Arany János két kiadatlan levele Károly Sámuelhez. *Irodalomtörténeti Közlemények.* 178–181.

Nagy Iván

1865 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* XI. kötet. Pest.

Péter László (összeáll.)

1988 *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata.* Budapest.

Róheim Géza

1916 A hamis tanú. *Ethnographia.* 212–221.

Sáfrán Györgyi

1960 *Arany János és Rozvány Erzsébet.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 19.) Budapest.

Scheiber Sándor

1958 Arany János ifjúkori elégiája: Gabuz Istók halálára. *Irodalomtörténet* 460–462.

Solymossy Sándor

1918 A „Bajusz”-adoma keletkezése. *Ethnographia.* 133–142.

Szendrey Zsigmond

1914 Arany János a szalontai nép emlékezetében. *Irodalomtörténet.* 64–67.

1918 Arany néhány költeményéről. *Irodalomtörténet.* 215–217.

1930 Nevetőfejfák. Motívum- és típus tanulmány. Klny. *A Népiünk és Nyelviünk* 1930. (II. évf.) 6–8. számából

Szilágyi Ferenc

1966 Adatok egy Arany-vers hitelességéhez s egy Arany-töredékhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 448–450.

1976 Arany János ismeretlen verse. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 107–108.

1981 *Csokonai művei nyomában. Tanulmányok*. Budapest.

Szilágyi Márton

2003 „Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfikompániák humora. *Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. Bárka* 2003/5. 53–62.

2004 Nyitott kérdések az Arany-filológiában. *Irodalomtörténet* 367–379.

2004a *Folklór, irodalom vagy irodalmi folklór? A szóbeliség szerepe 19–20. századi irodalmunkban*. Kézirat.

Tolnai Vilmos

1921 A „Képmutogató” eredete. A német Bänkelsänger s néhány magyar adalék. *Ethnographia* 109–113.

Törös László

1978 *Arany János Nagykőrösön*. Nagykőrös.

Várdai Béla

1909 Arany János költői hagyatékához. *Budapesti Szemle* 138. kötet. 264–267.

Vargha Balázs

1984 Kincsház – leltárhíannal. Arany János levelezésének kritikai kiadása. In *Uő.: Jelek, jelképek, jellemek. Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, 404–426.

Műköltői szövegek széki népdalokban

Szék, a városi múltra visszatekintő, hajdani sóbányászatáról ismert nagyközség úgy él a néprajzi szakemberek és a hagyományok iránt érdeklődő közönség tudatában, mint az archaikus jellegű mezőszéki magyar népi kultúra legfontosabb képviselője. A helység népművészetét az 1930-as évek óta övezi megkülönböztetett figyelem. Népzenejének föltárását – Kodály Zoltán nagyszerű intuíción alapuló tanácsát megszívlevélve – Lajtha László kezdte meg 1940 decemberében. Két hónappal később, a helyszíni, tájékozódó gyűjtést már Budapesten a Magyar Rádió stúdiójában az odahívott széki énekesek és hangszeres muzsikuskok előadását rögzítő gramofonfelvételek követték. Lajtha kutatási eredményei korszakos jelentőségűek voltak. A széki dallamvilág fölfedezése lényegesen módosította a magyar népzene egészéről kialakult régebbi felfogást. Fény derült ugyanis arra a korábban nem észlelt tényre, hogy gazdag, magas színvonalon művelt népi hangszeres tánczene is létezik, és megvilágosodott az ezzel kétségtelen összefüggésben keletkezett, sorbóvülés révén változó strófájú vokális dallamok, elsősorban a 16 szótagú sorokból álló népdalok különleges szerepe. Ez utóbbiakat Lajtha 1943-ban *Újra megtalált magyar népdaltípus* című tanulmányában ismertette.¹ Teljes széki gyűjteményét, a 110 hangszeres és szöveges dallam bámulatos részletességű és pontosságú lejegyzése után, 1954-ben adta ki.²

1948 és 1957 között Jagamas János járt Lajtha nyomdokain. Kezdetben hallás szerinti lejegyzéseket, később pedig fonográf- és magnetofon-felvételeket készített. Összesen mintegy 300 dallamot gyűjtött. Ezeket a Kolozsvári Folklór Intézet archívuma őrzi. Széki kutatásainak elméleti tanulságait a romániai magyar népzenei dialektusokról szóló írásába dolgozta bele,³ 38 énekelt dallamot pedig a *Romániai magyar népdalok* című könyvében adott közre.⁴

A hatvanas években sor került a széki táncok és az azokat kísérő hangszeres zene korszerű, filmfelvevőgéppel történő gyűjtésére. E téren kiváltképp Novák Ferenc, Kallós Zoltán, Martin György és Sztanó Pál végzett sikeres munkát. Eredményeik hamar közkinccsé váltak, s hatásukra a következő évtizedekben óriásira nőtt a figyelem a széki hagyományok iránt. Ezek szolgáltatták az alapot és a min-

1 Lajtha L. 1943.

2 Lajtha L. 1954.

3 Jagamas J. 1956., 1977.

4 Jagamas J. – Faragó J. 1974.

tát a táncházmozgalom kibontakozásához. Hivatásos és önkéntes néprajzi gyűjtők sokasága látogatott a községbe. Martin György joggal állapította meg:

A kitartó érdeklődés következtében nincs a magyar népterületen, sőt a Kárpát-medencében sem egyetlen olyan település, amelynek tánc- és zenehágyománya ilyen mértékben összegyűjtve állana a tudományos kutatás rendelkezésére, s méghozzá a történeti változásvizsgálatra is alkalmas négyévtizedes dokumentációval. Ehhez hasonló mennyiségű néptánc- és népzene gyűjtés nem történt még másutt, s nem is igen remélhető már egyetlen faluból sem Európában.⁵

A Székkel foglalkozó néprajztudósokban a földrajzi és társadalmi zártság, illetve elkülönülés, továbbá a régi jellegzetességek kivételes maradandósága keltette a legerősebb benyomást. Amint Lajtha László hangsúlyozta:

Jól elzárt hely. [...] Az elzárkózottság igen jellemző volt Szék lakosaira. Talán ez lett volna a tudatuk alatt megmaradt magatartás, mely a régen alapított városok civiseire jellemző?⁶

Martin György, aki 1981-ben és 1982-ben tüzetesen számba vette a széki népzene és néptánc megismerése érdekében folytatott gyűjtéseket, vizsgálódásokat, valamint a helység páratlan gazdagságú hagyományainak kisugárzását a magyarországi és az erdélyi művelődési életre, leszögezte:

Ez a hatalmas anyag pedig egy olyan sajátos földrajzi helyzetű és történeti fejlődésű településről származik, ahol egy korábbi, mezővárosi virágzás után szinte megállt az idő. A legutóbbi évekig Szék a Kárpát-medence szinte élő tánc-történeti múzeumának volt tekinthető a szegenként elkülönülő táncházai-val, a községen kívül alig zenélő muzsikusaival, archaikus és csaknem teljesen ép táncrendjével, többféle régies tánc típusával és szervezett, hagyományos tánc-életével. [...] A Kárpát-medence tánc kultúrájának egy korábbi fejlődési szintjén megrekedt, archaikus szigetként mintegy sűrítve, a legteljesebb formájában napjainkig megőrizte az e tájon érvényesülő korábbi tánc-történeti divatokat.⁷

Kósa László egyik átfogó művében Székről, egyebek között, a következőket tartotta fontosnak megemlíteni:

A mezőségi magyar néprajzi kutatások kiemelkedő terepévé Szék helység – kétségtelenül a mezőségi népi kultúra reprezentáns őrzőhelye – vált, bár az is igaz, hogy társadalomtörténete egyáltalán nem tekinthető tipikusnak, hiszen a jórészt jobbágyi népességű mezőségi falvakkal szemben hosszú ideig kiváltságos város volt. [...] a városi múlt emléke, s az ahhoz való ragaszkodás erős kohéziót, szoros közösségi, igazgatási rendszert [...] teremtett, mely makacs konzervativizmussal párosulván, a kultúra expresszív területein a múlt emlékével társuló archaizmusokat szigorúan őrizte. Így lett az a Szék, mely a XVII. szá-

5 Martin Gy. 1982. 79.

6 Lajtha L. 1954. 3–4.

7 Martin Gy. 1982. 79.

zadban valószínűleg magába fogadta több közeli község magyar menekültjeit, a mezőségi magyar néphagyomány rezervátuma. [...] lakói a kulturális önellátást előnyben részesítő elzárkózást választották, elkülönítve magukat a környező települések „falusiaknak” nevezett lakóitól.⁸

A népi kultúra archaikus jellegéhez és határozott eredetiségéhez képest meglepő, hogy a széki népdalok szövegében milyen sok műköltői alkotás (többé-kevésbé folklorizálódott változata) megtalálható. E szempontból a helység dalkincsében ugyanolyan jelenségek rejlenek, mint a legtöbb erdélyi faluében. Ha ezeket tekintetbe vesszük, talán valamelyest árnyaltabbá válik a község vokális népzenejének fogalma. A műköltői szövegek előfordulására főként az 1940 és 1957 között Lajtha Lászlótól, illetve Jagamas Jánostól gyűjtött népdalokban mutatok rá, ugyanis a néprajzi érdeklődés kezdeti szakaszában Széken a gazdasági és társadalmi viszonyokat, a hagyományörzés formáit még nem zökkentette ki a régi kerékvágásból sem politikai indíték, sem a hatvanas és különösen a hetvenes évek idegenforgalma, a helység még nem vált divatossá, a kutatók pedig a fölfedezés lázában okkal hihették, hogy külső hatásoktól alig érintetlen területen tevékenykednek.

Műköltők versei többféle módon szerepelnek:

1. Némelyik dal teljes szövegeként.
2. Más, valódi népdalstrófák között jelennek meg.
3. A versszaknak csak egy-egy részletében, olykor csupán egyetlen sorában bukkannak fel.
4. Ugyanabban a dalban két különböző műdalszerző versei, illetőleg verstörédei mutatkoznak.
5. Jellegzetes műdalszerű fordulatok, kifejezések ékelődnek a szövegbe.

Már Lajtha László fentebb említett, 1943-ban napvilágot látott tanulmányának szemléltető példái között feltűnnek műköltői szövegek. A 6. sz. dal *Azt mondja a kakukkmadár* kezdetű 2. versszakát eredetileg Sebők László írta. (Annak idején Beleznay Antal dallamával vált ismertté.) Íme a széki változat:⁹

Azt mondja ja kakuk madár nem sokáig élek én már
Sírba visszén a búbánat meghalok rózsám utánad
Ha kivisznek az udvarra boruj le ja koporsómra
Ejtsél réjám egy pár könnyet talán megérdemlem tölled.¹⁰

8 Kósa L. 1990. 387 – 388.

9 Helykímélés céljából lemondok a dallamok ismételt közléséről. A műköltői szövegek és népi változatuk összevetését csak jelesebb szerzők, illetve nevezetesebb költemények esetében tartom indokoltnak. A helyesírás és a központosítás vonatkozásában követem a források gyakorlatát. Szokatlan és következtelen írásmódokra, minthogy szerfőlött gyakoriak, nem figyelmeztetek külön jellel.

10 Újraközölve: Lajtha L. 1954. 61. sz. Ugyanannak az énekesnek az előadásában egy másik variánsát Jagamas János magnetofonszalagra rögzítette, és közzétette. Jagamas J. – Faragó J. 1974. 226. sz.

Ugyanott a 7. sz. dal 1. versszakának 3. sorában Szentiváni Mihály *A szolgálé-
gény* című költeményének 2. versszakával találkozunk, pontosabban ennek 1. és
4. sorával.¹¹ E széki dal 2. versszakának a vége pedig Bényei Gábor *Sír a kislány a
Balaton partján* kezdetű nótája 1. versszakának 3–4. sorát juttatja eszünkbe:

Szennyes ingem szennyes gatyám Mezőségen lakik anyám
Nincsen fájo se hamuja hogy az ingem megszapujsa
Ne nézd hogy én szennyes vagyok me' szívembe nincsen mucsok
Az az egy pecsét benne van szeretlek én rózsám nagyán.

Itt is terem sok szép virág madár dalol szép a világ
De jaz mind semmit ér nekem ha ja babám nem ölelem
És az eső szép csendesen ne sírj rózsám keservesen
Ne sírj rózsám keservesen me' megsegít a jó Isten.

Összehasonlításul idézem Szentiváni, majd Bényei idevágó strófáját.

Szentiváni:

Ne vesd, hogy én rongyos vagyok,
Vasárnap is szennyes vagyok:
Én egy szegény szolga vagyok;
De lelkemben nincsen mocsok.

Bényei:

Sír a kislány a Balaton partján,
Mert elhagyta szeretője csalfán;
Ne sírj, kislány, olyan keservesen,
Megsegít majd tégedet az Isten.

A 9. sz. dal szövegében ismét feltűnik Szentiváni Mihály idézett költeményé-
nek egy sora: *Szeretnélek, de nem szabad*. A 10. sz. példa esetében Lajtha megjegyzi,
hogy a *Bujdosik az árva madár* és a *Mikor mentem hazafelé* kezdetű szövegekkel is
énekelik; mindkettő általánosan ismert népies dalként.

Lajtha László *Széki gyűjtés* című, 1954-ben közreadott művének 48. sz. adaléka
nem más, mint Czuczor Gergely *A megcsalt leány* című, 1837-ben költött dalának
alig módosult népi variánsa:

Czuczor:

Jár a leány virágos zöld mezőben,
Fehér kendő lobog piczin kezében,
Barna legény, hej ne indulj utána,
Bánatvirág fakad minden nyomába',

Fehér kendő a szerelem zászlója,
Nem a világ, állj meg rózsám egy szóra,
Hús a berek, patak csörög az alján,
Gyere oda búslakodó kis leány.

népdal:

Jár a kislán virágos zöld mezőben
Fejér kendőt lobogtat két kezében
Fejér kendő ja szerelem zászlója
Nem a világ ájj meg babám egy szóra.

Hús a berek patak menyen az alján
Gyere oda búslakodó kis leján
Barna kis lán ne indulj el utáno
Bánot virág virágozik nyomábo.

11 16 szótagos népdalsorokról van szó, ezért szerepel két nyolcas sor változata egy sor-
ban. Ámbár, mint Lajtha figyelmeztetett rá, „tulajdonképpen sohasem fordul elő 16
szótagú sor, hanem mindig két összetett 8 szótagú”. Lajtha L. 1943. 229. (1954. 75. sz.)

Czuczor:

Gyolcs a üngöm, kötőre van az ujja,
Nézd csak rózsám, felbomlott a galandja,
Jösz te ide, kösd meg szépen bokorra,
Nem kívánom ingyen, tedd meg csókomra.

„Barna legény, nem mék én a berekbe,
Galandbokrot sem kötök az üngödre;
Egyszer tettem, s átkozott volt az óra,
Melyben veled megállottam egy szóra.”

népdal:

Gyócs az ingem kötőre van az ujja
Nézd csak babám kibomlott a galandja
Gyere ide kösd meg szípen csokorra
Nem kívánom ingyen, tedd meg csókamra

Barna legény nem menyek a berekbe
Galand csokrat sem kötetek az ingedre
Tettem egyszer átkazatt vót az óra
Melyben veled meg állottam egy szóra.

Lajtha jegyzetben további két, fonográfhengerre énekelt versszakot toldott a szöveghez. Ezek is kétségtelenül műköltői eredetűek:

Szomorú fűz a levelit pergeti
Esti szellő jácadozva kergeti
A szívem is széltül űzött falevél
Csak szellő volt a mit nekem esküttél.

Simogatja arcomat az őszi szél
Hallgatja, hogy sóhajtásom mit beszél
Aztán vigan kergeti ja levelet
Jól tudja hogy te sem sajnálsz engemet.

Tóth Kálmán versével találkozunk az 52. sz. dalban. Az eredeti szövegből csak az 1. versszak 3–4. sora hiányzik, néhány szó kicserélődött, és a régi stílusú erdélyi népdalok előadásában szokásos módon megismétlődnek a verssorok:

Búza közé száll a dalos pacsirta
Búza közé száll a dalos pacsirta
Hogyha magát már odafenn kisírta
Hogyha magát már odafenn kisírta

Én is szállnék száll a lelkem zokogva
Én is szállnék száll a lelkem zokogva
Leszállani nem szállhotak sohova
Leszállani nem szállhotak sohova

Nem fogad bé hova szállnam kellene
Nem fogad bé hova szállnam kellene
Búzavirág szemű babám kebele
Búzavirág szemű babám kebele

A dal szerzőjének szándéka szerint létrejött szöveggel összehasonlítva, látható, hogy ez a széki változat a népdallá válás útjának még az elején tart. Íme Tóth Kálmán strófái:

Búza közé száll a dalos pacsirta,
Hogy ha magát már odafenn kisírta,
S búzavirág, búzagalász árnyába'
Reáakad megsiratott párjára.

Én is szállok ... a lelkem száll dalolva;
De leszállni nem szállhatok sehova,
Nem fogad be, hova szállnom kellene:
Búzavirág-szemű kis lány kebele!

A Széki gyűjtés 68. sz. darabjának szövege régi, sokfelé elterjedt katonadal. Kezdetre: *Verbuválnak Szék városán kötéllel*. A hozzáfűzött jegyzetben a helyszínen gyűjtött változat olvasható, amely további három (4–6.) versszakkal folytatódik. Ezek Szakál Lajos *Egy lány az 1841-ki katonai sorshúzás után* című költeménye 1–2.

versszakának, illetve 3. és 8. versszaka első két sorának csekély mértékben különböző, mégis halványabb másai:

Megkérem én a tens nemes vármegyét	Egy kis legényt szerettem, az mindenem
Halgassa meg egy árva lány kérését	Gyámolólul őt rendelte Istenem.
Árva vagyok azon kezdem,	Ez a legény sorsot húzott
Árva vagyok azon kezdem panasgom,	Ez a legény sorsot húzott feketét,
Nincsen senkim, csak az árva galambom.	Nagy levélbe fel is írták a nevét.

Az én rózsám nem katonának való,
Gyenge legény, megrúgja ja szilaj ló.
Szegény huszár tegnap indult,
Szegény huszár tegnap indult Prágábo
Utoljára szorított a karjába.

Szakál Lajos strófái négysorosak voltak. A széki variáns a dallamhoz való alkalmazkodás folytán vált ötsorosá. Vessük ezt össze az eredeti szöveg megfelelő részeivel:

Megkövetem a tens nemes vármegyét,
Hallgassa meg egy szegény lány kérését.
Szegény vagyok, azon kezdem panasgom,
Nincsen anyám, nincs rokonom, támaszom.

Egy jó legényt szerettem, az mindenem,
Gyámolómúl őt rendelte istenem!
Ez a legény sorsot húzott, feketét,
Nagy levélre fel is írták a nevét.

Az én babám nem katonának való,
Gyenge legény, megrugja a szilaj ló,

Szegény huszár, tegnap indult Prágába,
Utoljára szorított a karjába.

Szakál verse a keletkezését követően hamar népszerűvé vált. Id. Ábrányi Kornél emlékezése szerint Kossuth Lajos legkedvesebb dala volt.¹² 1847-ben már megjelent Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteményének II. kötetében.¹³

12 Boka Károly hírneves debreceni cigányzenész művészi erényeinek méltatása során Ábrányi ezt írta: „Mikor a 40-es évek végén a magyar kormány Debrecenben székelt, Kossuth Lajos is gyakran elmerengett játéka mellett, kinek mindig legkedvesebb népdalát »Megkövetem a tens nemes vármegyét« húzta.” Id. Ábrányi K. 1900. 127.

13 Erdélyi J. 1847. 312–313.

Hiánytalanul szerepel Almási Sámuel *Énekes gyűjtemény* című 19. századi kézirataiban, persze a székitől eltérő (négy soros) dallammal.¹⁴ Három versszaknyi szilágysági változatát Gurka László jegyezte le.¹⁵

Lajtha László könyvének 69. sz. dala elgondolkodtatóan közeli másolata Petőfi Sándor híres *Hegyen ülök...* című, 1845-ben költött verse első hat sorának:

Hegyen ülök búsán nézek le róla	Lenn a völgyben lassú patak tévedez
Hegyen ülök búsán nézek le róla	Lenn a völgyben lassú patak tévedez
Mint a boglya tetejéről a gólya	Az én gyászos életemnek képe ez
Mint a boglya tetejéről a gólya	Az én gyászos életemnek képe ez

Megepesztett engemet a szenvedés
 Megepesztett engemet a szenvedés
 Mennyi búm vót örömem meg de kevés
 Mennyi búm vót örömem meg de kevés

Amint látható, ez a szöveg, a sorisméltéseket nem számítva, mindössze négy szóban tér el a Petőfiétől: *fáradt* helyett *gyászos*, *elfárasztott* helyett *megepesztett*, *be sok* helyett *mennyi*, és *be* helyett *de*.

Ugyanennek a Petőfi-versnek a 6. versszakát a szájhagyomány jelentős átdolgozó hatása nyomán népdallá idomulva találjuk meg Lajtha *Széki gyűjtésének* 73. sz. darabja 1. versszakában:

De szeretnék az erdőbe fa lenni
 A fák közül tőgyfa nevet viselni
 Mer' a tőgyfa kék lánggal ég füst nélkül
 Az én szívem soha sincs bánatot nélkül.

A költő fogalmazásában ez a versszak így hangzott:

Szeretném, ha vadfa lennék erdőben,
 Még inkább: ha tűzvész lenne belőlem;
 Elégetném ezt az egész világot,
 Mely engemet mindörökké csak bántott.

Petőfi folklorizálódott versei közül ez a strófa egyike a legkedveltebbeknek. Általánosan elterjedt, sokféle dallammal hallható. A népdalkutatók számtalan, az eredetétől gyakran lényegesen eltávolodott változatban jegyezték le.

Lajtha gyűjteményének 69. sz. darabja revideált dallammal és szöveggel, más versszakokkal bővítve újból megjelent A *Magyar Népzene Tára* VII. kötetében, 123. sz. alatt. Ugyanazon dallamtípus egyik további, Martin Györgytől 1969-ben gyűjtött variánsa a 3. versszakától kezdve szintén Petőfi *Hegyen ülök...* című ver-

14 Almási S. IV. 84. sz.

15 Közölve: Jagamas J. – Faragó J. 1974. 242.

sének első hat sorát tartalmazza, azzal a különbséggel, hogy az eleje *Dombon ülök* formára módosult.¹⁶ Ennek a változatnak az 1. strófája viszont csaknem szó szerint azonos Tóth Kálmán *Naptól virít...* című dalának 1. versszakával:

Naptól virít, naptól hervad a rózsa,
S hogy szeretlek, nem tehetek én róla.
Nem tehetek, s nem is teszek, nem bánom,
Te vagy nekem legkedvesebb virágom.

Tóth Kálmán eme szövegét eredetileg Zimay László zenésítette meg.

Jagamas János Széken gyűjtött adatai közül először azokat veszem számba, amelyek *Romániai magyar népdalok* című kötetében láttak napvilágot 1974-ben. A 24. sz. dal szövege:

Temetőbe láttolok meg legelébb,
Temetőbe láttolok meg legelébb,
Mikor a te jó anyádot temették,
Mikor a te jó anyádot temették.

Úgy nézté' ki fekété gyászruhábo,
Úgy nézté' ki fekété gyászruhábo,
Mint liliom sötét erdő árnyábo,
Mint liliom sötét erdő árnyábo.

*

Búsan dalol felettem a pacsirta
Búsan dalol felettem a pacsirta,
Hú párjáír a szeme ki van sírva,
Hú párjáír a szeme ki van sírva.

Jaj de búsan hangoztatja bús dalát,
Jaj de búsan hangoztatja bús dalát,
(ha) Elmondhatnám szívém fájó panasszát,
(ha) Elmondhatnám szívém fájó panasszát.

Elmondhatnám szívém fájó panasszát,
Elmondhatnám szívém fájó panasszát,
Megcsókolnám a két piras orcáját,
Megcsókolnám a két piras orcáját.

A dalhoz tartozó jegyzet szerint: „Szövege panaszos szerelmi dal. 1–2. strófája népies műdal. l. Kerényi, 96. A 3–5. vsz.-ában hasonlóan műdal-hatás érzik.”¹⁷ Kerényi György *Népies dalok* című könyvében a fenti szöveg 1. versszaka található, mely dallama szerint is műdal, ám a szerző kiléte homályban maradt.¹⁸

Hasonlóképpen ismeretlen a költője Jagamas János kötetében a 114. sz. alatt levő adat 3 strófájának, mely bizonyosan népies műdalszöveg:

Amin' mentem Várod felé,
Hasadt a föld háromfelé.
Ragyogtak rám a csillagok,
Mer tudták, hogy árvo vagyok.

16 MNT VII. 127. sz.

17 Jagamas J. – Faragó J. 1974. 369.

18 Kerényi Gy. 1961. 96. sz.

Mikor mentem hazafelé kezdetű szövegváltozatára utalt Lajtha László 1943-as tanulmányában a 10. sz. dallal kapcsolatban.

Jagamas gyűjteményének 195. sz. dalában a 2. versszak szövege is általánosan ismert népies dal *Szeretnék szántani* kezdettel:

Szeretnék szántoni,
Hat ökröt hajtani,
Ej, minden fordulatra egy pár csókot kapni.

A 226. sz. dal 1. versszakában megint találkozunk Sebők László *Azt mondja a kakukkmadár* kezdetű versével. Ezt Jagamas 1954-ben ugyanattól az énekestől vette föl magnetofonszalagra, akitől Lajtha 1941-ben gramofonlemezre rögzítette. (Lásd a 10. jegyzetet.)

Az előbbi dal előadójától gyűjtötte Jagamas a 254. sz. darabot is, melyben több, különböző műdal elemei keveredtek. A lelegejére Petőfi egyik sora került:

Mit nem tettem vóna érted forró szerelmemben,
De te, rózsám, hűtlen lettél, verjen meg az Isten.
Hányszor ömlett két szememből a boldogság könnye,
Most a bánatot és fájdalam könnye foj hejette.

*

Ütött már a végső órád, késérjél ki, babám,
Ott ássák az én síramat a temető dombján.
Szomorúfűz hervadt lombja ráhajlatt a sírra,
Vándormadár szállott rája, bánotamat sírja.

Szintén többféle műdalrészlet kapcsolódott össze a 277. sz. dalban:

Nézz ki, vajon ki zörget ott?
Meglátsz ott egy bús galambot.
Visszahoztam a keszkenyőt,
Kereshetsz már más szeretőt:
A gyűrűd is visszaadam,
Búdat magammal hardozam.

Në nizz rëám, süsd le szeméd,
Elégeted a lelkémét.
Elégetéd a lelkémét,
Megetted az íletémét.
Fáj a szívemnek a tájo,
Nincsen annak patikájo,
Se patika, sëm orvossa,
Ki a szívëm meggyógyítsa.

Utolsó négy sora Szentiváni Mihály fentebb már említett *A szolgálégény* című dalának 1. és 5. versszaka alapján formálódott:

Fáj a szívem, majd meghasad;
Szeretnélek, de nem szabad;
Nem szabad, mert semmim sincsen,
Hús forint bér minden kincsem. [...]

Mint az égő gyertya fogyok;
Azt gondolod, beteg vagyok?
Beteg ám a szívem tája;
S annak nincsen patikája.

Szép számmal akad műköltői szöveg a Kolozsvári Folklor Intézet gyűjteményében tárolt, kiadatlan széki népdalokban is. Egy részük az előbbieken ismertett versek változata. A továbbiakban kivételesen ezekre is fogok hivatkozni, de inkább azokat az alkotásokat emelem ki, amelyek nem jelentek meg nyomtatásban.¹⁹ Archívumi helyükre leltári jelzetükkel utalok. (Mg = magnetofonfelvétel. Betű nélküli szám = helyszíni gyűjtés. Jagamas János a hallás szerinti lejegyzéseket 1949-ben, a gépi felvételeket 1954-ben készítette.)

Bényei Gábor fentebb idézett, tíz szótagos sorokból szerkesztett dalának tizenegyes sorokká alakult változatát a 49 éves Ungvári Mártonné Prózsa Zsuzsa énekelte (leltári sz.: 19):

Sír a kislány a Balaton tó partján,
Mert elhagyta szeretője őt csalfán.
Ne sírj, kislány, ne sírj oly keservesen,
Imádkozzál, megsegít a jó Isten.²⁰

Nyilvánvaló, hogy a dallam tizenegyes sorméretéhez való igazodás kényszere okozott némi ügyetlen módosulást a szövegben.

A 46. sz. dal, melyet az imént említett énekes adott volt elő, Petőfi Sándor *Jön az ősz...* című költeményének 2–5. versszakával kezdődik (a 3. strófa első két sorának kihagyásával, a nyolc szótagos soroknak a 16-os dallamhoz történt alkalmazásával, itt-ott apró, hibás eltéréssel és a széki tájnyelv sajátosságainak következetlen érvényesülésével):

Hej, van oka ja gólyának, hogy más hazát néz magának,
De, galambam, hogy elhagytál, nem tam mi jókat találtál.
Nem vót, szívem, sem ősz, tavasz, érted, mind a nyár, ígett az.
S vajan akihez repültél, nem lesz-e annak szivin tél?

Megeshetik, jó galambom, de jén neked nem kívánom,
A gólya, hogyha visszazáll, szebb viritó tavaszt talál.
De, galambom, ha visszazállsz, csak pusztá sírhalmot találsz.
De, galambom, ha visszazállsz, csak pusztá sírhalmot találsz.

Folytatásképpen a 3. versszakban a 17. századi szerelmi lírának néhol a szájhangományban is megőrződött terméke, az *Iffjúság, mint sólyommadár* kezdetű ének és egy népdalszakasz, majd a 4. strófában a *Bujdosik az árva madár* és az

19 A dallamoktól ezúttal is eltekintek.

20 Variánsa: Mg 70 h.

Amint mentem hazafelé kezdetű (fentebb már érintett) közkedvelt dal következik. Szemléltetésül idézem Petőfi szóban forgó költeményét:

Jön az ősz, megy a gólya már,
Hideg neki ez a határ;
Röpül, röpül más országba,
Hol jobban süt a nap rája.

Hív voltam én hozzád mindig,
Elejétől utójáig,
Nem volt szívemben ősz, tavasz,
Érted, mint a nyár, égett az.

Hej, van oka a gólyának,
Hogy más hazát néz magának;
De, galambom, hogy elhagytál,
Nem t'om, mi okot találtál.

S vajon akihez röpültél,
Nem lesz-e annak szíven tél?
Megeshetik, szép galambom,
Noha neked nem kívánom.

Mert a gólya ha visszaszáll,
Virító szép tavaszt talál;
Hej, de mire te visszaszállsz,
Csak pusztá sírhalmot találsz.

Tóth Kálmán *Felleg borult az erdőre* kezdetű, széltében elterjedt nótájának első két sora szerepel a 48. sz. dal elején, ám nem Mosonyi Mihály közismert dallamával. A 3. sortól több önálló népdal fűződik hozzá, csakhogy a versszakokban a szöveg és a dallam elő-, illetve utótagja közötti rend megbomlott:

Felleg borult az erdőre,
Nem átkozlak, ne félj tőle.
Nem átkozlak, nem szokásom,
De sok sűrű sóhajtásom

Felhat a magas egekre,
Mind te felelsz meg ezekre.
Nekem a legszebbik este
Fekete színre van festve. [...]

Feltűnő e dalfűzér 6. versszakának azonossága azzal a strófával, amelyik Erdélyi János *Népdalok és mondák* című – mintegy száz évvel a széki kutatások előtt megjelent! – gyűjteménye II. kötetében a 335. sz. dalt nyitja:²¹

Isten hozzád, szép kedvesem,
Már elhagytál, szerelmesem.
Isten hozzád, csalfa remény,
Látom, hogy minden tünemény.

Az 50. sz. dalt Nyizsnyay Gusztáv szerezte:

Elátkozom ezt a cudar világot,
Éltem örömvirágára mért szállott?
Alig virult, máris elhullt levele,
Az én szívem búbánottal van tele.

Búsán síró csalogány lett örömem,
Gyászruhát adott nekem a szerelem.
Gyászruhába fájó szívvel könnyezek,
A jó Isten látjo, mennyit kesergek.

21 Erdélyi J. 1847. 171. Parányi eltérés a 2. sorban mutatkozik. Az *elhagytál* ige Erdélyinél jelen idejű és egyes szám első személyre utal: *elhagylak*.

Virágoskert vót eddig az életem,
Piros rózsza benne ifjú kebelem.
Virágoskert most is ugyan kebelem,
Hej, de nagyon halvány virágot terem.

Ifjúságim, korán hullnak virágid,
Életemre még remény sem sugárzik.
Sötét keblem szomorú, mind az éjjel,
Melyben dülő vihar sátrát üt fel.

Ezt is Ungvári Mártonné énekelte, akárcsak az előző három dalt. Felbukkanása azért érdekes, mert amint Sárosi Bálint az 1850-es években népszerű Nyizsnyay Gusztávról írta: „Élő hagyományban fennmaradt daláról nem tudunk.”²² Persze a széki adatközlő sem az eredeti dallammal ismerte. A négy versszaknak még a sorrendje is egyezik azzal a szöveggel, amelyet Bartalus István 1895-ben közölt.²³ Csupán két szó tér el: Bartalusnál az 1. strófa első sorának végén *szállott* helyett *hágott*, a 2. versszak 4. sorának végén pedig *kesereg* helyett *szenvedek* szerepel. A dal alatt ez a megjegyzés áll: „Arany János után.” Nyizsnyay Gusztáv dalszerző tevékenységéről szólva, Leszler József így vélekedett: „Nótáit a 19. század második felében országshíressé ismerték. *Elátkozom ezt a cudar világot* című egykori híres dalát Arany János is gyakran énekelte, anélkül, hogy tudott volna a szerzőjéről.”²⁴ Ennek ellenére, amiként Kodály Zoltán vizsgálódásai kimutatták, Bartalus forrása minden bizonnyal Limbay Elemér *Magyar daltárának* 1882-ben megjelent III. köteté volt.²⁵ Gyulai Ágost tehát jogosan sorolta ezt a dalt azok közé, „melyeket ma egyes-egyedül Bartalus hitelére hozhatunk kapcsolatba Arany személyével”.²⁶

Több asszony együttes éneklése nyomán jegyezte le Jagamas az 53. sz. dalt. A 9. versszak forrása Czuczor Gergely *Búmalom* című költeményének utolsó strófája volt:

Forrószegen van egy malam,
Bánatot örölnék azan.
Nekem is van egy bánatom,
Odaviszem, lejáratom.

A bánatot őrlő malom a népköltészetben gyakran előforduló kép. Czuczor ezt így öntötte szavakba:

Mint a veszett lakodalom,
Falun kívül zúg egy malom,
Oda megyek, a garaton
Bánatomat lejáratom.

A kolozsvári archívum 178. sz. adata ennek a versnek továbbbszótt variánsa a 68 éves Sípos György Sándorné Juhos Zsuzsa előadásában:

22 Sárosi B. 1971. 147.

23 Bartalus I. 1895. 53. sz.

24 Leszler J. 1986. 265.

25 Limbay E. 1882. 177–178.

26 Kodály Z. – Gyulai Á. 1952. 19.

Csipkeszegezen van egy malam, bánatot örölnek azan.
Nekem is van egy bánotam, odaviszem, s lejártotam.
Megmondam és a mónárnok, bár felit vegye el vámnok.
Megmondam én a mónárnak, bár felit vegye el vámnok.

Tompa Mihály *Télen-nyáron pusztán az én lakásom* kezdetű költeményének első három versszakát énekelte a 91. sz. dal adatközlője, a 36 éves Filep H. István, valamelyes változtatással és a 2. vsz. 1–2. sorának kifejejtésével:

Télen-nyáron pusztán az én lakásom, A falumat csak vasárnap ha látom. Lakásom a hortobágyi pusztábo, Nem mehetek én az Isten házábo.	Sugár torony kilátszik a pusztábo, Harangoznak pünkösd első napjáro, Harangoznak pünkösd első napjáro. ²⁷
---	--

Imádkoznék, de nem tudok, hiábo,
Nem járhattam soha az iskolábo.
Jó szüleim tanított vóna rájo,
Jaj, de régen temetőbe fejfájo.

Hadd emlékeztessenek Tompa Mihály eredeti strófáira:

Télen, nyáron pusztán az én lakásom, A rózsám' is csak vasárnap ha látom; Lakásom van hortobágyi pusztába', Nem járhatok én az Isten házába!	Sík a pusztá, se halma, se erdeje, Sugár magas a toronynak teteje; Sugár torony kilátszik a pusztára, Harangoznak pünkösd első napjára.
---	--

Imádkoznám, de nem tudok, hiába!
Nem jártam én soha az iskolába;
Édes szülém tanított volna rája,
Jaj de régen temetón a fejfája;

A 132. sz. dal három versszaknyi népi szövege előtt Petőfi Sándor *Temetésre szól az ének* kezdetű versének első strófáját adta elő – jelentéktelen módosítással – a 73 éves Szabó Varga György:

Temetésre szól az ének,
Temetőbe kit kísérnek?
Akárki az, nem földi rab,
Nálomnál százszor boldogabb.

Petőfi Sándor *Kis furulyám szomorúfűz ága...* című költeményének első versszakával találkozunk az 54 éves Horvát Györgyné Serestély Katától gyűjtött 143. sz. dal 2. strófájában:

27 Ez a hiányos versszak az A B B C szerkezetű dallam 3. sorának kihagyásával szólt.

Kis furulyám szomorúfűz ágo,
Temetőbe szomorkodik fájo.
Most metszettem azt egy sírhalomról,
Nem csuda, hogy oly szomorúan szól.

Lényegében mindössze két szóban különbözik a költő szövegétől: az eredetiben a 3. sor első szava *ott*, a 4. sor utolsó előtti szava pedig *síralmasan*.

Az Mg 73 g jelzetű dal 1. versszakát a 49 éves Szabó János úgy énekelte, hogy Petőfi Sándor *Boldog éjjel...* című verse 2. strófájának első két sorával kezdte jól formált variánsban, majd mindjárt átcsapott egy népies műdal közepébe:

Nem jó csillag lett volna énbőlőlem,
Nem sokáig ragyognék fenn az égen.
Leszálnék egy ződ erdőbe zokogva,
Fészket raknék egy nefelejcsbokorra.

A 73 éves Sípos György Sándorné Juhos Zsuzsa az Mg 74 c jelzetű dalt Petőfi *Hortobágyi kocsmárosné...* című költeménye 5. versszakának változatával indította:

Szőke kislány, be puha ja kebeled,
Be szeretnék megpihenni melletted.
Úgyis kemény ágyam lesz az éccaka,
Messze vagyok, nem mehetek ma haza.

A folklorizáció mértékének érzékeltetésére vegyük szemügyre a költő említett strófájának eredeti alakját:

Ej galambom, milyen puha a keble!
Hadd nyugodjam csak egy kicsit fölötte;
Úgyis kemény ágyam lesz az éjszaka,
Messze lakom, nem érek még ma haza.

Ez a tanulmány azokra a műköltői szövegekre világított rá, amelyek legalább abban a vonatkozásban váltak a szájhagyomány részévé, hogy nótaszerzők melódiai helyett szigorúbb értelemben vett népi dallamokhoz kapcsolódtak, és így kisebb-nagyobb mértékben a népdalokhoz kezdtek hasonlítani. Különös, hogy több dal szövegében alig fedezhetők fel a népi képzelet, ismeret és ízlés szerint működő átdolgozás nyomai. Ennek vagy az az oka, hogy az ilyen versek eleve nagyon közel álltak a népdalok szelleméhez, vagy az, hogy aránylag röviddel a gyűjtés előtt jutottak az adatközlők repertoárjába, s így valószínűleg nem volt elég idő a népi alkotóműhely átalakító hatásának érvényesülésére. Nemigen tételezhető fel, hogy az eredeti alkotásokkal majdnem azonos szövegek nem értelmiségiek útján kerültek a széki folklórbá. A jelentősen megváltozott dalok viszont bizonyosan a szájról szájra terjedés során, hosszabb idő alatt nyerték a gyűjtőktől lejegyzett formájukat, és némelyikük másutt is hallható volt. Nincs

információ arra nézve, hogy az énekesek tisztában lettek volna azzal, hogy például éppen Petőfi Sándor vagy Tompa Mihály költeményét adták elő.

A számba vett szövegek zöme izometrikus 8 vagy 11 szótagos sorokból áll. (A 8 szótagosok egy része hosszabb dallamsorokhoz való illeszkedés folytán lát-szólag 16 szótagossá vált.) Kivételesen van közöttük két 10 szótagos, egy 6 szótagos és egy 14 szótagos vers is. A hozzájuk tartozó dallamok mind régi stílusúak, és legtöbbször tánczenei funkcióban voltak használatosak.

A Kolozsvári Folklór Intézet adattárának tanúsága szerint a 20. század közepén a székiek is énekeltek szélteben elterjedt népies műdalokat (magyar nótákat, hallgatókat), mégpedig az általánosan ismert dallamokkal. Ezeket hihetőleg elsősorban városban szolgáló lányok és katonáskodás után hazatérő legények hozták be. Ilyenek voltak: *Árvalányhaj lengedez a hegytetőn; Egy asszonynak kilenc a leánya; Egy vasárnap délután felöltöztem nagy cifrán; Ha kimegyek a temető mély árkába; Húzd rá, cigány, szívet rázó hangon szóljon a nótád; Julcsa ha kimegyen a piacra; Kantinosné Mancsi lánya a galambom; Két babonás szép szemednek álmodója lettem; Már minálunk, babám, már minálunk, babám, az jött be szokásba; Messze, messze, a Hargita vadregényes táján; Nem vagyok én úri családból való; Nyisd ki, babám, az ajtót; Sűrű csillag ritkán ragyog az égen; Vékony deszkakerítés.* Ez a felsorolás természetesen nem teljes, hiszen Jagamas János nem törekedett arra, hogy minden elérhető műdalt összegyűjtsön.

Nem térek ki a népszokásokhoz fűződő dalokban, például lakodalmas énekekben és névnapi köszöntőkben előforduló, különféle, jobbra névtelenségben maradt versíróktól származó szövegekre.

19. századi költők alkotásainak a folklorizációja régóta ismert folyamat. Szék esetében e jelenség azért tarthat számot különleges figyelemre, mert az ötven esztendővel ezelőtt ott kutató folkloristákat mindenekelőtt a község régies jellegű hagyományaihoz való állhatatos ragaszkodás és a kizárólagosnak ítélt, sajátos néprajzi értékek gazdagsága ejtette csodálatba. Bényei Gábor, Czuczor Gergely, Nyizsnyay Gusztáv, Petőfi Sándor, Sebők László, Szakál Lajos, Szentiváni Mihály, Tompa Mihály és Tóth Kálmán, valamint ismeretlen szerzők verseinek elhangzása széki énekesek ajkán viszonylagosnak mutatja a helység sokszor hangsúlyozott elszigeteltségét, mindazáltal nem teszi kérdésessé sem az archaikus vonások valóságát, sem a hagyományörzés erejét, sem azt a tényt, hogy Szék a mezőségi magyar népi műveltség legjelentékenyebb megtestesítője.

Irodalom

Id. Ábrányi Kornél

1900 *A magyar zene a 19-ik században.* Budapest.

Almási Sámuel

é. n. *Énekes gyűjtemény.* IV. (kézirat, 19. század közepe)

Bartalus István

1895 *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye.* V. Budapest.

Erdélyi János

1847 *Népdalok és mondák*. II. Pest.

Jagamas János

1956 Beiträage zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien.
In *Studia memoriae Bélae Bartók sacra*. Budapest, 469–501.

Jagamas János – Faragó József

1974 *Romániai magyar népdalok*. Bukarest.

Kerényi György

1961 *Népies dalok*. Budapest.

Kodály Zoltán – Gyulai Ágost

1952 *Arany János népdalgyűjteménye*. S. a. r. ~. Budapest.

Kósa László

1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen.

Lajtha László

1943 Újra megtalált magyar népdaltípus. In *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Gunda Béla. Budapest, 219–234.

1954 *Széki gyűjtés*. Budapest.

Leszler József

1986 *Nótakedvelőknek*. Budapest.

Limbay Elemér

1882 *Magyar daltár. A magyar nép dalainak egyetemes gyűjteménye dallam szerinti rendben*. III. Győr.

Martin György

1982 A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklórizmusban. *Ethnographia* XCIII. 73–83.

MNT = *A Magyar Népzene Tára*

VII. *Népdaltípusok 2*. Szerk. Olsvai Imre. Budapest, 1987.

Sárosi Bálint

1971 *Cigányzene...* Budapest.

„Varga, ne tovább a kaptafánál!”*

A fenti közmondás az első magyar proverbiumgyűjteményben, Baranyai Decsi János 1598-ban megjelent *Adagiorum*ában a latin változat (*Ne sutor ultra crespidam*) magyar megfelelőjeként a következő formában olvasható: *Ne fellyebb varga az kaptánál*.¹ Számos későbbi gyűjtemény közli némi variálódással, utalva az azonos jelentésűnek tekintett *Suster maradjon a kaptafánálra*. Paczolay Gyula a közmondást felvette az európai proverbiumokat bemutató kötetébe. Számos változatra hivatkozik nemcsak az európai, hanem távolabbi népek proverbiumhagyományából is.²

Figyelmünket most a közmondáshoz kapcsolódó anekdotára fordítjuk. Ezt ismeretünk szerint proverbiumgyűjteményben először *Dugonics András* közölte a *Magyar példabeszédek és jeles mondásokban* (1820. II. 143.). A *Varga a' kaptánál ne tovább* proverbiumhoz jegyzetben a következőket írja:

Ezt így mondták a' régiek: varga! a' bakkancsnál ne tovább, és ezen köz mondásnak eredetét éppen Apellesig viszik fel. Ez a' híres kép író egy képet festvén, azt a' piacra azon végre ki tette: hogy maga a' kép' hátúlyára rejtvény személyét bátorságosabban hallhassa az embereknek ítélettyöket; és ha mi hibát találnának benne a' tudósok; meg jobbitaná. A' többi között oda furta magát a' varga is; azt találta a' bakkancsban: hogy egygyikben egy lukkal kevesebb volna, mint a' másokban. Ezt hallván Apelles; haza vitte képét; és a' bakkancsot meg jobbitotta. Más nap' ezt a' meg jobbitást látván a' varga el bizta magát, és már a' nadrágot is kezdte vizsgálni, ekkor a' kép alól ki jövéen Apelles azt mondá néki: varga! a' bakkancsnál ne fellyebb.

Erdélyi János 1851-ben megjelent gyűjteményében, a *Magyar közmondások könyvében* csak a mondás fordul elő a következő formában: *Varga ne szóljon feljebb a kaptánál*. Az adomát nem közli. Dugonics után Ballagi Mór munkája közöl egy változatot:

Apelles egy képet festvén, azt a piacra kiállította. Tódultak a nézők a híres művész munkáját nézni; a többek közt egy varga is befúrta magát, ki első látásra a képen egy hibát lelt. Egyik bakancson ugyan is egy fűzőlyukkal kevesebb

* A cikk az MTA Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén működő kutatócsoport programjában készült.

1 *Adagiorum graecolatinoungaricorum Chiliades quinque*. Barttphae, 1598. 39.

2 *European proverbs in 55 languages ...* Veszprém, 1997. 463–65.

volt mint a másikon. A gáncsot hallván Apelles, a képet haza vitette és a hibát megigazította. Más nap az igazítást látván a varga, elbizta magát és a kép más részeit is oktalanul bírálgatni kezdé; ekkor Apelles az idétlen gáncsokodásokat megúnván, „varga – azt mondá – a kaptánál ne tovább!”³

Az anekdotát több később megjelent gyűjtemény is közölte, többnyire csekély szövegbeli variálódással.⁴ Évtizedek múltán egy irodalmi műben bukkan fel újra a mondást magyarázó anekdota. *Móra Ferenc* egyik beszédében elevenítette fel a történetet (a beszédet szülővárosában, Kiskunfélegyházán tartotta 1933. január 22-én). Az irodalom iparos szereplőiről szólva idézte fel Apellésznek, az ókor legnagyobb festőjének (Kr. e. 340–306) az esetét egy vargával:

Az első iparos, aki belekerült az irodalomba, Apellész csizmadiája volt. Apellész kétezernéhány évvel ezelőtt Nagy Sándornak volt az udvari festője, aki meg is festette a nagy királyt, és mint ahogy a művész a jól sikerült képet kiteszi a kirakatba, ő is kirakta a képet az agorára, a piacra. Természetesen kíváncsi volt a kritikára, elbújt a kép mögé, ami azt mutatja, hogy nemcsak nagy festő volt, de bátor ember is. Sok jó kritikát hallott, de aztán jött egy athéni csizmadia, és azt a megjegyzést tette, hogy a képen nagyon rosszul van szabva a király saruja. Ebbe még csak belenyugodott volna Apellész, azonban a csizmadia továbbment a gúnyolódásban, és azt mondotta, hogy a festő úgy festette meg a király kezét, mintha azt nézné: vajon csepereg-e az eső. Ennek a véleményének hangosan kifejezést adott, de erre a kép mögül kitört Apellész: „Varga, ne tovább a kaptafánál!”⁵

Az anekdoták összevetése kapcsán látjuk, hogy a történet lényegében azonos. Dugonics és Ballagi anekdotája egyezik, az utóbbi nyilvánvalóan Dugonics gyűjteményéből merített. Móra Ferenc anekdotája új változat; ugyanazt a történetet a varga más hiba-kifogásaival színesítve mondja el. Móra minden valószínűség szerint olvasta az anekdotát Dugonicsnál, s beszédében az alapszűzsé irodalmiasított változatát alkotta meg.

A történetről és az abból keletkezett közmondásról egy csaknem kétezer éves mű nyújt forrást. Az idősebb Plinius (C. Plinius Secundus, Kr. u. 23–79.) *Naturalis Historia* c. művének az ásványokról és a művészetekről szóló fejezeteiben (XXXIII–XXXVII), Apellész munkásságáról írva a 20. századig fennmaradt történetet hiteles eseményként közli:

Apellesnek volt egyébként egy állandó szokása: sohasem lehetett annyira teendőkkel zsúfolta a napja, hogy ne gyakorolta volna művészetét egy-egy vonal meghúzásával, amiből egy tőle származó szólás lett. Az is szokása volt, hogy elkészült műveit kiállította a háza előterébe a járókelőknek, és a kép mögé rej-

- 3 Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Pest, 1855. 410.
- 4 Palkó Péter: *Eredeti magyar közmondások és szójárások*. Rozsnyó, 1864. 330.; Sirisaka Andor: *Magyar közmondások könyve*. Pécs, 1890. 245–46.
- 5 *A kiskunfélegyházi „Öreg Diákok” kultúrünnepélye*.

tőzködve kihallgatta, milyen hibákat tesznek szóvá, mert úgy tartotta, hogy a nép gondosabb bíráló, mint ő saját maga. Beszélük, hogy egyszer egy varga kifogásolta, amiért a saruk belső oldalán eggyel kevesebb fület csinált. A következő napon pedig eltelve a javítástól, amely előző napi észrevétele nyomán született, már a lábszáron gúnyolódott. Erre Apelles felháborodva kinézett, és rászólt, hogy a sarun túl a varga ne ítélkezzék, ami ugyancsak közmondássá vált.

Arról, hogy a közmondás Apellészhez kapcsolódva keletkezett, vagy csak Plinius köti hozzá, bizonyosat nem tudhatunk. Nem kétséges azonban, mind a közmondás, mind az anekdota két évezredet átívelve él a folklórban. „Népivé válásához” az iskolai tankönyvekben közölt anekdota is hozzájárulhatott. Az elemi népiskolák V–VI. osztályai számára írt olvasókönyvben⁶ egyszerű fogalmazásban – Apellész említése nélkül – olvassuk az eset változatát:

Egy híres festő festményét közszemlére kitette. Sokan nézték, bámulták a remek művet, s dicsérettel halmozták el a festőt, ki oly szép művet hozott létre. Csak egy varga csóválta a fejét, s nem hallgathatta el, hogy a képen levő egyik embernek csizmája nem jól van festve. A festő megnézte, igazat adott a vargának, kiigazította a hibát. De a varga akkor vérszemet kapott, s a festményen a szemeket is kifogásolta. A festő megnézte, hogy csakugyan hibásan vannak-e festve a szemek, de hibátlanoknak találta. Az alkalmatlankodó vargát azzal utasította el: *Varga, ne tovább a kaptánál!*

Rendkívül figyelemreméltó, hogy a közmondás a magyar folklórban egy történeti személyről szóló anekdotában is előfordul. A közelmúltból való példát *Bosnyák Sándor* jegyezte le Szűcs József mohácsi adatközlőjétől:

Bethlen Gábort Bátori Gábor után választották Erdély fejedelmévé. Az ő uralkodása alatt érte el Erdély a virágkorát, katonailag, gazdaságilag, erkölcsileg, a tudományban úgy felvirágoztatta Erdélyt, hogy egyik elődje vagy utódja sem tudta felülmúlni.

1620-ban a beszercei gyűlésen a rendek Bethlen Gábort magyar királlyá választották. Bethlen elfogadta a választást, de a koronát nem engedte a fejére tenni. A közelálló vezető emberei – köztük Alvinczi Péter, a lelkésze – erősködtek, hogy koronáztassa meg magát, ha már megválasztották. Bethlen azt mondta:

- Alvinczi uram, hogy lehetne, ki tenné a fejemre a koronát?
- Majd én – mondta Alvinczi.
- Azt nem lehet – mondta Bethlen – mer a magyar királyokat az esztergomi érsek koronázza, kigyelmed pedig nem esztergomi érsek.
- Hát ha kigyelmed lesz a király, akkor engem megtehet esztergomi érseknek – mondta Alvinczi.

Bethlen erre nevetett egyet, és azt mondta:

- Tudja mit, Alvinczi uram, varga maradjon csak a kaptafánál.⁷

6 Sárospatak, 1893. Szerk.: *Dezső Lajos*.

7 *1100 történeti monda*. Bp. 2001. 183.

Az anekdota változatát Tóth Béla *A magyar anekdotakincs* első kötetében közli (252 – 253.):

Bethlen Gábor fejedelmet a beszercebányai országgyűlés 1620 augusztus 25-én magyar királylyá választotta. A fejedelem elfogadta a királyi címet, de megkoronázni nem engedte magát, jóllehet a koronázó jelvények kezében voltak.

A rendek egy külön gyülekezetben erősen sürgették a koronázást; de főképp a fejedelem jelenlevő udvari papja, Alvinci Péter, a híres kálvinista vitatkozó.

– Kótyagos elméjű ember kend, mondta neki végre Bethlen Gábor; no de hát jó, hajlok a szavára, csak azt mondja meg kend, ki fog engemet megkoronázni?

– Várom felséges uram parancsolatját, felelte Alvinci, és fejére teszem a koronát.

A fejedelem nagyot nevetett:

– Csakhogy kend nem esztergomi érsek, már pedig a magyar királyokat az esztergomi érsek koronázza, nem más.

– Ha engemet felséges uram érsekké tesz, érsek leszek, és nincs többé semmi akadály.

Bethlen Gábor erre még azt felelte:

– A püspököket a koronás királyok kreálják, én pedig még nem vagyok az; te meg, varga, ne feljebb a kaptánál.

Alvinci elnémult és a rendek is hallgattak.

Mint érdekességet említem meg, hogy a *Varga (suszter)*, *ne tovább a kaptafánál* mondás egy német slágerbe is bekerült:

Schuster, bleib bei deinem Leisten,
Schöne Mädchen kosten Geld.
Leider kostet stets am meeisten,
Was nur kurze Dauer hält.⁸

A közmondást Tóth Béla a szállóigék közé sorolja,⁹ őt követően Békés István is, aki Marxra hivatkozva a következő badarságot fűzi hozzá:¹⁰ „a pliniusi anekdota csattanója hangzatos indok volt az elnyomók szájában a felfelé törekvő osztályok szellemi és technikai gazdagodásának minden kísérletével szemben.”

8 Lutz Röhlich: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, 905.

9 *Szájruul szájra*. Bp. 1901. 130.

10 *Napjaink szállóigéi*. Bp. 1968. 167.

BETYÁROK TÜKÖRE

Jánošík alakja a szlovák folklórban és irodalomban (1740–1820)

Mottó helyett:

1925-ben a Prágában megjelenő *DAV* (Tömeg) című szlovák avantgárd folyóiratban látott napvilágot Peter Jilemnický cseh származású szlovák író *Dedína* (Falu) című, szociográfiai adatokra és bibliai motívumokra épülő novellája, amely a szegénységről, az ember krisztusi szenvedéséről s mélyen elrejtett lázadásáról szól. Az író kívánságára a novellát tipográfiaiilag körbe-körbe elhelyezett, szociális tartalmú szlovák népdalsorok és legismertebb betyárdalok részletei veszik körül.

A pozsonyi szlovák Nemzeti Színház repertoárján közel 30 évig, 1973-tól 2002-ig szerepelt, a *Malované na skle* (Üvegre festve) c. musical. A paródia központi alakja *Juro Jánošík*. A szerzők lengyelek: Ernest Bryll és Katarzyna Gärtner.

Tanulmányom Jánošík 18. századi és a 19. század tízes-húszas éveiben megjelenő alakját mutatja be. A két 20. századi példával azt szerettem volna érzékeltetni, hogy e század folyamán az új irodalmi stílusok, az „izmusok” vagy korunk népszerű színpadi műfaja, a musical, miképpen élteti tovább a Jánošík-hagyományt. Ebben talán az is szerepet játszott, hogy az avantgárd vagy a kísérletező művészi ágak sem tudják, vagy nem is akarják megkerülni a szlovák kultúra markáns hagyományát, s talán éppen ezen keresztül kívánják demonstrálni kontinuitásukat a szlovák irodalom és művészet korábbi századaival.

A szlovák folklórt és irodalmat a többi közép-európai folklórtól és irodalomtól – főként a 19–20. században – a sok hasonló és azonos vonás mellett egy igen markáns sajátosság választja el. Juro Jánošík alakja ugyanis a szlovák népköltészet és irodalom uralkodó, központi figurájává válik. Ez azt jelenti, hogy a többi szlovák betyárnév Jánošík mellett elhomályosul, feledésbe merül. Ezt látszik igazolni a Kárpát-régió betyárvilágát bemutató, 2002-ben megjelent folklórkötet is.¹ Jánošík egyeduralma akkor is igaz, ha a szlovák folklórról szóló tanulmányban más betyárokat is ismertet a szerző.² A kiadvány borítóját Janko Alexy író-festő gobelinje díszíti, amelybe beleszótték a Jánošík-csapat valamennyi tagjának a nevét.

Nem véletlen, hogy már két összefoglaló mű született a folklór és az irodalom Jánošík-motívumairól. Andrej Melicherčík, aki azt az első szlovák néprajzos ge-

1 *Geroj ... Heroes*, 2002. (I. Gašparíková, V. 2002.)

2 Gašparíková, V. 2002. 31–38.

nerációt képviseli, amely a pozsonyi Komenský Egyetemen szerzett diplomát, s akinek 1952-ben jelent meg *Jánošíkova tradícia na Slovensku* című munkája. A könyv több mint két évszázadot ölel fel; külön fejezetben tárgyalja a folklórt és külön fejezetben az irodalmat. Az egyes kulturális rétegek, szövegátvételek közötti összefüggéseket és a kölcsönhatások esetleges létét a népi és a magas kultúrában további kutatások feladatává teszi. A másik összefoglaló munka lengyel szerző, Joanna Goszczyńska tollából született, s 2001-ben jelent meg: *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku (Jánošík mítosza a szlovák folklórban és irodalomban a 19. században)*. A szerző a két kulturális réteget, a népit és az elitet tematikus elrendezésben egymás mellett vizsgálja, szöveg-összehasonlítást nem végez, az esetleges szövegösszefüggést nem elemzi mélyebben, könyvből azonban kiténik az egyes folklórműfajok és az irodalmi művek tartalmi és „ideológiai” kapcsolata. Mindkét munka gazdag adatok és példatár alapján született, s mindkettőhöz – s ez elsősorban Goszczyńskára vonatkozik – igen gazdag és tanulságos bibliográfiát csatoltak. Mindkét összefoglaló mű üzenete, hogy a Jánošík-jelenség hálás témakör a folklór és az irodalom kölcsönhatásának vizsgálatában.

Magam ezt a kérdést, illetve az összefüggéseket és a kölcsönhatásokat a 18. századi félnépi és a 18–19. század fordulóján született első szépirodalmi alkotásokon keresztül mutatom be. A konkrét elemzés tárgyát három, a 18. század első felében keletkezett, Jánošíkról és más, később Jánošík csapatába sorolt betyárról szóló terjedelmes, már a 19. században, majd a 20. században is többször publikált félnépi epikus, illetve lírai-epikus vers képezi.

A szépirodalmat Pavel Jozef Šafárik – akit a szláv összehasonlító társadalom- és irodalomtudomány atyjának tekintenek – képviseli két, 16 éves korában írt költeményével, amelyben az ifjú szerző a betyárvilág, „a hegyek és az erdők leányeinek” szabad, független életét éneкли meg. (Mind a szlovák folklórban, mind az irodalomban igen elterjedt a *hórny chlapec* kifejezés; magyar nyelvben ez a fogalom a betyárra vonatkozóan nem ismert, nem használatos, ezért is idézőjelben közlöm magyar fordítását. A balladáknál azonban ismert a „nagy hegyi tolvaj”-ról szóló típusnév.)

Dolgozatom néhány példájával voltaképpen a Jánošík halálától (1713) a Šafárik-költemények megjelenéséig (1814) azt az első évszázadot mutatom be, amelyben nézetem és ismereteim szerint mind a folklórban, mind pedig a közköltészetben és az irodalomban megszületett az az alapanyag Jánošíkról, amelyre a preromantika és a romantika Jánošík-variációi, mítosza és szimbólumai épültek.

A három, félnépi műfajba sorolt költemény már a kéziratban a következő címekkel volt ellátva: *Píseň o Jánošíkovi, zbojníkovi* (Ének Jánošíkról, a betyárról); *O Surovec Jakubovi, zbojníkovi* (Surovec Jakabról, a betyárról); *Píseň o Adamovi a Ilčíkovi, zbojníkovi* (Ének Ádámról és Ilčíkről, a betyárokról). Mindháromat Ján Mišianik tette közzé 1964-ben a régi szlovák irodalom antológiájában, az eredeti kéziratok és az addigi kiadások szigorú szövegkritikai összevetése és elemzése alapján.³ A három, ismeretlen szerzőtől származó elbeszélő költemény szövegét

3 A három félnépi költemény a liptószentmiklósi (Liptovský Mikuláš) Tranoscius Könyvtár egyik kéziratos gyűjteményében található. Sign. XI/21. 161 – 177.

egy 1781-re datált kéziratos gyűjteményben találták meg.⁴ A szövegeket eddig legalaposabban elemző két irodalomtudós, a szlovák Ján Vilikovský⁵ és a cseh Jozef Hrabák⁶ egybehangzó véleménye szerint valószínűleg még a 18. század első felében keletkeztek. Ezt a véleményt Ján Mišianik is osztja.⁷ Jozef Hrabák szerint e három költemény csupán töredéke lehetett a 17. és a 18. században keletkezett hasonló epikus, félnépi ponyvairodalomnak.⁸

Három igen terjedelmes epikus, néhol lírai betéteket tartalmazó alkotásról van szó.⁹ Jozef Hrabák azt sem tartja véletlennek, hogy a három költemény három eltérő műfajt képvisel a félnépi irodalmon belül.

A Jánošík elfogását, bukását megéneklő vers áll legközelebb tartalmilag és poétikailag is a Jánošík-népdalokhoz. Az ismert nemzetközi betyár-motívumok mellett (a betyárt a szeretője vagy a legjobb barátja, bizalmasa árulja el; barátsága a pásztorokkal) több népmesei, mondai motívum színesíti az elbeszélést: Jánošík a Tátrában rejt el kincseit, borsót szórnak a lába elé elfogatásakor, fokosának és zöld selyem, arannyal hímzett ingének mágikus ereje.

A költemény egyes verssoraiiban visszaköszönnek a népdalok vagy a romantikus költészet verssorai. Például:

Jánošík, Jánošík, samopašno dieťa,
kebys bol nezbíjal, nelapili by ťa.

Ének Jánošíkról (161–162. sor)

Jánošík, Jánošík, szerencsétlen gyermek,
Ha sohsem rabolnál, nem is kergetnének,
ha sohsem rabolnál, nem is kergetnének.

Liptó megyei szlovák népdal (Matunák Mihály ford.¹⁰)

Hasonló tartalmú népballada-változat:

Jánošík, Jánošík, nepobožné dieťa,
kebys bou nezbíjau, nelapili by ťa.¹¹

4 A verseket Mišianik, J. 1981 közli: 497–513.

5 Vilikovský, J. 1935. 550–577.

6 Hrabák, J. 1974. 452.

7 Mišianik, J. 1981. 519.

8 A szlovák irodalomtörténet és folklorisztika csak a *félnépi* elnevezést ismeri: pl. *poloľudové tvorby* (félnépi költemény, félnépi alkotás) a közköltészet fogalmát mindeztideig nem használta.

9 Az *Ének Jánošíkról* 206 verssorból, *Surovec Jakabról* 348 verssorból és az *Ének Ádámról és Ilčíkról* 313 verssorból áll.

10 Matunák M. 1911. 233.

11 Burlasová, S. 2002. 188. (214. sz. ballada).

A vers egyes részei lamentációra, sirató-búcsúzó énekre emlékeztetnek, amelyekben a fiatal, szinte még gyermek Jánošík könnyörög az életéért, búcsúzik az általa oly hón szeretett élettől.

Ebben a költeményben Jánošík egyértelműen népi hőssé válik, s egyúttal már jelzi, hogy majdan a sok betyár között ő lesz a legkedvesebb. Ehhez a fokozatos imázshoz feltehetően hozzájárult fiatalága – 25 éves volt kivégzésekor –, kegyetlen megkínzása a börtönben, s még kegyetlenebb, középkori módszerekre emlékeztető kivégzése (bal bordájánál fogva akasztották fel), s krisztusi kínszenvedésre emlékeztető halála.¹²

A másik két költemény betyárjai még Jánošíkkal egyenrangúak, tőle teljesen függetlenek (*Surovec, Adamec, Ilčík*), akik a később született szövegekben már Jánošík csapatának tagjaiként szerepeltek. A magyar folklórban a betyárok művészi ábrázolásban mindvégig egyenrangú félként, arányosan, „demokratikusán” kapnak helyet.

A versek elemzői is felfigyeltek arra, hogy a Surovecről szóló filozofikus, merengő költemény tanult ember alkotása lehet.¹³ Fő motívuma a boldogság- és szabadságkeresés. Ön-vers, amelyben a betyár nem tagadja rablásait, gyilkolásait. („Mindenkit kiraboltam, urat, jobbágyot nem kíméltem, félt is mindenki tőlem”). Ez a hangnem különbözik a Jánošík-énektől. Surovecet is a szeretője árulja el; erről gáláns, udvarló költészet modorában szól a hős, majd filozofikusan elemzi a női szeretet-szerelem álnokságát. Szeretője árulását Sámson és Delila történetéhez hasonlítja (ez a hasonlat kétszer fordul elő a szövegben). A Jánošík-ének szövegére emlékeztet Surovec búcsúja az élettől. A búcsú formája a temetéseken fellépő pap szerepére emlékeztet, aki a halott nevében, első személyben búcsúzik családtagjaitól, barátaitól, szomszédaitól. A búcsú záróakkordjaiként, a vers legszebb lírai részében, bukolikus hangulatot idézve búcsúzik Surovec a természettől, a hegyektől, az erdőktől, menedéket nyújtó rejtekeitől. Különleges szerepet kap ebben a részben a megrakott, messzire világító „fényes tűz lángja”, amelynek már a pásztorfolklórban, a későbbi betyárdalokban s a belőlük merítő szépirodalomban szimbolikus szerepe van, s elmaradhatatlan kelléke válik a felsorolt műfajokban. Néhány példa ennek illusztrálására:

A nagy Király hegyen
tűz ragyog fényesen.
S körülötte tizenkét
Szegénylegény mereng.

(Matunák¹⁴)

V tem šóškútskem poli, tichý oheň horí : ||
okolo ohnička : ||dvanásť chlapcov stojí.

A sóskúti mezőn csendes tűz ég,
S a tűz körül tizenkét ifjú ül.

(Sóskút, Pest megye, helyi gyűjtés)

12 Jánošík életéről, sorsáról magyar nyelven: Matunák M. 1908. 299–303.

13 Hrabák, J. 1974. 253, 255.

14 Matunák M. 1911. 233.

Horí ohník, horí, na Kráľovej holi	Ég a tűz a Király hegyen
Ktože ho nakládol dvanásti sokoli	Ki rakta meg; tizenkét sólyom

A fenti idézet az egyik leghíresebb romantikus költeményből, Ján Botto *Smrť Jánošíkova (Jánošík halála)* című alkotásából való. Szerzője szó szerint emelte be költeményébe a népdal szövegét, amelynek egyik variánsát M. Matunák fordításában közöljük.

A harmadik vers végig népies hangulatú, s leginkább felel meg a „vásári dal” (*jarmočná pieseň*) a ponyvairodalom követelményeinek, elvárásainak. Együtt szerepelnek benne, mint kortársak, a 17–18. század betyárfigurái. Színpadi tömegjelenetekre emlékeztetnek a versben felvonuló diákok, pásztorok, betyárok. A vers egyes részletei a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben keletkezett kivándorló „amerikás” és franciaországi szlovák bányászdalokban ismerhetők fel, s ez az alábbi összehasonlításból is kiténik.

a když se zebraľi, takto sa radiľi: kadeže pújdeme, kdy povandrujeme.	Mikor találkoztak, azon tanakodtak, merre induljanak, merre vándoroljanak.
--	---

(*Píseň o Adamovi a Ilčíkovi...*)

Na kraji Paríža krčma malovaná do nej sa schádzajú Tí slovenskí bratia... Do nej sa schádzajú, Tak sa rozprávajú: „Poďme chlapci domov, do našeho kraju.”	Párizs szélén festett kocsmá szlovák testvéreknek gyülekező helye. Benne találkoznak És így tanakodnak: „Menjünk, fiúk, haza, saját otthonunkba.”
--	--

(bányászballada a honvágýról, saját gyűjtés)

Soňa Burlasovánek — betyárfolklór-szövegekkel összevetve e három költeményt — az a véleménye, hogy a népies szövegek a folklórból kerültek a félnépi énekekbe, bár nem zárható ki a fordított irány sem, tehát az, hogy a már meglévő népköltészeti szövegekbe kerültek a lírai szövegbetétek.¹⁵

Ennek a mozgásnak a két irányát, tehát a folklór és az irodalom kölcsönös egymásra hatását, illetve ezek lehetőségét Pavel Jozef Šafárik két verse is magában hordozza: a *Slavení slovanských pacholků* (A szláv ifjak dicsérete) és a *Poslední noc* (Utolsó éjszaka). A versek 1814-ben láttak napvilágot Šafárik többi versével együtt a *Tatranská Múza s lírou slovanskou* (Szláv lantú tátrai Múzsa) címmel. A kötetet Lőcsén adták ki. Az ifjú szerző Berzeviczy Gergelynek, Magyarországi jeles gazdasági írójának s a gazdasági élet szervezőjének, 1801-től a készmárki

15 Burlasová, S. 1988. 482.

líceum felügyelőjének – ahol Šafárik tanulmányait végezte – ajánlotta. Az ajánlás arra utalhat, hogy Berzeviczy lehetett Šafárik kötetének anyagi támogatója. A kötet mottója Milton *Elveszett paradicsom* VII. énekének bevezető gondolataiból származik: „Standing on Earth, not napt above the pole. More safe I sing with mortal voice...” A költő ezzel talán azt kívánta hangsúlyozni, hogy költészetével a földön jár, az őt körülvevő világból merít.¹⁶

A szlovák irodalomtörténet a két betyár témájú verset úgy értékeli, hogy Šafárik egyike azoknak az íróknak, akik elsők között vitték be az elit kultúrába, a szépirodalomba a betyár-hagyományt és mindenekelőtt a Jánošík-történetet.¹⁷

A *szláv ifjak dicséretében* – 40 versszakos (négy-négy soros) költeményében – számtalan valós és kitalált szlovák betyárt említ. Šafárik ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a szláv nemzeteket egy nemzetnek tekintette; melyeknek közös a nyelvük és a kultúrájuk, csak nyelvjárások léteznek, s ezekhez sajátos kultúra tartozik. (Ezt a szemléletet tükrözi Šafárik összefoglaló irodalomtörténetének címe is: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. A könyv 1826-ban jelent meg a budai Egyetemi Nyomdánál.) Ennek következtében váltak a szlovák „hegyi legények” szláv legényekké, akiktől Šafárik irigylő szabadságukat, függetlenségüket. A betyárokról írt apoteózist feltételezhetően a kor cenzúrája miatt azzal zárja, hogy nem lehet és nem szabad követni ezt a mégiscsak törvényen kívüli életet.

K blaženosti len ten môže sa vzniesť,
čo sa vie vystríhať takýchto ciest!

A boldogságot csak az tudja elérni,
aki kerülni tudja az ilyen utakat

– hiszen a betyár élete merő tévedés (*a život v mýlke*) mondja Šafárik a költemény utolsó versszakában.

A Jánošík-költeményben (*Utolsó éjszaka*) már nem kellett így moralizálnia, hiszen Jánošíkot elfogták, megbüntették, saját sorsának áldozata lett. A költemény Jánošík elárulását, mágikus erejének elvesztését, búcsúzását énekli meg.

Az eddigi kutatások s a magam feltételezéseim szerint Šafáriknak három forrása lehetett e téma feldolgozásához.

E forrásokhoz tartozhattak az egykori evangélikus kalendáriumok, melyek összeállítója és kiadója Juraj Palkovič, a pozsonyi evangélikus líceum tanára volt, s akinek az újságjaiban és főként kalendáriumaiban is szerepeltek a betyárokról szóló félnépi versek.

Šafárik egész biztosan ismerte Bohuslav Tablic által a *Slovenskí veršovciban* kiadott, s tanulmányomban elemzett Jánošík-éneket, hiszen mindazok a mesemotívumok, amelyek ott szerepelnek, Šafárik költeményében is megtalálhatók.¹⁸

16 A Milton-idézetet cseh fordításban közli, hiszen mint a szlovák evangélikus értelmiség képviselője, cseh nyelven írt. A szlovák evangélikusok szlovákul csak 1843 után kezdtek írni, amikor Ľudovít Štúr „bejelentette”, hogy a közép-szlovák nyelvjárást tekintve a szlovákok irodalmi nyelvének.

17 Feldek, L. 1986; Rosembaum, K. 1986

18 Tablic, B. 1809.

Szülőföldje, Gömör megye azon régiók egyike, amelyek gazdag folklórhagyománynal rendelkeznek. A gyermek Šafárik ezeket ismerhette, hallhatta és gyűjtötte is. Az ő neve alatt jelent meg az első szlovák népdalgyűjtemény a *Písňe svetské lidu slovenského v Uhrách* (A szlovák nép világi dalai; I. 1825; II. 1827). A két kötet nagyobbrészt gömöri (Gemér) folklór-anyagot tartalmaz. Szerkesztője és kiadója Ján Kollár volt. Ebben a kötetben a gömöri betyárdalok nem szerepelnek; egykorú és későbbi visszaemlékezések szerint Ján Kollár egyszerűen kidobta ezeket a „lázító” „törvényen kívüli” dalokat a gyűjteményből. A szlávokról szóló monumentális költeményében, a *Slávy dcéru*ban (A szlávok leánya, 1835) Kollár nem kegyelmez Jánošíknak, a szláv pokol (Acheron) állandó lakójává teszi.

A szlovák irodalmárok és néprajzosok véleménye megoszlik abban, hogy ki a gyűjtője e kötetekben megjelent népdaloknak. Sokáig kizárólag Šafáriknak tulajdonították, még néhány éve létezik olyan vélemény, hogy ez is Kollár-gyűjtemény, mint az 1834–1835-ös *Národné spievanky* (Nemzeti dalok) vaskos szintén két kötete, amelybe Kollár beépítette ezt a Šafáriknak tulajdonított gyűjteményt is. Viszont a hatalmas gyűjtemény (több mint 2500 dalszöveggel) a gazdag szlovák betyárfolklórból csupán 32 népdalt és népballadát tartalmaz.

Magyar nyelven írt tanulmányban nehéz vállalkozni arra, hogy szlovák vagy szlovakizált cseh szövegek összehasonlításával bizonyítsam vagy cáfoljam a folklór és az irodalmi szövegek kölcsönhatását, mozgását. Ezt – amint azt eddigi példáim is mutatják – inkább jelzésszerűen, éppen ezért csak kevés példával, érzékeltettem.

A bevezetőben már felvetődött a kérdés: a hazai szlovák nyelvszigeteken gyűjtött betyárfolklór őrzi-e a Jánošík-hagyományt, és ha igen, miképpen és mikor rakódhatott rá. Ehhez segítséget nyújthatnak a 18. századi közköltészeti és a korai, a 19. század első két évtizedében született szépirodalmi művek. Ezekhez tartoznak az általam bemutatott irodalmi szövegek.

A magyarországi szlovák nyelvszigetekre a lakosság első két nagyobb hulláma 1680–1720 között telepedett le (pl. a Pilisben, Nógrád megyében, a Duna–Tisza közén és a Dél-Alföldön). A harmadik hullám az 1720–1740-es évek közé esik, de kisebb csoportokban az egész 18. század folyamán tartott a betelepülés, vándorlás, sőt még a 19. század első felében is. 1690 és 1720 között jöttek létre a legmarkánsabb, a lakosság számában is legnagyobb nyelvszigetek és települések. Vajon akik ebben az időszakban – főként 1713–1720 között – indultak útnak, elsősorban nyugat- és közép-szlovák területekről, hozhattak-e magukkal valamit, tudtak-e valamit Jánošíkról? Lami István magyarországi szlovák gyűjteményében szép számmal szerepelnek a betyárballadák. Jánošík nevével azonban nem találkozunk ezekben a balladákban. Alakja ismeretlen maradt a magyarországi szlovák népköltészet más műfajaiban is. Ennek az a magyarázata, hogy Juro Jánošíkot, a Rákóczi-szabadságharc résztvevőjét 1713-ban Liptószentmiklóson végezték ki, s legendává lett élettörténete először a 18. század derekán tűnt fel a félnépi költeményekben, tehát akkor, amikor a szlovák nyelvszigetek lakossága lassan fél évszázada letelepült új otthonában, így a később keletkezett Jánošík-hagyományt már nem hozhatta magával. Ennek ellenére az itt gyűjtött betyárballadák szövege azonos azzal a betyárköltészettel, amelynek a mai Szlo-

vákia különböző részein Jánošík vált központi alakjává. Ez azt bizonyítja, hogy alakja a 16–17. századi betyár- és pásztorköltészetben foglalta el a helyét.

A folklorisztika számára alapvető kérdés az is, hogy milyen gyorsan születik és hol válik ismertté egy legenda, egy mítosz vagy csak egy-egy hírként, krónikaként keletkezett – szóban vagy írásban – terjesztett szöveg. Egy Dél-Csehországban élő szlovák származású költő, Ján Silván 1536-ban írta *Mélységből kiálltok hozzád, Uram (Z hlubokosti volám k tobě)* című, ószövegségi zsolttárok utánzó költeményét, amelynél megjegyezte, hogy Lajos királyról szóló ének melódiájára lehet énekelni. Több évszázaddal később, ebből az utalásból kiindulva találták meg a prágai Strahov-kolostor kéziratai között a mohácsi csatáról és II. Lajos király tragikus haláláról szóló históriás éneket. Ján Silván tíz évvel a mohácsi csata után már ismert dalként említi a II. Lajos haláláról szóló dalt, hiszen ő is a kor divatja szerint leginkább ismert dallamokra írta verseit.

A Jánošík-legenda talán még a fenti példánál is gyorsabban terjedhetett el, hiszen egy kész hagyományban, az igen gazdag szlovák pásztor- és a 16–17. századi betyárfolklór szövegeiben foglalta el a helyét.

Melicherčík a Jánošík-hagyományt és a betyárfolklórt elemezve, tipologizálva többször is utal arra, hogy Jánošík neve elsősorban a népi prózában fordul elő, a népdalokban, balladákban csak ritkán, az utóbbiakban gyakoribb a *Janko, Janík, Janiček, Juríček* név megjelenése. Próza szövegek Jánošíkról, elsősorban a betyár kincséről több Nógrád megyei faluban voltak ismertek,¹⁹ szlovák nyelven azonban hosszabb mesét vagy mondát, mint amelyet egy magyar faluban gyűjtött Ujváry Zoltán,²⁰ nem sikerült a nyelvszigeteken találni. Elképzelhető viszont, hogy az egyes népdalok, balladák akár a 19. században is kalendáriumok, sajtótermékek és ponyvakiadványok révén váltak ismertté a magyarországi szlovák nyelvszigeteken. Ez viszont további kutatást igényelne, mert ezidáig nagyon kevés anyagot sikerült csak felfedezni és lejegyezni, bár ez egyértelműen összefüggésbe hozható a tanulmányban bemutatott közköltészeti és szépirodalmi alkotásokkal.

Irodalom

Burlasová, Soňa

1988 Slovenské ľudové piesne so zbojníckou tematikou. *Slovenský národopis* 3–4. 469–482.

2002 *Slovenské ľudové balady*. Bratislava.

Feldek, Lubomír

1986 Poznámky. In P. J. Šafárik: *Tatranská múza so slovenskou lýrou*, 79–84.

Gašparíková, Viera

2002 Zbojníci v Slovač'i i Čeh'i. In *Geroj ili zbojnik – Heroes or Bandits. Outlaw Traditions in the Carpathian Region*. Eds.: Gašparíková, V.; Putilov, N. Boris; Küllös, Imola; Szabó, Piroška. Budapest, 31–38.

19 Lami, Š. 1981; 1983, 179–180. (85–86. sz. mese)

20 Ujváry, Z. 1975.

Goszczyńska, Joanna

2002 *Mit Janosika w folklorze słowackiej XIX wieku*. Warszawa.

Hrabák, Josef

1974 Dvě úvahy o slovenských zbojnických písních z 18. století. *Slovenská literatúra*. 5. sz., 452–458.

Lami, Štefan

1981 *Slovenské ľudové balady v Maďarsku*. Budapešť.

1983 *Ľudové rozprávky Slovákov v Maďarsku*. Budapešť.

Matunák Mihály

1908 Jánošík és társai. *Ethnographia* XIX. 299–309.

1911 Jánošík dalok. *Ethnographia* XXII. 232–236.

Melicherčík, Andrej

1952 *Jánošíkovská tradícia na Slovensku*. Bratislava.

1956 *Juraj Jánošík, hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu*. Praha.

Mišianik, Ján

1981 *Antológia staršej slovenskej literatúry*. Bratislava.

Rosenbaum, Karol

1986 Básnik a vedec. In Šafárik, Pavol Jozef: *Tatranská múza s lýrou slovenskou*. 85–90.

Tablic, Bohuslav

1809 *Slovenskí veršovci*.

Ujváry, Zoltán

1975 Maďarská tradícia o Jánošíkovi. In *Národopis Slovákov v Maďarsku*. Budapešť, 81–88.

Vilikovský, Ján

1935 Tři nejstarší slovenské zbojnické písně. *Bratislava (folyóirat)*, 550–577.

A zsákmányszerző útra induló mongol (dariganga) betyárok felszerelése*

A felejthetetlen jóbarát, Bawgariin Oyuunbaatar (1973 – 2003) emlékének

A Mongólia délkeleti részén, a kínai határ mellett található *Dar'ganga nutag* ('Dariganga-vidék') ma már nem alkot önálló közigazgatási egységet. A népi forradalom (1921) előtt azonban *Dar'ganga tawaan gar* ('Dariganga öt szárnya') vagy *Dar'ganga süreg xošuun*¹ ('Dar'ganga pásztor zászló') néven előbb személyesen a mandzsu császár, 1911 után pedig az Ix xüreeben (a mai Ulaanbaatarban) székelő mongol főpap, a Bogd geegen hatáskörébe tartozott. A Külső- és Belső-Mongólia között elterülő különleges közigazgatási egységet 1697 után hozták létre, miután a Galdan Bošogt vezette nyugat-mongol felkelés leverésekor töméntelen lábasjóság került a császár tulajdonába. A környező, mongolok lakta vidékekről egyes kezű pásztorokat telepítettek ide, akiknek a császár állatállományának az őrzése lett a feladata. Az eltérő – *halha, csahar* és nyugat-mongol *őlöt* – származású pásztorok idővel egy önálló nemzetiséget, és a mongolságon belül is egyedülálló kultúrát hoztak létre. Ők lettek a *darigangák*.

A népcsoport azonban nemcsak a nemzeti viseletéről, kiváló ötvöseiről és a nagy népszerűségnek örvendő népdalairól híres. Országos szinten itt tevékenykedett a legtöbb betyár, szegénylegény, mongol nevükön *šiliin sain er* ('hegyháti derék férfi'). Olyan sokan voltak, hogy többen még ma is csak *Sain ersiin xošuun* ('Betyárok zászlója') néven emlegetik a vidéket. A dariganga betyárok, kihasználva a terület adottságát, leginkább a szomszédos déli és délkeleti területekre, Belső-Mongóliába jártak át fosztogatni. Leginkább lovakat hajtottak el, de időről-időre megtámadták a kínai kereskedő-karavánokat is, hogy hozzájussanak a nomád pásztorok által hön óhajtott kínai selyemhez. A Dariganga-vidék méltán vált tehát a mongol betyárvilág központjává, ami nem is véletlen, mivel itt emelkedik a legendás Šiliin Bogd hegye, ahol a betyárok hajnalhasadtakor, lóhátról nézték végig a napfelkeltét, miközben fennhangon elmondták a betyárok iratlan becsületkódexét. Az általános nézet szerint az ország távoli megyéiből is ide lovagoltak el azok a férfiak, akik betyárok akartak lenni. Sokan közülük már éle-

* Tanulmányom a *Dariganga betyárvilág* című doktori disszertációm *A zsákmányszerző útra induló betyár felszerelése* című fejezetének átdolgozott és rövidített változata.

1 *Xošuun*: az *aimag* utáni második legnagyobb közigazgatási egység Mongóliában a mandzsu uralom alatt; Belső-Mongóliában és Kína más, mongolok lakta vidékein ma is létezik.

tükben legendává váltak. Mongóliában és a határ túloldalán élő mongolok körében talán egy ember sincs, aki ne ismerné a dariganga Toroi Bandi nevét. Az 1830-as években született betyár 1904-ben halt meg, köztisztviselőként álló, ősz szakállú öregemberként, de már életében – halála előtt kilenc évvel (!) – népdalokat jegyeztek le róla az ország északkeleti részén fekvő Uvs megyében. 1911-ben pedig B. Ja. Vladimircov orosz mongolista gyűjtötte föl a Toroi Bandit dicsőítő, illetve a kedvesének, Šarmaannak tulajdonított betyárdal három változatát.² „Šarmaan dala” máig a legnépszerűbb *urtiin duu* (‘hosszú dal’) a mongolság körében.

1999–2004 között mongol barátaim társaságában négy önálló kutatást szerveztem Süxbaatar megyébe, a vidéki tanulmányutakat követően pedig a fővárosban élő darigangák között gyűjtöttem. A több évig tartó munka során mintegy ötven betyárról sikerült adatokat gyűjteni.³ A következőkben a dariganga betyárok felszereléséről mutatok be egy kis ízelítőt. A sikeres lopásnak ugyanis elengedhetetlen feltétele volt a jó felszerelés, hiszen a zsákmányszerző útra induló betyárra mind megannyi ismert és ismeretlen veszély leselkedhetett. A felszerelés egy részét természetesen a lovak elfogására használt betyárkészségek alkotják, a további eszközök pedig a betyár biztonságát szolgálták. Ennek megfelelően a bemutatásra kerülő felszerelési tárgyakat két részre osztottam. Elsőként azokat sorolom fel, amelyek a zsákmányszerző út során a betyár személyes biztonságát, illetve a túlélést szolgálták. Másodjára pedig a lovak elfogásához szükséges betyárkészségek kerülnek felsorolásra.⁴

A betyár biztonságát szolgáló felszerelési tárgyak

- a lovagláshoz nélkülözhetetlen *tašuur* (‘lovaglóstor’), amely veszély esetén félelmetes fegyverré vált a betyár kezében, de fontos szerepe volt a helyes útirány betartásában is;
- *ayaq* (‘csésze’) vagy *tümpen* (‘tál’), amely elsősorban az étel-ital elkészítéséhez, illetve fogyasztásához volt elengedhetetlen, de alvás idején egyfajta puszta „vészcsengőként” üzemelt;
- a *güjeetei us* (‘bendőbe töltött víz’), amit a betyárok a vízben szegény sivatagos területeken elástak, és visszafelé jövet megkerestek;
- *xüj* (‘tömjén, füstölő pálcika’), ami a betyár által végzett vallási szertartások során szükséges. A szertartás főként az útra induló betyár lelki felkészülésére való, de az üldözők előli menekülésben is hasznos lehetett;

2 Vladimircov, B. Ja. 1926. 6–7, 34, 40. (14, 62b és 76. sz.) A dalok fordítását és értelmezését lásd: Birtalan Á. 1990. 40–42, 123, 139–140. Ez úton is köszönetet mondok Birtalan Ágnesnek, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

3 A témában eddig megjelent eredmények: Seres I. 2001a–b.; 2002; 2004a–c.

4 Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, dr. Birtalan Ágnesnek a munkámhoz nyújtott segítségért. Ugyancsak köszönettel tartozom J. Dűürentögs képzőművész-filmrendezőnek, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta az 1999. évi gyűjtését, és útítársam volt 2002 nyarán végrehajtott dar’gangai kutatóúton.

- *bogc* ('nyeregtáska'), *tulam* ('tömlő'; állat egészben lenyúzott bőrből készült iszák'), ami nemcsak a magukkal vitt ételt, alapvető eszközöket tárolta, hanem ebbe tették a lólopáshoz elengedhetetlen titkos felszereléseket is;
- *erxii 3 oroox sur* ('hüvelykujjat háromszor körbeérő szíj'): rövid, alig 20 cm hosszú szíjdarabka, ami alkalmas volt az elszakadt kantár, botospányva hurka vagy éppen csizma javítására, de veszély esetén akár fegyverré is válhatott a betyár kezében.

Tašuur, lovaglóstor

A néphit szerint a mongol szegénylegények csupán a lovagláshoz elengedhetetlen lovaglókorbácsot, valamint a ló befogásához szükséges pányvát vagy botospányvát hordták magukkal. A dariganga betyárokról azt beszélik, hogy egyáltalán nem viseltek lőfegyvert, azaz puskát és pisztolyt. Az akár egy méteres hosszúságú lovaglóstor bőven elég volt ahhoz, hogy megvédhessék magukat a rájuk törő farkasoktól, ellenségtől. Maga Toroi Bandi is csupán barna ostorát hordta magával, amivel azonban bárkit le tudott győzni.⁵

A mongol lovaglóstor neve többnyire *tašuur* (mong. *tasiγur*), de a nyugat-mongol (ojrát) népcsoportok *maliának* nevezik. Hosszúsága különböző lehet, 15 cm-től akár az egy méteres díszostorig. Ennek megfelelően *ix*, *dund* és *baga gariin tašuur*t, azaz 'nagy, közepes és kis kézi ostor'-t különböztetnek meg. A dariganga betyárdalokban ábrázolt, félelmetes fegyverként nyilvántartott *tašuur* a leg-hosszabb ostorral, az *ix gariin tašuur*ral azonos, hossza az egy métert is elérheti. Fa része leginkább bambusznádból vagy ébenből, szantálból s más nemesfából készült. Ez mindig lényegesen hosszabb, mint a sudár, amely csupán egy rövid, alig ujjnyi vastag szíjból áll. A *tašuur*ral óvatosan és kellő ügyességgel kell bánni. Nem szabad a ló fejét vagy a mellkasát ütni, mivel az állat könnyen ijedős lesz, és félrehúz. Az ostorszíjat is megfelelő méretre kell vágni, mivel ha túl hosszú, könnyen sérülést okozhat a ló combján, annak belső felén vagy az ivarszerven.⁶ A betyárdalok ostora a betyár díszes felszereléseként jelenik meg, míg az egymás közötti verekedések, valamint a rablótámadások során fegyverként használt ostor (már csak a mérete miatt is) a díszostorral azonos.

A tašuur mint jelkép a mongol betyárdalokban

A folklórszövegekben több, különböző fából, illetve nádból készült *tašuur* szerepel. A *Xulsan tašuur* ('Bambusznád ostor') című népszerű betyárdalban, pl. *xulsan* ('bambusznád'), *yargai* ('madárbirs'), *jandan* ('szantálfa') és *burgasan* ('fűzfa') *tašuur* szerepel, Dar'gangában pedig Toroi Bandi és az Ongon sum-i⁷ Jüleg folyó vi-

5 Saját gyűjtés, 2001. augusztus – Anaa [Erxem] (64), Süxbaatar aimag, Dariganga sum. (A továbbiakban saját gyűjtéseimre csak dátummal és a gyűjtés helyével hivatkozom.)

6 Minderről lásd Songino, Č. 1991. 37–40.

7 *Sum*: járás; a legkisebb közigazgatási egység Mongóliában.

dékén élő betyárok *xüren suman* ('gesztenyebarna ébenfa') *tašuurját* dicsérik. A Dar'gangában is népszerű *Xüüxen Xutangtiin duu* ('Xüüxen Xutagt dala') című betyárdalban ugyancsak szantál és madárbirs szerepel. A fent idézett, Mongólia-szerte elterjedt dalban – mely egy börtönbe került nincstelen pásztorlegény és egy gazdag nemesúr (*güng*) leányának a szerelmét énekli meg – központi szerepet tölt be a büszkén, méltósággal hordott *tašuur*.⁸ A dal első szakaszai a börtönben sínylő legény érzéseit közvetítik, és a hön áhított szabadságot a megfelelően hordott *tašuur* képviseli:

Xulsan tašuur n' baigaasai Xuruundaa öglööd yawax yum san. Xuul' caajgüi č boloosoi doo, geegee	Ha bambusznád ostorom lenne, Ujjamra függesztve hordanám. Ha a törvény szigora nem lenne, bizony, kedvesem, hej,
Xuučin nutagtaa očix yum san, yaamai daa. Yargai tašuur n' baigaasai Yanjüi n' üjeed barix yum san. Yalladag caajgüi č boloosoi doo, geegee min' ee xö	A régi lakóhelyemre elmennék, bizony. Ha madárbirs ostorom lenne, Kitapasztalva használnám, Ha a vádló törvény nem lenne, bizony, kedvesem, hej,
Yargaitiinxaa gold očix yum san, yaamai daa. ⁹	Yargait folyónkhoz elmennék, bizony.

Mongólia és Kína mongolok lakta vidékein egyaránt elterjedt *Xüüxen Xutagtiin duu* ('Xüüxen Xutagt dala'), amely egy betyárnak állt leányról és egy ménes sike-res elhajtásáról szól. A dal egyik csahar változatában a betyár kezében tartott ostor vörös szantálfából készült:

Cai kü bariγsan tasiγur ni Cai kü Barim ulayan candan siu kü. ¹⁰	Fogott ostora Marokszélességű vörös szantál, bizony, hej
--	--

Egy Vladimircov által gyűjtött bajit változatban pedig Baγa folyómenti madárbirs az ostor szára:

Barik saixn malain, Baγa goliin yarγaa. ¹¹	A megfogni való szép ostor, Baγa folyó menti madárbirs. ¹²
--	--

A Toroi Bandiról szóló, kedvesének, Šarmaannak tulajdonított betyárdal változataiba ugyan nem került be a *tašuur*, de a betyár félelmetes fegyvereként annak *xüren suman tašuurját* ('gesztenyebarna ébenfa ostor') emlegetik.¹³ Dar'gan-

8 Sampildendew, X. 1984. 181. Ugyanott a dal további öt változatát is közli (181–184.).

9 Gaadamba, Š. – Cerensodnom, D. 1978. 59. „Xulsan tašuur (Amragiin gunigt uyan-ga)”.

10 Sambuu, D. 1959. 95.

11 Vladimircov, B. Ja. 1926. 51. (104. sz.).

12 Birtalan Á. 1990. 170. (Birtalan Ágnes fordítása.)

13 1999. szeptember – Gombosüren (80), Ulaanbaatar.

gában különösen nagy hírnévnek örvendtek az Ongon sumi Jüleg folyó vidékén élő betyárok, főként Sanjai és Damba. A jülegi betyárokról szóló dariganga népdalban ugyancsak a *xüren suman* ('gesztenyebarna ébenfa') *tašuur* kerül előtérbe.

Xüreeļj suusan xüctengüüd	Körben ülve méltóságteljesek,
Xüren suman tašuuranguud	Gesztenyebarna ébenfa ostorúak,
Bagjaa bagjaa gejejtengüüd	Vaskos, vaskos varkocsúak,
Barim бүдүүн ташууртангууд. ¹⁴	Marokszélességű vastag ostorúak.

A tašuur mint fegyver a dariganga mondákban

A mongol betyárokkal kapcsolatban az adatközlők mindig kiemelik, hogy lehetőleg semmilyen körülmények között nem vették el embertársuk életét. Ez volt egyébként a Šiliin Bogd hegyén tett eskü egyik sarkalatos pontja is. Ennek megfelelően – a néphit szerint – a betyárok nem is rendelkeztek lőfegyverekkel. A betyár egyetlen fegyvere a verekedésre is kiválóan alkalmas félelmetes *tašuur* volt. Toroi Bandi is csak a gesztenyebarna ébenfa *tašuurját* hordta magával. Lőfegyverre nem volt szüksége, mivel a lovaglóostor is elegendő volt arra, hogy sok ember közé bevágatva átvágja magát.¹⁵ Természetesen minden betyár hordott magánál kést az övébe tűzve, de azt kizárólag csak evésre használták.¹⁶

A betyárok az ostorral különböző ütési módszereket ismertek. Különösen nagy fájdalmat tudott okozni, ha a *tašuur* végével az óvatlan ellenfél hónaljába dőfték. A *tašuurral* azonban vigyázni kellett, mivel túl nagy ütés esetén az ellenfél könnyen belehalhatott a sérülésébe. Így történt a híres Xaljan sum-i betyárral, Sanjaijal is, akiről pedig úgy tartják, hogy mindig egyenes emberként járt, azaz betartotta a betyárok íratlan becsületkódexét, mégis elkövetett egy gyilkosságot:

A mi járásunkban [Xaljan] volt egy Sanjai nevű öreg. Az 1980-as években hunyt el. Önmagát becsületes embernek tartotta, beszélték. Egy alkalommal délről (Kínából) ménest hajtott, és amikor a Budriin Čuluu nevű helyre ért, a háta mögül egy lovas ért a közelébe. Amikor *tašuurnyi* távolságra ért, leütötte, mire az vérbe borulva a lovára hanyatlott, majd lezuhant és a lova vonszolta. Ezt az egy embert ölte meg. Azután más ember életét nem vette el, beszélük.¹⁷

Hasonló dolog történt a Bayandelger járásba való Xüren Čoijillal is. Ő is Bel-ső-Mongólia felől tért haza a lopott jószággal, de három fiatal férfi vágatott a nyomában. Xüren Čoijil már éppen átkelt volna a határon, amikor az egyik üldöző beérte, de a betyár egyetlen ütéssel végzett vele.¹⁸ Majdnem halállal végződő

14 Ў. Дүүрентөгс гүүжтесе, 1999. – „Eeten” Gombo (70 körül), Сүхбаатар аймаг, Наран сум.

15 1999. szeptember – Гомбосүрен (80), Улаанбаатар.

16 Ў. Дүүрентөгс гүүжтесе, 1999. – багш Maxgal (70), Сүхбаатар аймаг, Xaljan сум.

17 Ў. Дүүрентөгс гүүжтесе, 1999. – С. Шагдarsүрен (64), Сүхбаатар аймаг, Xaljan сум.

18 2002. augusztus – D. Uxnaa (67), Сүхбаатар аймаг, Bayandelger сум.

eset történt egy másik, ugyancsak bayandelgeri betyárral, Xüren Ĵamballal is. A történet azon ritka esetek egyike, amikor a betyár – igaz, véletlen – áldozata ugyancsak betyár volt:

A betyár fegyvere általában a *tašuur* volt. Az övében kés volt, de azt kizárólag evésre használta. A Bayandelger járási Xüren Ĵambal és az uulbayani Angasai Luwsandorĵ utóda, Niiser egészen késői betyárok voltak. Xüren Ĵambal egy éjszaka összetalálkozott egy másik lovassal. Amikor a közelébe ért, a *tašuur*jával leütötte. A másik férfi lecsúszott a lova oldalán. Ahogy jól megnézte, a kezében függő *xüren jandan* ('gesztenyebarna szantálfa') *tašuur*járól rögtön felismerte, hogy a leütött férfi nem más, mint az Uulbayan sumba való Angasai Luwsandorĵ leszármazottja, a Niiser nevű betyár. Xüren Ĵambal rögtön felugrott és hanyatt-homlott menekült, mivel tudta, hogy ha Niiser felkel, rögtön megöli. Ezért félelmében jobbnak látta elmenekülni.¹⁹

A betyárok természetesen nemcsak jogos vagy vélt önvédelemből vették elő a félelmetes *tašuur*t. Jellemző erre az a Dar'ganga sumban ismert monda, amikor megmentik egy fiatal lány életét. Az egyik változatban egy Xad Danjan nevű betyár *tašuur*rral esik neki az emberáldozatra készülő idegennek, majd elkergeti.²⁰ Másik variánsában Lxaagiin Damba játssza a főszerepet, ő a gesztenyebarna ébenfa *tašuur*jával (*xüren suman tašuur*) ütött rá a férfira, de akkorát, hogy annak szájából, orrából sugárban ömlött a vér, amikor a földre zuhant.²¹ A Dar'ganga-vidék nyugati határánál, Bayandelger járás területén húzódott a észak – déli irányú kereskedelmi út, ahol a kínai karavánok szállították az áruikat. A dariganga betyárok előszeretettel fosztogatták őket, leginkább jó minőségű kínai selymet igyekeztek zsákmányolni. A többedmagukkal vonuló kereskedők azonban időnként ellenálltak, s ilyenkor véres összetűzésre is sor került. Egy alkalommal három dariganga betyár, Lampiran Bandi, Luwsan Xamba és Čilaa²² *tašuur*rral támadt rá több utazóra, akik feltehetően árut szállító kínai kereskedők voltak.²³

A tašuur szerepe a helyes útirány megállapításában

Útnak indulás előtt a betyárok előbb mindig megállapították a helyes útirányt. Egy Xaljan sumi, Baatariin Luwsannyam nevű férfiről mesélik, hogy csillagtalan éjszaka idején, ha magát rendbe szedni, dohányozni stb. leszállt a lováról, először lefektette a földre az ostorát a megállapított irányba, nehogy később, megfelelő tájékozódási pont hiányában, rossz felé induljon tovább. Amikor a dolga végeztével újra nyeregbe ült, abba az irányba indult el, amerre az ostor hegye mutatott.²⁴

19 Ĵ. Dūürentögs gyűjtése, 1999. – bagš Maxgal (70), Sūxbaatar aimag, Xaljan sum.

20 2001. augusztus – Tömör (35), Sūxbaatar aimag, Dar'ganga sum.

21 1999. szeptember – Gombosüren (80), Ulaanbaatar.

22 Valószínűleg Bogino Čilaa lehetett.

23 Ĵ. Dūürentögs gyűjtése, 1999. – „Lampiran bandiin” Ragčaa (86), Sūxbaatar aimag, Xaljan sum.

24 Ĵ. Dūürentögs gyűjtése, 1999. – B. Dašdorĵ (80), Sūxbaatar aimag, Xaljan sum.

Csésze, tál

A betyárok felszerelésének nélkülözhetetlen része volt az állandóan maguknál hordott *ayag* ('csésze') vagy nagyobb edény, tál, amely ivóeszközként vagy főzőedényként szolgált. Ha fából készült, tűzben felforrósított követ tettek bele, hogy a vizük vagy teájuk felforrjon.

Az edénynek azonban más fontos rendeltetése is volt, mivel alvás idején egyfajta nomád „vészjelzőként” is működött! A pusztában, szabad ég alatt éjszakázó betyárok, kivált, ha nagyon éberem akartak aludni, a csészejüket szájával lefelé a földre helyezték, és azt párnaként használva, úgy aludtak el, hogy a fülüket a csésze aljára helyezték. A csésze felerősítette a távoli lódobogás zaját, és a felriadó betyár felkészülten várhatta a jövevényeket, vagy pedig rögtön továbbállhatott. A Bayandelger járásba való Jambaldorjról mesélik, hogy amikor a fővárosi börtönből történt bravúros szökését követően a szabadban éjszakázott, mindig fehér mosdótálat (*tümpen*) tett a feje alá, hogy meghallja a közeledő lódobogást.²⁵

Bendőbe töltött víz

A vízben szegény sivatagon való átkelés során a betyároknak minden patakot, forrást, kutat, de még kisebb víznyelőt is ismerniük kellett. Sokszor azonban még ez a tudás is kevés volt, ilyenkor csak a saját leleményüknek köszönhették a túlélésüket. Ezért találták ki a *güjeetei ust*: dél felé menet útközben marhabendőbe töltött vizet ástak el a sivatagban, majd visszafelé jövet megkeresték. Ez egyfajta „ivóvíz-lerakatként” üzemelt, s ez a kis mennyiségű ital időnként valóban életet menthetett!

Ha a dariganga betyárok útra keltek, mindig dél felé mentek, Belső-Mongóliába. Útjuk kietlen síkságon vezetett át, ahol sem szállás, sem élőlény nem volt. Csupán néhány út vezetett arra, amin közlekedni lehetett, és ezek mellett csak elvétve lehetett kutat találni. Ezért a betyárok útközben ételt és füstölőt ástak el, hogy a visszafelé vezető úton megtalálják. A legfontosabb azonban az ivóvíz volt, ezért induláskor bendőbe vagy börtömlőbe töltött vizet (*güjeetei us*) vittek magukkal. Ha olyan területen vágta át, ahol nem reméltek kutat találni, a magukkal vitt vizet útközben elásták. Jól megjegyezték a rejtkehelyet, majd visszafelé jövet megkeresték és megitták.²⁶

A víz elrejtése fontos szerepet töltött be a dariganga betyárok első próbájában, ami az eltévedhetetlenség, azaz a jó tájékozódási képesség (*tööröxgüi baix*) próbája volt. A mindenféle ismertetőjel nélküli pusztaságban bendőbe töltött vizet ástak el, majd visszatérve az újoncnak koromsötét éjszaka kellett megkeresnie a vizet.²⁷ Az elásott víz megkeresése Dar'gangában önálló mondatípusként is fenn-

25 2002. augusztus – Gombosüren (82), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

26 2001. szeptember – J. Kupul' (68), Ulaanbaatar.

27 2001. augusztus – Anaa [Erhem] (64) Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum.

maradt. Ebben a tapasztalt betyár a botospányvájával vagy a lova hátáról levett nyereggel jelzi fiatalabb társának az elásott bendő helyét. A dél felé, Belső-Mongóliába átruccanó dariganga betyárok többnyire a *Menengiin talon* ('Meneg pusztája') keltek át, több adatközlő is ezt a vidéket nevezi meg, ahol a *güjeetei ust* elrejtették, illetve megtalálták.²⁸ A monda egyik változatában a betyár a botospányvájával mutat rá az elásott birkabendő helyére:

A betyárok az ivóvizet a birka bendőjébe töltve indultak útnak. Útközben elásták a birkabendőbe töltött vizet, és tovább mentek. Miután végrehajtották a lopást, visszatértek és pontosan az elásott bendőnél pihentek meg, majd tovább indultak. Ezért a betyárok „eltévedhetetlen”, a vidéket jól ismerő emberek voltak. Egy alkalommal egy fiatal férfi elkísért egy betyárt, aki lopni indult. Útközben az egyik éjjel elásták a bendőbe töltött vizet, majd tovább mentek. A következő éjjel visszaérkeztek az előző helyre, és a betyár így szólt a fiatalhoz:

– Nosza, hozd elő a vizünket!

Mire a fiatal:

– Merre van? – kérdezte. A betyár így válaszolt:

– A botospányvám végén van.

A betyár kivetette a botospányvát, és a kísézője ásnia kezdett. Lám, a bendőbe töltött víz pontosan ott volt, ahová a botospányva hegye mutatott. Ilyen, vidékünkét jól ismerő emberek voltak a *šiliin sain erek*!²⁹

A történet többi változatában a tapasztalt betyár a lováról levett nyereggel mutatja meg az elásott víz helyét. Egyik-másik monda meg is nevezi a történet szereplőit. A most ismertetendő változatban pl. a két leghíresebb dariganga betyár, Toroi Bandi és Xangai Bajar szerepel. Xangai Bajar neve D. Maam *Gajar šoroo* című regényciklusa óta lett ismert egész Mongóliában, Dar'gangában viszont már azelőtt is kedvelt népi hős volt. Egyike volt azon keveseknek, akik kibírták a hírhedt 'kilenc kínzás"-t (*yeshön eriüü*), s ezután a mandzsu császár parancsa értelmében háboríthatatlanul élhetett a szülőföldjén.³⁰

Toroi Bandi úr Xangai Bajarral kettesben bendőbe töltött vizet ásott el Meneng pusztájában, majd dél felé mentek lopni, mesélték. Belső-Mongóliából vagy valamerről loptak, majd Toroi Bandi úr a bendőbe töltött vizet rejtő helyre letette a nyergét, és tudatlan arccal a fiatal társához fordult:

– Hé, a bendőbe töltött víz vajon hol lehet? – kérdezte, mire Xangai Bajar így válaszolt:

– A te nyerged környékén van, bizony.

Így is volt, pontosan onnan elővették a vizet és jót ittak belőle, mesélik. Meneng pusztájában igencsak nehéz volt a bendőbe töltött vizet megtalálni!³¹

28 2001. augusztus – S. Ragčaa (76), Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum; 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

29 2001. augusztus – Anaa [Erxem] (64), Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum.

30 1999. szeptember – Gombosüren (80), Ulaanbaatar.

31 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

Xüj ('tömjén, füstölő pálcika')

A Belső-Mongóliába átjáró dariganga betyárok a kietlen sivatagon történő átkelés során nem csupán ételmet és marhabendőbe töltött vizet, hanem füstölőt (*xüj*) is eláztak, amit aztán visszafelé jövet megkerestek. Bizonyára különösnek tűnik, hogy ezt a leginkább csak vallási szertartások kellékeként ismert, ártalmatlan tárgyat a betyárok magukkal vitték. A folklórszövegek azonban azt bizonyítják, hogy a füstölő igenis elengedhetetlen kelléke lehetett sok betyár úti felszerelésének. Lássuk tehát, miért lehetett fontos számukra.

B. Ja. Vladimircov orosz mongolista által 1911-ben az Uvs megyei bajitok körében lejegyzett, 1926-ban kiadott népdalgyűjteményében a 46. dal egy különleges szépségű, aranysárga színű ló pányvával történő elfogását énekli meg. Különlegessége, hogy részletesen ismerteti az útnak induló betyár készülődését. A ló elfogására készülő *Guljngxää* ugyanis csak a lelki felkészülést segítő szertartást követően indult el:

Eejiin aaw xoyriin sakuusnd mörgn
sögdñ,
Altn šar armjaan
Aaw eejiin gal golomt
Buruu gurw, jöw gurw
Aruuln ebkwää.³²

Anyja, apja védistenének meghajolva,
térdet hajtva,
Az aranysárga pányváját
Az apa, anya tűzhelyénél
Balra háromszor, jobbra háromszor
Megtisztítva összehajtotta.³³

Mint láttuk, a betyár előbb térdet hajt, azaz meghajol szülei védistenei előtt, és áldásukat kéri a tervezett vállalkozásához. Ezután kerül sor a pányva megszentelésére. A betyár előbb a háromölnyi hosszúságú aranysárga pányváját (*altn šar arjamj*) „az apa, anya tűzhelyénél balra háromszor, jobbra háromszor”, azaz a családi tűzhely fölött háromszor balra, háromszor pedig jobbra forgatva megtisztította, majd az 'aranysárga ló fején teremj!' (*altn šarjñ toljaad bol*) ráolvasással összehajtogatta. A ló sikeres elfogását követően a betyár hazatér a családjához, majd tizenhárom füstölőpálcát állít, és imádkozni kezd.³⁴ A lelki felkészülését bemutató népdalrészlet feltűnő egyezést mutat az ojrát *Ganjagiin sang* ('Vérszj áldás') című áldástkérő ének citálásakor végzett szertartással, amikor boróka- vagy tömjénfüstölőket gyűjtanak, kihúzzák a nyereg vérszóját, vagy egy körülbelül két ölnyi hosszú bórszóját feszítenek ki, és a boróka füstje fölé tartják. A *xurui*, *xurui*, *xurui* szavak kántálása közben a szíjat megforgatják a füstben, ezzel megtisztítják, és elmondják a verset. A *Ganjagiin sang* olyan különleges ráolvasás, amely a vérszj megtisztításával ahhoz sok elejtett vad kötözését, azaz bőséges zsákmányt, valamint az égtől és földtől az élőlények áldását kéri.³⁵

32 Vladimircov, B. Ja. 1926. 25. (46. sz.).

33 Birtalan Á. 1990. 96. (Birtalan Ágnes fordítása.)

34 A szövegben használt idézetek Birtalan Ágnes fordításai. Birtalan Á. 1990. 96.

35 Szabúdordzs, O. 1996. 129–130.

Dariganga párhuzamot ugyan mindeddig nem sikerült találnunk, Toroi Bandi kapcsán azonban két olyan adatunk is van, ami valószínűsíti, hogy a dariganga betyárok is végeztek hasonló szertartásokat, amelyekhez természetesen füstölőszerre is szükségük lehetett. Az egyik adatunk 'Toroi *dalal'ŋjá'*-val vagy 'éneké'-vel (*Toroin dallaga*, *Toroin dallagagiin duu*) kapcsolatos. A *dalal'ŋa* jellegzetes, hívó kézmozdulat kíséretében előadott, áldáskérő, rituális szöveg, amit a hozzá tartozó szertartás végzése közben mondanak el.³⁶ A dal negyedik versszakában a betyár (Toroi) az őt „sötét éjszaka közepén (mélyén) ádáz ellenségtől megoltalmazó” *šagšagaájá*hoz vagy *šagšaaájára* kér áldást. A későbbiekben bővebben szólnunk róla, hogy a *šagšaga*, *šagšaa* valójában a Toroi titkos eszközével, a lovak elfogására használt 'lábszár botospányvá'-val (*šilbenii uurga*) azonos. A *ganjagiin sang* ('vérszj áldás') és a bajit betyárdalban található pányvaszentelés közötti feltűnő hasonlóság ismeretében pedig nem elképzelhetetlen, hogy a dariganga (halha) betyárok – és személy szerint Toroi Bandi – a *šilbenii uurga* kapcsán is végeztek hasonló szertartást, útnak indulásuk előtt.

Ugyancsak Toroi Bandi kapcsán mesélnek egy másik szertartásról, az *uuliin sang*ról ('hegyi füstáldozat'). A *sang* a mongol folklór ismert műfaja, a *dalal'ŋ*hoz hasonlóan áldozatbemutatásból és egy szöveges részből (*sudur*, azaz szútra) áll, amely során az áldozatot bemutató személy tömjén égetése közben kéri az istenek segítségét. Amíg azonban a *dalal'ŋa* elsősorban népköltészeti, a *sang* buddhista eredetű szövegeket tartalmaz, több-kevesebb sámánhitbéli hatásokkal.³⁷ A Toroi Bandi kapcsán emlegetett 'hegyi füstáldozat' a betyár egyik leghíresebb kalandja, az 'Altan Owoo-i harc'-ként (*Altan owoonii dain*) elhíresült népmonda helyi változatai kapcsán kerül előtérbe. A történet azt követően játszódik, hogy Toroi kedvese, Šarmaan egy sajtba rejtett reszelő segítségével megszökteti a betyárt az Ix xüree börtönéből. A lóháton menekülő Toroit üldözőbe veszi az akkori idők hírhedt rendőrcsapata, az *arwan tawnii cagdaa* ('tizenötös rendőrség'). Szülőföldjére érve a betyár felmenekül az Altan Owoo-hegy tetejére. Az üldözők, abban a hiszemben, hogy a déli meredek oldalon képtelenség lóháton leereszkedni, csupán a hegy másik három oldalát veszik körül. Toroi azonban azóta is megismételhetetlen lovas bravúrral leereszkedik a hegy déli oldalán levő ösvényen, és elvágta a déli homokpuszta felé. Azóta az ösvényt a darigangák 'Toroi útjá'-nak (*Toroin jam*) nevezik. Az elmúlt években a Dar'gangával szomszédos Bayandelger és Xaljan sumokban több olyan változatot is sikerült lejegyeznünk, amelyekben Toroi a hirtelen ereszkedő köd leple alatt menekül el, amit a hegy tetején végzett *uuliin sang* szertartása során idéz elő. Ezekben a mondaváltozatokban gyakran nem is az Altan Owoo, hanem egyes helyi hegyek (*owoók*) szerepelnek. Az alábbi monda a 2002. évi kutatóutunk során rögzített anyagból származik:

36 A *dalal'ŋ*król I. Kristina Chabros összefoglalását: Chabros, K. 1992.

37 A témával tengernyi irodalom foglalkozik, most csak két, utóbbi időben megjelent munka megállapításaira szorítkozom: Coloo, J. – Gáspár Cs. 1998. 87.; Hajnal L. 1998. 119–122.

Miután Toroi Bandi a hóka pej lovát lovagolta, nem lehetett elfogni, azelőtt viszont nem egyszer elfogták. Egy alkalommal az üldözők elől menekült, de amikor az öt üldöző urak süvegének a csúcsa előbukkant mögötte az Owoo [Altan Owoo] nyugati oldala alján, ő leereszkedett. Dar'ganga járás keleti részén van a Manxan dombja. Amikor Toroi a Manxanhoz érkezett, az öt üldöző rendőrök szemében Toroi a Manxanon olyannyira kicsinynek látszott, hogy már semmi értelmét nem látták a további üldözésnek. Toroi az imádkozás által tudta ezt megtenni, ugyanis tudós, imádságos ember volt. Füstáldozatot végzett, amivel be tudta csapni az emberek szemét.³⁸

Toroi Bandi *dalalyíj*ának csak a szövege maradt fenn, a hozzá fűződött szertartásra vonatkozóan csupán feltételezéseink vannak. Ezzel szemben a 'hegyi füstáldozat' rítusát csak a Toroiról szóló dariganga népmondák említik, ám a szöveg idézése nélkül! A Toroi Bandival kapcsolatba hozott két szertartás ismeretében nem lehet véletlen, hogy a betyár több mondaváltozatban is tudós lámának adja ki magát, és imádkozás közben vezeti tévútra az üldözőit. Az egyik, Dar'ganga járásból való adatközlő szerint annak, hogy Toroit nem tudták elfogni, két titka volt: különleges lovaglótudománya, valamint az, hogy imádkozással varázsolni tudott. Ha varázslathoz folyamodott, mindig időben megérezte, hogy el akarják fogni. Így mire az üldözők megérkeztek, már tudta, hogy merre fog kereket oldani.³⁹ Toroiról köztudott, hogy kisgyermekként a Budriin Čuluu sziklavidékén található egykori Budriin süm⁴⁰ szentélyében szolgált, innen a betyár *bandi* ('lámatanítvány') mellékneve is.⁴¹ Bár a szerzetesi élet elől még idejekorán megszökött, jól ismerte a buddhista imákat, és a szertartások során használatos hangszereken is szakavatottan tudott játszani, akárcsak egy valódi szerzetes. Az 'Altan Owoo-i harc' egyik, Xaljan sumban lejegyzett változatában a mesélő hivatkozik is Toroi szerzetesi mivoltára:

Toroi Bandiról beszélük, hogy láma volt. Amikor a 'Tizenötös rendőrség' üldözte, az Ongonii Tawan uult, vagyis az ongoni 'Öt hegy'-et körülvágtatva felment a tetejére, majd füstáldozatot mutatott be, és annak a segítségével elmenekült. Ez azt jelenti, hogy az éggel kapcsolatos fortélyt használt. Kőd ereszkedett le, amit a Toroit kereső üldöző emberek tiszteltek, és ezért hátrahagyva egyszer csak elmentek.

– Az ég kegyeltje, ezért felesleges ezt az embert üldöznünk! – jöttek rá.⁴²

Ugyanakkor nem Toroi volt az egyetlen lámából lett betyár, többek között erre utalnak a betyárok körében oly gyakori *bandi* ('lámanövendék') ragadványnevek is. A Xaljan sumi Lampiran Bandi a *Bööriin süm* szerzetese volt, de ugyancsak lá-

38 Saját gyűjtés – 2002. N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

39 Saját gyűjtés – 1999. Anaa [Erxem] (62), Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum.

40 *Süm*: buddhista szentély, templom.

41 Saját gyűjtés – G. Mend-Oyoo (60), Ulaanbaatar.

42 J. Düürentögs gyűjtése, 1999. – S. Šagdarsüren (64), Süxbaatar aimag, Xaljan sum.

mából lett betyár lehetett a kínai kereskedőkkel vívott harcban elesett Cagaan Bandi is. A szerzetesi hivatás egyáltalán nem zárta ki, hogy egy felszentelt láma betyárkodjon. A hírhedt 'kilenc kínzás'-t (*yesön eriüü*) is kiálló Lampiran Bandiról például feljegyezték, hogy az öt éveken át hiába üldöző Orloin Cagaan Amban,⁴³ a Dar'ganga északnyugati részén elterülő egykori 'Orloi zászlójá'-nak (*Orloin xo-šūun*) nagyhatalmú helytartója egy alkalommal a következőt mondta róla: „Ej, ez igen, a dariganga betyárt én így látom: hátulról tolvaj, előlről *xubilgaan* (magasrangú láma)!”⁴⁴

A betyárok vallási eredetű szertartásaiban minden bizonnyal közrejátszott a közöttük levő szerzetesek viszonylag magas száma is. Ugyanakkor a közönséges pásztorokból lett betyárok is elvégezhettek egyes szertartásokat, amelyekhez füstölőszközöket is használtak.

Tarisznya, nyeregtáska

Útnak induláskor ugyancsak elengedhetetlen volt a megfelelő táska, amibe a betyár a magával vitt útravalót pakolta. A dariganga betyárok kétféle úti alkalmatlóságot hordtak magukkal. Egyik a 'balyu, hátizsák, tarisznya, táska, bugyor' jelentésű *bogc*, másik pedig a 'tömlő, bőrzsák' jelentésű *tulam*, ami tulajdonképpen egészben lenyúzott állati bőr volt. Egy Baatariin Luwsannyam nevű Xaljan járásba való férfi kapcsán pedig azt beszélnek, hogy a dariganga betyároknak 'gazella tömlőjük és nyeregtáskájuk' (*jeeren tulman bogc*) volt, ami a gazella egészben lenyúzott bőréből készült holmi volt.⁴⁵

A két útitáska nem csupán ételmezt és más, alapvető szükségességeket tartalmazott. Az adatközlők szerint ezek valamelyikébe rejtették a lovak elfogására használt pányvát, de itt vitték magukkal a 'gazellalábszárból készült botospányvát'-t (*jeeriin šilben uurga*) is. A pányva a *tulamban* volt, és a nyereg két oldalán lógó 'vérszj'-jal (*ganjaga*) rögzítettek a nyereghez.⁴⁶ A 'lábszár botospányvát'-val kapcsolatban azonban megoszlanak a vélemények. Van, aki szerint a *bogc*ba és a *tulamba* egyaránt beletették, de van olyan vélemény is, amely szerint a különleges eszköz az utóbbiba nem került bele. Kizárólag csak a *bogc*ban vitték magukkal, mely *ayanii bogc geed saw* ('útitáskának nevezett tarisznya') volt, s amit ugyancsak a vérszj tartott.⁴⁷ A legtöbb adatközlő egyébként a *bogc*ot nevezi meg a 'lábszár botospányvát'-val kapcsolatban.⁴⁸

43 *Amban*: kormányzó; a mandzsu kán által kinevezett helytartó Mongóliában a mandzsu uralom idején.

44 J. Düürentögs gyűjtése, 1999. – „Lampiran bandiin” Ragčaa (86), Süxbaatar aimag, Xaljan sum.

45 J. Düürentögs gyűjtése, 1999. – B. Dašdorj (80), Süxbaatar aimag, Xaljan sum.

46 2002. szeptember – S. Luwsannorow művészettörténész, Ulaanbaatar.

47 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

48 2001. augusztus – Anna [Erxem] (64), Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum.

Erxi 3 oroox sur ('Hüvelykujjat háromszor körbeéró szíj')

Végül egy olyan eszközről lesz szó, amelyet csak kevesen ismernek. Ez nem egyéb, mint egy rövidke, alig 20 cm hosszú, 0,5 cm széles bőrszíj, ami háromszor körbeéri egy férfi hüvelykujját. Nem valami különleges szíjról van szó, bármilyen hulladék bőrdarabka megfelelt a célnak.

A rövid szíjról nem is gondolnánk, hogy mennyi mindenre szolgált! Sokoldalúságát jellemzi, hogy az elszakadt eszközök, holmik összefoltozására – bizonyára szakértő kézben – is kiválóan alkalmas volt. Így például ha a béklyó „csecse” elszakadt, „csecs” lett belőle. Ha a botospányva hurokja szakadt el, azt hozták helyre vele, de alkalmas volt az elszakadt csizma összehúzására is. A legfontosabb szerepe azonban ellenséggel való találkozás esetén mutatkozott meg. Különösen akkor lehetett jól használni, ha két ember volt együtt, s mindkettőjük rendelkezett egy-egy szíjdarabbal. Egyikük ügyesen az ellenség fülére akasztotta a szíjból formált hurkot, és lerántotta a földre. Miközben a kétrét görnyedt ellenség már-már kézből evett a fájdalomtól, a jóbarát a nála levő szíjjal összekötözte. Ugyan, hogyan lehetne egy 20 cm-es szíjdarabbal bárkit is megkötözni? – kérdezhetné bárki. A szíj tényleg rövid erre, viszont az elfogott ember két hüvelykujját könnyedén össze lehetett kötni vele.⁴⁹

A lovak befogásához szükséges betyár készségek

- *uurga* ('botospányva'): a dariganga betyárok körében ismert, lófogásra használt eszközök közül első helyen az *uurga* áll. Elterjedtségét jól jellemzi, hogy a Mongólia-szerte, valamint Kína mongolok lakta vidékein elterjedt betyárdalokban többnyire ez az eszköz jelzi a betyár tolvaj voltát.
- *šilbenii uurga* ('lábszár botospányva'): a több méter hosszú *uurga* könnyen árulója lehetett a zsákmányszerző útra induló betyárnak, ezért találták fel a 'gazellalábszárból készített botospányvá'-t (*jeeriin šilbeer xiisen uurga* vagy *jeeriin šilben uurga*).
- *buguil* ('pányva'): a nyugat-mongol, bajit betyárdalok tanúsága szerint az ojrát betyárok pányvát használták a lovak befogására, ezzel ellentétben a dariganga folklórszövegek csak elvétve említik. Ennek ellenére néhány (a 'lábszár botospányvá'-hoz hasonlóan titkos) pányvaként használt eszközről tudomásunk van. Ezek:
- *šilben calam*, *šilben buguil* ('lábszár pányva': leginkább a hszincsiangi torgutok és a nyugat-mongóliai ojrátok körében terjedt el, de Dar'gangában is ismerték;
- pányvaként használt kötőfék: ma is használt betyárfortély, hogy a lovak elfogására használt pányva nappal (illetve a mindennapokban) kötőfékként, kantárként „üzemelt”;

49 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

- csizmaszárba rejtett kötőfék, ami az ellopott lovak elvezetésére, összefűzésére szolgált;
- *šanjai ols* ('šanjai kender'): különlegesen erős, „elszakíthatatlan” kenderkötél, ami egy kínai kenderből készült. Pányvaként, valamint a 'lábszár botospányva' zsinórjaként egyaránt használták.

Uurga ('botospányva')

A dariganga betyárok a ló befogására használt eszközök közül leginkább a botospányvát részesítették előnyben. A botospányvát a mongolok leginkább a betöretlen, szilaj csikók elfogásához használják, amelyeknél fennáll a veszélye annak, hogy a két hátsó lábukkal egyszerre hátra rúgnak, vagy megbokrosodva legázolják az óvatlan pásztort. A leginkább keskeny, egyenes fűzfából készülő, több részből álló *uurga* hosszúsága 6–8 méter, átmérője 2,5–5 cm, és fokozatosan elkeskenyedő végén található a közel 2 méter átmérőjű hurok. A ló botospányvával történő befogásához különleges tapasztalat szükséges. Az *uurgát* a jobb kézben tartva, gyakran a hónalj alá szorítva, egyenesen előre tartva helyezik rá a ló fejére a hurkot. Szilaj, betöretlen lovat elfogni csak hosszú gyakorlás után lehet, mivel a botospányva használatához nem értő, tapasztalatlan ember nemcsak a legszelídőbb lovat riaszthatja meg, de még az *uurgát* is könnyen eltörheti.⁵⁰ Ugyancsak elengedhetetlen feltétele a ló elfogásának, hogy a lovas megfelelően beidomított 'botospányvás lovon' (*uurgaatai mor*) üljön.

A botospányva használata fontos szerepet töltött be a betyárvatást megelőző próba során is. Egy Jöincin nevű, Bayandelger sumba való öregember később így mesélte el e *Togoočiin doloo* ('Togooč hete') nevű betyárokkal való találkozását:

Én csak úgy, azzal a szándékkal, hogy lopni fogok, elmentem hozzájuk.

– Szeretnék magukkal tartani, hadd szerezzek egy kis zsákmányt. Befogadnak engem?

– Rendben, befogadunk. Ennek a járásnak az északi részén van az Ix uul, ott van a Danjan noyon ménese, abból hozz el egy betöretlen jó kancát – mondták a „Hetesek”. – Közülünk valaki veled megy. Lássuk, vagy-e olyan férfi, aki képes elfogni egy szilaj kancát?

Úgy is lett, elmentek és botospányvával el akart fogni egy lovat, ám a botospányváját is elvesztette, és a nyerges lovát is elvesztette, mire jól leszólták, mesélte az öreg.⁵¹

Dar'gangában a mai napig számon tartják azokat a betyárokat, akik különösen jól tudták kezelni a botospányvát. Ilyen betyár volt a hírhedt 'kilenc kínzás'-t (*yesön erüü*) is kiálló Öndör Čilaa is. A Dar'ganga sumba való férfi az 1920–30-as években járt át sűrűn Belső-Mongóliába. Róla mesélik, hogy bármilyen sötét éjszaka is volt, ha kivetette a botospányvát, a hurok mindig a kinézett ló fejére

50 Songino, Č. 1991. 37–40.

51 2002. augusztus – Gombosüren (82), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

esett.⁵² A szomszédos Ongon sumból származó Lxaagiin Damba Öndör Čilaa, Bogino Čilaa és Ecenxii Luujan társaságában járt lopni. *Man'gi uuragčín* ('botospányvás') volt. A *man'gi* jó botospányvást jelentett, aki a botospányvát éjszaka sem vétette el.⁵³

A 20. század első évtizedeiben betyárkodó dariganga férfiak többnyire kettősével dolgoztak. Két műszó is létrejött: az *uuragč* és az *uutač*. Az *uuragč* (azaz *uurgás*, 'botospányvás') válogatta ki a zsákmányolt lovakat, az *uutač* ('zsákoló', az *uut* 'zsák' szóból) pedig „bezsákolta”, egybegyűjtötte a kiválasztott lovakat, majd egy távolabbi, biztonságosabb helyre vitte a ménest. Amikor az *uurgačok* rátámadtak az idegen ménesre, a kiválóbb hátas lovak (heréltek) mindig kitértek a többiek közül. A betyárok ezeket terelték tovább. Útközben a ménes általában megfogyatkozott, de a betyárok nem is törődtek a fáradságot nem bíró, elmara- dozó lovakkal.⁵⁴ A két Čilaa-nak nevezett betyár, azaz Öndör (Magas) és Bogino (Alacsony) Čilaa többnyire együtt betyárkodott. Amikor egy sikeres lólopást kö- vetően üldözőbe vették őket, Öndör Čilaa rendszerint hátramaradt, és tévútra vezette a pórul járt károsultakat, miközben a társa biztonságos helyre hajtotta a ménest.⁵⁵

Az uurga ('botospányva') mint a betyár jelképe a betyárdalokban

A lámanövendékből szegénylegénnyé lett Toroi Bandiról szóló *Toroi Bandiin bai-xad...* kezdetű betyárdal (Šarmaan dala) egyik dariganga változatában éppen a botospányva jellemzi Toroi betyár voltát:

Xural dundaa suux n'	A gyűlés közepén ülve
Xuwrag šinjiiin Toroi!	Szerzetesnek látszó Toroi!
Xulsan uurga čirex n'	Bambusz nád botospányvát húzva
Xulgaič šinjiiin Toroi! ⁵⁶	Tolvajnak látszó Toroi!

Megtaláljuk az eszközt egy másik népszerű dalban, a *Xüüxen Xutahtiin duu-* ban is, melynek változatai a Nyugat- és Belső-Mongóliában, a halhák és persze a darigangák körében egyaránt elterjedtek. Egy ménes sikeres elhajtását meséli el, és minden esetben a betyár nyeregszerszámának, továbbá a lovak elhajtásához elengedhetetlen felszerelésének (*tašuur*, *uurga*) bemutatásával fejeződik be. A dal egyik csahar változata szerint a betyár botos pányvája 'Čelger folyó menti fűzfa':

52 2001. augusztus – Čuluunbaatar (60), Süxebaatar aimag, Dar'ganga sum.

53 2001. augusztus – S. Ragčaa (76), Dar'ganga sum.

54 J. Diiürentögs gyűjtése, 1999. – Odonmajig bagš (60 körül), Süxbaatar aimag, Ongon sum.

55 2001. augusztus – Čuluunbaatar (60) Süxebaatar aimag, Dar'ganga sum

56 Nadmid, N. – Coodol, Š. 1959. 17–18.; Oyuun, E. 1960. 43.

Cai kü čirügsen urγa ni Cai kü⁵⁷
Čelger γool-un burγasu siu.⁵⁸

– Húzott botos pányvája
Čelger folyó menti fűzfa, bizony.

Ugyanezen dalnak az Uws megyei bajitoknál lejegyzett változatában 'Čirγaa folyó menti madárbers' szerepel:

Čirik saixn uurγn,
Čirγaa goliin yarγaa.⁵⁹

A húzni való szép botospányva
Čirγaa folyó menti madárbers.⁶⁰

A botospányvának a betyármondákban játszott szimbolikus szerepére példát találunk a dariganga néphagyományok között is. Amikor például Toroi Bandit az egyik halha nemesúr emberei lólopáson érték és fogságba vetették, a ménes gazdája ezzel az intelmmel bocsátotta útjára: *Či üünees xoiš manai xušuund uurga bitgii düreerei* ('Te ezután a mi megyénkbe botospányvát be ne dugj!').⁶¹

A Xaljan sumi Lampiran Bandiról, a szerzetesből lett betyárról mesélik, hogy egy alkalommal a botospányvájával készítette visszafordulásra az üldözőit. Abban az időben – valamikor az 1910-es évek táján – volt Xaljanban egy híres betyárbanda. *Togoočiin doloo* ('Togooč hete') volt a nevük, s hét fivérből állt. Hatan mindig úton voltak, a hetedik pedig otthon készítette az ételt a többieknek. Egy sötét éjjel ellopták a ménesüket. Amikor a tolvaj után vágattak, a hóban egy meghepergetett botospányva nyomára figyeltek fel. „Ej, ez Lampiran tolvaj, semmi értelme utánamennünk” – mondták, és visszafordultak.⁶² Lampiran Bandi fia később így mesélte el a történeteket:

A Togoočiin doloo nevű férfiak elfogtak és megöltek két embert. Az apám akkor elhatározta, hogy bosszút áll rajtuk. Amazok, bár sokan voltak, mégis féltek Lampirantól. Tizenöt, vékony posztóval kibélelt, brokát szegélyű nemeztakarós lovukat ellopta. Amikor üldözőbe vették, letette a botospányváját és meghepergette. Mire azok:

– Lampiran tolvaj vette el őket. Nincs értelme utánamenni – mondták, és visszafordultak.⁶³

A fenti mondaváltozatok tanúsága szerint a botospányva nyoma Lampiran Bandi saját jele volt, amit az őt üldöző lovasok figyelmeztetésére hagyott hátra.

57 *Cai kü*: a belső-mongol népdalok gyakori sorkezdő formulája.

58 Sambuu, D. 1959. 95.

59 Vladimircov, B. Ja. 1926. 51. (104. sz.).

60 Birtalan Á. 1990. 170. (Birtalan Ágnes fordítása.)

61 Bawuudorj 1958. 24.

62 J. Düürentögs gyűjtése, 1999. – D. Renčindorj (85), Süxbaatar aimag, Xaljan sum.

63 J. Düürentögs gyűjtése, 1999. – „Lampiran bandiin” Ragčaa (86), Süxbaatar aimag, Xaljan sum.

A botospányvának szimbolikus szerepe volt a betyároknak a Šiliin Bogd hegyén tett esküjében is, amire kétszer került sor a betyár életében: amikor elkezdte és amikor befejezte a betyárkodást. A dariganga néphagyomány szerint a betyárkodásból kiöregedett, „mesterségükkel” felhagyó szegénylegények felmentek a Šiliin Bogd tetejére, ahol leítették a botospányvájukat, és fogadalmat tettek, hogy többé nem fognak lopni.⁶⁴

Jeerin šilbeer xiisen uurga ('Čazellalábszárból készült botospányva')

Bár a mongol betyárdalok a betyárt gyakran ábrázolják a maga után húzott vagy kézben tartott botospányvával, ez a szerszám nem kis veszélyt jelenthetett használója számára. A több méter hosszú botospányvával felszerelt idegen lovas ugyanis rögtön szemet szúrhatott a távoli vidék lakosságának, hiszen a szülőföldjétől nem ritkán 100-200 kilométernyi távolságban feltűnő, a helybeliek szemében gyanús idegen csakis lólopásra készülhetett. Jóval praktikusabb eszköz lehetett a nyugat-mongol ojrátok körében népszerű pányva, mivel azt összehajtogatva könnyen el lehetett rejtteni a nyeregtáskába vagy éppen a köntös mellkasi részébe. A Vladimircov által a 20. század elején gyűjtött, Uws megyei bajit betyárdalok egy részében nem is a botospányva szerepel a betyár felszereléseként, hanem a pányva.⁶⁵ Jogosan vetődhet fel a kérdés, vajon a botospányva használatához szokott keleti (halha) mongoloknak volt-e olyan eszközük, amivel, a bajitokhoz hasonlóan, feltűnés nélkül közelíthették meg a kiszemelt ménest?

Minden bizonnyal egy ilyen eszköz bukkan fel Č. Lodoidamba *Tungalag Tamir* (*Tisztavizű Tamir*) című nagysikerű regényében.⁶⁶ A 20. század első éveiben játszódó történet egyik főszereplője Tömör, a *Jasagt xaanii aimagból*⁶⁷ való halha betyár, aki a 13. fejezetben egy Tügjil nevű társával éppen Dar'gangából hajt el egy ménest. A két betyár alkonyattájt közelíti meg a pihenő lovakat, ahol Tömör előbb egy 'összehajtogatott botospányvát' (*ewxmel uurga*) vesz elő a nyeregtáskájából (*bogcnoosoo ewxmel uurgaa gargaĵ bariad...*),⁶⁸ majd a ménes közepébe lovagolva közel 50 lovat válogat ki.⁶⁹ Lodoidamba regénye forrásanyagául életrajzi elemeket is felhasznált, a történet java része pedig édesapja, a Gow'-Altai megyéből származó Čadrawal visszaemlékezésein alapul.⁷⁰ Caxiur Tömör ugyan az író

64 2000. szeptember (Budapest) – D. Cerensodnom akadémikus, Ulaanbaatar.

65 Seres I. 2001b. 189–191.

66 Lodoidamba, Č. 1971.; magyar fordítása: Lodojdamba, Cs. 1978.

67 *Aimag*: tartomány, fejedelemség; a legnagyobb közigazgatási egység Mongóliában a mandzsu uralom idején; ma: megye.

68 Lodoidamba, Č. 1971. 91.; Lodojdamba, Cs. 1978. 90.

69 A regény (egyébként kiváló) magyar fordításában pányva szerepel a lovak kifogásánál. Mivel a fordítás nem a mongol eredetiből, hanem annak eléggé pontatlan orosz nyelvű átültetéséből készült, valószínű, hogy az orosz fordító érthette félre a betyár eszközt.

70 Kara György utószava a regény magyar nyelvű kiadásához. Lodojdamba, Cs. 1978. 304–305.

képzeletében született meg, de alakjának megformálásához elsősorban az édesapja elbeszéléseit használta fel, és valószínűleg más idős emberektől hallott adatokat is beépített a művébe. A regény egyes részei alapján pedig arra lehet következtetni, hogy a dariganga néphagyományból is merített. Amennyiben tehát elfogadjuk a Caxiur Tömörre vonatkozó adatok hitelességét, az ’összehajtogatott botospányvá’-ra is kellene logikus magyarázatot találnunk. A botospányva fent tárgyalt használata ismeretében azonban elképzelhetetlennek tűnik, hogy a több méter hosszú eszközt bárki is összehajtogatva a nyeregtáskájába, tarisznyájába tegye. Akkor viszont mi lehetett a regényben említett ’összehajtogatott botospányva’, amit Tömör az átalvetőjéből vett elő?

Toroin dallagiin duu (’Toroi *dalal*’ja’)

Az első használható néprajzi adatunk a tárgyra vonatkozóan egy népdal, pontosabban a Toroi Bandi dalaiként számontartott népdalcsozor egyik darabja, ami *Toroin dallaga* (’Toroi *dalal*’ja’), illetve *Toroin dallagiin duu* (’Toroi *dalal*’-éneke’) címmel maradt fenn. Két, egymással teljesen megegyező szövege egy 1959-es és 1960-as népdalgyűjteményben jelent meg,⁷¹ egy ettől némileg eltérő változat pedig G. Jamsranjaw burját származású irodalmár és Bawuudorj belső-mongol kutató Toroi Bandiról szóló, 1957-ben, illetve 1958-ban megjelent tanulmányában került kiadásra.⁷² A dal negyedik versszakában Toroi az őt „sötét éjszaka közepén (mélységében) ádáz ellenségtől megoltalmazó” *Šagšaga*jához vagy *šagšaa*jához fordul:

Xaranxui šöniin dund	Sötét éjszaka közepén
Xardax daisnaas xamgaalsan,	Ádáz ellenségtől megoltalmazott
Xairt Šagšaga min’.	Szeretett Šagšaga-m.
Xurai, xurai, xurai. ⁷³	Xurai, xurai, xurai.
Xaranxui šöniin günd	Sötét éjszaka mélyén
Xardax daisnaas xamgaalsan,	Ádáz ellenségtől megoltalmazott
Xairt šagšaa min’.	Szeretett šagšaa-m.
Xurai, xurai, xurai. ⁷⁴	Xurai, xurai, xurai.

A fenti szövegekörnyezetből nem derül ki, hogy a *Šagšaga* vagy *šagšaa* mi is volt valójában. A *dalal*’ját első ízben megjelentető Jamsranjaw magyarázata szerint, a *šagšaa* a betyárok sokoldalú, hasznos eszköze volt.

71 *Toroin dallagiin duu* „Toroi *dalal*’-éneke” címmel: Nadmid, N. – Coodol, Š. 1959. 15.; Oyuun, E. 1960. 41.

72 Jamsranjaw, G. 1957. 73.; Bawuudorj 1958. 31. A dal mindkét tanulmányban *Toroin dallaga* (’Toroi *dalal*’ja’) címen szerepel. Többszöri kiadása ellenére is elkerülte azonban a *dalal*’-szertartásokat önálló kézikönyvben feldolgozó K. Chabros figyelmét (Chabros, K. 1992.). Ugyanekkor W. Heissig a mongol rablóballadáról írott tanulmányában is csak említés szintjén tér ki rá: Heissig, W. 1972. 525 – 526.

73 Nadmid, N. – Coodol, Š. 1959. 15.; Oyuun, E. 1960. 41.

74 Jamsranjaw, G. 1957. 73.; Bawuudorj 1958. 31.

Húsz gazellalábszárát hosszában átlukasztottak, és selyemzsinórt bújttattak át rajtuk. A zsinór egyik végére egy éles hegyet illesztettek, míg a másik végére csomót kötöttek. Ez az eszköz a rosszindulatú ellenséggel való váratlan találkozás idején lándzsa, lófogas idején botospányva, a mindennapokban pedig ostorként volt használatos.⁷⁵

Bawuudorj a betyár „munkájához” elengedhetetlen fegyvereként vagy eszközként (*jewseg*) határozta meg.⁷⁶ Ĵamsranĵawnál már némiképpen bővebben ír róla.

A *šagšaa* egy olyan eszköz neve, amit úgy készítettek, hogy a gazella lábszárát közepén átlukasztották, és szíjat vagy selyemzsalat bújttattak keresztül rajta. Szükség szerint tudták szabályozni annak hosszúságát vagy rövidségét. Ha feszesre húzták a gazellalábszárakon átbújtatott szíjat vagy selyemzsalat, mind egymás mögé illesztve botospányva hosszúságú lett. Ha a végére hegyet illesztettek, lándzsa lett, ha lóra volt szükségük, botospányva lett. A mindennapokban összehajtogatták, és a vérszíjjal a nyeregbe erősítve hordták.⁷⁷

A két kutató szerint tehát a *šagšaga-šagšaa* a bűvészbóthoz hasonló eszköz lehetett, amely páratlan lehetőséget adott a *sain er* kezébe, mivel egyszerre volt ostor, botospányva, harc esetén pedig szűrő fegyver.

A *dalalĵa* eddig ismertett változatainál már jóval kézzelfoghatóbb adatokat tartalmaz az a szöveg, amit a Toroi Bandi életéről forgatókönyvet író Ĵ. Düüren-tögs képzőművész-filmrendező bocsátott a rendelkezésemre. Közlése szerint a dalrészlet Toroi Bandi dalából való, szerkezete és tartalma alapján pedig Toroi *dalalĵija* eddig nem közölt variánsához tartozik:

Gariig alslan,	A kart meghosszabbító,
Olĵiig xuraagĉ gurwan aldiin	Zsákmányt összegyűjtő, három ölnyi
Yasan šigšreg min’.	Csont <i>šigšregem</i> .
Xurai, xurai, xurai.	Xurai, xurai, xurai.

A dalszövegben már egyértelműen a gazella lábszáraiból készült botospányváról van szó. A csontból készült *šigšreg* rendeltetését a dal tömören ugyan, de pontosan határozza meg: a *šigšreg* segítségével a betyár valóban a karját „hosszabbította” meg, mivel így meglehetősen távolságban maradhatott a kiválasztott lótól, amely az idegen ember közeledtére könnyen megriadhatott. Akár a hagyományos botospányvát, a *šigšreg*et is a kiválasztott lovaknak a ménesből való kifogására, azaz a zsákmány összegyűjtésére használták fel. A csonteszköz hosszúsága ugyancsak hihető, mivel a halha *ald* (mong. *alda*; ’öl’) mintegy 1,6 m-t tesz ki, je-

75 Ĵamsranĵaw, G. 1957. 73.

76 Bawuudorj 1958. 31. „Toroi dalán kívül még a Toroi *dalalĵija* című, apját, anyját, nagycsaládú sokaságát hálás tisztelettel magasztaló, és a saját maga által használt eszköztét dicsérve magasztaló néhány szakaszos dal van.”

77 Bawuudorj 1958. 31. jegyz.

len esetben tehát egy kb. 4,8 m hosszúságú eszközről van szó, ami megfelel egy átlagos botospányva méretének.

A lábszár botospányva a dariganga néphagyományban

Bár a lábszár botospányva rendeltetéséről viszonylag kevesen tudnak érdemlegeset mondani, 2001-ben és 2002-ben Dar'ganga és Bayandelger járásban, valamint Ulaanbaatarban több adatközlővel beszélhettem, akik pontos ismeretekkel rendelkeztek róla. Az elbeszélések jól kiegészítik Jamsranjawa és Bawuudorj adatait. Az adatok összevetése alapján a következőt állapíthatjuk meg.

A pusztában lovagló magányos lovas kezében meredő botospányva egyértelművé tette, hogy használója lopni készül, ezért a betyárok megalkották a lábszár botospányvát. Mivel a gazella a puszta leggyorsabb állata, gyakran ennek lábszárából készítették a sebes ló ostorát, és ugyancsak ebből az okból készítették el a lábszár botospányvát is, hogy ezzel nagyobb szerencsével tudjanak szert tenni a különleges gyorsaságú lovakra.⁷⁸ Az eszközt húsz-huszonöt darab⁷⁹ gazellalábszárából készítették el (egyenként 17–18 cm).⁸⁰ A lábszárcsontok két végét lefűrészelték, és egy hosszú, vékony bőrszíjat fűztek keresztül rajtuk, amit a gazella keskenyre vágott bőréből készítettek. A szíj végét egy pöcckel rögzítették.⁸¹ Elég volt egyet rántani a szíjon, és a különálló csontok egyetlen merevedő rúddá, botospányvává ugrottak össze. Egy adatközlő szerint „összehajtogatott antennának gondolnák, éppen olyan, bizony. De ha kinyílik, akkor mint a botospányva.”⁸² A feszesre húzott eszközt utána hasonlóképpen használták, mint a hagyományos botospányvát.⁸³ Hátránya volt azonban, hogy mivel igen vékony csontokból állt, könnyen kicsúszott használója kezéből. Ezért a végét valamilyen akadállyal (pöcckel) kellett ellátni, ennek hiányában ugyanis [akárcsak a hagyományos botospányvát! – S. I.] nem lehetett hatékonyan használni.⁸⁴ Az *uurganii bulcuu*, vagyis a 'botospányva hagymája' leginkább a juh középső velőscsontjából (*čömög*) készült.⁸⁵ A lábszár botospányva hossza Toroi Bandi *dalalyija* szerint három *ald*, azaz mintegy 4,5–5 méter volt.⁸⁶ Ha már nem volt rá szükség, kirántották a pöcköt, és

78 2001. augusztus – J. Düürentögs képzőművész-filmrendező, Ulaanbaatar. A gazella lábszárából készült *tašuur* megtalálható a Góbi-sivatag szélén élő nyugat-mongol pásztorok, csikósok körében is. Az ottani hagyomány szerint a lábszárából készült ostorral lóversenyre felkészített ló is olyan gyorsaságra képes szert tenni. Songino, Č. 1991. 37–40.

79 2001. augusztus – J. Düürentögs képzőművész-filmrendező, Ulaanbaatar.

80 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

81 2001. augusztus – J. Düürentögs képzőművész-filmrendező, Ulaanbaatar.

82 2001. augusztus – Anaa [Erxem] (64), Süxbaatar aimag, Dariganga sum.

83 2001. augusztus – S. Ragčaa (76), Süxebaatar aimag, Dariganga sum.

84 2001. szeptember – Čuluunbaatar (60), Süxebaatar aimag, Dariganga sum.

85 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

86 2001. – J. Düürentögs képzőművész-filmrendező, Ulaanbaatar.

a kiengedett botospányvát összetekerték. Vagy szögletesre hajtogatták össze, s ekkor leginkább a csizmaszárba rejtették, vagy pedig hurokformára tekerték össze, s ilyenkor a 'tömlő'-nek nevezett útításkába (*tulam*), bőriszákba vagy a 'nyeregtáskák'-ba (*bogc*) rejtették. A *bogcot* a vérszíjal rögzítették a ló oldalához.

A lábszár botospányva elnevezése többnyire *jeerün šilbeer xiisen uurga* ('gazella lábszárából készített botospányva') vagy *šilben uurga* ('lábszár botospányva'), saját gyűjtéseinkben csak elvétve fordul elő a *dalalyákban* szereplő elnevezések valamelyike. Így például egy Bayandelger sumi adatközlő szerint Toroi Bandinak *nugastai* ('csuklós') botospányvája volt, de a *šigširge* szerinte onnan ered, hogy régen a fűzfa elnevezése volt.⁸⁷

A *šigšreg* – *šigširig* szó a nyugat-mongol ojrát nyelvjárásokban és a volgai kalmükök nyelvében gyűrűt, illetve fémkarikát jelent.⁸⁸ Több adatközlő is egybehangzóan vallja, hogy használat után a lábszár botospányvát füzéreként,⁸⁹ gombolyagba,⁹⁰ hurokformára⁹¹ tekerték össze, és csak azt követően rejtették el. A gyűrű vagy karika analógiájára utaló elnevezésnek viszont jócskán ellentmond, hogy egyetlen ilyen magyarázattal, népetimológiával sem találkoztunk a gyűjtéseink során. Ugyanakkor J. Düürentögs gyűjtése szerint a *šigšreg* elnevezés abból keletkezett, hogy a vérszíjra erősített eszköz csontrészei a ló járása közben összeverődtek, és a *šig-šig* hangot hallatták. Ezt támasztja alá egy Bayandelger járásban élő adatközlő is, aki szerint a nyeregtáskából többret hajtogatva elővett eszköz a *šarx* hangot hallatta, midőn hirtelen kifeszítették.⁹²

Az 1950 – 60-as években kiadott *dalalyákban* szereplő kétféle elnevezés (*šagšaga*, *šagšaa*) eredetéről semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre. A *šigšreg* analógiájára a hangutánzó eredeztetés sem zárható ki. Legkézenfekvőbb az lenne, hogy a 'cserreg <szarka stb>; <elismerőn> csettint (a nyelvével)' jelentésű halha *šagšix* (mong. *šaγsi*-⁹³) igékből vezessük le. A *šigšreg* etimológiájához hasonlóan a *šagšaga*, illetve *šagšaa*⁹⁴ szavakban a csontok összeverődése emlékeztethetett a szarka cserregésére (*šag šag*).⁹⁵ Kara György professzor szíves közlése szerint a *šigšreg*, illetve *šigširig* szónak a *šagšraga* vagy *šagšarga* alakja is megtalálható a halha mongolban.

87 2002. augusztus – Gombosüren (82), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

88 Coloo, J. 1988, 777.

89 2001. augusztus – S. Ragčaa (76); Čuluunbaatar (60), Süxebaatar aimag, Dariganga sum.

90 2002. augusztus – R. Borčil (59), Süxebaatar aimag, Dar'ganga sum.

91 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

92 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

93 Kara Gy. 1998, 696.

94 Nem tévesztendőek össze a 'gyékény', 'káka' jelentésű ordoszi mongol *šagšak* és a nyugat-mongol *šakšyk* szóval, amely a halha *šagšuurga* (mong. *šaγšuurγ-a*) 'nád', 'nádas', 'magas sás víztükörben' megfelelője. A volgai kalmükben *šakšig xulsn* 'bambusz-nád' jelentésben található meg. Moastert, A. 1942. 602.; Coloo, J. 1988. II. 765.; Kara Gy. 1998. 696.; Ramstedt, G. J. 1935, 345.

95 Cewel, Ya. 1966, 830.

Ugyanakkor a *dalalyúk* szövegének elemzése alapján felvetődik a kérdés, hogy valóban a lábszár botospányváról esik szó bennük? A *Sötét éjszaka közepén (mélyén)* – *Ádáz ellenségtől megoltalmazott* sorpár ugyanis inkább utal a betyár ostorára, mint a lábszárból készült botospányvára. Ez utóbbinak fegyverként történő alkalmazása ugyanis kizárólag Jamsranjaw és Bawuudorj magyarázatában fordul elő, egyetlen dariganga adatközlőnk sem erősítette meg. Nem kizárt, hogy Jamsranjaw találta ki, magyarázatot keresve a némiképpen különös dalszövegre, Bawuudorj pedig tőle vette át. Mint fentebb már láttuk, a néphit szerint a betyárok egyetlen fegyvere a tekintélyes méretű ostor volt, és üldözés közben vagy „ádáz ellenség”-gel történő találkozás idején valóban használták is azt.

A lábszár botospányva régen a dariganga betyárok közkeletű, titkos eszköze volt, s feltehetően más vidékeken is ismert lehetett. Konkrétan azonban csak két személyt említenek meg vele kapcsolatban. Egyikük a fentebb bemutatott *dalalyú*-változatok tanúsága szerint maga Toroi Bandi volt. Néhány adatközlő úgy tudja, hogy a különleges eszközt Toroi találta ki, és kizárólag csak ő használta. Szerintük Toroi lábszár botospányvája *nugastai* ('csuklós') volt,⁹⁶ és egy különleges kínai „šanjai kender”-ből (*šanjai ols*) készült, elszakíthatatlan kötél volt belefűzve.⁹⁷ Egy Dar'ganga sumi adatközlő szerint ugyanakkor nem csupán Toroinak volt lábszár botospányvája, hanem a 20. század első felében betyárkodó Öndör Čilaa is készített ilyet.⁹⁸ Bár feltalálását a dariganga néphagyomány egyöntetűen a *šiliin sain* erekhez köti, a praktikus, a kisméretű eszköz mégsem csupán a betyárok körében terjedt el, használatát egyes pásztorok is átvették. Így például a 60 éves Čuluunbaatar az apai nagyapjáról, Darxan Šanawról mesélte 2001-ben, hogy, bár ő maga nem volt tolvaj, lábszárból botospányvát készített magának, amit a kiszámíthatatlan lovakra vetett ki.⁹⁹

Buguil ('pányva')

A ló pányvával történő befogása a bajit betyárdalokban

A mongol népcsoportok között leginkább a nyugat-mongol ojrátoknál használják a lószőrbből font vagy kenderszíjból készült pányvát a lovak befogására.¹⁰⁰ Ezért nem is lehet véletlen, hogy B. Ja. Valdimircov 1911-es gyűjtésében két, egymással rokon, töredékes betyárdal is található, amelyek egy-egy különleges szépségű és gyorsaságú ló pányvával történő elfogásáról szólnak.¹⁰¹ A két dal azért is fontos,

96 2002. augusztus – (82), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum; Rencengiin Borčil (59), Süxeabaatar aimag, Dar'ganga sum.

97 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48) Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

98 2001. szeptember – Čuluunbaatar (60), Süxeabaatar aimag, Dariganga sum.

99 2001. szeptember – Čuluunbaatar (60), Süxeabaatar aimag, Dariganga sum.

100 Songino, Č. 1991. 34–35.

101 Valdimircov, B. Ja. 1926. 17. (33. sz.), 25. (46. sz.). A dalok fordítása és értelmezése: Birtalan Á. 1990. 74–75, 95–97.

mivel mindössze utalnak a pányva használatára. *Xüüxen Xutagt dalában* ugyan egy egész ménes elhajtásáról van szó, de a betyár lólopásra használt eszközét csak a felszerelést, illetve a díszes nyeregszerszámot felsoroló versszakokból ismerjük. A Toroi Bandit dicsőítő, kedvesének, Šarmaannak tulajdonított dal egyes változataiban pedig a betyár maga után húzott botospányvája árulkodik Toroi „mesterségéről”.

A bajit betyárdalok értelmezése alapján képet nyerhetünk a ló elfogásáról, a vállalkozást megelőző lelki felkészüléstől kezdve egészen a zsákmányon való osztozkodásig. *Guljīngxää* daláról fentebb már esett szó. A lólopásra készülő betyár csak a megfelelő gyakorlati és lelki felkészülést követően indul útnak, miután a családi tűzhely fölött megforgatva „megtisztította” a pányváját. Amikor a háromölnyi pányvával elfogta az aranyhárga lovat, az úgy küzdött, hogy „a három világsziget rengett”. A ló zsákmányul ejtése után a betyár hazatért sok zangong öccse közé, tizenhárom füstölőpálcát állított és imádkozni kezdett.¹⁰²

Egy másik bajit betyárdalban a név nélkül szereplő betyár a „háromrét hajtott szíjat” a jobb kengyelébe dugva indul el a Potalaka-Hangáj hegy hátán legelésző három ló elfogására. Bár korábban már harmincan kudarcot vallottak, neki mégis sikerül kellő ügyességgel elfognia az „elfoghatatlan lovat”. Hazatérve az ifjabb testvérek körégyűltek, és miközben a zsákmányrészt kapott díszük csengett-bongott, „a jobb oldali kengyeltől áldást véve meghajoltak”.¹⁰³ Ennek magyarázata, hogy a betyár a jobb kengyelbe rejteti a ló befogásához elengedhetetlen szíjat (azaz pányvát), és a zsákmányrészt kérő ifjabb testvérek azért a jobb kengyeltől vesznek áldást, mivel az oda rejtett szíj segítségével jut nekik rész a zsákmányból.¹⁰⁴ Ugyanakkor az egész vállalkozás sikere is múlhatott a kengyel megbízható rögzítésén, hiszen a vállalkozás még nem ért véget a ló (vagy lovak) elfogásával, a betyárnak többnyire meg kellett birkóznia az őt üldöző gazdával és csikóslegényeivel is.

A buguil ('pányva') használata a dariganga betyárok körében

A nyugat-mongol ojrátokkal ellentétben a Mongólia lakosságának legnagyobb részét adó halha népcsoport – és természetesen a darigangák – körében a mai napig is a botospányvát részesítik előnyben. A folklórszövegekben (népdalok, mondák) kizárólag *uurga* ('botospányva') fordul elő, bár az is csak elvétve. Korábban részletesen szóltunk arról, hogy a több méter hosszú eszköz a távoli zsákmányszerző út során csak akadályozhatta a betyárt, s ami talán fontosabb, könnyen árulója lehetett, ha őt nem ismerő helyi lakossal találkozott. Éppen ezért hozták létre a gazella összefűzött lábszáraiból megalkotott botospányvát. Ugyanakkor egyes adatok arra utalnak, hogy a dariganga betyárok, még ha ritkábban is, de használtak pányvát a lovak befogására. A Dar'ganga járásba való

102 Birtalan Á. 1990. 96.

103 Birtalan Á. 1990. 74–75.

104 Birtalan Á. 1990. 75., 33. jegyz.

Düg Dendew a 20. század első évtizedeiben betyárkodott. Már életében legendává vált, Toroi Bandi és Xangai Bajar után talán az ő tetteiről mesélnek a legtöbbet. Sokak szerint ő volt az utolsó igazi dariganga betyár. Kiváló lovas hírében állt, aki elfogta a betöretlen lovat, és teljesen kezessé tette.¹⁰⁵ Róla maradt fenn az alábbi monda, amelyben a betyár pányvát használ a ló elfogására:

Egy alkalommal szorult helyzetbe került, és egy kúthoz érve a következőképpen tett szert egy hátszlóra. A kútnál néhány ember éppen lovat itatott.

– Ej, adjatok valamilyen lovat, nehéz helyzetből szöktem meg – mondta, mire az emberek:

– Rendben, itt van ez a keselylábú ló, vedd el. Betöretlen bizony, legutoljára megy a vízhez, akkor kapd el – mondták neki.

Az emberek gúnyolódtak-e vele, ki tudja. Úgy is lett [ahogyan tanácsolták], a mi emberünk megvárta, amíg a ló legutoljára odament a vízhez, és amikor odaért, pányvát dobott a lábára, meghúzta, majd megragadta, ráült, és hazament. Ilyen történet van róla. Én láttam, amikor a szülőföldjére érkezett.¹⁰⁶

A Düg Dendewről szóló monda a betyár sokoldalú tudását bizonyítja, ugyanakkor az általunk gyűjtött folklórszövegek szerint a dariganga betyárok által pányvaként használt készségek – a lábszár botospányvához hasonlóan – többnyire különleges, avatatlan szemek előtt elrejtett eszközök voltak. Az alábbiakban ezen adatok kerülnek bemutatásra.

Egyéb, lovak elfogására használt eszközök

[*lilben calam, šilben buguil* ('lábszár pányva')

A nyugat-mongóliai ojrátok között, egészen pontosan a bajit és torgut nemzetségek körében használt *šilben calam*nak vagy *šilben buguil*nek nevezett eszköz felépítése és használata sokban emlékeztet a dariganga folklórszövegekből ismert lábszár botospányvára. A legfőbb hasonlóság, hogy mindkettőben lábszárcsontok játsszák a fő szerepet. J. Coloo, az ojrát folklór legnagyobb jelenlegi ismerője, első ízben az 1960-as évek elején egy Magsar Pürewjaw nevű, hszincsiangi származású idős torgut regősnél látta Xowd megye Bulgan járásában. Később, 1978-ban ismét hallott róla egy Uws megye Tes járásában élő, Öögdöx nevű idős lámától. Ez az eszköz némiképpen eltér a dariganga *šilbenii uurgától*, mivel – miként azt már az elnevezése is mutatja – nem botospányva, hanem pányvaként szerepel. A pányva az őzbek nyaki bőrből készült fonott szíjból állt, s csupán a vége, az úgynevezett *ceejiin xeseg* 'mellkasi rész' volt vékonyabb szíjból, amelyre a lábszárcsontokat felfűzték. Ugyanakkor egyik adatközlő sem beszélt arról, hogy ez a betyárok szerszáma lett volna. Sőt, Coloo szerint éppen azt

105 2001. augusztus – Tömör (35), Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum.

106 2001. augusztus – S. Ragčaa (76), Dar'ganga sum.

hangsúlyozták, hogy a lábszár pányvát a pásztorok használták a szilaj, vad lovak elfogására. Mivel a pányva végén található hurokra lábszárcsontok voltak fűzve, a ló szügyére vetett lábszár pányva nagyobb fájdalmat okozott a szokásosnál, s ez által könnyebben meg lehetett a szilaj lovat fékezni. A kiváló ojrát néprajzkutató csupán következtetni tud arra, hogy a betyárok is használhatták, mivel éppen a bajit láma szülőföldjén, Uws megye Tes járásában élt a legtöbb bajit betyár, akik a más vidékeken zsákmányolt méneseket Tuvába hajtották át. Coloo szerint a vérszíjjal a nyereghez rögzített lábszár pányvát a bajitok a hétköznapi pányvához hasonlóan használhatták: a kiszemelt ló szügyére dobták, a szíj másik végét pedig a bal combjuk köré tekerték (vagy a kengyelszíjhoz rögzítették), majd a talpukat erősen a bal kengyelbe nyomva, kifeszített lábbal állították meg az elfogott lovat. A *šilben calam* később, talán a Xowd megyei ojrát vadászok egyik különleges fegyverében, a *angiin domiin calam* ('vadász-varázspányva') nevű eszközben élt tovább.¹⁰⁷

Coloo közlése ugyan csak a nyugat-mongóliai ojrátokra vonatkozik, egyes adatok szerint az eszköz más mongol népcsoportok között is ismert volt. 2002 szeptemberében S. Luwsannorow Ulaanbaatarban él, Dar'ganga járásból származó művészettörténész, a dariganga ötvösművészet kiváló szakértője azt mesélte, hogy Dar'gangában is volt olyan „lófogó pányva, amit a kebelbe is rejtették, de titokban a batyuba is tettek, és úgy jártak”.¹⁰⁸ Eszerint tehát azon a vidéken a titkos pányvát a betyárok a köntös mellkasi részébe vagy a nyeregtáskába (*hoge*) rejtették el az avatatlan pillantások elől.

Pányvaként használt kötőfék

A Dar'ganga-vidéken nagy tiszteletnek és megbecsülésnek örvendő Naran sumi Dugarlxam 2002 nyarán elmesélte, hogy amikor átmegey Belső-Mongóliába, sosem visz magával feltűnő botospányvát. Amikor lopni megy, kizárólag pányvát használ a lovak elfogására. Eszközét azonban saját maga készíti, egyedülálló módon: a kantárját, egészen pontosan a kötőfékét úgy alakította ki, hogy azt pányvaként is használhassa. Így mesélt erről:

Nekem olyan eszközöm van, ami kantárként és pányvaként egyaránt alkalmazható. Szíjpányvának nevezik. Ez nappal kötőfék, éjjel pedig pányva lesz. Én magam készítettem. Pányvát dobok a lóra.¹⁰⁹

A csizmaszárba rejtett kötőfék

Ha csak pár kiválasztott ló megszerzése volt a cél, a dariganga betyárok több kötőféket, kantárt is magukkal vittek. Ezeket — akárcsak a lábszár botospányvát

107 J. Coloo szíves közlése, 2001. december, Budapest.

108 2002. szeptember – S. Luwsannorow művészettörténész, Ulaanbaatar.

109 2002. augusztus – D. Dugarlxam (42), Süxbaatar aimag, Naran sum.

– a csizmaszárbá rejtették. A feles lószerszámokat a gazellabak nyaki bőrből (*oonii xüjüü*) készítették, mivel az különösen erős volt. A bőrből keskeny csíkokat vágtak le, majd azokat kötőfék (kantár) formára készítették. Miután a lovakat elfogták, előbb felkantározták, és odébb vezették őket, majd biztos távolságba érve a lovakat magukkal vezetve elvágattak. Az Ongon járásba való jülegi betyár, Lxaagiin Damba különösen ügyes volt a lovak összefűzésében.¹¹⁰

Ugyanakkor a ló elvezetésére használt *xajaar* „kantár (zablával és kötőfékkel)” és *nogt* „kötőfék” nevű felszerelés sem olyan volt, mint a mindennapokban használt általános elnevezésű kantár és kötőfék. A gazellabak nyak nyakából keskeny csíkokat vágtak, majd azokból kötőfék keskenységű szíjakat készítettek. Azokból néhányat a csizma szárába rejtve magukkal vittek, s így az idegen emberek nem ismerték fel őket.¹¹¹

[*anjai ols* ('*šanjai* kenderkötél')

Legutóbbi kutatóutam során hallottam egy különleges kötélfajtáról, amelyet a dariganga betyárok is használtak:

A gazella lábszárcsontjából készített botospányváról beszéltek. Toroi úr készített olyat, mondták. A népek szerint Toroi Bandi egy kínai *šanjai ols* ('*šanjai kender*') nevű kenderféléből csinálta. Elszakíthatatlan kender volt, mondták.¹¹²

A Bayandelger járásba való Xürj Luwsan kapcsán elmesélt egyik népmondában ugyancsak ez a különleges kötél szerepel. Xürj Luwsan szintén betyár volt, a róla fennmaradt történetek azonban leginkább a hatalmas természet és szinte emberfeletti erejét emelik ki. Nincstelen szegényember volt, aki dél felé, Belső-Mongóliába tartó kereskedő-karavánokkal járt. Egy alkalommal az egyik városban eltűnt egy útítársa. A férfit helybéli kínaiak rabolták el, mivel *erdeniin gawaltai xün* ('drágakő koponyájú ember') volt, és elrablói meg akarták szerezni a fejét. Xürj Luwsannak végül kiadós verekedés árán sikerült kiszabadítania egy házból a gúzsba kötözött mongolt, ám ezzel még korántsem menekültek meg a veszedelemből. A ház tetejéről ugyanis a kínaiak a *šanjai ols* nevű, nagyon erős kenderköteleket kezdtek el pányvaként ráhajigálni. „Az egyik erről, a másik amarról vetette rá a kötelet, és a végén a sok kínai kenderkötél mind rátekeredett. Ő azonban, sorban, ahogy jöttek, mind lerázta magáról.” Amikor a kínaiak futva odaértek, hogy elfogják, egy csúnya pillantással visszafordult, és egy pillanatra megállt. Összeszedte az összes kenderkötelet, és magával vitte, később pedig szétosztotta őket a barátai között.¹¹³

110 2001. augusztus – S. Ragčaa (76), Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum.

111 2001. augusztus – Anaa [Erxem] (64), Süxbaatar aimag, Dariganga sum.

112 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

113 2002. augusztus – N. Damdinsüren (48), Süxbaatar aimag, Bayandelger sum.

A monda szerint ugyan éppen a kínaiak próbálták fogságba ejteni Xürj Luwsant a *šanjai olsból* készült pányvakkal, de az elszakíthatatlan kötélnek odahaza is jó hasznát vették, mivel betyár a hoppon marant kínaiak orra előtt szedte össze a rádobált köteleket. A *šanjai kednerből* készült kötelet vagy zsinórt a láb-szár botospányva zsinórjaként és pányvaként egyaránt használták Dar'gangában.

*

A fentiekben idézett mongol személy- és helyneveket, szavakat, kifejezéseket tudományos átírásban adtam meg:

č – a magyar cs megfelelője
j – a magyar dz hang megfelelője
ǰ – a magyar dzs megfelelője
x – kemény h
š – a magyar s megfelelője
s – a magyar sz hang megfelelője
w – két ajakkal ejtett v

A magánhangzók hosszúságát többnyire kettőzés (aa, ee, öö stb.) jelöli.

Irodalom

- Bawuudorǰ
1958 *Toroi bandiin tuxai*. (Kandidátusi értekezés tézisei.) Ulaanbaatar.
- Birtalan Ágnes
1990 *Egy századelejei ojrát népdalgyűjtemény műfajai és nyelve*. (Kandidátusi értekezés, kézirat.) Budapest.
- Cewel, Ya. (szerk.)
1966 *Mongol xelnii towč tailbar tol'*. Ulaanbaatar.
- Chabros, K.
1992 *Beckoning Fortune. A Study of the Mongol Dalalǰa Ritual*. Wiesbaden.
- Coloo, Ĵ. (szerk.)
1988 *BNMAU dax' mongol xelnii nutgiin ayalguunii tol' bičig II. Oird ayalguu*. Ulaanbaatar.
- Coloo, Ĵ. – Gáspár Cs.
1998 Róka-füstáldozat – Ünegen-i sang. In *Őseink nyomában Belső-Ázsiában II. Hitvilág és nyelvészet*. Szerk. Birtalan Ágnes. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 10.). Budapest, 87–118.
- Gaadamba, Š. – Cerensodnom, D. (szerk.)
1978 *Mongol ardiin aman joxioliin deej bičig*. (Ix, deed surguuliin mongol xelnii angid újne.) Ulaanbaatar.

- Hajnal L.
 1998 Áldozat, szél, ló, füst, zászló – „xiimoriin san”. In *Őseink nyomában Belső-Ázsiában II. Hivóvilág és nyelvészet*. Szerk. Birtalan Ágnes. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 10.) Budapest, 119–144.
- Heissig, W.
 1972 Räuber- und Banditenballaden: von Toroi bandi (1863) bis Toytaqu tayji (1911). In *Geschichte Der Mongolischen Literatur Band. 20. Jahrhundert bis zum Einfluß moderner Ideen*. Wiesbaden, 517–573.
- Ĵamsran, L.
 1999 *Dar'ganga*. Ulaanbaatar.
- Ĵamsranĵaw, G.
 1957 Tooroi bandi. *Cog* 5. 67–82.
- Kara György (szerk.)
 1998 *Mongol – magyar szótár*. Budapest.
- Lodoidamba, Ć.
 1971 *Tungalag Tamir*. Ulaanbaatar.
- Lodojdamba, Cs[adravalin].
 1978 *Tisztavízű Tamir*. Budapest.
- Moastert, A. (szerk.)
 1942 *Dictionaire Ordos*. II. Peking.
- Nadmid, N. – Coodol, Š. (szerk.)
 1959 *Mongol ardiin duunuud*. Ulaanbaatar.
- Oyuun, E.
 1960 Mongol ardiin xarilcaa duunii jüilees. *Studia Mongolica* 6. 38–44.
- Ramstedt, G. J. (szerk.)
 1935 *Kalmückisches Wörterbuch*. (Lexica Societatis Fenno–Ugricae III.) Helsinki.
- Sambuu, D. (szerk.)
 1959 *Ćaqar arad-un dayuu nuĵuun*. Kökehota.
- Sampildendew, X.
 1984 *Mongol domog*. Ulaanbaatar.
- Seres István
 2001a Betyártörténetek Mongólia Gow'-Altai megyéjéből. *Új Keleti Szemle*. 3/1–2. sz. 33–47.
 2001b Lólopás a mongol betyárokkal kapcsolatos népköltészeti emlékekben. In *Orientalista Nap 2000*. Szerk. Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori. Budapest, 183–201.
 2002 A mongol betyárok titkos fegyvere, a šilbenii uurga (Egy néprajzi gyűjtőtű tanulságai). In *Orientalista Nap 2001*. Szerk. Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori. Budapest, 103–116.
 2004a Dariganga mondák egy népszerű mongol betyárdal keletkezéséről. In *Helyszellemek kultusza Mongóliában. Őseink nyomában Belső-Ázsiában 3*. Szerk. Birtalan Ágnes. Budapest, 199–228.
 2004b A darigangák. In *Helyszellemek kultusza Mongóliában. Őseink nyomában Belső-Ázsiában 3*. Szerk. Birtalan Ágnes. Budapest, 2004. 13–14.

- 2004c Rejtett kutak, titkos itatók a mongol–kínai határon, és a dariganga betyárok három próbája. In *Helyszellemek kultusza Mongóliában. Őseink nyomában Belső-Ázsiában* 3. Szerk. Birtalan Ágnes. Budapest, 229–242.
- Sodnomdaš, Š.
1993 *Dariganga nutgiin domog*. Szerk. G. Mend-Ooyo. Baruun-Urt.
- Songino, Č.
1991 *Maliin tonog xeregsel*. Ulaanbaatar.
- Szabúdordzs, O.
1996 A vadászat hagyományos elemei. In *Őseink nyomában Belső-Ázsiában. Tanulmányok a mongol népi hiedelemvilágból I.* Szerk. Birtalan Ágnes. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 2.) Budapest, 129–130.
- Vladimircov, B. Ja.
1926 *Obraczy mongol'skoj narodnoj slovesnosti* (S. – Z. Mongolija). Leningrad.

KÉP ÉS SZÖVEG

Néhány mozaikkocka a sellő/szirén képi és irodalmi ábrázolásához

A reneszánsz és barokk kori népszerű kiadványok sokszor kínálnak elgondolkoztató példákat a szó és a kép, a jel és a szimbólum sajátos, néha egymást metsző, átszínező, módosító, értelmező mozgására. Időnként nem könnyű eldönteni, hogy egy bizonyos ábra mikor jel, mikor szimbólum, mikor embléma vagy egyszerűen csak dekoráció. Dolgozatomban a sellő megjelenéseit vizsgálom: milyen alakváltozatokban tűnik föl e görög mitológiában gyökerező jelenség, hogyan vesz föl újabb jelentéseket az Idő óceánján felénk közeledve, szakrális és profán terekben élénk lépve, kőbe vésve, mozaikon kirakva, papírra, bútorra festve, fametszeten megörökítve? A téma olyan szerteágazó, hogy egyetlen tanulmányban nem lehetséges földolgozni, de néhány jellegzetes példával be lehet mutatni e sokjelentésű őskép időbeli és térbeli mozgását. Fölmerülhet a kérdés, hogy miért éppen a sellőre esett a választás? A vizsgálódáshoz az indítást néhány régi magyar nyomtatványban, továbbá több református templom kazettás mennyezetén látható sellőfigura adta. A Heltai-nyomdában 1592-ben megjelent *Cisio* lapjain kétszer fordul elő a sellő, mégpedig kétféle alakban, két különböző zodiákus jegy ábrájaként. Az egyik ábrán a Vízöntő jelképe, s a megszokott sellőalakhoz képest férfi felsőtesttel és két halfarokkal szerepel (ez látható a II. kötet címlapján), a másikon viszont, a Szűz jelképeként, a gyakoribb nőalak, egy halfarokkal.¹ Mivel a kalendáriumok és csíziók anyaga eredendően kompiláció, a kiadók által használt fametszetek is szabadon hagyományozódnak, vándorolnak egyik nyomdától a másikig. Időközben kisebb-nagyobb változások is bekövetkeznek az egyes témák ábráiban, mert elkopik, elveszik egy-egy elem, a pótlás során pedig szervesen, nem az eredeti ciklushoz tartozó motívum kerülhet az illusztrációk közé. A közvetítések során sajátos torzulások, félreértések, félrerajzolások fordulnak elő, ezért különösen érdekes annak vizsgálata, hogy képpel vagy jelképpel, esetleg emblémával van-e dolgunk, amikor szembesülünk valamelyik naptári ábrával. A kalendárium-műfaj régisége, nemzetek fölötti jellege hol azt eredményezi, hogy az ábrákban is nagyon sok réteg sűrűsödik össze, hol pedig azt, hogy szervesen, értelem nélkül kerülnek különböző elemek egy kompozícióba, mivel valamelyik közvetítési fázisban „elromlott” a hagyomány, s ilyen módon a jelképből végül csak dekoráció lett a fölhasználó kezén. Erről a témáról érdekes adatokat közöl például Teresa Higuera könyve.²

1 Dukkon Á. 2003. 73–74.

2 Higuera, T. 1997. 263–270.

A Heltai-nyomda *Cisió*jának sellő-figurái előbukkannak a 18. század elején két kolozsvári nyomtatványban: a Vízöntőt jelképező kéthalfarkú sellő az 1701-ben Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában kiadott Donatus-féle nyelvtankönyv címlapján,³ a Szűz ábrájaként megjelenő sellő pedig Felvinczi György *Természet próbája* című fiziognómiai verseszetének egy 18. századi ponyvakiadásában, szintén címlapképként. Ez a kiadvány még azért is érdekes számunkra, mert a fennmaradt példányon nem szerepel a kiadás helye és éve. A címlapról az alábbiakat tudjuk meg: *Természet próbája. melyet sok jeles Írásokból össze szedett, És Magyar versekre fejezett Vintzi György 1701-ben. Nyomtattatott ujjonnan. Anno 0000.*⁴

Mivel a verseszet címéből kiderül a szerzetetés és az első kiadás éve, s tudjuk, hogy a Heltai-nyomda maradványai Kolozsvárott, a református egyház nyomdájában (melynek készletét Tótfalusi vette át⁵) „éltek tovább”, amint azt a fent említett Donatus-könyvben előbukkanó kéthalfarkú sellő bizonyítja, joggal feltehetjük, hogy ez a Felvinczi-mű talán szintén a Tótfalusi-nyomdából került ki 1701-ben, hiszen akkor még ott együtt kellett lennie a Heltai-nyomdából származó metszetdúcoknak. Sándor István *Magyar Könyvesház*⁶ című bibliográfiája hely nélkül, de 1701-es dátummal említi Felvinczi művét, mégpedig Aranyosrákosi Székely Sándor közlésére hivatkozva (*Az unitárius vallás története Erdélyben*, 162. l.). S azután a hely és év nélkül megjelent ponyvanyomtatvány ezt a formát, ezt a címlapot használta fel később. Feltevésünket az is erősíteni látszik, hogy az unitárius Felvinczi György két írása a kolozsvári református nyomdában, az egyik még Tótfalusi közvetlen elődjénél, Veresegyházi Istvánnál (1693), a másik Tótfalusi kiadásában jelenik meg (1698), bár ugyanekkor működött Kolozsvárott az unitárius nyomda is. A Tótfalusi-kiadványok közt nincs számon tartva a címben 1701-re datált Felvinczi-verseszet, a *Természet próbája*, mert ez példányból ma már nem ismert. Csak a 18. századi ponyvanyomtatvány címlapján áruklodó sellő alapján gondolhatjuk: ha az ugyancsak 1701-ben megjelent Donatus-könyv címlapját a kéthalfarkú sellővel díszíti Tótfalusi, akkor elképzelhető, hogy a másik sellőt pedig a Felvinczi-kiadványhoz használta föl. A 165 versszakból álló fiziognómiai költeményben épp elég sok különös, sőt, torz figura leírását olvashatjuk, így a címlap díszítésére használt sellő nem tűnik szervetlennek, oda nem illőnek. Másik bizonyíték is támogatja feltevésünket: a Donatus-nyelvtant a kolozsvári unitárius nyomda is kiadta 1697-ben, Haiman György a Tótfalusi-féle kiadással való összehasonlítás céljából képet közöl a címlapról, melyen természetesen nincs ábra. Tehát a 16. század végéről származó fametszeteket, a Heltai-nyomda készletének maradványait csak a Tótfalusi-nyomdából származó kiadványokon láthatjuk viszont. A Felvinczi-vers 1701-es, Tótfalusi-nyomdára utaló

3 OSZK RMK I 1623a. A címlapról fényképet közöl Haiman György angol nyelvű Tótfalusi-monográfiájában: Haiman Gy. 1983, 158.

4 A ponyvanyomtatvány őrzési helye a kolozsvári Akadémiai Könyvtár (jelzet: 64619), mikrofilm: MTAK 2567/II. A címlapképet közli az RMKT XVII. 13. kötete, melyben a Felvinczi-verseszet is olvasható.

5 Haiman Gy. 1983. 158 – 159.

6 Sándor I. 1803. 69.

megjelenése azonban mindaddig feltevés marad, amíg valamely közelebbi nyomdatörténeti adat meg nem erősíti.

A kolozsvári *Cisio* ábráinak eredetéről Borsa Gedeon és Soltész Zoltánné írásai alapján tájékozódhatunk, de számunkra ezúttal nem a fametszetek származása jelenti a kérdést, hanem az általuk sugallt jelentés, illetve státuszuk magában a kiadványban. Kérdésként fogalmazva: a kalendáriumok illusztrációi közt vannak-e olyanok, amelyek szimbolikus jelentést hordoznak, vagy inkább jelként értelmezendők? Ebből következik a másik kérdés: ha előbukkannak is bizonyos ösképek, a felhasználás idején vajon ismerték-e ezek mélyebb értelmét, vagy mint kövületek jelentek meg, melyek legfőljebb a kivételes műveltségű egyének számára árulták el titkaikat? E probléma értelmezéséhez jó támpontot szolgáltatnak Michel Foucault *A szavak és a dolgok* című könyvének egyes gondolatai a jel és a tudás, megismerés viszonyáról. A francia szerző a reneszánsz kori tudás jellegét, valamint az utána következő korszak, a 17–18. század tudáshoz, tudományhoz való viszonyának különbségeit vizsgálja, s ebben a kontextusban kerül elő a jel funkciója:

A XVI. században úgy tartották, hogy a jeleket azért helyezték a dolgokra, hogy az emberek napvilágra hozhassák a dolgok titkait, természetüket, erényeiket, ám e felfedezés semmi egyéb nem volt, mint a jelek végső célja, létük igazolása, valamint valószínűleg a legjobb lehetséges felhasználásuk; de ahhoz, hogy létezzenek, nem kellett ismerni őket: semmit sem vesztek volna tartósságukból, ha nem jutnak szóhoz, és soha senki nem veszi észre őket.⁷

Ez a gondolat jól szemléltethető az üstökösök megjelenéséhez kapcsolódó félelmekkel, jóslásokkal is: az emberek századokon át olyan jelet láttak bennük, mellyel Isten üzent a világnak. A kalendáriumi prognosztikonok a 16–17. századi Európában különösen jól kihasználják jel-mivoltát, rendszerint negatív értelemben, mindenféle katasztrófával ijesztgetve az embereket.⁸

Ha ezek után visszatérünk a sellő-figurákhoz, főként a szokatlan kéthalfarkú alakhoz, különösen izgalmas feladat annak végigkövetése, hogy amikor és ahol ez a jel/kép fölbukkan, ott milyen szerepben nyilvánul meg: a Foucault által jellemzett módon-e, akár fölismert, akár néma, észre nem vett jelként? Továbbá: a 16–17. századi kalendáriumokban előforduló képekben – jelen esetben a sellő-ábrában – érdemes-e, lehetséges-e szimbolikus értelmet keresnünk, vagy inkább a jel-funkció, sőt, talán csak a dekoráció-jelleg működik bennük? A 16. század a népszerű kiadványok és a sokszorosító grafika reneszánsza is; Gutenberg után fél évszázaddal válik például a kalendárium is tömegkiadvánnyá. A 15. század második felében és a 16. században fogalmazzák át fametszetekké a kódexekből és egyéb asztrológiai jellegű kéziratokból származó ábrázolásokat, s ezzel együtt újrafogalmazzák, interpretálják is a rendelkezésére álló hagyományt – mely viszont a 17. század végére fokozatosan elhalványul, kikopik a kalendáriumokból.

7 Foucault, M. 2000. 79.

8 Dukkon Á. 2004. 119–130.

A bolygóábrázolások például a 15. század második felében keletkezett német Blockbuchok, vagyis a planétás könyvek alapján terjedtek el Európában; a magyar naptárkiadók is ezekből merítettek, legtöbbször közvetve, a korabeli kalendáriumi metszetek fölhasználásával. A hónapképek és a zodiákus ábrák ugyanilyen módon vándoroltak. Érdekes elgondolkodni azon, hogy a köztük fölbukkanó sellő hogyan él tovább az ikonográfiában? Nézetem szerint a Heltai-nyomda *Cisio*jának két sellője már inkább a feledésbe merülő, kövületté váló stádiumot szemlélteti. Tudjuk, hogy a kolozsvári nyomda fametszetei német – nürnbergi – eredetre mennek vissza, a sorozatok kompozíciója is ott kellett, hogy létrejöjjön. Ez a két sellőfigura a többi ábrával együtt tehát a nürnbergi kiadványok szellemi környezetével tart kapcsolatot, s így ezen a szalon nyomozva csak azt állapíthatjuk meg, hogy a Heltai-nyomda hozzájutott bizonyos képanyaghoz, melynek az egyes darabjai talán már elvesztették hajdani jel- vagy szimbólumértéküket, vagy legalábbis ez már végképp mellékes volt a *Cisio* egyébkénti funkciójához képest. A Szűz ábrájaként megjelenő szép sellő lány (egy halfarokkal) természetesen olyan asszociációs láncokat indít(hat)ott el a szemlélőben – ha volt/van hozzá megfelelő műveltsége –, amelyek a pogány mítoszok világához kapcsolódnak (a néreidák a görög mitológiában, vízi tündérek, a szláv mítoszok *ruszalkái*). A sellő ebben a kiadványban *jele* a Szűz csillagképnek; *ez a sellőforma*, az alsó, haltest zárt-sága, megfelelést, hasonlóságot mutat a jelölendő nevével, a „szűz” fogalmával, mert ezeknek a lényeknek fontos attribútuma a megközelíthetlenség: mintegy ígérnek magukat, de oda nem adják, csábítják, de el is veszítik az őket megragadni akaró férfiakat (vö. Odüsszeusz és a szirének, a Loreley-mondák, a *ruszalkák* – melyeket a romantika irodalma majd újra fölfedez). S ezúttal ismét Foucault-ra hivatkozunk, aki a 16–17. századi ember gondolkodásmódjában, a tudás különféle alakzataiban a *convenientiát*, azaz, a megfelelést, határosságot az egyik alapvető összetevőnek tartja:

A világ hatalmas szintaxisában különféle lények felelnek meg egymásnak. A növény érintkezik az állattal, a föld a tengerrel, az ember pedig mindennel, ami körülveszi. A hasonlóság szomszédságokat teremt, amelyek viszont biztosítják a hasonlóságokat.⁹

Részben ilyen megfelelést lehet a Vízöntőt jelképező kéthalfarkú sellővel kapcsolatban is fölmutatni. Ezt a zodiákus jegyet a hagyomány szerint általában Ganümedesz, az olümposzi istenek pohárnoka, vagy ritkább esetben Hébé jelképezi az asztrológiai kéziratok ábráin, a középkori óraskönyvekben és a kora újkori kalendáriumokban, a sellő itt kivételes előfordulás. A víz – az előző analógia szerint – összekötő kapcsot teremthet a vízi lény és a Vízöntőnek nevezett csillagkép között, de a kettős haltestű sellőalak megjelenése a *Cisio* zodiákus ábrái közt mindenképpen elgondolkoztató tény: ez a forma ugyanis a korai középkortól a reneszánszsal bezáróan szakrális környezetben (kolostor, templom, sírelék), valamint címereken fordul elő, később pedig, a 17–18. században reformá-

9 Foucault, M. 2000. 36.

tus templomok festett kazettáin.¹⁰ Kalendáriumi megjelenéséről a Heltai-nyomda *Cisió*-ját kivéve nem tudok. Érdeemes volna a 16. századi német kalendáriumokat, különösen a Nürnbergben és a hozzá közeli nyomdahelyeken kiadott példányokat áttanulmányozni, hogy vajon ott mennyire volt ismert ez a különös, nem tipikus sellőfigura. Pekár Zsuzsa több évtizedes kutatómunkát szentelt a kéthalfarkú sellő előfordulásainak és jelentésének feltárására,¹¹ tanulmánya alapvető jelentőségű mind ikonográfiai, mind történeti vonatkozásban. Erről a sellőfiguráról kimutatja, hogy a román korban egy adott funkcióra foglaldott le: a görög ω sémájára ábrázolt, fején koronát viselő sellő a feltámasztásra váró lélek szimbóluma lesz. Olyankor fordul elő síremlékeken, amikor az elhunyt

címerében is megtalálható, pl. a Bebek család szepesgörgői síremlékén (16. század), vagy Zadarban, a ferences templomban Simon de Boyco sírkövén (13. század).¹² Másrészt, egyházi címereken és pecséteken ez a túlvilágra utaló jelentése egy árnyalattal eltóldódik, bár nem oltódik ki, itt az Ecclesia jelképeként szerepel. Pekár Zsuzsa példaanyaga cisztercita környezetből származik, s azt is végigköveti, hogy hogyan variáldódik, s időben meddig nyúlik ki az ábra előfordulása, s meddig őrzí szimbolikus jelentését. Amiért az Egyház imágójaként is megjelenhetett, az bingeni Hildegard (12. század) látomásaiban nyer magyarázatot:

Hildegard nem ír újat, ő azt írja le, amit lát és amit tud. A korona az apostolok és a mártírok dicsőségét jelzi Krisztus jegyese, Ecclesia fején. A hosszan lenyúldó ingujjak hajdan az attikai szirének jellemzői, itt a papság erejét szimbolizáldják. A láb nélküli, hason üld őszanya-figurák edény vagy urna formájában, 5000 év távlatából meredtek Hildegardra, aki naponta láthatta őket, mert a XII. században még mint víztartó edények álltak az oltár közelében. Formájuk titkát ma már senki sem ismeri, de Hildegard kiapadhatatlan fantáziájával talál rá megoldást: Ecclesia imágója hasonul az őszistennőkhöz, ő is hason üld, mint-hogy lábait „elvezették” (*deducta*), hogy megerősödvé majd talpra álljon. [...] A két hallal egyesüld női figura évezredek szüldöttje, és keletről árad Európa felé anélkül, hogy bárki is felfedte volna értelmét. Feltehető, hogy halistenek, vagy halistennők hiedelméhez kapcsolóldók, vagy a csillagképek összefüggéséből ered, de jelenleg még nem találdtak nyomára.¹³

10 Kelemen L. 1977. 41–81; Dukkon Á. 2003. 75–78.

11 Pekár Zs. 1996. 78–102.

12 Dukkon, 2003. 77.

13 Pekár Zs. 1996. 92.

E figura értelmezésénél fontos arra is figyelniünk, hogy a tudományos irodalom a sellőt a szirénekkal rokonítja.¹⁴ Kerényi Károly a *Görög mitológiában*¹⁵ összefoglalja a szirének születéséről és tulajdonságairól szóló mítoszokat, említi ábrázolásait. Akhelóosz folyamisten és az egyik múza (az irodalmi forrásokban hol Melpomené, hol Terpszikhoré, hol Szeropé) lányaiként ők is az ún. köztes lények közé tartoznak, mint a mítoszok és hiedelmek sok démona. Apjuktól az egyik őselem, a víz hatalmát kapták, anyjuktól a művészet, a varázshatalmú ének erejét. A görög mitológia szirénjei madártestű, emberfejű lények. Kerényinél olvashatjuk, hogy a vázafestők ábrázoltak szakállas férfisziréneket is (tehát a *Cisio* férfi-sellőjének megvan az ókori előképe!). S hogy milyen sokáig megőrződött ennek ikonográfiája, az 1483-ban Nürnbergben kiadott *Biblia*¹⁶ egyik illusztrációja tanúsítja: Noé bárkáját ábrázolja a kép, amint két szirén/sellő – egyik nő, másik férfi – két oldalról felmerül a vízből, és szerepükhöz híven, csábítani próbálják az istenfélő Noét és háza népét. Számunkra különösen fontos az a tulajdonságuk, hogy ezek a keveréklények az alvilággal és a szerelemmel is kapcsolatban álltak. Kerényi szavaival:

Nem győzzük csodálni őket klasszikus korunk síremlékein. Oda nem hajósaink mendemondáiból kerültek, hanem más, régi, ma már elfeledett történetekből. [...] De nem kevésbé voltak a halál és a szerelem istennői, az alvilági istennő szolgálói. A halál birodalmának istennője bizonyos mértékig maga is halott. A szirének a halálnak szolgáltak s – az egyik elbeszélés állítása szerint – maguknak is meg kellett halniok, ha egy arra járó hajó legénysége nem jutott karmaik közé. Amikor Odysseus és társai megmenekültek, a szirének öngyilkosságot követtek el. [...] Egy késői domborművön látni, hogyan adja át magát szerelemre egy szirén, akinek csupán alsó lábszára végződik madárlábban, egy alvó, szatírszerű férfinak – olyanformán, mint Seléné Endymiónnak. Már a korai szirénábrázolások tojás alakú kiképzésében is volt valami szerelemre csábító, s olykor kicsire formált embereket szorítottak magukhoz.¹⁷

Különös ismétlődése az ősképeknek: a szirének az ókorban megjelennek síremlékeken, majd a középkorban, sellővé változva, ugyancsak síremlékeken, kripták, altemplomok mozaikpadlózatán (Piacenza, 12. század¹⁸) tűnnek föl újra. S ha Pekár Zsuzsa gondolatmenetét, kutatásait követjük, azt láthatjuk, hogy a szirénhez még az ókorban hozzátapadt egyik jelentés – az alvilági istennő szolgálata – hogyan változik át a kereszténységben a kéthalfarkú sellő formában, ómegává, a föltámadott Krisztus jelévé. A madártest/haltest – ha az ábrázolásokat figyeljük – sokszor nagyon közel van egymáshoz: a pikkely és a toll stilizált rajza alig különbözik, csupán a madárlábak (ahol ábrázolják őket) jelzik, hogy szirénről van

14 *Néprajzi Lexikon* IV. kötete, K. Csilléri Klára szócikke: *Sellő*, 436–438; *Mify narodov mira*, t. 2, 438; sireny; Rybakov, B. A. 1987. 579–605; Marót, K. 1958. 1–60.

15 Kerényi K. 1977. 43–45.

16 *Biblia*. 1483. OSZK inc. 22b I.k.

17 Kerényi. 1977. 44–45.

szó, nem sellőről. Bár ez már csak részletkérdés, mert szirén elnevezéssel találkozunk olyankor is, amikor haltestű lény ábráját látjuk. K. Csilléri Klára egy 12. századi érmét említ a *Néprajzi Lexikon*ban, amelynek „Sirena” felirata halfarkú nő ábrájához tartozik.¹⁹ De utalhatunk Zrínyi Miklós művére, az *Adriai tengernek Syrenaiára* is, mert az 1651-es kiadáshoz készült rézmetszeten két sellő, vagyis haltestű nőalak jeleníti meg, szimbolizálja a „szirénséget”, a varázshatalmú éneket tudó költőt.²⁰

A szirén a középkori orosz kultúrában is megjelenik (oroszul *szirin*): a hagyomány szerint a paradicsomból szállt le, hogy énekével elbűvölje az embereket. A 18. századtól kezdve a 20. század elejéig e madártestű nőalak, az Alkione-mítoszból eredő másik csodás hangú madárral, az *alkonoszttal* együtt ábrázolva a *lubok* (hársfadúcról készített metszet, olcsó nyomat) kedvelt témája volt.

A szirén vagy sellő előfordulása katedrálisok pillérfőin, kapubéletein sokszor rontáselhárító funkcióval magyarázható. A fentiekből láthatjuk, hogy a több ezer éves formában milyen érdekes módon lüktetnek, hullámzanak a szakrális és a profán jelentésárnyalatok. George Duby *A katedrálisok kora* című könyvében²¹ fényképet közöl a geronai San Pedro de Calligans kolostor egyik oszlopfőjén látható ismerős figuráról: derékig mezítelen nőalak, amint kezeivel emeli a két halfarkat, a „halak” feje – mindegyikben egy-egy szem – a derék alatt egyesül. Az alak tökéletesen követi az ω sémáját, de itt mégsem a szakrális olvasata érvényesül, hanem a rontáselhárító (azaz pogány) funkció. Duby ezt írja a képről:

Katalónia, Kasztília vagy Rouergue kolostoraiban a rontás képe beépült az ókori mesék kialakult keretei közé. [...] E vidékek művészei igyekeztek sokkal furcsább szörnyeket is megformálni, azokat a szárnyas teremtményeket, amelyeket Keleten találtak ki, és amelyeket az ereklyéket takaró csodálatos szövegeken látunk kihímezve: a zaklató sziréneket, akikben találkozik a két, egymással szoros rokonságban álló elferdült természet, a nőé meg a mocsarak iszapjában hemzsegő, csúszó-mászó, tisztátalan állatoké.²²

18 Webster, J. C. 1938. XXXII. tábla

19 *Néprajzi Lexikon* IV. 1981. 436.

20 Erről részletesen I. Klaniczay T. 1970. 684 – 689.

21 Duby, G. 1984. 7. kép

22 Duby, G. 1984. 266.

A figura altestén ábrázolt „szemek” a női genitáliát idézik, mivel a középkorban rontáselhárító hatást – a szemmel verés közömbösítését – tulajdonítottak az így ábrázolt altestnek. Rendkívül izgalmas az az egybeesés, ami a Duby által közölt kép, a hozzáfűzött magyarázat, és László Gyula²³ s az ő nyomán Jung Károly kutatásaiban is fontos szerepet játszó ábra, a tempelomi oszlopfőn ábrázolt, altestét mutató nőalak között megfigyelhető.

Jung Károly a magyarszentpáli pillérfő jelentésének megfejtését foglalja össze tanulmányában.²⁴ A rontáselhárítás céljából készült középkori domborműveken a sellőfigurához hasonló pózban láthatjuk az altestüket mutató nőalakokat. Jung Károly folklóradatokkal igazolja László Gyula értelmezését az Árpád-kori, magyarszentpáli pillérfő nőalakjával kapcsolatban, s etnográfusok, folklórkutatók, köztük Tolnai Vilmos véleményét idézi az obszcén pózban ábrázolt figurákról: az ókori Kelet világából ered az a szokás, mely az altest kimutatásával próbálta elhárítani a gonosz hatásokat és természeti csapásokat (jégeső, szélvihar). Most idézzük újra föl, amit Kerényi Károlynál olvastunk a szirénekről mint keveréklényekről: alapvető tulajdonságuk a *kettősség*, a szerelem és a halál szolgálata. Duby véleménye szerint is a *kettősség* a szirén legfontosabb attribútuma, amikor „két elferdült természet” találkozásának nevezi ezeket a lényeket. Pócs Éva megállapítása pedig – bár nem a szirén, hanem a *werwolf* kapcsán foglalkozik *Natúra és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és emberré avatás* című tanulmányában²⁵ az ún. köztes vagy keveréklények hiedelemrendszerével – segít elhelyeznünk a sellő/szirén alakját egy átfogóbb kontextusban:

Léteznek a kultúra és a natura emberi és démoni kategóriáinak egyikébe sem tartozó *átmeneti, köztes lények*, a kozmogonikus rend két világának határán. Helyzetük bizonytalansága az osztályozatlanság veszélyeit hordozza, magukon viselik a „teremtés előtti” káosz-lét jegyeit is. A két, élesen elváló osztály keveredése hibrideket, monstroomokat eredményez. Ilyenek jöhetnek létre például az ember és az állatvilág/démonvilág kereszteződéséből, démon- vagy állatházasságból.²⁶

Ismét eljutottunk azokba a történelem előtti, sőt, teremtés előtti, „időn kívüli” mélységekbe, amelyekből – Pekár Zsuzsa kutatásai, illetve Hildegard sejtése, víziója szerint – ez a titokzatos, sem a kultúra, sem a *natura* világába nem tartozó lény fölmerült. S éppen a Pócs Éva által is említett fontos jegy, az osztályozatlanság, a hibrid-lét idézi elő egyrészt az oppozíciókat, a szent és a profán, élet és halál, jó és rossz végletei közt mozgó jelentéseket, másrészt pedig az alak kaméleonszerűségét. Bizonyos elemek megmaradnak, miközben más olyan kiegészítők jelennek meg, amelyek a jelentést több-kevesebb árnyalattal megváltoztatják. A román kori síremlékeken a figura derekánál egyesülő halakból például eltűnik

23 László Gy. 1947.

24 Jung K. 1992. 104–121.

25 Pócs É. 2002. 165–220.

26 Pócs É. 2002. 170.

a „szem”, s ezzel az obszcén vagy rontáselhárító aspektus is, miközben a fejen korona jelenik meg, s az ómega sémája tisztábban kirajzolódik. A tollas madártestet a pikkelyek, a halszerűség képzetét is fölkelti, amint ezt Rybakov könyvében láthatjuk a 12. századból származó orosz ékszereken, tárgyakon, érméken. A szerző egy görög krónika 11. századi szláv fordításából idézi a *szirin* és a *villi/ ruszalka* verbális egybemosását,²⁷ ami arra mutat, hogy az átmenetek a keveréklények egyik vagy másik származási irányába mennyire szabadok voltak.

Erre a változékonyságra, sokfelé elágazó asszociációs képességre jó példa még egy 18. századi ponyvanyomtatvány, a *Fortuna az az Szerentsének avagy Szerentsétlenségnek Kereke* (1790) érdekes ábrája:²⁸ a Fortuna kerekét tartó oszlopra bekötött szemű, mezítelen felsőtestű nőalak, lábai helyett kettős halfarokkal fonódik rá. A körbeforgó kerékre felkapaszkodó és aztán lebukó figurák egyértel-

27 Rybakov, B. A. 1987. 580.

28 MTAK, mikrofilm: 2567/II.

műen szemléltetik az emberi világban tapasztalható változékonyságot, kiszámíthatatlanságot, a fent és a lent egymást követő sorát, miközben a tengelyben a Fortunaként megjelenő, *kettős természetű* – és kettős halfarkú – köztes lény képviseli, paradox módon, az állandóságot. A szakrális jelentésű középkori, illetve ennek mélyén az ősi kultúrákban, sőt, kultúra előtti időrétegekben gyökerező alak kiegészült olyan újabb attribútumokkal, amelyek már a kultúrából származnak, mégpedig a hellenizmusban kialakult *kairosz – occasio – fortuna* fogalmából.²⁹ Vagyis az osztályozhatatlan, őskáoszból fölmerült alak mintha mindenre alkalmas volna: élet és halál misztériuma, szent és pogány aspektusok kereszteződnek benne. A 16–18. századból származó református templomok kazettáin megjelenő, különböző sellőábrázolások valószínűleg a román kori sellő leszármazottai, de már elhomályosodó, „színt váltó” jelentéssel: a csábítás és a bűn szimbólumaiként mintegy elhárító gesztusként vannak jelen, egyesítve a középkori oszlopfőkön megjelenő, rontáselhárító sellőt a síremlékeken, egyházi és néhány világi címeren megjelenő szakrális jelentéssel, az Egyház imágójaként értelmezett sellőformával. Sőt, azt is feltehetjük, hogy akik ezeket a kazettákat készítették, már csak a jelentés nélküli alakot festették, dekorációként; az alak valahonnan hozzájuk érkezett, de ezt ma már nem lehet kideríteni.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a Heltai-nyomda csíziójának képeihez, azt mondhatjuk, hogy ebben a kiadványban a kéthalfarkú sellőfigura szakrális jellege nem érvényesül, a profán jelentések inkább előtérbe kerülnek az asztrológiai vonatkozások okán, az analogikus gondolkodás következtében, ahogy fentebb már beszéltünk róla. További érdekes feladat lenne megvizsgálni, hogy a Vízöntő körüli mítoszok és ez a sellőforma hol találkozik, mert bizonyára nem pusztán a véletlennek, illetve általában a vízhez kapcsolódó asszociációknak köszönhető, hogy a 16. században zodiákus jegy ábrája lett belőle.

A kora újkori Európában a könyvillusztrációk, köztük a népszerű kiadványok (csíziók és kalendáriumok) nagyban elősegítették e mitikus lények ikonográfiai elterjedését. A középkorból ismert bestiáriumok, majd ezek mintájára a 16–17. századi hasonló kiadványok különös érdeklődést tanúsítottak a legkülönfélébb keveréklények, fantasztikus ember-állat hibridek iránt. Albertus Magnus 1545-ben, Frankfurt am Mainban kiadott *Tierbuch*ájában például Szkhüllä illusztrációjaként találkozunk a kettős halfarkú, nő felsőtestű sellővel; az 1529-ben Strassburgban megjelent *Gart der Gesundheit* a sziréneket haltestű nőként ábrázolja. A sokszorosító grafika tehát széles körben ismertté tette ezt a figurát. De meg kell említenünk a kora keresztény időkben keletkezett *Physiologus* hatását is, mely évszázadokon át másolatokban terjedt, s közvetítette – szóban és képen – Keletről Nyugatra a fantasztikus, mitikus lények hiedelmét.³⁰ Ebben a szirén madártestű nőként van ábrázolva, s a szövegben a csábító, bűnös aspektusa hangsúlyozódik.

Legújabbban a cseh Antonín jelentetett meg érdekes könyvet a középkor végi Európa könyvillusztrációiról, amelyek a legkülönbözőbb monstrumokat és hib-

29 Knapp É. 1997. 470–507.; Dukkon Á. 2003. 33–34.

30 Vö. Kádár Zoltán utószava; *Physiologus* 1986. 109.

ridlányeket ábrázolják.³¹ A szerző a sziréneket/sellőket külön fejezetben tárgyalja, s közli a legjellegzetesebb illusztrációkat is, melyek dolgozatunk gondolatmenetét, a sellőábrázolások messzire sugárzó asszociációs köréről mondottakat támogatják.

Végezetül szeretnék két példát említeni a 19. századi magyar irodalomból a sellő költői ábrázolására. Vörösmarty Mihály *Tündérvölgyének vízi tündére* a kettős természetű lények ambivalenciáját hordozza. Az elbeszélő költemény meséje szerint Csaba vissza akarja szerezni szerelmét, Jevét a tündértől, aki elragadta magával a lányt, amikor féltékeny kérője, Döngöre nyila röpült feléje, hogy megölje, mert nem akart a felesége lenni. A hős útja a tündérvölgybe vezet, ahol a középkori bestiáriumbokba illő szörnyek fenyegetik, akadályozzák, s ezeket kikerülve vagy legyőzve halad előre. Hirtelen egy szép habléány merül föl a vízből, arany hajával takarva mezítelenségét. Csabát a látvány elbűvöli, majd leküzdve a „tiltott gondolatot”, megkérdezi a sellőt, hol találja föl elrablott kedvesét. A sellő válaszként némán átöleli és megcsókolja, de Csaba rádöbben a jelenség veszélyt hozó mivoltára:

„Mít akarsz te velem, incselkedő leány?
Így szóla, szépséged veszedelmes cselelt hány,
Nem felelsz, kérdésem előtted csak hitvány
De magadhoz vonzasz félre csalogatván.

Felelj vagy menj tova!” És a bús leányka
Visszarezzent Csaba ijesztő szavára.
Most jött legelőször jajszó ajakára,
Elment s bús habokat öltözék magára.³²

Csaba további útján még egyszer előbukkan a sellő, de ezúttal nem akarja magához vonzani a víz mélyére, hanem segít neki egy óriási cethaltól megmenekülni.

Vörösmarty sellője a ruszalkák és egyéb vízi tündérek rokona, közös tulajdonságaik: az aranyhaj, mely ruhaként szolgál mezítelen testükön, az ígésző szemek, a testi szerelem bűvöletével halálba csábító szándék. Ezek a tulajdonságok már a görög mitológia szirénjeire is jellemzőek, amint Kerényinélt olvashatjuk, a szerelem és a halál, mint az érem két oldala, együtt van jelen szolgálatukban. A romantika, melynek világszemléletére különösen jellemző a dualizmus, s fogékony a paradoxonokra, az ambivalenciákra, nem véletlenül eleveníti föl a sellőkhöz, vízi tündérekhez fűződő hiedelmeket, amint ezt egyebek közt Puskin, Gogol, Heine művei is tanúsítják.

A másik érdekes sellő-mítosszal Arany Jánosnál, a *Toldi szerelmében* találkozunk. A költő a VII. énekben, a nápolyi hadjáratba induló Lajos király hadának seregszemléjében sorra veszi a főurak zászlóin, pajzsain látható címereket; mint-

31 Antonín, L. 2003.

32 Vörösmarty M. 1972. 305.

33 Arany J. 1964. 492–495.

egy heraldikai szemlét tartva, itt mondja el a gyimesi Forgách család címerében található sellő legendáját. Idézzük ezt a részletet a műből:

Pajzsukon a szép szűz, tengerhab leánya,
Szőke aranyhajnál nincs egyéb ruhája,
Mosolyog az ajka, rózsabimbó melle,
Csak festés különben, hát minek szégyellne.
Mégis aki látja, nézi elevernek,
Ha leány, elfordul; ifju örvend ennek:
Szeme egy-két percig rajtavesz a képen –
Forgács Andor kapta; elmondom, miképen.

Omlik a tatár nyíl felhőszakadása,
Messzeföldre hallik jégeső zugása,
A Sajó ut nélkül tántorog, mint részeg;
Vérökkel itatják jó magyar vitézek.
Vérbe alkonyult le a nap is Muhinál,
Veszve, veszve minden! Béla fut, a király;
Futtában két Forgács fődözi testével,
Andor, az ifjabbik, Tamás elestével.

S már nem biztos vára: Znió avagy Gimes,
Tovább a királlyal fut az ifju nemes,
Távol Adriába, tenger szigetjére,
Hol, mint vert vad, Béla megpihenhet végre.
Ott egy nap az ifju hogy a parton járna,
Ime! zátonyon ül tenger szép leánya:
Nagy haját fésülte, – arany tündöklésű
Hajából arany port szikráztat a fésű.

Hattyuingét Forgács amidőn meglelte,
Neki sem kellett több, hamar felölelte;
Megijedt a habok Tündér-Ilonája,
Hogy idegen kézben hattyúi ruhája;
Kérte, adja vissza, nagyon szépen kérte;
„Jól van – mondta Forgács – ha megcsókolsz érte!”
„Nem, halandó, azt nem! jobbat teszek annál,
Egy tündéri csóktul menten elhervadnál.

Nem, halandó, azt nem. De ha tudni vágyol,
Mit rejt a jövő, ez a sűrű fátyol:
Ám halljad.” Azonban, övig a kékellő
Vízben, közelebb jött s így danol a sellő:
„Egy fiatal fának látom erős törzsét,
Melyet annyi század vihara sem tör szét,
Inkább lombosítja minden újabb tavasz:
Örvendj ifju ember! te vagy az, te vagy az.

„Nőni fog családod fényben és hirnévben
Gyökere izmosúl királyi hűségben
Valamíg az Árpád fejedelmi vérit
– Már csak harmadízen – sirba nem kísérik.
Akkor új király fog érkezni habomon
S fölemeli székét az előbbi romon;
Lajos, Lajos, Lajos leszen fia ennek,
Kit nevez a magyar Nagynak, egyetlenek.

„Negyven év forog le, közel egy fél század
Hogy ő sirba viszi a királyi házat:
Haj! mert e családon vér nehezül s átok
Melyet a leányán teljesedni látok.
Forgács leszen az is, Forgács, ki megóvjja,
Hogy bitang kézre ne jusson árva trónja...
Hiába! hiába. Sulyos a vér-átok...
Zavarodik a víz: zagyva képet látok.”

Így zeng, de süketnek, vízi leány dalja,
Mert az utólját már a vitéz nem hallja:
Lebocsátá lankadt tetemít a fűre
S elaludt, mint a tej, szépen, ahogy üle.
Most a leány kiszállt – nem habozás nélkül,
Szégyellte magát az aluvó vitéztől, –
Hattyu-ingét gyorsan szép testire ölté,
Szárnya csattogása Andort is felkölté.

Mohón kap az ifju a szép sellő után...
Mintha álom után... hiu szellő után...
Soká még a parton tünelődve jára,
Majd iratta képét őse paizsára.³³

A legenda szerint tehát a hableány azért került s Forgách család címerébe, mert jövendőt mondott a következő nemzedékek fölemelkedéséről, sorsáról. Ez a sellő nem az ártó szándékú, hanem a jóstehetségű lények közül való, s ismét Kerényire hivatkozunk, aki a szirénekről azt írja, hogy „mindentudó jósistennőknek mondták magukat, s valóban azok voltak ott, ahol tiszteletben részesültek.”³⁴

Az 1592-es *Cisiótól* Arany Jánosig követtük a sellő/szírén útját, képen és szóban, kitekintve az eredet és a későbbi elágazások egy-két mozzanatára is. Reméljük, sikerült rámutatnunk olyan összefüggésekre, amelyeket csak akkor fedez föl az ember, ha egymás mellé rakja azokat a bizonyos mozaikkockákat, amelyek, ha szétszórta kerülnek elénk, talán nem sokat mondanak, de együtt mégis önmagukon túlmutató jelentések sugároznak belőlük, melyek végső soron az emberről magáról árulnak el titkokat.

34 Kerényi K. 1977. 45.

Irodalom

Antonín, Luboš

2003 *Bestiář. Bájná zvířata, živlové bytosti, monstra, obludy a nestvoiry v knižní ilustraci konce středověké Evropy.* Praha.

Arany János

1964 *Összes költeményei,* Budapest.

Duby, Georges

1984 *A katedrálisok kora.* Ford. Albert Sándor, Fázsy Anikó. Budapest.

Dukkon Ágnes

2003 *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben.* Budapest.

2004 *A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. században.* *Magyar Könyvszemle* 2. 119–130.

Foucault, Michel

2000 *A szavak és a dolgok.* Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest.

Jung Károly

1992 *Folkloradatok egy középkori pillérfő értelmezéséhez.* In *Uő.: Köznepok és legendák.* Ujvidék, 104–122.

Haiman, György

1983 *Nicholas Kis A Hungaria Punch-Cutter and Printer.* Budapest.

Higuera, Teresa Pérez

1997 *Chronos. Die Zeit in der Kunst des Mittelalters.* Würzburg.

Kelemen Lajos

1977 *Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból (1945).* In *Uő.: Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 41–81.

Kerényi Károly

1977 *Görög mitológia.* Budapest.

Klanczay Tibor

1970 *Zrínyi olvasmányaihoz.* *Irodalomtörténeti Közlemények* 684–689.

Knapp Éva

1997 *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio versében.* *Irodalomtörténeti Közlemények* 470–507.

László Gyula

1947 *Varázslat egy középkori falusi templomunkban. Jegyzetek a magyarszentpáli pillérfő néprajzához.* Kolozsvár.

Marót, Károly

1958 *The Sirens.* *Acta Ethnographica* 7. 1–60.

Mify narodov mira. Enciklopedi'a 1–2.

1997 *Glav. red. S. A. Tokarev.* Moskva.

Néprajzi lexikon

IV. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1983.

Physiologus. A Zsámboki-kódex állatábrázolásai

1986 *Ford. Mohay András, utószó, jegyz.* Kádár Zoltán. Budapest.

Pekár Zsuzsa

1996 A román kori sellő megjelenése a középkori heraldikában és ikonográfiában. *Turul* 3–4. 78–102.

Pócs Éva

2002 Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és „emberré avatás”. In *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Tanulmányok a transzcendensről III.* Szerk. Pócs Éva. Budapest, 165–220.

Rybakov, Boris I.

1987 *Yazyčestvo dvernej Rusi.* Moskva.

Sándor István

1803 *Magyar Könyves-Ház.* Győr.

Vörösmarty Mihály

1972 *Összes költői művei.* Budapest.

Webster, James Carson

1938 *The Labors of the Months in Antique and Medieval Art to the End of the Twelfth Century.* Chicago.

Emblemes — egy világhírű kép-szöveg gyűjtemény a 17. századból

E dolgozat első változatát az ELTE néprajzos
doktoranduszainak mondtam el,
Küllös Imola meghívására.

Aki a 16–17. századi Anglia, Magyarország vagy bármely más ország vallásos tollforgatóival foglalkozik, előbb-utóbb tapasztalni fogja a kritikusok fájdalmas és igazságtalan, „a visszaélés iskolája” stílusú bánásmódját e szerzőkkel kapcsolatban, legalábbis az adott irodalom rövid története szintjén. John Donne-t s még néhány szerzőt kivéve mindezeket az írókat a *respublica litteraria* másodrendű, másodrangú állampolgáraiként kezelik. Hogy egy időben közeli példát említsek: Andrew Sanders, *Az angol irodalom rövid történetében*, a *Metafizikus vallásos költők* címet viselő fejezetben hasznos információk közöl ugyan Francis Quarlesről, de — szokás szerint — lenéző végkicsengésű értékeléssel: „Francis Quarles *Emblemes Divine and Morall* (1635) című műve volt a korszak legnépszerűbb versgyűjteménye. Quarles (1592–1644) képírója [pontosabban képírói], ahol a protestáns felfogás lehetővé tette, jezsuita emblémakönyvek illusztrációit vette át, s csupán a kiábrándítóan gyalogos (disappointingly pedestrian) kísérőversek voltak eredetiek...”¹

A „gyalogos” üres és félrevezető jelző, különösen, ha elég türelmünk van ahhoz, hogy felderítsük a Quarles-emblémák intellektuális hátterét. Az út először nem Rómába vezet, hanem Németországba, elsősorban a pfalzi választófejedelmek fővárosába, Heidelbergbe. Quarles ugyanis először itt kapott leckét emblematikus gondolkodásból és érvelésből 1613-ban, amikor Elizabeth Stuart hercegnő pohárnokainak egyike volt, V. Frigyes választófejedelemmel tartott, pompás és színpadias esküvői ünnepségeinek alkalmából. Ezt az eseményt a kor minden jeles költője megénekelte, köztük John Donne is, *Epitalamion vagy esküvői ének Lady Elizabethről és a választófejedelemről*, Bálint-napkor tartott menyegzőjük alkalmából című, erősen alkalmi versében.

E nemzetközi ünnepségsorozat színpadias, s ugyanakkor festői jellegét Donne élénken és egészséges humorral ábrázolja, ugyanakkor nem minden kritikai él nélkül. A vers egyik részletében a költő óvja a fejedelmi párt attól, hogy a tömegek olcsó látványosságává válják, egyfajta megalázó cirkuszi látványosság-helyzetbe kerüljön, ahelyett, hogy mélységesen megértené és átérezné a házastársi egyesülés valódi tartalmát és jelentőségét:

1 Sanders, A. 1996. 201.

And why do you walke
So slowly pac'd in this procession?
Is all your cere but to be look'd upon
And be others spectacle and talke?
The feast, with gluttonous delaies,
Is eaten, and too long their meat they praise,
The masquers come too late, and I thinke, will stay,
Like Fairies, till the cock crow them away.²

S ugyanez magyarul, a vers alkalmiságával küszködő fordításomban:

És vajh miért sétáltok
Oly lassan e menetben?
Hogy minél többen bámuljanak rátok,
S járjon a szó rólatok, egyre sebesebben?
Befalva immár ínycsencségek soka,
S a húsokról a dics-szó hosszas, ostoba,
A későn jött álarcos seregletet,
E tündérforma népet, csak a kakasszó riaszthatja meg.

E nem túl jelentős házasító éneknek még ezek a viszonylag legjobb sorai, a fojtogató mitológiai apparátus nélkül. Egy bizonyos: Heidelberg városa élénk vándorünnepet kínált az esküvői vendégeknek, de egész Európa közönségének is. A káprázatos eseménysorozat hivatalos krónikása egy bizonyos Tobias Hübner volt, a néhány évvel később alapított híres-nevezetes *Gyümölcsöző Társaság* több nyelven beszélő tagja, aki híres lovagitorna-rendező is volt, s mint ilyen, a látványosságok avatott szakértője. Műve – a *Festchronik* – közvetlenül a színpompás események után, a nagynevű de Bry testvérek illusztrációival jelent meg. Ahogyan Götz Schmitz, a bonni egyetem tanára írja: „Gyűjteménye egy pompázatos negyedréti kiadvány, diadalívek és lovagi tornák káprázatos képeivel [...] a kötetben leírásokat találhatunk számos nyelven a legkülönbözőbb eseményekről, úgymint tűzijátékokról és álarcos játékokról, a királyi menetet követő felvonulásokról, nem csupán London és Heidelberg utcáin, de Hollandiában, s olyan katolikus városokban is, mint Köln és Mainz.”³

A fent leírt gyűjtemény – mint a szemelvényből is láthatják – olyan, mint egy, az eseményekről rajzolt diafilm vagy képregény. Hübner és az illusztrátorok célja az volt, hogy a kontinentális erők – különösen Németország – szerepét hangsúlyozzák a protestáns ügy győzelmében. Ilyen értelemben a rajzok némelyike egyháztörténeti pamfletnek is felfogható. A heidelbergi teológiai fakultás jókívánságait például egy bárkára emlékeztető diadalívvel fejezték ki, amelynek „fedélzetén”, a középpontban a Luther – Melanchton – Bcze „Szentháromság”

2 Donne, J. 1950. 90–94.

3 <http://www.uni-bonn.de/Englistik/research/circe/cir-pala.htm>; compiled by Götz Schmitz

látható. Quarles minden bizonnyal ismerhette ezt a gazdag gyűjteményt, s a számos, német földön terjedő emblémáskönyvet is. Arthur Henkel és Albrecht Schöne hatalmas példatára bizonyítja a németországi emblémakultuszt. E hagyomány gyökerei – nem csupán Németországban, de Európa-szerte – Andrea Alciato (Alciantus) *Emblematájában* keresendők, aki könyvét elküldte Augsburgba, barátjának, Konrad Pentigernek. Ő (a szerző megkérdése nélkül) elragadtatásában már 1531-ben egy kalózkiadásra vetemedett. A hivatalos német változat, Jeremias Held fordításában, Frankfurt am Mainban látott napvilágot 1567-ben. Ettől az időtől kezdve valóságos emblémáskönyv-áradat lepte el Németországot, Jacobus Bruck, Raphael Custos, Peter Iselburg, Gabriel Rollenhagen, Julius Wilhelm Zincgref és mások munkái.⁴

Quarles másik lehetséges modellje Cesare Ripa volt (1560–1623), polgári nevén Giovanni Campari, aki Salviati bíboros pohárnoka és konyhafőnöke volt. Következésképpen: Quarlesunknak kétszeresen is kollégája, a művészetben és a civil szférában egyaránt.⁵ Egy fejedelmi háztartás pohárnokának vagy egy főpapi udvartartás konyhafőnökének és pohárnokának lenni: mindkettő olyan foglalkozás, amely nem nélkülözi az alakoskodást és a teatralitást, továbbá a festőiséget és az olykor csaknem balettszerű mozgalmasságot, mozdulatvilágot. Erre az apró mellékkörülményre is érdemes emlékeznünk, amikor Ripa és Quarles gyűjteményeit olvassuk-szemléljük, hiszen a két szerző ízlése a mások által rajzolt grafikai anyagban is megmutatkozott.

Még egyszer visszatérve a heidelbergi körökhöz: e város számos módon hozzájárult Quarles pályájának alakulásához. Hogy csak néhányat említsek: az emblémák nőalakjait mindig egy csipetnyi szarkazmussal ábrázolja szöveg- és képíró egyaránt. Minden valószínűség szerint Elizabeth Stuart, a szegény Szívek Királynője (az egykorú Lady Diana?) hatott rá így az asszonyi állatok megítélését illetően. Elizabeth volt az, akit Prága polgárai könnyűvérűséggel vádoltak, s akit egy jezsuita neveltetésű német humanista költő, Jacobus Balde bizony jócskán tollhegyre tűzött. Balde (1604–1668) ott volt a vendégseregben, s a meghívást

4 Minderről bővebben I. Sajó Tamás kisértőtanulmányát: Ripa, C. 1997. 631., továbbá Henkel, A. – Schöne, A. 1996. 34., 37.

5 Ripa, C. 1997. 635.

egy nem éppen hízélgő latin versezettel hálálta meg, amelyben a hercegnőt nagy-ravagáysal, a királyi trón utáni kapaszkodással vádolja, továbbá azzal, hogy V. Frigvest ő hajszolta bele a harmincéves háborúba, hatalma és javai elvesztésébe: „Mivelhog atyám király, én is egy király hitvese kívánok lenni, szeretett férjem [...]”⁶ Érdemes ehelyütt idéznünk Hermann Wiegand szavait a *Parnassus Palatinus* című antológia bevezetéséből: „A protestáns Heidelberg – a 16. század második felétől egészen a végzetes kimenetelű csehországi kalandig – az európai humanista kultúra egyik központja volt.”⁷

Hadd zárjam e Quarles kontra Németország részt két olyan további adattal, amely ezen ország alkotóinak fokozottan képi-emblematikus gondolkodását-érvelését bizonyítja. Az első: Kovács Sándor Iván egyenesen a németekre jellemző ikonofil magatartásban látja Szenci Molnár Albert egész életművének erősen képi, helyenként egyenesen festői jellegét. Köztudomású, hogy Molnárt házassága és baráti, hittestvéri, patrónusi kapcsolatai több mint harminc évig Németországban tartották, többnyire épp Pfalz határain belül. Heidelbergben például – még teológiai tanulmányai idején – a Kazimir Kollégium lakója volt. Szenci Molnárt nem nevezhetjük ugyan szabályos embléma-szerzőnek, *Institutio*-fordításának címlapján azoban egy erőteljesen emblematikus rajz látható. A rövidke, dramolettszerű előszó, test és lélek párbeszéde, világítja meg a rejtélyes címlap értelmét.⁸

A másik, ugyancsak apró, de fontos adalékot Tüskés Gábor egyik cikkében találtam. Jeles emblémakutatónk ebben megírja, hogy Goethe könyvtári hagyatékában rábukkantak a magyar Zsámboki János, alias Sambucus emblémás-könyvére (Antwerpen, 1564), méghozzá közös kötésben Alciato mester emblémáival. (Emlékszünk: Quarles pohárnok-kollégája!) Ez azt mutatja, hogy a képekben beszélés művészete iránti érdeklődés folyamatosnak tekinthető a német kultúrában.⁹

Mivel Quarles művészetét igen sokan és igényesen elemezték – olyan nagy-hírű tudósok, mint Karl Joseph Höltgen és John Harden¹⁰ – nem volt könnyű eddig mellőzött, apró, de talán fontos részletekre bukkannom. Az első, eddig rejtve maradt vagy legalábbis nem hangsúlyozott tény nem is magára Quarlesra, de méltatlanul árnyékban hagyott alkotótársára, a grafikus William Marshallra vonatkozik. Az ő szerepe Quarles emblémagyűjteményének sikerében sokkal nyilvánvalóbb lesz, ha megismerjük egy másik munkáját vagy inkább iker-művét, Robert Herrick műveihez írott epigrammáját, amely a költő ugyancsak Marshall-féle, határozottan „árkádiai” jellegű portréja alatt olvasható. Mint a már idézett Höltgen professzor egyik publikációjából kitűnik, Quarles és Herrick életrajzában

6 *Parnassus Palatinus* 1988. 217.

7 *Parnassus Palatinus* 1988. 5.

8 Kovács S. I. 2000. 100., 126.; illetve Szenci Molnár A. 1976. 390., 404–405.

9 Tüskés, G. 2001. 265–266.

10 Az *Emblemes* legutóbbi, modern kiadása az ő nevükhöz fűződik (Hildesheim–Zürich–New York, 1993).

számos párhuzamos elem található. Mindketten cambridge-i diákok voltak, egy ideig egymás közelében laktak a St. Vedast egyházközség tagjaként, s számos közös barátjuk volt, főként jogászok.¹¹

Marshall rövid üdvözlőverse tele van ugyan üres közhelyekkel, de egyetlen olyan sora mégis akad, amely segít megérteni embléma-illusztrációinak lényegét is:

Admisces Antiqua Novis, Iucunda
Severis.

Régi dolgokat újjakkal keversz,
játékosakat komolyakkal.¹²

Pontosan ugyanez a kettősség, a tragikus és komikus elemek vegyítése a titka az *Emblémák* világraszóló, még ma sem feledésbe merült sikerének. Marshall kicsinyke rajza Herrick verseihez felfogható másik, jelentős teljesítménye összefoglalásának is. Herrick ünnepélyes mellszobrá, a félig-angyali táncoló nimfák,

a lebegő kerubok és Pegazus, a költészet szárnyas lova teljes egészében az *Emblémák* képi és szóbeli világát juttatja eszünkbe, annak ellenére, hogy mentes minden vallásos-biblikus utalástól. E kis illusztrációra tekintve Aby M. Warburg szavai juthatnak eszünkbe: „A patetikus gesztusok vulgáris latinját mindenütt könnyen megértették, nemzeti hovatartozástól függetlenül.” (A nem-verbális kommunikációt jellemzi így, Dürerről írott esszéjében).¹³

Igen, a gazdag, helyenként csaknem balettszerű marshalli mozdulatvilág nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Quarles szövege ne legyen a feledés martalékává, ne váljék rozsdássá és porossá. Mindezt figyelembe véve ismét csak elcsodálkozhatunk Charles Cowden Clarke anti-bravúrján, a képektől megfosztott 1868-as edinburgh-i *Emblémák*on.

Szegény Quarles, milyen ártatlanul, későbbi megcsonkíttatását még nem is sejtve szólította meg a gyűjtemény reménybeli olvasóit-szemléleit.

11 Höltingen, K. J. 1965.

12 Herrick, R. é. n. (William Marshall portréjával és dicsérőversével).

13 Warburg, A. M. 1995. 152.

Az embléma nem egyéb, mint néma parabola. Ne tévesszük szem elől mindazokat az allúziókat, amelyek mind-mind áldott MEGVÁLTÓNKAT ábrázolják, számos különböző alakban. Ő a Szentírásban hol a magvető alakjában jelenik meg, hol halászként, hol pedig mint orvos. S miért ne tennénk ezt nyilvánvalóvá nem csupán a fül, de a szem számára is? A betűk használata előtt az Istenről való ismereteinket a képeknek köszönhetjük. És valóban, mi egyebek az egek, a föld, sőt, minden teremtmény, mint dicsőségének kiábrázolásai és emblémái? Mi egyebet mondhatnak; teljék ugyanannyi gyönyörűség az olvasásban, mint nekem az írásban. Isten legyen veled, olvasó. Francis Quarles.¹⁴

Ezek az olvasóhoz intézett sorok sokkal inkább egy színelőadás prologusára, mintsem egy könyv előszavára emlékeztetnek. Quarles drámai vénáját kortársai is felfedezték; az emblémacsonkító, de furcsa kiadását jó tanulmánnyal megfejező Charles Cowden Clarke megírja, hogy Quarles 1639-től egészen haláláig London város történelmi játékaiknak felelőse volt: „Bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy 1639-től, Dorset earljének felkérésére, Quarles a „Chronologer to the City of London” tiszttét töltötte be, egészen haláláig. E feladat lényege az volt, hogy bizonyos meghatározott időpontokban ünnepekről kellett gondoskodnia, a polgármester rendeletére.¹⁵ Más szóval: írott-illusztrált papírszínházának új dimenziókat adott e feladatkör, a gyakorta színpadképre emlékeztető emblémák megszólaltak. Ha már a színpadképet, s a díszletterveket említem, nem hallgathatok el egy véletlenszerű egybeesést legkedvesebb Quarles-emblémám (5. könyv, XI.), a 42. zsol-tár egy meglehetősen szabad parafrázisa, és egy késő 17., korai 18. századi magyar jezsuita díszletterv között, az úgynevezett *Soproni gyűjtemény*ből.¹⁶

E kép középpontjában Diana diadal-szekejét láthatjuk, amely egy felhőn lebeg, s amelyet két szarvas húz. A két nemes állat energiától duzzad, s szemmel láthatólag diadalmas vágójukra készülnek. William Simpson (ezúttal nem Marshall) Quarles szövegéhez készített rajzán ugyancsak egy szarvas látható, ugrásra készen, mint egy jól idomított hátszó, miközben hátán ott ül a gyermeklány képében ábrázolt szomjúhozó lélek.¹⁷

Ripa *Iconologiájából* és Henkel–Schöne *Emblematájából* egyaránt tudjuk, hogy a szarvas (az angolban a *deer*, a *stag* és a *hart* egyaránt ezt jelenti) rendkívül népszerű volt az emblematikus állatkertben. Ripa tizennégyyszer említi, míg a

14 Quarles, F. 1635. A 3v.

15 Cowsen Clarke, Charles – Nimmo, William P. (eds.) 1868. 189.

16 Jankovics J. (ed.) 1999. 228–229.

17 Quarles, F. 1635. 285–286.

Henkel – Schöne-gyűjteményben teljes nyolc oldal jut neki. Michael Bath pedig egy teljes könyvet szentelt a szarvas ikonográfiájának, *The Image of the Stag (A szarvas ábrázolása)* című könyvében.¹⁸

E figura emblematiszós népszerűségének-túlterheltségének hátterét ismét Karl Joseph Höltgen világítja meg, legalábbis az angol szerzők munkáival kapcsolatban. Mint számtalan forrásból ismeretes, Quarles első számú modellje egy jezsuita emblémáskönyv, Herman Hugo *Pia Desideriája* (Antwerpen, 1624) volt. Ahogyan Höltgen írja: „Ilyen volt tehát a modell, amelyre Quarles saját művét építette. Hugo metszeteit William Marshall és más angol rézmetszők valamelyest csökkent színvonalon, kisebb módosításokkal másolgatták. Quarles képes volt arra, hogy verseiben újraalkossa az eredeti szövegek lángoló kegyességét; e költeményeket úgy jellemezhetjük, mint a metafizikus stílus népszerűbb [de nem gyalogos! P. É.] változatait, tele érzelmmel, sarkításokkal

és otthonos elemekből álló összetett képekkel. Az emblémaszerzőből emblémaköltő lett. A vers, két oldalas vagy annál hosszabb, nem a kép függeléke immár, megállja a helyét önálló alkotásként, s gyakran túlmutat a kép tartalmán is.” (Tehát a szaktudós Höltgen épp az ellenkezőjét állítja annak, amit a lexikonszerző Sanders!¹⁹)

Természetesen semmi jogunk azt felétételezni, hogy a magyar jezsuita díszletterveket Quarles és illusztrátorai bármiképpen befolyásolhatták. Az azonban bizonyos, hogy a késő 17., kora 18. századi osztrák és magyar művészek ismerték Hugo gyűjteményének anyagát. Ezt látszanak bizonyítani mindkét kollektív hangsúlyozottan teatrális, a nézőkre lélektani hatást gyakorló fényeffektusai is. Ahogyan a jezsuitizmus-kutató René Fülöp-Miller írta: „A jezsuiták teatrális fénykezelési módja utat talált Angliába is.”²⁰

Ami Quarles más alkotókra gyakorolt hatását illeti: tanítványainak sorában első helyen a legnépszerűbbet, John Bunyant érdemes említenünk. Bár maga Quarles meggyőződéses királypárti volt, több kritikus hangsúlyozta a puritánok-

XI.

*As the Hart panteth after the waterbrooks
So panteth my soule after thee O Lord.
Will. Simpson. Sculpt.*

18 Bath, M. 1992.

19 Höltgen, K. J. 1986. 44.

20 Fülöp-Miller, R. 1929. 253.

kal rokon vonásait. Olyannyira, hogy Anthony Wood „öreg puritánszerű költő”-nek titulálta.²¹

De mi is a puritánszerű Quarlesban? Talán ugyanaz az otthoniasság, gyerekeség, cselekvés- és mozgásbőség, mint Bunyanban. A *Zarándok útja* c. világhírű Bunyan-mű népszerű modell-emblémája nyilvánvalóan a IV. könyv 2. darabja, elsősorban is annak harmadik versszaka:

A világ labirintus, indáznak útjai,
Megannyi kanyar, akadály,
Nincs nyugalom, félrelökik, aki
Egy percig időz; s kit nem vezetnek, az ki sem talál:
Útja sötét, járatlan és göröngyös ösvénye annak,
Földről a mennybe könnyen aligha tarthat.²²

Az analógia kétségtelen. S az a tény, hogy Bunyanra ennyire hatott Quarles, ugyancsak az előbbi drámai kvalitásait bizonyítja.

*Pictor adumbravit vultum quem cornutus, ut hinc
Non vultet egregias pingere mentis Opes.
Nas si sive cupis, sua consueo Carmina, in illis
Dotes periculis periculis eximias.
What heere wee see is but a Graven face,
Onely the shadow of that brittle case,
Wherin were treasur'd up those Gemms, which he
Hath left behind him to Posteritie. M. 1635*

Végezetül hadd mutassam be azt a Quarles-portrét, amelyet hűséges alkotótársa, William Marshall rajzolt, s amely a *Salamon éneke* című posztumusz Quarles-mű függeléként jelent meg 1645-ben, egy évvel szerzőnk halála után. A vershez Alexander Ross kísérőverset is csatolt, amely – bár nem több alkalmi zöngeménynél – ismét csak híven jellemzi Quarles művészetének kettős természetét: az erkölcsi tanítás és a csillogó szórakoztatás egyidejű szándékát:

Mind, ki e komoly arcra nézhet,
Árnyát látja a törékeny edénynek,
Melyben kincsek, vésett kövek maradtak,
Örökül a majdaniaknak.

William Marshall metszete – csakúgy, mint a korábban bemutatott Herrick-portré esetében – ismét rendkívül színpadias. Quarles diadalmas pályafutását ábrázolja, ismét csak emblémákba, a *poesis tacens* műfaj-

ba sűrítve, a művészi próbálkozások szerény kunyhójától a siker palotájáig, amely akár egyfajta világszínház-szimbólumként is értelmezhető.

21 Höltgen, K. J. 1986. 37.

22 Quarles, F. 1635. 190.

A képszerűség e személyhez kötött folyamatossága is azt jelzi, hogy a quarlesi életmű fennmaradása nagy mértékben a korántsem ancilláris kísérőanyagoknak volt köszönhető. A máskor gyakran kimódoltnak, erőltetettnek ható „testvérmúzsák” kifejezés Francis Quarles és alkotótársai esetében valódi értelmet és tartalmat kapott.

Irodalom

Bath, Michael

1992 *The Image of the Stag: iconographic themes in western art*. Baden-Baden.

Cowsen Clarke, Charles – Nimmo, William P. (eds.)

1868 *The Poetical Works of Richard Crashaw and Quarles's Emblemes*. Edinburgh.

Donne, John

1950 *Selected Poetry*. Ed., int. by John Hayward. (Penguin Books).

Fülöp-Miller, René

1929 *Macht und Geheimnis der Jesuiten*. Berlin.

Henkel, Arthur – Schöne, Albrecht

1996 *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI–XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart – Weimar.

Herrick, Robert

é. n. *The Lyrical Poems of ~*. Ed. by Ernest Rhys J. M. Dent, Aldine House.

Höltgen, Karl Joseph

1965 Herrick, the Wheeler family and Quarles. *Review of English Studies N. S.* 16. 399–405.

1986 The Devotional Quality of Quarles's Emblemes. In *Aspects of the Emblem*. Ed. by Sir Roy Strong. H. n.

Jankovics József (ed.)

1999 *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*. (Eva Knapp, Istvan Kilián, Terezia Bardi, Marcello Fagiolo.) Budapest.

Kovács Sándor Iván

2000 *Szenci Molnár redivivus*. Budapest.

Parnassus Palatinus

1988 *Humanistische Dichtung in Heidelberg und in den alten Kurpfalz*. Hg. von Wilhelm Kühlmann und Hermann Wiegand. Heidelberg.

Quarles, Francis

1635 *Emblemes*. William Marshall Sculpsit. London.

Ripa, Cesare

1997 *Iconologia*. Budapest.

Sanders, Andrew

1996 *The Short Oxford History of English Literature*. Oxford.

Szenci Molnár Albert

1976 *Válogatott művei*. Budapest.

Tüskés, Gabor

2001 Imitation and Adaptation in Late Humanist Emblematic Poetry. Zsamboky (Sambucus) and Whitney. *Emblematica* 11(2001). 261 – 292.

Warburg, Aby M.

1995 Dürer és az itáliai antikvitás. In Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest.

**NŐI SZEREPEK
A HAGYOMÁNYOS KULTÚRÁKBAN**

„Ha szüleitek meghaltak, nénétek lesz apátok, anyátok”

Vérségi kötelékek, házassági kötelékek
és a fivér–nővér viszony a bambara mesékben

Valamennyi társadalomszervezetet két alapvető tényező határoz meg: a vér szerinti, illetve a házasság révén létrejövő rokonsági kapcsolatok. Nem meglepő tehát, hogy ezek problematikája gyakran tükröződik a szájhagyományban. Azoknak a bambara meséknek, melyeket az alábbiakban nagyító alá veszünk, közös sajátosságuk, hogy központi témájuk a két rokonsági viszonyrendszer konfliktusa, szembeállítva a fivér és nővér közötti kötelező szolidaritást a házassági kapcsolatok kényszer jellegével. E mesék már csak azért is különösen alkalmasak ennek illusztrálására, mert mind nővér és öccse, mind báty és húga viszonylatában a vérrokonság primátusát húzzák alá.

A tanulmányunkhoz kiválasztott két mesetípus jelentősége, hogy a csaknem azonos narratív sémának kétféle, minden szempontból különböző kidolgozását kínálják. A házasság mindkét csoportban veszélybe sodorja és/vagy felborítja a vérrokonok közötti harmóniát, ám a történet befejezése helyreállítja a rendet, akár pozitív (az ellenfelek kibékítésével), akár negatív értelemben (a vétkes társadalmi halála révén).

Elsőként az első csoportot (A) vizsgáljuk részletesen, majd rövidebben a másodikat (B) – ez egy korábbi publikációm tárgya volt (1985c) –, végül a két típust szisztematikus összehasonlító elemzésnek vetjük alá. Az első mesének négy változatával rendelkezünk, 1911 és 1976 közötti gyűjtési dátumokkal (melyek közül két szöveget magam gyűjtöttem bambara nyelven).¹

A mesék szakaszait egymás után, sorban mutatjuk be, néprajzi adatokkal megvilágítva, melyek alátámasztják elemzésünket.

A nagy testvér és béna öccse

1. szakasz

Az anya és az apa meghal, két árvát: egy lányt és egy fiatalabb fiút hagynak hátra. Az öcs két esetben béna. Haláluk előtt a szülők meghagyják a lányuknak, hogy vigyázzon az öccsére, és akkor se hagyja el, ha férjhez megy.

1 Équibecq, F.-V. 1972. 232–233. (a gyűjtés időpontja: 1911); Guillot, R. 1933. 40–42.; Görög-Karády, V. – Meyer, G. 1984b. 56–61. (a gyűjtés időpontja: 1972); Görög-Karády V. – Diarra, A. 1979. 65–69. (a gyűjtés időpontja: 1976).

Afrikában – miként másutt is – gyakori, hogy a szülők halála után a gyermekek kölcsönösen segítik egymást, az idősebb lánytestvér szerepe azonban különösen hangsúlyos: ő helyettesíti az anyát. E szabályt világosan kifejezi a bambara proverbium: *Ha szüleitek nincsenek többé, nénétek lesz apátok, anyátok*. Mivel a mesében maguk a szülők is így rendelkeznek, a szabály áthágása még súlyosabbnak számít. Az elhunytak óhaja azért is hat a parancs kényszerítő erejével, mert többnyire ünnepélyes körülmények között, utolsó kívánság formájában fogalmazták meg. S minthogy ez tanúk előtt hangzik el, a betartási kötelezettség még erősebb.

2. szakasz

A fivér és nővér magára marad. Két változatban a nővér egy ideig be is tölti az anya-helyettes szerepét: mos, főz, dolgozik kettejük megélhetéséért.

A testvérek elszigetelt helyzete meglepőnek tűnhet, ha nem vesszük figyelembe az árvákhoz fűződő érzelmek ambivalens jellegét. A mindennapi életben ugyanis nem pusztán támasz nélkül maradt gyermekeknek tekintik őket, hanem egyúttal „tartás nélküli”, „tökéletlen”, ingatag társadalmi státusú lényeknek. Gyakran gyanúsítják őket azzal, hogy boszorkánysággal „elemésztették”, „megették” szüleiket. Az árvákról úgy tartják, hogy szinte vonzzák a szerencsétlenséget, „peches”, rossz ómenű lények, és a bennük lakozó gonosz erők másoknak – embereknek, állatoknak, sőt növényeknek – egyaránt károkat okozhatnak. Az is előfordulhat, hogy csökkentik, megbénítják az oltárok hatalmát. Az a tény, hogy számos mesében szerepelnek a faluközösség által kitagadott árvák, korántsem a közösség közönyének kifejezése a magukra maradt gyermekek sorsa iránt, inkább a jelenlétük okozta esetleges veszedelmektől való rettegésé. Idézzünk fel példaképpen egy bambara környezetben gyakran mesélt történetet: két árva fiúgyermeket elűznek a faluból, akik otthon híján a bozót közepén, egy majomkenyérfa odújában rendezkednek be. Hogy megbosszulják a faluban elszenvedett mostoha bánásmódot, mágikus énekükkel szárazságot idéznek elő. A falubeliek könyörgésére abbahagyják az éneklést, elered az eső, és az emberek visszakísérik őket a faluba.²

Bár az általunk vizsgált mesében az ellenséges érzület nem fejeződik ki ennyire nyíltan, a falubeliektől való különválásuk, elszigetelt helyzetük már önmagában is erre utal.

3. szakasz

A nővér férjhez megy, és csatlakozik házastársához, magára hagyva fivérét, aki egy fa (cailcédra = majomkenyérfa) alatt keres menedéket. A fiú vissza akarja tartani a lányt, és dalban esdekel hozzá. Két verzió a nővér kegyetlenségét hangsúlyozza.

2 Görög-Karády V. – Meyer, G. 1974. 247–256.

Ez a szakasz – amelyben a nővér elhagyja öccsét – a vérrokonokkal, illetve a házastárssal szembeni kötelesség közötti konfliktust jeleníti meg. Hogy helyesebben értékeljük a helyzetet és az öcs – nővér – férj hármass viszonyrendszerét, érdeemes itt felidézni a bamba házasság tradicionális körülményeit.

A házasság, a megkötött szövetség a két házastárs rokonságának ügye. Mivel a házasságok virilokálisak, teljesen helyénvaló, hogy meséinkben a nővér követi férjét. Az a házasság viszont, amelyet a szülők nem hagynak jóvá, a hiedelem szerint súlyos következményekkel járó átkot von maga után. A nővér férjhez menetele tehát ellentétes az érvényben lévő normákkal, mindenekelőtt azért, mert a házasságot nem kísérték a két leendő szövetséges család közötti szokásos csereaktusok: a rituális ajándékok és a nőváltság. A szokásjog ugyanis előírja, hogy a szülők hiánya esetén fiktív szülők járjanak el, akik ebben a szerepben az igazakat helyettesítik. A nőváltság alapvető eleme a cserék körforgásának, mely a csoport társadalmi reprodukcióját biztosítja. Az öcsnek, ha eljön az idő, éppen a nővér hozományának jóvoltából kell majd feleséget szereznie. Jelen esetben a fiú tehát kétszeresen is károsult: egyrészt mint elhagyott gyermek, másrészt mint leendő férj. Mi több, a nővér az öccsét elhagyva szakít mindazzal, ami a családjából még megmaradt, következésképpen – bamba szemszögből nézve – saját magának is rosszat tesz: megtagadja vér szerinti rokonát, azt a személyt, aki szükség esetén segítségére sietne. Viselkedése következtében elveszíti az egyetlen támaszát arra az esetre (ami a mesében be is következik), ha a házasságában rosszul bánnának vele vagy balszerencse érné. A legfőbb vétség azonban a vérrokonok közötti szolidaritási kötelességek figyelmen kívül hagyása. Az érintkezést szabályzó normák szerint a testvéreknek minden körülmények között lojálisnak és segítőkésznek kell lenniük egymás iránt. A társadalmi valóság néha mégis a szabályok megszegéséről tanúskodik.

Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az idősebb testvér – fiatalabb testvér reláció soha nem egyenlőségi viszony, s a tekintély, valamint a döntések feletti teljhatalom mindig az idősebbet illeti, a fiatalabbnak semmilyen eszköze nincs az ellenszegülésre. Ez a felállás még fájdalmasabb, ha a lány az idősebb, a fiú pedig a fiatalabb. A fiatal emberek ezért gyakran panaszkodnak néneikre, hogy azok „még a semminél is kevesebbre” becsülik, megalázzák őket és visszaélnék jogaikkal. Érthető, hogy a fiatalabb fiúk néha elnyomottnak érzik magukat, még ha a nyilvánosság előtt sérelmeikről nem is beszélhetnek. Ezt a mesét tehát teljes joggal tekinthetjük a férfiúi neheztelés kifejezésének, melyben a kultúra által közvetített „ideális képpel” szemben kirajzolódik a hatalmi helyzetüket kihasználó nővérek póre képmása.

A testvérek közötti szakítás epizódja tehát egyrészt a komplex társadalmi szabályra utal, mely szerint a fiatal fiúk nővéreik hozománya segítségével tudnak maguknak feleséget szerezni, másrészt a valós viszonyokra, melyben a lappangó feszültségek nyilvánvalók.

Az elhagyott fiatalabb testvér két variánsban testi fogyatékos. Ez még drámaibbá teszi a testvérek közötti kötelező szolidaritás felrúgását. Egy másik értelmezési szinten azonban a fogyatékosághoz pozitív jelentés kapcsolódhat, így például Szungyáta, a mande eposz hőse, hét éven keresztül nem tudott felállni, csak

csúszott-mászott – ami anyjának nem kevés megaláztatást okozott –, míg végül kivételes, csodás hőstetteket hajtott végre.³

A fa, melyben az üldözött gyermek elrejtőzik, a bambarák képzeletbeli világának lényeges eleme, és gyakran tulajdonítanak neki hasonló oltalmazó szerepet.⁴ Ebből a szempontból a cailcédrat (majomkenyérfa) különösen nagyra értékelt fajta. Elősegíti a megtisztulást: kérgét különböző betegségek gyógyítására használják. Egyúttal a kovács fája is, az egyik beavatási társaság gyakran alkalmazza rituális funkciókban.⁵ A benne lakozó szellemeknek hatalmat tulajdonítanak. A majomkenyérfa szintén fontos helyet foglal el a bambara képzetekben. A szellemek egyik legkedveltebb fája, ugyanakkor kitűnő menedékhely, hiszen az ember éppoly védett helyet talál üreges törzsében, akárcsak egy házban. Ebből adódóan számos árvákról szóló mesében megjelenik menedék funkcióban.

4. szakasz

A szellemek, egy madár vagy pedig a *kis vörös szél* csodálatos körülmények között segítségére sietnek a gyermeknek. Főnöke lesz egy, kifejezetten az ő számára létrehozott falunak, és a jólét attribútumaival (palotával, javakkal, feleséggel, rabszolgákkal) is ellátják. Bénaságából szintén kigyógyul.

A bambara világképben a szellemek beavatkozása egyáltalán nem számít különlegesnek. Az égi világhoz kapcsolódó lények (funkcionális helyettesítőjük két variánsban a madár, illetve a *vörös szél*) lehetnek jötevő hatalmak, de hozhatnak rontást is, amennyiben az emberek nem adják meg a nekik járó tiszteletet. A bozót gazdáinak tartják őket, így szerencsétlenséget hoz, ha valaki egy olyan földet von művelés alá, mely az ő feltételezett lakhelyük. A bozótszellemek és az emberek közötti kommunikációs, illetve cserekapcsolatok a hiedelmek szerint ősidőkre nyúlnak vissza.

A mesékben a szellemek nagyon gyakran tűnnek fel jötevői szerepben (a bántalmazott feleségek védelmezőjeként), továbbá ők hallgatják meg a meddő asszonyok könyörgéseit.

5. szakasz

A balsors utoléri a gonosz nővért. Rossz bánásmódban részesül: egy rivális társ-feleség miatt elhagyja vagy elzavarja a férje. Olyannyira elszegényedik, hogy már gyermekeit sem képes táplálni.

Az elhagyott fivér sorsát jó irányba terelő csodás fordulatot követően a galád nővért utoléri a balsors. A bambara hallgatóság számára – mint számos adatközlőnk megerősítette – mindkét fordulatot a szellemek beavatkozása magyarázza.

3 L. például Niane, D. T. 1960.

4 Görög-Karády V. 1970.

5 Zahan, D. 1960.

A két metamorfózis között mindenesetre tökéletes a párhuzam. Míg az eltaszított és magányos szegény fiú mindenféle javakra tesz szert, és egy egész falu- és családi közösség származik tőle, addig a lány teljesen magára marad, s koldusbotra jutva bolyong a bozótban.

6. szakasz

- A. A nővér tudtán kívül fivére falujába tér be. Inni kér. Mindenki elutasítja, végül a számára ismeretlen unokahúg, vagyis testvérenek gyermeke szolgálja ki, cserébe egy neki megtanított dalért. A fivér a kislánya éneke nyomán ráismer a testvére, és hívhatja. Felfedi kilétét, és felajánlja vendégszeretétét.
- B. A nővér koldusként érkezik öccséhez. Emez rögtön felismeri, vendégszeretetről biztosítja, ellátja étellel, mindezt anélkül, hogy kilétét felfedné.

A két variánsban egyedül az unokahúg teszi meg azt a hagyományos vendégfogadó gesztust, hogy apai nagynénjét vízzel kínálja. A bambarák szemében cselekedetét csak a „vér szava” diktálhatja. Az első kibékülési gesztust az egymástól elszakadt rokonok között a fivér később tudatosan megismétli. Bár ezt a lépést az egyes változatok különféleképpen dolgozzák ki – az egyikben a fiú gúnyolódik azon, hogy nővére milyen sorsra jutott –, ám az epizód jelentése minden esetben ugyanaz: eleinte megalázza ugyan a vétkes nővért, de legfőbb igyekezete, hogy összekösse az elszakadt kötelékeket, és helyreállítsa a családi harmóniát. A mese a bosszú motívumát kevéssé domborítja ki, hogy ezzel is a megbocsátásra helyezze a hangsúlyt. A megtorlás – már ahol ez megtalálható – a nővér hazatérésének körülményeiben is kifejeződik: megöregedve, a serdülő lányok ruházataiban, (bukása nyilvánvaló jegyeként) egy szál ágycskötőben jelenik meg a színen. A dalnak köszönhető felismerési jelenet – melyet az egyik variánsban maga a fivér rendez meg – nem is annyira bosszúvágyból fakad, hisz ennek már úgyszincs sok értelme, sokkal inkább annak szükségességéből, hogy a nővér számára hihetővé tegye a kettejük sorsában bekövetkezett váratlan, sőt csodás fordulatokat. A mese az életfenntartáshoz szükséges javak (étel, ital), illetve a szimbolikus javak (ének) cseréjével készíti elő a befejezést: a cserbenhagyott fiú megbocsát a vétkes testvérenek. S hogy ez a lépés egyik változatban sem járhat sikerrel, annak köszönhető, hogy a nagy erejű társadalmi tiltások, a bambara értékrendszer alap-törvényei eleve kudarcra ítélik.

7. szakasz

Szégyenében a nővér léggé vagy szemétdombbá változik.

A bambarák szerint a nővér önbüntetése az egyetlen olyan magatartás, ami ebben a helyzetben elfogadható.⁶ Noha az elején szégyentelen módon megszegi

6 Alátámasztásként idézzük D. Zahant: „A bambara ember rendkívül érzékeny arra, hogy „mint mondanak mások”, a hírnevét beszennyezni képes „pletykákra”, „szóbeszédre”. Inkább a halált vagy a száműzetést választja, mintsem ilyen szégyen (*malo*) érje, még ha az nélkülöz is minden alapot. (1960, 369., 8. jegyzet)

kötelességét, életét úgy fejezi be, hogy vétkét beismerve meghajol az alapvető társadalmi értékek előtt. Választása, mely egyben igazságtétel is, megerősíti a szokásjogot: bűnét egyfajta társadalmi, illetve szimbolikus halállal „váltja ki”. Hangsúlyozni kell, hogy a negatív átváltozást egyáltalán nem valamely külső természetfeletti hatalom, hanem maga a nővér idézi elő. Az első variáns epilógusa e ponton teljesen egyértelmű: „Akkor még tudták az emberek, hogy mi a szegény: az asszony átváltozott [...], egy nagy légy lett belőle, és elmenekült a bozótba.” A szimbolikus bestiárium ezt az állatot az ürülékkel és a rothadó dolgokkal hozza összefüggésbe, ahová a rovar a petéit rakja. Az önbüntetés így az emberiből az állati létbe történő átmenet teszi teljessé – annak is a legalacsonyabb rendű fokozata, az élő szervezet legalantasabb funkcióihoz kötődő szint jelenik meg.

A bambara – malinké szimbolikában a becsületi vétség, valamint a szokásjog megsértése miatti önbüntetés fontos téma, akárcsak a szegény és a szemérmesség, mely a társas viszonyrendszert szabályzó állandók egyike. A gyermeket arra nevelik, hogy az idősebb testvérei előtt szégyenlősen és szemérmesen viselkedjen, azaz tartsa magát a csoportbeli helyzetéhez – ez a társadalmi rend alapszabálya. Hogy megértsük ezt a szoros összefüggést a szegény (mely nem a becsületérzet ellentéte!) és a társadalmi rend között, emlékezzünk arra, hogy a bambara – malinkék szemében az embert csak a szokásrend tisztelete teszi teljes jogú emberré. Ez pedig – ellentétben a tiszta biológiummal és a természeti világgal – keretet ad a csoport érték- és normarendszerének, és egyúttal biztosítja átadásuk módját.

Elemzésünk befejezéseként fel kell hívni a figyelmet a mesét jellemző nőellenes látásmódra. E konklúzió annál inkább érdekes, mert ugyanez a – egy fivér és árva húga köré szerveződő – narratív váz megtalálható egy másik mesetípusban is, melynek elemei egyfajta fordított tükörképei az első modellnek, de nőellenes felhang nélkül. Úgy tűnik tehát, mintha ugyanaz a narratív alapanyag két, csaknem párhuzamos, jelentésükben viszont teljesen ellentétes kidolgozásban jelenne meg.

A nagy testvér és kis húga

Ez az újabb mese, melynek szintén négy variánsát ismerjük,⁷ hasonló alaphelyzetből indul, azzal a különbséggel, hogy az árvák itt fordított sorrendben születnek – lévén a fiú az idősebb, a lány pedig a fiatalabb. E különbség azonban, mint látni fogjuk, elegendő ahhoz, hogy a történet menetében jelentős változásokat okozzon; a mi szemszögünkől pedig jó alkalom arra, hogy a szövegeken mód-

7 E munkánkban elsősorban az egyik variánst (a „referenciamését”) vesszük nagytípus alá, mely a leginkább párhuzamos, illetve a leginkább tükörfordítása az előző típus meséinek; de a másik három variánsban – melyeket a *Conte et mariage...* című tanulmányunkban elemzünk részletesen (1985c) – sem található egyetlen olyan mozzanat, mely ellentmondana az itt javasolt értelmezésnek. Mindemellett a téma néhány, csak ebben a változatban érintett aspektusát járjuk körül jelen írásunkban elmélyültebben.

szertani kísérletet végezzünk: megtanuljuk mérni egy változó hatását a cselekmény felépítésére és lefolyására.

1. szakasz

Egy árva testvérpár, báty és húga kiteszítva a faluból – vagy csupán magányosan – a bozótban keresnek lakhelyet. A menekülést a lányra leselkedő veszély váltja ki: egy király erővel feleségül akarja venni.

Mint látjuk, a kiinduló helyzet – elszigetelt árvák – ugyanaz, mint az előző mesében. A bátynak oltalmaznia kell a húgát, akárcsak a nővérnek az öccsét (A típus). A bambara családrendszerben a báty – húg kapcsolat különösen erős, ha a testvérek közvetlenül egymást követik a születési sorrendben. Belsőleges viszony fűzi őket egymáshoz: a lány különféle apróbb szolgálatokat tesz bátyjának, és segíti szerelmi kalandjait. A báty nősülése után felesége „férjnek” nevezi a kis húgot, akinek bizonyos beleszólási joga lesz az új család dolgaiba. E szoros kapcsolat fényében még inkább érthető, hogy a fiú ellenzi testvére kényszerházasságát.

Úgy tűnik tehát, mintha a bátyot a húgával, illetve a nővért az öccsével összekötő kapcsolatok (melyek társadalmi és érzelmi dimenziója evidens) közötti eltérés abból fakadna, hogy e viszonyok már a kiinduló ponton ellentétesek.

Míg a B csoport meséiben a testvérpár (báty és húga) egységes, talán túlzottan is az, addig az A-ban (nővér és öcs között) széthúzást, sőt a szolidaritás megtagadását tapasztaljuk. A B-ben a *húg* házassága veszélyt jelent mindkettőjükre, az A-ban ezzel szemben a *nővér* magára nézve kifejezetten szerencsésnek tartja a férjhez menetelt. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a bambara társadalomban különbségeket találunk a férfi és a nő viszonyában a házasság kapcsán. A nő sorsa csak akkor teljesedik be, ha férjhez megy, s ez a kor előrehaladtával mind sürgetőbbé válik.

A házasságnak azonban minden esetben a szabályok jegyében kell megköttenie, mégpedig úgy, hogy a feleséget adó fél érdekei ne sérüljenek. Márpedig mindkét mesénkben épp az ellenkezőjére készülnek, hiszen egy nőváltság nélküli, tehát szabálytalan házasság van kilátásban. A báty és az öcs egyaránt hátrányos helyzetbe kerül, ha a lánytestvér nőváltság nélkül megy férjhez, ráadásul a lányok státusát is jelentősen csökkenti, ha a házasságot nem törvényesíti a váltság csereaktusa. Ebből a szempontból a kiinduló konfliktus, valamint az ezt magyarázó társadalmi háttér a két mesében azonos; egyedül a kihívásra (B), illetve a lánykérésre (A) adott válaszban van különbség, a főhősök eltérő érdekeinek megfelelően.

2. szakasz

Egy vadász felfedezi az árvák rejtkehelyét, elárulja a királynak, magasztalja a fiatal lány szépségét, és biztatja a királyt, hogy vegye feleségül. (Az egyik változatban egy öregasszony fedezi fel a rejtkehelyet.)

Ez az összekötő szakasz az A csoport szövegeiben nem fordul elő, mivel a kényszerházassághoz kötődik. A királyi házasság motívuma egyébként abból a hagyományból táplálkozik, mely szerint a társadalmi hierarchia a (politikai, vallási, társadalmi) hatalmat birtokló férfiak szexuális előjogaiban is kifejezésre jut. Ha valaki egy nagyon szép lányt vesz feleségül, az egyszersmind hatalmát és presztízsét is megnöveli.

3. szakasz

A király a hadseregét küldi, hogy szerezzék meg a lányt. A fivér – mivel húga figyelmezteti és énekével bátorítja – két alkalommal is győzedelmeskedik a királyi hadseregen.

A nőrablással kötött házasság terve annál is inkább elítélendő, mert a király védtelen árvákra vet szemet. A lányt rablás útján akarja megszerezni, ami 1916-ig, a törzsi háborúk végéig történetileg igazolt házassági forma volt. A viszályok közepette azokat a lányokat kaparintották meg így, akiknek nem ismerték a szüleit, mentesültek tehát a nőváltás megfizetésének kötelezettsége alól. Bár a mesében a nőrablás modellje szerepel, ebben az esetben ez egyáltalán nem elfogadható, hiszen a leendő feleségnek van még egy férfi rokona, aki a család nevében követelheti a nőváltást – vagyis a felállítás az A csoport szövegeivel azonos.

4. szakasz

Egy vénasszony megpróbálja megmérgezni a harcias fivért. Két lehetőség fordul elő:

- A. két (vagy három) sikertelen mérgezési kísérlet után a király koladiókat küld ajándékba, és a küldött bárd (*griot*-ja) dicséri a fivér bátorságát. A fiú a királyhoz adja a hűgát. Másik megoldás: cserébe a király a fivérhez adja a lányát (a mese vége).
- B. a mérgezési kísérlet sikerrel jár, a fiú elájul (egy változatban meg is hal), és hűgát elrabolják.

Akár a kényszerházasságból, akár a vérrokonok erőltetett különválásából adódik, az epizód kimenetele az A csoportban, illetve a B/b-ben azonos. Az elszakadás hátterében valamilyen törvénytelen tett áll, az elhagyott fivérre mindkét esetben halál vár. Ez a kiélezett helyzet zárja az elbeszélés első részét.

5. szakasz

A testvérek egymásra találhatnak. A fiú a bozótban bolyong, majd megérkezik a faluba, ahol húga él. Vízet kér, de mindenki visszautasítja, kivéve az unokahúga. Megtanít egy dalt a kislánynak, s a húga ennek köszönhetően felismeri. Vendégül látja, ápolja, majd bemutatja férjének. Ez utóbbi átengedi neki birodalma egy részét.

A mese (a testvérek elszakadása utáni) második meghatározó szakasza a befejezés, mely két, egymástól jól elkülönülő részből áll. A történések első részét a test-

vérek egymásra találása és/vagy kibékülése teszi ki, s ez a – kezdetben problematikus házasságból – származó gyermek szerepeltetésével történik meg. A gyermek a „vér szava” szerint cselekszik, színre lépése megerősíti a vérségi kapcsolatok primátusát és az ezzel együtt járó elkerülhetetlen kötelezettségeket. Cselekedete a vízkeresés motívuma köré szerveződik, mely igen közkedvelt téma a Száhel-övezet népköltészetében; gyakori variánsa, hogy vízfolyáson vagy víztükrön kell átkelni. A víz minden esetben ökológiai közvetítő közeg a bozót (a természet uralma) és a falu (a társadalmi világ) között. A bambaráknál a víz szimbolikája egyszerre utal a források határjelző szerepére (a kutak vagy a folyók a falu bejáratánál, legalábbis a közelében található), rituális tisztító funkciójára, illetve arra a jötevő alaptulajdonságára, mely a *Faró*hoz – a bambara kozmogónia fontos alakjához – kapcsolódó mitológiában jelenik meg.

A befejezés második részének középpontjában az egymással korábban ellenséges sógorok kibékülése áll. A sértett fivérnek a házassági rokon kártérítést ajánl. Ez a kárpótlás – melyet úgy is tekinthetünk, mint a nőváltság pótlását vagy mint az elkövetett rossz tett (a testvér erőszakos elrablása) egyfajta megváltását – helyreállítja a megzavart társadalmi rendet. A férj, aki kezdetben visszaélt hatalmával, ettől kezdve elfogadja a házassági szövetségeket meghatározó társadalmi szabályokat, és rendezi a rendezendőket.

A két mese összehasonlítása

Mint láthattuk, s az alábbi táblázat is mutatja, a két történet narratív váza teljesen párhuzamos, ám az elbeszélte események jelentése pontról-pontra ellentétes és szembeállítható.

ÖSSZEFOGLALÓ TÁBLÁZAT AZ ELLENTÉTEK SOROZATÁRÓL

A BÉNA FIÚ ÉS NÖVÉRE

A

Árvák

Az idősebb lánytestvér

és béna öccse egyedül maradnak

A NAGY TESTVÉR ÉS HÚGA

B

Árvák⁸

Az idősebb fiútestvér és gyönyörű húga

egyedül maradnak, és a bozótban húzzák meg magukat

A báty oltalmazza hűgát

8 Egyedül ez a szöveg nem mondja ki explicit módon, hogy a testvérek árvák, a mondat megfogalmazása azonban ezt a közönség számára egyértelművé tette. Kérdésünkre a mesélő meg is erősítette ezt.

A) Görög-Karády V. – Diarra, A. 1979. 56–61.

B) Deglaire, P. – Meyer, G. 1976. 100–108.

A nővér <i>önként</i> elfogadja a házasságot, és magára hagyja öccsét a bozótban	A báty akarata ellenére, <i>erővel</i> elrabolják a húgát, a faluba viszik, és a király felesége lesz
Az öcsöt a bozótbeli szellemek oltalmazzák, egy falut építenek számára	A bátyot egy falubeli vénasszony megmérgezi
Az elhagyott vagy bántalmazott nővér eszelősként bolyong a bozótban	A magára maradt báty eszelősként bolyong a bozótban
A vándorló nővér vizet keres az öccse falujában	A vándorló báty vizet keres a kishúga falujában
Az emberek elutasítják	Az emberek elutasítják
Az öcs lánya inni ad <i>apai nagynénjének</i>	A hóg lánya inni ad <i>anyai nagybátyjának</i>
Cserébe a nővér megtanít egy könyörgő éneket unokahúgának	Cserébe a báty megtanít egy dicsőítő dalt unokahúgának.
Egymásra ismerés a dalnak köszönhetően	Egymásra ismerés a dalnak köszönhetően
Az öcs szíves vendéglátásban részesíti nővérét	A hóg szíves vendéglátásban részesíti bátyját
A királyi <i>öcs</i> felajánlja nővérének, hogy maradjon nála	A királyi <i>sógor</i> felajánlja királysága egy részét a bátynak (késleltetett nőváltás)
A nővér nem fogadja el, szegényében léggyé változik	A báty elfogadja a békéltető ajánlatot

A háttérben levő okokat az ellentétpárok sorozatának lépésről-lépésre történő vizsgálatával próbáljuk meg feltárni.

Első ellentétpár: a fiatalabb és az idősebb testvér kapcsolata

Az ellenkező nemű testvérpárok kapcsolatát hagyományosan meghatározó társadalmi és lélektani törvényszerűségeket tovább árnyalja az erős – gyenge státus, melyet minden szereplő esetében a nem és a születési sorrend határoz meg.

Az A csoport meséiben az öcs kétszeresen is függ a nővérétől: egyrészt életkora, másrészt fogyatékosága miatt. A B mesékben ezzel szemben a fiatalabb volta miatt függő helyzetben lévő lánytestvér messze nem szenved testi fogyatékoságtól, sőt szépsége lehetővé teszi, hogy házasság útján beépüljön a társadalmi életbe. Míg az öcs fizikai hátrányait az A esetben – a társadalmi felemelkedése által – immanens igazságtétel kompenzálja, addig a lányt a B csoportban a szépsége sebezhetővé teszi, kiszolgáltatva őt a hatalmat birtokló emberek durva vágyainak.

Ami pedig az idősebb testvéreket illeti, az A-ban a nővér (mint az anya helyettesítője) eleve oltalmazó pozícióban van, de társadalmi helyzetét gyengíti hajadon volta. Státusa azonban a házasság után sem sokat javulhat, hiszen akkor férjének lesz kiszolgáltatva, aki még asszonyváltságot sem fizetett érte. A másik mesetípusban (B) a báty rendkívüli hatalommal bír, amíg csak a húga mellette van – legyőzi az elrablására küldött hadsereget –, ám még egy öregasszony varázspraktikái folytán is rögtön sebezhetővé válik, amint a testvére nincs vele többé. Az A-ban tehát mindkét testvér gyenge a maga módján, s viszályuk ezt még tovább fokozza. B-ben épp ellenkezőleg, mindketten erősek, már csak az összetartásból fakadóan is.

Második ellentétpár: a házasság

A házasság mindkét esetben erőszakkal terhelt körülmények közepette jön létre. Az A típusban a nővér kegyetlen módon hagyja magára az öccsét (egy esetben még meg is veri), hogy követhesse a férjét, aki az egyik variánsban kategorikusan visszautasítja, hogy magával vigye a nyomorék gyermeket – a leendő házastársak tehát itt együtt járnak el, hogy a vér szerinti köteléket elszakítsák. A B csoportban viszont a testvérek szövetkeznek a potenciális férj törekvései ellen, és szétválásukat egy külső beavatkozás (a vénasszony csele) okozza.

Az A típusban a szakadás, melyet az egyik testvér kifejezetten óhajtott, a testvérek és a házaspár alkotta hármas egység végső szétrobbanását okozza. A B-ben ezzel szemben az akaratuk ellenére történő szétválás – négy esetből háromban – épp a három ember újbóli egymásra találásához vezet.

Harmadik ellentétpár: a cselekvések szinterei

Mindkét esetben a fivérek maradnak egyedül a bozótban lánytestvéreik eltávazása után. Az A típusban a bozót kellős közepén mégis egy falu nő ki a földből, hogy menedéket nyújtson a magára hagyott fiúnak, aki ráadásul meg is gyógyul, és mindenféle – társadalmi és gazdasági – javakra tesz szert. A B csoport általunk vizsgált variánsában viszont a fiú csak hosszas bolyongás után talál rá a hűgára, és kezdi újra a falubeli életet.

A lánytestvérek útja ezzel épp ellentétes: az A-ban a nővér elindul a férje faluja és a házasság, a társadalmi beteljesülés felé, de elbukik, és – még mielőtt eljutna öccse falujába – kóborló félbolondként újra a bozótban találja magát. A B-ben, mint láttuk, a lány kénytelen elhagyni a bozótot és elrablója falujába költözni, s ezúttal a báty érkezik hosszas bolyongás után, kifosztottan, koldusként abba a faluba, ahol húga a király felesége lett.

Negyedik ellentétpár: a konfliktusok narratív elrendeződése

Az A és B mese középpontjában egyaránt a vér szerinti, illetve a házassági rokonkapcsolatok közötti konfliktusok állnak, narratív elrendeződésük azonban éppoly különböző, mint a két történet tanulsága. Az elsőben az elbeszélés két kulcsfon-

tosságú pontján is természetfeletti beavatkozással találkozunk: amikor az áldozat megmenekül a bozótban, valamint amikor a nővér léggé válik. E fordulatok egyfajta *immanens igazságtételt* képviselnek. Az első esetben egy áldozat megmenetése kerül sor, aki oly javakkal lesz elhalmozva, melyekből ő rendkívüli módon hiányt szenvedett; a második esetben pedig egy súlyos vétség nyeri el méltó büntetését. Bár ez egyfajta önbüntetés, melyet a vétek nyilvános leleplezése fölött érzett szégyen vált ki, legalább annyira fontos, hogy természetfeletti módon következik be. Megfigyelhetjük, hogy ez az *immanens igazságtétel* akkor történik, amikor a testvéri kapcsolatot (és a vele járó kötelezettségeket) alulértékelik vagy lebecsülik. Esetünkben a jóvátételi kísérlet bukásra van ítélve, még akkor is, ha a cserbenhagyott partner ezt örömezt elfogadná. A történet tanulsága tehát a vérrokonság kiemelt fontosságának megerősítésében áll, s ezt a mesei igazságtétel is alátámasztja.

A B mesében a kiinduló konfliktus a társadalmi törvények kizárólagos logikája szerint teljesebb ki és oldódik meg. Az alapszituáció a vérrokonokat itt egy, a helyzetével visszaélő házassági rokonnal állítja szembe. Csak hogy a két vérrokon együttese sem felel meg az alapvető társadalmi normáknak. Az elszigeteltség ugyanis, ahogyan a testvérek a bozótban élnek, már önmagában antiszociális választás. Az „együtt” , zárt egységben élő testvérek életmódja szemben áll a szociabilitás normáival, s magában hordozza – ha, mint jelen esetben, egy nővérrel és egy fivérrel van szó – az incestus veszélyét. A vérrokoni kapcsolatok túlbecsülése a házassági kötelékek rovására tehát hiba. Ennek a vétségnek azonban vannak pozitív oldalai is (ami a házassági kapcsolatok túlértékeléséről nem mondható el!), s ezért helyrehozható. Egy szöktetéses házasság mindig rendbe tehető, az alapkonfliktus okozta társadalmi zavar pedig felszámolható. Referenciamesénkben például az ellenséges fivér a kényszerházasságból született utód nagybátyja lesz. Ezen a ponton szintén a vérrokonság bizonyos fokú elsőbbségét ismeri el a mese, hiszen a konfliktus megoldása úgy történik, hogy a házassági rokon a károsodott testvért megköveti és jóvátételt ajánl neki.

Láttuk tehát, hogy a két történet alapgondolata azonos: az első hely a vérrokonságot illeti, ugyanakkor a házassági rokonság legalább ilyen fontos. A vérrokoni kapcsolatokat az idősebb, illetve a fiatalabb testvér státusához kötődő kölcsönös jogok és kötelezettségek hangsúlyozzák. Az alacsonyabb státusú fiatalabb vagy gyenge testvér mindig védelmeszt vagy alárendelt helyzetben van (legalábbis kellene lennie). E generikus kapcsolat logikája szerint nem megengedhető, hogy a fiatalabb adjon (mégpedig erkölcsi) leckéket az idősebbnek. Minden arra utal, hogy az A mese boldog befejezését a bambara társadalom etikájának ezen alapvető eleme – a szenioritás elvén alapuló hierarchia tisztelete – teszi lehetetlenné. A B mesében viszont – ahol a báty és a hűg egyaránt betartja a szolidaritás törvényét – az elkövetett hiba jóvátehető.

Irodalom

- Deglaire, Pierre – Meyer, Gérard
1976 *C'est n'est pas aujourd'hui que le monde a été créé. Contes malinké et bambara du Sénégal Oriental.* s. 1.
- Équibecq, F.-V.
1972 *Contes populaires d'Afrique occidentale.* Paris. (1. ed. Paris, 1913–1916).
- Görög-Karády Veronika
1970 *L'Arbre justicier.* In *Le thème de l'arbre dans les contes africains.* Ed. G. Calame-Griaule t. 2. Paris, 23–62.
1985c *Conte et mariage. A propos de quelques récits bambara – malinké.* *Research in African Literatures* 16, 3, 349–369.
- Görög-Karády Veronika – Diarra, Abdoulaye
1979 *Contes bambara du Mali. I – II.* [Bambaraúl és francia fordításban], Paris.
- Görög-Karády Veronika – Meyer, Gérard
1974 *Contes bambara du Mali et du Sénégal oriental.* [Bambaraúl és francia fordításban], Paris, CNRS, ERA 246 (multigr.)
1984b *L'enfant rusé et autres contes bambara Mali et Sénégal oriental.* Paris.
- Guillot, R.
1933 *Contes d'Afrique. Bulletin de l'Enseignement de l'Afrique Occidentale Française,* (különszám), 40–142.
- Niane, D. Tamsir
1960, 1971 *Soundjata, ou l'épopée mandingue.* Paris.
- Zahan, Dominique
1960 *Sociétés d'initiation bambara. Le N'domo, le Koré.* Paris—La Haye.

Függelék

A béna fiú és a nővére

Volt egyszer egy lány és annak egy kisöccse, aki béna volt. Nem tudott járni. Anyjuk meghalt, apjuk is meghalt, csak ketten maradtak. A lány főzött, mosott magára és a testvéreire is, és mindenben gondját viselte. Egy nap aztán azt mondta, hogy ez így nem mehet tovább, hogy ő keres férfit, aki feleségül venné. Megkérdezte az öccse:

– És ha férjhez mégy, magatokhoz vesztek engem?

– Nem, nem, dehogyis – mondta a nővére –, a férjem házába nem követhetsz, eleget bajlódtam veled eddig is, ott csak terhemre lennél. Nem, a férjemhez nem jöhetsz velem.

– De ha nem mehetek veled, mihez kezdek egyedül?

– Az már a te dolgod, rám nem tartozik. Ha férjet találok, itthagylak, mert te nem vagy hajlandó a lábodon járni.

Egy szép nap megjött a férfi, aki feleségül kérte a lányt, és ő hozzá is ment feleségül. A férfi mondta az asszonyának, hogy az öccsét ne hozza magával.

– Dehogyan hozom – mondta az –, eszem ágában sincs, maradjon csak itt egyedül. A fiú még mindig nem tudta elhinni, hogy a nővére hajlandó itthagyni őt.

A lány összekészítette a holmiját, a férje eljött érte, és indulni készültek. A fiú ekkor így szólt nővéréhez, akit Njanjának hívtak:

Njanja, nővérem, járni fogok,
igen, Njanja, járni fogok!

A nővére nem felelt. Aztán csak azt mondta:

– Amíg anyánk élt, nem jártál, amíg apánk élt, nem jártál, éppen most állnál lábra? Én megyek a férjemhez, messzi földre indulunk.

A fiú négykézláb vonszolta magát a földön, úgy követte a nővérét és annak a férjét. Azok már messze előtte jártak. A fiú újra rákezdte:

Njanja, nővérem, járni fogok,
igen, Njanja, járni fogok!

A nővére hátra se fordult, rá se nézett.

– Ne hallgass rá – mondta a férjének, az öccsének pedig ezt kiáltotta: – Úgyis elmelegyünk, hiába erőlködsz!

A fiúnak felsebezte a lábát a földön kúszás, az éles kövek és gyökerek lenyúzták a térdéről a bőrt, de ő csak vonszolta magát a nyomukban.

Elérkezett végre egy sűrű bozótosba. A nővére és a sógora már messze jártak, olyan messze, hogy nem is látta őket. Ekkor újra énekelni kezdett:

Njanja, nővérem, járni fogok,
igen, Njanja, járni fogok!

De már nem hallották őt, olyan messze jártak. A fiú leült a bozótosba egy nagy fa alá, és sírva fakadt.

Hirtelen szél támadt, kis vörös szél. Feltámadt a szél, és a fiú megrémült. De a szél nyugtatta, hogy ne féljen, és mondja el, miért sír. A fiú elmondta, hogy éhes, hogy nincs anyja, se apja, és hogy az egyetlen nővére is elhagyta őt. A kis vörös szél így szólt:

– Ez a hely, ahová értél, ez a fa, amely alatt ülsz, az enyém; üss egyet a fa törzsére.

A fiú a fa törzsére ütött egyet, és abban a pillanatban víz szökött ki a fából, ő pedig ivott, míg szomját oltotta. A kis vörös szél ekkor így szólt:

– Üss még egyszer a fára!

A fiú újra a fára ütött, és a környék nagy faluvá változott át, gyönyörű nagy faluvá, jómaga pedig királlyá, nagy palotában ült, rabszolgák és harcos kísérei vették körül. Úgy bizony, nagy király lett belőle, a falu főnöke. Nővére azonban messze járt, többé hírt sem hallott felőle.

A nővére és a sógora messze mentek, amikor otthagyták őt. A férfi aztán más nőt vett feleségül, a fiú nővérét eltaszította. A nővér nagyon-nagyon szerencsétlen volt, szerte kóborolt, és úgy koldulta össze a betevő falatot. A nyomorúság nem tágított tőle, meg is zavarodott szegény, és fa nőtt ki a feje tetején, igen, egy fa a feje tetején.

Faluról falura vándorolt. Ahogy egy faluba ért, az emberek megrémültek láttán és elfutottak. Bolyongásaiban eljutott az öccse falujába is, a faluba, ahol az öccse volt a főnök. Szomjas volt az asszony. A falu kútjához ment, hogy vizet merítsen. A

gyerekek, akik vízért jártak a kútnál, szétszaladtak, és mindenkinek elmesélték, mit láttak.

– A kútnál jártunk, és jött egy asszony, akinek fa nő ki a fejéből!

A király lánya is meghallotta ezt, és elhatározta, hogy elmegy vízért a kútra. Mondta is anyjának:

– Holnap én hozok vizet a kútról.

– Nem még, lányom – mondta az anyja –, arra valók a szolgák, majd ők hoznak vizet neked.

– Nem, anyám, magam akarok a kútra menni – mondta a kislány sírva.

– Hát ha olyan nagyon akarsz, csak menj – hagyta rá az anyja.

Másnap hajnalban a kislány a kútra ment. Szörnyen kíváncsi volt az asszonyra, akiről a gyerekek meséltek. Az asszony kisvártatva jött is, és mindenki szertefutott, aki a kút körül állt, csak a király lánya várta be.

– Leányom, merítenél nekem vizet? – kérte az asszony.

– Mit adsz nekem érte cserébe? – kérdezte a lány.

– Nincs semmim az ég világán – felelte az asszony. – De tudok egy kis dalt, azt elénekelhetem érte, nagyon szép dal, hidd el!

A lány vizet mert egy tökhéjjal, és az asszonynak adta, az pedig ivott.

– Akkor hát eléneklek a dalt – mondta az asszony, és így dalolt:

Njanja, nővérem, járni fogok,
igen, Njanja, járni fogok!

– Taníts meg erre a dalra – kérte őt a kislány –, ha megtanítasz rá, mindennap adok vizet neked.

Az asszony megtanította.

– Ugye, hogy nem is nehéz? – mondta.

A király lánya boldogan tért haza, ott leült, és többször elénekelte a dalt. Az anyja meghallotta, és megkérdezte a lányát: – Miféle dal ez ?

– Egy asszony jár inni a kútra – felelte a lány –, egy bolond asszony, akinek fa nőtt ki a feje tetejéből. Ő éneklte ezt a dalt. A királyné nem tudott semmit a férje gyerekkoráról, és nem is vetett többé ügyet a dalra. A kislány ekkor apja mellé ült, és tovább énekelte. Meghallva a dalt, az apja elcsodálkozott.

– Hol tanultad ezt a dalt? – kérdezte.

– Egy asszony jár a kútra vízért, ő szokta énekelni. Igazi bolond az asszony, fa nő ki a feje tetejéből.

– Ha holnap a kútra még, – mondta a király a lányának –, veled küldök valakit; ide kell hívni elém azt az asszonyt.

Másnap a király egy szolgát küldött a lányával. A lány és a szolga a kúthoz mentek, odajött az asszony is, és vizet kért. A király lánya így szólt hozzá:

– Szívesen adnék neked vizet, de apám, aki a király ebben a faluban, meghagyta, hogy vezessünk hozzá.

– A király? – ámult el az asszony. – Ugyan mit akar tőlem?

– Azt nem tudom, csak annyit mondott, hogy a házában vár.

Az asszony elment hát a királyhoz. A király így szólt hozzá:

– Tegnap a lányomnak egy dalt énekelte. Elénekelnéd nekem is?

Az asszony elénekelte:

Njanja, nővérem, járni fogok,
igen, Njanja, járni fogok!

– Úgy, tehát az öcséd béna volt! – szölt a király.

– Igen, uram – felelte az asszony. – Anyám meghalt, apám meghalt, egyedül maradtam vele, a béna öcsémmel. Amikor férjhez mentem, elhagytam őt. Aztán a férjem hagyott el engem, más asszonyt vett feleségül, ezért élek nyomorúságban.

A király pedig így szölt az asszonyhoz:

– A béna, akiről beszéltél, én vagyok, én, s látod, király lett belőlem. Bizony, hogy én vagyok a te béna öcséd. De amit tettél velem, azt elfelejtettem én már. Keresünk valakit, aki megszabadítja a fejedet ettől a fától. Megmosdatlak, ruhákat adatok rád, és itt élsz mától fogva az én házámban.

A király levágatta nővére fejről a fát, enni adott neki, és szép ruhákba öltöztette. Hanem az asszony oly igen restellte magát, hogy nagy szégyenében léggyé változott.

(Tótfalusi István fordítása)

In *A madáron vett menyasszony. Bambara mesék Maliból és Szenegálból.*

Veronika Görög-Karády és Gerard Meyer gyűjtése.

Budapest, 1984, 42 – 46.)

„Tündéres” és „Szent Ilona szerzete”, avagy voltak-e magyar tündérvarázslók?

Tündérvarázslónak – bolgár, szerb, horvát, szlovén, görög, albán és szicíliai példák¹ alapján – azokat a varázslókat nevezem, akik a mitikus tündér-másvilággal tartanak fenn mediátori kapcsolatot: képzeletben, álomban, transzban kommunikálnak a tündérekkel. A magyar tündérvarázslók létének kérdését – óvatosan és kétségek között – már több tanulmányban érintettem, de mindig csak mellékesen.² A téma végleges, összefoglaló feldolgozását akkorra terveztem, amikor majd valamilyen véletlen jószerencse folytán esetleg újabb adatokhoz, megcáfolhatatlan bizonyítékokhoz jutok. E végső összefoglalásnak most sem jött el az ideje – talán el sem jön soha –, néhány, közelmúltban publikált adat birtokában azonban mégis érdemesnek látom, hogy egy részleges válasz erejéig visszatérjek a témára. Néhány kérdésre pontosabb feleletet tudok adni, noha régi és új adataimból együttesen sem tudom a magyar tündérvarázslók feltételezett rendszerét rekonstruálni; a különböző típusú adatok más-más funkcionális és szemantikai szinten függnék össze egymással, és csak ritkán látszik köztük organikus kapcsolat. Értelmezésükhöz segítségül kell hívnom a Balkánról ismert, elevebben működő rendszert. Ezt annál is inkább megtehetem, mert a tündérhiedelmek, -mitológia és -rítusok egész köre ide vezet az eredet, valamint a funkcionális és szövegfolklor-kapcsolatok szálaival.

Mint egy régi dolgozatomban kimutattam,³ a magyar tündérek egyik – leggyakrabban *szépasszonynak* nevezett – típusa szoros kapcsolatban van a Balkán tündérvilágával, fő vonásaiban onnan ered. Kérdés, hogy a tündérhiedelmek és -narratívok mellett a rítusok, a tündérekkel való mediátori kommunikáció egyes

1 A Balkán tündérvarázslóinak adatait és irodalmát l. a magyar tündér–boszorkány kapcsolatokat összefoglaló cikkemben: Pócs É. 1986. 225–232. Továbbá: Pócs É. 1997. 184–191. Itt most terjedelmi okok miatt nem részletezem a tündérvilág ott részletesen bemutatott irodalmát, csak néhány e dolgozat szempontjából fontos művet említek: Hahn. A. 1853. 161–162.; Lawson, J. C. 1910, 13–173.; Ivanišević, F. 1905. 254–261.; Lang, M. 1914. 136–137.; Marinov, D. 1914; Ardalić, V. 1917; Lambertz, M. 1958. 156–157.; Saineanu, L. 1899; Muşlea, I. – Bîrlea, O. 1970. 206–218. Đorđević, T. R. 1953.; Kelemina, J. 1930. 96–97.; Blum, R. – Blum, E. 1965. 168–174.; 1970. 12–115.; Zečević, S. 1981. 31–38, 40–49. Újabb összefoglaló tanulmány a horvát tündérvarázslókról (rövidebb és hosszabb változatban): Čiča, Z. 2002a és 2002b.

2 Pócs É. 1986, 1995, 1997, 2002.

3 L. Pócs É. 1986 (sok példával a magyarországi boszorkányperekből, illetve jelenkori boszorkányhiedelmekből).

módozatai is sajátjaivá lettek-e a magyarságnak. Ugyanis éppen a másodlagossággal kapcsolatos a balkáni eredeztetés egyik legkritikusabb pontja: mindaz, ami a folklórszövegekben tükröződik, nálunk avagy „eredetének” helyszínén volt valódi hiedelem, rítus (például: következtethetünk-e egy tündérvarázló mennyei beavatásáról szóló, horvátoknál és magyaroknál egyaránt ismert mondtából magyar tündérvarázlók „valóságos” beavatására, egyáltalán, valóságos magyar tündérvarázlókra). Elvileg persze a „saját” magyar gyakorlat sem kizárt, hiszen a magyarságnak egyébként is lehettek tündérhiedelmei,⁴ ám a balkánitól eltérő mediátori tevékenységnek semmilyen nyomát nem találtam.

A tündérvarázlók – mint a tündérek beavatottjai, pártfogoltjai – elsősorban gyógyítással (mégpedig a tündér-tabuk megsértőit sújtó „tündérbetegségek” orvoslásával) foglalkoztak, ezt a tudományt tündér-pártfogóiktól tanulták. Elnevezésük is származhat tőlük: ilyen varázló a szerb és horvát *vilovnjak*, *vilenjak*, *vilenica*, *vilas* ('tündéres'; vö. *vila* = 'tündér'), vagy egyszerűen *tündérnek* nevezik őket, mivel másvilági kommunikációjuk során mintegy tündérré válnak ők is. A Balkánon – különösen horvát és szlovén adataink szerint – nemcsak ezek a *par excellence* tündérvarázlók állhattak rituális/extatikus kapcsolatban a tündérvilággal, hanem az úgynevezett samanisztikus varázlók is: közülük elsősorban a *zduhač*, a *kresnik*, a *vetrovnjak*, és *planetarj* rendelkezhet tündér-pártfogókkal. Nekik általában más szellemi irányítói is voltak (például másvilági „lélecsatáik” vezetői⁵), de a tündérek is beavathatták őket a látói, gyógyítói tudományba. Mindenfajta tündérvarázló baráti, pártfogói, családi, rokoni viszonyban is lehet a tündérekkel: szerb adatok szerint például abból lesz tündérek pártfogolta *vilenjak*, akit a *vilák* szeretnek, mert jót tett velük.⁶ Máskor a tündérek e varázlók ősei, szülőanyjai vagy őrangyaloként vigyázó „nővérei”.⁷ (Egy rokoni szál innen a balkáni

4 A *tündér* terminus feltehetően egy sajátos magyar tündér-alakra vonatkozik (lásd az etimológiáról és az ebből levont következtetésekről: Pais D. 1975.); az újkorban is elkülöníthető egy kizárólag „*tündér*” terminológiával kapcsolatos hiedelem-csoport. Pais e munkájában a „*tündéres*” terminusra is idéz 18. századi erdélyi prédikációból származó adatokat, amelyek jelentése azonban – az alább említett *tündéres* nevű varázlóval ellentétben – 'túnékeny', 'eltűnő' (i. m. 930.).

5 A Balkán nagy részén ismert, samanisztikus képességű idővarázlókat övező mitológia szerint zivatardémonok (vagy sárkány, sas) játsszák a varázlók beavató és őrző-szellemének szerepét; a „lélecsaták” a felhőkben folytak a jégeső elűzésére, az eső vagy a termés visszaszerzésére az ellenséges démonoktól, illetve a jégverést hozó démonikus boszorkányoktól. E varázlók egyes típusainak részletezése több munkámban megtalálható (pl. Pócs É. 1997, 2002a, 2002b.); itt most teljes irodalmuk közlése helyett csak néhány összefoglalásra hivatkozom: Moszyński, K. 1967. 651–654.; Klaniczay G. 1983; Ginzburg, C. 2003.

6 Dorđević, T. R. 1953. 117.

7 Például a horvát *kresnik* a „vilák rokona, akit a vilák szeretnek”, a falu védője, közbenjáró a vilák felé. A Dráva menti horvát *vedovnjak* nevű termékenységvarázló „nővéreinek” szólítja a tündéreket: Frankovics Gy. 1972–1973. 248. Egyik Čiča közölte dubrovnikai perben a *vilenica* az őt beavató viláról mint „nagynénjéről” beszél: Čiča, Z. 2002a. 136. Szicíliában a tündérek társaságát nevezi egy boszorkánysággal vádolt tündérnő a „nővéreinek” (Chapman, Ch. G. 1970.).

hősepika tündérek pártfogolta, vagy akár tündérektől született, tündérek nevelte, tündérek vigyázta, golyó nem fogta hadi hősökhoz is elvezet.) Boszorkányellenes tevékenységükben segítik alternatív, éjszakai létben elképzelt lélekcsatáikat (halottak, ellenséges varázslólelkek ellen).

Carlo Ginzburg a balkáni *zduhač*sal rokon, *benandante* nevű itáliai varázslók peraktáinak közlése során már utalt erre a „tündérkapcsolatra”.⁸ Ginzburg egyébként a samanisztikus varázslók európai tipológiai kísérletében a tündérvárázslók általa ismert típusait szoros rokonságban látja a halottak csapataiban beavatódó látókkal, akik szintén elsősorban gyógyítással, továbbá halottlátással, kincssásással, jóslással foglalkoznak. Ezeknek a (főleg az Alpok területéről ismert) varázslóknak a hiedelmei, feltételezett rítusai sok rokon vonást mutatnak a tündérvárázslókkal.⁹ Mind a balkáni, mind a szicíliai tündéreket sokszor erősen keresztény konnotációjú, karizmatikus lényeknek képzelik el, e vonásokat általában varázslók is örökölték. A boszorkányper-aktákban megőrzött vallomásaikban ismételt hangsúlyozzák, hogy ők jó varázslók, Szűz Mária vagy Jézus nevében gyógyítanak. A szlovének több helyütt egyenesen *boginának*, ’istennő’-nek hívták őket.¹⁰ Ezek a keresztény vonások párhuzamosak azzal, hogy a tündérpártfogók, őrzőszellemek helyét is sokszor átvették egyes szentek, Jézus vagy Szűz Mária.

A legújabb kori gyűjtésekből olyan idővarázslókról is tudunk, akiknek nem feltétlenül vannak a *zduhač*-típusú, „viaskodó” idővarázslókkal egyező samanisztikus vonásaik, de valamilyen módon hatalmuk van a zivatardémonok felett; irányítani tudják a jégverést hozó felhőket, megállítják vagy a szomszéd településre küldik őket. Ilyen varázslók voltak a görög és bizánci *nephodioktai* (’felhővezetők’), illetve a 6–7. századi egyházi forrásokban említett *tempestatum ductores*, *tempestarii* (’zivatar-irányítók/szabályozók’, ’zivatarküldők’), és ilyesféle varázslók emlékét őrzi az újkori mondákból ismert *garabonciás*, *Fahrende Schüler*, *solomonar* stb. nevű vándor, sokszor az ördöggel is cimboráló idővarázslók, illetve az ukrán, lengyel, román, horvát *mezőőrzők*, „jégcsőszők”.¹¹ Különösen horvát ada-

8 Ginzburg, C. 1983. 142–143. A horvát *zduhač* és *planetarj* tündér-pártfogójáról, valamint a *vilenjak* nevű tündérvárázslóról a legújabb részletes összefoglalás: Čiča, Z. 2002a; 2002b.

9 Ginzburg, C. 2003. E könyvében bemutatott, a boszorkányszombat eredetének „megfejtésével” foglalkozó kutatásaiban a varázslók tündérekkel való rituális kapcsolatainak távoli rokoni körét véli megtalálni az ókori Mediterráneum és a Közél-Kelet chthonikus istenőalakjainak extatikus kultuszaiban. A halottaknak az emberi közösségeket meglátogató csapataival elragadott varázslók, látók gazdag közép- és nyugat-európai irodalmát itt nincs terem idézni; lásd erről Ginzburg, C. 1983. hivatkozásain kívül Pócs É. 1997., 2. fejezet (*Kommunikáció a természetfeletttel*), valamint Wolfgang Behringer könyvét egy ausztriai, tündérek által beavatott halottlátóról (1994.), és tanulmányát a késő középkori valdens közösségek látóiról (2005.).

10 Lásd például Lang, M. 1914. 136, 201; Henningsen, G. 1985; Chapman, Ch. G. 1970. 200.

11 Lásd az idővarázslók e középkori–újkori típusairól részletesebben: Pócs É. 2002b. Az ördöggel paktáló fekete varázslók típusairól: Kretzenbacher, L. 1968. és Pócs É. 1988, a legfontosabb magyar és közép-, kelet-európai irodalommal.

taink vallanak arra, hogy az effajta idővarázslók is mediátorai lehetnek a falut és a termést védő, esőt és termékenységet hozó tündéréknek, tehát mintegy a gazdasági termékenységgel kapcsolatos tündérvarázslói szerepük volt.

Szintén tündérékkel kommunikáló varázslók voltak a balkáni megszálottságrítusok gyakorlói: az ortodox Kelet-Balkán rituális gyógyító társaságainak – *ruszália, cǎlușarii* – még a 20. század első felében is tevékenykedő tagjai.¹² Ezen túlmenően a horvát és szlovén pütkösdi *kraljice, ljelje* és hasonló termékenység-rítusok hátterében is ott lehetett a múltban a tündéri pártfogókkal való kapcsolat.¹³

A fentiek fényében az újonnan feltárt történeti dokumentumok egyes adatai vizsgálataim során „tündéri” megvilágításba kerültek. Nézzük tehát adatainkat, melyekből esetlegesen valamikori magyar tündérvarázslókra lehet következtetni.

A tündérek mediátorainak balkáni adataiból megismerhető kommunikációs formák lényege: a tündérek mennyországába való (zenével, tánccal kapcsolatos) extatikus „elragadtatás”. Ezt az elbeszélések – sokszor memoratok is – úgy fogalmazzák meg, hogy a tündérek zenélő, táncoló csapataiba elragadtak egy hasonló gyönyörökkel teli tündér-túlvilágra jutnak; ez a kommunikációs technika felől megközelítve általában tündérek általi megszálottságként értelmezhető.¹⁴ A szicíliai tündérnök 16–17., valamint 20. századi adatai a balkániaktól kissé eltérően elsősorban álombeli „utazásokra” utalnak: Charlotte Chapman leírása szerint például a *donni di notte* (‘az éjszaka hölgyei’) vagy *donni di casa* (‘a ház hölgyei’) nevű tündértársaság gyűléseire álomban utaznak a hét bizonyos napjain a földi „tündérek”.¹⁵ Hasonló kommunikációs formákat ismerünk az írek tündérhiedelmeiből és varázslói tevékenysége kapcsán,¹⁶ s ilyenek nyomaira bukkanhatunk a skót tündérhiedelmekben, narratívokban még a 20. században is.¹⁷

A tündérek mediátorainak kommunikációs rendszere kora újkori forrásaink szerint is még a szellemvilággal való érintkezés mindennapi kereteibe illeszkedett. Eszerint az emberi és természetfeletti világ közti archaikus kapcsolatrendszernek (a tündértúlvilág lakomáin, zenés-táncos, szerelmi gyönyörökkel teli mulatságain való részvétel, ezek észlelése, látása látomásokban, transzban, álomban tett „utazásokon”) bárki részese lehetett; a középkor mágikus kozmoszában a két világ közti határ könnyen átjárható volt. Maga a – látomásokban, álomban vagy képzeletben – bárki által „látható” tündér-mennyország is azonos volt azzal, mellyel a beavatott kiválasztottak érintkeztek.

12 Legteljesebb, mindegyik kultuszra kiterjedő összefoglalás: Antonijević, D. 1990. Még néhány fontos tanulmány, további irodalommal: Arnaudov, M. 1917. 50–58; Kligman, G. 1981; Majzner, M. 1921. 226–257; Küppers, G. A. 1954. 212–224; Pócs É. 1986. 228–232.

13 A pütkösdi *ljelje* és *kraljice* rítusairól: Kuret, N. 1973; Kligman, G. 1981. 58–62.

14 L. erről Pócs É. 2001.

15 Chapman, Ch. G. 1970. Lásd még: Henningsen, G. 1985. 779.

16 Cross, T. P. 1952. 119–210.; Ryan, M. 1978.; O’hOgain, D. 1990.

17 L. pl. Henderson, L. – Cowan, E. J. 2001., 3. fejezet: *Enchantment of Fairies*. Hasonlóak a tündér-túlvilág és túlvilágra jutás kliséi egy Jan-Inge Wall közölte (boszorkányper vádlottjaként megjelenő) svéd tündérvarázsló perdokumentumaiban is: Wall, J.-I. 1989.

A földi halandók tündér-másvilággal való találkozásának számos demonologizált, „boszorkányos” változata is létezett. Ahogy a Nyugat-Balkánon, nálunk is bevitte a boszorkányüldözés a köztudatba az ördögi boszorkányszombat eszméit, és boszorkányosította a tündérvilágot.¹⁸ Magyar adataink kontextusa a balkániakhoz hasonló: említett, tündér–boszorkány kapcsolatokra vonatkozó tanulmányaimban számos példáját közöltem a tündérvilággal kommunikáló földi halandók által látott jelenéseknek, látomásoknak, illetve az ezekről szóló elbeszéléseknek, mind „eredeti”, tündéri, mind másodlagosnak feltételezett, boszorkánymulatsággá és -jelenéssé vált változataikban. A nem demonologizált változatok egy gyönyörökkel, szépségekkel teli alternatív létet állítanak szembe a földi élet gyötrelmeivel; a tündérmulatságok lényege az ételcsodák, lakoma, zene, tánc, szerelmi boldogság. Túlsúlyban vannak azonban az „elboszorkányosodott” szövegek, melyek megfejtésében kevés „tisztá” tündér-változat van segítségünkre. Egy példa egy boszorkányper kontextusában észlelt tündérlenésre: egy Bihar megyei per tanúja elbeszéli, hogy éjszaka ablaka alatt egyszer csak síp- és dobszót hallott, majd a dobos bebújt az ablakon, és egyszerre csak három táncoló menyecske is termett a házban.¹⁹

Az archaikus természetfeletti kommunikáció során az ember bizonyos mértékig szellemlényé válik: ha a másvilág képviselői elragadják, ideiglenesen ő is „oda” tartozik:²⁰ „meghal”, tündérré válik. E képzetek vannak a háttérben az ellopott gyerekek, illetve a szeretőnek, férjnek elvitt, táncba, muzsikusnak elragadott férfiak mondanéve; de ugyanígy a működő tündérvárázslók „valóságos” beavatásának is.²¹

A varázslók beavatása is az általános tündér-kommunikációs formák között történt. Ezért a források adatait vizsgálván nem sok biztos fogódzónk van arra nézve, hogy adott esetben átlagemberek látomásairól vagy hivatásos mediátorokról van-e szó. A balkáni szövegfolklórból sokféle tündérségbe avatási toposz ismert (szolgálni vitt lányok, zenésznek és szerelmi kalandokra elragadott legények,

18 Pócs É. 1986.; 1997. 109–113.; horvát adatokat l. például: Pl. Krauss, F. S. 1908. 45–55. A tündérhiedelmek boszorkánysággal való kapcsolatairól, az archaikus tündérkultusz boszorkányságba integrálódásáról lásd még: Bonomo, G. 1959. 15–183.: *La „Società di Diana” e la stregoneria* c. fejezet; Eliade, M. 1974; Lecouteux, C. 1985; Henningsen, G. 1990; Behringer, W. 1994; Čiča, Z. 2002a; 2002b. (A tündérvárázslók a 18. századi dubrovnikai boszorkányperekben hol gyógyító *vilenikaként* és a boszorkányok ellenfeleként, hol rontó boszorkányként jelennek meg. Skóciában hasonló folyamatok mentek végbe; lásd Purkiss, D. 1996. 159–161.; Henderson, L. – Cowan, E. J. 2001., 4. fejezet: *The Rise of the Demonic*.)

19 Schram F. 1970. I. 61., Margita, Bihar m., 1714. Hasonló példák: Pócs É. 1986. 215–216.

20 Hasonlóan a halottak, halotti csapatok általi elragadáshoz (és az ennek kapcsán transzban, álomban észlelt „ideiglenes” halálhoz), ez is igen elterjedt kommunikációs forma volt még a kora újkori Európában. A halottakkal való kommunikáció e formája alapja lehetett például a halottlátók beavatásának is. L. erről: Pócs É. 1997. 2. fejezet (*Kommunikáció a természetfeletti*).

21 L. e mondanéve Pócs É. 1986; Frankovics Gy. 1972–1973. 246.

a *probratinstvo*, 'testvérré fogadás' vagy a tejttestvérség tündérékkel, különböző tündér-rokoni kapcsolatok stb.). A beavatás fiktív mondai, balladai motívumainak (mint például elragadott muzsikus zenére tanítása, dudás beavatása a pokolban)²² sorába illik a varázslóavatás folklór-motívuma is, ami azonban valós élményeket tükröző memoratokban is megjelenik. A narratívok szerint a varázslókat – többnyire asszonyokat – általában szintén zenével indukált transzban ragadják el a tündérek zenés-táncos mennyországekba, ahol istennőszerű alakjaik (pl. Tündér Ilona) vezetésével megült lakomákon vesznek részt, közben e ragyogó lények a gyógyfüvek hasznára is tanítják őket. (Egyébként a zenével-táncsal indukált transz a valóságban nem az egyéni varázslókkal, hanem a gyógyító kultusztestületek megszállottság-rítusaival kapcsolatos. Mégis úgy látszik, e varázslóknak lehetnek valamiféle valós „zenés-táncos tündér-mennyország”-élményei. Emellett van egy alvilágias, halotti konnotációjú változata is a tündér-túlvilágnak, ahol például kigyóként testet öltött tündérek a beavatók.)

Lássunk az avatásra egy szemléletes román példát. Marienescu erdélyi közlése szerint az a gyógyító képes igazán hathatósan kezelni a tündérbetegségeket, bemutatni a tündéráldozatokat, aki „földre rogyott”, „el van ragadtatva”; néhány óráig vagy napig magánkívvül fekszik, míg lelke a tündéreknél jár, velük repül, táncol, vendégeskedik, megtanítják mindenféle varázslatra, gyógyító áldozatok bemutatására. Nem szabad beszélnie a tündérek táncáról, lakomájáról, mert elveszti hatalmát, és a tündérek bosszút állnak.²³

A beavatottak ettől kezdve folyamatosan tudnak kommunikálni a tündér-túlvilággal, oda is tartoznak. A balkáni folklór kedvelt kifejezése a beavatott tündérvárázslókra: „tündérékkel járt” vagy „tündérré vált”; „tündérséget tanult”.²⁴ Nálunk is fel-felbukkannak ezek a kifejezések. Van egy igen beszédes magyar adatunk Derecskéről, Bihar megyéből: „[...] [a fejedet] te tündérségedben csaptad az eszterhéjban” (mármint a tündértánc közben; így magyarázza meg a betegének egy boszorkányvád alá került gyógyító annak fejfájását).²⁵ Egy 1646-os nyárádszeredai perben szerepel egy *Orbán Anna* nevű asszony, akit egyébként paráznság, gyilkosság és boszorkányság vétsége miatt állítottak bíróság elé, majd el is ítélték (lófarokra kötötték és felnegyelték). Ki tudja, nem volt-e mégis valami tündéries tulajdonsága: a per felzetében *Tündér Annaként* nevezik meg: „Contra captivam presentem Annam Tündér alias Orbán.”²⁶ (Nem lehetetlen az sem, hogy Arany János a bihari folklórból merítette a „tündérséget” tanuló, „tündérré válni kezdő” leányok motívumát.)

22 Zečević, S. 1981. 41.; Đorđević, T. R. 1953. 94–117.; Marinov, D. 1914. 205–206.; Dömötör T. 1969.

23 Marienescu A. 1890. 7, 57.

24 Például: Ardalic, V. 1917. 302–303: „tündérékkel voltak”, „Tündérországból valók” – akik időről-időre csatlakoznak hozzájuk gyógyfüvekkel való gyógyítást tanulni.

25 1659. Schram F. 1982. 46.

26 Bessenyei F. 2000. 137; Komáromy A. 1910. 107.

A boszorkánypereinkben megjelenő asszonyok „tündérré válása”-ra utalnak (a magyar szépasszony- és a balkáni tündérhiedelmek fényében) egyes alakváltozataik, például madárrá változás, repülés, szélként, forgószélben megjelenés; *cifra asszony*, *szépasszony* elnevezésük. Mindez persze lehet mindennapi kommunikációs forma kifejeződése is. De tündérvárázslók valóságos tevékenységére, közösségi gyógyító szerepére utal, ha tündérként ront, tehát ún. tündérbetegségeket okoz, vagy éppen azokat gyógyítja.²⁷ Tehát ha a „tündérré válás” e vonásait ilyen gyógyítóasszonyokra ruházzák, már több-kevesebb bizonyossággal tündérvárázslókról beszélhetünk.

Említsünk néhány példát különösen sok „gyanús” soproni per-adatunk közül (Sopron megye 116 vádlottja közül 16 visel többé-kevésbé tündérvárázsló vonásokat; ők általában gyógyítók, akik – ha nem tündérek kártételeit – boszorkányok rontását gyógyítják; itt is megjelenik a Balkánon tapasztalt tündér – boszorkány szembenállás): *Horváth Jánosné Horváth Katalin* nemeskéri gyógyítóasszonyt éjfél-tájban madárként látják elrepülni, és *szépasszony*ként emlegetik.²⁸ *Letenyei Péterné Edvi Judit*, 1744 – 1745-ben Páliban és Kapuvárott tartott perének jegyzőkönyve szerint harmadmagával meleg szélként repül (vö. a balkáni tündérek széldémon tulajdonságait), és tündérbetegségek – zsugorodás, bénaság, némaság – okozásában vétkes. Mint gyógyító, a „rosszak” ártásait gyógyítja.²⁹ Néhány asszony láthatóan tündérmulatságon való részvételről vall. Elbeszélésüket a tortúra nyomán általában kissé boszorkányszombat-szerűvé színezik át, a tündérekkel/tündéreknél tett túlvilági (beavató?) utazásból ördögi gyűlés lesz. Például *Termő Mihályné Forgó Ilona*, aki hivatása szerint tündérbetegségeket gyógyít, tündértársaság zenés lakomájaként ecseteli a boszorkányszombaton való részvételét.³⁰ *Tóth Györgyné (alias Verő Jánosné) Varga Katalin* 1746-ban Röjtökön tartott perében olyan tündérmulatságról beszél, ahová forgószél kapja el, zenés-táncos vendégségbe viszi, de: az „étkek nem volt jó üzű”, társaival rontanak, sőt megkötik a paktumot az ördöggel.³¹ *Takács Andrásné Szabó Katalin* ebergőci vádlott 1745-ben társaival rontani és gyógyítani tanul, Pünkösdtől Pünkösdig tartó tanulóidőről beszél.³² (Itt mintha a balkáni gyógyító tündérkultusz-testületek időkeretei is megjelennének.)

E bizonytalan sejtések mellett van néhány biztosan „beavatott” tündérvárázslóra vonatkozó magyar adatunk is. Bízvást ilyennek tekinthetjük *Antal Mihályné Zsófiát*, akit 1720-ban Egerben állítottak boszorkányság vádjával bíróság elé:

27 Pócs É. 1995. 44.; a per-adatok részletezése: Pócs É. 1997. 184 – 191. A tündérbetegségek még a 20. századi magyar szépasszony-adatok szerint is a tabusértők büntetései: végtagbántalmak, kelések az alsó végtagon, epilepszia, fejfájás, vakság, bénaság (Pócs É. 1986. 216 – 219.).

28 1748, Sopron megye; Schram F. 1970. II. 257 – 269.

29 Schram F. 1970. II. 206 – 218.

30 Tótkeresztúr, 1740 – 1741. Schram F. 1970. II. 109., 125.

31 Schram F. 1970. II. 250 – 257.

32 Schram F. 1970. II. 227 – 229. Tündérvárázsló-gyanús boszorkányokról: Pócs É. 1997. 188 – 190.

[...] eő 9 napigh halva feküvén elragadtatott az más világra az Istenhez, ottan nagy gyönyörűségben volt és vendégségben, s jól volt ott dolga; de azért jött vissza, hogy az Isten küldte eőtet, hogy gyógyítson és orvosoljon, az mint levelet is adott neki tudományul, mely az nyaka alatt a vállá fölött találtatott, mikor feltámadt kilencednapra [...]³³

A „gyönyörűség és vendégség” motívuma egyértelműen tündéri; s hogy Zsófia beavató szelleme nem tündéristennő, hanem a keresztény Isten, az a Balkánról is ismert keresztényiesedési folyamattal magyarázható.

Valószínűleg igazi tündérvarázló áll előttünk Csordós³⁴ Mihály gyalókai (Sopron m.) tehénpásztor személyében is, akinek 1743-as peréből kiderül, hogy tündérek avatják be: a „gonoszokkal” összeállt, három éjjel „járt velük”. Kihallgatása során zenés-táncos multságokról beszél, és egy falubeli ismerősről, aki szintén a csapattal tartott: „hegedűsük Oláh Geci volt”. *Benignum examen*ében azt is bevallja, hogy valamilyen „asszonyokkal” tart kapcsolatot: „jelentett asszonyok segítenek felismerni, hogy rontás-e” (megint a jellegzetes tündér – boszorkány szembenállás!); kapott tőlük egy madzagot is, amelynek a segítségével gyógyít.³⁵ A balkáni – különösen a horvát – varázlók tündérpártfogóit, mint említettem, szívesen említik rokon asszonyokként; ezen túlmenően a különleges madzaghoz is van horvát párhuzamunk. Čiča 17. századi dalmáciai boszorkányperből idézi a *vilenicák* beavatásának különleges madzagos módszerét (egyben az „asszonyokról” is megtudunk fontos dolgokat):

Nagypénteken a *vila* leszáll az égből az asszonyokat gyógyításra tanítani egy fán. A fa körül összegyűlt nők közül kettő felmászik a fára a *vilák*hoz. Kettejüket egymással, valamint a lent maradt asszonyokkal egy fonál köti össze. Ezt a lentieknek, míg a *vilát* hallgatják, össze kell fonniuk, a fán ülőknek pedig meg kell enniük a fonalat, hogy jobban emlékezzenek a tanításra. Így lesz *vilenica* belőlük.³⁶ Đorđević egy hasonló módszert ír le Križevač körzetéből: a hegyről Nagypénteken leszállt, fán ülő tündért körülállják az asszonyok, leeresztett hajjal hallgatják a tanítást a gyógyfüvekről. Ők lesznek a *vilenjicák*; a tudományukat át kell adniuk a többi asszonynak.³⁷ Ez utóbbi motívum arra vall, hogy nemcsak a tündéretet, hanem mediátorait is tekinthették a többi asszonyt pártfogoló, a tündéri tudást továbbterjesztő „asszonyoknak”, „nővéreknek” – Csordós Mihály talán efféle asszonyokat emleget, a tőlük kapott madzag pedig valamilyen tündéri tudást képviselhet az ő esetében is.

33 Diószegi V. 1958. 77. A levéltári adat másolatát Szendrey Ákostól kapta; eredetijét nem sikerült fellelnem.

34 Helyes olvasata valószínűleg Csordás.

35 1744, Kapuvár; Schram F. 1970. II. 195 – 196, 203 – 204.

36 Čiča, Z. 2002a. 138.

37 Đorđević, T. R. 1953. 129.

Somogyi János szintén Sopron megyei, keresztúri tudós pásztor, akiről 1740-es peréből tudunk.³⁸ Ő éppúgy gyanús személy. Nem bizonyítható feltétlenül, hogy tündérekkel mediátori kapcsolata volt, az azonban bizonyos, hogy praktizáló varázsló volt, és a Balkánon beavatási szituációként ismert alkalommal került kapcsolatba a tündérekkel. Vallomásában tündéri jelenésről beszél. Szent György éjszakáján egy barázdában fekvő három asszonyt vett észre, amint egy áldozati rítust hajtottak végre: a levágott és elfogyasztott tehén bőrére csepűvel kitömték, majd életre keltették. Ez az archaikus „állatok úrnője” képzet tündérek alakjához kapcsolódik Dél-Közép-Európa sok területén az Alpok vonaláig, és mondai kontextusa mindig beavatással kapcsolatos.

A balkáni tündérvárázslók gyógyító tevékenységének elengedhetetlen része volt az áldozatok bemutatása, amelyet különösen a Balkán ortodox térségében mai napig végeznek a tündérek mezőin vagy a fáik alatt, az ott megidézett tündérek számára.³⁹ Ezzel kapcsolatban említünk egy tündéráldozatként is értelmezhető magyar adatot: *Szaniszlai Mihály* né debreceni táltos 1712-es pere során mesélte egy tanú:

[...] ő egy mezőben egy asztalt talált, senki fel nem merte szedni, hanem csak ő, meg volt az asztal terítve szőnyeggel, lepedővel, egy kalács volt rajta, mellette egy tyúk, egy kígyó, egy szál veres selyem elnyújtva. A lepedő halált jegyez, a selyem vérontást. [...]⁴⁰

Ez nagy valószínűséggel mezei tündéráldozatra utal, ami az erdélyi románoknál még a 20. század elején is szokásos volt: a leterített abroszra tett áldozati étel legáltalánosabban kenyér vagy kalács és só volt, továbbá méz, egyéb édességek és tej.⁴¹ (Természetesen nem tudjuk, hogy ha az elbeszélő valóban látta azt az „asztalt”, ki rakta azt le, és miért, de nem lehetetlen, hogy valamiféle tündérvárázsló keze volt a dologban.)

A viszonylag biztos adatok körét az idővarázslók vonatkozásában is bővíthetjük. Egy *tündéres* nevű varázslóról ad hírt Csáky Károly új, Ipoly-menti hiedelmeket közlő kötete; adatai egy része már a *Néprajzi Atlasz* gyűjtése során napvilágra került. E nevében a horvát tündérvárázslókkal azonos mondai alak garabonciásvonásokat visel. Perőcsényi adat szerint abból lesz tündéres, aki foggal vagy hat ujjal születik; az ilyen egyén már hét éves korában megmondja, hogy „ne ágyazzák ki a gabonát”, mert közeledik az eső; nem hallgatnak rá, el is veri az eső a termést. Kincset is lát, illetve piros kulcsa lengetésével kincsre vezet. Paláston nagy

38 Lidérce, illetve ördöge is van, és werwolf-sajátságokkal is rendelkezik. A per jegyzőkönyve: Sopron m., Schram 1970. II. 188–193.

39 Zečević, S. 1981. 45.; Blum, R. – Blum, E. 1970. 118.; Marinov, D. 1914. 215.; Hahn, A. 1853. 159; a múltban Szicíliában is: Henningsen, G. 1985. 779.

40 Komáromy A. 1910. 251., 253.

41 Moldován G. 1897. 160.; Saineanu, L. 1899. 80. További adatok a tündér-áldozatra: Pócs É. 1986. 227–228.

kalapban megjelenő kis emberről beszéltek, aki tarisznyájában Szűz Mária-szobrot hord; ha „gyüött egy nagy fölhő, úgy gyün a sárkányon a fölhő előtt”. Orvoságot is ad, a halálesetet pedig előre megmondja. Akire haragudott, mert nem vette fel kocsijára, elverette mezőjét jéggel.⁴²

Itt feltétlenül valamiféle mondai szintű tündérvarázsló-nyommal van dolgunk. Eddigi ismereteink szerint legközelebbi rokon a horvát tündérvarázslók egyik típusa, amit például a Dráva-menti horvát *mezőőrzők* képviselnek (és közel állnak hozzá a 20. században mind a nyelvterület dél-nyugati részén, mind Moldvában, Gyimesben, Csíkban gyűjtött „mezőőrző” típusú varázslók egyes alakjai is). Ezek a jégtől védik a termést mint a *vilák* beavatottjai, akik mint „jó asszonyok” (a falu, határ őrzőszellemei) őrzik a termést jégverés idején. Ezek a varázslók – hasonlóan a Hont megyeihez, sárkánykigyóval – tündérek kigyó-alakjával (?) is kapcsolatban vannak, akitől kulcsot kapnak hivatásuk gyakorlásához.⁴³

Adataink legizgalmasabb csoportját az esetleges *tündértársaságokra, kultusztisztületekre* vonatkozó utalások képezik. Egy ilyen tündértársaság feltételezett rítusai lelhetőek fel *Forintos Mátyás* kőszegi boszorkányperében, amelyet Bariska István tárt fel, és rövid közleményt is jelentetett meg róla.⁴⁴ Ebben a (feltehetően horvát eredetű) tündérhiedelmek a boszorkányüldöző demonológia jégesővádjával találkoztak össze: az Alpok vidékének boszorkánypereiben igen gyakori a jégeső-csináló boszorkánytársaságnak az üldözés kézikönyveiből merített vádja, amely Nyugat-Magyarországra is eljutott.⁴⁵

A vád szerint *Michael Wacker* 1552-ben deret, fagyot küldött a kőszegi szőlőkre, amiben a magyar Forintos Mátyás is segédkezett neki. A kínvallatás során egyebek mellett arra derül fény, hogy ők egy ördögi boszorkánytársaság tagjaiként a Szent Vid-hegyen álló puszta templomnál tartották összejöveteleiket, és pünkösdi körtáncukkal termésrontó havazást és fagyot idéztek elő; szertartásukhoz gyerityákat, koszorúkat is használtak. A társaság egyik tagjának, *Katherine Herternek* János fia is vallomást tett. Ebből kiderül, hogy ő is tagja volt egy csoportnak, de nem anyja termésrontó boszorkánycapatának, hanem egy velük harcban álló, állítólagos szektának, amelyet *Sanct Elena Zechnek* neveznek.⁴⁶ E társaság feje *Michael Schwarz* volt, és ők, mint Bariska összefoglalja:

[...] Képesek voltak éjnek idején, ha kedvük tartotta, akár a legkisebb lyukon át is besurranni a pincékbe, hogy ételhez és italhoz jussanak. Egyszer aztán, amikor a két szekta tagjai a Szent Vid-hegyen álló templomnál egymásra akad-

42 Csáky K. 2001. 21, 92.

43 Frankovics Gy. 1972–1973. 247–249; Dömötör T. 1969. Sárkánykigyó-tündérek mint őrzőszellemelek: Pócs É. 1986. 211.

44 Bariska I. 1988. Köszönöm Bariska Istvánnak, hogy megtekinthettem a teljes, sajtó alatt levő perszöveget: Forintos Mátyás pere, Vas Megyei levéltár Kőszegi Fiókleveletára, Kőszeg Város Polgárságának iratai, Acta Miscellanea 1561. júl. 4.

45 Pócs É. 2002b.

46 Bariska cikkében *Szent Helene* céhnek említi a céh nevét, én követem a jegyzőkönyv (*Sanct*) *Elena* írásmódját, már csak a feltételezett horvát kapcsolat okán is.

tak, Michael Schwarz éppen azon kapta Forintost, hogy a gyümölcsöt és termést rontó időjárást zúdít a környékre. A Szent Helene-céh tagjai azonban megzavarták ebben, a két szekta tagjai összecaptak, és a verekedés közben Michael Schwarz olyan sérülést okozott Forintos lábán, hogy az sokáig sántított. Az összetűzés végén Schwarz szektafőnök és a céh tagjai Forintost egészen a Kőszegnél lévő hegy lábáig szorították. Egy másik alkalommal Pronnendorf [?] alatt csaptak össze [...]⁴⁷

A vád tárgyát képező jégverést e vallomás szerint azért volt képes a boszorkánycsapat létrehozni, mert azon az alkalmon nem jelentek meg a Szent Elena-céh tagjai, hogy harcba szállva velük megakadályozzák a jégcsinálást. Az említett jelentésből az is kiderül a tanúvallomások alapján, hogy a boszorkánytársaság táncá (melynek nyomaként látható a kitaposott fű a dombtetőn) hogyan is idézte elő a jégverést. Tánc után gyertyát gyújtottak, majd egy keselyűféle madár jelent meg villámlást és jégesőt hozva, ám ha valami hibát ejtettek a ceremóniában, akkor azt csak az erdőre zúdította. A jelentés szerint Wacker egyik tanúvallomásában arról is beszélt, hogy egyszer hiába kísérelte meg Forintost megakadályozni a jégverés előidézésében, nem sikerült; [...] olyan heves harcba bocsátkozott a keselyűvel, hogy három vagy négy napig is betegnek feküdt utána.⁴⁸

47 Bariska I. 1988. 250.

48 Bariska I. 1988. 249–250. Részletek a per szövegéből (sajtó alatt: Tóth G. P. 2005).

I. *Kőszeg város bírójának és tanácsának jelentése az alsó-ausztriai kormányszék számára Forintos Mátyás boszorkányperében*: VamL V. Kőszeg F. It. A. 3/c. Acta miscellanae, tisztázati példány (Bariska I. 1988. 247–258; S. a. in Tóth G. P. 2005.)

Erstlich bay einem Edem khirchlein auff einem perg vnnd waldt ein meil wegs wait von gүнß gelegen, zu sanct Veit genant, daselbst an ainer pfincztag nacht solle Er furinthuß mit seiner gesellschaft sambt Neunter hin khumen sein vnnd wellen Wetter machen. Darzu ist auch khumen der obgемelte Januß mit ainer andern gesellschaftt auch sampt neunter, derer hauptman vnnd pockh war Michael schwarcz vnnder einem Edelman zu potendorff gesessen, die sich nennen sanct Elena Zech, geben auch fur das sie dem menschen oder yemandt nicht schedlich sein, Aber Wo sy hin lust. Oder belangt nachtlicher Wail vnnd Zeit In ain Kheller auch durch ein khleines nabinger loch zu khumen, zu essen vnnd zu trinckhen, das sey Innen woll muglich Bay disen khirchlein Im waldt Alls er furintuß vnnd Michel Schwarcz mit Ihrem beden gesellschaftten zusammen khomen vnnd er furintus ein Wetter die frucht zuerderben machen wolte. Aber Michael schwarz mit seiner gesellschaftt sehr darwider war, auch das nach des Janußn furgeben mit gnaden gottes vnnderstanden habe. Ist ih Zanckh vnnd hader dahin gewachsen, das sie mit ain ander schlugen vnnd raufeten vnd Er Michel schwarcz, den furintus an ainer fuß geschlagen, Also das er lange Zeit hinckhen must. Nach dem endt dises Zanckhs hat sich Michael schwarz mit seiner gesellschaftt hinab gegen der grenicz vnnd Er furinthus vnnder dem perg auf gүнß zu geschlagen, vnnd zu Prinnendorf [?] 50 zum ander mall zusammen khumen, auch ain ander sehr geschlagen, daselbst er furinthus dem Michael Schwarcz fast halben thail deß pardts ausgerauffet. Also das disen beden pockhen ihre gesellschaftten helfen musten. Daselbst er Michael schwarcz dem furintuß, soliches zu vnderlassen vermant, auch gedroet, er welle ihr Zauberau an dem tag bringen vnnd offenbaren.

A varázslók boszorkánycsapatok elleni „lélekharca” jelenik meg a perben „Janus”-ként említett Herter-fió vallomásában, mégpedig személyes élményként visszavetítve, a „túlvilági” csaták olyan sztereotípiáival, mint a harcban szerzett sérülések tanúsítványokként felmutatott maradványai. Mindez így együtt olyan egyedülálló tanúságtétel a varázslók mítikus csatáiról, ahol mindkét fél, a tündérek és a boszorkányok részéről rendelkezünk élményszerű vallomással vagy legalább erre való hivatkozásokkal. A keselyűszerű madár a szlovén, horvát hiedelmek ragadozó madárként megjelenő terméslopó boszorkányait idézi. Szlovén boszorkányper-adatunk is van a démonikus csapatok ördög sugallta pünkösdi termésrontó körútjaira a mezőkben, szőlőkben, hegyekben.⁴⁹

Zum andern bekhent auch obgemelter Janus, das, wie dan E. Gd. aus der peinlichen bekhanntus des Wackhers auch vernemen mugen, daß Er furinthus denn schaur, so vngeverlich vor neun Jaren Am pfingst abent gewest auf dem perg bay Alt gunß gemacht habe, Ime auch mit was kherczen, khranczen vnnd andern dingen, so vns nit wissendt seindt erzelt vnnd furgehalten.

Auch vor drey Jaren, Als furinthus mit seiner geselschafft bay sanct Veit an einem pfincztag bay ainander waren, Wetter zu machen vnnd doch durch verhindernus des Michaels geselschafft nicht vortgieng, machet er doch dem sambstag darnach einem grossen schne, der alles getraidt nider druckhet dem montag darnach grossen Raif, der alles ebens Weingepurg sehr erfreret.

Vber das bekhenet auch dieser Janus wie er obgemeltes furintuß Hausfrawen auch an sanct Georgens zum andern an sanct Phillipi vnnd Jacobi abent an vngewnlichen orthern Als Zu Weigarten In prunnen, daraus man wasser schopft zu trinckhen, nackhet vnnd bloß padendt gefunden. Darumb sie Ime gebeten durch gottes willen, solches zuuerhalten mit verhaissung Ime alles nach seinem begern zu geben.

II. 1561. november 12. után: *Kőszeg város bírájának és tanácsának jelentése az alsó-ausztriai kormányzók számára Forintos Máttyás boszorkányperében: Michael Wacker és Katerina Härter tortúra nélkül és tortúráal kivett vallomása.* VamL V. Kőszeg F. lt. A. 3/c. Acta miscellanae (Bariska I. 1988. 247–258.; S. a. in Tóth G. 2005.).

Erstlich das er mit Matheus forinthus Ihrn Hauptman vnnd merrern auf den berg bey alt gunß neben anderen geusten khunsten einen tantz gehabt, Auch zu Anzaigen geben, das das ort vnnd der ring darin sy getantz haben, dirr vnnd ane graß oder khraut, gefunden soll werden zu welchen tantz, so ain person zu bestimpter Zeit aus vngehorsam nit erscheinet, ein pfundt wachs bringen muste, des zu khertzlein gebraucht wurde vnnd zur Zeit des Wetters zu machen, die selbigen kherzlinn angezundt, Auch nach disen tantz ein geier⁵¹ khumen, der das liecht furet vnnd ein schaur, nach dem lhn die khunst nit recht geraten Allein vber den Wald gemacht vnnd gefüret.

Zum Andern bekhendt er Wackher, wie sie Abermalen an den vorigen orth einen tantz gehalten vnnd Forinthus mer ein grosses Weter gemacht, Er aber Wackher nur geflissen solches zuuerhindern vnnd Forinthus abzuwenden.

Zum dritten, Sie mer grossen schaur Also das erbarmlich daruor zuschreiben ist, das gantze Weingebürg der massen erschlagen hat, das auß vilen Weingartten nit ein hutvoller Weinber zu lesen gewest gemacht haben, dise Zeit er Wackher mit der trackhen der massen gestritten vnnd kemphet, das er auf den dritten oder viertten tag khrankh gelegen, Nach dem sy mit einem pfundt Wachs von der geselschaft auskhauffet.

49 Tkalcíć, I. 1982. 1743-as per.

A kőszegi per csatáját különlegessé teszi, hogy a boszorkányokkal szembe szálló „éjszakai” tündértársaság rajza igen közel áll a horvát és szicíliai, boszorkányokkal harcoló tündérestületekhez, valamint a *zduhač* varázslók csoportos termékenységvarázsló lélekcsatáihoz, sőt, a pütkösdi és Szent György-, valamint Fülöp- és Jakab- (május 1.) napi termékenységi rítusok emlegetése sem látszik véletlennek velük kapcsolatban.

A fent említett horvát és szlovén pütkösdi (vagy néhol Szent György- napon, Fülöp és Jakabkor előadott) *kraljice* (‘kis királynő’) vagy *ladarice*, *ljelje* rítusait a Pütkösdkor megjelenő tündérekkel kapcsolatot tartó, őket megszemélyesítő rituális társaság zászlóval, bottal, karddal rendelkező, némaságot fogadott, beavatott tagjai adják elő;⁵⁰ ez kimondottan termékenységi rítus. Célja a vetés őrzése, jó termés biztosítása; előadói mintegy földi képviselői a vetést védő zenés-táncos tündéreknek.⁵¹

A tündérek jéghárító csatáihoz párhuzamul egy szalónaki pert kell megemlítenünk: nem lehetetlen, hogy adatainak hátterében szintén mezőőrző tündérek és boszorkányok szembenállása rejlik. Ez *Szauer Kristóf* alhoi (Markt Allhau) csordás 1653-as pere,⁵² amelyben mintha a közösséget támadó, illetve a falut tőle védő idővarázsló kettőse körvonalazódnék halványan a vallomásokból. Egy *Lorencz* nevű tanú állítja, hogy ő vállalta volna a falu megőrzését a jégesőtől,⁵³ és feltűnő módon éppen Pütkösdkor, ami hagyományos „tündéridő” a magyar – horvát – szlovén térségben; egyben a tündérek – boszorkányok összecsapásának is lehetséges ideje.

Szintén fontos párhuzamot szolgáltatnak a fent említett dalmáciai és szicíliai tündértársaságok adatai. Ezekben egy asszonyokból álló testület kommunikál álomban egy „mennyei” tündértársasággal (Henningsen, valamint Chapman szicíliai dokumentumai szerint). Hasonló horvát képzetekről tanúskodnak a Čiča által közölt dubrovniki boszorkányper-adatok az 1680-as évekből. *Janjina vilenica* például azt állította tárgyalásán, hogy ő egy kilenctagú társaság tagja; fel tudja ismerni a boszorkányokat, akiktől egyébként élesen elhatárolódnak: ők gyógyítással és nem rontással foglalkoznak.⁵⁴ Hasonló tündér – boszorkány szembenállásról tudunk Szicíliából,⁵⁵ és ez a csoportellentét igen határozott a *zduhač*-szerű termékenységvarázslók azon adataiban, ahol ők tündérek pártfogolta varázslók-

50 A tündértársaságokról: Pócs É., 1986. 225–232. további bibliográfiával; a pütkösdi *kraljice*-, *ljelje*- stb. rítusokról: Kuret, N. 1973; Kligman, G. 1981. 58–62.

51 Kuret, N. 1973. 346–347. (Halványan a dél-baranyai magyar pütkösdlésben is feldere ng a termékenység-varázslás eszméje: vö. „ekkorá legyen a kenderük” jókívánság.)

52 Vas vm., Schram F. 1970. II. 722–724.

53 Schram F. 1970. II. 724.

54 Čiča, Z. 2002a. 59–60.

55 Chapman, Ch. G. 1970. 201. Vö. ezt az Itáliában az egész középkor és kora újkor folyamán dokumentált „Diana társasága” és egyéb tündértársaságok képzeteivel, melyek fiktív boszorkánytársasággá válását Bonomo dokumentálta könyvének idézett fejezetében.

ként állnak csatasorba termésért, időjárásért vívott „lélekcstatáikon”. (Ez a vonás az idézett Dráva-menti horvát varázslók mai hiedelmeiben is jelen van.) Közvetlen, pontos egyezéseket mutató párhuzamaink tehát nincsenek, mégis valószínűnek látszik, hogy a kőszegi perakták a varázslók pütkösdi csatáit segítő tündérek, illetve egy tündérekkel kommunikáló kultusztestület halvány nyomait, egy tündértársaság emlékeit, sőt esetleg rituális gyakorlatát őrzik.⁵⁶ A tündérek pártfogolta társaság feltételezéséhez a legtöbb alapot a *Szent Elena-céh* elnevezés adja (vö. a balkáni tündértársaságokat pártfogoló *Tündér Ilona*; bár neki kiemelt szerepe nem a horvát, hanem az ortodox – főleg a román – rítusokban van). Esetleges magyarországi „tündércéhek” feltételezését erősíti egy Szent Ilona nevét viselő testületre vonatkozó másik, Sopron megyei adatunk. *Rácz Erzsébet* 1745-ös csornai boszorkányperében egy tanú megemlíti a vádlott állítólagos boszorkánytársaságát, amire ő „aszt mondotta, hogy nem boszorkányok azok, kiket annak tartanak, hanem Szent Ilona Szerzetibül valonak tartyak magokat”, és írtóznak még a boszorkányok említésétől is.⁵⁷

Míndezek a tündér-vonások a párhuzamok fényében eredendően valószínűleg a horvát eredetű népszerűséghez köthetők – az ő hatásuk egyébként is kimutatható Sopron megye boszorkány-hiedelmeiben, illetve bírósági narratívjaiban; gondoljunk a fentebb említett Sopron megyei, tündéri tulajdonságokkal rendelkező boszorkány-vádlottakra! (Vasban, úgy látszik, a horvát mellett szlovén hatás is érvényesült.) Lehet, hogy a nyugat-dunántúli horvátok valami „otthon” már nem létező archaikus sajátságot őriztek meg és adtak tovább magyar és német környezetüknek is. (Rítusokat? Hiedelmeket? Narratívokat? – Nem tudjuk biztosan.)

További hazai adataink már kevesebb bizonyító erővel rendelkeznek, de nem lehetetlen, hogy szintén a tündérvilággal transzban, álomban kapcsolatot tartó éjszakai tündértársaságokra, illetve tündérek pártfogolta varázslók társaságára vonatkoznak. Ki kell emelni ezek közül egy szintén Sopron megyei adatot, mégpedig egy álombeli gyógyításra (az inkubáció egy „népies” változatára) vonatkozót. A boszorkányperek inkubáció-adatai szerint az alvó beteget az álmában megjelenő asszony meggyógyítja, vagy tanácsot, gyógyszert ad a felépüléséhez. Az álomban megjelenő szellem-alteregók a természetfeletti kommunikáció tágabb körébe tartoznak (halotti szellemek és szent gyógyítók, táltosok szellemalakjai egyaránt megjelenhetnek),⁵⁸ de egy Sopron megyei eset kitűnik pereink számtalan hasonló adata közül „tündéri” jellegével. Ezúttal talán tündérvarázslók is bekapcsolódtak e körbe: *Hegedűs Andrásné* 1742-es barbaci vizsgálatának jegyzőkönyve szerint muzsikáló társaság jelenik meg a beteg álmában. Ez a zenés-táncos extázisban való gyógyítást idézi, mintegy a zenével-táncsal gyógyító kultusztestületek tevékenységének álombeli vetületeként:

56 Bariska is felfigyelt arra, hogy itt termékenységi rítusok demonologizált változatairól lehet szó, erre vall szerinte a koszorúk, gyertyák emlegetése is: Bariska I. 1988. 251.

57 Schram F. 1970. II. 236., 240.

58 Pócs É. 1997. 129–132.

[...] azon ejel etszersmint egiz nyavalájából meghis gyógyult, a fátens, de olly formán, hogy az ágybon feküvin étszakának édejn álom közben ugy tetszet a fátensnek, hogy musikával, és hegedü szóval a boszorkányok oda mentek a fátens ágyához es jól baj nélkül találta magát.

[...] álom közben musika szot hallot a szobába, es eótet megh gyogitottak mondván: köszönd a Dudásnak, s az után semmi nyavalája eránt nem panaszolkodott a leányo.⁵⁹

Ezen túlmenően tündércsapatok boszorkányok elleni harcára (illetve általában tündérek – boszorkányok lélekcsatáira) vonatkozó képzetek halvány nyomait is megtaláljuk pereinkben. Az álombeli csaták szintén az alternatív léttel, szellemvilággal való archaikus kommunikáció tágabb körébe tartoznak. Mint gyógyítók és rontók alteregóinak, segítőszellemeinek éjszakai lélekcsatái jelennek meg pereinkben,⁶⁰ és úgy látszik, a feltételezett „tündéri” kommunikációnak is része lehetett ez. *Bartha Andrásné Balási Erzsébet* debreceni táltos, aki 1725-ben boszorkányváddal kerül a bíróság elé, mennyei táltosviaskodása mellett éjszakai lélekcsatákról is számot ad: különböző háziállatok és rovarok alakjában megjelenő ellenfelekről beszél, akik akadályozzák a gyógyításban. Ezek között szól egy zöldruhás *szépasszony* tündéries megjelenéséről is.⁶¹ *Tóth Erzsébet* jászberényi táltost, akinek 1728-as peréből kiderül, hogy noha mennyei csatáiba az Úristen hívja el, akitől megkapja a menny kulcsait, a gonoszok elleni csatába az ő „lelki társai” is hívják őt, akiket talán tündérek csapataként lehet azonosítani.⁶² E dokumentumokból azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy boszorkányok, ellenséges táltosok vagy rossz halottak („gonoszok”) csapatai ellen fellépő táltosaink között is sejthetünk tündérvárázsló-gyanús egyéneket; vagy – a *zduhač*éhoz hasonlóan – tündér-pártfogókat.

Végül még „*Harangöntő*” *Suppöny András* békési táltos perét⁶³ idézem, amelyben szintén a tündérvilággal éjszakai kapcsolatot tartó csoport lenyomatát sejtem. Ezúttal egy olyan tündértársaság nyomairól lehet szó, amelynek a román *călușarii* tündérek által megszállt társaságaival van esetleg kapcsolata (ez földrajzilag is lehetséges). *Harangöntő* a vád (pontosabban a bírósági szöveg 20. századi kivonatos másolata) szerint „a sötétség fejedelmére esküdött, melyet áldozati ékességgel felcifrálkodva vitt véghez [...]” És: „erdők sűrűiben [...] maga köré gyűjté társait [...] S pogány módra énekelt, imádkozott velök, s fogadalmakat tett

59 Schram F. 1970. II. 169.

60 Lásd részletesebben Pócs É. 1997. 132–137. Kimondottan tündér-örzösszellemek „lélekcsatáiról” Balkán-szerzte van tudomásunk. Pl. Vlachos, Th. 1971. 233; Lawson, J. C. 1910. 147. Tündér-örzösszellemekről: Pócs É. 1986. 206–212.

61 Komáromy A. 1910. 354–363. és Bessenyei F. 1997. 385–400.

62 Tóth Erzsébet peréről: Pócs É. 1997. 164–168; a táltosperek viszonylag részletes elemzése: Pócs É. 1997. 7. fejezetében.

63 Oláh Gy. 1886–1887. 149–157.

és tétetett a sötétség fejedelmének [...]”⁶⁴ Mint már boszorkánypereket feldolgozó könyvemben is kitértem erre,⁶⁵ a balkáni *čalušarii* és *ruszália*-társaságok gyakorlatából ismerjük e motívumokat: a tagok sokszor egy alvilágias, halálkonnotációjú „tündéristennőnek” tettek fogadalmat, amikor beavatási idejükben félrevonultak az erdők sűrűjébe, illetve felesküdték zászlójukra (a rítusok előadásához ruhájukat csengőkkel, növényekkel díszítették).

Mit tudunk összefoglalóan megállapítani? A bevezetőben felvetett kérdések és kétségek megmaradtak; annyit azért bizonyossággal állíthatunk, hogy *voltak* magyar tündérvarázslók. Hogy mennyien, milyen súllyal, s létezett-e velük kapcsolatos koherens hiedelem- és rítusrendszer (vagy inkább: léteztek-e különböző rendszerek, különböző táji, vagy egy-egy népcsoporthoz – nemzetiséghez? – köthető különbségekkel), azt valószínűleg már soha nem tudhatjuk meg. De a biztos adatok mégiscsak a kutatás folytatására sarkallnak: adataim kijelölték azt a földrajzi területet is, ahol – az esetlegesen még napfényre kerülő történeti források mellett – a jelenkorra vonatkozó kutatásokat érdemes lenne még új terepmunkával bővíteni: ez pedig a magyarság délnyugati határterületein található magyar – horvát – szlovén érintkezési zóna.

Irodalom

Antonijević, Dragoslav

1990 *Ritualni trans.* Beograd.

Ardalić, V.

1917 Vile i vještice. *Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena* 22. 301 – 302.

Arnaudov, Michail

1917 *Die bulgarischen Festbräuche.* Leipzig.

Balogh István

1958 Egy búbájós pere 1715-ből. *Néprajzi Közlemények* III. 1–2. sz. 313–319.

Bariska István

1988 Egy 16. századi kőszegi boszorkányper és tanulságai. *Vasi Szemle* XLII. 247–258.

Behringer, Wolfgang

1994 *Chonrad Stoeckhlin und die Nachtschar. Eine Geschichte aus der frühen Neuzeit.* München.

2005 How Waldensians Became Witches: Heretics and their Journey to the Other World. In *Communicating with the Spirits.* (Demons, Spirits, Witches 1.) Eds. Gábor Klaniczay – Éva Pócs. Budapest. [Sajtó alatt.]

Bessenyei Ferenc

1997 *A magyarországi boszorkányság forrásai I.* Budapest.

2000 *A magyarországi boszorkányság forrásai II.* Budapest.

64 Oláh Gy. 1886–1887. 157, 159.

65 Pócs É. 1997. 194–196.

- Blum, Richard – Blum, Eva
1965 *Heath and Healing in Rural Greece, A Study of Three Communities*. California.
1970 *The Dangerous Hour. The Lore of Crisis and Mystery in Rural Greece*. London.
- Bonomo, Giuseppe
1959 *Caccia alle streghe. La credenza nelle streghe dal secolo XIII al XIX con particolare riferimento all'Italia*. Palermo.
- Bošković-Stulli, Maja
1953 Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa. *Bilten Instituta za Prončavanje Folkloru* II. Sarajevo, 327–342.
- Chapman, Charlotte Gower
1970 *Milocca: A Sicilian Village*. London.
- Čiča, Zoran
2002a *Vilenica i vilenjak. Sudbina jednog prekršćanskog kulta u doba progona vještica*. Zagreb.
2002b *Vilenica and vilenjak: Bearers of an extinct fairy cult*. *Narodna Umjetnost* 39. 31–63.
- Cross, Tom Peete
1952 *Motif-Index of Early Irish Literature*. Bloomington.
- Csáky Károly
2001 *A Középső-Ipoly menti palócok népi hiedelemvilága (Egy határ menti régió népi hiedelemrendszere)*. Dunaszerdahely.
- Diószegi Vilmos
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest.
- Dömötör Tekla
1969 A vilák ajándéka. *Filológiai Közlöny* 1968. 3–4. szám, 339–346.
- Dorđević, Tihomir R.
1953 Veštica i vila u našem narodnom verovaniju i predanju. Vampir i druga bita u našem narodnom verovaniju i predanju. *Srpski Etnografski Zbornik* LXVI. 5–255.
- Eliade, Mircea
1974 Some Observations on European Witchcraft. *History of Religions* 14. 149–172.
- Faluhelyi Andor
1988 Jégörzök, tükörbe nézők, ellátók – táltosok nyomában. *Honismeret* XVI. 45–49.
- Frankovics György
1972–1973
Vile-történetek a Dráva-menti horvátoktól. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XVII–XVIII. 239–252.
- Ginzburg, Carlo
1983 *The Night Battles. Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Baltimore. [I *Benandanti: Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. Torino, 1966.]

- 2003 *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése.* Budapest. [Storia notturna. Una decifrazione del sabba. Torino, 1989.]
- Hahn, A.
1854 *Albanesische Studien.* Jena.
- Henderson, Lizanne – Cowan, Edward J.
2001 *Scottish Fairy Belief: A History.* East Linton.
- Henningsen, Gustav
1985 A kívülről jött hölgyek. Tündérek, boszorkányok és szegénység a korai modern Sziciliában. *Világosság* XXVI. 778–785. [„The ladies from outside”: An Archaic Pattern of the Witches Sabbath. In *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries.* Eds. Bengt Ankarloo – Gustav Henningsen. Oxford, 1990. 191–215.]
- Ivanišević, F.
1905 Poljica. *Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena* 10. 181–307.
- Kelemina, Jakob
1930 *Bajke in pripovedke slovenskego ljudstva z mitološkim uvodom.* Celje.
- Klanczay Gábor
1983 Benandante – kresnik – zduhač – táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia* XCIV. 116–134.
- Kligman, Gail
1981 *Căluș. Symbolic Transformation in Romanian Ritual.* Chicago–London.
- Komáromy Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest.
- Krauss, Friedrich S.
1908 *Slavische Volksforschungen.* Leipzig.
- Kretzenbacher, Leopold
1968 *Teufelsbündner und Faustgestalten im Abendlande.* Klagenfurt.
- Kuret, Niko
1973 Frauenbünde und maskierte Frauen. In *Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag am 3. August. 1972.* Hrsgs. W. Escher – Th. Gantner – H. Trümpy. Basel – Bonn, 334–347., 771–774.
- Küppers, Gustav A.
1954 Rosalienfest und Trancetänze in Duboka. Pflingstbräuche im ostserbischen Bergland. *Zeitschrift für Ethnologie* 79. 212–224.
- Lambertz, Maximilian
1922 *Albanische Märchen (und andere Texte zur albanische Volkskunde).* (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XII.) Wien.
- Lang, Milan
1914 Samobor, Stvorovi kao ljudi. *Zbornik za narodni život i običaji južnih slavena* 19, 39–52.
- Lawson, John Cuthbert
1910 *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion. A Study of Survivals.* Cambridge.

Lecouteux, Claude

1985 Hagazussa – Striga – Hexe. *Hessische Blätter für Volkskunde* NF 18, 57–70.

Majzner, M.

1921 Dubočke Rusalje. Poslednji tragovi iz kulta Velike Majke bogova. *Godisnjica N. Čupiča* XXXIV, 226–257.

Mariencescu, Athanáz

1990 Az áldozatok. Rumén népmýthológiai képek és szokások. *Ethnographia* II. 2–12., 53–58.

Marinov, Dimităr

1914 Narodna vjara i religiozni narodni običaji. *Sbornik za narodni umotvore-nija i narodopis* XVIII. Sofia.

Moszyński, Kazimierz

1967 [1929]

Kultura ludowa słowian II. Kultura duchowa I. Książka i Wiedza, Warszawa.

Muşlea, Ion – Birlea, Ovidiu

1970 *Tipologia folclorului din raspunsurile la chestionarele lui B. P. Hasdeu.* Bucureşti.

Ó hOgain, Daithi

1990 Fairies. In *Myth, Legend and Romance. An Encyclopaedia of the Irish Folk Tradition.* Dublin.

Oláh György

1886–1887

A boszorkány perek Békésvármegyében. Művelődés történelmi vázlatok a múlt századból. *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve* 13, 30–161.

Pais Dezső

1975 Tündér. In *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest, 213–249.

Pócs Éva

1986 Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia* XCVII. 177–256.

1988 Sárkányok, ördögök és szövetségeseik a délszláv–magyar kapcsolatok tükrében. *Folklór és tradíció* VI. 145–170.

1995 Malefícium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. *Sopron vármegye 1529–1768. Népi kultúra – népi társadalom* 18. 9–66.

1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban.* Budapest.

2001 Megszálló halottak, halotti megszállottság. In *Lélek, halál, túlvilág. Vallásétnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről II.) Szerk. Pócs Éva. Budapest, 119–139.

2002a Magyar samанизmus a kora újkor forrásokban. In *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán.* (Válogatott tanulmányok I.) Budapest, 137–172.

- 2002b Esővarázslás és idővarázslók a magyar boszorkányperekben (XVI–XVIII. század). In *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, 159–207. (Studia Ethnologia Hungarica IV.)
- 2002c A magyar halottlátó és a keresztény Európa. In *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. (Válogatott tanulmányok I.) Budapest, 137–172.
- Puchner, Walter
1987 Zum Nachleben des Rosalienfestes auf der Balkanhalbinsel. *Südostforschungen* XLVI. 197–278.
- Purkiss, Diane
1996 *The Witch in History, Early Modern and Twentieth Century Representations*. Routledge, London – New York.
- Ryan, Meda
1978 *Biddy Early*. Dublin and Cork.
- Saineanu, L.
1899 Die Jele oder böse Geister im rumänischen Volksglauben. *Donauländer* I. 4–34, 97–104, 199–207, 274–286.
- Schram Ferenc
1970 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* I–II. Budapest.
1982 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* III. Budapest.
- Seres András
1994 Moldvai csángó garabonciások. In *Népismereti Dolgozatok*. Bukarest, 319–332.
- Stewart, Charles
1985 Nymphomania: Sexuality, Insanity and Problems in Folklore Analysis. In *Post-Structuralist Approaches To Twentieth-Century Greek Literature*. Eds. Alexoiu, Margaret – Lambropoulos, Vassilis. New York, 219–252.
- Strausz Adolf
1897 *Bolgár néphit*. Budapest.
- Tkalčić, I.
1892 Izprave o progoni vještica u Hrvatskoj. *Starine* XXV. 1–102.
- Tóth G. Péter (szerk.)
2005 *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest. [Sajtó alatt.]
- Vlachos, Theodorakis
1971 Geister und Dämonenvorstellungen im Südosteuropäischen Raum griechischer Sprachzugehörigkeit. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 25. 215–248.
- Wall, Jan-Inge
1989 *Hon var en gl'ng tagen under orden... Visionsdikt och sjukdomsbot i gotländska trolldomsprocesser*. Upsala.
- Zečević, Slobodan
1981 *Mitska biča srpskih predanja*. Beograd.

VALLÁSI NÉPRAJZ

Kései licenciátusok

E rövid tanulmány saját írásai alapján próbálja meg egy kunszentmártoni takácsmester, Ökrös József szerepét bemutatni a település 19. századi vallásos életében, s egyúttal elemezni és értelmezni is tevékenységét, egyéniségét az úgynevezett szentemberek és licenciátusok tevékenységének tükrében.

Az elemzendő jelenség — Ökrös József és írásai

Életrajzát, családjá történetét maga megírta az 1850-es években (*1. melléklet*), s bemutatja az Ökrös család származását és múltját a 17. századtól az 1800-as évek közepéig. Feltűnő, hogy kiemeli elődeinek vállalkozó szellemét. Édesapjánál fontosnak tartja megemlíteni, hogy kiváló vőfély és társasági ember volt. Önmagát gondos, körültekintő és megbízható emberként mutatja be, aki nemcsak megőzvegyült édesanyját gondozta, hanem megárvult testvéreit is kiházásította, mesterségében pedig jól működött. Elmondja apja és a maga házasságkötéseit is.

Családtörténetét összekötötte Kunszentmárton török utáni, 18. század eleji újratelepítésének és a céhek, különösen pedig a helyi céhek történeti leírásával. Ezek identitástudatának valószínűleg két fontos pillérét jelentették. Maga és felmenői a 17. századig takácsmesterek voltak, ám nem kunszentmártoniak. A céhek történetét bemutató fejezete mutatja múlt iránti érdeklődését, jelzi, tudja, hogyan és miért kell a történelmet és történelmi tudatunkat újra és újra megszerkeszteni. Az úgynevezett *Megszálló levél* a város 1719. évi megszállásának története, amelynek a tanácsi jegyzőkönyvből kimásolt változatai mintegy a „kunszentmártoniság” igazoló okmányai voltak abban az időben, amikor a helyi polgárjogok ehhez és a redemptióban való részvételhez kötődtek. Ezért a legtöbb helyi család irattárában megtalálhatók voltak. Az a körülmény, hogy Ökrös József ezt lemásolta és a családjá, valamint a céhek történetével egy füzetbe összefűzve őrizte, mutatja érzelmi meggyőződését, de jelzi tudatos törekvését is, hogy igényt tart a tősgyökeres kunszentmártoni minősítésre. Ezt már Kunszentmártonba költöző apja, Ökrös Ferenc megalapozta azzal, hogy beházasodott egy helybéli családba.

A második kéziratos forrás saját szerzésű egyházi énekeinek gyűjteménye, amelyet 1862-ben állított össze. Ennek darabjait részben maga írta, részben pedig az alkalomnak megfelelően gyűjtötte és szerkesztette. Énekeskönyve főleg az egyházi év ünnepeinek rendjét tükrözi, halottas énekei pedig más kunszentmártoni virrasztói előénekesek kéziratos füzeteiben őrződtek meg napjainkra. Ének-

szövegeinek felismerését, szerzőségére az akrosztichon alkalmazása utal biztosan. A versfőkben elrejtette az ÖKRÖS, ÖKRÖS JÓ(Z)SEF, ÖKRÖS JÓZSEF ÉNEKE stb. szavakat, s legtöbbször megjelölte azt az ismert dallamot, amelyre a vers elénekelhető. Ezt a két nagy énekgyűjteményét írásomban nem közlöm, mellékletként sem, terjedelmi okok miatt; más írásaimban azonban már elemeztem őket.¹ E tanulmány függelékében is találunk akrosztichonos énekszövegeket: a *Rózsafűzér Társulat* jegyzőkönyvi fejezeteiben, valamint Ökrös Józsefnek a százados céhünnepségre írott köszöntő énekében, amelyet a kunszentmártoni céhes iratok őriztek meg.² A rövid feljegyzés azt jelzi, hogy Ökrös József nemcsak a valóságos élet, hanem a céhes, az iparos élet területén is elismert szervező volt, hiszen rá bízták a százados ünnep megszervezését s az ünnepi beszéd elmondását.

A negyedik, csak részben Ökrös József által írott kézirat forrás a kunszentmártoni *Élő Rózsafűzér és Éneklő Társulat* jegyzőkönyve. Ennek megalapítója, s 41 évig első számú vezetője, jegyzőkönyvírója volt. A társulat megalakulásának történetét, valamint a működés intézményi kereteinek kialakítási történetét leírva, természetesen óhatatlanul önmagáról is vallott (2. melléklet). Ezekben az idézetekben a közéleti Ökrös József mutatkozik meg, akinek tervei, elképzelései vannak, amelyeket meg is tud valósítani, mert tekintélye van az egyházi és világi közigazgatás vezetői, valamint polgártársai előtt, személyiségjegyei és egyéni képességei pedig alkalmassá teszik őt a nyilvános szereplésre.

Melyek ezek a tulajdonságok és képességek? A jegyzőkönyv és egyéb írásai alapján:

1. Állandó tájékozódás, olvasás és tanulás széleskörű érdeklődés alapján, amelynek középpontjában a vallás tanítása és az egyház története, az egyházi népénekanyag, valamint az ipartörténet áll.
2. Jó kommunikációs képesség, amelyet a közéletben és a mesterségben szerzett tekintélye alátámaszt és támogat.
3. Jó helyzetfelismerés, jó emberismeret.
4. Körültekintő és alapos, megfontolt tervezés.
5. Jó szervezőképesség és készség.
6. Költői véna.
7. Kiváló szónoki képesség.
8. Egyházhűség, mély vallásosság.

Mielőtt azonban e tulajdonságok és képességek, illetőleg a szövegek alapján bemutatnám Ökrös Józsefet mint „kései licenciátust”, előbb a vallásos élet szervező egyéniségeiről, valamint a licenciátus alakjáról kell általában szólnom. Azaz ismertetem általában és történetileg azt a szerepet, amelyet véleményem szerint Ökrös József a 19. századi Kunszentmárton vallási életében betöltött. Ez adja meg munkám elméleti és társadalomtörténeti háttérét.

1 Barna G. 2001a; 2001b.

2 Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltár, a kunszentmártoni céh iratai, 1865.

A vallásos élet szervező egyéniségei

Szerepek

E szerepek is a közösség működésének kereti között érthetők és értelmezhetők. A közösségek, köztük a vallásos közösségek működésében különböző igények jelentkeznek – ezek kielégítésére eltérő mechanizmusokat, szervezeti struktúrákat és szerepeket hoznak létre. A vallásos életben lényegében két szerep van: *papi* és a *laikus*. Sőt, a laikuson belül is eltéréseket találunk a laikus specialista és az egyszerű hívő szerepe között. E szerepek nemcsak kiegészítik egymást, hanem ütközhetnek is.

A laikus szerepek társadalmi megítélése, presztízse – jóllehet koronként változó – alapvetően két tényezőtől függ: 1. a teljesítmény, azaz a vállalt feladatkör ellátásának színvonala, 2. a szenthez való viszonya, a szenthez való távolsága/közelség alapján. ezek komplementer tényezők, jóllehet megítélésük szubjektív és viszonylagos (kinek tetszik a kántor, kinek nem). Ennek alapján a katolikus és protestáns népnyelv is *szentembernek* nevezi azokat, akik a közösség vallásos életében bizonyos feladatokat, szerepeket felvállalnak: énekeseket, búcsúvezetőket, funérátorokat, énekszerzőket, társulatalapítókat és -szervezőket.³ A szentember-lét azonban nemcsak a szereptől függ, hanem a szerepvállaló mesterségbeli tudásától, képességeitől, személyiségétől is.

Az igény, az elvárt közösségi viselkedés és az egyén adottságai/személyisége alakítják ki az egyéni cselekvésmódot, ami megfelel egy szerepnek. Egy-egy szerepnek csak a társadalom adott szerkezetében van jelentősége, ezek tehát korfüggőek. E szerepek kritériumai állandósulhatnak, stabilak lehetnek, de nem változhatatlanok. A szerepnek („szerepjátszásnak”) szabályai vannak. A szerepviselő általában 1. eszerint él, illetve 2. őrzi e szabályokat.

E szerepek a történelem során sokat változhatnak. Alakíthatják őket 1. maguk a szerepviselő egyének; 2. a változó társadalmi igények, valamint 3. egyéb szabályozók, mint pl. az egyházi előírások, liturgikus reformok (fáklyások,⁴ búcsúi énekes emberek). Egy szerepviselő specialista egyéni adottságainál fogva is visszahathat a szerepre: 1. pozitív módon, ha a szerepét jól ellátja, 2. vagy riasztóan, ha a szerepet nem a közösségi elvárás szerint tölti be. A szerephez hozzátartoznak 1. a megfelelő szakismertek (az énekes hallása, jó énekhangja), valamint 2. egy elvárt életmód is, azaz a szerep jelen van a mindennapokban is.

Szociológiai megítélés szerint lényegében kétfajta társadalmi szerepe van: 1. *feladatszerep*, valamint 2. *kitüntetett szerep*, amely a vagyoni és a társadalmi helyzettel függ össze.⁵ A népi vallásosságban, a laikus vallási vezetőknél, a „szentemberknél” feladat-szerepről beszélhetünk. Ez a domináns. A feladat és a szerep azon-

3 Bálint S. 1942.

4 Barna G. 1996.

5 Tomka F. 1992.

ban nem mindig fedí egymást, de a szerep sosem lehet túlsúlyos a feladattal szemben, hiszen nincs mögötte más legitimáló/megerősítő tényező, mint maga a feladat. Ezért ha a feladat módosul, előbb-utóbb módosul maga a szerep is.

Szentemberek

Vallásos népköltészetünk egyéni ihletései című tanulmányában Orosz István válogatott énekeiről szólva Bálint Sándor azt írja, hogy „a klasszikus parasztkultúrában tehetségek elkallódásáról nemigen beszélhetünk, mert az alkotókészség a hagyomány és konvenció keretein belül is eleven erővel, gazdag változatossággal tud megnyilatkozni, és újításait a közösség szívesen ismeri el magáénak”.⁶ Az elmúlt évek kutatási eredményei, publikációi, amelyek a népekek⁷, halotti búcsúztatók,⁸ búcsús énekek⁹ és szerzőik (kántorok,¹⁰ előénekesek, búcsúvezetők¹¹ stb.) vizsgálatával, elemzésével foglalkoztak, valóban igazolják ezt a megállapítást. Ha mindehhez hozzávesszük még a 19–20. század máig feltáratlan és nem vizsgált kegyességi irodalmát, a vallásos ponyvairodalmat,¹² valamint a profán témájú, ritkábban vallásos motívumokat felmutató ún. félnépi alkalmi költészetét (vőfélyversek, ünnepköszöntők, históriák), akkor valóban azt látjuk, hogy a múlt század második felében szinte még fel nem derített gazdagságban virágoztak ezek a műfajok, s éltek alkotóik. Úgy érzem, jelentőségüket mindmáig nem látjuk kellően. Alig ismerünk úgy egy-két alkotót, mint például a Bálint Sándornál szereplő Orosz Istvánt,¹³ az utóbb több kutatót is érdeklő jászárokszállási Varga Lajost¹⁴ vagy a Szeged környéki Engi Tüdő Vincét.¹⁵ Elemzésükből pedig a fenti megállapítás mellé bizonyára olyanokat is sorolhatunk még, mint a korabeli divatok hatását mind a szövegben, mind a dallamban, a helyi énekgyakorlat regisztrálását, azaz a világi/profán szóbeli költészet és a vallásos költészet kölcsönhatását; az ízlés megváltozását a vallásos népekek esetében (dallam és szöveg vonatkozásában); a populáris kultúra gyors térhódítását, a biedermeier kordivat érzelmességet erősítő hatását, majd a gyorsan távolodó paraszti (falusi) és polgári (városi, intellektuális) vallásosságot; az egymástól messze került hivatalos és népi vallásgyakorlás szemléletét. S a mindezt hasábjain is tükröző, s mind szélesebb körben terjedő, országos vagy helyi alapítású vallásos folyóiratok, újságok sorát.

6 Bálint S. 1981. 54.

7 Barna G. 1983; 1984.

8 Kríza I. 1983.

9 Kónya S. 1999.

10 Barna G. 1998; Borus R. 1998; Kovács E. 1998; Silling I. 1998; Molnár R. 1998; Palatinus A. 1998; Törköly I. 1998; Klamár Z. 1998; Bózsó I. 1998; Nagy Abonyi Á. 1998; Tripolsky G. 1998; Beszédes V. 1998, Czövek J. 2002.

11 Bálint S. – Barna G. 1994. 248–260.; Józsa L. 1998; Lele J. 1998; Faragó J. 1998.

12 Pogány P. 1959; Lengyel Á. 1999.

13 Bálint S. 1942; 1981.

14 Antalóczy L. 1986; Lugossy I. 1998.

15 Sávai J. – Grynaeus T. 1994.

Licenciátusok

Licenciátusoknak azokat a férfiakat nevezeték, akik anélkül, hogy egyházi rendet viseltek és az ahhoz szükséges iskolát végeztek volna, bizonyos funkciókat láttak el a vallásos életben.¹⁶ Megjelenésüket és a katolikus egyház általi elfogadásukat külső körülmények kényszerítették ki:¹⁷ a katolikus egyház szervezetének 16–17. századi szétesése a reformáció és a török hódoltság következtében, illetve az ennek révén előállott nagy paphiány. A megtúrt gyakorlatot 1628-ban a Pázmány Péter által összehívott nagyszombati zsinat törvényesítette és szabályozta.¹⁸ Legfontosabb feladatuk a tanítás, katekézis és a prédikáció felolvasása vagy mondása volt. Emellett kereszteltek, eskettek és temettek, vezették az ájtatosságok énekeit és imádságait.¹⁹ Gyakorlatilag ugyanazok a jogok illették meg őket, mint a plébánosokat. Járandóságaiokról is az egyházmegyei zsinatok gondoskodtak.²⁰

Fontos feladata volt a licenciátusoknak a hitoktatás, a katekézis.²¹ Ez jelezheti, hogy az intézmény gyökerei tanítókhöz (is) visszanyúlnak.²²

A paphiány fokozatos 18. századi megszűnésével a licenciátusok tevékenységére általában csökkent és/vagy megszűnt az igény. Ez megmutatkozik az egyháznak a velük szemben tanúsított véleményén is. A laikusokat a század végére kiszorították a pasztorációból. A 18. században klerikalizálódott a római katolikus anyaszentegyház, amelyben a felszentelt személyeknek volt meghatározó szerepe. A laikusok, elsősorban a licenciátusok visszaszorítását erősítette a felvilágosodás – amelynek szellemiségében folyt a papképzés is –, amely elutasította a népi vallásgyakorlatot. A liturgia kettévált: a latin nyelvű szertartással párhuzamosan folyt a népnyelvi éneklés, a templomi ájtatosságokat kiegészítette a paraliturgia. A felvilágosult szellemben nevelt és képzett papság, az egyház ezzel nem tudott mit kezdeni. Ráhagyta ezeket a paraliturgikus ájtatosságokat (különösen az alföldi tanyavilágban) a licenciátusok utódaira: énekes emberekre, búcsúvezetőkre, akik vezették és irányították.²³ Feladataik közé tartozott a búcsújárás és a paraliturgikus ájtatosságok szervezése, a tehetségesebbek pedig alkalmi énekszerzők is lehettek.²⁴

Ezekre a gyökerekre Kunszentmárton esetében is rátalálunk. Az 1686-ben elpusztult, majd a katolikus Jászságból 1717–1719 között újránépesített Kunszentmártonban az 1718. szeptember havától induló egyházi anyakönyvezés szerint az első időben Sydó (Zsidó) Mátyás ludimagister (kántortanító) keresztelt, teme-

16 A kérdéstről l. pl. Szakály Ferenc tanulmányait!

17 Sávai J. 1997. 82.

18 Sávai J. 1997. 90.

19 Sávai J. 1997. 99.

20 Sávai J. 1997. 100.

21 Sávai J. 1997. 196–205.

22 Sávai J. 1997. 75–79.

23 Bálint S. 1942. 27–29., Sávai J. 1997. 205–218.

24 Bálint S. 1981, Lugossy I. 1998, Lele J. 1998, Faragó J. 1998, Csókás F. 1998.

tett és vezette a templomi ájtatosságokat – a kibocsátó község, Jászapáti plébánosának engedélyével.²⁵ 1719. május 29-től azonban már Lenkes Péter szerepel, aki magát az anyakönyvben így titulálja: „Ego Petrus Lenkes Frater Licentiatu baptisavi [...]”.²⁶ Ezt a szerepét 1720 júliusától a csongrádi plébános felhatalmazásával és távollétében végzi: „Ego Petrus Lenkes Ludimagister in absentia Rdi Patris baptisavi [...]”.²⁷ Figyelemre méltó, hogy csak keresztelt, s nem esketett. A keresztelési bejegyzéseknél is nem egyszer olvashatjuk: „in necessitate” vagy „in summa necessitate”.²⁸

A későbbi adatok arról tanúskodnak, hogy kinevezett plébános, majd káplán(ok) is kerülvén Kunszentmártonba, a licenciátusok tevékenysége megszűnt. Az írott források azonban nem szólnak arról, hogy a laikus hívek között voltak-e előénekesek, búcsúvezetők, akik a templomon kívüli ájtatosságokat szervezték. Feltételezhetjük, hogy igen, méghozzá folyamatosan.

A továbbiakban az Ökrös Józsefről szóló adatokat összevetem a szerepről és a licenciátusról fentebb mondottakkal.

Ökrös József, a kései licenciátus

A vallásossággal szemben támasztott, fentebb említett általános igényeknek (szerep) és a tömören ismertetett licenciátusi hagyományoknak mindenben megfelelt a 19. századi Ökrös József élete és működése. Összetett, gazdag egyéniség volt: énekes ember, „főénekes”, társulati szervező, búcsúvezető, vallásos prózai szövegeket („prédikációkat”, tanításokat) író ember, termékeny énekszerző. Valamint a közösségi élet ünnep alkalmainak, szertartásainak, ünnepeinek szervezője, alakítója, irányító formálója.

Ökrös József 1816. március 19-én született Kunszentmártonban Ökrös Ferenc takácsmester és Ferentzi (Szénási) Erzsébet gyermekeként. Az elemi iskolai két vagy három osztályt az 1820-as évek közepén végezhette. Majd apjánál tanulta a takács mesterséget. 1835-ben indult vándorútra, először Csongrádra, majd Mohácsra ment. Innen tért vissza Kunszentmártonba 1837-ben. Visszaemlékezése szerint 1838-ban lépett be a céhbe. A céhes iratok alapján azonban a takács céhnek már 1837. június 11-én lett mesterként tagja.²⁹ 1839. november 24-én megházasodott, nőül vevén magának „Szabo Annát, Szabo Janos Tanátsnok Ur Leányát”. 1893. január 21-én halt meg. Sírjának helyét nem ismerjük. Fényképe nem maradt fenn.

25 Dósa J. – Szabó E. 1936. 120.

26 Dósa J. – Szabó E. 1936. 121.

27 Dósa J. – Szabó E. 1936. 123.

28 Dósa J. – Szabó E. 1936. 123.

29 Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmártoni Egyesült Céh iratai, Takács céh jegyzéke 1852 (?).

A társulatalapító

Buzgó katolikus ember volt. Az 1845-ben fáradhatatlan és jó szervezőként éneklő, 1851-ben Rózsafüzér, 1856-ban pedig temetkezési társulatot alapított,³⁰ ezeket vezette és működtette. E társulatok azonban nemcsak új vallási intézményekként voltak jelen, hanem működésük során új vallásgyakorlási, ájtatossági formákat is kialakítottak. Ezek megformálásában nagy része volt Ökrös Józsefnek, ha nem ő maga javasolta és szerkesztette meg őket. Az 1845-ben alapított *Éneklő Társaság* vezette be Kunszentmártonban a nagybőjti vasárnapokon, szerdákön és pénteken végzett keresztútjárást, amely még az 1850-es években fennállt.

Az 1851-ben elindított, a század második felében nagyon népszerű, s a templomon kívüli vallásgyakorlási formákat integráló Rózsafüzér Társulat a társulati ünnepek és ájtatosságok egész sorát integrálta és hozta magával: *társulati miséket* a társulat választott Mária-ünnepein – Szeplőtelen Fogantatáskor (december 8.) az alapítás, Gyümölcsoltó Boldogasszonykor (március 25.) a társulat felszentelésének emlékére, október első vasárnapján a Rózsafüzér Királynéja tiszteletére. Az ezt követő hétfőn a társulati halottak miséje volt csakúgy, mint a Halottak napja utáni napon. Ökrös József javaslatára vezették be *Halottak estéjén a két temető közötti esti processziót*. Az évi rend mellett rendszeresebbek voltak az *első vasárnapi titokcseréhez*, „cédulaváltáshoz” kötődő *ájtatosságok*: a vasárnapi *nagymise előtt a társulati ének* – Ökrös József szerzeménye – eléneklése, majd az első vasárnapi délutáni litánia után a társulati jelvények alatt vezetett *körmenet a Szeplőtelen Fogantatás-szoborhoz és ottani ájtatosság*.

A *társulati jelvényeket* nagy tudatossággal, a színek és a szimbólumok ismeretében tervezték és csináltatták meg: két fehér társulati lobogót, amelyeket a 15 főből álló – ahány rózsafüzér-titok van – Mária-lányok csoportja hordozott körmeneteken a Mária-szoborral együtt, valamint öt fehér fáklyát, rajtuk 3-3 szál fehér rózsával a rózsafüzér titkait jelképezve, amelyeket pedig a társulati férfiak tartottak az oltárnál, és vittek a körmenetekben. E tárgyak a Mária-ünnepeken és a körmeneteken a társulatot reprezentálták a nyilvánosság előtt. Kialakításukban Ökrös Józsefnek döntő szava volt. Jelzik, hogy Ökrös nagyon jól ismerte azt a vallási kultúrát s azt a szimbolikus vallási nyelvet, amely a Mária-tiszteletben és a rózsafüzér-ájtatosságban használható és megjeleníthető. Tudta őket használni, s tudott belőlük építkezni is.³¹ Mindehhez az volt szükséges, hogy Ökrös József benne éljen nemcsak a helyi vallásos kultúrában, hanem legyen egy viszonylag magas szintű vallási műveltsége is.

Figyelemre méltó a Szeplőtelen Fogantatás erős kultusza az 1850-es évek eleji Kunszentmártonban. Szobra a 19. század első harmadától áll az egykori plébá-

30 Barna G. 1998. passim.

31 Úgy érzem, a vallási kultúra területén is jól használható Eric Hobsbawm gondolata a kitalált vagy feltalált hagyományokról, amelyek mindig egy meglévő kulturális készletől, nyelvből építkezve alkotnak meg egy szerkezetében új formát, amely megfelel az igényeknek. Hobsbawm, E. 1983.

nia-kert kerítése mellett.³² A dogma kihirdetése ekkor már a levegőben volt, ám csak 1854-ben következett be.³³

Az énekszerző

Ökrös József valószínűleg ösztönösen tudta, hogy az énekelt vers könnyebben és jobban memorizálható, mint a próza. 1862-ben összeállított (lemásolt?) egy 400 oldalas magyar nyelvű miscskönyvet,³⁴ amelyhez egy énekgyűjteményt csatolt. Ennek 80 oldalán saját, akrosztichonnal ellátott énekszövegeit közli. Többségük különböző ünnepekre írott ének, egyfajta szerzői válogatásként. Ökrös József ezt követően még sok énekszöveget írt, amelyeket más alkalommal már elemeztem.³⁵ Ünnepekre írt, valamint halottas énekei nagy számban maradtak fenn az 1860–1940 között készített kunszentmártoni és mesterszállási³⁶ kéziratos énekeskönyvekben. Annak magyarázatát azonban még nem tudom, hogy miért szerepelnek Ökrös-szövegek egymástól nagyon eltérő arányban az egyes forrásokban. Elemzésünkbe egyelőre csak azokat lehetett biztonsággal bevonni, amelyek kétséget kizáróan saját szerzeményei. Ezek mind akrosztichonnal ellátott szövegek, jóllehet saját megjegyzéseiből tudjuk, hogy nem akrosztichonos énekeket is szép számmal írt.

Vallásos prózai szövegeinek szintén több forrása van. Legfontosabb közülük az *Élő Lelki Rózsafüzér Társulat* jegyzőkönyve,³⁷ amelyben a temetői kápolnák és keresztutak felállítását szorgalmazó beszédei olvashatók. Ezek egy részét külön füzetben is leírta.

Ökrös József gyakorlott író, termékeny énekszerző, illetve szorgalmas énekgyűjtő, jó tollú elbeszélő és verselő volt. Mindez meg is látszik bejegyzésein.

32 Józsa L. 1999. 231–234.

33 Szimbolikusan ezt erősítette meg 1858-ban a lourdes-i Mária-jelenés, amelynek Kunszentmártonban is nagy visszhangja volt. Hamarosan népszerű lett a lourdes-i ájtatosság, hívó kunszentmártoni emberek hozattak vizet Lourdes-ból, a 20. század elején pedig különvönatos zarándoklat keretében többen is meglátogatták a dél-francia kegyhelyet.

34 A miscskönyvet, amit Kuna János kunszentmártoni lakos ajándékozott a római katolikus plébániának (jelenleg Józsa László birtokában), még nem tudtam azonosítani. A kéziratos másolatban hiányzik a címlapja. Tartalmi beosztása a következő: I. rész (76-ig): *Napi imádságok*, a II. rész (77–124.): *Hétközbeli hitélet*, III. rész (125–174.): *Holnapbeli hitélet*, IV. rész (175-től): *Eszteendőbeli hitélet*. Ezen belül a 172–173. oldalon egy akrosztichonos ének látható: *Fülöp Imre éneke*, a 183–184. oldalon egy Mezei *Mennyből alászállott ...* kezdetű adventi, a *Mutató tábla* után pedig egy másik Mezei, a *Mennyei szent Atyám ...* kezdetű ének olvasható.

35 Barna G. 2001a; 2001b.

36 Mesterszállás 1897-ig Kunszentmárton pusztája, külterülete volt, 20 km távolságban a város törzsterületétől. Az 1853. évi tagosítás után rohamosan benépesült. Lakói viszont csaknem kizárólag az anyavárosból kerültek ki. Innen a szoros kapcsolat a két település között századunk közepéig. L. pl. Barna G. (szerk.) 1995.

37 Barna G. 1998.

Ebben szerepet játszhatott a családi hagyomány is: apjának vőfélykedése, s erre támaszkodó alkalmas egyéni adottsága.³⁸ Egyes jegyzőkönyvi részletei (főleg a számára fontosnak tűnő társulati eseményekről) jól megfogalmazott, kerek epikus történetek. Példának említhetem a megalakulás körülményeit (1–12.), a társulati lobogókészítést (46–48.), ennek felszentelési ünnepségét (54–55.) vagy a templomi stációs képek csináltatásának részleteit leíró (75–76) jegyzőkönyvi fejezeteket. Ezek gyakran az élőbeszéd stílusfordulatait is jól visszaadó narratívumok.

Rózsafüzéres énekeket a Társulat jegyzőkönyve is tartalmaz. Ezek nyomtatásban is megjelentek, az elemzéshez e változatokat is felhasználtam.³⁹ A nyomtatott társulati énekfűzet szövegét bemásolta a jegyzőkönyvbe is (2. melléklet). A prózai könyörgések mellett e fűzetben három strófikus cantio (népének) található. Az első Szűz Mária dicsérete, mely ugyan Ökrös József szerzeménye, de nem akrosztichonos; egyik legjobban sikerült szövege. Szép, gyakran az ó- és újszövetségi helyeket idéző költői képei vannak. Szűz Máriát dicsérve halmozza a jelzőket és a hasonlatokat: Mária „virágnak virága”, „rózsák rózsája”, „teremtés remeke”, „Szent Lélek rejteke”, „názáreti kert neveltje”, akinek Üdvözlétekből állítanak össze füzért, amelybe az ember szerelme bele van tűzve. Akrosztichon alkalmazásával, gördülékenyen és leleményesen írta meg a 3×5 titok strófáit. A fűzetet Mezey János kántor érzelmes, biedermeier vallásosságot árasztó éneke zárja.

A halottas énekekben a halálról szóló keresztény tanítás tükröződik.⁴⁰ Alapja a megváltottság biztos tudata, a feltámadásba vetett hit és remény. Több énekszövegnek közös, határozottan felismerhető szerkezete és íve van: elindulnak a halálélmény földi világától, elvezetnek a mennybe (a túlvilágra), majd visszatérnek a földi létbe, s a jó halál és az egyéni üdvözülés érdekében a túlélőknek tanácsot adnak, példázattal zárulnak. Bár a halállal találkozás minden embernek személyes élménye és saját életének kérdése, Ökrös József énekeiből a halálélmény és gyász általános jellemzői olvashatók ki. Ez természetes, hiszen már nem az egyének, a halottak, hanem a hátramaradt gyászoló közösségnek szólnak.

Az énekszövegek a halott nevében, egyes szám 1. személyben, néhány esetben pedig egyes szám 3. személyben íródtak. Mégsem búcsúztatók, bár némelyikük szoros formai/tartalmi rokonságban áll velük. Kunszentmártonban nem volt szokásos a sok helyütt máig élő búcsúztatás, amelynek a rokoni kapcsolatok szerint megszabott sorrendje volt. Több énekszövegben (például Kurucz Jánosné, 48. ének) a halott visszatekint saját életére. A ravatalt/sírt körülálló gyászolóktól az elhunyt imát kér, mert tudja, hogy az ember csak életében tehet az üdvösségéért, holta után vezekelnie kell vétkeiért, érte viszont fel lehet ajánlani imádságot, például a rózsafüzért.⁴¹ Minden énekben ott a bizalom, a remény, a megváltottság érzése, hiszen a keresztény tanítás szerint Jézus kereszthalála

38 Barna G. 1998.; Gunda B. 1998.

39 A szövegelemzést a tartalomelemzés módszerével végeztem el. Krippendorff, K. 1995.

40 Barna G. 2001.

41 Kiss Mihály énekeskönyve, 62.

reményt ad az örök életre, a mennyei boldogságra. A földi élet pedig erre készülés, az igaz boldogság keresése, azaz egy örökös zarándoklás. Ezek a tartalmi idézetek már összefüggésben vannak az énekeknek a halálról és a túlvilágról szóló mondanivalójával.

Az énekek végigkísérik a temetési szertartás minden állomását: vannak énekek a koporsóba tételre, a temetőbe kísérésre, a sírbatételre. Ez tehát a funkcionalitásnak egy másik szintje és rendje. Másrészt ezek konkrét szituációra szánt szövegek voltak, hiszen Ökrös József verselt özvegy halálára, gyermek és öregember halálesetére, rózsafüzér társulati vagy oltáregyleti tag halálára is.

Az 1869-ben elkészült alsó-temetői kápolna keresztfeltételére Ökrös József egy verset írt, amelyet saját feljegyzése szerint elszavalt az ünnepségen. Nem énekelt, hanem elmondott, azaz szövegversről s nem énekről van tehát szó, amely ritkának minősíthető az adott társadalmi körben és korban. Minden versszakában gondolatpárokra épít, amelyek párhuzamba vonják és összekötik a mennyei és a földi szférát: Jézus Krisztust dicsőítjük az elkészült kápolnáért, amelyet Isten tiszteletére emeltünk, valamint a nép, s az építők öröme, tetszése; nyerjen kegyelmet minden idejövő s adakozó jőtevő; a Hétfájdalmú Szűzanya tisztelete mellett pedig szolgáljon e kápolna az itt nyugvó holtak és az adakozók lelki üdvösségére.

A fennmaradt céhes iratokból tudjuk, hogy 1865-ben Ökrös Józsefet bízták meg a kunszentmártoni céhek százados ünnepségének megszervezésével. Érvényesült tehát az a „ceremóniamester” szerep, amelyet a hagyomány alkotó újratemtésével a közösség életében a szentemberek betöltöttek. Amúgy is céhes mester volt, s a szertartások szervezésében járatosnak vélhették. Erre az alkalomra Ökrös akrosztichonos miseénekeket, valamint a szentmisét követő, templom mellett megrendezett világi gyűlésre való éneket/nótát szerzett. A százados céh-ünnep énekeinek alapgondolata, hogy keresztény hittel és Istenre hagyatkozással mindig a jövőbe kell nézni, a jövőt kell szolgálni.

A tanító Ökrös József (prózaí írások)

Ökrös Józsefnek plébánosi felhatalmazása volt arra, hogy a Rózsafüzér Társulat által szervezett új ájtatosságokra összegyűlt tömeget a rózsafüzér titkaira oktassa. Ezeket a népszerűsítő beszédeit is felvette a társulati jegyzőkönyvbe. Ezek a vallási propaganda jól kimunkált darabjai (pl. 39–43, 68–69.), s témájából felkészült, tájékozott, olvasott embernek és jó szónoknak mutatják őt.

Halottas énekei mellett prózaí írásaiból – a gyász reprezentálása mellett – megismerjük a korabeli ember felfogását a jó halálról, a hirtelen halálról, a halál okairól, a halálhoz való viszonyáról és a meghalás kultúrájáról, azaz a halálhoz vezető útról. Valószínű, hogy ez nem Ökrös József egyéni véleménye, nem is a szűkebb kunszentmártoni közösségé, hanem a korabeli katolikus felfogás helyi tükröződése. Ezt támasztják alá az elemzésbe bevonható prózaí művek is, amelyeket a temetői kápolnák és keresztutak felállítása érdekében mondott és írt: 1.) *Temetési egyletek* (é. n.) 2.) *Mária, a haldoklók segítője* (é.n.) 3.) *Halottak napján beszéd*, 1854. 4.) *Halottak estéjén elmélkedés a temetőben*, 1856. 5.) *Halottak estéjén*, 1857. 6.) *Kálvária kápolna építésére beszéd, halottak estéjén*, 1868. 7.) *Az alsó-temetői kápolna*

toronygomb és -kereszt feltételére elmondott beszéd és versek, 1869. E prózai munkák egy része prédikáció, pedig legjobb tudomásom szerint az egyház nem engedett laikusokat prédikálni, tartva a téves tanítás lehetőségétől. A korabeli plébánosok Ökrös Józsefnek mégis megengedték, hogy temetőben, a rózsafüzér társulat templomi miséje után (?) beszéljen, tanítson, kápolna építésére és adakozásra buzdítson. Nem kizárt azonban, hogy az 1854 Nagypéntekjén a kunszentmártoni Felvégen álló Veres keresztnél⁴² elmondott, s a rózsafüzért népszerűsítő beszéde nem saját fogalmazványa, hanem valamelyik újságból, folyóiratból vette, ám ez sem von le semmit a jól szerkesztett szöveg értékéből. Azt is jelzi, hogy Ökrös József el tudta fogadni az abban leírt gondolatokat, hiszen továbbította polgártársainak.

A jól megszerkesztett beszéd (3. melléklet, a [39] oldaltól) bevezető része ellentétpárokra épül, finoman aktualizál és apologizál. Arra utal, hogy az adott alkalommal (Nagyböjt) alig néhányan mondják csak a fájdalmas olvasót („bánatos olvasót”), pedig Kunszentmárton katolikus város. Az ok: a tudatlanság, melyen segíteni akar, ezért beszél a szentolvasóról, s ismerteti beszédje vázlatát. Ennek kapcsán utal az újonnan alakult Rózsafüzér Társulatot elítélő véleményekre (új találmány, cifra imádság⁴³), visszautasítva azokat. Beszédének következő két részében először röviden a rózsafüzér titkait mutatja be találó metaforával (rózsa és részei: virág, tövis, levél; rózsafüzér és titkai: örvendetes, fájdalmas, dicsőséges), érthetően és képszerűen. A titkok áttekintése mutatja, hogy az olvasó azonos a Szentírással, azaz nem eretnecség, nem tévtanítás. Ezt követően minden társadalmi réteget és foglalkozást (halász, pásztor, földműves, katona stb.) megszólítva az olvasó végzésére buzdít, a foglalkozásokat bibliai párhuzamba állítja (például: halászok voltak az apostolok is). Ebben a kontextusban még mindennapi életünk tárgyai is a rózsafüzérre emlékeztetnek, amely a katolikus kereszténység szimbóluma lett. Az egyház ajánlására hivatkozva legitimálni kívánja a helyi társulati kezdeményezést, s erről – kiemelve a plébános szerepét – dicsérőleg szól. Célja az oktatás mellett buzdítás, példaadás és konfliktus-oldás is volt.

A fenti gondolatok azt jelzik, hogy Ökrös József sok mindent elolvashatott kora kegyességi irodalmából. Hogy miket, nem tudjuk, mert alig egy-két helyen utal erre kézírataiban, általában pedig nem jelzi. De a templomi igehirdetésen kívül szinte biztos, hogy vallási ismereteit olvasmányélményeiből tudatosan is gyarapította. Kézírataiban csupán egyetlen alkalommal, éppen a Szentolvasó magyarázatánál említi meg, hogy szövegének forrásánál „Katholika Néplapból, Október 3-dikán 1858”.⁴⁴ Valószínűleg el is utazott olyan helyekre, ahol vallásos irodalmat vásárolhatott (Eger, Esztergom, Máriaradna). A 19. század második felében már több kunszentmártoni család járatott újságot. Közöttük lehetett az Ökrös család is. Ebből a korból egyedül a jászladányi Orosz István olvasmányait ismerjük – részben. Ezek címeit (sőt nemegyszer beszerzésük módját is) leírta.

42 Józsa L. 1999.

43 Vö.: Barna G. 1998. 40.

44 Barna G. 1998. 46.

Az elemzésbe bevonhatjuk ugyan a múlt századvég kunszentmártoni plébániai könyvtárát, amelynek jegyzékét ismerjük, nem tudjuk azonban, hogy ebből Ökrös József mit olvashatott. Egy alaposabb tartalmi elemzés természetesen hozhat eredményeket, hiszen – ha nem is az énekeiben, és prózai írásaiban – Ökrös József gyakran hoz példát nemcsak a Szentírás különböző helyeiről (ószövetségi könyvek, az *Apostolok cselekedetei*, levelek), hanem a szentek életéből, az egyház történetéből. Az énekszövegek szempontjából is egy mélyebb vizsgálat lesz a megmondhatója, hogy korának mely énekeskönyveit használta fel, melyek szöveganyagára épített tudatosan vagy szabadon használható közkinccsnek tekintve azt – szinte természetesen, mint Bálint Sándor szerint Orosz István. Az egyik biztos forrás a Zsasskovszky-énektár, hiszen az egri főegyházmegyében akkoriban ezt használták, másrészt a kunszentmártoni *Mezei kántorok énekeskönyvei*, hiszen azok a legtöbb kunszentmártoni család tulajdonában megvoltak, különösen Mezei Nepomuk János 1883-as kiadású *Egyházi énekkönyve*. Ezekben halotti énekek is vannak.⁴⁵

Néhány tanulság

Láttuk tehát, hogy Ökrös József szerepvállalásában megvoltak mindazok a funkciók, amelyek tevékenységét a licenciátusával összekötik, s netán azonosítják: búcsúvezető, énekszerző, előénekes, a paraliturgia szervezője, társulatalapító, vallási ismeretek közvetítője. Nem keresztelt, nem esketett és nem temetett azonban – erre szükség sem volt, hiszen a 19. században Kunszentmártonban már több pap is működött. A liturgia szolgálatára 1845-ben alakult meg az *Énekes Társulat*, a helyi népnyelvben *Szent Lélek Céhe* Ökrös József vezetésével, amely – jóllehet három éves működés után magától megszűnt – az egyesületi gondolat fenntartója lett, s így újabb társulat megalakításának inspirálójává vált a következő évtizedben. Miután a liturgiában való segédkezés és közreműködés Kunszentmártonban elsősorban a mindenkori kántorok⁴⁶ feladata volt, az énekesek, így Ökrös József is főleg a paraliturgiát szolgálták ki. Nagy érdemei vannak a kunszentmártoni temetői kápolnák megépíttetésében is.⁴⁷ Ezáltal újabb szakrális teret alkotott a közössége számára, amely nemcsak a hivatalos liturgiák, hanem a paraliturgia színterévé is vált 1869 után. Az alsó- temetői kápolna pedig egyfajta *deponia pia* funkciót tölt be immár közel másfél évszázada.

Ökrös József tevékenységével és „egyházias kultúrájával azt a szakadékot hidalja át, ami a jozefinizmus kényelmes józanságában nevelkedett lekipásztor és a vallás katartikus élményét hordozó nép között sokszor vált a 19. század folyamán olyan feltűnővé” – idézzük Bálint Sándor megállapítását.⁴⁸ Ökrös József

45 Barna G. 1983, 1984.

46 Barna G. 1983, 1984, Dósa J. – Szabó E. 1936. 177–193; Bálint S. 1942. 30.

47 Barna G. 1995.; Józsa L. 1992; 1998.

48 Bálint S. 1942. 26.

is érvényes, hogy „a 18. század katolikus újjászületésében ismét paphoz (jutó közösségekben) a licenciátusok hivatása tulajdonképpen véget ért volna, de régi szerepkörükből több mozzanatot, így a búcsúvezetést, templomi előimádkozást és éneklést, egyéb tennivalókat, egyszóval a helyi hagyományt továbbra is megtartják [...] E típus serénykedik a régivágású közösségek, jámbor társulatok vezetésében. Bizonyos az is, [...] hogy a kultuszban ők őrzik [...] a parasztság jellemző kollektív megnyilatkozásait, orális gyakorlatát.”⁴⁹

Ökrös József esetében ezzel szembe, vagy ezek mellé lehet állítani, hogy elsősorban az írással élt. Kézíratos, sőt nyomtatásban is megjelentetett énekszövegeit azonban nem tekintjük másnak, mint írásba foglalt / kinyomtatott szóbeli, orális közköltészetnek.

Ökrös József az átlagosnál magasabb egyházas műveltségű ember volt, aki tudatosan felvállalt szerepkörében a licenciátus hagyományok folytatója és a típusnak tekintett jászladányi Orosz István méltó kortársa volt. Ismét Bálint Sándort idézve „a közösség szószólója, az ünnepek szertartásmestere, aki biztosítja a hagyományos rendet, ismeri az íratlan tradíciókat, amelyeknek értelme talán már el is homályosult, mégis ragaszkodnak hozzájuk, mert valami magasabb szimbolikus jelentést éreznek bennük. Ez a személyiség meg tudja adni Istennek, ami istené, és az embernek, ami az emberé. Ismeri az évszázados kultikus gyakorlatot, az ünneplés etikettjét, vagy legalábbis annak beidegzett formáit és így képes arra, hogy a közösség egyes tagjaiért [...] Isten, ember előtt helyt álljon. [...] Ügyel a közösségi kultusz teljességére, amelyet a pap műveltsége, társadalmi helyzetének különbözősége folytán már nem tölt be egészen.”⁵⁰ Bár elismeri plébánosa, papja tekintélyét, a maga területén nagyfokú önállóságot, mégpedig felelősségteljes önállóságot mutat. A maga eszközeivel végzi és segíti a hívek pasztorációját.

Úgy látszik azonban, hogy ennek az embertípusnak már a 19. század végi Kunszentmártonban sem volt elismertsége. A helybeli születésű Dósa József plébános ugyan Ökrös József 1891. évi szóbeli lemondásakor még személyes tiszteletéről biztosította, s javasolta, élete végéig hagyják meg rózsafüzér társulati világi elnöki tisztségben, egy évvel később azonban már – jegyzőkönyvi köszönettel – elfogadta írásos lemondását.⁵¹ Újabb egy évvel később pedig meg sem említi Ökrös József halálát a Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyve, holott más esetben megtette. Miért? Olyan konfliktus áll a háttérben, amelyet a jegyzőkönyv lapjairól nem lehet kiolvasni? A figyelmisség Ökrös József sajátja volt, utóda pedig nem értek fel hozzá szellemi színvonalban? Vagy ez a körülmény azt jelzi, hogy lejárt az ilyen figurák ideje, s a századvég vallásosságában a hozzá hasonlóknak már nem volt, nem lehetett szerepe? Ma már csak találgathatunk, de valószínűleg mindegyik fölvetésben lehet igazság.

Dósa József aktív bekapcsolódása a társulat munkájába értelmezhető úgy is, hogy a klerikus egyház a laikus vallásos társulat és vezetői, az énekes emberek

49 Bálint S. 1942. 27.

50 Bálint S. 1942. 15–16.

51 Barna G. 1998. 200–201.

működésére is kiterjesztette ellenőrzését, irányítása alá vonta, s végső soron sorvadásra ítélte. A 20. században megalakult újabb vallásos társulatok mind erős papi irányítása alatt működtek. A 19–20. század fordulóján egy új típusú vallásosság jelent meg Kunszentmártonban: egy erősen individualizálódott, az egzisztenciális kérdésektől erősen eltávolodott, vasárnapi hangulatúvá alakított vallásosság. Ennek képviselői a tisztviselők, a helyi birtokos réteg értelmiséggé vált tagjai. A minta értéke nagy volt. Ekkor alakult ki az „úri hölgyek” vasárnap déli fél tizenkettes, ún. „szagos misére” való járása, a parasztnéppel nem keveredtek. Az izzadtságsgazú vallásosság – gyalogos zarándoklataival, vezekléseivel, kereszttjárásaival és virrasztásaival együtt – visszaszorult. Bár a népi vallásosság megmaradt annak, ami volt: komplementer jellegűnek, ám mind szűkebb körben érvényesül. Még szentemberei is vannak, mai énekszerzők, előénekesek, búcsúvezetők. A racionálissá üresedett klerikus egyház, s a vasárnapi vallásosság azonban nem tud mit kezdeni velük. Vallási túlhajtást, sőt, babonáságot lát bennük és működésükben.

A kutató hajlamos aktualizálni. Ezt teszem én is, amikor a licenciátus jelentőségét, Ökrös József esetét összevetem korunk, közelmúltunk gyakorlatával. Nemcsak azért, hogy látókörömbé vonom a korszak énekes embereit, búcsúvezetőit, hanem a mai szentemberek/licenciátusok és a hivatalos egyház viszonyát illetően. Egyik tanulságként azt vonhatom le, hogy a klerikalizálódott egyház sem Kunszentmártonban, sem másutt nem őrizte és óvta a licenciátusi gyakorlatban megőrzendő elemeket, azaz a hívek nagyfokú önállóságát és egyháztagnaként való aktív közreműködését, hanem mindenestől elvetette azt. Meglepetéssel hallottam viszont pár évvel ezelőtt a Freiburgi Egyetem Teológiai karának liturgiátörténész tanárától, hogy ők az egykori magyar licenciátusokat pozitív példaként említik és tanítják – annak lehetőségeként, hogy a világiak bekapcsolódjanak a lelkipásztori munkába, s amely egyúttal a felnőtt kereszténység jele is. Ezért mélységesen egyetértek Sávai János keserű megállapításával – amelynek gondolati elemei már Bálint Sándornál is megtalálhatók –, hogy a mai magyar (kатоlikus) egyház még nem dolgozott ki „egy olyan egyház-koncepciót, amelyet a II. Vatikáni Zsinat felrajzolt”.⁵² Ez pedig a világiak nagyobb bevonása a lelkipásztorokodás s egyáltalán az Egyház életébe és működtetésébe. Kincsünk van, de az Egyház nem tud (vagy nem akar) mit kezdeni ezzel a kipróbált hagyománnyal, mint amilyen a licenciátusok, s kései utódaik, közöttük Ökrös József élete és működése volt. Maradjunk csak pásztorolt nyáj.

52 Sávai J. 1997. 252.

Irodalom

Antalóczy Lajos

1986 *Az Egri Nyomda Rt. története 1893 – 1949.* Eger.

Bálint Sándor

1942 Bevezetés. In *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza.* Budapest, 7 – 37.

1981 Vallásos népköltészetünk egyéni ihletései. Orosz István válogatott énekei. In: *A hagyomány szolgálatában.* Budapest, 53 – 67.

Bálint Sándor – Barna Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok.* Budapest.

Bangha Béla

1931 – 1933

Katolikus lexikon I – IV. Budapest.

Barna Gábor

1982 Adatok a kunszentmártoni iparosság és az egyház kapcsolatához a XVIII – XX. században. In *Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara.* Szerk. Bereczki Ibolya, Szabó László. Szolnok, 329 – 341.

1983 „Istent dicsőítő egyházi énekkönyv”. A Mezey kántorok énekeskönyvei és énekei. *Vigília*, 264 – 267, 337 – 341.

1984 Katolikus egyházi népének, énekszerzők és a folklorizáció. (A Mezey kántorok énekei a néphagyományban.) In *Folklór és Tradíció I.* Szerk. Kiss Mária. Budapest, 123 – 133.

1991 A kunszentmártoniak radnai búcsújárása. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3. 209 – 244.

1995 *Mesterszállás – Fejezetek a község történetéből.* Mesterszállás.

1996 *A tályjai Fáklyás Társulat dokumentumai.* Szeged. (Devotio Hungarorum 4.)

1998 Egyéniségkutatás a magyar vallási néprajzban. Bálint Sándor „Egy magyar szentember”-e. In *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai.* Szeged – Budapest, 26 – 36. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)

2001a „Örvendez ég és föld ...” Ökrös József akrosztichonos énekei. In: *„Nyisd meg, Uram, szent ajtódat...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára.* Szerk. Barna Gábor. Budapest, 113 – 155.

2001b „Örök valóságba mentem által...” A halál és a túlvilág Ökrös József halottas énekeiben. In *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Szerk. Pócs Éva. Budapest, 396 – 415.

2002 Egy XIX. századi orvosságos könyv és összeírója. In: *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből.* Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 48 – 66.

Barna Gábor (szerk.)

1998 *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai.* Szeged – Budapest. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)

Beszédes Valéria

- 1998 Egy szabadkai külvárosi kántor tevékenysége. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 274–285.

Borus Rózsa

- 1998 Kántorok és kántorversek Topolyán. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 177–186.

Bozóky Mihály

- 1997 *Katolikus karbeli kótás énekes könyv*. Vác.

Bózsó Ildikó

- 1998 A martonosi kántorok. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 252–256.

Csókás Ferenc

- 1998 A népi vallásos élet és vezető személyei Bényben. In *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szerk. Barna Gábor. Szeged – Budapest, 275–280. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)

Czövek Judit

- 2000 Szentasszonyok és szentemberek a magyar néphagyományban. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* III. Szerk. L. Imre Mária. Pécs, 106–111.

Dósa József – Szabó Elek

- 1936 *Kunszentmárton története* I. Kunszentmárton.

Erdő Péter (szerk.)

- 1986 *Codex Iuris Canonici*. Budapest.

Faragó Jánosné

- 1998 Búcsú és búcsúvezetők Jászárokszálláson. In *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szerk. Barna Gábor. Szeged – Budapest, 264–274. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)

Gunda Béla

- 1998 Az egyéniség- és személyiségkutatás kibontakozása a néprajztudományban. In *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szerk. Barna Gábor. Szeged – Budapest, 13–25. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)

Hobsbawm, Eric

- 1983 Introduction: Inventing Traditions. In *The Invention of Tradition*. Eds. Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence. Cambridge, 1–14.

Imhof, Arthur E.

- 1993 *Ars moriendi*. Wien.

Józsa László

- 1990 A kunszentmártoni Nagytemplom két évszázada. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2. Budapest, 93–104.

- 1998 Kunszentmárton múlt századi szentembere: Ökrös József. In *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szerk. Barna Gábor. Szeged – Budapest, 233–244. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)

- 1999 *Megszentelt kövek. Kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban*. Szeged. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 4.)

- Juhász Kálmán
1921 *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Budapest.
- Klamár Zoltán
1998 A tóthfalusi kántor – Bella János munkássága. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 240–251.
- Kónya Sándor
1999 A csókai búcsújárók énekei. *Létünk* XXIX. 1–2. szám, 24–70.
- Kovács Endre
1998 Doroszlói kántorok. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 211–218.
- Krippendorf, Klaus
1995 *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest.
- Kríza Ildikó
1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. Budapest.
- Ifj. Lele József
1998 Tápéi búcsúvezetők és szentemberek. In *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szerk. Barna Gábor. Szeged – Budapest, 245–263. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)
- Lengyel Ágnes
1999 A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről. *Kríza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7. Kolozsvár, 160–182.
- Lugossy Ilona
1998 Varga Lajos jázsági búcsúvezető, a Verses Szentírás alkotója (1855–1909). In *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szerk. Barna Gábor. Szeged – Budapest, 51–67. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1.)
- Molnár Rózsa
1998 Az észak-bánáti segédkántorok. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 224–227.
- Nagy Abonyi Ágnes
1998 Balassy Gyula, a zentai kántor. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 257–267.
- Palatinus Aranka
1998 A muzslyai kántorok. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 228–235.
- Pogány Péter
1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése során*. I. *Vásári ponyvairatok*. Budapest.
- Pusztai Bertalan
1999 Ex voto texts. Written Devotion in the Cult of the Sacred Heart of Jesus. In *Religious Movements and Continuities*. Ed. G. Barna. Szeged, 67–69.
- Radó Polycarpus
1961 *Enchyridion Liturgicum* I. Roma.
- Sávai János
1997 *Missziók, mesterek, licenciátusok*. Szeged.
- Sávai János – Grynaeus Tamás
1994 *Tüdő Vince betegei. Egy szeged-alsótanyai gyógyító ember feljegyzései*. (Devotio Hungarorum 1.) Szeged.

Silling István

1998 A kupuszinai kántorok. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 219–223.

Suojanen, Peivikki

1984 *Finnish Folk Hymn Singing. Study in Music Anthropology*. Tampere.

Tomka Ferenc

1992 *Intézmény és karizma*. Budapest.

Törköly István

1998 Nemcsak énekelt, tanított is. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 236–239.

Tripolszky Géza

1998 Kántorok torka. *Létünk* XXVIII. 3–4. szám, 268–273.

Források

A) Ökrös József kéziratban fennmaradt és elemzésbe bevonható munkái:

1. Az Élő Lelki Rózsafüzér és Éneklő Társulat Protocolluma (1851–1892)
2. Óskori Eredetségek! Mellynek tartalma a város meg szállása; Czéhek alakítása; és a Nemzetiségünk ide származását adandja Nagy Kun Szent Mártony meg alapításátul fogva, jelen időkig. (1852?)
3. Énekeskönyv. Toldalék. Írta 'A Szerző 'a Maga munkáibul. 1862. (énekek)
4. Kolligátum: a) Egyletek és Társulatok. b) Temetési egyletek. c) Az éllő sz. Olvasó Társulata. d) A sz. Olvasó magyarázata. e) Sz. Olvasó Imátság Honnan, történet. f) Az Anyaszentegyház ittélete a sz. Olvasó Imátságrul. g) Mária a haldoklok segítője. h) Halottak estéin 1854. i) 1856. Halotak estein. Elmélkedés 'a Temetőbe. j) 1857.^{ben} Halottak estcégén! k) Felhívás! 'A Kálvária Kápolna építésére 'a társulat megbízásából monddotta Ökrös Joseff 'a Rózsa füzér és temetkező egyletek alapította Kun Sz. Mártonban 1868. l) Az also temetői kápolna toróm gomb és kereszt fel-tételre készült felhívási beszéd és végző versek. Julius 23^{án} 1869^{dik} évben. Szer-keszté Ökrös Jóseff és elszavalta az ünnepélyen. m) Ökrös József rózsafüzér társu-latja n) Könyörgés.
5. Népi gyógyászati könyv.⁵³
6. A százados céh ünnep énekei.
7. Az esztergomi bazilika felszentelési ünnepségére írott feljegyzései és énekei (1856), amelyeket hozzákötött az Emlék-könyv az esztergomi főtemplom 1856-diki augusztushó 31-dik napján végbement fölszentelésére (Pest, 1856) című könyvhöz.
B) Más kéziratok Ökrös-énekekkel:

Kurucz Jánosné énekeskönyve (Kunszentmárton, é. n.),

Kuna István énekeskönyve (Mesterszállás, 1891)

Kiss Mihály halotti énekeskönyve (Kunszentmárton, 1926)

Kuna János énekeskönyve (Kunszentmárton, 1869)

53 Barna G. 2002.

iff. Doba Pál énekeskönyve (Kunszentmárton, é. n.)
Kézmárki Veronika énekeskönyve (Kunszentmárton, é. n.)
B. Tóth Márton énekeskönyve (Kunszentmárton, 1886)

Függelék

1. melléklet

3.dik Szakasz!

Nemzetisége az Ökrös ágának, hónan származut és mikép telepedet Sz:Mártonba.

Óseink a Tizenhetedik Században Kiss Kún Majsja Helysigbe laktak de hogy honét származtak, arul bizonyosat az Apáink se tudtak. anyi bizonyos, hogy Kiss Kún Majsja Helysigiben, Ökrös néven nevezendő nem volt egyéb Ökrös Antal öreg Atyánknál: ki Takáts Mester Ember volt, nemtudhatni ha ott születet é; vagy mint vándor leginy telepedet ott meg, a monda szerint Szeged Városából kerülhetet oda mivel ott sok olyan nevűek vannak: de anyi világos, hogy ott lakot iffiuságátul fogva. ott házasodot öszve Nagy Katalinával felesigirül a Csillag Nemzet marat meg ott Rokonyásznak mind a mai napig, kiknek Atyok szinte testvér volt velök: az fent irt Ökrös Antal születhet az meg halásátul számítva az 1748.ik Esztendőben, mivel 1830ban halt meg és 82 Esztendősnék mondota magát. Kiss Kún Majsán házzal biró Mester Ember volt, és egyetlen egy fiuk születet házaságokbul – Ökrös Ferentz: – aki is születet 1781.ik Esztben Augusztusnak 28.ik napján. Kereszt Atya volt Torma Mihály és Szabo Agnes: ezen egyetlen fiukat is Takáts Mestersigre tanították. magok mestersigire. és ez volt a mi édes Atyánk. ki Kun Sz: Mártonyba tette le magát.

Hogy lett pedig ide származása, hogy a kirü maradékaink is tudják; hogy honét származtak és mitso[da] sors vetette ide őseinket: jelen Eredetisigrül szolló kiss könyvetskében, bé iktatni magamat elhatároztam. én Ökrös Jóseff a boldogultnak férfi törst utodja. ki élő szemeimel mind a két ágon lévő öreg Atyáimat és Anyáimat ösmértem, vélek többször beszéltem: mely a következőképen törtint.

Miután Ökrös Antal öreg Atyánk, Nagy Katalin öreg Anyánkkal Majsja helysigiben Ferentz fiokat felnevelték volna, az öreg Anyánk rá vette a Jámbor férjét, hogy a Mestersigel hagyon fel, és kórtsmárosok légyenek. melyben is néhány Esztendő mulva az házatskájokat is elmérték: megint tsak a Mesterségre szorúltak, és mint zselérek már szeginysigben laktak. a jámbor férfiut a felesige akor vette, hogy jöjjenek el Majsáruul lakni, Tisza Sas Helysigibe: a Szelid ember ere is rá állott. és elhagyták lakó földjöket; lejötték Sasra, 1796. Esztendő táján, Mind a keten egyetlen egy Ferentz nevü fiukal együt: kit is már akor Leginynek fel is Szabadítottak a Majsai Czéhben.

Ott laktak ők mind hároman jó darab ideig, folytatták ott Mestersigüket; törtint azonban hogy a Francia Háboru kezdetével – Ország szerte verbuváltak; és fogdosták a katonákat akori szokás szerint. – így Sas helysige is rá tette a tzolt Ökrös Ferentzre, mint jövevinynek a fiára: mivel igen szép bodor haju fiatal Leginy volt, de mivel sokak előtt kedves volt: azon este, mely éjtzaka meg akarták fogni; egy Tanátsbeli Embernek a felesige el ment hozá lopva : ki az Urátul meg tudta, hogy Ökrös Ferentzet az éjel meg fogják Katonának, és titkon meg mondota néki, hogy még nap világon menjen ki a falubul, és szökjön el valahova. így jött el még azon éjel Nagy

Kun Sz: Mártonyban, ott hagyván Atyát – Anyát. nem is ment vissza több soha: az édes Atya és Anya haláláig Sason laktak. Mestersigükből éltek: és a Jámbor ösz – 82 Esztendőös Ökrös Antal meg halt 1830ban Sas helysígibe. Ferentz fia, az Atyánk, a Csépai Pap által, tisztességesen eltemette. az öreg Anyánk Nagy Katalina szinte meg halt 1831 diki Nagy Kolerában: a lezárt ut miat hült tetemit sem láthata sem fia, sem unokái. a Sasi Reformátusok teték őt a töbiekel együt maguk nagyok szerint sirjában. ott Nyugszanak ök mind ketten a föld gyomrában. mindenöket el élték, fiokra semit nem hagytanak, tsupán egy borotva marat ránk szijas atzél az unokákra. – De nézük már Ökrös Ferentz sorját Nagy Kun Sz: Mártonyban.

Minekutána az 1800.dik évtáján Ökrös Ferentz Sas helysígibül a Katonaság elől Nagy Kun Sz: Mártony helysígiben mint Mester Leginy be helyezte magát: rövid idő mulva köz kevesigü férfiúvá lett. Mind a Nép, mind az előljárok előtt mivel vig, Nyájas, és magát kedveltető, és szép termetü Leginy volt. különösen a vőfinsyigben igen ki tüntette magát, szép szava lévén a Mulató akori Lakosokall barátságba esett. Még mester Leginy korában meg házasodott. Gátsi Borbálával meg esküdött, kivel igen kevés ideig élt özvegyen marat. és ismét 1806. ujra meg házasodván elvevé felesigül Ferentzi Örszebet, Doba Josef özvegyét, ki szinte egy évig az Urával. minthogy még akkor se volt Czéhbeli, a felesige ara ösztönzé, hogy Czéhbe áljon, amint is 1807.ben Czéhbe álot Kun Sz:Mártonyban é még remekelt. – két fejü sast szöt remekbe. – ezek után folytatók együt Mestersigüket. Levenduvits András házába laktak: ez felesiginek marat az első férjérül egy fijas Tehene azt használták. és mivel iparkodó Ember volt az Apánk gyarapotta. utob a Boták házba sok ideig laktak, it születek nekik Ferentz nevü fiuk de meg halt. Az Atyánk a Francia háboru alkalmával Komáromba ment töb lakosokall együt Sántzot ásni, a fent irt fiu azalat születet és meg is halt. ot születet Katalin 1811.ik évben. szinte ot születet – Ökrös Páll 1814.; febru. 14én, már akkor időben egy házat építettek, a mely jelenleg is meg van: tudni ilik 1810.ben, midőn Kun Sz: Márton Városi Czimet Nyert, és első vásár alkalmával az Atyánk Kereskedést indított meg, Belágyi György akori Tanátsnoktul költsönzöt fel pénzt, és buzát szedet rajta 3, 4 forintyával köblit: melyre a jó idő következet. – ugy hogy azon buzának köblit 60. és 80. forinton is adta el. ebül építette fel hát házat, a fundust meg (olvashatatlan rövid szó) még kapta. a ház pedig 1814. és 1815 kiszüt el egisszen mert már akkor bene is laktak, mint ezt az házrul ki adot okmány Levél bizonyitya. – Itt születet az uj Házba 1816 ik Esztendőben Mártius 19 Napján azaz Josef napján, Ökrös Joseff fiuk, a könyv írója, akori Nagy tél után következet Nagy árvizben. azután a Város Előljároi, mivel kedves Emberük volt, ara vették őt, hogy légyen Kortmáros. – és elmentek a Templom meleti Kortsmába és 9. évig laktak ottan: Gazdálkodot, kotsit lovat Marhát, sőt még juhokat is tartott. az Uj Szölöt az időben fogták fel ott is három lántz szöleje volt. it születek töb gyermekeik, kik meg haltak épen Krisztina marat meg közülük, ki születet 1823 ban. akkor a Atyánk betegsígben esvén, akortsmát ott hagyta; Maga házába ment lakni 1825 ik Esztendőben. Mestersigít ismét fel állította, és 1826. ba Czéh Mesternek választották, kor öszel születet Örszebet Leányuk, második a magok házokban. 1827. ben születet Ágnes nevü Leányuk. végre 1829 ben születet Ökrös Angyél, mint utolsó; – és Nemzetek 13 gyermekeket, melyekből életben maradtunk, két fiu Pál és Joseff, és 5. Leány, Katalin, Krisztina, Örszebet, Ágnes és Angyélia. – ez időben történt hogy még a kotsmabéli számadása betegsige véget be nem végeztet, és bele maratt három száz váltó forintba a só számadásba. ugy 1827-ben Katalint férjhez adván Balga Istványhoz a szölő Gazdaságtul költsönzöt fel 32 forintokat. 1829. ben Páll fiát Takáts Mestersigre be szegőtete és felis Szabadította, 1830. ban pedig vándorolni el bortsájtotta. ezek után Josef fiával folytata

a Mestersiget, nevelvén apró Leányait, míg végre betegségbe esvén a Muszaj Korts-mába törtint orozva való meg verését kinem heverhete. Meg halt 1835 Esztendőben Mártius 5 ik napján. — sok baj közöt özvegyen hagyván hitvesét, minden bajokat Josef fiára hagyván, kinek karjain adta ki a lelkét. Így halt meg a Jeles férfiu az édes Atyánk, Ökrös Ferentz.

De lásuk most már Csalágya, és gyermekei sorsát: de előb emlékezünk meg az édes Anyám Ferentzi Örzsébet szüleiről is, és Nemzetsigikről. — Ferentzi Örzsébet édes Anyánk Ferentzi máskép Szénási Mártonnak, és Radits Katalinnak leánya volt. — ezen öreg Atyánknek voltak három Testvéri egy öreg Gombkötő vagy is Ottoné, Katalin ki száz évet ért. másik Anna Szaszko Jánosné, harmadik Szentesen Szabitsné, 4 ik Turon Ugrai Josefné. — Nemzetek három fiat, Ferentz, Mihály és Pált; és három Leánt Ferentzi Ilona, ki Sz: Andrásra ment férjhez, Szabo Jánosho; Erzsébetet Ökrös Ferentznét; Anát Szabo Ferentznét. Földbirtokos Emberek voltak 30 pózna földjök volt. De fiai ideiben el adták Balga Istványnak. Pál fiokelvált tőlök 1829 ben és hozánk jött lakni, de meg halt az 1831 ki korelában: az öreg Atyánk töb ideig élt, de hol egyik fiánál, holgy a másik Leányánál lakott. még végre meg halt Sz: Andrások.

Leginkáb lakot pedig nálunk fölötéb szerete az Anyánkat. de mivel ő is özvegy volt, és sok tsaládal volt fiainak is terhesnek láta a sok apro tselédeket: leginkáb kapáskodot de akor, ő gondolt és mosot reá. — ez időben Páll fia vándorolván, Joseff pedig még tsak inasnak sem volt bé szegöttetve: noha már 20 éves volt: télen Mestersigel, Nyáron Takaro részal táplálta őket, míg reá álot őis beszélődöt és felis szabaldult azon 1835 ki Esztendőben. aba az évbe Pál is haza jött a Vándorlásbul: és így Josef 1836 ban elment vándorolni Csongrádra, még ő vándorlott az alatt szük idő következet be, Pál fiával az Anyánk nem boldogulhatván, ott hagyta őket azon őszel, a sok bajba, és sok aproságal: — elment Mohátsra Lakni: hol akor Josef Testvérije is volt. akor az Anyánk elkekeredvén 4 apro Leánkájával még az öreg Atyánk is vélek lakot. mivel a szük időben száz 12 ft 30 x volt még jusát az Pál Testvérünkkel felvették, hogy azért holtig el tartják. — a pénz elfogyott a szük idő rajtok volt. kéntelenek voltak a felyeb valóság által Joseffet a Vándorlásbul haza hivni. — ki is haza jövéen 1837 ben sz: György napra. anyi kenyerek sem volt hogy az vediget meg kínálták volna: tsak sirtak körülöte: akor ő vigasztalta őket, kivette Tarisznájából az eleséget, és együt étek panaszkodván nekie; másnap Josef azon formán látván a Nyomort: ami kis pénya volt elment Csongrádra és hozot [olvashatatlan szám] köből buzát öt meg is őrlötte, aztán Munka lévén, életre léptek. mikor haza jött alig várták az adósok. mintegy 600 forint adóság volt, hogy ősi házok meg maradjon, felső [?] Szölöt 400 forintér el adták két százat pedig Mestersigbül kifizetek. a ház elvölt pusztuva meg tsináltatta kétszáz forintba került. így osztán 1838 ban Céhbe álot ő is. Még 1839 ben November 24. Napján meg házassodván, Nöül vevén magának Szabo Anát, Akori Szabo Janos Tanátsnok Ur Leányát: ugyan akor Krisztina hugátt is férjhez adta Kézs Márki Jánoshoz. együt volt a Lakodalom: — ezek után az Anyánk hosszass betegségben esvén; két évig sinlödöt, sok bajokkal küszdöt életét 1841 ik Esztendőben Agustus 1 ső napján be végezte. Meghalt. — Minden gyermekei még Mohátson lakó Páll fia is, haza érkezet halálára. — és eltakarították tisztessigen: Ekor egyesigre léptek a testvérek oly modal — hogy Josef — Pálnak száz forintot fizesen és az öreg Atyánktul felvet pénzt is visza fizese, Mihály fiának: és még Örzsébet, Agnest felnevelje és ki házassítsa. — Pál pedig Angél Testvérünket Magával Mohátsra elvitte, hogy ő azt felneveli és ki házassitya. a pénzt pedig esztendő elteltével elkelet vini: de másik Esztendőben Angyél ott hagyta Mohátsot, haza jött Joseff Bátyához: és így nevelődte ök szeginyek fel; bátyok fel vigyázása és oltalmaz alatt: míg 1845 ben Örzsébetet férjhez

adta, Bali Josef Takáts Mester, 1848. ban Ágnes Zsemberi Josef Szüts Mesternek; – végre Angyél 1852 ben Tott István Takáts Mesternek férjhez adta: akkor kívánta Josef meg tudni Testvérei sok fáradságát mikép hálálják meg; őket egyeségre kívánta és mivel álhatatosak voltak, Mínyájoknak kiházásításokon felül 25. azaz húszonöt – öt forintokat fizetett. – és így végzébe Josef: az atyárul rá marat bajokat: és így végzé be az Atya kérést, Melyet hozá haldoklásakor nyujtot. – fiam ugy mond apró gyermekeimet elne hagyd; neveld fel őket: az Isten áldásában hagylak. ezzel atta ki a Lelkét a boldogult. – Vége.

2. melléklet

A Társulati Ének így hangzik
Éllő Lelki
RÓZSA FÜZÉR
melyben

A szent Olvasó Társulatnak minden holnap első Vasárnapjaira, úgy az olvasó minden részeire Imátságok és Énekek foglaltatnak

Az Olvasos Mária képe ily helyen állott rajta. [egy körben helyezkedik el]

Szerző Ökrös József 1852.

=====

===

Első Ének! Fő Tisztelendő könyvibül
Dalla: Üdvözlégy Óltári Szentség –

1

==

Ótt a' Ménynek teremében
ragyog egy Szüz nap fényében
ö a' virágok virága
Szüzek vértanuk zöld ága
Üdvezlégy rózsák rózsája, sz: olvasó
gyöngy kószorú; élet fája.

2

==

A Teremtés nagy remeke
szent Lélek titkos rejtéke
sz: Háromság még kedveltje
Názareti kert neveltje: üdvöz

3

Te ott rejtve virágozzál
Meváltora várokozzál
és ime téged egy Angyal
léendő szüz Anyanak val. üdv.

4

Ég s föld disze é rozsából
ömlik hegy ár, Szüz artzábol
gyönyörítül meg bájolva
kinem szeretne hodolva. üdvöz [31]

5

Had kötnöm füzér gyöngy lántzát
erényid arany romantzát
angyali üdvözletekbül
's fogad kégyesen kezembül üd

6

E szép koszoru fen álland
 míg a' Testem sirba száland
 szép a' rozsa de tövises
 az eriny is szur de diszes. üd

7

A vig diszes és Szomorú
 füzérbül álló koszorú
 szived körül lesz fél füzve
 szerelmem is belé tűzve. üd

8

Holtomig fel ékesitlek
 minden nap úgy ditsöitlek
 miglen én is koronázva
 finyel lészék fél ruházva.
 üdvezlég rozsák rozsája! sz: olvasó
 gyöngy koszorú élet fája.

KÖNYÖRGÉS!

melyet minden holnap első Vasárnapján mondhatni.

=====

Óh ditsősiges Szüz Mária, szent ólvasonak Királynéja; a' szeretetül 's néked
 szolgálni és tetszeni kívánságtul indítván. választottam magamnak amaz
 egyesületet. Melyet te Ménybül hoztál fiaid 's Lányaid közé magamat béiratam
 Most ezen imátságomnak erejével meg ujitom a' szeretetnek szövetségét, melyet
 veled kötöttem, fogadlak ismét szeretet Anyámnak, által adom magamat
 gyermekedül, újra fogadom, hogy az Ólvasonak reám esendő részét, ate tisztelet-
 dre. és ditsőségdre, az Anyaszentegyháznak szándékára minden nap ajtatosan
 elvégzem: hogy ezen egyesületnek Minden butsuiban, melyeket egész holnap alat
 nyerni lehetsiges, részes léhesek ezen különös szeretetet és malasztott Minden
 Miséket, böjtöket, imátságokat és minden más joságos tselekedeteket melyeket az
 egyesületnek minden Tagjai minden nap véghez visznek, valamint minden sz:
 Olvasokat, melyek az egész Égyésületben, éretem és minden bé irottakért, az egész
 világon elvégeztetnek felviszem, és ate szüz kezeid által fél ajánlom Istenémnek,
 ideigleni és öröké valló üdvösigemért büneimnek botsánatjáért, és egykor a'

[32]

Purgátoriumbul hamarábi kiszabadulásomért, azén tselekedetimet mind mutasd bé
 óh Mária éretem minden nap ate Szerelmes szent Fiadnak Jézus Krisztusnak, s
 nyerd meg azok által életémnek jobbulását, és a' boldog ki mulást Amen. ~

Szüz Mária Soltára

vagy is a' tizenöt olvasoi titok énekbe foglalva
 N:t: Ad nékem Jezus Szivedet

Örvendetes Része

=====

Örvendetes olvasodal Mária tisztélünk
 áldot méhed gyümöltkével Jézusal üdvözlünk
 kit szüz méhedben fogadtál
 és még is Szuzen maradtál.
 Üdvezlég Mária.

Kedves rokonod Örzsébet látogatására
siettel drága terheddel vigasztalására
ő is eképen köszöntött
áldot vagy az Aszonyok közt
Üdvezlégy Mária.

Rongyos Istáloban szülted Isteni gyermeked
Szálást egész betlehemben nem adtak tenéked
de az Angyalok ditsirtek
a' pásztorok meg tiszteltek
Üdvezlégy Mária.

Öledben vevéd sz: fiad, tisztulásod napján
jeruzsálemi Templomba ötet bemutatván
az Istenek ajánlottad
Simeont meg vigasztaltad
Üdvezlégy Mária.

Sz: fiadat harmad napra a' Doktorok között
féltaalátdad a' Templomba, hogy őt ült közöttök
Mi is ha ötet elveszítjük
mint te Óh szent szüz keresük
Üdvezlégy Mária..

Fájdalmas Része

=====

Jézusom vérontásodnak emlékezetére
fölajánlom ez ólvasot azon gyötrelmedre
Melyet a' kertben szenvedtél
hogy vérel verejtékeztél
Fájdalmas Jézusóm

=

Óstorozták büneinkér, áldot sz: Testedet
az ószlophoz megköötzték. szentsiges kezedet
talpig vérben kevertettél
hogy minket üdvözitenél
Fájdalmas Jézusom.

[33]

Szentsiges fejed, tövisel meg kóronáztatott
kezedben pedig tsúfképen, égy nádszál adatott
térdhajtásal tsufoltattál.
azoktul kiket alkottál
fájdalmas Jézusom

=

Emelted értünk óh Jézus a' nehéz kérésztfát
 önön váladon hordoztad e világ igáját
 a' földre estél allatta.
 Mert Atyád a' bünt rá rakta.
 Fájdalmas Jézusom.

=

Felszögeztek már óh élet Magos kérésztfára
 ég 's föld közöt félemeltek világ váltságára
 Szüz Anyád is meleted ált
 halálíg töled elnem vált.
 Fájdalmas Jézusom.

Ditsösiges Része

=====

Énekeljünk Ditsösiget, e' szent Ólvasoban
 mert üdvözítönk ki megholt feltámat valoban
 a' váltságot bévegezte
 sz: Atyát még engesztelte
 Urunk Jézus Krisztus

=

Negyvennapig társalkodot Tanitványaival
 és azután Ményben felmént, Angyali pompával
 ülvén sz: Atya Jóbjára
 honét eljön valahára
 Urunk Jézus Krisztus

=

Elküldöte Pünkösöd napján, az áldot sz: Lelket
 Üdvezítönk melyet igirt, amidön Ménybe mént
 Még szentélte Tanitványit
 árván marat Apostolit
 Urunk Jézus Krisztus

=

Kiváncozot Szüz Mária sz: fiához menni
 és tetzet sz: felsiginek magához felveni
 rózsák illatjai közzött
 e földrül ménybe költözött
 Ditsö szüz Mária

=

Egek fölött tündöklesz már Isteni Anyaság
 Királynénak koronázot ott a' sz: Háromság
 fogad tölünk e' koszorút
 kégyest ditsöt és Szomorút
 Boldog Szüz Mária

Ajánlás az Olvasó után.

=

Örök mindenható Ur Isten, hálákat adunk néked minden velünk tet jöteteminyekért melyeket nekünk ezen Örvendetes fájdalmas és Ditsösiges. titkok által kijelentettél, ki élsz és Uralkodol, most és mind örökön örökké Amen.

[34]

Más Ének az Ólvasorúl
Mezei János Kántortól.

==

Isten Anya Szüz Mária
szent ólvasó Királynéja
Százszor üdvözlégy.
hogy Anyánk vagy nē feled el
köszöntésünket fogad el
szüz kégyedbe végy

Szivel és nyelvel köszöntünk, Még néves édes Anyánk: Büneinkér könnyet öntünk,
Nyerj az égbül áldast ránk

2.

Ólvasodnak Minden ága
szent hitünknek báj világa
's lilium füzér
Angyalodnak üdvözlése
Rokonodnak köszöntése
ebben a' vezér.

Mint fogadtad öröm telve, azoknak üdvözlését; fogad el most is kedvelve
Gyermekid esdeklésétt.

3.

Ólvasod egy kégyelem tár
a gyarloknak édes ments vár
's titkos kószorú
Lelhet ezzel kész irgalmat
keservében szent vígalmat
minden szomorú

Fél emeljük hát kezünkben, e virágos koszorut, hogy Siralmas életünkben derítsen
minden borút Amen
Nyomata Réthi Szarvason.

Jegyzés. E jelen Énekek oly kedvet találtak nem tsak a' városban: hanem az egész Országban: is hogy két Esztendő allat. háromszor mént a' Sajtó allá:

3. melléklet

[39] Elérkezet az 1854 Évi Nagy Pinterk éjtzakája: Szép hold világ volt temérdék nép jelent még az it régtül fogva szokásban lévő éjtzakai prosesion: és miután a' Temp-lomban a' Státio járást el végezték kiméntek prosesionval a' kérésztüket köszönteni; és a' félvégi vörös kérésztnél. Ókrös Josef követkézendő beszédel Magyarázta még a' sz: Ólvasot

Keresztiny hivek!

Édes Atyámfiái, itt ë sz: helyen ezen szent keresztnél, é' mai sz: napon minden esztendőben, a' sz: Ólvasó második részét, vagy is a' bánatos ólvasót, szokták el kezdeni ami régi jámbor elleink is melyet ekkoráig mi is meg tartottunk, de töb esztendőkben szomorúan tapasztaltak, hogy enyi száz, még száz még jelenő hivek közül, alig halat-zik egynéhánynak a' szava, a' sz: ólvasó mondásban. mi enek egyéb az oka a' tudatlanságnál: Mert vanak Emberek, akik tsak anyit tudnak a' sz: ólvasorúl, amenyit gyermek korúkbán Atyáktul vagy Anyáktul vagy gyermek pajtásoktul halottak, hogy tudniillik a' Nagy szemeken Miatyánkot, az aprobakon pedig üdvözletet kél mondani, de még olyanok is vagynak, akik egy Miatyánk vagy egy üdvözlet alat, egisz ólvasot végig sorolnak; mekora tudatlanság az egy illy Keresztiny Katolikus Városban: én tehát Mielöt a' sz: ólvasó imátsághoz fognánk meg magyarázom a' tudatlanoknak óktatásokra, a' Tudosabbaknak pedig búzditásokra ^{1SZÖR} hogy miért Nevezük a' sz: Ólvasot szüz Mária Soltárának. ^{2OR} Miért nevezük Rozsa füzérnek, és ^{3OR} miért nevezük sz: Ólvasonak; utóljára pedig meg mutatom, hogy miképen gyakorlották azt a' régi Keresztinyek. és hogy ez új találmány nem tzifra imátság, ki tünik a' jelen elmékedésbül, tsak tsendes figyelemmel légyenek.

Első Rése.

^{1SZÖR} A sz: Ólvasot Nevezi az Anyaszent egyház deák nyelven Spalteriumnak. magyarul pedig Szüz Mária Soltárának. azért nevezi pedig így. hogy valamint sz: Dávid Király 150. Soltárnak elmondásával szokta ditsirni az Istent, úgy az egész sz. ólvasó is 150 üdvözletet foglal magában, Más okbul pedig azért nevezi Szüz Mária Soltárának, hogy valamint sz: Dávid azon 150. Soltárban meg jövendölte Krisztus Jézusnak egisz életét, úgy mi is az egisz [40] Ólvasóban még emlékezünk Krisztus Jézusnak egisz életérül; midön minden üdvözlet közepén Jézus szó után az évangéliumbul valamely titkokat beszövíünk, amint majd aláb meg látjuk, és ezen oknál fogva Nevezi az Anyaszentegyház a' sz. Ólvasot Szüz Mária Soltárának.

^{2OR} Nevezi az Anyaszentegyház a' sz: Ólvasott deák nyelven, Rózáliumnak, magyarul pedig Rózsa füzérnek: édes Atyámfiái. példával mutatom meg, amit mondani akarok, úgyan is, ha valaki közületek természetes rózsa virágbul koszórut akarna, kötni, aban ezen három tulajdonságot találná fel; ^{1SZÖR} a' szép rózsa virágot. ^{2OR} annak szárain a' hegyes töviseket, és ^{3OR} anak ágain a' kélemetes szép zöld leveleket. és ebül állana azö természetes rózsa koszóruja Szakasztott ilyen érzelemmel nevezi a' sz. Ólvasot az Anyaszentegyház rózsa füzérnek vagy rózszás koszorúnak, mert illyen szép fehér rozsákat találunk azon ha az Örvendetes részét el imádkozuk amidön mingyár az első tizedben Jézus szó után mondjuk. akit tē Boldog szüz méhedben örömel fogadtál, a' Második versben pedig, akit tē boldog szüz Sz: Örzsébetet látogatván Méhedben örömel hordoztal, és 3. akit te B: Szüz mint egy szép rozsát örömel

szültél, a' 4. ben akit te B: szüz Mint egy szép fehér rozsát a' Templomba örömel bémutattál, és 5^{or} akit te. B. Szüz A templomba örömel fél találtál.

Ellemben hegyes töviseket is találunk a' sz: Olvasoban. ha a' Második részét vagy is a' bánatos Olvasot el mondjuk. Melyben mingyár az 1^{ső} versben Jézus szo után mondjuk Jézus aki éretünk vérel verejtékezet, 2^{bán} aki éretünk. meg ostoroztatot. a' 3. aki éretünk tövisel meg koronáztatott: 4. aki éretünk a' nehez Keresztet hordozta, és 5^{or} aki éretünk a' kérésztre feszitetett.

Ugy kélemetes zöld leveleket is találunk a' sz. Olvasoban ha a' 3^{dik} részét vagy is a' Ditsősiges Olvasot el mondjuk melyben mingyár az első versben Jézus szó után mondjuk, aki halotaibul feltamadot 2^{ba} Jézus aki Ményben felment. 3^{bán} aki a' vi-gaszaló sz: Lelkét eküldotte 4er aki téged Boldog szüz Ményben félvit 5^{ör} aki téged B: szüz Ményben hervadhatatlan zöld koszorúval meg koronázott: ihol édes Atyám fiai, ez a' sz: Olvasonak az értelme, ezért nevezük az rózsa füzérnek, Nem új talál-mány ez, nem Tzifra Imátság ez, mint némelyek mondják közületek, hanem így értét-te ezt az Anyaszentegyház kezdetésétül fogva és így gyakorloták ezt arégi Keresztiny hivek is

[41] De 3^{or} Nevezük a' sz: Ólvasot. az ö közönsiges nevéen sz: Ólvasonak: enek is titkos értelme van, tsak jol meg értsetek: Aki a' sz: írást, vagy más ajtatos könyveket bátran és hiba nélkül tudja olvasni arul az emberrül azt szoktuk mondani hogy jó olvasó. ilyen oknál fogva adtak néki azt a' nevet hogy sz: olvasó, hogy kivált azoknak kik írást nem tudnak. imátságos könyv helyet szolgáljon meg tanulván az olvasoban mondandó titkokat. Mintha a' sz: írást végig olvasták volna, mert a' foglaltatik a' sz: olvasoban rövid szavakal, ami a' sz: írásban oly hosszasan lévaygon irva Mert égyez a' sz: Olvasó a' sz: írásal mert amint ólvasuk Moses 1^{ső} könyvében midön Isten mon-dá a' kigyónak, ellenkezést vetetek ugymond közötted és az Aszony álat közöt: ö meg rontja até fejedet, ugyan azt olvasuk az olvasó első részében midön mondjuk akit te B: sz: Méhedbe fogadtál, és amint Olvasuk a' sz: írás útolján sz: János jelenésében, mondván Láték égy Aszony álatot a' Napba öltözve és a' hold az ö lábai alat, a' Fején pedig Tizenkét tsilagu Korona: ugyan azt ólvasuk az olvasu utolsó verseben is midön Mondjuk aki téged B: szüz Ményben mégkoronázott: és így szorul szora égyez a' sz: olvasó a' sz: írásal és azért Nevezük azt sz: Ólvasonak:

Második Része

Értették mind ezeket a' Régi Keresztiny hivek, azért gyakorlották anyira a' sz: ólva-sot; akor lehetet látni, az akor élő Keresztiny hivek között, hogy a' szántó vető Ember midön szántotta az ö földjét az eke Szarván tsüngöt lé a' sz: ólvasó. a' Katonáknak a' kard markolatját ékesítéte A Mestér embernek a' Méhelyeben tzimere volt: akor léhe-tet látni midön a' pásztor ember, a' sz: olvasot imádkozgatva legetete az ö nyáját. még emlékezve arrol hogy az üdvözítő születését is. a' nyáj melet a' pásztoroknak hir-dete leg először az Angyal, akor lehetet látni. hogy a' halászok, a' sz: olvasot imátkoz-gatva halászgatak a' viz tetein; tudvá azt hogy az Ur Jézus Tanitványai is halászok voltak A' béres édes Atyámfiai akori időben még az ö gazdájának Istáloját is Temp-lomá tudta változtatni; mert midön félkelt éjel az ö barmait éttetni. köny hulajtásokal rázta a' Jászolyban a' szenát eszébe jútot néki. miképen hajdant az üdvözítő, a' Já-szolyban a' barmok közt születet; és ily gondolatokba merülve, elő vette az ö olvaso-ját még az ö barmai éttek [42] Vagy az Örvedetest, vagy a' Bánatost vagy a' Ditsö-séges részt el imátkozta így éltek a' keresztinyek enyire gyakorloták a' sz: Olvasot: közönsigesen a' férfiak mint drága kintset. mindenkor magokal hordozták azt: az

Aszonyok mint fő ékesiget a' Nyakukba viselték, a' Gazda akori időben midőn kiment a' Tanyára vagy az ő szölejében, mihelt ki ért a' városbul, mingyár ellő vette az ő Ólvasóját azt imátkozgatta, és így mint az Emausba menő két Tanitvány Mingyár az Ur Jézusal találkoztak ösze 's avval beszélgettek: Még hagyta a' kori időbe az Apa a' fiának, 's az Anya a' Léányának, hogy ha még halok is fiaim úgy mond, az ólvasomat a' kezemre tekergetétek, és vélem együt temesétek el; és azért léhet látni, régi felásott halotakat, kiknek már tetemi el porlottak, tsak az erős értzbül valló Kereszt, és a' drága kövekbül való ólvasója bizonyosága anak, hogy igaz Keresztiny Katolikusok voltak.

Igy éltek mondám a' régi Keresztiny Katolikusok, akik tsak olyan emberek voltak mint mi, tsak az a' nap sütöt azokra is mely mi réánk. tsak ez a' hold világoskodot nékik is. mely nékünk világoskodik: kövesük hát mi is az ő példájokat, és igyekezünk ezután a' szent olvasot jobban gyakorolni; az Anyaszentegyház mint jó édes Anyánk, mindent meg tesz ami részünkre, tsak úgymint hajdant, Most néhány esztendővel ez-előt, Midőn látta hogy az ő hivei az szent Olvasó imátságban hanyagok kezdétek lenni: sz: Olvasó Társulatot kezdet meg nyitni az egisz világon álló Lelki rózsa füzér tzim allat. melyben 15 ajtatos lélek ösze álván egy elől járo alatt, minden nap mindegyik egy Miatyánkot. és 10 üdvözetet és aban bé szövendő titkokat, és egy Ditsőséget el imádkoznak, arul elmélkédnek, Mint ha az egisz Olvasot elimátkozták volna; és erre lelki zsoldokkal, sz: Butsúkall. édesgeti az ő hiveit: és ez az oka hogy szeretet Városunkban is ez elöt két esztendővel Fő Tisztélandő Trangos Josef Apát és helybeli Plébánus Ur, a' prédikálló székbul hiveinek szivre hatolag ajánlotta: kinek is felszolitására azonnal többen mint négy százan sereglettek a' sz: ólvasonak fehér zászlója allá, és így naponként szaporodván annak lelki hasznait meg értvén, jelenleg többen számláltatunk abban hatszáznál; akiknek is adjon [43] az Isten szent malasztot, hogy kötelesigüket szentül meg tarthassák, azoknak pedig akik még ebben nem számláltatnak, vagy akadályaik miatt Társaink nem lehetnek, adjon az Isten szent Lelket, hogy a' sz: Ólvasonak búzgó tisztelői és gyakorloi léhesének a melyre méltoztason minyájunkat réa seghiteni az, aki ma a' Kérésztfán Minyájunkért meg halt: Amen:

JÖVENDŐLÉSEK

Csokonai jövődölései

1973. február 17-én Sarkadon, B. Nagy Imre bátyámmal beszélgetve jegyeztem fel:

Azt beszélik a népek, hogy az utolsó időben nem lesz se tél, se nyár. Kerestem a Bibliában, de nem találtam. De azt beszélik, hogy Csokonai jövődöléseiben az van írva, hogy az utolsó időben üvegbő' lesz a sarok, és a grófkisasszony meg a parasztnyecske között nem lesz különbség.

Ez idő tájban, utazás közben hallottam egy Tóth nevű idős, római katolikus gádorosi férfitől, aki a mezőgazdaságra kedvezőtlen időjárás felett így kesergett:

Csokonai má' ezt is megmondta. A nyár meg a tél csak abba' különbözik egymástó', hogy kiszöldülnek a fák.

Hasonló ehhez az a mondás, amit Enyedi József hajdúhadházi tanár küldött be 1954-ben egy néprajzi gyűjtőpályázatra a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába.¹ Ezt a jövődölést egy Hadházi István nevű, akkor 83 éves parasztembertől gyűjtötte:

Csokonai jövődölni is tudott. Ő jósolta meg, hogy 1940-ben még kutya sem szeretne lenni, de 1950-ben még a sírjából is szeretne feljönni, olyan jó világ lesz.²

No, régen is voltak hamis próféták.

Efféle kósza hiedelmek kapcsán a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csokonai halálának 150 éves fordulójára készülve, 1954 novemberében közzétett egy pályázatot. A felhívás szerint Csokonairól szóló népi emlékezéseket, anekdotákat, történeteket kellett beküldeni, lehetőleg eredeti gyűjtés alapján.³ A pályázat értékelése során ismét nyilvánvaló lett, hogy Csokonait a néphit még mindig jövődömondónak, táltság, garabonciás diáknak tartja. A pályázat egyik legszebb beküldött anyaga Enyedi József *Csokonai mint táltság* című gyűjtése volt, melyben elmondja, hogy a táltság Csokonainak milyen ismertetőjelei voltak, és hogyan küzdött meg az ismeretlen nevű, dupla fogsorral született hadházi táltsággal. Enyedi ezt a remek és érdekes történetet egy Szilágyi János nevű 1900-ban

1 Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár, P. 159/1954.

2 Vargha B. 1960. 289.

3 Vargha B. 1955. 20 – 25.

született parasztember – akkori szóhasználat szerint „dolgozó paraszt” – elbeszélése nyomán jegyezte le.⁴

De nem ez az egyetlen adatunk Csokonai jóstehetségéről. Ortutay Gyulának Fedics Mihály mesélt Csokonai mágikus hatalmának eredetéről. Mint a pápa kedvelt inasa, rájött, hogy minden éjjel titokzatos, galambként érkező mennyei lények a pápa íróasztalára készített papírra írták az idők, a napok, az időjárás titkait, továbbá, hogy mi van a nép között. Amikor ezt felfedezte, a teleírt papírlapokat sorban lemásolta. A pápa halála után, amikor megszűnt szolgálata, a csodakönyv segítségével mindent meg tudott mondani előre, sőt, varázstudománya segítségével egy szalmacsutkából, kövér disznót varázsolt, ami viszont a pocsolyában visszaváltozott szalmacsutkává. Sőt, Fedics Mihály úgy tudta, hogy a debreceni Csokonai-szobor kezében ez a varázskönyv van.⁵

Milyen forrásokból táplálkozott az a hiedelem, hogy Csokonai természetfeletti képességekkel rendelkező jóvendőmondó volt? Csokonai ránk maradt írásai ezt nem erősítik meg. Verseiben, írásaiban természetesen beszél az emberiség boldog jövőjéről, mint ahogyan ez egy felvilágosult költőhöz illik, de egyetlen jóslatot sem találunk verseiben, írásaiban. Csokonai rendhagyó élete miatt hamar az anekdoták hőse lett, amit már Domby Márton életrajza⁶ és a pozsonyi evangélikus főiskola diákjainak *Öröm-ünnep* című anekdotagyűjteménye⁷ is igazol. Ezekben a történetekben még nincs nyoma a jóvendőmondó, ördöggel cimboráló, parapszichológiai tehetséggel felruházott Csokonainak. Nem tudjuk igazolni azt a Varga Balázs által említett feltételezést sem, hogy „litterátus emberektől, diákoktól, papoktól kerülhetett a parasztokhoz valamiféle értesülés Csokonai jóstehetségéről”.⁸ Akkor mi az alapja ennek a hiedelemnek?

Figyelemreméltó, hogy más költőink nevéhez is fűződnek hasonló jóvendölések. Niklán például Berzsenyinek tulajdonítottak olyan jóslatokat, hogy a szeke-
rek ló nélkül fognak menni az utcán, és az emberek röpöködnék majd a levegőben.⁹ Petőfihez kötődő közismert hiedelem volt, hogy tetemét azért lesz könnyű azonosítani, mert farkasfoga volt, ami közismert sámán-jel.¹⁰ A fent idézett Enyedi József-féle történetben a hadházi táltos, két sor foggal született. József Attila pedig 1925-ben írta önmagáról, hogy „halált hozó fű terem gyönyörű szép szívemen”, mint ahogyan ez egy sámánhoz illik.¹¹

4 Enyedi J. 1955. 73 – 74.; Vargha B. 1960.; Szendrey Zs. 1915. 317. Az egyik adatközlő ezt mondta: „hát Csokonairul nem hallott még? Az is ien garabonczás díjak vót.” Gulyás J. 1923/1924. 151 – 156.; Szűcs S. 1965. 48 – 52.

5 Ortutay Gy. 1978. 370 – 374., 406 – 407.

6 Domby M. 1817.

7 Tolnay V. 1896.

8 Vargha B. 1960. 288.

9 Viktor János gyűjtése, 1955. Vargha B. 1959. 75.

10 Berze Nagy J. 1925. 21 – 48. Vö. a Petőfi haláláról szóló irodalommal: Kókay Gy. 1975. 652 – 654.

11 *A Tiszta szívvel* (1925) utóéletéről I. Hatvany Lajos írását (Kritika 1977/8. 4.).

Így hát nincs másról szó, mint hogy a népi tudat a költő képére rávetíti az ősi sámán, garabonciás, jövődömondó próféta képét, a költő szerepét ezekkel a „foglalkozásokkal” azonosítja. Az ember a társadalomban betöltött szerepét is úgy találja meg, hogy létező életmodelleket alkalmaz önmagára. Így ettől a kivételési folyamattól a költők sem idegenkedtek.

A Csokonai-jövődölések legendája a költő halála után keletkezett. Forrása – mint ahogyan ezt Vargha Balázs már megállapította – „egy jövődölés-sorozat, mely talán nem is Magyarországról származott, s amely első alakjában, kéziratban terjedt el Csokonai neve nélkül, 1820–1830 körül”.¹² A felvilágosodás eszkatológiátlanított vallásossága, megnövelte a köznapi emberek affinitását a jövődölések és próféciák iránt. A rangos *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratban már 1818-ban tanulmány jelent meg *Az időnkbeli prófétákról és jövődölésekről*.¹³ A jénai egyetemről hazatért, frissen Nagygeresdre választott, felvilágosult szellemű Edvi Illés Pál (1793–1871) is ugyanitt tiltakozott a világvége-jóslatok ellen.¹⁴ Hunyadi Szabó Ferenc (1743–1795) református püspök apokaliptikus jövődölései, valószínűleg egy Lowmann nevű szerző könyvének fordítása¹⁵ nyomán, kézíratos formában terjedtek a nép között. Trócsányi Zoltán ezért őt nevezi „a nagy magyar jós”-nak.¹⁶ Erről a máig lappangó kéziratról Molnár Ambrus, a hajdúhadházi *Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága* kapcsán beszámolt.¹⁷

Ebben a *Jelenések könyve* és az ótestamentumi próféták könyvei alapján 1750-től a 27. századig mondja el Hunyadi Ferenc látomásait, amikor is megszólal az angyal trombitája, és az Afrikában lévő birodalmak az egész világ pogányságával összefogva, feltámadnak a keresztény népeknek a földről való eltörlésére. Ezek után következnek a békességnek ezer esztendeje. Ennek eltelte után az Úr Krisztus megjelenése megtetszik a felhőn, és a világ végezetéig fog látszani, ami okot ad majd az embereknek arra, hogy Istentől félvén, mindenek megtérjenek. Egy hit és egy nyelv lesz a világon. Az Isten átka a földről elvételük, a föld minden jókat gazdagon terem.

A mögöttünk lévő 20. századról a következőket jövődöli.

Ebben a században az evangéliumi tiszta szent tudomány nem háborítatik ugyan, hanem szabados folyásban léssen, de buzgóságosan, kevesektől gyakoroltatik. Ebben a században Isten nevezetes győzelmet ad a törökön a keresztényeknek, mely a keresztény vallás nagy terjedésére nyit utat. De azért a Török Birodalom nem pusztul el, mert uralma – a bibliai jelek szerint – 1260 esztendőig fog tartani... Jóslata szerint feltámad ama hétfejú és tízszarvú fene-

12 Vargha B. 1960. 289.

13 Katona Géza: *Próbajáruulat a mágusáalom elméletének fejtegetéséhez*. 1840. október 20.

14 Edvi Illés Pálról: Haberern J. 1872. 183–186.; Eötvös L. 1871. 347.

15 Révész I. 1943. 6.

16 Trócsányi Z. 1937. 404–406.; Takács B. 1955. 339.

17 Molnár A. 1986. 418–443.

vad, azaz a Török Birodalom, a keresztény birodalmak nagy részét elfoglalja. Főképpen a Római Birodalmat és vallását semmivé teszi, és a maga pogány vallására hajtja.”¹⁸

Az úgynevezett Csokonai-jövendölések évszám-sorokat és hozzáfűzött jövendöléseket tartalmaznak. Legrégebbi emlék egy latin nyelvű jövendöléssorozat, ami 1811 – 1899-ig, összesen 15 évszámhoz kapcsolódó eseménysort mond el. Az OSZK kéziratárában, egy mindenes gyűjteményben található. A kötet D. S. (talán Dézsi Sándor) tulajdona volt, és az 1830-as években készült. Ebben Csokonainak több műve olvasható.¹⁹

A legmesszebbre nyúló az a jövendölés-sor, amit idős Szinnyi József (1830 – 1913), a híres bibliográfus tett közzé a *Vasárnapi Újság*ban 1866-ban.²⁰ A kézirat 1843 előtt keletkezhetett, címe: *Magyar Próféták vagy jövendölések*. Utóirata szerint „melyek a 16.-dik Lajos király megölése után Neápolisban arany táblán a Benediktinusok kriptájában a Karboneriusok (!) ellen való had után találtattak 1809.-dik esztendőben, melyet követ a víz árja”. A kézirat 13 dátumot tartalmaz 1811-től 1899-ig. A közlétező azt állítja a bevezetőben, hogy 1843-ban Rév-Komáromban másolta le egy régebbi kéziratból, amelyről nem tartja lehetetlennek, hogy Csokonai vitte magával Debrecenből Komáromba, bár neve nem szerepel a kéziratban.

Ezeket a jövendöléseket az 1850-es évektől (ekkor nőtt meg a költők társadalmi szerepe, ők lettek az új sámánok) kezdték Csokonainak tulajdonítani. A szabadságharc után megnőtt az igény a reménységet adó apokaliptikus várakozások iránt. Ehhez csak egy példát! Fejér megye helyettes főnöke Viczenty főbírónak 1852. július 20-án arról ír, hogy a nép között terjed egy röplap, Thomas öreg pásztor jövendölései 1852. és 1853. évre, aminek terjesztését betiltják.²¹

Az első emlék, amely Csokonai nevét említi a jóslatok kapcsán, egy 1850 körüli cím nélküli jövendöléssor, aminek utóirata ez: *Csokonai Mihály jövendöléseinek leírása, de németben sokkal értelmesebben olvastam*.²² Eszerint a másoló talán Fáy András (1786 – 1864), aki Szemere Pál szerint a „haza mindenese” volt. Kávásy István és Kondor Zsigmond után Szemeréé volt ez a füzet. Ő tudott a jövendölések német formájáról is, talán az eredetiről. A füzetben, mely 1811 – 1899 között tartalmaz dátumokat, megtalálhatók benne Vörösmarty Mihály, Görgey és Sárosi Gyula versei is, ezért nem lehet az 1850-es évek elejénél régebbi. A durva Habsburg-elynyomás évei kedveztek a költők dicsőítésének. Elég itt a korai Petőfi-kultusz kibontakozására utalni. Igaza van Vargha Balázsnak, aki szerint „akinek először jutott eszébe, hogy a jövendölésekhez Csokonai nevét tapassza hozzá, annak jó kronológiai érzéke volt. Mert ha az 1805-ben meghalt költő megjósolta

18 Trócsányi Z. 1937. 405 – 406.

19 *Prophetia Neapoli in crypta Pior(um) Benedictor(um) im Laminea (!) cuprea inventa, inde post Bellum Carbonarior(um) finitum allata*. OSZK Oct. Hung. 1115, 28b. Vargha B. 1960. 393.

20 Sz. J. 1866. 39. sz. 471.

21 Fejér Megyei Levéltár (Székesfehérvár). 1852. eln. /124, 1166. 656/70. IV. sz.

22 OSZK Oct. Hung. 368. 34a – 36b.

a devalvációt, akkor bizonyára hitelt érdemelnek a későbbi évekre szóló jóslatai is. Csokonai neve frappánsabb hatást biztosított, mint a zavaros datálások.”²³

A múltba visszanyúló jóslatok megtörtént események, de stílusuk már itt is pontatlan és zavaros az apokaliptika „szabályai” szerint. Például:

1811. Rendkívüli vízáradások és pénzváltozások lesznek.

1814. A franciák állhatatlanok lesznek a bajságban.²⁴

Néha – a „beteljesedés” biztonságával – pontosabban fogalmaz, Napóleont is megnevezi. Például:

1814. A franciák megveretnek.

1815. Bonaparte fogságba vitetik.²⁵

A waterlooi csata száz napjának említése is elárulja a történeti hitelesítés szándékát. Az 1820-as évektől a jövendölések egyre általánosabbak (szűk esztendőt, savanyú bort ígérnek) és pontatlanabbak lesznek. Vargha szerint „ez a legbiztosabb jele, hogy itt már nem utólagos jövendölésről van szó”.²⁶

A század végével megjövendölik a világvégét, ami általános váradalom volt a népies vallásban. Az 1862-es *Kakas Márton-naptár* megjósolja 1900-ra a világvégét.²⁷ Még a teológiai lapokra is hat ez a gondolkodásmód. Czelder Márton *Egyházi és Iskolai Figyelő* című lapjában 1883-ban megjelent Perkins profécijája, mely szerint 1883-ban eljön Jézus.²⁸ Rudolf Falb (1838–1903) német csillagász, 1898-ra jósolta a világvégét, ami meglehetősen komoly sajtóvisszhangot váltott ki.²⁹ A kor jeles francia csillagásza, Camille Flammarion (1842–1942) – aki 1870-ben felfedezte az égitestek forgásának és sűrűségének törvényszerűségeit – 1894-ben regényt írt *A világ vége* címen. Még ugyanazon évben magyarul is megjelentették Kenedi Géza fordításában, ami 1897-ig négy kiadást is megért.³⁰

23 Vargha B. 1960. 290.

24 Vö. 22. jegyzet.

25 Déri Múzeum Néprajzi Adattár. 115. sz.

26 Vargha B. 1960. 290.

27 Urbán L. 1985. 14–16. A sajtó már az 1860-as évek elejétől különleges apokaliptikus jelek sorával ijesztgette az olvasókat. Pl. *Szegedi Hírek* 1864. júl. 23. *Sötét jóslat; Szegedi Híradó* 1683. dec. 16. 666 *Az Apokalypsis híres száma*. Ez a cikk szerint úgy fejthető meg, hogy az addigi történelem hét istentagadójának számértékét kell összeadni. Az $a = 1$, $b = 2$, $c = 3$ és így tovább. Így Áriusz számértéke 68. Spinozáé 93, Voltaire-é 102, Rousseau-é 119, Helvetiusé 121. Proudhoné 111, Renané 52. Ez összesen 666.

28 Szabó L. 1940. – *Magyar Egyházi' s Iskolai Figyelő* 1883. 232-kk.

29 Életéről: *Révai Nagy Lexikon* 7. 156–157. „A hírlapok [Falb Rudolf] nevét felkapták ami által [...] mint időjós nagyon ismert és népszerű lett, a szaktársak azonban nem helyeselték tanait”. Vö. *Ellenzék* (Kolozsvar) 1898. nov. 5., nov. 8., nov. 13., dec. 2., 1899. jan. 11.; *Tanügy* 1896. dec. 15.; *Evangelista* 1897. szept. 1., 1898. aug. 15. stb.

30 *A világ vége (La fin du monde)*. 1894. Budapest. 4. kiad. 1887. 384.

A Csokonai-jóslatok előkészítették ezt a váradalmat, amely 1896-ra, 1897-re vagy 1899-re teszi Jézus visszajövetelének nevezetes évfordulóját. A népies jóslatok először kéziratban terjedtek. A debreceni Déri Múzeum adattárában az 1860-as évekből két kézirat is található. Az egyik 1811–1896-ig minden esztendőre jóvendöl valamit,³¹ a másik 1847–1892-ig szintén. Míg az elsőnek címlapjára bátran odaírja Pávey Gábor a nevét, addig a második egy primitív helyesírású, paraszti kéz írása.³² Hamarosan a sajtóban is megjelent a Csokonai-jövendölésekről a híradás, Cs. Szatmári Károly tollából,³³ aki két kéziratból is ismertette a jóslatokat. Az egyik címe: *Csokonai jövendölései*, a másiké: *Jövendölések, melyek találtak Nápolyban a benediktus barátok kriptájában, faragott terméskőre kimetszve*. Ez a korábbi jóvendölési formára utal vissza. Cs. Szatmári Károly³⁴ azt írta, hogy „1866-ban minden háznál – hol csak írni tudó egyén van – találtak és a tiszántúli kerületben a nép szentnek hiszi”. Ezt az erősítette, hogy a névtelen jóvendölőnek néha sikerült eltalálni a valóságot. Például az egyik Cs. Szatmári által közölt változat 1866 előtt azt írta 1867-ről, hogy „az ausztriai házban új király jelenik meg”, ami a kiegyezéssel jól magyarázható.

A kéziratban terjedés adta az ötletet az anyagi haszonra éhes ponyvakiadóknak, hogy vásárra vigyék a Csokonai nevével elhíresült jóslatokat. Vargha Balázs 1876–1918 között, nyolc ponyvakiadást ismer.³⁵ Ezek különböző terjedelműek, szövegezésűek. Néha csak helykitöltőként nyomtatták be a „borzalmas gyilkosságok” üres helyeire. Máskor prózai magyarázatokkal, hosszabb-rövidebb versekkel tették könnyebben emlékelhetővé. Már a Cs. Szatmári által közölt szöveg is egy versecskével végződik.

1897. Utolsó ítélet: egy akol és egy pásztor, s mennyei Jeruzsálem.
Ekkor vége lesz az
Egész nagy világnak.
Ember! vedd gondolóra
Mi voltál azoknak.

A legkorábbi ismert kiadás 1876-ban jelent meg: *Csokonai Vitéz Mihály utazása az égbe és jövendölése*. Írta Ördögárok János. Nyomtattatott, Bartalits Imrénél.³⁶ Hatvankét évre, 1837-től 1899-ig található benne jóvendölés. Maga a kerettörténet elég hangulatos, és egy kicsit kifejeződik benne „a szerző szándékos distanciája a megverselt témától”. „A ponyvára került Csokonai jövendölések nagy részében

31 Csokonai Vitéz Mihály jövendölései. 1861. febr. 23. Déri Múzeum Néprajzi Adattára 115. A címlapon: *Pávey Julianna sajtója. Írta Pávey Gábor*. Vargha B. 1960. 204.

32 *Vitéz tsokonáji mihálynak jövendölései* (dátum nélkül) — Déri Múzeum Néprajzi Adattár. 327-1. sz.

33 Cs. Szatmári K. 1866. 447.

34 Cs. Szatmári Károly (1824–1876), I. Kenyeres Á. (szerk.) 1969. II. 714–715.

35 Vargha B. 1960. 291.

36 Vargha B. 1960. 294. Bibliográfia 7. sz.

feltűnik a fölényes, tréfalkozó hang. Mintha a szerző ezzel akarná demonstrálni, hogy az egész jövendölést ostobaságnak, népámításnak tartja. Úgy gondolhatta a szerző, hogy aki ezt a tréfás, zagyva szöveget komolyan veszi, az megérdemli, hogy ilyet kapjon, aki pedig nem hisz benne, az legalább mulasson rajta.”³⁷

A kedélyesen vérfagyasztó kerettörténet: a haldokló Csokonai ágyánál megjelenik csontváz alakjában a Hold, de a költő kívánságára jelmezét huszárruhára cseréli át. A Göncölszekéren felkocsikáznak a mennybe, ahol Mihály arkangyal vendégül látja újonnan érkezett druszáját. De Csokonai nem akarja enni az ismeretlen ízű mennyei eledeleket, hanem helyette füstölt sonkát, túrós bélest és hasonló jókat kér, és meg is kapja a csikóbőrös kulacccsal együtt. Lelke a mennyben marad, testét, amely ott feküdt a halálos ágyon, eltemetik a „nagy cantussal”. Jövendölései meg a fiókban maradtak.

A versíró, talán egy szegény újságíró, aki ezt a költői nevet – Ördögárokai János – választotta, bizonyára felmarkolta a versezetért járó néhány forintot, és elfelejtette az egész kalandot. A munka több kiadást is megért, variánsai születtek, ám az valóban meglepő, hogy a történet verses variációját még 1955-ben sikerült lejegyezni. Idős Szabó Vince hajdúbagosi, akkor 79 éves parasztember, emlékezetből leírta egy részét a ponyvahistóriának.³⁸ A kísérőlevélben elmond-

37 Vargha B. 292.

38 Vargha B. 1955. 23.

Ágyamba így gondolkodtam
 Magamba így tanakodtam
 Hamis lehet az a halál
 Hogy az bárkit bárhol talál
 Legyen gróf vagy báró
 Vagy szegény koldulni járó
 Járt paripán vagy szekéren
 Gyalog, hintón vagy a bakon
 Ó kelme csak csípi nyakon
 Úgy lódítja hazulról hogy
 Sem emerről sem amarról
 Többé a szél
 Semmi híreket nem beszél.
 Egyszeregy csontváz csak betoppan
 Csont bokája nagyot koppan
 Kiczeg koczog szikráz ökle
 Oldalához a könyöke. [...]
 De a halál így szól hozzám
 Ne félj és hirtelen megrázkódott
 És magyar huszárrá változott
 Megindult a beszéd azt sem tudom mi
 Csak a fülemben kezdtem a következőket hallani.
 Eljössz velem látni a mit ember nem látott
 Tudom utadat megbánni nem fogod
 Kint vár két paripa úgy téged mint engem
 Két óra múlva visszahozlak téged.

ta, hogy fiatal korában, tehát a 19. század végén, a 20. század legelején Forróencsen kapta meg a könyvet Csokonai pokolbeli útjáról. Néhány napra kapta kézhez, és csak az emlékezete őrizte meg a vers egy részletét. Megtalálható benne a halál huszárruhába öltözése, a Göncölszekéren utazás és a mennyei lakodalom. A leírt vers Ördögárok János versezetének variációja.

Bagó Márton³⁹ híres-neves ponyvaregény-kiadó is kiadta *Csokonai Vitéz Mihály csallhatatlan jövendöléseit*, amelynek egy 1902-es kiadását ismerjük.⁴⁰ Ez a kiadás jó példája volt annak, hogy hogyan élt, változott a jövendölés. 1896-ban, 1897-ben, 1898-ben és 1899-ben sem jött el Jézus, így tovább kellett építeni a jövendölést. Ezért ez a kiadvány más két dátumsort ad. Az egyik 1900-tól 1960-ig versben, a másik 1901-től 1960-ig minden évre prózában is. A füzet vallásos embereknek készült, hiszen versek és imák is vannak benne. A címlapon a többi közt ez olvasható: „A világ vége 1821-től 1910-ig”. A füzetben viszont csak 1900-tól kezdődnek a jövendölések, melynek alakulását jól mutatja ez az anyag.

A Csokonai-jövendölések kiadója a mezőtúri nyomda, ahol még 1899-ben megjelenik egy 1821–1910 között, 90 dátumot és eseményt összefoglaló kiadvány, amit Nagy Károly adott ki⁴¹ 257 oldalon, a címlapon és a jövendölések előtt versekkel. A bevezető sztereotip:

Ilyet senki más nem csinál
Csokonai Vitéz Mihály!
Kinek nem is akad párja
Ebbe a rongyos világba.

Utána így csinál kedvet a könyvhöz a nyájas olvasónak:

Benne van a világ vége,
A háború meg a béke,
Sárkány, kígyó, krokodilus
Forradalom, szocializmus,
Szóval annyi mindenféle
Hogy öröm venni belőle.

A jövendölésben egymást érik a tréfák, melyek a vásári kikiáltók stílusára emlékeztetnek. Például:

1840. Ezen évben azon nevezetes dolog történik, hogy nem történik semmi, Európa bámul, de hogy nincs mit bámulni, nem bámul.
1841. Több beteg ember meghal, azonban igen sok életben marad, mert a koporsó ára felszökik.

39 Déri Múzeum Néprajzi Adattára 327/1. sz. — A szakadt impresszum szerint „...áts Imre könyvnyomdája” készítette. Vargha B. 1960. 294.

40 Pogány P. 1978. 295.

41 OSZK L. eleg. m. 424. [régijelzet], „Nyomtatott Budapesten Bagó Márton és fiánál.”

1874. Szünni nem akaró éljenzés.
 1875. Tetszés minden oldalról.
 1876. A szónokot számosan üdvözik.⁴²

Így jár az a garabonciás sámán, aki a ponyvára kerül.

Az 1903-as kiadás⁴³ már csak 10 jövendölést tartalmaz 1901 – 1910-ig. Címlapja a *Friss Újság* 1903. június 13-i számából átvett hír: „Barabás Béla véres beszámolója Nagyváradon. A katonaság kétszer sortüzet adott. Hogy kezdődik a forradalom”. Ennek a füzetnek csak kis része Csokonai-jövendölés. Ugyanilyen „technikával” készült a többi mezőtúri kiadvány is.

Az 1908-as kiadásban⁴⁴ már csak kilenc dátum van 1908 – 1916-ig. A címe még ez: *Csokonai Vitéz Mihály jövendölései és hogy kezdődik a világ vége*. A szokott, fent idézett vers is megtalálható benne, de más is. „Csizmadiafogás és csizmadiabúcsúztató, vagy amikor a csizmadia borjút ellett”. Ugyanezt a technikát követi két 1913-as kiadvány. Az egyik⁴⁵ 1910 – 1920-ig minden évre tartalmaz jövendölést. Itt már a címlapon nem szerepel, hogy a füzetben Csokonai-jövendölések vannak, csupán ez: „A paraszt Borgia Lukrécziát, aki megölte férjét a szeretőjével, Déván akasztófára ítélték.” A másik, ugyanebben az évben megjelent kiadvány⁴⁶ címlapján ez áll: *A nagyszénási borzasztó gyilkosság. Kiscsáko mellett, hogy ölték meg Németh Jánost, Szendi Horváth Mária és György nevű testvérje* stb. (még két gyilkosság). A 20. századra áthúzódó Csokonai-jövendölés, ismét talált:

1914. A balkáni háború kitörése.
 1915. Nagy háború lesz.

A mezőtúri ponyvásnak mindenképpen szerencséje volt. A jóslat meghosszabbította a Csokonai-jóslatok életét. 1918-ban még egyszer kiadta Mezőtúron a *Csalhatatlan jövendöléseket*.⁴⁷ Utána azonban már csak a nép emlékezete őrizte a régi legendát.

42 *Csokonai Vitéz Mihály hírneves poétának csalhatatlan jövendölései*. Kiadja: Nagy Károly. Nyom. Dolesch és Braun könyvnyomdája. Mezőtúr 1899. 153. 291. — Nagy Károly a 17 éves Szép Ernővel íratta hírverseit!

43 Vargha B. 1960. 293.

44 Vargha B. 1960. 295.

45 Vargha B. 1960. 295.

46 Vargha B. 1960. 295.

47 Uo. Leírása: Kozocsa Sándor: *Magyar Könyvészet, 1911 – 1920*. Bp. 1969.

Irodalom

Berze Nagy János

1925 Petőfi költészetének folklór párhuzamai. *Ethnographia* XXXV. 21–48.

Cs. Szatmári Károly

1866 Csokonai, mint jövendőmondó. *Vasárnapi Újság* 1866. szeptember 16. 447.

Domby Márton

1817 *Csokonai Vitéz Mihály élete s némely még ki nem adott munkái*. Pest.

Enyedi József

1955 Csokonai, mint táltos. *A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője*, 1–2. 73–74.

Eötvös Lajos

1871 Edvi Illés Pál emlékezete. *Vasárnapi Újság*, 347.

Gulyás József

1923/24

Népi és folklorisztikus elemek Csokonai műveiben. *Ethnographia* XXXIII. 151–156.

Haberern Jonathán

1872 Edvi Illés Pál emlékezete (emlékbeszéd). *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 183–186.

Kenyeres Ágnes (szerk.)

1969 *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest.

Kókay György (szerk.)

1975 *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1848*. Budapest.

Molnár Ambrus

1986 A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok társasága In „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Tüskés Gábor. Budapest, 418–443.

Ortutay Gyula

1978 *Fedics Mihály meséi*. Budapest.

Pogány Péter

1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest.

Révész Imre

1943 *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből*. Debrecen.

Szabó Lajos

1940 *Czelder Márton élete és működése*. Debrecen.

Szendrey Zsigmond

1915 Ember- és természetfeletti lények a szalontai néphitben. *Ethnographia* XXV. 315–326.

Sz. J. [id. Szinnyei József]

1866 Még egy pár meghíúsult jövendölés. *Vasárnapi Újság* 39. sz. 471.

Szűcs Sándor

1965 Népi legendák Csokonairól. *Alföld* XI. évf. 11. sz. 48–52.

Takács Béla

1955 Csokonai és Hunyadi Ferenc. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 339.

Tolnay Vilmos

1896 *A pozsonyi ág. hitv. evangélikus lyceum ifjúság önképzőkörének története.*
Pozsony.

Trócsányi Zoltán

1937 *Kirándulás a magyar múltba.* Budapest.

Urbán László

1985 Próféták és futuroológusok. *Múzsák* 3. 14–16.

Vargha Balázs

1955 A Csokonai pályázat tanulságaiból. *A Néprajzi Múzeum Adattárának*
Értesítője 1–2. sz. 20–25.

1959 *Berzsenyi Dániel.* Budapest.

1960 „Csokonai Vitéz Mihály csalhatatlan jövendölései.” In *Az Országos*
Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1960. Budapest, 289–295.

Spiritizta szeánszok és próféciák az ötvenes évekből

1951. augusztus 25-én hat embert állítottak Jónás Béla hírhedt bírósági tanácsa elé. Sz. J-né és társai a vád szerint „spiritizta összejövetelek ürügye alatt a demokratikus államrend megdöntésére szervezkedtek és tevékenységük szoros összefüggésben volt az imperialisták azon törekvésével, hogy a Szovjetunió és a népi demokráciákban fennálló társadalmi rendet megváltoztassák.”¹

Az úgynevezett „duplanullás”, szigorúan titkos, zárt tárgyalású per kétségkívül az ötvenes évek koncepciós pereinek sorába tartozik, ám a vád tárgyává tett spiritizta összejövetelek valóban megtörténtek, a róluk fennmaradt hálózati jelentések, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) által kicsikart vallomások pedig, noha komoly forráskritikát követelnek, a néprajzkutató számára is forrásértékűek. Az anyag azért is számot tarthat érdeklődésünkre, mivel a periratokban, a vád bizonyítékai között megtalálható néhány, a spiritizta szeánszok alkalmával, a transzba esett médium által elmondott szöveg is, amelyeket a résztvevők egyike gyorsírással lejegyzett, majd átgepelt. A fennmaradt jóslatszövegek tehát nem utólagos lejegyzések, hanem a transzbaeséssel egyidejűleg rögzítették őket. A többnyire politikai tartalmú jóslatokat azután a résztvevők sokszorosították és egymás között, illetve megbízható barátaik körében terjesztették. E szövegek közül került néhány példány egy besúgó révén az ÁVH birtokába. A hatóság által „spiritisztákként” elkeresztelt összejövetelekről fennmaradt mégoly töredékes adalékok azért is érdekesek, mert városi adatokkal gazdagíthatják a krízishelyzetben lévő közösségek körében gyakori jelenségről, az üldözések során megerősödő politikai-közösségi tartalmú látomásokról alkotott ismereteinket. Ezekről eddig főként határon túli paraszti közösségekben gyűjtött adataink voltak, elsősorban Küllös Imola, Sándor Ildikó, Pozsony Ferenc és Gagy József gazdag forrásfeldolgozó munkáiból.²

A történet szereplőiről, a spiritizta összejövetelekről a nyomozati és bírósági iratok alapján a következők tudhatók. A szeánszokat 1950 és 1951 folyamán, Budapesten, egy Almássy téri lakásban tartották, havonta egyszer. Az összejövetelek házigazdája, az elsőrendű vádlott, Sz. J-né, Erzsi, Jákon született, 1951-ben 54 éves

1 Sz. J-né és társai pere, B III. 0542/1951/1. vádirat, 1951. augusztus 1. BFL XXV. 4. f. 0542/1951.

2 Küllös I. 1998. 131 – 147.; Sándor I. 1998. 147 – 156.; Pozsony F. 1998. 72 – 81., Gagy J. 1998.

volt. Férjhezmenetele előtt postai tisztviselőnként dolgozott Párkányban, 1919 óta a férjével a fővárosban élt, és háztartást vezetett. A másodrendű vádlott, L. I.-né, Teri volt az egyik médium. Teri 1906-ban, Budapesten született, apja gazdálkodó volt. Hat elemi és két középiskolát járt. Pestszentimrén lakott, szövönőként dolgozott. Kétszeresen elvált, letartóztatását megelőzően egy kazánfűtővel élt együtt. Jóslás miatt már 1948-ban pénzbüntetésre ítélték. A harmadrendű vádlott R. P.-né, Klára, aki szintén szerepelt médiumként is, szemben az előzőkkel, polgári családban született, 1899-ben Szekszárdon. Édesapja gimnáziumi tanár volt. R. P.-né iparművészeti főiskolát végzett, a háború előtt divattervező volt, emellett grafológiával foglalkozott, és az Írástudományi Társaságban is tisztséget viselt. A negyedrendű vádlott E. L.-né, Ilona fiatalon lett özvegyé. A II. világháborúban, az orosz fronton veszítette el katonatiszt férjét. Budapesten született, tisztviselő családban, 1951-ben 33 éves volt, gyors és gépipőnként dolgozott. Ő volt az egyik, aki gyorsírással lejegyezte Teri és Klára jóslatait. Az ötödrendű vádlott, Sz. Sándor a két világháború között Teleki Pál szűkebb tanítványi köréhez tartozott, Teleki miniszterelnöksége alatt pedig bizalmas kormányzati, politikai feladatokat látott el. A hatodrendű vádlott K. J.-né, Ilona egy körzeti orvos felesége volt.

Sz. J.-né lakásán kétszer tartottak olyan szeánszot, amelyről a médiumok jóslatai fennmaradtak, 1950. december 29-én, illetve 1951. január 26-án. Miután a házigazda megsejtette, hogy összejöveteleiket a politikai rendőrség figyeli, a következő szeánszot egy ismerősének Károlyi utcai lakásán tartották, február 16-án. Az itt elhangzott jóslatok szövege szintén az ÁVH birtokába került. Ezt követték az első letartóztatások, február 24-én.

A szeánszok lefolyásáról keveset tudunk. Az egyik vallomás szerint

[...] körbe ültünk egy asztalt. A [médium] is közénk ült, elkezdett imádkozni. Rövid idő után lehajtotta a fejét, ölébe tette az imakönyvet és úgy csinált, mintha aludt volna, én úgy láttam, hogy alszik. A társaság tagjai ezt az állapotot úgy hívták, hogy transzba esett. Ezután vallásos tárgyú beszédet tartott. A társaság többi tagjai mondták, hogy ezt már a szellem mondja. Kb. 15 percig vallásos szónoklatot tartott [...] majd politikai kérdések kerültek elő. A vallomások tanúsága szerint a jóslatok után a még transzban lévő médiumnak a jelenlévők kérdéseket is tehettek fel. A szertartás lezárásaként, amikor a médium felébredt a transzból, ismét imádkozott, vagy a Bibliából olvasott fel. Ezt követően a résztvevők egy kávé mellett megbeszéltek az elhangzottakat.

Egy másik alkalommal, amikor Sz. J.-né baráti köre gyűlt össze, a felkérésére a résztvevők „mindannyian leírták a nacionáléjukat”, és Teri, a médium személyes vonatkozású kérdésekben mondott jóslatot. A médium elváltoztatott, mély hangon beszélt. Az egyik vallomás szerint egy bizonyos „Ferenc testvér szellemét” hívta segítségül.³ Mások úgy tudták, hogy segítője-sugalmazója időnként

3 Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1951. július 4. BFL XXV. 4. f. 0542/1951. 55. (A továbbiakban a forrás külön megjelölése nélkül csak a dátumokat és oldalszámokat adom meg.)

egy Ferenc nevű, 1848 előtt élt erdélyi politikus szelleme volt, más alkalmakkal pedig egy 1200 évvel Krisztus előtt élő, Jozefus nevű próféta jelentkezett Terinek. A személyes kérések (eltűnt, elhalt hozzátartozók megidézése) mellett Sz. Sándor egy alkalommal Teleki Pál és Bárdossy László volt miniszterelnökök szellemét idéztette meg.

A szeánszok résztvevőinek felekezeti háttéréről és vallásgyakorlásáról természetesen szinte semmilyen adat nem került elő. K. J.-né enyhítő körülményként említette, hogy ő templomba járó katolikus asszony, és ezért fogékonnyabb a babonaságokra. Kláráról, az egyik médiumról annyi derült ki, hogy zsidó származása miatt 1944-ben meghurcolták. Sz. Sándor pedig a református egyházban töltött be a háború előtt kisebb tisztségeket. A felekezeti háttér elszórt adataihoz hasonlóan, a Sz. J.-né spiritiszta szeánszain résztvevők társadalmi háttérüket tekintve is sokszínű képet mutatnak. A vádlottak mellett több alkalommal jelen volt egy hajóskapitány, egy református lelkész, aki előzőleg katolikus teológus volt, és állandó résztvevője volt az alkalmaknak egy volt földbirtokos is.

A vizsgálati jegyzőkönyvekből arra következtethetünk, hogy az Sz. J.-né lakásán rendezett szeánszok korántsem voltak elszigetelt alkalmak. A vallomásokból egyrészt nyilvánvalóan kitűnik, hogy a perbe fogottaknál jóval többen fordultak meg a szeánszokon; a letartóztatottak mellett hét további személy név szerint is ismertté vált a nyomozók előtt. Másrészt a vallomásokból kideríthető, hogy Sz. J.-né szeánszai hosszabb időre nyúltak vissza, a vallomások alapján pedig több egymásról tudó, személyi összetételét tekintve részben egymást átfedő budapesti kör rajzolódik ki. Sz. J.-nének Teri médiumot nem sokkal a világháború után, a koalíciós időszakban, valamikor 1946–47 folyamán mutatta be egy közös ismerősük azzal, hogy Teri jól tud „grafológizálni és jósolni”. A találkozás a Kisgazdapárt nőszervezetének helyiségében történt, ami természetesnek tűnhetett, hiszen a háború után, a romokban heverő fővárosban a párhelyiségek a szorosan vett politikálással mellett a közösségi alkalmak, a kapcsolattartás, a kommunikáció első számú színterei lettek. Sz. J.-né elhívta Terit a lakására, és ott egy barátnőjével egyetemben többször jósoltatott vele.

Egy ilyen alkalommal váratlanul kihullt kezéből a kártya, megmerevedett állapotba került, és elkezdett elváltoztatott hangon beszélni. Ez az állapot tíz percig tartott, és utána azt mondta Teri, hogy transzba esett. Azt mondta, hogy néha előfordul, hogy így önkívületi állapotba esik, és olyankor nem emlékszik, hogy mit beszél.

Ezt követően Sz. J.-né nagyobb közönséget is összehívott lakására, ahol Teri médiumként szerepelt.⁴

A letartóztatások előtt 1950 októberétől váltak újra rendszeressé az alkalmak. A perbe fogott személyek közül R. P.-né, Klára Teri révén került Erzsi szeánszaira. K. J.-né elhunyt édesapja szellemével szeretett volna kapcsolatba kerülni, s épp munkát keresett az akkor kisiparosként harisnyakötéssel foglalkozó Sz. J.-nénél. Sz. Sándort szintén egy ismerőse vitt el az Almássy téri lakásba.

4 Sz. J.-né gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. márc. 6. 645.

R. P.-né, Klára szintén több helyen szerepelt médiumként. 1949 folyamán a Szent István téren egy kereskedő lakásán tartottak összejöveteleket, ahova R. P.-né meghívta Terit is. Teri vallomása szerint Klára itt „Lenin nevében beszélt, és kifejtette, hogy Lenin nem ilyen politikai rendszert akart, a jelenlegi rendszer kiforgatása a lenini eszméknek.” A médium által közvetített üzeneteket itt is rögzítették, a szövegeket a háziasszony írta le. R. P.-né vallomásaiból az is kiderül, hogy ez a kör már a világháború előtt működött. Klára elvitte Terit egy másik budai szeánszra is, ahol a miszticizmus iránt érdeklődő neves India-kutató, egy orvos és egy festőművész társaságában zajlottak a szeánszok.

E. L.-né hadifogságban lévő férje iránt érdeklődve, rendszeresen járt jóslatni. Egy ilyen alkalommal ismerkedett meg Sz. J.-nével, aki elhívta őt lakására, a nála rendezett szeánszokra. E. L.-né R. P.-nével, Klárával is megfordult közös szeánszokon. A két asszony ugyanahhoz a manikűröshöz járt, az itteni beszélgetések során derült ki, hogy mindketten érdeklődnek a spiritizmus iránt. Első ízben egy Dózsa György úti szeánszon vett részt, ahol egy férfi volt a médium, akiből – a vallomások szerint – a transzba esés során Karinthy szelleme beszélt. Erről az alkalomról annyi derült ki Klára vallomásából, hogy a férfi, amikor a háború újbóli kitöréséről kérdezték „szárnyacsapásokat csinált, megmondta, hogy vénusz II. beszélt és kijelentette, hogy rövid idő múlva. Ezt többször is elismételte.” Klárának a rivális médium előadása erőltetettnek tűnt, ezért saját képességeiről ez esetben nem tett tanúbizonyoságot, csupán együtt imádkozott a többiekkel.⁵

Teri és Klára vallomásaiban többször találkozunk Eszter és Nona médium nevével is. Eszterről csak mint „nagy médiumról” tettek említést. Vallomásaik alapján a közismert spiritiszta médium szeánszaira rendkívül nehéz volt bejutni. Szeánszait titkolta, szakácsnőt és szobalányt tartott, akik ellenőrizték az érkezőket. Médiumok oktatásával is foglalkozott, és a vallomások szerint spiritiszta könyveket írt. Eszter, akéhez Terinek és Klárának nem sikerült bejutnia, nagy valószínűséggel azonos a „Névtelen Szellem” közleményei *Eszter médium útján* című, az 1930-as években kis példányszámban megjelent spiritiszta kijelentés-gyűjtemény jegyzőjével. Eszter az 1871 és 1944 között Budapesten működő spiritiszta egyesület, a *Szellem-búvárok Pesti Egyletének* keretében tartotta szeánszait. Közleményei, amelyben „a magát Nagy Szellemnek nevező intelligencia nyilatkozott meg Eszter médium által”, máig gyakran idézett, népszerű olvasmányai az Egylet örököséneként a kilencvenes évek közepén újjászerveződő *Szellemi Búvárok Egyesületében*.⁶ Nonáról, aki szintén okkult dolgokkal foglalkozott, jóval kevesebb tudható, „kavicsokkal varázsolt”, és Klára szerint „résztevője volt a Hock János féle szeánszoknak”.⁷

5 R. P.-né gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. ápr. 14. 770.

6 Az egyesület honlapja szerint Bóhm Mihályné Papp Eszter (1882–1977) súlyos szívbetegségéből szellemi úton gyógyult meg, azért, hogy a Névtelen Szellem írómédi-umává válhasson. 1913-ban kezdett írni. (<http://szbe.negral.com/>)

7 Hock János katolikus pap, politikus (1859–1936). Országgyűlési képviselő, Károlyi Mihály híve. Legjelentősebb politikai szerepvállalása, hogy 1918-ban a Nemzeti Tanács elnöke lett. Élénken érdeklődött a misztikus, okkult jelenségek iránt, 1938-ban *Modern miszticizmus* címmel jelentetett meg könyvet.

Az ÁVH által egyneműen „spiritiszta összesküvésekként” nyilvántartott különböző társasági együttlétekről szóló vallomásokból a miszticizmus, illetve okkultizmus 19. század második felében Magyarországon is megjelent és divatosá vált különböző formáinak körvonalai rajzolódnak ki. A tarotkártya-vetők, asztaltáncoltatók, szellemidéző médiumok, grafológusok, asztrológusok, jógával és keleti tanokkal foglalkozó utazók, művészek és egyéb okkult tudományokban jártas specialisták a két háború között is kedvelt vendégei voltak a felső középosztály társasági életének.⁸ A városi, polgári szalonok különböző mágikus, okkult irányzatok iránti érdeklődése jellegzetes vonása volt a századelő eklektikus szellemi útkeresésének, és szorosan összefüggött a keresztény alapokon nyugvó társadalmi berendezkedés, kultúra, erkölcsi rend megrendülésével, valamint a hagyományos, egyházas vallásosságnak a városi, polgári, értelmiségi közegben szembetűnő válságával. Az így létrejött csoportokat a különféle misztikus tanok, keleti irányzatok, filozófiák és a kereszténységből merített elemek sajátos szinkretizmusa jellemezte.⁹ A kibontakozó kommunista diktatúrában azonban a misztikus-okkult megnyilvánulások a dekadens, osztályidegen kultúra részeként tiltott, büntetendő cselekménnyé váltak. A „Spiritiszták” ügyében felvett vallomásokból kibomló esetek és a hasonló szeánszok ügyében indított eljárások¹⁰ azonban azt mutatják, hogy a világháborút túlélő értelmiség és középosztály bizonyos marginálissá vált, de szét nem zilált köreiben a közösségi élet korábbi formáinak letűnése, visszaszorulása után is tovább élt a korábbi misztikus, okkultista érdeklődés és az ezeket működtető alkalmak, egy sajátos szubkultúra részeként, féllegális-illegális körülmények között. Ugyanakkor jelentős új funkcióval is bővültek, hiszen a privát szféra kevésbé ellenőrzött szinterei, így a szeánszoknak helyet adó magánlakások a kapcsolattartásnak, az információcserének, a közéleti események megtárgyalásának szinte kizárólagos fórumaivá, a társadalmi kommunikációnak fontos alternatív közegeivé váltak. Másfelől az elhangzó jóslatok, kinyilatkoztatások részben pszichológiai támaszt nyújtottak, a várakozásban, kitartásban adtak megerősítést, részben pedig az illegális, tiltott hírek közlésének egyik lényeges alternatív módját jelentették. Erre enged következtetni, hogy a „transzban elmondott szövegek” közéleti, politikai vonatkozású részeit lejegyezték, lemásolták és terjesztették. A kinyilatkoztatásoknak ez a

8 Mund K. 2003.

9 Farkas A. – Mund K. 2002. 66–93.; Tarjányi E. 2000.

10 Bár közel sincs teljes képünk arról, hogy mekkora volt ez a szubkultúra, s azt sem tudjuk, hogy mennyire alaposan térképezte fel a diktatúra politikai rendőrsége, azonban biztos adataink vannak, hogy nem SZ. J.-né és társai pere volt az egyetlen, amelyet spiritiszta szeánszok résztvevői ellen indítottak. Révész Béla a Szabad Európa Rádió hidegháborús szerepét elemző tanulmányában például közöl egy 1960-as évek eleji, belügyminisztériumi dokumentumot, amelyben a BM operatív szervei összeállították azon „illegális szervezetek és csoportosulások” listáját, akik szerintük hozzájárultak a későbbi „ellenforradalom kitöréséhez”. Ezen a listán két, „spiritiszta szeánsz ürügyével politikai összejöveteleket tartó” csoport szerepel. Az egyiket egy 1945 előtt Berlinben lapot kiadó újságíró vezette, a másikat pedig egy volt „horthysta százados” lakásán szervezték. Révész B. 1996. 22., 25.

funkciója még akkor is valószínűsíthető, ha tudjuk, hogy forrásainkat rendkívül óvatosan kell kezelnünk, hiszen a tanúvallomások kicsikarói a fennmaradt szövegeket egyértelműen úgy fogták fel – és ilyen jellegű vallomásokra kényszerítették a gyanúsítottakat is –, hogy azok burkolt politikai propagandaszövegek, amelyek kizárólag a tiltott nyugati rádióadók adásaiból kiszűrt hírek terjesztésére szolgáltak.

Ha áttekintjük, hogy a periratok alapján milyen társadalmi közege vonatkoznak a vallomások, akkor egy érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek. Míg Klára elsősorban a spiritizmus iránt érdeklődő értelmiségi, polgári közönség körében rendezett szeánszokon vett részt, és médiumként, illetve grafológusként működött, addig Teri a fennmaradt adatok alapján jóval kiterjedtebb és hagyományosabb jósló tevékenységet folytatott. Jövendölt kártyából és írásból is (bár ez utóbbi esetben az írásból való jóslás és a grafológia szétválaszthatatlanul összemosódik a jegyzőkönyvekben), illetve halottlátóként is működött. Vallomásai alapján klienseiről a következőket lehet tudni: Pestszenterzsébeten egy asszony és leánya jósoltattak vele, a Krisztina körúton pedig két nővér. A Hungária körúton egy gumigyári tisztviselő lakásán tartottak szeánszokat, ahova több MDP-tag is eljárt. Itt szintén leírták és terjesztették a transzban elhangzott szövegeket. Egy másik szeánszra egy varrónő lakásán került sor, ahol egy ezredes özvegye és leánya jelenlétében hallgattak politikai jellegű jóslatokat. Jósoltatott nála rendőrkapitány, borkereskedő, mérnök. Ügyfelei között felsorolt egy katonatisztet, aki a katonaperek idején szeretne volna megtudni, hogy ő is a vádlottak listájára kerül-e. Az államosítások idején többen fordultak Terihez a tulajdonviszonyok megváltozásával kapcsolatos kérdésekkel, így kliensei között volt egy vegyztisztító kereskedő, aki azt akarta megtudni, hogy elkerülheti-e az államosítást, egy „nápolyi gyáros”, aki azért jósoltatott, hogy államosított üzletét mikor szerezheti vissza, s egy fürdőorvos, aki a praxisához szükséges új szérum kikísérletezésében kérte a szellemek segítségét.¹¹ Az Sz. J.-né lakásán rendezett szeánsz résztvevői közül E. L.-né hadifogságban lévő férje, K. J.-né pedig elhunyt édesapja iránt érdeklődött. ¹² Teri sikeres médiumi szereplését E. L.-né vallomása is megerősíti: „első alkalommal, mikor én elhunyt férjem után érdeklődtem, sok olyan dolgot mondott, mely meglepett, mert megfelelt a valóságnak. Így megmondta, hogy férjem folyóparton halt meg, és ez megfelelt a valóságnak, mert én is így tudom, hogy ilyen körülmények között pusztult el férjem.” A médium hasonlóképpen tudott családi ügyeiről, magánéletének intim részéről, amivel kapcsolatban szintén tanácsokat adott.¹³ Teri kliensei között jelentős számban voltak olyanok, akiket a háború, majd a kiépülő diktatúra sodort bizonytalan, veszélyeztetett, szorongatott élethelyzetbe, és az elhúzódó krízisben, a terroridőszak létbizonytalansága és félelmei következtében a jóslatokba kapaszkodva szerettek volna személyes sorsuk alakulásáról megerősítést nyerni.¹⁴

11 L. I.-né gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 16. 784.

12 Sz. J.-né gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1951. március 6. 646.

13 E. L.-né gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 15. 674.

14 L. ehhez Sándor I. 1998. 147.; Gagyai J. 1998.

Az Almássy téri szeánszokon tulajdonképpen két hagyomány találkozása érhető tetten. Egy nagypolgári, értelmiségi ezoterikus, okkult szubkultúra – amelyet ebbe a körbe elsősorban R. P.-né, Klára közvetített – keveredett egy hagyományosabb, populárisabb, a paraszti közösségekben is ismert divinációs (jósló, jövendőmondó, halottlátó) gyakorlattal, amelyet Teri folytatott. Az ő kliensei, illetve Sz. J.-né szeánszainak törzsközönsége mögött többnyire inkább egy kispolgári millió sejthető.

*

A fennmaradt szövegek túlnyomórészt politikai jóslatok. Három szöveget ismerünk Teritől és egyet Klárától. Teri hosszú próféciáiban jól tükröződik a hivatalos politika által gerjesztett háborús pszichózis, a III. világháborúra való készülődés doktrínája. Témái között rendkívül erős hangsúlyt kapnak – hasonlóan más ismert jóslásszövegekhez – a század nagy történelmi, társadalmi katasztrófái. Teri próféciáinak jelentős része foglalkozik fantasztikusnak tűnő fegyverek leírásával (négy atomfüggöny, bacilusbomba, radar, tengeralattjáró, repülőgép-anyahajó), még Verne regényeire is hivatkozik egyik transzba esése alkalmával. Teret kapnak a próféciákban a korabeli közvéleményt foglalkoztató aktuálpolitikai kérdések, például a jugoszláv kérdés, a koreai háború eseményei, a nyugati hatalmak, elsősorban Amerika és Japán fegyverkezése. A próféciák végkicsengése egyfelől a Szovjet Birodalom bukása, a közeli politikai rendszerváltás megjövendölése, másfelől erős hangsúlyt kap a nemzeti tematika, elsősorban a trianoni sérelmek orvoslása. Az egyik próféciában előkerül Mindszenty bíboros személye is, aki a médium által közvetített üzenet szerint nem viselte el a börtön kínszenvedéseit. A legtöbb vallomásban felidézett, valószínűleg leghatásosabb motívum a „harminchárom éve fennálló vörös trón”, a „harminchárom évig uralkodó fenevad bukásának” megjövendölése volt, illetve az a prófécia, miszerint „egy államférfi halála meggyorsítja a tengerentúli erők elindulását”. Ez utóbbi alatt a résztvevők egyöntetűen Sztálin közeli halálát értették. Több vallomásban előkerült még a szöges bakancs, szöges cipő motívuma is, az egyik vallomás szerint: „istenfélők legyünk, mert aki szöges bakancssal megy végig Krisztus keresztén, az lehull a mennyből.”

A szövegek szorosan igazodnak a keresztény világképhez, gyakorta visszatérnek az általános valláserkölcsei tanításokhoz: mindkét médium inti hallgatóit a becsületességre, tisztaságra, a szeretet parancsának, a bibliai és krisztusi törvényeknek betartására, a buzgó imádságra. Fontos üzenete a próféciáknak a hallgatók kiválasztottságának, elhívásának megerősítése: „Isten gyermekei vagytok, a mennyei kegyelmet megkaptátok.” A kiválasztás azonban elsősorban a földi feladatok elvégzését jelenti, a biztatások nagy része a politikai rendszerváltás utáni feladatok ellátására vonatkozik. „Nem lesz könnyű munkátok, bár látom lelkeitekben, mindannyian érett becsületos magyar gyerekek vagytok. Nagyon erősen kell megállnotok helyeteken és igen előrelátónak kell lennetek és Krisztus hívőnek mert az az [...] amelynek küszöbén állatok és csak annyira lesz, hogy kezeitekbe kaptok egy halálosan beteg anyaországot, amely szívetek egésze... kell győ-

gyítsatok.” A kiválasztottság az eljövendő feladatra egyben a jelen szenvedéssel teli idejének alázatos, türelmes elviselését is jelenti. „Vigyáznotok kell az egészségi állapototokra. Ezek már utasítások. Az a sok szerencsétlen emberi lélek, aki most elpusztul, mert védi az életét, ostobául cselekedik, mert csendbe kell lenni. Önmagatokba kell az erőt gyűjteni, mert nem az ellentét, a rossz ellen kell küzdeni, hanem az igazságot kell keresni. Az igazságért küzdjétek, és ha magatok erősek vagytok az ellentét elpusztul.”

A két prófécia párhuzamba állítja a krisztusi szenvedést és áldozatot a hallgatók, a rabságban sínylődők és az egész nép szenvedéseivel is. „Naponta láthatjátok az Úr Jézus szenvedését. A ti szenvedésetek és megpróbáltatásotok hasonlít az övéhez. Az az út, ami a Golgotához vitt, ahol Krisztus az ő szent drága vérért adta, hogy nektek erőtök legyen minden szenvedéshez és annak elviseléséhez. Ti is ott álltok a keresztfá tövében, amikor Krisztus Urunk szenved és lehajtva fejeteket együtt szenvedtek az Úr Jézus Krisztussal. Vívja az Úr Jézus borzalmas harcát és felsóhajt: uram vétessék el a keserű pohár. Így éltek Ti is, de modern formában.” Többször előkerül a szövegekben Mária alakja, mint a bajba jutottak megsegítője: „ne féljétek, mint ahogy sokszor meg lett mondva, az Úr Jézus Krisztus kegyelme és Szűz Mária szeretete megvéd benneteket minden szerencsétlenségtől és bajtól”, és mint Magyarország patrónája: „Gyermekem, nem egyszer lett megmondva ne féljétek, mert a Szűz Anya Mária újra védelmébe vette az országot.”

Találhatók a szövegekben további jól ismert, bibliai eredetű motívumok, jelképek, parafrázisok, párhuzamok is. Például: „az elveszett bárány hazatér”, „a mennyei ajándék”, „a boldog menyegző, ahol Krisztussal örökre eljegyzitek egymást”, „vigyázzatok és imádkozzatok, hogy kísértésbe ne essetek”, mustármag, a fenevad stb. Ennek ellenére a jóslatszövegek nagymértékben sematizáltak, a szövegek nyelvi megformálása egyszerű, stílusuk nem egyenletes, s nem bővelkednek látomáselemekben sem. Képi és nyelvi világa nem vetekedhet a nagydobronyi vagy derceni parasztproféták látomásainak gazdagságával, a *Lett-szövetség* igéinek, látomásszövegeinek kidolgozottságával, azonban az elhangzott szövegeknek a közösségben betöltött szerepe bizonyos tekintetben hasonlít a kárpátaljai példához: krízishelyzetben adott lelki erőforrást, hivatkozási alapot, és fontos részét alkotta a diktatúra alatt kialakított túlélési stratégiáknak.¹⁵

Irodalom

Farkas Attila Márton – Mund Katalin

2002 Technicizált spiritualitás, avagy a modern okkultizmus kulturális szemantikája. *Liget* XV. 9. 66–93.

Gagyfi József

1998 *Jelek égen és földön. Hiedelem és helyi társadalom a Székelyföldön*. Csíkszereda.

15 Küllös I. 2001. 159.

Küllős Imola

- 1998 Egy XX. századi parasztpróféta látomásai, és hatásuk a Kárpátalján. In *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, 131–146.
- 2001 „We were led by the Lord in a special way...” Visions, explications and reality in a twentieth century calvinist congregation. *Acta Ethnographica Hungarica* XLVI. 1–2. 153–159.

Mund Katalin

- 2003 Kelet Istenei Nyugaton. (<http://hps.elte.hu/~km/keletist.doc>)

Pozsony Ferenc

- 1998 Látomások a moldvai csángó falvakban. In *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, 72–80.

Révész Béla

- 1996 *Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában (Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950–1956)*. Szeged.

Sándor Ildikó

- 1998 Próféta és hívei Nagydobronyban (1938–1950). In *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, 147–155.

Tarjányi Eszter

- 2000 *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Budapest.

Források

Sz. J.-né és társai perirata. Budapest Főváros Levéltára (BFL) Bírósági iratok XXV. 4. f. 0542/1951.

<http://szbe.negral.com/>

Függelék

*Teri első prófécijája*¹⁶

Az Úr Jézus Krisztus mennyei áldása legyen itt mindnyájatokon, hogy egybegyűlve szívetek óhaja szerint vágyódtatok eme szent óra után, hogy az Úr Jézus mennyei szent nevében megnyilatkozást hallhassatok lelketek épülésére.

A karácsony szent ünnepén, amely a Megváltó Úr Jézus Krisztus születése napja, azon szent órában kapta meg az egész világ a kegyelmet, amely a Krisztus és Isten

16 A gépiratos másolatban fennmaradt szövegeket modern központoszással és helyesírással közlöm.

igazsága után vágyakozik. A harc, amely elkezdődött, most ahhoz a ponthoz ért, hogy egyszer s mindenkorra legyőztessek a sátán. Megkaptátok a kegyelmet, akik szívetekben vártátok az igazi feltámadást, a Krisztus születését. Az egész világ sorsa megfordul, és egészen más színben fogjátok látni az [...] Utalok azokra a dolgokra, amelyeket én már figyelmeztetésként elmondtam, s az a legborzalmasabb harci eszközökre vonatkozott. Amit már régen említettem és amiről Erzsébetnek tudomása van, – az atomfüggöny, amely most az egész világ próbáját jelenti. Ennek beteljesedése most jön, mert olyan rettenetes idők és olyan nehéz idők vannak, hogy az atomfüggöny négy részen való leeresztése fontos ahhoz, hogy a sátáni haderők meg[gátlása?] megtörténjen. Ne csüggedjete és ne féljete, mindannak dacára, hogy az idők nagyon nehezek, de az Úr Jézus megvédi az övéit, mert megkaptátok a kegyelmet karácsony szent éjjelén, akik Krisztust hívják segítségül. A salak pedig le kell hulljon az örök pusztító tűzre.

[...] Most pedig meg kell mondanom, hogy Japán is megindul a végső csapásra [...] hogy megmentsek a világ sok-sok millió emberét a haláltól, a veszedelemtől és a pusztulástól. Eljön a szent szabadság órája, a kegyelem órája, az idő, amely meg lett profétálva. Az ígélet ideje itt van, sokkal közelebb, mint ahogy gondoljátok, mert ha körülnéztek a nagyvilágban, látni fogjátok, hogy ez az utolsó harc, de ne csüggedjete, mert az Úr Jézus kegyelme veletek van.

[...] A magyar haza szebb szabadságáért mi is azért adtuk az életünket, hogy a későbbi kor, amelyben már ti is vagytok és gyermekeitek – megtaláljátok [...]

A tengerentúli erők, mint ahogy régebben is megmondtam, kicsit túl[löttek?] a célon. El voltak bizakodva, nekik még a nyár folyamán kellett volna indulniuk, nagyon sok szenvedéstől lettek volna megóvva. De nekik is ki kell üríteni a keserű poharat fenéig, mint ahogy ti is ürítete. Nekik is kell, mert a múltban a kicsiny magyar nemzet is majdnem minden fiát feláldozta a haza szent szabadságáért most pedig a tengeren túliakon a sor. A legutóbbi vereségeik észhez térítette őket, tisztába jöttek azzal, hogy nem a pénz, hanem az erő, a hit szükséges ahhoz, hogy győzelmet arathassanak, és nem a kényelem, hanem igazi katonának kell lenni ízig-vérig, mert csak így kaphatják meg a vágyott győzelmet. A tengerentúli országok és azoknak szövetségesei mind összefogva a veszedelem elé [...]. mert az idők erősen közelednek, a bemondott, megprofétált idők. Az Úr Jézus kegyelméből rövid időn belül itt lehet.

Titeket csalódás ért. Azt hittétek, a feltámadás [...] Nem ért benneteket csalódás, mert ezen a szent éjszakán kaptátok meg a kegyelmet, és ezen az éjszakán dőlt meg, ami most be fog következni. Az Isten kegyelme veletek van, bízzatok és ne csüggedjete el. Gondoljátok arra, hogy az Úr Jézus Krisztus a keresztfán mit szenvedett. Gondoljátok a 100-102 esztendővel ezelőtt megvívott szabadságharcokra, a tatárjárásra, mit szenvedett akkor Magyarország. Gondoljátok vissza a történelmi időkre, és ez erősítse meg a ti lelketeket és szíveteket, és legyetek [...], mert az idők erősen közelednek. Dátum nincs megadva, mondvá, erre nincs is szükség. De nem szabad, hogy csüggedés és félelem szálljon a lelketekre, csak annyit mondok, bízzatok, mert Krisztus meggyőzte a világot, és ti boldogok lesztek, és minden szenvedést vállaljátok magatokra, mert ennek dicsőségében ti is [...] Tehát ne féljete, a Mennyei Szent Atya áldjon meg és védjen meg titeket, és ő meg is védi az ő gyermekeit.

Visszatérve, hogy még bővebb magyarázattal szolgáljak, az atomfüggöny [...] erről akarok pár szót szólni kérdés nélkül. Olyan hallatlan nagy a felkészültség, de egyben olyan nagy a félelem is. Mert ha Amerikára bomba zúdul, minden ház, mint a gyufaskatulya, összeomlik. Mert tudjátok, hogy az ottani házaknak sokkal kisebb földmozgás is elég ahhoz, hogy házaik porba hulljanak. Az amerikaiak tudják, hogy az atomfüggőnyt le kell hogy engedjék, mert máskülönben Amerika porfészek lesz.

Ez tartja őket rettegésbe, mert nincsenek tisztában azzal, hogy Oroszország miként van felfegyverezve. Oroszországnak atomja nincs, de bacillusbombái annál több. Van viszont annyi emberanyagja, mint a hömpölygő ár, se vége, se hossza. Ezek a tárgyalások, amik most vannak, ezek mint [...] most már kibújik a szög a zsákból. Nincs tagadás, nincs félrevezetés, nyíltan állnak egymással szemben, és nyíltan kell színt vállalniok. Itt el kell hogy kezdődjön, amitől mindkét fél fél is. Kína nem áll meg, neki nagyon nagy ígéreteket tettek. Japán pedig vissza fogja kapni a régi területeket, tehát itt nagyon nagy zűrzavar keletkezik. Érdekek állnak egymással ellentétben, mert a két sárga faj szemben áll egymással. Ez azután a befejezéshez [...] Tibetben is hetek óta tartó böjtök és imádságok szállnak az egek urához, hogy szabadítsa meg ezektől a felszabadítóktól. Az oroszok tehát nem nagy biztonságban vannak. Minden oldalról megvan a harapófogó. Bekövetkezik az idő, amelyről beszéltem Néktek, hogy Oroszország ugyanakkora lesz, mint volt.

Most pedig Oroszországnak nagyon érdekes politikai [...] vannak külön csoportok, amelyek ugyancsak várják a felszabadulás óráját. Ott sem minden arany, ami fénylik, ott is a nép keserősége, nyomorúsága vágyódik az igazi szabadság után. Hallatlan erős a terror, igen sok a kivégzés, de annál több az, aki várja, hogy az Isten kegyelméből ők is újra emberhez méltó életet éljenek. Itt minden úgy áll, hogy egy tollvonás, és keresztül van húzva minden.

A tengeren a hatalmas hajók mind készen állnak. Kisebb országok csapatokat kapnak, amelyek Európa védelmét fogják biztosítani. Franciaország is észhez tért, és együttes erővel indul el [...] amely a földről elsöpri azokat, amelyek Krisztus keresztjén szöges cipővel haladtak végig. Tehát bízzatok, mert a Mindenható kegyelme Veletek van mindörökkön örökké.

Annyi ima, amely a szent ünnepek alatt az egek felé szállt, hosszú esztendőkön keresztül nem volt, Annyi könny és annyi sóvárgás. Ez mind meghallgatást talált, és kegyelmet kaptatok. A ti Mennyei Atyátok megőriz benneteket és szeretteiteket.

Azok a különleges repülőgépek, amelyekről már az előbbi itlétemmel kapcsolatban beszéltem nektek, a teljes kipróbálása megvan. Legyen a hideg bármilyen nagy, olyan anyagból vannak előállítva, amely ellenállóképes, tehát minden akadály le van gyűrve, és a teljes készlet megvan. Még most két kisebb országot raknak meg csapatokkal, hogy a teljesen felkészültség meglegyen. Tehát nincs mitől félnetek. A tengeren túl még egy merénylet lesz, amely beletartozik a dolgokba. Ők teljesen biztosak a győzelmeikbe, de megfélemedtek arról is, hogy ember tervez és Isten végez. Ők csak mint ember terveznek, de Isten hajtja végre rajtuk az ítéletet. Ha most ehhez kérdeznivalótok van, kérdezzetek, mert olyan sokat akartam egyszerre elmondani, de csak egy-két szót említettem. Kérdezzetek.

Azért négy helyen, mert félnek, hogy egy vagy két függönyön keresztül tudnak hatolni. A négy függöny keresztülhatolhatatlan, úgy a földön, mint a levegőben.

[...] mert egész Európa védelmére kellett felkészülnie. Emlékszel, amikor azt mondtam tenéked: amíg a gyümölcs meg nem érik, nem élvezhető. A tengerentúliak tökéletes felkészültséggel vannak. Miért van a határozatlanság? A félelem. Mert ők számolnak azzal, ha csak 1000 repülőgép megy be, Amerikában milyen kárt okozhat az orosz légi haderő. Minden eshetőségre és a legrosszabbra is gondolnak. Az oroszok viszont szeretnék, hogy Amerika bombázásával győzzenek a tengerentúliak. Azok az amerikai gépek azonban, amit Neked annak idején elmondtam, mind tökéletes pontossággal működnek. Olyan szerkezetük van, amelyek az orosz területről felszállt gépeket jelzik. Jelzik az út irányát, és megmutatják, milyen teherrel jön a gép. Erre hallatlan sokat költöttek, hogy ezt tökéletessé tegyék. Olyan tudósok működtek

ott, amilyen kevés van a világon. Abban a pillanatban, amikor az orosz légierők elindulnak, azoknak indulás is meglészen.

Az atomfüggöny leeresztésével kapcsolatban [...]

Gyermekem, nem egyszer lett megmondva: ne féljetek, mert a Szűz Anya Mária újra védelmébe vette az országot. Ne kételkedjétek, és ne tévelyegjétek.

Egy államférfi halála meggyorsítja a tengerentúli erők elindulását.

Amerikai politikai körök világosan látják, hogy későn ébredtek fel. Bízta erejükben, azt hitték, hogy a dollárral mindent meg lehet kapni. Amikor azt látták, hogy nyakukon a kötél [...]

A sátán le lesz döntve, és évszázadokra nyugalmat hoznak a föld lakóira, de ezeket a borzalmakat és szenvedéseket még át kell élni.

A jugoszláv határszélek nehezek. Itt már nagyon sok magyar adta életét, de még fogja is. Komoly veszély azonban nem lesz, mert amikor ezen idő elérkezne, a kegyelem is meglészen. Itt a benti területen ne féljétek, minden kívül zajlik le. Komoly veszedelem az országnak nem lesz.

Az első hónapokban meg kell hogy kezdődjék azok az események, amelyeket [...]

Teri második próféciája

Isten hozott e kedves hajlékba mindannyiokat. Örvendező szívvel látom, hogy a mustármagnak megvan a gyökere is. Áldassék a lelketekben a Mindenható Isten kegyelme, hogy továbbra is gyökeret verjen ez a mag, amely szívetekbe el lett hintve a krisztusi szeretet iránt. A lánc mindig szélesedik, ahogy a világ eseményei gördülnek, és ahogy a nehéz idő közelsége jön, mind többen és többen fogjátok Krisztust követni, hogy kegyelmet és békességet leljétek lelketekben.

Mindattól, ami a nagyvilágban történik, lelki életetekben él egy bizonyos félelem a bekövetkezendő dolgokkal szemben, de lelketekben [...] befogadtátok szívetekbe, amint az Úr Jézus Krisztus kegyelmet ad nektek és a ti szeretteiteknek és mindazoknak, akik lélekben e pillanatban velünk vannak.

A nagyon nehéz idők küszöbe, amit már oly régen jeleztem, amikor az egész nagy világ kataklizma előtt áll, amely feltartóztathatatlanul dübörög, jön mindig közelebb. Ezeknek az időknek már rég be kellett volna következnie, de az emberi gyarlóság és az emberi önteltség meghosszabbította. De most már annyira elérkezett az idő, hogy nincs mire várni. A világ minden nemzete érzi, hogy vagy felemelkedik, vagy örökre elvész, és azok, akik Krisztusban hisznek – mindegy, hogy milyen nemzetiségűek –, ezek mind megtartatnak, azok pedig, akik Krisztustól elfordulnak, és akik az Istent csak káromlásra használják, embertársaiknak csak szenvedést okoznak, bűnben, mocsokban fetrengenek – idejük lejárt.

A tengerentúli erők győzelmét, és az összes nemzetek, akik összefognak a sátán leverésére, az Úr Jézus kegyelmével, siker kíséri útjaikat. A nagy világban olyan, amilyen még soha nem volt, de a világon többé nem lesz, mert ezzel a borzalmas idővel egyszer, s mindenkorra le van zárva.

A kínai erőknek a megtorpanása áll, mert azt a vereséget, amit most kapnak – erről álmodni sem mertek. Meg vannak szeppeve. A szövetséges hatalmak is félnek a következményektől, mert annyi bizonyíték van a nemzetek kezében, amely elegendő ahhoz, hogy mindenkorra eltöröljék őket.

A japán nemzet erős készülődésére – amely a tengerentúliak segítségén keresztül történik, hatalmas hajók, hadianyagok, legmodernebb repülőgépek és minden

eszköz, amire szükségük van, rendelkezésükre lesz bocsátva vagy már van. Olyan hatalmas hajók, amelyeknél, mint egy mogyorófa pálcika, annyi áll csak ki, annak a tövén tükör, és ezen keresztül mindent látnak, ők pedig zajtalanul és láthatatlanul vannak lebocsátva a vízbe. Mind a legmodernebb és legkülönösebb műszerek, amelyeket nagy tudású emberek alkottak meg. Ennek a fődézlete teljesen sima, amelyre repülőgépek le- és felszállhatnak, segítséget vihetnek, olajat és benzint. A hajó belseje egészen üres, igen sok katona szállítható, mindenféle harcieszköz, úgyhogy, kedveseim, mind a legnagyobb biztonságban érkezik rendeltetési helyére. A kocsik, amelyek szárazföldön szaladnak, szinte a csodával határosak. Ha olvastátok Verne könyveit, szinte annak álmai és látomásai valósultak meg. Kicsi, de hatásos gépek. Olyan lövedékek vannak benne, amely pusztít, és amely ellen nincs orvosság. Szinte tüzet okádnak, amely láthatatlan. Ugyanezek a felszerelések állnak közel a magyar határhoz, de ti ettől, kedveseim, ne féljete, mint ahogy sokszor meg lett mondva, az Úr Jézus Krisztus kegyelme és Szűz Mária szeretete megvéd benneteket minden szerencsétlenségtől és bajtól.

A bevonulás, amiről már régen beszéltem, megkezdőd[ött], és igen nagy raffinációval csinálják, mert először a falusi gyerekeket szedik be, de közben innen is, úgyhogy itt már a bevonulások a legnagyobb erővel megkezdődtek. Az idő igen rövid, a tavaszi szél nagyon sok munkát hoz nektek. Elhozza az igazi magyar feltámadást és az igazi nagy jövőndőt, és felszabadultok az ezer esztendő ától, csak nagyon szeressétek egymást, mint ahogy Krisztus szerette a világot, és a tíz parancsolatot, a krisztusi törvényeket be kell tartani. De nehogy azt higgyétek, hogy ezzel minden el van intézve. Ezután jön az igazi feladat, ezután jön, hogy valóban megfeleltek-e a Krisztus mérlegén, tettetek-e önvizsgálatot. Az elkövetkezendő idők már a küszöbön állnak, amely becsületes, igaz magyar embereket kíván, akik nem a palota felé törekednek [...]

Nem lesz könnyű munkátok, bár látom lelketekben, mindannyian érett becsületes magyar gyerekek vagytok. Nagyon erősen kell megállnotok helyeteken, és igen előrelátónak kell lennetek, és Krisztus-hívőnek, mert az az [...], amelynek küszöbén állatok, és csak annyira lesz, hogy kezetekbe kaptok egy halálosan beteg anyaországot, amely szívetek egész [...] kell gyógyítsatok.

Az Úr Jézus erőt fog adni nektek és becsületesen fogjátok elvégezni, mert ez az árva magyar nemzet, amely annyi szenvedésen ment keresztül, most már elérkezett ahhoz az időhöz, ezer esztendő után, hogy végre felemelkedjen [...], hogy minden úgy menjen, hogy semmi hiba ne történjen, és ha tévedtek, ne szégyelljétek önmagatoknak bevallani, és igyekezzetek tiszta útra terelődni. Vigyázzatok és imádkozzatok, hogy kísértésbe ne essetek, mert a lélek mindig kész, de a test gyakran erőtlen. Mert azok, akik az igazi szent szabadságot hozzák messze idegenből, ez egy csodálatos bevonulás lesz, amikor az elveszett bárány hazatér, amikor újra fogjátok látni a régi arcokat, és lelketekben érezni fogjátok a mennyei ajándékot, hogy Isten gyermekei vagytok. Az első idők igen nehezek lesznek, mert nagyon sokat fogtok temetni, és sok szomorúság lesz, de a szomorúság után jön a boldog mennyegző, ahol Krisztussal örökre eljegyzitek egymást. Tehát éljen lelketekben az a mennyei erő, amit ezen a mai napon elhoztam Nektek.

[...] azok, akik távol vannak tőletek, és messze rabságban sínylődnak, azok is krisztusi erővel várják a szabadság napját. Sokan vannak, akik bányákban és a legborzalmasabb helyeken töltik életüket, akiknek neve a halottak között van, de élnek és szenvednek értetek, akiknek nincs még meg az a kevés kenyér sem, mert a rabság kenyérénél borzalmasabb nincs. Ti még szeghetek akkorát a kenyérből, amekkora jól

esik, de gondolatok azokra, akik nem szeghetnek, hanem amit odahajítanak nekik [...]

Nagyon sok szép, de nagyon szomorú, de annál érdekesebb és csodálatosabb lesz részetek, mert az Úr Jézus Krisztust szemtől szemben fogjátok látni a maga hófehér tisztaságában és csodálatosságában. Tehát ezért kell mindennek bekövetkezni, hogy a sátáni erők mindörökké le legyenek törölve a föld színéről. Lesznek olyan helyek, ahol tenger-részek tűnnek el, tengerből szárazföldek emelkednek ki. Egészen különös dolgokban lesz részetek, amit elmondani nem lehet. Megtört országok visszakapják elrabolt részeiket, és a boldogság és öröm lesz osztályrészetek. A tengerentúli nemzetek is megadják az áldozatot. De Krisztus kegyelme erősen veletek lesz, nagyon sokat imádkozunk értetek, hogy ne tizedeljen meg benneteket a halál, ne legyetek a sátán áldozatai, hanem legyetek erősek úgy testben, mint lélekben. A mennyei kegyelmet megkaptátok, éljetez hát vele. Isten nem hagy el.

Most még itt egy pár testvér gondolatára felelek, amit úgy is megkérdeznének. Az első időkben, ezek nektek a szent szabadság boldogságát elhozzák, ők az ő szent kötelességüket megteszik, és nektek készen adják kezetekbe azt, amely úton tovább kell haladni. Itt nem nagy fejedelmekre van szükség. Itt egyetlen Jézus Krisztusnak [...] ő a dicsőséges, a mindenható. Nála nagyobb király nem született. Király nem is szükséges, tiszta szeretetben kell elindulni az új [...] A királyságok sorsa nem véletlen. Nagyon sok véres áldozat, bűn takarja ezeket a történelmi időket. A papi dolgokat is erősen meg kell bírálni, és csak azt fogadjátok el, ami Krisztus szellemében a tisztaság, a becsületesség. Aki a Krisztus nyomdokán elindul, az ne nyúljon a világi hatalmakhoz, az maradjon meg egyszerűségben és tisztaságban, és elmélkedjen az Úrhoz, és a reá bízott lelkeket építse. Azok, akik vállalják az ország vezetését, a népek irányítását, azoknak a sorsa a Krisztusba vetett hittel legyen és igazsággal, mert amit ők nektek elhoznak, azt nektek kell továbbfejleszteni. Lesz munkátok bőven, arcotoktól fog a verejték hullani. Egymást fogjátok erősíteni, és nehéz napjaitokban [...]

Tehát, kedveseim, egy olyan nagyon szép idő jön részetekre, amiben [...] a világnak része nem lesz. Mert ti, akik egykor Krisztus ácsolatlan keresztfája alatt álltatok, most bizonyosságot és kegyelmet kaptok, de olyan kegyelmet, amiről álmodni sem mertek.

[...] fenn vannak magas Isten trónusa előtt, akik ártatlanul adták oda életüket [...], a börtönből szabadultak lesznek, mert az Úr Jézus segítsége nem hagy el benneteket, és vigyázzatok, mert az idők [...]

Ez az esztendő a nehéz év, de a ragyogó év, de mindaz, ami nehéz, megkaptátok [...] Mindez a küszöbön van, mert a sátáni uralom trónja lebeg már, omladozóban van, de nincs megadva, hogy megmondjam, hogy mikor következik be, amiről én most nektek, testvéreim, beszéltem.

Olaszországban van most a tűzfészek. Ott igyekeznek mindent fellobbantani, mert sorba gondolnak, hogy a jugoszlávokat megdöntik. Nem fog sikerülni, de ti is kérjétek, hogy ne sikerüljön. Ott már kezdik elveszíteni a talajt, úgy, mint más nemzeteknél. A tervük nem sikerül.

Franciaország egészen megbékélt a maga sorsával és hivatásával. Tisztában van azzal, hogy neki az egyesült nemzetek mellett kell megállnia a helyét, és a német kezét el kell fogadnia. Oroszország azon mesterkedik, hogy a német nemzetet magának hódítsa meg, de nem sikerül, mert [...] örök ellenségei egymásnak.

Megmondtam, hogy a harci eszközök gyártása már az elmúlt esztendővel elindult. Ott már készen áll a munka, és az a rész, amely a vörös uralom alatt van, nagyon sokat szenved, százával mennek át, mert abból a gyönyörből nem kérnek, ami ott van.

Az egyesült nemzetek kisebb államai szívvel-lélekkel azon vannak, hogy minden, ami nehéz és veszélyeztető, eltűnjön a világból.

Spanyolországból olyan emberek fognak előjönni, akikről azt hiszitek, hogy meghaltak. A [...] verés nem él. Spanyolország hatalmas erővel van ugyancsak Japán nemzet is, de, kedveseim, össze van fogva, mint egy gyűrű, hogy az egész világot megmenthesse. Tehát ne féljete, bármilyen nehéz is lesz a megpróbáltatás, a mennyei Atya nem hagy el, és örüljete, hogy ebbe a hajlékba eljöhetete, és hogy megkapjátok a kegyelemet [...] kérdezzete [...]

Mindszenty szabadsága csak a mennyekben van, itt a földön már nem. Olyan, kedveseim, mint az élő halott, aki már félig fent van, és aki már csak az Úr Jézusnak, a Mennyei Atyának és a Szűz Anyának szenteli életét. Testben örökre tönkretették, neki nem sok van hátra. Azért nem merték szabadon engedni, nehogy az orvosok vizsgálják meg, és lássák azokat az elváltozásokat, amik testében vannak. Ettől a papi embertől búcsúzzatek, mert neki igen rövid a földi élete.¹⁷

Teri harmadik próféciája

Akkor, amikor az egész világ lángokban áll, és az idők befejezés előtt állnak, legyen áldott e hajlék, mert Krisztus van veletek. Elindultatek egy úton, le ne térjete, mert az Úr akarta, hogy itt egybegyűljete, lelketekbe égette a szeretet szavát, és megmutatta nektek, megvilágítva a Golgota felé vezető utat. Naponta láthatjátok az Úr Jézus szenvedését.

A ti szenvedésetek és megpróbáltatásatek hasonlít az övéhez. Az az út, ami a Golgotához vitt, ahol Krisztus az ő szent drága véréte adta, hogy nektek erőtök legyen minden szenvedéshez és annak elviseléséhez. Ti is ott álltatek a keresztfa tövében, amikor Krisztus Urunk szenved, és lehajtva fejeteke együtt szenvedte az Úr Jézus Krisztussal. Vívja az Úr Jézus borzalmas harcát, és felsóhajt: Uram, vétessék el a keserű pohár! Így élte Te is, de modern formában. Vigyázzatek és imádkozzatek, és le ne térjete az igaz ösvényről, csak előre a keresztfa tövében keresséte az igazságot, a Mindenhatót, a Krisztust.

Mindezt megmondottatek, hogy be fog következni, a világ emberiségének nagy része vissza kell hogy térjen oda, ahonnan elindult, a föld mélyébe, ennek köszönhető, hogy a sátán az egész világot a kezébe akarta tartani. Erzsébet testvérem, már megmondottatek, hogy olyan katasztrófa előtt áll a világ, amelynek nagy része keleten zajlik le, ott van az ütközőpont és a nagy harcok harca, amely a föld minden részét éri. Ott alakul ki minden. Ott dől el minden. És a vörös trón teljesen ledől a föld színére, mert harminchárom esztendő volt az Úr Jézus életében, és harminchárom esztendőnek kellett a befejezéshez érnie, harminchárom évig uralkodott a fenevad, a tömeget maga alá gyűrve és eltaposva.

Itt most az Isten szólt és az Úr Jézus nevében elcsendesedne a harci zajok. A fejedelmek eltűnne, és a vörös trón semmibe vesz el.

A tengerentúli hatalmak és fejedelmek elfelejtkezte az Istenről, és amikor ezt a világégést felidézte, nem gondoltatek arra, hogy ezt meg is lehetett volna menteni, de feldúltatek olyan részeket, amelyeket nem lett volna szabad. A lavina elindult, de lassan a végére érte.

Az Úr akarata és a mennyei Atyánk rendelkezése ez. Nehéz idők közelednek, de ne féljeteK, mert az Úr megőrzi az övéit és megjutalmazza azokat, akik lelkükben tiszták, és igyekeznek a tízparancsolatot betartani. Nagyon nagy események lesznek Kelet felől, a világégés elhúzódik egészen a Kárpát-hegységig, de Atyátok megőríz benneteket, bár sok ifjú adja életét.

A tengerentúli erők összefognak, és lerázzák magukról a vörös fenevadat. Nagy erővel rendelkeznek, és a sátán fiai visszakerülnek a föld mélyébe. Olyan harci eszközök vannak, amelyeket a levegőben használnak, és a vörös trón felé irányulnak. Az egész világ sorsa megváltozik, mert nem lesz mozgatóerő, és nem lesz Kína felett sem hatalma. Az ő taktikája idejét múlta. Vége van a játékaiknak, és a nagyon rövid idő leforgása alatt nagy változásokon fog az egész világ keresztülmenni.

Hozzányúlunk egy olyan földrészhez, amelyhez nem lett volna szabad [Tibet!] India és az összes tartományok összefognak. Ezt az összefogást egy földöntúli erő indította el, amiről majd később hallani fogtok. Gyorsan lezajló harcok jönnek. Ne csüggedjeteK el, Krisztus közöttetek fog járni, aki értetek még egyszer eljön, és a föld négy sarkát összefogja. A tízparancsolatot tartásátok be. Mindezt túl fogjátok élni, a borzalom világát, de bízzatok. Mert ami jönni fog, az csodálatos. Az Úr Jézus Krisztus szölt itt közöttetek, és nem lesznek különféle hatalmak, és nem lesz igazságtalanság, hanem békesség fog uralkodni, és megmondottam azt, hogy amikor a jöveteléről beszélek és a sátán letöréséről. A világon fennálló háborúk nem lesznek, mint ahogy most vannak, pusztulás, tűz, rombolás, tűzveszedelem [...] és sok jaj, könny.

Ti, jelen lévő testvéreK, megériteK azt a nagy boldogságot, hogy Nagy-Magyarország lesz.

Ez a szent beszéd, amit az Úr Jézustól kaptok, sok mindenre adott feleletet, abból sok mindent megtudtatok. Többször is jöjeteK össze, ez a kegyelmi ajándék mindenél többet ér, és nagyobb lesz számotokra mindennél. A ti lelketekről, mint parányi mécsesről, gyúljon ki nagyobb láng. Legyen áldott a ti első otlétetek, mert ti valamennyien együvé tartoztok.

KérdezzeteK!

Vallásos erő a kínai hit, és az igazságnak ereje van!

A tengerentúli hatalmak nagyon sokat szenvednek. Nagyon rövid az az idő, a megváltás ünnepe közel van. Közelebb, mint gondolnátok, de bízzatok. Türelemmel kell várni. Erősnek kell lenni. Az ország helyzete nagyon nehéz. Nem lesz olyan nagy áldozat, mint ahogy gondolnátok.

A magyar vérből már nagyon sok elfolyt. A mennyei Anya palástja takarja Magyarországot. A Szűzanya megőríz nagyon-nagyon sok harcba induló ifjút. Nagyon nehéz a helyzetünk, az ütések nagyon fájnak. Bízzatok, mert már csak egy parányi türelem kell. Az utolsó lépésnél ne térjeteK le, erre kérlek benneteket. Lesznek nehézségek, de nem soká tartanak. Gyula határon innen van. Gyula van, ahol sok ilyen erő dolgozik. Mária testvért látom az úton menni, fázik, nagyon könnyes a szeme, mindenki elhagytá, csak Ti, akik lelketekben tartjátok testvéri sorsát. Sikerülni fog meg [...]

[...] és Te is Erzsike, mint ahogy az eszköz tette, minden este kilenc óra körül imádkozz érte, hogy nyíljon meg börtöne, és hogy legyen újra szabad. A Ti földi életekben nem az első, akkor éltetek, amikor Krisztus élt. Ez a lélek tisztulásának a folyamata, ez az a mag, amely fává fog terebélyesedni. Nem a munka számít, hanem az, amelyre Krisztus hívott bennünket. Az Isten terveibe ne akarjátok beelátni, a rövid idő nem esztendőket jelent, hanem nagyon rövid időt, mához egy esztendőre Nagy-Magyarországot, a Krisztus országát, amelyhez az egész világ tartozik. A Megváltó ünnepe lesz a nehezebb, azután már könnyebb lesz.

Ne nyugtalanodj, hogy legyen probléma a múltad, az Isten akarta. Álld meg továbbra is a helyedet, a kenyeredet nem veszik el.¹⁸

Klára prófécija

Közeledik a beteljesedés. Lejár a próba ideje. Ismét a vízözön fogja elpusztítani a bűnösöket, akik elhagyták őt. Azután, amikor midőn [?] velük együtt megmozdul a hegy, medréből a víz magával ragadja a sötétben botorkáló emberi lelket. Hiába volt minden intő szó, hiába volt minden, hiába [...] nem vették figyelembe. Ismét keresztre feszítették őt, de az igazságot nem tudják megfeszíteni, az igazság fényesebben ragyog, mint a nap. De akik tagadják, megvakulnak tőle, megsiketülnek, elvesztik érző józanságukat, és egymást fölfalva pusztulnak el. Négy lovas már száguld, magával ragad mindent. Nagyon erősnek kell lenni annak, aki megmarad életben. Szeretnünk kell egymást mindazoknak, akik szívükben hordozzák Őt. Feladatuk van. Azok az emberi lelkek, akik érzik, tudják, látják az igazságot, azok éppen úgy csoportokban tömörülnek, mint az ellentét tömege. Már mondtam egyszer, hogy a föld minden pontján mindig többen és többen leszünk. Ezek a tömegek szívükben viselik az igazságot, és meg vannak számozva. Az eszközökön keresztül meg lesz mondva a szám, és meg lesznek mondva a feladatok milyenségei. Ti 3-as központhoz tartoztok. Ezek a csoportok fogják legelőször megkapni a jelt, hogy mit kell csinálni. Segíteni kell, átsegíteni az embereket, hogy azután, mikor már minden visszatér a medrébe, ismét munkához kezdhessenek, a nagy munkához. Nem lesz könnyű dolgozat. Égen és földön, levegőben és vízen olyan nagy a harc már most is, ezt széjjelválasztani, lecsendesíteni csak a krisztusi szeretettel lehet. Azzal a nagy szeretettel, mely sugároz messzire, minden emberi manipuláció eltörlődik emellett a sugárzás mellett. Legnagyobb erő, legnagyobb világosság, de elsősorban önmagatokat kell megtisztítanotok, tartsatok minden nap csöndes órát mától fogva. Járra át ujjatok hegyétől fejetek búbjáig a hitnek, a szeretetnek az ereje. És így felkészülve bátran álljátok a vihart, mely nagyon fog dúlni, előre megmondtam.

Egyre figyelmeztetek benneteket, ne féljete, ne féljete [...]

A félelem rést hagy, és ezen a résen sok minden behatol, és megingathat.

Ne féljete: az Isten veletek van.

Az a földrész, melyen éltek, Isten kegyelméből közvetlen katasztrófának nem lesz kitéve, elég lesz, ami jön, de elég lesz a szele is, a hullámai is. Vigyáznotok kell az egészségi állapototokra. Ezek már utasítások. Az a sok szerencsétlen emberi lélek, aki most elpusztul, mert védi az életét, ostobául cseleksedik, mert csendbe kell lenni. Önmagatokba kell az erőt gyűjteni, mert nem az ellentét, a rossz ellen kell küzdeni, hanem az igazságot kell keresni. Az igazságért küzdjete, és ha magatok erősek vagytok, az ellentét elpusztul.

A katasztrófa megindulása a szigeten megkezdődött. Azon a területen, ahol nagyon magas hegyek vannak, áthatolhatatlan sziklák, annak a területnek egy része, érintetlen része, másik része elpusztul. Nem lehet az igazságot az Isten és az ő fiát mágikus fátyolba borítani, minden igazság világos. Minden misztikum sötétség. A misztikum rendszerint az ellentét munkája. Az igazság végtelen egyszerű, éppen ezért nem értik meg az emberek. Azért mondtam az előbb, hogy nem kell félni, mert a félelem

zavart okoz. Azoknak pedig, akiknek feladatuk van, éppen a zavart kell elcsillapítani és megnyugtatni, tehát azért nem szabad félni. És ha érezni fogjátok, és úgy tekintitek magatokat, mint eszközöket, akkor nem is félhettek. Az butította el az emberiséget, hogy istennek képzelte magát.

Az Isten megengedte, hogy bepillantsatok az ő áldozatos munkájába. Ő megengedte, hogy felszálljatok, hogy közelebb jussatok a többi égi testekben, ahelyett, hogy megköszönnétek, ahelyett felhasználnátok egymás elpusztítására. Ez volt a próbatétel. Nektek úgy kell járnotok a földön, mint amikor ő élt. Testben is itt jár köztetek. Nektek is úgy kell venni a vándorbotot, és hirdetni. Túl nagy volt már a vetélkedés, az emberi agy sokat teremtett, nem szolgáltak eléggé Istennek, itt is zúrvavar támadt. Ez is rendeződni fog. Az emberi lélek kilépett az isteni törvényszerűségből, az Istentől megszabott útról. Ezért szakadt el a lánc. Széjjelszakadt a lánc, most azok a világ minden táján összekeverülnek, szeretettel legyetek egymáshoz, és magatokévá tegyétek az ő tanításait és törvényeit. Figyelmeztetek benneteket: felelősséggel tartoztok azért, felelősek lesztek mindenért, ami életetekben történni fog. Magatokért, egymásért és a többiekért. Ezt vegyétek tudomásul! Most imádkozzatok, de úgy, hogy ujjatok hegyétől a fejetek búbjáig át rezegjen az ima, minden szavát az imának tanításnak vegyétek. imádkozzatok!!!!¹⁹

NÉPSZOKÁSOK A VÁLTOZÓ IDŐBEN

A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában

A 17–18. századi jezsuita iskolák tevékenységének áttekintésére, követésére nagyszerű forrás a jezsuiták *Historia Domusa*. Ebben évenkénti bontásban, megadott fejezetek szerint kaphatunk minden eddiginél pontosabb képet a jezsuita iskolák és templomok tevékenységéről. Ismereteink szerint a rendházak jezsuita historikusai, azaz a historia domus megfogalmazói és papírra vetői ebben a füzetben foglalták össze a legfontosabb rendi történéseket: a lelkipásztorkodásban elért eredményeket, az esetleges építkezéseket (a tervek készítésétől, az építkezés megkezdéstől egészen a befejezésig), s legtöbbször igen pontos adatokat olvashatunk az iskolában történt dolgokról, többek között az iskolai színjátszásról is. Ezt a historia domust két példányban kellett elkészítenie a háztörténésznek: az első példány maradt a rendházban, a második példány ment a provincia, azaz a rendtartomány központjába. Itt az egyes házak évi feljegyzéseiről összefoglaló, lerövidített írást kellett készíteni a provincia krónikásának, s azt a rend központjába, Rómába kellett küldenie. Ezt nevezik *Annuae litteraenak*.

Staud Gézának ezek a régi írások, azaz a historia domusok és az annuae litteraek voltak a legfontosabb forrásai a jezsuita színház tevékenységének összegyűjtése alkalmával. Most azonban jobban átnézve a 17–18. század jezsuita iskoláinak történeti iratait, rájöttünk arra, hogy az évi egyszeri feljegyzéseken túl a jezsuitáknak naponta is könyvet kellett vezetniük azokról a dolgokról, amelyek a rendházban, az iskolában és a templomban történtek. Egyelőre nem sikerült tisztázni, hogy ezeket a feljegyzéseket naponként kötelezően kellett-e vezetnie minden rendháznak, iskolának, vagy csak egy-egy rendház főnöke írta elő. A jegyzőkönyvek közül néhány szerencsésen ránk is maradt, így előkerültek beszercebányai, nagyváradi, a selmecebányai, a pozsonyi, marosvásárhelyi jezsuita iskolák diáriumai, s ezekben hallatlanul értékes feljegyzések olvashatók az iskola, a templom, a rendház napi történéseiről. Diáriumot nemcsak a rendházak vezettek vagy vezethettek, hanem a gazdasági központok is, ezekben a naplószerű jegyzetekben viszont néhány liturgikus eseményen kívül zömmel gazdasági feljegyzések, történések, terméseredmények találhatók.

A felsorolt néhány diárium áttekintése után kiderült, hogy számtalan kiegészítő vagy teljesen új adatot tartalmaznak az iskolák történetéhez, az iskolai színpad témaválasztásához. A *Historia domus* legtöbbször címén idézi az előadott drámát, s jelzi a közönség reagálását, esetleg összetételét is. Nem közli azonban az előadás idejét. Néhány előadásról csak annyit tudtunk, hogy melyik évben került színpadra, most a diáriumok adatai alapján pontosan meg lehet adni a

napot is. Másrészt pedig nem tartoznak az iskolák lényeges történetéhez azok a múltfélben lévő szokások, mint például a Gergely napján rendezett kirándulások, amelyekről itt, néhány iskola adatai alapján kívánok említést tenni.

A 17–18. századi jezsuita iskoláknak a színelőadásokon kívül más, profán, teátrális ünnepei is voltak. Ezek közé tartozott a március 12-én ünnepelt Gergely-nap, továbbá a különböző farsangi rendezvények, a bizonyos alkalmakhoz kötött játékok és a májusi zöldág-állítás szokása. Dömötör Tekla megállapítja, hogy a gergelyezés Európában nagy népszerűségnek örvendett. Ez a nap volt ugyanis a téli időszak befejezős egyben a tavaszi, mezőgazdasági munkák kezdő napja is. Az ünnepen „Gergely pápát, az iskolák patrónusát püspöki ruhában személyesítették meg, az iskolások katonás rendben, néha lovon vonultak fel. Ezen a napon kirándulásokat is rendeztek.”¹ Dugonics is megemlékezik a kisdíákok Gergely-napi szokásairól egyik művében: „Szent Gergely vitéze ő: ezt olyan vitézekről mondgyák, kik erőtelenek. Szent Gergely napján régentén a kisdedek katonásdit játszottak és a várost körül járták vagy lovon, vagy némelyek gyalog. Villogtatták kardgyokat, de senkit se vágtak. Ezt még megtartották Medgyesen, és szemeimmel láttam, midőn ott 1767-ikben a hatodik iskolát tanítottam.”² Dömötör Tekla dramatikus formájú, alakoskodással egybekötött köszöntő szokásnak tartja a Gergely-járás szokását, Bálint Sándor szerint pedig a gergelyezés vagy Gergely-járás a rekordáció egyik jellegzetes alkalmá. Ez a szokás minálunk, Magyarországon is virágzott, ismerték a németek, az erdélyi és szepesi szászok, szlovákok és csehek is. A hagyomány annyira tartotta magát, hogy a barokk korban még a szerzetesi iskolákban is élt.³ Bálint Sándor állításának igazát bizonyítja, hogy a jezsuita iskolákban is divatozott a 18. század első felében – mint majd alább látni fogjuk –, később azonban mintha már elfelejtette volna az ifjúság ezt a hagyományt, vagy inkább az iskolákat fenntartó szerzetesközösségek vezetői akarták volna agyonhallgatni. A Gergely-naphoz kötődő szokás szerint a fiatalabb iskolások kivonultak a határba, ez a szokás Itália melegebb égtájain általában szinte minden esetben kivitelezhető volt, nálunk azonban olykor a hideg miatt megvalósíthatatlan volt. Jó néhány adatot találtunk arra, hogy a Gergely napjához fűzött kirándulást elhalasztották, mert az időjárás erre éppen kedvezőtlen volt.

Az 1731. március 12–19. közötti napok valamelyikén Haller grófné az alábbiak szerint számol be a nagykárolyi piarista diákok gergelyezéséről: „Az károlyi diákok szörnyű pompával recreatióznak. Csütörtökön Szent Gergely napja oktavája alatt 32 lovas, 50 gyalog volt, mind diák. [Haller] Sándor királyságával luháton volt. Igen vígan voltak.”⁴

1 Dömötör T. 1979. 194.

2 Idézi: Dömötör 1979. 195.

3 Bálint S. 1977. 250–251.

4 Bálint S. 1977. I. 250–251.; Kilián I. 1994. 570. Nagykároly nr. 7.

A Gergely-játék nyomai a besztercebányai jezsuita diáriumban

A besztercebányai diáriumokról így ír Staud: „Színjátékokra vonatkozó feljegyzések azonban csak szórványosan találhatók bennük, s akkor is csak *Declamationes* néven futólag említik őket. Historia Domusról nem tudunk, ezért a besztercebányai kollégium színházi műsorát többségében három Litterae Annuae adatai nyomán állítottuk össze.”⁵ A besztercebányai diáriumok nem igazolják Staud Géza állításait. Időrendben az elsőt így leltározta be az Egyetem Könyvtár egykori könyvtárosa: *Diarium Collegii Societatis Jesu Neosoliensis I. 1719–1729*, a másodikat pedig *Diarium Domus Societatis Jesu Neosoliensis II. 1750–1767*. címmel. E két fontos történeti forrás az alábbi leltári számot kapta: *Ab 94. I–II*. Létezik egy harmadik diárium is, ez a túrócszentmártoni Matica Slovenská tulajdonában van, mikrofilmjét azonban az Országos Levéltár őrzi. Ennek leltári száma: *Diar. Neos. Cod. Mf. C 147. fol.* Ez a kötet az 1727 és 1738 közti időszakból őrzi a besztercebányai jezsuita iskola és rendház napi feljegyzéseit. Megtaláltuk azonban a besztercebányai jezsuitáknak még egy diáriumát, amely 1760-tól a rend feloszlataáig, 1773-ig tartalmazza a napi feljegyzéseket. Ezt a besztercebányai római katolikus plébánia hivatalában találtuk meg. Ennek címe: *Diarium Societatis Jesu Neosoliensis ab Anno 1760*. Ezt az említett intézmény leltári szám nélkül őrzi.

Az első diárium-kötet 1719-től 1729-ig tartalmazza az iskolatörténeti adatokat. 1730-tól 1743-ig a túrócszentmártoni kötetből gyűjtöttük ki a számunkra szükséges feljegyzéseket. 1760-tól 1773-ig a besztercebányai katolikus egyház tulajdonában lévő naplóban találtunk színháztörténeti adatokat. Az Egyetemi Könyvtárban őrzött II. kötet, amelyről alább még szólunk, nem besztercebányai illetőségű. Hiányoznak tehát az alapítástól 1718-ig, valamint az 1744-től 1759-ig terjedő időszak diáriumai.

A besztercebányai jezsuiták diáriumának kritikus II. kötete 1750-től tartalmazza a napi feljegyzéseket. Feltűnő azonban, hogy a kezdő és az utána következő években egyetlen adat sem található, amely a tanuló ifjúság bármilyen ténykedésére utalna, annál több feljegyzés szól a borpincék állapotáról, a tizedek befizetéséről, összegyűjtéséről s általában a rend és az iskola fenntartását biztosító, nagyon fontos, gazdasági kérdésekről. Emellett természetesen gyakran írnak az egyházi ünnepek megtartásáról, a jelesebb ünnepekről, de ezeken soha nem vesznek részt a besztercebányai rendház papjai vagy az iskola diákjai. Nem pénztárnapló ez a kötet, hiszen sem a kiadásokat, sem a bevételeket nem tartalmazza. Ugyanakkor a Staud által idézett katalógus-bejegyzés valóban olvasható a kötet elején. A megoldást ugyanebben a diáriumban egy 1757-es bejegyzés nyújtja:

Anni 1757. aprilis 17. Pater Sigismundus Tarnoczy Administratoris officio valedit. Praesente in Petsenitz Reverendissimo Patre Rectore, ac Administrationis equis Schemnitzium devectus est. Inchoata est Decima Vitri in Petsenitz,

5 Staud G. 1986. 323.

sed non a Fratre Cellario, verum a Saghiensi. Dies Martis Sacris finitis Decima continuatur a Ch...-o Krupai. Reverendissimo Patre Rectore sumpto mature prandio Schemnitzium pro nocte una cum Cellario abivit, Neosolium inde motus.⁶

Az a diárium tehát, amelyet 1750-ben kezdtek vezetni, nem a besztercebányai jezsuiták napi feljegyzéseinek kötete, hanem a Besztercebányától nem messze eső, valószínűleg ennek a rendháznak az igazgatása alá tartozó pecsenici gazdasági központé. Pater Tarnóczy Zsigmond lemondott az administratori megbízásáról, s éppen ekkor Pecsénicben tartózkodott a besztercebányai jezsuita rendház rektora is, aki a pecsenici administratio lován utazott innen előbb Selmecebányára, majd Besztercebányára. Három helységnevet olvashatunk a fenti bejegyzésben: *Petsenitz* (Pecsénic; későbbi szlovák neve Pečenice), szlovák falu Hont megyében Báltól (Bátovce) dél-keletre fekszik. A híres bortermő község földesura 1851-ben a besztercebányai káptalan volt.⁷ *Sagh* azonos a későbbi Hont megyei Ipolyság nevű városkával (ma Šahy, Szlovákiában). Határában gabonát, bort, dohányt, kukoricát, dinnyét és szőlőt termeltek. 1851-ben a besztercebányai és a rozsnói káptalanok tulajdonában volt.⁸ Alsó-Almás (Dolný Almáš) szintén szlovák falu Hont megyében, lakosai bort termeltek. Ennek földesura 1851-ben szintén a besztercebányai káptalan volt.⁹ A besztercebányai püspökséget 1776-ban Mária Terézia alapította.¹⁰ A jezsuiták feloszlataása előtt ennek a három helységnek a határa vagy annak egy része az ő tulajdonukban lehetett, a feloszlataás után azonban birtokaikat a besztercebányai püspökség és a káptalan kapta meg.

Mint ezt a ránk maradt diárium is bizonyítja, a pecsenici jezsuita gazdasági központ diáriumát, ha az betelt, a rend besztercebányai háza őrizte. Mind a mai napig csak a besztercebányai jezsuita rendház könyvtárának katalógus-bejegyzése olvasható a címlapon. Ezért nem található ebben egyetlen szó sem a gimnázium tanárainak és diákjainak életéről, napi munkájáról. Pecsénicben egy jezsuita pap (administrator) irányította a gazdasági szakemberek és a laicus fraterok munkáját. Ugyanide nagyon gyakran kirendelte a besztercebányai házfőnök a harmadik próbaéves fiatal pátereket azért, hogy fizikai vagy bármilyen szükséges munkát végezzenek. Itt az egyházi évnek megfelelő liturgikus cselekményeket vagy az iderendelt jezsuita administrator páter vagy a hely plébánosa végezte el.¹¹

A besztercebányai jezsuita missziót 1648-ban alapították. Ekkor egyetlen felszentelt pap és egy világi magiszter tanított itt. 1649-ben megszerezték a kamara tulajdonát képező, Oberhausnak nevezett épületet, s később itt emeltek kollégiumot és templomot is. Hamarosan három jezsuita érkezett a városba, akik azonnal

6 Anni 1750. continuatio Diariij Collegij Societatis Jesu Neosoliensis II. 153.

7 Fényes E. 1851. III. 212.

8 Fényes E. IV. 1851. 3.

9 Fényes E. I. 1851. 22.

10 Fényes E. I. 1851. 128.

11 Kilián I. 1999. 4. 410–424.

megkezdték a tanítást, s 1649-ben az egyházi év nagy ünnepeihez kapcsolódó darabokkal jelentkeztek a hívek és az érdeklődők előtt. A besztercebányai jezsuita iskolában a rekordáció szokása nem élt. Az azonban bizonyos, hogy a parvisták és a principisták minden esztendőben Gergely-napon valahol a szabadban rekreációztak. A hagyomány egykori sajátosságaira azonban csak legfeljebb néhány általunk talált adat utal. 1720. március 12-én ezt olvashatjuk a diáriumban: „Egy óraker a principisták magisztere kivezette tanítványait katonai rendben harsonák és dobok kíséretében a rekreáció helyére.”¹² 1721-ben már más a bejegyzés: „Egy óra körül fagyos hidegben a parvisták magisztere kivezette seregét (exercitum), és estefelé visszatértek.”¹³ 1722-ben, bár az idő kedvező lett volna, a parvisták és a principisták ünnepélyes kivonulása elmaradt.¹⁴ 1723-ban a parvisták a magister kíséretében vonultak ki a szabadba játszani.¹⁵ Az 1724. évi adat is tartalmaz újdonságot: az alsó két osztály megtartotta Gergely-napi pihenését (*Gregoriana recreatio*), kivonultak a mezőre minden lovas pompa nélkül (*absque ulla equestri pompa*).¹⁶ 1725-ben *solennis egressus* volt. 1728-ban *sine pompa et puerilibus caeremoniis* mentek ki az alsó két osztály növendékei a szabadba. Ilyen adat maradt még ránk 1734-ből, ekkor is *sine puerili pompa* mentek ki a mezőre.¹⁷

1736–1737-ben már nemcsak a parvisták, hanem a praefectus és a felső két osztály magiszterei is tettek egy sétát a határba. 1738-ban elmaradt a rekreációzás, 1739-ben pedig a legkisebbek mentek játszani. 1740-ben az időjárás miatt maradt el a szabadtéri pihenés. Az utolsó Gergely-napi szünet Besztercebányán 1741-ben

- 12 1720. Martius 12. Hora prima eduxit suos Magister Principiorum ad locum recreationis ordine militari sub tubis et tympanis. (*Diar. Neosol. SJ I. 1719-1729. 19.*)
- 13 1721. Martius 12. Feria 4-ta. Circa primam frigidus sub Jove Magister parvae scholae eduxit suum exercitum, et circa vesperum reduxit. (*Diar. Neosol SJ. I. 1719–1729. 46.*)
- 14 1722. Martius 12. Parvistae et Principistae hoc anno suum solennem egressum non habuerunt licet prorsus serena dies fuerit. (*Diar. Neosol. SJ I. 1719–1729. 79.*)
- 15 1723. martius 12. Veneris. Festus Sancti Gregorij. Magister vero parvae Scholae cum suis discipulis exivit ex schola... post prandium Magister exivit cum suis discipulis lusum. (*Diar. Neosol. SJ I. 1719–1729. 114.*)
- 16 1724. Martius 14. Feria 3-tia Scholae Magister Parvae a meridie cum suis discipulis habuit recreationem Gregorianam, eosque ad deambulationem eduxit absque ulla pompa equestri, hic loci prohibita. (*Diar. Neosol. SJ I. 1719–1729. 155.*)
- 17 1725. Martius 12. Festus Sancti Gregorij. A prandiis recreatio pro principistis et Parvistis, qui habuerunt solennem egressum et ingressum. (*Diar. Neosol. SJ I. 1719–1729. 202.*)
1728. Martius 12. Festus Sancti Gregorij. A meridie infimistae sine pompa et puerilibus caeremoniis ad apricum deducti (*Diar. Neosol. SJ (Diar. Neosol. SJ I. 1719–1729. 349.)*)
1733. Martius 12. Feria 5-a Magister parvae scholae deduxit suos Discipulos ad pratum ob festum Sancti Georgii sine tamen puerilli pompa et ornatu in egressu et ingressu. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. II. 1730–1743. 136.*)
1734. Martius 15. Feria 2. Post prima Magister parvae Scholae eduxit suos Discipulos sine puerili pompa ad pratum; cum in festo Sancti Gregorii ob Miserere in templo nostro non licuerit. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. II. 1730–1743. 186.*)

volt, de még ekkor is érdemesnek tartja a diárium historikusa megjegyezni, hogy *sine pompa puerili* meneteltek a szabadba.¹⁸ A besztercebányai diárium írói többé nem említik a Gergely napjához fűződő kirándulást, mintha az sohasem lett volna. Az a sejtésünk, hogy miután a puerilis pompa megtartását nem engedélyezte a házfőnök vagy a provinciális, lassan, szinte észrevétlenül az ünneplésnek ez a módja feledésbe merült. Az ünnep lassú feledéshez természetesen hozzájárult a provinciális tiltó rendelkezése, valamint a viszontagságos időjárás is.

Gergely-játékok Marosvásárhelyt

A marosvásárhelyi jezsuita misszióról a rend kiváló bibliográfusa mindössze két tanulmányt említ. Az egyik Karácson Márton munkája, amely 1895-ben jelent meg a jezsuiták itteni iskolájának a későbbi római katolikus gimnáziumnak a történetéről. A másik tanulmány ismeretlen szerzője a *Magyar Sion* című folyóiratban közölt a jezsuiták historia domusából olyan dokumentumokat, amelyek Rákóczi Ferenc fejedelemségére vonatkoznak.¹⁹ A rendház és az iskola kötelezően írt historia domusát a marosvásárhelyi katolikus plébánia őrzi.²⁰ Ebben a kötetben több színháztörténeti adatot sikerült találnunk, s erről Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére kiadott kötetben részletesen megemlékeztünk.²¹ Ugyancsak ezen a plébánián a historia domus mellett találtunk egy feltehetőleg a 19. század végéről származó,

18 1736. Martius 12. Festum Sancti Gregorii. Magister Principiorum cum suis discipulis instituit Gregorianam recreationem in prato: adjunxit se illi Pater Praefectus, et post Scholas eundem visiterunt reliqui duo Magistri. (*Diar. Coll. Sj. Neosol. II. 1730–1743. 243.*)

1737. Martius 12. Feria 3. Festum Sancti Gregorij. A prandijs Magister Principiorum cum suis discipulis ad pratum se in silentio contulit, quem post scholas secuti sunt reliqui duo Magistri. (*Diar. Coll. Sj. Neosol. II. 1730–1743. 267.*)

1738 Martius 12. Fer. 4. [Festum Sancti Gregorii] Magister Parvae et Principiorum nulla recreatione instituit reliqua ut prioribus duobus annis. (*Diar. Coll. Sj. Neosol. II. 1730–1743. 303.*)

1739. Martius 12. Festum Sancti Gregorii. Magister Principiorum suos a meridie duxit ad ludendum, sed sine omni pompa. (*Diar. Coll. Sj. Neosol. II. 1730–1743. 366.*)

1740. Martius 12. Sabbatho quattuor Temporis, Festus Sancti Gregorij. Communio pro Nostris, et studiosis parvae et Principiorum, qui heri confessi sunt, quibus recreatio in tempus magis favens dilata est. (*Diar. Coll. Sj. Neosol. II. 1730-1743. 402.*)

1741. Martius 14. Fer.3. Festus Sancti Gregorii. Recreatio tota die. A meridie parvae Scholae duxit suos Discipulos ad pratum ob nuperum suae Scholae festum Sancti Gregorij sed sine pompa puerili. (*Diar. Coll. Sj. Neosol. II. 1730–1743. 437.*)

19 Karácson M. 1895.; N. N. 1868.

20 *Historia Missionis Societatis Jesu cum ingressu Ejusdem in oppidum Siculicale Maros Vásárhely Anno 1702 inchoata, et subsequiis continuata.* Marosvásárhely, Római Katolikus Plébánia. Jelzet nélkül. Rövidítve: *HD Marosvásárhely 1703 – 1772.*

21 Kilián I. 2003.

több lapos feljegyzést, amely részletesen tárgyalja a jezsuita misszió alapítás utáni néhány évének eseményeit.²² Gyulafehérvárott a Batthyány Könyvtárban sikerült megtalálnunk a vásárhelyi ház diáriumait. Ezek a historia domusnál sokkal részletesebben és aprólékosabban adják elő a naponta megtörtént dolgokat.²³ A magyarországi és erdélyi jezsuita rendházak és iskolák személyi állományának katalógusát 1773-ig, a rend feloszlataáig Lukács László készítette el. Ennek segítségével korrigálni lehet a *Naplójegyzetek* írójának megállapításait, másrésről pedig a hiányzó láncszemeket ennek segítségével kiegészíthetjük.²⁴

A marosvásárhelyi missziót 1702-ben alapította az erdélyi jezsuiták vezetője, Kapi Gábor, aki az akkor éppen Kolozsvárott szünetelő iskolából Marosvásárhelyre helyezte Endes Józsefet azzal a céllal, hogy létesítsen itt missziót és iskolát. Endes egyelőre Kövesdi Boér Simon fogarasi várkapitány marosvásárhelyi házában kapott lakást. Ezzel indult meg a reformáció után Marosvásárhelyen a rekatolizáció. Boér Simon hamarosan egy nagyobb fundussal és házzal ajándékozta meg a jezsuitákat, s így a ház egyik szobájában Endes már kápolnát is nyithatott, ahol a felnőtteknek és a gyermekeknek szentmisét tudott bemutatni, másrésről pedig ugyanitt elkezdhette a gyermekek hitoktatását is. Endes még 1702-ben elemi iskolát nyitott. Ezután a kápolna felszerelésére többen pénzt, festményeket és más tárgyakat ajánlottak fel. Az alapítást követő évben Endes helyére Körmöndi Imrét helyezték, akinek itteni működése idején a kápolna és az iskola további ingóságokkal gyarapodott. Körmöndi mellé néhány hónappal később egy újabb jezsuita, Bajnóczi Gábor került a marosvásárhelyi katolikus plébániára, s most már két lelkész és egy kántor szolgálta a bizonyára kevés katolikus vallásgyakorlatának ügyét a városban.²⁵

1703-ban kezdtek egy kisebb templomot építeni fából. 1705-ben kezdték el a jezsuiták a vízkeresztii házzszentelést. Az ismeretlen történetíró így emlékezik meg a házzszentelés szokásáról:

Ami eddigelé ismeretlen és egészen szokatlan vala: ez évben a vízkeresztii házzszentelés megkezdődik, úgy a Betlehem-járás. Nemcsak a római katolikusok, hanem a görög-kereskedők nagy örömmel fogadják a látogatást. A falvakra is kimennek, ahol a betlehemesek három királya bámulatot kelt.²⁶

22 N. N. *Naplójegyzetek Marosvásárhely rk. Plébánia történetéből*. Marosvásárhely, Római Katolikus Plébánia. Kézirat, jelzet nélkül.

23 Diarium Missionis Vásárhelyiensis Societatis Jesu Anno Domini [I.] 1717. november – 1729. maius 31. Rövidítve: *Diar. SJ. Marosvásárhely 1717–1729.*; Diarium Missionis Societatis Jesu Maros-Vásárheliensis Tomus II. Ab Anno Domini M. D. CC. XXVII. Mense Junio. – 1738. julius 26. Rövidítve: *Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738*. Diarium Missionis Societatis Jesu Marus-Vásárheliensis Tomus III. Ab anno Millesimo septingentesimo qvadragesimo primo Calendí Januarij. Rövidítve: *Diar. SJ Marosvásárhely III. 1741–1763*.

24 Lukács L. 1993.

25 Lukács szerint 1703-ban Tallian Miklós és Körmendi (Körmöndi) Imre szolgált a misszióban. Lukács L. 1993. 217.

26 N. N. *Naplójegyzetek*.

A marosvásárhelyi jezsuita kollégium diáriumi közül a ránk maradt II. kötet 1727-től 1738-ig tartalmazza az iskola és a rendház mindennapjainak történetét. Az I. kötet minden bizonnyal elveszett vagy kallódik. A III. kötet az 1745 és 1763 közé eső majdnem két évtized tanúja.

Az eddig napvilágra került adatok szerint első alkalommal 1736-ban ünnepték meg a kisdiakok védőszentjüket, Szent Gergely pápát. Ekkor már a provinciális rendelete szerint tilos volt lovas felvonulást rendezni, a kirándulás azonban nem maradt el. A váron túl eső rétre, a Trébelynek nevezett terület fölé vonultak ki dobszóval, s ott bizonyára futásban vagy valami másban mérték össze az erejüket. A legjobbakat a házfőnök megjutalmazta.²⁷ 1737-ben még mindig emlékeznek a provinciális tiltó rendelkezésére. Pompa nem volt, de a dobszó az iskola kapuján kívül is szólt, s ezzel adhatták meg annak a jelzését, hogy egykor ez a kivonulás katonai jelleget öltött. A kirándulásra a superior (házfőnök) is kilátogatott, s az elmúlt hónapban mutatott tanulmányi eredményük szerint sorolta be a tanulókat, s a legjobbakat megjutalmazta.²⁸ *Sed sine pompa* gyalogoltak ki a szabadba, a *sed* ellentétes kötőszó pontosan jelzi azt, hogy korábban minden Gergely-napi felvonulás látványosabb lehetett, mint az előző vagy ez évi volt. Két nappal később, 1737. március 14-én nagyobb kirándulást rendeztek, s ezt nem kisebb pompával hajtották végre, mint a két nappal korábbit. Ez a rendezvény azonban már egyáltalán nem kapcsolódott a Szent Gergely napjához.²⁹ 1738-ban a szokott pompa nélkül, magisterükkel vonultak ki az erdőre játszani.³⁰ 1748-ban a Gergely-nap méltó megünnepléséhez már feltétlenül hozzátartozott közös gyónás. Legközelebb azonban csak tíz évvel később említi a napló írója a Gergely-nap ünneplését. A napot az ifjúság ekkor is a gyónással majd az áldozással kezdte, délután pedig kivonultak a parvisták a város határába játszani.³¹ A Gergely-napi kirándulásról a marosvásárhelyi diárium legutoljára 1750-ben beszél. Ekkor reg-

27 1736. Martius 12. Lunae Sancti Gregorij Papae

[Pueri] a meridie ad sonitum tympani, sed primo ultra arcem pulsati (qvod Reverendissimus Pater Provinciae Praeses omnem eqvestrem pompam vetuisset per Provinciam) in campum supra Trébely, lusum concesserunt, ibidem a Patre Superiore prae-miolis provocati ad hilaritatem. (*Tomus II. Ab Anno Domini M. D. CC. XXVII. Mense Junio. –1738. julius 26. Marosvásárhely. A továbbiakban: Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 144a–144b.*)

28 1737. Martius 12. Sancti Gregorij A meridie recreatio puerorum, sed sine pompa, per novam Ordinationem. Tympanum aolum foris strepuit. P. Superior cum Patre Vass excurrerunt ad pueros, ubi ex menstrua occupatione loca distributa et victores proemiolis honorati. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 182b.*)

29 1737. Martius 14. Jovis Pueri in sylva improbo labore nec minore pompa Sciurum cap-tum retulerunt. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 182.*)

30 1738. Martius 12. Mercurij. Festum Sancti Gregorij A meridie ... R. P. Provincialis stu-diosi sine pompa solita cum suo magistro lusuri rus petierunt. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 220a.*)

31 1748. Martius 12. Feria tertia mane scholae . Parvuli Confessionem peregere, cum fuerit festus S. Gregorii... a prandijs parvistae exiverunt ludensibus illis. (*Diarium SJ Marosvásárhely III. 1741–1763. 105a.*)

gel közös áldozással ünnepeltek, délután jutalmat osztottak a tanárok, s az ebéd a megszokottnál valamivel bőségesebb volt.³² Így szűnt meg Marosvásárhelyt egy nagyon szép hagyomány, amely minden bizonnyal a középkor óta folyamatosan élt a kisdíákság körében.

Gergely-napi lovas kivonulások Nagyváradon

Erdélyben a jezsuiták előbb Kolozsvárott telepedtek le. Szántó István jezsuita elérte, hogy a rend Kolozsmonostor után a városban kapott egy elhagyott zárdát, s innen indult az erdélyi letelepedés. Szántó ezután is Erdélyben maradt, később a rendfőnök Nagyváradra küldte, hogy próbáljon ott is rendházat és iskolát alapítani. Vállalkozása sikerrel járt, s 1581-től 1585-ig ő állt a nagyváradi iskola élén. 1660-ban a török elfoglalta Váradot, s ennek következtében a jezsuitáknak menekülniök kellett. A várost 1692-ben foglalták vissza a császári hadak, s akkor Benkovich Ágoston püspök alapítványa lehetőséget teremtett az iskola újraindításához. 1699-ben nyílt meg újból a nagyváradi jezsuita gimnázium. 1722-re lett készen a templom, az iskola és a rendház együttese arra, hogy a lelkeszi szolgálat és a tanári munka a modern követelményeknek megfelelően ellássa a hívek és a diákok igényeit.³³

A nagyváradi jezsuita rendház és gimnázium hat évtizednél hosszabban vezetett diáriumát a kalocsai érseki könyvtár őrizte meg. A könyvtáros az alábbi címet adta: Ms 328 (107) *Diarium Residentiae SJ Varadino Olasziensis 1723. jan. 1. – 1769. sept. 8.* (rövidítés: *Diar SJ Varadino Olasziensis*). A diárium két kötetben maradt ránk. Készítettek azonban hasonlóan napi feljegyzést a Mária-kongregáció tagjai is, mely 1735-től 1772-ig örökítette tovább a napi történéseket. Ez szintén a kalocsai érseki könyvtárban található, s ezt az alábbi címen leltározták be: *Varadiensis Sodalitatis Beatae Mariae Virginis Diarium*, Kalocsa Főszékesegyházi Könyvtár, Ms 253/1995. (*Varadiensis Sodalitatis BMV Diarium 1735–1772*).

Gergely napján az itt felsorolt három város közül Nagyváradon voltak a leglátványosabb rendezvények, s itt mintha a provinciális legújabb rendelete, amely megtiltotta a látványos Gergely-napi kivonulásokat, nem is lépett volna életbe: vagy nem kapták meg a rendelkezést, vagy nem vették figyelembe. Mindezek ellenére a 18. század közepére Nagyváradon is nyomon lehet követni ennek a szép hagyománynak csendes kimúlását.

Váradon első ízben 1723-ban rendezték meg a Gergely-napi kivonulást. Március 12-én azonban délután az ifjúságnak valamilyen más jellegű egyházi elfog-

32 1750. Martius 12, Festum S. Gregorij Communio parvulorum, a prandijs exiverunt. Parvuli data munuscula et Mensa lautior. *Diarium SJ Marosvásárhely III. 1741–1763.* 127b.)

33 Staud G. 1984–1986. I. 311–312.

laltsága volt, s az ünnepséget a jezsuita tanárok áttették öt nappal későbbre.³⁴ A kivonulás jellegéről a forrás semmit nem mond. Annál többet tudhatunk meg a következő esztendei rendezvényről. Március 12-én valami miatt nem tudták megtartani a kirándulást. Áttették kilenc nappal későbbre, március 21-ére. A principisták és parvisták egy része lóháton más része gyalogosan vonult fel. A syntaxisták és a grammatisták katonaruhában fegyverekkel jelentek meg a színen, hadsereget játszott mind a két osztály.³⁵ 1725-ben nem március 12-én, hanem egy nappal később, 13-án ünnepelték a Gergely-napot. A kivonulásról legfeljebb csak annyit tudhatunk meg, hogy ünnepélyes volt.³⁶

1726-ban a bőjti idő miatt maradt el a Gergely-napi kivonulás: áttették április 8-ára, s bizonyára az ifjúság ebbéli igényeit akarták kielégíteni akkor, amikor május eleje körül ismét Gergely-napi játékokat játszottak.³⁷ 1728. áprilisi 8-án különösképpen elegánsan rendezték ezt az ünnepséget, hiszen részt vett a katonai kommandáns tisztjeivel együtt, s maga a püspök és a káptalan prépostja is.³⁸ 1729-ben Gergely napjáról megint csak el kellett halasztaniuk a kirándulást a jezsuita paptanároknak. A díszes és szokott kivonulást áttették tizenöt nappal későbbre, március 27-ére, emiatt még az ebéden sem tudtak részt venni. A következő esztendőben ismét csak a szokott, rendes kivonulás tartották. Semmi különös dolog nem történt, amit érdemes lett volna a historikusnak részletesebben megemlíteni, legfeljebb annyi, hogy megint öt nappal később került sorra a hagyományos kirán-

34 1723. március 12. Exitus Parvistis hac die concessus ob devotionem pomeridianam habitus non est, difertur in hebdomadem sequentem. (*Kalocsa, érseki könyvtár. Ms 328.*), 107. *Diarium Residentiae SJ Varadino Olasziensis 1723. jan. 1. – 1769. szept. 8.* Rövidítve: *Diar SJ Varadino Olasziensis I. 2.*

1723. Márc. 17. A meridie erat recreatio. Hodie exitus concessus est Parvistis ob festum S. Gregorii. *Diar SJ Varadino Olasziensis I. 2.*

35 1724. március 21. Martis A meridie vacarunt solummodo principistae et parvistae ob suum festum Divi Gregorij quod usque ad hanc diem translatum fuerat pars illorum equitarunt pars pedites processerunt. Syntaxistae et grammatistae exercitia sua scholastica peragere deluserunt. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I. 11v.*)

36 1725. március 13. Hodie a meridie parvistae suum sollemnem habuerunt exitum, eo quod heri ob tempus varium exire non potuerint. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I. 21v.*)

37 1726. március 12. Sanctum Gregorium: Parvistae sacra cantato sunt venerati, a meridie ludos tempus impedivit. Angaria celebrata est, uti Dominica Passionis. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I. 28v.*)

Sanctum Gregorianum ludos festivos [áprilisa 8-ra áttéve.] (*Diar SJ Varadino Olasziensis I. 30v.*)

15. 1727. circa initium Maji: Ad ludos Gregorianos redivere ad convictum. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I. 29r.*)

38 1728. április 8. Recreatio tota die festivos cum magna pompa et gloria cum etiam Excellentissimus dominus Noster Commendans Generalis cum officialibus uti et illustrissimus episcopus et Praepositus Major Venerabilis Capituli hujatis adesse (*Diar SJ Varadino Olasziensis I. 30v.*)

dulás.³⁹ 1732-ben ismét megemlíti a historikus, hogy a parvisták délután fegyveresen, minden bizonnyal katonás rendben vonultak ki a mezőre.⁴⁰ 1733-ban, majd legközelebb csak 1740-ben, 1744-ben, 1747-ben, s 1748-ban a fiatalok nem rendeztek (vagy nem akartak rendezni) a szokott módon ebéd után díszes vagy egyszerű kivonulást. 1733-ban csak annyit tudunk meg a forrásból, hogy a szokott módon rendezték meg Gergely napját. 1744-ben már egész napos vakáció volt, 1747-ben azonban annyira hideg volt március 12-én, hogy melegebb napra tették át a Gergely-napot. 1748-ban nem egész nap, csak délután tanítási szünet volt.⁴¹ Tehát itt is, mint a másik két városban, lassan-lassan elsikkadt az ünnepek sorából a Gergely-nap méltó megünneplése.

Besztercebányán az első Gergely-napot 1720-ban rendezték meg. Lovas menetet soha nem engedélyeztek, egyszer azonban harsonák és dobok hangja mellett vonultak ki a fiatalok a szabadba. Az utolsó – eddigi adtaink szerint – 1741-ben került sor. Marosvásárhelyt is tudnak arról, hogy csak egyszerű körülmények között rendezhetik meg a Gergely-napi kirándulást. Az elsőt 1736-ban ünnepelték, de kétszer fordult elő, hogy dobszó mellett katonás rendben vonultak ki a városból. 1750-ben szervezték meg az utolsót, s ekkorra már a közös gyónás és áldozás is szerves részévé vált a korábban katonás ünneplésnek. Nagyvárad rendezvényei voltak talán a legbátrabbak. 1724-ben a kisdíákok egy része lóháton menetelt ki a városból, s a látványos, katonás kiránduláson a syntaxisták és a grammatisták is részt vettek. 1732-ben a felvonulásra vagy kivonulásra fegyvereket is vittek magukkal. Utoljára 1748-ban rendeztek (egyre gyengülő látványossággal) Gergely napján kirándulást. A hagyományt tehát katolikus iskolákban a 18. század második felétől nem ápolják. Ennek ellenére azonban a gergelyezés folklorisztikus aktussá válik, hiszen ez kapcsolatban van a téltemetéssel, a tavaszköszöntéssel. Nyilván protestáns iskolákban élt a hagyomány tovább, ott honosodott meg tartósan, s vált a magyar folklór igen fontos részévé.

39 1729. március 17. Jovis. Scholae. A prandijs parvistae vacabant et ludos Gregorianos celebrabant consuetos, qui prius fuerant impediti. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 36v.)

1731. március 12. Festum Sancti Gregorii. A meridie nullo aliam solemnitatem habuit, praeter scholas ordinarias. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 55v.)

40 1732. Dies Mercurii, Sancti Gregorii. Parvistae a meridie campum armati egressi sunt. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 65r.)

41 1733. március 12. Jovis. Recreatio. Reliqua de more. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 19b.)

1740. március 12. Dies Sabbathi. Festum Sancti Gregorii. A meridie Parvistarum exitus non fuit, sed dilatus est in diem alium opportuniorum. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 119v.)

1744. március 12. Jovis Sancti Gregorii Magni. Recreatio tota die. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 147v.)

1747. március 12. Sancti Gregorii festum. Caeterum ob acerbitatem novae hyemis, a meridie in campum non prodiverunt, recreationem ad faventiora tempora reservantes. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 184r.)

1748. március 12. feria tertia Festum Sancti Gregorii. A meridie vacant scholae. (*Diar SJ Varadino Olasziensis I.* 210v.)

Irodalom

Bálint Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium* I. Budapest.

Dömötör Tekla

1979 *Naptári ünnepek, népi színhátság*. 2. kiadás. Budapest.

Fényes Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára* III. Pest.

Karácson Márton

1895 *A marosvásárhelyi r. kath. gymnasium és nevelőház története. A marosvásárhelyi gimnázium értesítője*.

Kilián István

1994 *A magyarországi piarista iskolai színhátság forrásai és irodalma*. Budapest.

1999 *Vallásos és profán teátrális rendezvények a besztercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)*. *Magyar Könyvszemle* 4. 410–424.

2003 *Liturgia és színháték a marosvásárhelyi jezsuita iskolában. 1703–1763*. In *Imádságos asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*. Budapest, 74–86.

Lukács László

1993–1995

Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S J VI. 1700–1717. VII. 1718–1733. VIII. 1734–1748. IX. 1749–1760. X. 1761–1769. XI. 1770–1773. Romae 1993–1995.

N. N.

1868 *Történelmi forgácsok*. *Magyar Sion* 6. 840–843.

Staud Géza

1986 *A magyarországi jezsuita iskolai színhátékok forrásai* II. 1561–1773. Budapest.

„Elhozta az Isten piros pünkösdi napját”

A pünkösdi királyné-járás változatairól

*Küllős Imolának, Mesteremnek, a gyermekjátékok
és a népdalok összefüggéseinek úttörő kutatójának,
a Csillag Boris című tanulmány szerzőjének*

Az emberi élet kereteit alapvetően meghatározza az idő múlása. Az egyenletesen és megállíthatatlanul folyó idő monotonitását a természet évről évre bekövetkező megújulása, az évszakok ritmikus változása és a társadalom intézményei sokoldalúan strukturálják a benne élő ember számára. A lineáris idő ciklikussá válik, a szellem számára is mondanivalót hordoz.

A pünkösödés a tavaszi-nyáreleji ünnepkör jellegzetes szokása; Magyarországon általánosan ismert. A rítus több forrásból táplálkozik. Egyrészt nem választható el a tavaszi ünnepkör általános hangulatától, a természet újjászületése felett érzett örömtől. Ősi termékenységvarázsló rítus is egyben, amelynek nyomai szövegeiben kimutathatóak. A másik forrás a keresztény kultúra. Az egyház, mint sok más ősi pogány ünnepet, a pünkösödést is beépítette saját rituáléjába. Az egyház a húsvét változó dátumához igazodva hét héttel húsvét után rendelte el pünkösdi vasárnapjának megünneplését. A magyar pünkösdi szó a görög *pentekosztész* szóból ered, amelynek jelentése ötvenedik, azaz a húsvétól számított ötvenedik napot jelenti. Kniezsa István a feltehetően ófelnémet *pfinkustiból* származtatja, mások szláv jövevényszónak tekintik. A május Európa, így hazánk éghajlati viszonyai között valóban a természet virágba borulásának, a termékenység ígéréteinek ideje. A pünkösdkor megjelenő különböző szokások (zöldágjárás, májusfa-állítás) és motívumok (rózsa, ifjú jegyespár, nász) a megújulás, a termékenység allegóriáiként foghatók föl.

Magyarországról a 18. század végétől kezdve vannak adataink a pünkösdi királyné-választás szokásáról. A régebbi adatok csak királyválasztásról szólnak, a 19. századból mindkettőre vannak írásos források, a 20. századra viszont már csak a kislányok királynéválasztási szokása maradt fenn. Dömötör Teklát¹ idézve, az írásos adatok alapján négy csoportba rendezhetjük a szokást:

1. pünkösdi királyválasztás a legények korcsoportjából,
2. király- és királynéválasztás a legények és a nagyleányok csoportjából,
3. király- és királynéválasztás a gyermekek korcsoportjából és
4. leányok királynéválasztása.

1 Dömötör T. 1983b. 114.

E kis írásban mi most ez utóbbit, a 20. században sokáig fönmaradt és az utóbbi évtizedekben több helyen újratanult rítust, a kislányok királynő-választási szokását mutatjuk be, főként dunántúli példákon.

A szokás szervesen illeszkedik a tavaszi ünnepi ciklus énekes-táncos leányjátékainak sorába. A szokás közben énekelt szövegek, dallamok, az előadott koreográfia párhuzamot mutat a különböző leánykérő-játékokkal, hidas-játékokkal, vonulásokkal, „labirintus-játékkal”. Különösen ez utóbbi motívumainak kutatása kedvelt téma, és gazdag irodalommal rendelkezik.² A dunántúli zöldág-járás dallamainak motívumelemzését Kerényi György³ végezte el. Magát a pünkösdi királynő-járás szokását először átfogóan Sebestyén Gyula⁴ elemezte. A magyar néprajzi irodalomból Róheim Géza⁵ és Bálint Sándor⁶ közleményei szolgáltatnak pontos adatokat. Dömötör Tekla több művében is részletesen foglalkozott a témával.⁷ Dömötör a tavaszi-nyáreleji ünnepkör teljes motívumkörét vizsgálta, különös jelentőséget tulajdonítva a növényi jelképek szerepének.

A pünkösdi királynő-választás 20. századi formájában már csak kislányok vettek részt. 4–10 kislány (leggyakrabban 6–7) maga közül királynőt választott, a legkisebbiket. Mindannyian ünneplőbe öltöztek, a királynő pedig fehérbe. Arcát többnyire lefátyolozták, vagy koszorú volt a fején. A leányok házról-házra jártak, megkérdezték: szabad-e pünkösdőlni, a királynőt megmutatni. Ezután kezdték az éneket. Sok helyen (például Bélapátfalván) táncoltak is.⁸ Az ének ütemére lassan körbeforogtak: bal lábbal léptek, majd a jobb lábat melléhúzták. Az ének végén áldást mondtak a házra és a háziakra, és a Jézus Krisztust dicsérték. Ezután megmutatták a királynőt, és adománykérésre ajándékot kaptak. A Dunántúlon termékenység-varázslás is kapcsolódott a szokáshoz. Háromszor magasra emelték a királynőt és ezt kiáltották: „Ekkora legyen a kendtek kendere!” A Jászságban menyasszonyt és vőlegényt is választottak, és lakodalmi menet formájában vonultak.⁹ Az énekre körtáncot jártak.

A pünkösdi királyné-választás országszerte elterjedt énekes szokás volt. Három jellegzetes dallam és szöveg kapcsolódik hozzá, amelyek területenként elkülönülnek. Az első az *A pünkösdnek jeles napján* kezdetű plagális, dúr jambusdallam¹⁰ tulajdonképpen az egész országban ismert, leginkább a Dunántúlra jellemző, de ismerjük Csongrád megyei előfordulását is. Dallamát először 1651-ben jegyezték le hazánkban. Ma Kodály Zoltán földolgozásában is közismert. A másik két változat gyermekdalszerű, ütempáros, dúr hexachord dallam. A

2 Kerényi K. 1950., de Vriese 1957., Santarcangeli 1970.

3 Kerényi Gy. 1982.

4 Sebestyén Gy. 1906.

5 Róheim G. 1925.

6 Bálint S. 1938., 1973., 1977.

7 Dömötör T. 1983a–b.

8 Manga J. 1979. 235.

9 Szabó L. 1982. 270.

10 Vargyas L. 1981. 345.

Dunántúl nyugati szélén, Vas és Sopron megyében az *Elhozta az Isten...* kezdetű szokásének ismeretes, előfordul moll színezettel is. A palóc vidéken és a Jászságban a *Mimimamázás*, a *Mi van ma, mi van ma?* kezdetű gyermekdalszerű dallam hangzik el pünkösödöléskor.

A három változat közül a 20. század végére már csak a dunántúli kislányok pünkösdi királynő-járása maradt meg élő szokásként néhány faluban, egyúttal több helyen megkezdődött a szokás újratanítása, újratanulása.

Ma már folklorisztikai közhely, hogy a gyermekjáték-költészet hagyomány-őrző szerepe rendkívüli. A gyermekek játékaikban a környező világ ellesett életét jelenítették meg, s mivel ezek a játékok nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak, megőrizhették egy ősbibb állapot képét. Szendrey Zsigmond így írt erről *A magyarság néprajzában*: „Tagadhatatlan, hogy sok régi emlékek kell bennük rejleni: ezeknek értékét azonban nem szabad túlbecsülni, mert az idő és a gyermeki emlékezet sokat koptatott és kevert rajtuk. Ritmikájukat érdemes volna alapos és rendszeres vizsgálat tárgyává tenni, táncos játékaink szövege sok régi táncunk emlékét lappantgatja. S különösen sok bennük a házasító nótákra meg lakodalmi szokásokra emlékeztető törmelék.”¹¹

Ugyancsak nyilvánvalónak látszik a gyermekfolklór, népi táncjátékok és a népdalok közti kapcsolat. A gyermekjátékok révén egy sor régi népdalunk menekült meg a pusztulástól. Meggondolandó az is, hogy a Bartók Béla által „tulajdonképpen népdal”-oknak nevezett alkotások eredetileg valamely alkalomhoz, szokáshoz kötődtek, meghatározott időben és helyen kaptak szerepet. Mindezt a magyar folklór- és népzene kutatás az elmúlt évszázadban meggyőzően bebizonyította. Mint ahogy a paraszti élet egésze, az ünnep, a dalolás is meghatározott szabályok szerint zajlott, mindenki tudta, mikor, mit, milyen módon kell és lehet énekelni.

A pünkösdi királyné-járás életkorhoz kötődő kisebb közösség szokása, egyúttal elválaszthatatlan a naptári időszakhoz kapcsolódó egyéb rítusmotívumoktól. Mindez kimutatható a gyűjtött szövegek struktúrájában is. Kontaminált jellegű szerkesztéssel van dolgunk: a különböző eredetű és tartalmú szövegelemek füzérszerű összeéneklésével. Ez a jelenség a legtöbb táncos gyermekjátékunknál kimutatható.

A szokás funkcionális struktúrája a következő:

1. Beköszöntés;
2. A szokásdallam;
3. Gyermekjáték;
4. Adománykérés;
5. Áldás;
6. Dicséret.

A különböző helyi változatokban egyes elemek hiányozhatnak, illetve egyéb szövegelemekkel bővíülhet a struktúra.

11 MN III. 329.

A dunántúli változat általában párbeszédese beköszöntővel kezdődik:

- Dicsértessék a Jézus Krisztus!
- Mindörökké ámen! Megnézem a királynétokat, édes-e vagy sava-nyú. Ó, igen édes, nesze egy kis ajándék!
- Köszönjük szépen. Na, gyerekek, itt elég jól kaptunk, táncoljunk egyet!¹²

Ebben a változatban a királyné megtekintése és az adományozás a rítus elejére kerül, ezt követi az ének és a tánc. Gyakoribb, amikor a beköszöntő csak dicséretből és engedélykérésből áll: „Dicsértessék a Jézus Krisztus! Szabad-e pünkösödlni? (Szabad-e királynőt jární?)”

Jézus dicsérete a szokás végén ismét visszatérhet, ez, mint később látni fogjuk, különösen a palóc változatban gyakori. Az engedély elhangzása után kerül sor a nyolcsoros szokásdallam eléneklésére, amit tánc is kísérhet:

Elhozta (meghozta) az Isten piros pünkösöd napját,
Mi is meghordozzuk királykisasszonykát
(Hogy meghordozhassuk) (Királyné asszonykát).
Nem Anyától lettem rózsafán termettem,
(szöltem),
Piros pünkösöd napján hajnalban születtem.

A vitnyédi (Sopron megye) változat az 5–8. sor gondolatmenetét más változatban adja:

A mi királynénkat nem is anya szülte,
A pünkösdi harmat rózsafán termette (Rózsából nemzette).

Egy másik változat 7–8. sora így hangzik:

Húgom, édes húgom,
Szent Erzsébet asszony.

Majd kéréssel folytatódik:

Ha váltságos volnék
vagy egypár tojással,
vagy egypár krajcárral.¹³

A szokásdallam feltűnő, jellegzetes motívuma a rózsafán termett lény. Európai párhuzamait Dömötör Tekla elemezte részletesen.¹⁴ A május a rózsanyílás

12 Vitnyéd, Sopron megye, Bartók. MNT II. 161.

13 Kerényi Gy. 1982. 93.

14 Dömötör T. 1983a. 156–157., 1983b. 128–130.

ideje, így ősi termékenység-szimbólumnak fogható föl. A középkori Dél-Európában *Domenica rosata* volt az ünnep neve. Flandriai adatok utalnak a kiskirálynő „pünkösdi virág” nevére (*Pinxterbloeme*). Elzászban „májusi rózsácskának” hívták a kiskirálynőt.

Létezik kelet-európai kapcsolat is: a szláv *Ruszalka* név, amely egyaránt utalhat a rózsára és a hazajáró halottakra. Nem kielégítő azonban a magyarázat a rómaiak májusi halotti ünnepével, amikor a sírokat rózsával borították el. Mindenesetre egyik (dallamát tekintve szlovák eredetű) szerelmi népdalunk így szól:

Nem anyától szültem, rózsafán termettem,
Piros pünkösöd napján hajnalban születtem.

Mink vagyunk a rózsák, mink szeretjük egymást,
Szép piros hajnalba’ megöleljük egymást.¹⁵

A másik érdekes motívum Szent Erzsébet neve. Az összekötő kapocs itt szintén a rózsza. A fiatalon idegenbe került királylány legendájában fontos szerepet játszik a rózsacsoda: mikor a szegényeknek titokban alamizsnát vitt, s ezért kérdőre vonták, kötényében a kenyér rózsává változott. Az Erzsébet-motívum egyben átvezet a szokás gyermekjáték részéhez, erről még később szólunk.

A szokásdallam egyik Vas megyei változatának 5–8. sora Balassit és a magyar reneszánszt idézi:

Piros pünkösöd napján mindenek újulnak,
A kertek, a mezők virágba borulnak.

(Uraiújfalu, Vas m.)¹⁶

Áldott szép Pünkösödnek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókat könnyebbítő szele!

Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemile torkát kiáltásra,
Fákat is te öltöztetsz sokszínű ruhákba.

Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak,
Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.

(Balassi Bálint: *Borivóknak való*)

Itt nincs szó a rózsafán termett lényről, a természet megújulásának örvendő reneszánsz kép ez.

15 Dobszay L. 1984. 283.

16 Kerényi Gy. MNT II. 175. sz. (részlet)

A tavaszi ünnepekhez, így a pünkösdihez is gyakran kapcsolódtak énekes-táncos dramatikus gyermekjátékok. Ezek, mint a pünkösdi királyné-járás esetében is, főként a lányok játécai. Ennek szövegbeli nyomai a következő sorok:

A szép leányoknak rózsakoszorúját
~ Ifjú leányoknak Háromágú haját,
A szép legényeknek rozmaringbokrétát
~ Ifjú legényeknek Szegfűbokrétáját
~ Vőlegénybokrétát
A szép menyecskéknek utcán az ülésük,
A kis gyerekeknek porba heverésük.
Öreg embereknek csutora borocska
~ Töltött galambica,
Öreg asszonyoknak porhanyós pogácsa
~ Szentlélek malasztja.

A dunántúli változat jellemző befejezése:

Hintsetek virágot az Isten fiának,
Éljen a királykisasszony!

Egyes helyeken még megmaradt az ősi termékenység-varázsló jókívánság. A királykisasszonyt háromszor magasba emelték és azt kiáltották: „Ekkora legyen a kendtek kendere!”, vagy „Ekkora legyen a kender, akkora meg a len!”

A palóc változat felépítése sok hasonlóságot mutat. A szokásdallam bekezdő első sorai a pünkösdi beköszöntét tudatják:

Mi van ma, mi van ma? Piros pünkösdi napja.
~ Ma vagyon, ma vagyon
Holnap lesz, holnap lesz a második napja.

A következő sorok a dunántúli változatban ismeretlenek, és a fiatal férfiak tavaszi lovasjátékainak hagyományára utalnak:

Jól megfogd, jól megfogd lovadnak kantárját,
Hogy ki ne tapossa a pünkösdi rózsát.

Ne tipegj, ne topogj, mer' ha mettapodod
A pünkösdi rózsát, megadod az árát.

Jászsági változata:

Jó legény, jó legény, jól megfogd a lovadnak száját, száját.
Ne tapossa, ne tapossa a pünkösdi rózsát.¹⁷

17 Szabó L. 1982. 270.

Előfordul az András személynévhez kapcsolódva is, ami valószínű utalás II. András királyunkra:

András, bokrétás, feleségös, jó táncos,
Jól meghúzd, jól meghúzd a lovadnak kantárját,
Ne tipedje, ne tapodja a pünkösdi rózsát!”¹⁸

Ezt követik a jól ismert *Lányok ülnek a toronyba* kezdetű gyermekjáték-dallam különböző változatai:

Lányok ülnek a toronyba rózsás koszorúba,
Hosszú a te szoknyátok,
Nagy port indítanátok.
Ha jó lányok volnátok,
Nékem dicsérenétek.¹⁹

Lányok vagytok, szépek vagytok, piros az orcátok.
Kertbe mentek, rózsát szedtek, fáj a szívem rátok.²⁰

Egy másik változata:

- Mit visztek, mit visztek selyemsátor alatt?
- Leányokat viszünk selyemsátor alatt.²¹

A szokás e gyermekjáték részletében a tavaszi párosító játékok (vár-játék, „bújj, bújj, zöldág”, hidas-játék, *Miért kerülöd, fordulod az én házam tájkát?*) párhuzamát találjuk. Különösen így van, ha figyelembe vesszük, hogy Jászságban a menyasszonyt és vőlegényt is választottak. Egy példa a kapcsolat meglétére:

Bujj-bujj zöldág,
Jöjj átu, jöjj átu, te szép arany búza.
Ma vagyon, ma vagyon Pünkösöd első napja,
Holnap lesz, holnap lesz a második napja.²²

A palóc változatban is előfordul népdalszerű részlet:

A pünkösdi rózsa kihajtott az útra.
Szödje fel a menyasszony, kösse koszorúba.²³

18 Szeged, Csongrád megye, Balassa I. – Ortutay Gy. 1979. 613.

19 Szucs, Heves megye, Manga J. 1979. 235.

20 Heves megye, Kiss Áron MNT II. 190.

21 Dömötör T. 1983a 161.

22 Nagycsepely, Somogy megye, Gönczi S. *Ethnographia* 1929. 110.

23 Szeged, Csongrád megye, Balassa I. – Ortutay Gy. 1979. 613.

Vessük össze a fenti változatot a következő ismert népdallal:

Két szál pünkösdrózsa
Kihajlott az útra,
Nincs, mi leszakassza,
Csak úgy hervad rajta.²⁴

A palóc változat is adománykéréssel, majd áldással és dicsérettel fejeződik be.

Adjanak, adjanak, amit Isten adott,
Mert tudjuk, jól tudjuk, hogy az Isten adta
~ El ne tagadjátok.

Jászsági változata így hangzik:

Látjuk a gazdasszony szándékát,
Hogy forgatja a láda kulcsát,
Ha nem sajnálna egy-két krajcárt.²⁵

A rítuszáró áldáskérés általánosan elterjedt forma:

Az Isten áldása szálljon a házukra,
Mint azelőtt szállott az apostolokra.

A formulában az országosan ismert, *A pünkösdnek jeles napján* sorai csengnek vissza:

A pünkösdnek jeles napja,
Szent-lélek Isten küldötte,
Erősíteni szíveket,
Az apostolokat.²⁶

A palóc vidékről felmerül egy, a pünkösdölésben ritka, esővarázsló formula is:

Adjon Isten lassú esőt,
Mossa össze mind a kettőt!²⁷

A szokás Jézus Krisztus dicséretével fejeződik be: „Dicsértessék a Jézus Krisztus!”

24 Dobszay L. 1984. 113.

25 Jászfelsőszentgyörgy, Szabó L. 1982. 270.

26 Vargyas L. 1981. 519.

27 Kerényi Gy. 1982. 93.

A pünkösdi királyné-járás kislányok körében szokásos változata Magyarországon több helyén volt ismeretes. Két fő változata, a dunántúli és a palóc, felépítésében hasonló struktúrát mutat. A változatok különböző motívumokat, szerkezeti elemeket és műfajmaradványokat tartalmaznak. A jeles napi szokások, így a pünkösödölés is, és a hozzájuk kapcsolódó gyermekjátékok igen sok olyan motívumot őriztek meg, amelyek eredete középkori vagy még régebbi szokásokra megyek vissza, s vizsgálatuk még sok tisztázatlan művelődéstörténeti kérdésre vethet fényt.

Irodalom

Balassa Iván – Ortutay Gyula

1979 *Magyar néprajz*. Budapest.

Bálint Sándor

1938 *Népművészetünk ünnepei*. Budapest.

1973 *Karácsony, húsvét, pünkösöd*. Budapest.

1977 *Ünnepi kalendárium*. Budapest.

Dobszay László

1984 *A magyar dal könyve*. Budapest.

Dömötör Tekla

1983a *A népszokások költészete*. Budapest.

1983b *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest.

Kerényi György

1982 *Magyar énekes népszokások*. Budapest.

Kerényi Károly

1950 *Labyrinth-Stadien*. Zürich, Albae Vigiliae.

MNT = *A magyar népzene tára*

I. *Gyermekjátékok*. S. a. r. Kerényi György. Budapest, 1952.

II. *Jeles napok*. S. a. r. Kerényi György. Budapest, 1953.

MN = *A magyarság néprajza*

II–IV. Budapest, 1933–1937.

Manga János

1979 *Palócföld*. Budapest.

Róheim Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest.

Santarcangeli, Paolo

1970 *A labirintusok könyve*. Budapest.

Sebestyén Gyula

1906 *A pünkösdi király és királyné*. *Ethnographia* XVII. 32–43.

Szabó László

1982 *Jászság*. Budapest.

Vargyas Lajos

1981 *A magyarság népzeneje*. Budapest.

Vriese, Jan de

1957 *Untersuchung über das Hüpfspiel-Kinderspiel-Kultttanz*. Helsinki, FFC 173.

A táncszók helye és szerepe a moldvai csángó lakodalmi rítus folyamatában

A vizsgálat alapanyagát mintegy ötven, Klézsén és Somoskán ismert, használt lakodalmi táncszó szövege adja. E szövegek szerepe a lakodalomban több a jókedv pusztá kifejezésénél vagy a tánc szöveges kíséreténél: egy részük kötött időben és helyen, meghatározott szereplő szájából hangzik el. A lakodalmi csujjogatósoknak sajátos dramaturgiája van. Egyfelől a rítus menetéhez igazodnak, verbális eszközökkel is megjelenítik (kommunikálják) a szokás menetét, másfelől a házasságra, a családos létre vonatkozó fontos szabályokat, tudnivalókat közölnek a résztvevőkkel, elsősorban a fiatal párral. A humoros, bővérű szövegek természetesen hozzájárulnak a jókedv fokozásához is.

Két alkalommal sajátos pozícióból követhettem végig a moldvai csángók lakodalmas szokásait. Első ízben 1996-ban egy klézsei fiatal pár (amelynek mindkét tagja hosszú évek óta Budapesten élt vendégmunkásként, és közeli jó barátaim voltak) lakodalmán voltam „nagykeresztanya”, majd két évvel később a szomszédos faluban, Somoskán ugyanez a megtiszteltetés ért. Itt a vőlegény e faluból származott, leendő felesége pedig Magyarországról. Férjemmel együtt a menyasszony *nagykeresztzülei* lettünk. A *nagykeresztanya* és a *nagykeresztapa* a lakodalom fontos tisztségviselői, a templomi esküvéskor mintegy felelősséget vállalnak az ifjú pár fogadalmáért (rendkívül erős, kölcsönös köteléket jelentő szerzett rokon viszony jön létre), a lakodalmi szertartás lebonyolításában (pl. vendégek leültetése, tálalás, adománygyűjtés a pár számára) is központi szerepet játszanak. Mivel az erre vonatkozó szabályokat, elvárásokat nem ismertem, részben előzetesen felkészítettek tapasztalt falubeli asszonyok és az érintett, közeli rokonok, de a rítus egész ideje alatt is számos eligazítást kaptam tennivalóim és a szükséges, illendő viselkedés tekintetében. Nem egy kíváncsi külső szemlélőnek adtak tehát információt, hanem abban igazítottak el, hogy posztomat hogyan tölthetném be a legmegfelelőbbben. A legapróbb részletekre vonatkozóan is kaptam tanácsot, magyarázatot – a lakodalom résztvevő megfigyelőjévé válhattam.

Figyelmem a lakodalom során elhangzó táncszók (vagy ahogyan a helybeliek mondják, az *ihogtatások*) felé fordult. Amikor ezek elmondásában részt kellett vennem, erre figyelmeztettek (persze olyan eset is akadt, mikor erre utólag került sor), ahol pedig úgy gondolták, nem egyértelmű a számomra az adott szöveg jelentése, erre is magyarázatot kaptam.

Mellékletként közlöm valamennyi ihogtatás szövegét, amelyek az 1998-as somoskai lakodalom során elhangzottak (a töredékeseket is) mindazokkal a megjegyzésekkel együtt, amelyeket „tanítóim” hozzájuk fűztek.

A lakodalmi táncszók alkalmi jellegű, rögtönzött szövegek (erőteljesen kötődnek egy-egy szituációhoz), a szokásköltészet körébe tartoznak. Szövegük tréfás, szókimondó, gyakran csúfolódó jellegű, a testiség, a szexualitás kiemelt szerepet játszik bennük. A lakodalmi kurjantások a rítus ideje alatt elhangzó erősen ritmizált, rövid, recitálva előadott versek. Többségük két- és négysoros, de akad közöttük három, öt, hat és nyolc sorból álló is. Az itt közölt ihogatások közül többet énekel népdalszöveggént is ismernek a csángó falvakban (például 11, 31, 35.). Hangsúlyozásuk eltér a természetes beszédétől, Moldvában közelebb áll az énekhez *d' – s* hangok váltakozásával mondják a szöveges részt, a végén magas hangon ihogtatnak (*hujuju, juhuhu*). Elsősorban tánc közben hangzanak el, de pl. az 1. és a 2. szövegek az előkészületek során, a galuska készítésekor (ekkor is élő tánchoz való muzsika szólt furulyán) hangzottak el először. Szinte kizárólag nők ihogtatnak, kiemelt szerepet kaptak a házas asszonyok (ennek oka lehet a fiatalabbak nyelvi asszimilálódása is, de a szövegek tartalma alapján az a véleményem, hogy sokkal inkább érett asszonyokhoz illenek, mint fiatal lányok ajkára). Az ihogatásokat mindig csoportosan adták elő: egyénileg kezdte valaki, majd azonnal többen bekapcsolódtak. Vannak olyan összetartozó szövegpárok, amelyeket a vőlegény és a menyasszony nőrokonai egymásnak felelgetve mondanak el, így a táncszók egymásutánja dramatikus rögtönzéssé válik, párbeszédet alkot (például 21 – 22, 23 – 24.).

Tartalmuk és az elhangzás körülményei szerint az alábbi csoportok körvonalazódnak:

1. A lakodalom tényét közlő szövegek

A lakodalom tényének bejelentése (13.), amelyben név szerint is említik a házasulandókat vagy az örömszülőket. A lakodalmi menet alkalmával ez hírértékű információ lehet a közvetlenül nem érintett falubeliek számára (10, 33 – 34.).

2. A lakodalommal mint mulatsággal foglalkozó szövegek

A szöveganyag egészén belül arányaiban jelentős részt képviselnek a mulatozásról szóló darabok (8, 9, 15 – 17, 45 – 52.), különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezek között található a legsűrűbben elhangzó táncszók is. Ezekben főként a borivásról és a részegségről esik szó. Különösen a nőkre igaz, hogy rájuk ilyenkor a hétköznapitól eltérő, szabadosabb normák érvényesek. Ezen kívül a zenészek biztatása és a táncrea serkentő szövegek, valamint a nem táncolók kigúnyolása jelenik meg ebben a csoportban.

3. Az átmenet rítusát kísérő szövegek

Az ide tartozó ihogatások a lakodalomhoz mint az emberélet fordulópontjához, az állapotváltozáshoz kötődnek, az állapotváltozás egyes fázisait és a bennük megjelenő lelki tartalmakat kísérik végig. Közlik a leány- és legényélet lezárásának tényét (6.), a házasemberek és asszonyok visszavágyakozását a leányi, legényi

állapotba (4–5.). A szövegek egy része a házaselet árnyoldalait gúnyolja (11–13.). A kikapós menyecskét bemutató szövegnek (11.) regulatív szerepe is van, hiszen azt mondja el, hogyan ne viselkedjen egy házas asszony, milyen erkölcsi normákat kell betartania (pontosabban milyen határokat nem illendő áthágania).

Az átmeneti rítus kiemelkedő mozzanatait is narrálhatják csujjogató szövegek, például a menyasszony búcsúja édesanyjától (26.), a menyasszony megérkezése a vőlegényes házhoz (27–29.). Ezek mindazokat a félelmeket és szorongásokat fogalmazzák meg, amelyet az ismeretlen, új helyzetbe belépők (elsősorban az anyós és a meny) érezhetnek: a menyecske agyondolgoztatását, vagy éppen a meny és anyós közötti durvaságot, fizikai bántalmazást. A félelmek távolításának eszközei e rövid, költői szövegekben a humor és az idealizálás.

Az állapotváltozás központi eleme a szexualitáshoz való viszony megváltozása. A szövegek egyik fele közvetlenül a menyasszonyhoz szól. Ezek közt van felkészítő (1, 38.), a vőlegény nevében a menyasszonyt megszólító (18–19.). A szövegek másik része házas emberek-asszonyok kapcsán beszél a szexualitásról: a násznép kisgyermekkel érkező házaspárjait kikiabálják (41.): a gyermekáldással kapcsolatos közösségi normát fogalmazzák meg, akárcsak akkor, amikor a gyermektelenség okáról „népi tudás” formájában szólnak (40.).

4. A lakodalom szereplőiről szóló szövegek

A menyasszony és a vőlegény, a két központi szereplő külsejét, szépségét egyaránt dicsérik (34., 35.), s megemlítik a menyasszony alkalmasságát az asszonnyá válásra a női munkák tükrében (25.: elégséges-e a kelengyéje?).

A lakodalmi tisztségviselők közül a hívogató, ha nem megfelelően tölti be szerepkörét, a vendégek kínálgatását, az éles nyelvű asszonyok áldozatává válhat (49.). Korábban emlegettük az örömanya és az anyós megjelenését a táncszókban.

A násznépet érkezésekor kiabálják ki, elsősorban tulajdonságait csúfolva (31–32., 41.) valamint a mulatság közben, szituációhoz kötötten (42–44.). A menyasszonyos és a vőlegényhez tartozó násznép egymással kötekedik párbeszédes formában (22–24.).

A bámészkodók, akik nem vesznek részt a lakodalomban ugyancsak a gúnyolódás áldozataivá válnak (54–55.) Ezek a szövegek erőteljesen megjelenítik a „mi–ti” viszonyt, hiszen a lakodalomban résztvevők egy új, szerzett rokoni kapcsolati háló részeivé válnak.

A lakodalmi táncszók – bár rövid, zárt szövegegységek – nemcsak önmagukban értelmezhetők, hanem a lakodalom során egy sajátos, lazán kapcsolódó szövegsorozattá állnak össze, amely alapvetően a rítus menete szerint szerveződik, valamint az alkalom szülte szituációkhoz kapcsolódik. Bizonyos rigmusokkal a násznép egymásnak felelget, így ezek egy dramatikus szövegláncolatúvá válnak, szorosabb egységet is alkotnak.

A szövegekre jellemző a szókimondó, nyers, olykor durva humor, amelynek forrása testi tulajdonságok csúfolása, a szexualitással kapcsolatos megjegyzések, a fenygetés, fizikai bántalmazás említése, az öregség, a közösségi normák

megszegése és időleges feloldása. Mindezekben a karneváli világgép elemeit ismerhetjük föl.

A csujjogatások közvetlenül is követik, narrálják a lakodalom menetét, eseményeit: kivel mi történik éppen, ki mit érez (*Iha-iha-ihatnám...*), a szövegek normatív-regulatív elemei a közösség tagjait tanítják, emlékeztetik az együttélés szabályaira, az állapotváltozással együttjáró érzelmeket (köztük a szorongást, félelmet) mondják ki és oldják a nyelv, a költészet eszközeivel.

Függelék

Somoskai lakodalmi ihogtatások

1. Vigyázz, [Kriszti], magadra,
mit vettél a nyakadba!
Éjjel nem hagy aludjál,
Nappal nem hagy dolgozzál. ¹	5. Ha még egyszer legény lennék,
Kertbe horpacsikát ³ tennék,
Estve-reggel öntözgetném,
Soha ... [töredékes]
2. S ez ajtóig s még vissza,
S e gyűrűmet add vissza,
Mert ha vissza nem adod,
Kitöröm e nyakadot!
~ Kitépem e hajadot. ²	6. Vége lett a leányságnak,
Mint e nyári virágszálnak
Vége lett e legénységnek,
Mint e nyári fűzlevélnek!
3. Ez az asszony, durr, durr, durr,
Ha megrúgom, felfordul.
Béesik egy gödörbe,
Sok ember meggyötörte.	7. Akinek itt kedve nincs,
Annak egy csepp esze sincs!
4. Ha még egyszer lány lennék,
Kertbe hagymát ültetnék,
Este-réggel gyomlálnám,
Soha el nem adódnám!	8. Itt van kedvem, kimutatom,
Hazamenek, megsiratom,
Meg, az anyja halálát,
Hozzám ne szúrja z orrát
Letöröm e derekát. ⁴

1 Ez az ihogtatás a lakodalom során gyakorta elhangzott. A felkontyolást közvetlenül megelőzően a vőlegény 5-6 asszony rokona az együtt táncoló fiatal párt szorosan körbefogta, gyorsan forogtak körülöttük, és a *Mennyi csillag* kezdetű szöveggel együtt elkiabálták.

2 A lakodalmi előkészületek során, az ún. *becsületes galuska* készítésekor hangzott el legelőször. A tálra tett galuskával az egymással szemben álló asszonyok előre-hátra lépkedtek. (A becsületes galuskában aprópénz van elrejtve, nagyobb, mint a többi töltelek, több szőlőlevélbe csomagolják.)

3 maghagyma

4 Feleletül mondják a 7. sz. ihogtatásra. Jellegzetesen női szöveg, házas asszonyok kiáltják. Benne szabályok: házas asszony csak a lakodalomban (és farsangkor) mulathat. A 4. sor adatközlőim szerint a testi kapcsolat visszautasítására vonatkozik.

<p>9. Ki nem jöhet táncolni,
Menjen haza aludni,
Z anyja elvágta macskát,
Neki megsütte farkát.</p>	<p>16. Fújjad, cigány, hogy tudod,
Mert én járom, hogy tudom!</p>
<p>10. Egész világ csudálkozik,
[Benke Gráci] házasodik!</p>	<p>17. Húzd ki, cigány, húzd ki végig,
Ne haraptasd el a végét!</p>
<p>11. Új menyecske messze lát,
Vízre küldte ez urát.
Míg az ura vízre járt,
Cigánylegény vele hált.
Édes uram, be jó kend,
De jó vizet hozott kend,
Menjen kend még másszor es,
Hozzon vizet máskor es.⁵</p>	<p>18. Édes kicsi feketém,⁷
Ha én melléd fekehetném,
Nem hagynálak anyádnak,
Annak a rossz bábának!</p>
<p>12. Ingem uram úgy szeret,
Kalapjába peseltet,
Este-réggel kikerget.</p>	<p>19. Édes kicsi [Krisztinkám],
Gondolkozz meg, s háj⁸ hezzám!
Ha te hezzám eljönnél,
Máshoz búért nem mennél,
S nálam meglegednél.</p>
<p>13. Úgy szeretem uramat,
Peselem le magamat.</p>	<p>20. Egy esztendő ne múlték
Kettő... [töredékes]⁹</p>
<p>14. Holdvilág, napvilág,
Mebolondult e világ,
Mebolondult csudájába,
Hogy nem mehetett nuntába!⁶</p>	<p>21. Ide azért jöttetek,
Mert nem volt mit egyetek.¹⁰</p>
<p>15. Három éjjel, három nap
Járni kell a lábamnak.
Az én lábam kijárja,
Mert az szokott a táncra,
Szájam mosolygatásra,
Szemem hunyorgatásra.</p>	<p>22. Idejöttünk, adjatok,
Odajöttök, hozzatok!¹¹</p>

5 Székelyföldön dallammal énekelt népdal szövege

6 Nagyon kedvelt, sokszor ihogtatják a lakodalom során.

7 Ezen a lakodalmon a menyasszony valóban fekete hajú volt. *Nunta* = lakodalom (rom.)

8 gyere (rom.)

9 A hiányzó részlet az adatközlők szerint a születendő gyerek(ek)re vonatkozik.

10 A menyasszony házánál lévők mondják, mikor a vőlegény rokonsága, kísérete megérkezik.

11 Ez a felelet a vőlegényes háztól érkező asszonyok szájából.

<p>23. Addig lfofotoltatok,
Fogatlan maradtatok.
Annyi fog e szájadban,
Mint e kutya likában.¹²</p>	<p>29. Se nem kicsi, se nem nagy,
Éppen közénk való vagy.¹⁹</p>
<p>24. Kerüld meg e szalmás házat,
Fogd bé azt a lepcsés szádat!</p>	<p>30. Olyan ittas, boros vagyok,
Hazamennék, nem találok.
S aki tudja, az sem mondja,
Hovafelé hazám útja.</p>
<p>25. Most tetszik meg,¹³ lányom,
Fontál e vaj varrtál,
Vaj faluba jártál.</p>	<p>31. Ez az ember akkora,
Mint egy túrós putyina.²⁰
Hogy ne lenne akkora,
Ha nem dolgozott soha.</p>
<p>26. Édesanyám, forralj tejet,
Apríts bele zsemlebelet,
Hogy még egyszer egyem veled!¹⁴</p>	<p>32. Kecskébéka, lótetű,
Ez az ember nagy mellű!</p>
<p>27. Mi nem azért visszük,
Hogy megköpörítsük,
Hanem azért visszük,
Hogy a szegre tegyük!¹⁵</p>	<p>33. Ez az ember kóbori,
Meg kéne borítani,
Hogy ne legyen kóbori,
S ez az asszony nem tudja,
Hogy ő meg van fordítva.</p>
<p>28. Idehoztuk e menyit,
Ki letépje bezerit,¹⁶
De e má mó¹⁷ se gyenge,
Bélöki e gödörbe.¹⁸</p>	<p>34. Apró hagyma, petrezselyem,
Mik nyírászánk végig selyem!</p>

12 Szintén válasz lehet a 21-re.

13 Most derül ki. – Magyarázként hozzátették: *most derül ki, mekkora a zészréje*, azaz a kelengyéje (vö. *zestre* = kelengye, rom.)

14 A lakodalomban mindenkinek osztottak egy-egy zsemlét, hozzá egy-egy servetet, mikor „vetettek” (pénzt adtak az ifjú párnak).

15 Megjegyzés: „De még azért sem, hanem hogy kapáljon!”

16 ing

17 itt: anyós értelemben

18 „Ezt akkor ihogtatják, mikor a má mója a szekérről leveszi a nyírászat” (mireasă = menyasszony, rom.). Mikor kiségit a szekérből, összelelkeznek, megcsókolják egymást, háromszor sirülnek (forognak a zenére és csujtogatásra), megajándékozzák egymást. Az anyós ruhát, a menyecske kendőt, terítőt, bútort kap. Azután *bulgareascával* viszik be őket a házba. Akkor ihogtatják a 29. szöveget.

19 „Örvendezik, hogy velük személl.” A vőlegény családjának asszony rokonai magukhoz (külsőleg) hasonlóknak mondják az ifjú menyecskét.

20 hordó

<p>35. Mik nyírelyünk magaska,
Szökik, mint egy lovacska.
S e nyírásza kicsike,
Szökik, mint e görice.²¹</p>	<p>43. Veres hajma héjastul,
Itt vagyok én urastul!</p>
<p>36. [Benke György] kakasa
Felhágott e kapura,
Összeverte szárnyait,
S összegyűtte nyámjait,²²
Jó drága szomszédjait.</p>	<p>44. Veres hajma héjatlan,
Itt vagyok én uratlan!</p>
<p>37. [Benke Gráci] kakasa
Felhágott e kapura,
Mind ezt kikirigolja,
Hogy [Kriszti] ez asszonya!</p>	<p>45. Bé, borocska, bé-bé-bé,
Vagyon helyed odabé.
Ha nincs helyed odabé,
Vagyon helyed odaki!</p>
<p>38. Mennyi csillag az égen,
Annyit fordulsz az éjjen.
Ne fordulj a fal felé,
Fordulj az urad felé!²³</p>	<p>46. Bikkesen e gyükere,
S fejembe ez ereje.</p>
<p>39. Resze, resze, resze te,
Mind megcsaltál az este!
Kicsaltál a gödörbe,
Ott hagyta egy pendelyben,
S e kerpácska a kezemben,
Úgy mentem vissza helyemre!</p>	<p>47. Ebbe van egy cseppecske,
Olyan, mint e mézecske,
Addig iszom belőle,
Míg lebújom melléje.
Ha lebújom melléje,
Jól megnyugszom mellette.</p>
<p>40. Kinek nincsen bubája,
Kurta e lábujjkája!</p>	<p>48. Iha-iha-ihatnám,
Ha bor lenne, innyanam!</p>
<p>41. Istenverte z asszonyát,
Miért tartsa e bubát,
Hadd el, tartsa e bubát,
Mért szerette az urát!²⁴</p>	<p>49. Kancsó füle letörött,
Hívogató megdőglött.²⁶</p>
<p>42. S ez a kerpa szarvával,
S ez ember e párjával!²⁵</p>	<p>50. Az én torkom nem rozsdás,
Az is megissza, mint más.</p>

21 Mikor a fiatal pár táncol, akkor ihogtatják. mire = vőlegény (rom.)

22 *neam* = rokon, nemzetség (rom.)

23 Mikor a nyírászat a házhoz viszik, akkor ihogtatják.

24 Ezt akkor mondják, ha fiatalasszonyt látnak pólyás babával a bámészcodók között vagy a lakodalomra érkező násznép körében.

25 Mikor egy pár jön, akkor ihogtatják.

26 Ha „nem tisztelik”, azaz nem kínálják itallal, akkor mondják.

51. Haragszik e gazda, hogy mük itt mulatunk,
Vegye fel e házát, mert mük itt maradunk.²⁷
52. Mük nem azért mulatunk,
Hogy mük bolondok vagyunk,
Hanem azért mulatunk,
Hogy parákat olvasunk.²⁸
53.
.....
Kilikadt e bugyogója,
Elesett e jó dugója.²⁹
54. Ne nézzenek nyilára,³⁰
Mert nem vagyunk halálra.
55. Minket hiába neznek,
Velünk úgyse jöhetnek,
Velünk csak úgy jöhetnek,
Ha bilétot vehetnek.
56. Ha öreg es, ha nem es,
Ha kell neki, ha nem es,
De jobb biza kellene,
Ha az Isten rendelne.³¹

Adatközlők

Benchea Paulina, Somoska
Legedi Istvánné, Klézse

Benchea Valentin, Somoska
Istók Katalin, Somoska

Irodalom

Bakó Ferenc

1987 *Palócföldi lakodalom*. Budapest.

Bosnyák Sándor

1987 Gyimesvölgyi hujjintások. In *Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban*. Szerk. Hoppál Mihály, Szepes Erika. Budapest, 177–182.

Küllős Imola

1999 Lányok és asszonyok a XVI–XVIII. századi magyar közköltészetben. In *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Szerk. Küllős Imola. Budapest, 121–134.

Vasas Samu – Salamon Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Budapest.

27 Este későn mondják.

28 Pénzt olvasunk. – Akkor kiáltják, mikor lezajlott az adományozás a fiatal pár számára.

29 A férjnek (embernek) mondják. *Csúnya*, az első két sorára nem emlékeztek.

30 Úgy nézi, hogy a szíve szakad, mintha bánná. Azoknak kiabálják, akik az út szélén nézik, hogy mennek a nyírászához (menyasszonyhoz).

31 Öregekre ihogtatják.

A JELENKOR FOLKLÓRJÁBÓL

Újabb adalékok a balladakutatáshoz, avagy egy ballada utóélete

Jelen írásommal újabb kutatástörténeti adalékokkal kívánok hozzájárulni Dely Mári balladájához, valamint szeretném bemutatni, hogy a vizsgálódás publikációs milyen hatással voltak más műfajokra, művészeti ágakra, és a mai kor emberre miként viszonyul mindehhez. Nem utolsó sorban pedig ezzel köszöntöm volt tanáromat, tutoromat, Küllös Imolát 60. születésnapja alkalmából.

A Dely Mári balladájával kapcsolatos kutatásomat először az 1997 áprilisában megrendezett, *Nők a populáris kultúrában és a folklórban* című konferencián mutattam be. A tanulmányban egy sokorójai, új stílusú népballada háttéréül szolgáló, szerelemfélétségből elkövetett gyilkosság (1874) perének tényanyagát, publicisztikáját (korabeli sajtó) vettem össze az erről szóló népköltészeti alkotásokkal: balladákkal, igaztörténetekkel, interjúkkal. Az előadás szövege 1999-ben a Küllös Imola által szerkesztett tanulmánykötetben jelent meg.¹

„Lanczendorfer Zsuzsanna egy újstílusú, helyi népballadában megénekelte a gyilkosság eseménytörténetét tárja fel aprólékos levéltári és néprajzi gyűjtőmunkával. Elemzése modell-értékű a folklórszövegek kialakulását, variálódását és életét illetően” – írta Küllös Imola a kötet előszavában.²

Ez irányú vizsgálódásomat a konferencia után sem hagytam abba: az évek folyamán bővültek az adatok, a kutatás friss eredményeket hozott. Újabb balladavariánsokat találtam (így 20 változat lett), sőt kaptam adatot a ballada megyehatáron kívüli elterjedésére is (Külsővat, Veszprém megye). Sikerült fellelnem az MTA Zenetudományi Intézet Archivumában Dely Mári balladájának népköltészeti előképét, feltehetően összövegét 1844-ből.³

Nagy öröömre megtaláltam a történet másik főszereplőjének, a gyilkos molnárnak a rokonát is, aki sok új információval, több igaz történettel ajándékozott meg, és így a másik család oldaláról is megismerhettem Dely Mári igaz történetét.⁴ Ő mutatta meg, pontosan hol állt a malom, ahol a tragédia történt, a balladahősnő sírjának helyét a révfalui temetőben, s ő mesélte el azt is, miként nézett ki és mi állt rajta. Az ő igaz történetei számomra érthetőbbé tették, hogy miért keletkezett ebből a gyilkosságból ballada, a nép miért éppen Dely Mári tragédiáját,

1 Lanczendorfer Zs. 1999.

2 Uo. 16.

3 Kiss Dénes kézirata (1844) MTA ZTI, KR-száma: 11.220.

4 Török József rokona, szül.: Győr, 1933. Nevét kérésére nem írom ki.

történetét énekelte meg. Bizonyos szempontból a gyilkos tette is „érthetőbbé” vált. (Szerették egymást, de a molnárlegény már nő volt. Dely Mária közölte velem, hogy férjhez fog menni, és ennek hallatára ölte meg szerelemféléstől a lányt.) A peranyagból, újságcikkekből, illetve a Dely rokonok közléseiből ez nem derült ki. Ott csak a lány deflorációjáról, megbecstelenítési kísérletéről írtak, beszéltek. Így a régi téma és az új eredmények „kínálták magukat”, amikor Faragó József professzor 80. születésnapjának köszöntésén egy előadásra kértek fel 2002 novemberében. A jeles ünnepi alkalomból ismertettem az újabb gyűjtéseket, balladavariánsokat a hallgatósággal.⁵

Balladahősnő rokonom, Dely Mária balladájának és a hozzá fűződő folklóralkotásoknak a vizsgálata kezdetben magányos vállalkozásnak indult, de közben – mint a népmesékben – egyre több segítő akadt. Hadd említsem meg először kedves Mesteremet, az ünnepelt Küllős Imolát, akivel – a kezdetektől, 1996 óta – megosztottam kutatási élményeimet, aki vette a fáradságot és átolvasta írásaimat, segítette munkámat, sőt ő lektorálta a 2003 őszén magánkiadásban megjelent *A vérző lilium* című, Gülch Csabával közös könyvünket is.⁶

Mivel a balladával kapcsolatos helyszínek részben a molnárlegény, Török József rokona információi alapján bővültek – például a gyilkosság helye a Dunán –, a fényképek száma is gyarapodott. Szabados Zoltán művészien dokumentálta fotóival a helyeket (a felpécsi evangélikus templom, ahova Dely Mária istentiszteletre járt, a Bakony-ér, ahol megtanult úszni), az adatközlőket és a tárgyakat (Dely Mária tulipános ládája, a balladában is szereplő bátyjának sírja). A könyvbemutatókat több alkalommal ezeknek a fotóknak a kiállításával is összekapcsoltuk.

A téma többek érdeklődését felkeltette, így például Gülch Csaba újságíró, költő⁷ monodrámában örökítette meg Dely Mária történetét. „A teljes emberközpontság, az ember, éspedig a társadalmi kapcsolatokban és lelkiállapotokban magatartásban jelentkező ember mint egyetlen téma – ez az a hallhatatlanul modern ebben a költészetben, ami a mai irodalomhoz annyira közel hozza” – vélekedik Vargyas Lajos.⁸

Dely Mária sorsa másodszer is megpecsételődött, ahogy Erdélyi Zsuzsanna fogalmazott a könyv megjelenése kapcsán egy levelében: „Az övét fenntartja a népi emlékezet először élőben, aztán már holt betű formájában. Dely Mária, amíg világ a világ élni fog, behozva a látóképbe a kiásott dokumentációsor megmutatta korabeli életét, társadalmi háttérét. Dely Mária, amint látszik, nemcsak a népi

5 Lanczendorfer Zs. 2003.

6 Lanczendorfer Zs. – Gülch Cs. 2003. 206.

7 *A remény útvesztői* című önálló kötetében (1987) költeményei mellett helyet kapott Hervay Gizelláról írt monodrámája is. A nyolcvanas évek végétől a nyugati magyar irodalom alkotóival, alkotásaival foglalkozik. 1992-ben jelent meg *Az idő fénylő nyoma* című interjúkötete. Rendszeresen publikál a *Műhely*, a *Tekintet*, a *Somogy*, az *Új Forrás* és az *Árgus* irodalmi folyóiratokban. Több néprajzi gyűjtést végzett Rábaközben.

8 Vargyas L. 1976. I. 248.

költés örökkévalóságát nyeri el, hanem a Gülch Csaba monodrámája révén a szépirodalomban is tovább él. S nem is akármilyen művészi szinten. Külön köszöntöm érte.” A szerző a szöveg megformálásához a Dely Máriról szóló balladákat, a hiteles tényanyagot vette alapul. Megjegyzem, a monodrámába bekerültek olyan evangélikus egyházi énekek is, amelyeket a felpécsi templomban akár maga a hősnő is énekelhetett. Költőként lírai gondolatsorokban nemcsak a lány szemszögéből idézi fel az eseményeket, hanem a lány sorsa kapcsán az elmúlásról is medítál. Küllős Imola ezt írja a könyvben: „Jóllehet Gülch Csaba művészi alkotása önmagában is megállja a helyét, Lanczendorfer Zsuzsanna történeti folklorisztikai kismonográfiájával együtt kiadva arra szolgáltat igen szemléletes példát, hogy a XIX. századi szóbeliségben, ebből mi marad fenn a XX. századi folklórban, majd az ebből merítő szépirodalomban.”⁹

A kézirat, illetve a belőle készített műsor már *A vérző lilium* megjelenése előtt megjárta Erdélyt, ugyanis a győri Péterfy Sándor Evangélikus Oktatási Központ diákjai „otthonról hozott balladaként” ezt vitték magukkal a 2002-ben Korondon megrendezett Hazanéző Nemzetközi Irodalom- és Folklór táborba. „Mienk egészen különleges volt, hiszen egy még meg sem jelent könyvből készültünk fel” – írta Horváth Márta tanuló.¹⁰

A könyv megjelenése más művészeti területeket is „megmozgatott”. Major-Zala Lajos svájci magyar költő például egy szép írással,¹¹ 2003 decemberében pedig egy verssel lepett meg bennünket. A címe: *Vért spriccelő Lilium*. Egy rövid részletet hadd idézzek belőle!

...az elkábító Szép
minden ami ép
felszívja méregképp.

Major-Zala Lajost egyébként már évtizedekkel ezelőtt is meghihlette a népi líra. A *Rontásbontó* és több más kötetét Erdélyi Zsuzsanna *Hegyet hágék, lőtöt lépék* című, archaikus imákat tartalmazó könyve ihlette.¹²

A kéziratot olvasva, illetve az erről szóló előadásokat hallgatva többen megajándékoztak bennünket gondolataikkal. Így Czigány György (*A történet él tovább*),

9 Lanczendorfer Zs. – Gülch Cs. 2003. 10.

10 Horváth M. 2002. 11.

11 *A halált hozó liliumok*. Lanczendorfer Zs. – Gülch Cs. 2003. 203.

12 Így ír Lökkös Antal a költőről a *Katolikus Szemlében*: „Major-Zalában az tetszik az olvasónak – ebben is a népi imádságok fölszabadító hatását látom –, hogy van bátorsága fölvenni a göcseji költő rangjelzést minden kisebbségi érzés nélkül”, illetve Rónay György a *Vigiliában*: „Atomkori világkép, konzum-társadalmi életérzés és apokrif népi imádságaink középkori, sőt középkor előtti forrásokból máig buzgó ihlete ötvöződik egybe az *Imátlan ima* lírájában.” Fülöp Gábor *Új Symposiumban* (Újvidék) így vall erről: „A régi műfajok, a ballada és az óda sajátos módon születnek újjá a költő írógépe nyomán...”

Lászlóffy Aladár (*Balladahatáron*), Major-Zala Lajos (*A halált hozó liliumok*) költők, akiknek a kutatásról és a monodrámáról írt véleményét a könyvben is közöltük. Nagy örömeinkre szolgált, hogy egykori kedves közös tanárunk, Barsi Ernő írta a könyv előszavát, s Küllős Imola, valamint Nagy Gáspár költő tisztelt meg bennünket lektori gondolataikkal. Az összegyűjtött balladák dallamait zenei szempontból szintén Barsi Ernő elemezte. A néprajzi tanulmány, a teljes képanyag, dokumentáció (levéltári dokumentumok, újságcikkek, térképek), a fellelt 20, kottával közölt ballada, a 16 igaz történet, a monodráma és a róluk alkotott vélemények együtteseként *A vérző lilium, Dely Mária balladája a néphagyomány és a költészet tükrében* című könyv 2003-ban jelent meg.

A kutatás nemcsak költői véleményekkel, verssel, művészfotókkal bővült, de a tánc nyelvén is „megszólalt”, színpadra került. Lukácsné Honfi Beatrix néptáncoktatót, koreográfust is megérintette a lány története, valamint a belőle készült irodalmi alkotás, és egy koreográfiát, táncballadát készített belőle. A zene és a mozgás hűen kötődik a történethez, szigetközi dallamokra és táncokra épül a produkció. Dely Mária hangjával Bodó Vera ajándékozza meg az előadásokon a közönséget. A könyvbemutatók így táncos, irodalmi műsorral is kiegészültek, a témát a tudomány és a művészet is interpretálta. Kodály Zoltán azt vallotta: „Mert tudomány, művészet gyökere egy. Mindegyik a világot tükrözi, a maga módján. Alapfeltétele: éles megfigyelőképesség, pontos visszaadása és magasabb szintézisbe emelése a megfigyelt életnek. S a tudományos és művészi nagyság alapja is ugyanaz: az igaz ember, vir justus.”¹³ A kutatás, illetve a táncballada bemutatásának terve már a film műfajában is érdeklődést váltott ki. Bayer Ilona szerkesztő azzal az ötlettel állt elő, hogy sajátos, kétrészes lírai dokumentumfilmet szeretne belőle forgatni.

A vérző lilium című könyv megjelenése újabb adatokkal is szolgált. A gyűjtésnek egy új „módszerét”, lehetőségét fedeztem fel, mégpedig azt, amikor az írott szó fakasztja szólásra az adatközlőt, sőt információival ő keresi meg a gyűjtőt. Akadt olyan,¹⁴ aki a Kossuth Rádióban hallotta, hogy egy Dely Máriról szóló könyv jelent meg, és arra kért, küldjek belőle. Miután megkapta, levelet írt, s közölte, hogy 1944-ben Pestújhelyen dédnagyanyja¹⁵ ismerte a balladát: „sokszor ájtott legidősebb lányához beszélgetni, télen tollat fosztani, és énekelt sokat nekünk Deli Máriról. Ha rá gondolok, mindig Deli Márit hallom énekelni.” Mivel ő nem tudta elénekelni a balladát, és csak annyit tudott róla, hogy „valami igaz történet volt”, elment dédnagyanyja testvérének¹⁶ unokájához,¹⁷ lejegyezte a ballada szövegét, és elküldte nekem. A kajári dallam reményében Budapestre utaztam, és stílusosan alma materem, az ELTE BTK Folklore Tanszékén, Küllős Imola

13 Kodály Z. 1955. 279.

14 Lucza Ferencné, szül: Hegyvári Margit, Budapest, 1941.

15 Link Mária, szül: Kajár, 1870. 1892-ben férjhez ment, és Budapestre költöztek. Édesapja Link Ferenc molnár volt, aki 1870-ben Kajáron született.

16 Link Erzsébet, szül: Kajár, 1875.

17 Csizmadia Imréné, szül: Nagy Gizella, Budapest, 1943.

tanárnő szobájában lettem gazdagabb egy szép kajárpéci variánssal. Ennek azért is örültem, mivel Kajárpéc Felpéccel, Dely Mária szülőfalujával szomszédos, és bár tartottam kutatásomról korábban ott előadást, több embert megkérdeztem, akkor nem leltem rá. A sors fintora, illetve a néprajzos számára tanulságos, hogy a sokoróaljai, kajári változatot Budapesten őrizték meg.

Szegény Deli Mária, de sokat szenvedett,
Mikor a ladikból, a Dunába esett. (~ Amíg a malomból a Dunába esett)

Szegény szeretője a parton siratta,
Szegény szeretője a parton siratta.

„Ne sirass, ne sirass, még megmenekülök,
Míg a Duna habja fölött úszom.”

Meglátta a mólnár, hogy megmenekülhet,
Fogta a csákányát s visszataszította.

Harangoznak délre, de nem az ebédre,
Szegény Deli Márit viszik a temetőbe.

A variáns újabb részadatokkal gazdagította a kutatást. Az adatközlő emlékei szerint az első versszakot azzal a szöveggel is énekelték, hogy Amíg a malomból a Dunába esett. Ez nem gyakori az általam ismert 20 balladaszövegben, csak három változatban fordul elő (Halászi, Győrzámoly, Győrság). A peranyagban szereplő malombeli dulakodásra ez a szöveg jobban rácseng. A balladák többségében a lányt Lajos bátyja siratta, ritkán édesanyja,¹⁸ szeretője, rózsjája csak a börcsi, győrzámolyi, kunszigeti változatban. Ez azért is figyelemreméltó, mivel a lány szülőfaluja, rokonságának térbeli közelsége miatt a valóság-hű szöveg elvárható lenne, úgy, ahogy ezt a felpéci ballada esetében tapasztaljuk. Tudjuk: a parttól csak a bátyja sirathatta, hiszen ő ment el vele a malomba. Több kérdés vetődik fel. Esetleg kajári volt a vőlegény? Vagy a Budapestre „került” ballada általános költői formákat vett fel az idők folyamán, hisz nem volt kontroll a ballada igazságtartalmát tekintve? Ez a variáns is kiemeli, hogy a lány jó úszó volt, amire a mólnár nem számított, és ezért próbálta meg csáklyájával azt megakadályozni. A gyilkos eszközt a 22 balladából eddig csak kettő említi, de az sem pontosan, ugyanis a peranyagból tudjuk, hogy az a bizonyos csáklya nem más, mint egy evezőlapát volt. Ebből a balladából hiányzik a megszólaló halott gyakori motívuma. A halottnak megcsendített harang többször előfordul a balladákban:

Nagybajcsi harangok keservesen szólnak
Deli Mária szülei keservesen sírnak. (Csilizradvány)

18 Ő a gyilkosság idején már nem élt.

Néhány változat a harangok „meghúzásának” és Dely Mária emlékezetben tartásának kérésével, a szeretőtől való elbúcsúzással zárul:

Harangok, harangok, szomorún szóljatok,
Kedves szeretőmnek szomorút húzzatok. (Mórichida)

Harangok, harangok, szépen hangozzatok! ~ konogjatok
A szegény Mária szép verset húzzatok. (Győrzámoly)

Egyedi a változatok között a déli harangszó és a lélekharang gondolati összekötése:

Harangoznak délre, de nem az ebédre,
Szegény Deli Márit viszik a temetőbe.

Nagy öröömre szülőfalumban, Csanakon,¹⁹ az egyik könyvbemutatón Gangl Jánosné, Bözsi néni²⁰ közölte velem, hogy ezt a „nótát” ő is tudja énekelni. Még ott felvettem magnóra, így megint csak nőtt a balladavariánsok száma és ismertségének köre.

Szegény Deli Mária de sokat szenvedett,
Mikor a malomból a Dunába esett.

Jajgatott, jajgatott, senki sem hallotta,
Kedves édesanyja a partján siratta.

„Ne sirass, ne sirass, ne sirass te engem,
Duna habos vize temeti el testem.

Amerre én járok, még a fák is sírnak
Gyenge ágairól a levelek hullnak.”

Ennek a balladának a dallama *A vérző liliom* című könyvben szereplő 11–12. számú, Szigetközben (Győrújfalu, Győrzámoly) 1969-ben gyűjtött dallamok változata. Versszakai is többnyire megegyeznek a már közöltekkel, viszont itt is a valóságnak megfelelően – a kajárpéci változattal megegyezően – a malomból esik a Dunába a lány, míg a többi balladában a ladikból. A két újabb variáns ezen része tehát megegyezik a peranyagban közöltekkel. Ebben a balladában megszólal a halott, Dely Mária. Az utolsó versszak szövegét csak egy balladában találtam meg, amelyet 1954-ben gyűjtött Nagy Lenke.²¹

19 Ma Győr-Ménfőcsanak.

20 Gangl Jánosné, szül: Wennesz Erzsébet, Csanak, 1928.

21 Lancendorfer Zs. – Gülch Cs. 2003. 93.

A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában²² talált változat adatközlője és pontos helye ismeretlen. Azt tudjuk, hogy a gyűjtés Győr–Sopron megyében történt. A változatok száma így húszról huszonkettőre emelkedett, két újabb sokoróaljai példával. A ballada ismertségét bemutató térképre pedig felkerülhetett Kajárpéc és Ménfőcsanak neve is.

Egyik főiskolás tanítványom, Szabó Zsófia a nagybajcsi vízimolnárok életéről írta terepmunkára épülő szakdolgozatát.²³ Saját gyűjtése alapján elgondolkodtató hipotézist állított fel. Amint írta, kutatásomban a gyilkosság helyszínéként három esetben is Nagybajcs nevével találkozott. Egyik ballada szövegében szerepel ez a helynév:

Nagybajcsi harangok keservesen szólnak,
Deli Mári szülei keservesen sírnak,
Keservesen sírnak...

Egy igaztörténetben a ballada magyarázataként jelölte meg az adatközlő a gyilkosság helyszínéként ezt a falut,²⁴ valamint hogy „Deli Mihály, fölpéci gazda meg lánya, Mári, Nagybajcsra mentek örletni a vízimalomba.”²⁵

Egy másik adatközlő is úgy hallotta, hogy Nagybajcson történt meg a tragédia.²⁶ Azt mesélték, hogy itt is történt egy gyilkosság 1907-ben, mégpedig szintén egy molnárlegény gyilkolt szerelemfáltésből. Ezt a lány is Márinak hívták, és szintén menyasszony volt. „Csilizradvánnyal szomszédos faluban történt gyilkosság bizonyára felkeltette az érdeklődést, és Nagybajcsra terelte a figyelmet, főleg, mivel a tragédia szereplői hasonlóak voltak a 34 évvel korábbihoz.” A szakdolgozó feltételezi, hogy ez közrejátszhatott abban, hogy Bakos József gyűjtőcsapata Csilizradványon, 1942-ben, a ballada helyszínéként Nagybajcsot, és nagybajcsi lakos molnárszereplőt tudta felgyűjteni. Úgy hiszem, Szabó Zsófia ráértett a balladaszöveg variálódásának valóságos okára, illetve a Dely Mári tragédiáját megőrző folklóralkotás fennmaradásának lélektani alapjára.

A kutatással, a könyvvel kapcsolatban keresett fel és lepett meg egy szakszerű dallamelemzéssel Váray László népzenekutató, főiskolai docens.²⁷ „A Dely Mári újkori és a legújabb kori ballada szövegében, ritmusában, dallamában. Ezért tartalmaz oly sok műzenei, illetve verbunkos ízt, vonást. Ha igazán megkapargatjuk a dallamokat, akkor az összehasonlító módszerrel dúros, kanász vagy katona, vadász; n. b. ebbe belehallatszik a katonanóta, a nyugati hatású dúr felhanghasználat: *d', s m d s*, kürtölésekre, dudálásokra hajló (= *m, s, d', s, m, d, s, d*); ver-

22 Ethnológiai Adattár 9455.

23 Szabó Zs. 2004. 56–58.

24 Gyűjtés helye: Csilizradvány, 1942; Nagybajcs, 1974.

25 Bakos J. 1942. 24–25.; Lanczendorfer Zs. – Gülch Cs. 2003. 92., 114.

26 Lanczendorfer Zs. – Gülch Cs. 2003. 13.

27 Több, a Xántus János Múzeum Hangtárában fellelt Dely Mári-ballada gyűjtését közöltem a könyvben.

bunkos jegyeket hordozó (= *r-d-t-d*) fordulatokat találhatunk. A 2., 6., 8., 9., 15. és 18. dallam az előbbi jegyekkel vegyes mixoliddal nyúl vissza a szó-végű, új stílusú, korban régebbi elődeihez (*Bujdosik az árva madár; Erdő, erdő, erdő; Szegény vagyok* stb.). Ezekre a dallamokra írta Kodály tanár úr az »úri mundér« dallamrajz kifejezést. Természetesen ez nem von le semmit a ballada jelentőségéből. Aláhúzom, és még egyszer örülök a lelet szakszerű, gondos, körüljárásának és nagyon alapos vizsgálatának. [...] Itt küldöm néhány összecsengő (-hasonlító) táblázatot: 1, a szó-végűek, 2, a »dúros«-ok.”²⁸

A könyv megjelenése után többen visszajeleztek: a mű elindított bennük valamiféle gondolatot, kutatási lehetőséget. Egy nyelvész kolléga például azon elmélkedett, hogy a Dely név mennyire tekinthető beszélő névnek a „deliség, szépség” vonatkozásában, hiszen az adatközlők elmondása és a peranyag szerint a lány nagyon szép volt. Az eseménytörténeti kutatás, illetve a jogtörténeti dokumentumok a jogászok figyelmét is felkeltették. Tervek szerint a jövőben erről az egyik jogász szaklapban elemző írás is születik. Dely Mária nevének, illetve történetének köztudatba kerülésével persze akadtak megdöbbenő vagy talán mosolyt fakasztó ötletek is: például az egyik helyi önkormányzati fórumon felvetődött, hogy Győr egyik Szigetközbe vezető utcáját Dely Máriról nevezzék el.

A balladakutatás folytatásához többen adtak új ötleteket is, így például Nagy Gáspár a soproni bemutatón, aki szerint a lány vőlegénye háttérbe került, de egyelőre nem találtam utalást vele kapcsolatban sem a dokumentumokban, sem pedig a folklóralkotásokban. Ezt a javasolt fonalat azért is érdemes lenne továbbvinni, hiszen szerepel – név nélkül, mint vőlegény – a korabeli sajtóban és a balladákban (rózsája, szeretője). Vajon ki lehetett, hogy nevezhették őt? Szintén Nagy Gáspár vetette fel, hogy a molnárlegény börtönbeli meggyilkolási kísérletének dokumentumait is tovább kellene keresni, hogy jobban megértsük cselekedeteinek és korai halálának lélektani hátterét. Dely Mária kutatása tehát nem záródott, nem záródhatott le!

A könyvbemutatók nemcsak újabb adatokat és ötleteket hoztak számunkra, hanem lelki élményeket is adtak. A szülőfalumban (Ménfőcsanak) tartott könyvbemutatóról megjelent írásból jól tükröződik ez: „Megrendítő és felemelő élményünk volt, amikor Gülch Csaba Dely Mária fohászatát felolvasta, s a beállt ihletett csendben megkondultak a csanaki templom harangjai.”²⁹ Egy másik bemutatón, amikor az egyik ballada záró sorait – *Harangok, harangok, szépen hangozzatok, / A szegény Márirra szép verset húzzatok!* – idéztem, szintén harangszó „válaszolt”.

Amint már említettem, kutatásaimat a gyilkos molnárlegény rokona segítette. Könyvbemutatóinkra is elkísért bennünket. Nagy ajándék, hogy megismerhettem és megszerethettem ezt az embert! A könyvet először 2003 őszén, a Győri Könyvszalomon és Vásáron mutattuk be. Czigány György beszélgetett a szerzőkkel, velünk. Jó érzés töltött el, amikor láttam, hogy a molnár rokona és a költő gyermekkori élményeiről beszélgettek, hiszen mindketten Révfaluban nőttek fel, közös emlékek kötötték őket a városrészhez.

28 A táblázatot l. a következő oldalon.

29 Zsné 2004. 6.

Ért az oroszországi a tanyápot katonaságra, s minden utam édes, a város libora szegelyét.

A KATONANŐTÁ VÁLTOZATAI / a mixolidos uo47ds /

R. M. 1902
Német
achsen 1967

F. M. 1905
Scher 1962

H. M. 1905
Scher 1966

B. M. 1911
Pisaf 1970

S. M. 1911
Mészáros 1966

K. M. 1913
Rékspálya 1970

H. M. 1913
Cigányok 1970

Ért az oroszországi a tanyápot katonaságra, s minden utam édes, a város libora szegelyét.
Mj. Ez a csoport nemcsak, hanem helyen honolhat a katonaságra.

B. M. 1912
Kovács 1965

R. M. 1914
Pisaf 1969

H. M. 1914
Pisaf 1969

G. M. 1914
Pisaf 1965

S. M. 1916
Felp 1970

V. M. 1921
Pisaf 1964

1.2. rész 1. darab

Részlet Váray László dallamtáblázatából

A kutatás egyik lényeges hozadéka az is, hogy Felpéc lakói büszkék balladájukra, folklórkincseikre. A felpéci könyvbemutató végén az egész falu együtt énekelte velem Dely Mária szomorú balladáját. Talán ez inspirálta, hogy 2004 nyarán első ízben szerveztek néprajzi gyűjtőtábort a faluban azzal a céllal, hogy a még meglévő néprajzi tárgyakkól állandó kiállítást, a folklórananyagból pedig kiadványt szerkesszenek. Sőt, mára már faluházzal is büszkélkedhet a község. Dely Mária szülőfalujáról, Felpécéről írt könyvbe szintén belekerült a ballada.³⁰

A közelmúltban több népdalversenyen Dely Mária balladájával indultak és nyertek a résztvevők. Jó érzés fogott el, mikor például Csornán, a megyei népdalversenyen a zsűri tagjaként Barsi Ernő, a felcsendülő „szomorú nőta” hallatára rám mosolygott. Így volt ez akkor is, mikor meghallottam, hogy az egyik kislápföldi pávakör repertoárja ezzel a balladával bővült. Eszembe jutottak Ernő bácsi szavai, hogy a nép kincseit nekünk, néprajzosoknak nemcsak meg kell őriznünk az utókornak, hanem vissza is kell adni azt.

Nagy ajándék az is, hogy a táncballadát bemutató fiatalok korukat meghazudtoló módon átélve adták elő ezt a szomorú és komoly koreográfiát, és „nem is tudtam, hogy ilyen érdekesek és szépek a balladák, el fogom olvasni a többit is” megjegyzések mellett ők köszönték meg, hogy felléphetek többször vele. Nagy örömet jelentett, hogy a barátok, a zenészek, az előadóművész nagy lelkesedéssel vállalták a fellépéseket. Megtiszteltetés volt, mikor egykori mesterem, Barsi Ernő szívhez szólóan és büszkén mutatta be a könyvet, s különös élmény, mikor Győrött Czigány György gyermekkori emlékeit, a könyvben forrásként gyakran szereplő nagybátyja, Czigány Béla kutatásait idézte fel. Meglepetés volt, mikor a soproni bemutatón Nagy Gáspár költő tudós precizitással elemezte a kutatás láncszemeit, szívhez szólt, mikor Markó Iván táncművész a győri Zichy-palotában rendezett esten beszélgetett a szerzőkkel.

A könyvről, illetve a balladakutatásról több olyan recenzió, illetve a balladakutatás eredményeire való hivatkozás³¹ jelent meg, ami örömteli és nem várt hozadéka *A vérző liliomnak*. Végül: ez a munka igazán személyes élményekkel is gazdagított. 40. születésnapomra például egyik rokonomtól Dely Mária tulipános

30 Magyar K. – Dombi A. 2001.

31 Barsi E. 1997. 30–31.; Liszka J. 2002. 188. Továbbá: Czigány György: Tíz mondat egy új balladáról. *Új Ember*. 2002. október 27.; Harcsás Judit: Dely Mária története a Zichy-palotában. *Kisalföld*, 2003. december 2. Kiszégyiók 6.; Horváth F.: A múlt tragédiája könyvben, táncban. *Kisalföld* 2003. dec. 6. Kiszégyiók 7.; N. n., [Dr. Zsilavi Fábiánné]: Könyvbemutató – A vérző liliom. *Hegyalja*, 2003/9. sz. 3.; N. n., [Dr. Zsilavi Fábiánné]: Könyvbemutató – A vérző liliom. *Hegyalja*, 2003/10. sz. 3., N. n., [Gecseyné dr. Papp Katalin]: Ajánló. *A vérző liliom*. *Vivat Academia*. 2003. december, 9.; Zsné [Dr. Zsilavi Fábiánné]: Egy népfőiskolai előadás visszhangja. *Hegyalja* 2004/1. sz. 6.; Keszey L. András: Szirmok a vérző liliomról. *Kisalföld*, Szieszta – Szabadidő 2004. január 31. 14.; Kríza Ildikó: L. Zs. – G. Cs.: A vérző liliom. *Honismeret* 2004/2. 121–122.; Sulyok Vince: Egy szép ikerkönyv margójára. *Bécsi Napló*, XXV. évfolyam, 2. sz., márc. – ápr., 12., Nagy G. Jegyzetlapok egy tegnapi (mai?) golgotás történetéhez. *A liliom vére*. *Műhely*, 2004/2. 73–74. = Nagy G. 2004. 320–324. Keszeg V. 2003. Erdélyi Zsuzsanna és Ács Anna recenziója megjelenés alatt.

ládájának kicsinyített mását kaptam, a staférunggal együtt, s lányaim pedig azzal leptek meg, hogy mobiltelefonom szignálját elkészítették, ami nem más, mint az általam gyűjtött felpéci ballada dallama...

Irodalom

Bakos József

1942 *Együtt dolgoztunk. Az Érsekújvári Áll. Gimn. IV. A. osztályában működő Nyelvművelő és Falukutató Munkaközösség írásai. Érsekújvár.*

Barsi Ernő

1997 *Híres Ság az én hazám... Dalok, mondókák, szokások Gyórságról. Gyórság.*

Horváth Márta

2002 Irodalmi tábor Erdélyben. *Hegyalja. XIV/11. sz. 11.*

Keszeg Vilmos

2003 A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In *Az Idő rostájában. Köszöntő kötet Vargyas Lajos 90. születésnapjára. Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona et al. Budapest, III. 295–324.*

Kodály Zoltán

1955 Bartók Béláról. In *Zenetudományi Tanulmányok III. Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére. Szerk.: Szabolcsi Bence, Bartha Dénes, Budapest, 271–280.*

Küllös Imola (szerk.)

1999 *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Budapest.*

Lanczendorfer Zsuzsanna

1999 Dely Mária balladájának igaz története. In *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Szerk. Küllös Imola. Budapest, 159–181.*

2003 Ballada és valóság – egy sokoróaljai ballada nyomában. *Néprajzi Látóhatár 3–4. sz. 51–74.*

Lanczendorfer Zsuzsanna – Gülch Csaba

2003 *A vérvő liliom. Dely Mária balladája a néphagyomány és a költészet tükrében. Győr.*

Liszka József

2002 *A szlovákiai magyarok néprajza. Budapest.*

Magyar Katalin – Dombi Alajosné

2001 *Felpéc. A honfoglalástól napjainkig. Győr.*

Major-Zala Lajos

1975 *Rontásbontó. München.*

Nagy Gáspár

2004 Jegyzetlapok egy tegnapi (mai?) gologtás történetéhez. In *Szavak a rengetegből. Szeged, 320–324.*

Szabó Zsófia

2004 *A nagybajcsi vízimolnárok élete a XX. század elején.* Szakdolgozat. Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar, Győr.

Vargyas Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa.* I–II. Budapest.

Zsné [Dr. Zsilavi Fábiánné]

2004 Egy népfőiskolai előadás visszhangja. *Hegyalja*, XVI. 1. sz. 6.

Egy gépírásos vőfélykönyv a Borsod megyei Harsányból

Köztudott, hogy a lakodalom alkalmával a násznagy, a vőfély vagy más által elmondott versek évszázadok óta a hagyományos magyar lakodalmak elmaradhatatlan részei. Ételköszöntők, a résztvevők felköszöntői, a menyasszony búcsúja és egyéb témák kerülnek sorra. A lakodalmi leírások korán hírt adnak róluk. Már a 18. század óta ismerünk ilyen (olykor terjedelmes, máskor rövidebb) kézíratos, sőt nyomtatott szöveggyűjteményeket, legtöbbször *Vőfélykönyv*, illetve *Vőfényi kötelesség* címmel. Magyar folkloristák, irodalomtörténészek, néprajzkutatók sok szöveget közzé tettek, ám a műfaj tüzetes, áttekintő bemutatása mindmáig hiányzik.

Azt is tudjuk, hogy a magyar falvak jelentős részében máig közkézen járnak ilyen szövegek vagy ezek gyűjteményei. Használják ezeket a sok-sok lakodalomba meghívott, széles körben, több faluban ismert, nevezetes vőfélyek, ám az egy-egy családon belüli lakodalomkor ilyen versek előadására vállalkozó „alkalmi” vőfélyek is. Természetes, hogy a kézírásos vőfélykönyveket felváltották a gépírásban másolt, még újabban a számítógépes technikát is felhasználó szöveggyűjtemények. Ez utóbbiakból – éppen modern technikájú másolat mivoltuk következtében – kevesebbet tettek eddig közzé.

A közelmúltig használatban volt Harsány községben (Borsod megye, Miskolc mellett) az alább teljes egészében közzétett gépírásos szöveg. A vőfélykönyv Tóth Sándortól származik, aki 1916-ban született Harsányon, onnan 1976-ban költözött Görömbölyre. A vőfélyversek – elmondása szerint – leírva, legépelve terjednek, a vőfélyek körülbelül egy hónapig tanulják. Elmondáskor a rigmusokat általában nem szokták eltéveszteni, de ha igen, ott helyben, rögtön kijavítják.

Tóth Sándor a vőfélyverseket 1999 augusztusában mondta el utoljára Harsányban, a vőfélykönyv pedig 1999 decemberében került hozzám. Ezt betű szerinti pontossággal adjuk, a sorrenden, a helyesíráson sem változtattunk, még a sorok távolságát és az írógépen lehetséges kiemeléseket is meghagytuk. A gépírásban néhány ceruzás megjegyzés van, az egyes szövegek sorrendjére vonatkoztatva. Minthogy ezek maguktól érthetők, külön megjegyzések nélkül utalunk rájuk. A vőfélykönyv „eredetét” illetően nem végeztünk külön kutatásokat. Ami a szövegek témáit, motívumait, poétikai és verselési sajátosságait illeti, ezek eléggé köztudottak ahhoz, hogy itt külön is bemutassuk vagy megvitassuk őket.

V Ó F É L Y K Ö N Y V

Hivogató vers

Csendes békességet kívánok e házra
Kik e házban laknak kicsinyre nagyjára
Az Isten áldása szálljon a fejükre
Oly bőven mint harmat száll a Földre
Hogy öröm viruljék mindig a szívükben
Hogy babér koszoru legyen a fejükre
Hogy én miért léptem át e háznak küszöbét
Majd el mondom mindjárt egy szép üzenetét
[...] idők bájos ékessége
Egy hajadon leány viruló szépsége
Fakasztott életett egy zöldelő ágban
Ki reá talált élete párjára
X. Y. uramnak szeretetleánya és
X. Y. uramnak szeretet fia
Önöket hivatja a lakodalmukba
Ezen ünnepségnek szombaton lesz napja
Melyre a kedves családot szeretettel hívja
Gazdagon fogadni mi senkit sem tudunk
De tiszta és jószívvel mindenkit ellátunk
Ne tessenek elvetni e kedves meghívást
Szaporítani kell a vendégeink számát
Mert csak így lesz az ő szívük örömtelt
Egészen ha ott lesz a ház népe egészen
Jertek el hát oda kérlek benneteket
Leánya és fia esküvőjén velünk örvendjete
Oda csak vig szívet örömet vigyete
Addig pedig az Isten maradjon veletek

Mikor a leányos házhoz indulnak

Tisztelt gyülekezet Isten szent nevében
Induljunk el innét csendes békességben
2 Vőlegény urunknak keressük meg párját *ceruzás szám*
Az ő drága kincsét ékes menyasszonyát
Szerezzünk ma neki örömet boldogságot
Hozzunk a keblére egy szép gyöngyvirágot
Először az Isten szent házába viszük
Hogy áldása után boldogok lesznek hisszük
Induljunk el tehát csendes békességben
A szokás rendjében Isten szent nevében

Mikor a leányos házhoz érnek

Ékes szép hajlék ahová indultunk
Már ide találva be is kopogtatunk
Előttünk ujtság egymásnak szándékát
Hogy felkeressük az ő szent hajlékát
Békesség e háznak dicsérjük a Jézust
Én egy nászseregnek követeként állok
Bátor vagyok ezen ház urához szólni
Itt van e a násznagy azt meg tudakolni
itt jön már a király vitéz hadnagyával
Be is rukkan mindjárt harmincad magával¹
Együtt kíván lenni szerelmes párjával
Ha befogadják kis számu hadával

Vőlegénybucsuztató

Csendességet kérek ünneplő vig sereg
1 Hallgassatok hát meg az én beszédemet *ceruzás szám*
Édes jó szülőknak engedelmes fia
Indul utra de most nehéz bucsuznia

Látom a fájdalmat szomorú arcáról
Igy hát én mondom el mit elméje gondol

Nem csoda nekem is hogy lett változásom
Noha ez a hajlék vala jó szállásom
Mindeddig lehetett benne multságom
De már elkészülök kezdem bucsuzásom

Kedves édesapám im látod utamat
Kérlek vedd jó néven én bucsuzásomat
ezután is néked ajánlom magamat
Sajnálom is tőled most elválásomat

De miként kezdjem el bucsuzásom
Hogyan lehet attól nékem elválásom
Akinek két karja volt vig multságom
Kedves öledbe volt vig játszogatásom

Édesanyám így bántál vélem édesen
Hordoztál kezeden viseltél sziveden
Örökre és téged azért el nem hagyalak
Szeretet és hála bennem megmaradnak

1 Jellegzetes tartalom, itt egy kissé halvány megfogalmazásban.

Kedves testvéreim tőletek bucsuzom
Könnyező szemekkel hozzátok fordulok
Köszönöm irántam való hűségteket
Boldogságotokat ti is felleljétek

Kedves alsó felső jószívü szomszédim
Együtt vigadozó hűséges barátim
Szerencse mint főkincs mellettetek álljon
Áldás és békesség veletek sétáljon

Mikor a lányos házhoz érnek

Jó hirrel és névvel fénylő kedves háznép
Ime itt masiroz egy kis sereg mely szép
Nem beteg az hanem mind egészséges, ép
Hogyha engedelmet nyerünk ide belép

Jönnek én népeim kiket én vezérlek²
Megmutatom most már nemcsak hirt beszélek
Szószóólóm násznagyom ime itt jön velem
adatok hát helyet nagyon szépen kérem

Itt van a vőlegény generálisával
Mindjárt be is vonul derék hadnagyával
Ha befogadnának szép számos hadával
Hogy vigadhasson a kedves mátkájával

Leánykérés

3 Ugylátom itt mindenki vig vagyom *ceruzás szám*
Csak a vőlegény urunk szomorkodik nagyon
Hogy neki is jókedve legyen nem mulatok
Soká egy kissé elmegyek

Szerencsésen mentem e kötelességemben
Választottam egyet a lányok nemzetéből
Nézze meg a vőlegény volt e vele szemben

Nézze meg a vőlegény ezt az angyal képet
Már én nem találtam ennél szebbet
Pedig jól megnéztem a lányok népségét
Talán a jegyváltás ezen szüzzel eset

2 Jellegzetes fordulatok a következő sorokban.

De szerencsés voltam amint kifordultam
Lányok táborára mindjárt rátaláltam
Még az előbb bizony oly nagyon busultam
De most a gondoktól már megszabadultam

Itt van koronája ezen tisztelt háznak
Hogy a kezét fogom szemeim kápráznak
Az ő ékessége és az ő szépsége
A mi vőlegényünk fő gyönyörtüése

[kézzel a lap aljára beírva: *Ez harsányból származó versek.*]

Esküvői bucsuztató

Tisztelt násznép halljunk egy pár bucsusztót
Mielőtt itt hagynánk e tisztelt házát
Mert illő mikor utra indulunk
Isten ember előtt hiven beszámolunk

A mi mennyasszonyunk is ekképpen szólna
Ha szive érzelmektől szavakhoz jutna
Elmondom tehát mit elméje gondol
Ily formán lenne látom bus arcáról

Örömmel viradt rám e szép reggel
Örömmel üdvözlöm ártatlan szívemmel
De mostan szívemet nagy bánat fogta el
Mert a házasság utjára léptem fel

Hosszu az én utam melyre most indulok
Ezért ó Istenem tehozzád fordulok
Tőled buzgó szívvél kegyelmet esdeklek
Mert áldást és segélyt csak tőled nyerhetek

Kérlek ó ne hagyj el e nehéz utamban
Szent fiaddal együtt állj mellettem nyomban
Mert ma változik meg életemnek utja
Vagy sirig öröme vagy örökös bura

Azért ó Istenem ne hagyj el légy velem
Bocsásd meg ellened elkövetett vétkem
Add hogy boldog legyen az én páros éltem
Édes Jézus kérlek maradj holtig velem

Most hozzátok szólok kedves jó szüleim
Ki itt jelen vagytok rokonaim testvéreim
Bocsássatok meg az Istenre kérlek
Ha valaha bármit vétettem ti néktek

Nem lesz már köztetek többé maradásom
Mert férjem házánál leszen a lakásom
Ahogy férje(m) fujja ugy leszen járásom
Haj de hamar elmúlt az én leányságom

Kisérjetez most az Isten házába
Kérjetez az Istent értem imátkozva
Hogy hü áldását adja szent házasságunkra
Hogy boldog lehessek az árnyak világában

| Induljunk el tehát a szentlélek nevében |
| E nehéz utunkat vezérelje Isten. |

[jobbra, kézzel beírva]: *LÁNYBÚCSÚSZTATÓ*

Mikor a templomból hazaérnek

Legyen az Istennek dicsőség a mennyben
Szerencsésen vittük e dolgunkat végbe
Legyen az Uristen mindig vezérünk
Igaz gyámolítónk míg a Földön élünk
Válljék az uj párnak a mai hit tétele
Lelküknek örök javára üdvére
Az Isten áldása szálljon a fejükre
Legyenek vidámak boldogok örökre

Mikor este visszatérnek a vőlegényes házhoz

Nem csoda hogy ily soká mulattunk
Mert a mennyasszonyért igen messze voltunk
Egy-egy üres butykost igen meg forgattunk
Egy erős kalácsot széjjel is vagdaltunk

| Ezen szüzet most a házunkhoz hoztunk³ |
| Ezért sok vitézzel igen meg harcoltunk |
De királyunk mellett igen jól állottunk
Azért nagy vigságban haza is jutottunk

Hórész

Szerencsés jó estét mulatozó násznép
Hozzátok e posta bátorsággal belép
Ekis vendégseregnek az a kivánsága
Hogy menyasszonyunkat még egyszer meglássa
Itt van a menyasszony tündöklő szépséggel
Sarkonforgó fürge csinos lépésével
Vigan csengő nyájas beszédével
Piros két arcával ragyogó szemével

Itt van hiba nélkül tartom a kezemben
Hogy el ne szaladjon az forog eszemben
De majd felkontyolják tudom nem sokára
Én viszem először a menyecske táncba

BUCSUZTATÓ

Ez ünneplő kik gyülekeztetek
Férfiak asszonyok ide érkeztek
Kérlek egy kevéssé csendesen legyetek
Míg bucsuzásommal beszélek véletek

Most a hegedűnek némuljon zengése
Vig nótázásnak is szűnjön meg csengése
Mert bucsuzásunknak most léssen kezdése
Legyünk csendességben míg léssen végzése

Kedves menyasszonyunk készülj, élted utja
Most fordul örömrre vagyörökös bura
Válásod fájdalmát látom bus arcodról
Igy magam, mondom, el amit elméd gondol

Legelőször apám szóm hozzád fordítom
Bucsuzó beszédem könnyezve indítom
Köszönettel veszem a te jószágodat
Hozzám megmutatott atyai voltodat

Kedves édesapám a jóra neveltél
Igaz uton jární mindig vezéreltél
Hogy boldoggá tehess azon törekedtél
Mint saját lelkedet engem úgy szerettel

Az ősi fészekből kirepül a madár
S ujat épít mikor a párjára talál
Én is rátaláltam szeretett páromra
Kisérjen engemet áldásod utamra

Kedves szülőanyám hozzád fordulok már
Mert tudom hogy a te szived is bucsuzást vár
Tudom hogy nagyon fáj anyai szivednek
Midőn megválását látod gyermekednek

Kedves édesanyám engem hogy szerettél
Jóra tanítottál a rosztól intettél
Mint gyenge virágot ápoltál neveltél
Most pedig engemet szárnyra eresztettél

Kedves testvéreim álljatok élémbe
Mert keserves könnyek áradnak szemembe
Csaknem elájulok bágyadok szivemben
Én elválásomkor változok színemben

Jaj de nincs mit tennem elválok tőletek
Kedves testvéreim mind megengedjétek
Nem tudom asztalhoz ülök még veletek
Azért végkép engem el ne felejtsetek

[kézírással] + ESKÜVŐI BÚCS[úztató]BÓL
2 SOR

Induljunk el tehát a Szentlélek nevében
E nehéz utunkat vezérelje Isten

Kedves lánypajtásim akik mind itt vagytok
Könnyező szememmel nézek most reátok
Békesség boldogság maradjon veletek
Szerető jó hitves(t) ti is felleljetek

Jó éjszakát köszönve itt hagylak titeket
Az Isten áldása tartson benneteket
Vigasztalja a szép bágyadt sziveteket
Most már megyek kísérem az én kedvesemet

Templomba a papnak megköszönni

Tisztelendő urnak hü fáradozását
Megköszönjük szépen a hit feladását
Kivánjuk az Isten sokáig éltesse
Ezen szép hivatást sokáig viselje
Anyaszentházának hü vezére legyen
Mindenkinek örömet boldogságot tegyen

Menyecsketánc

1 Im itt áll előttünk az ékes mennyasszony *ceruzás szám*
Hogy menyecske fővel először táncoljon
Minden vendégének egy nótát juttasson
Az ajándék pénzből új cipő varasson

Táncoljon hát vele mindenki egy kurtát
Csak le ne tapossák a cipője sarkát
Gondoljanak arra drága pénzért varrták
Azután tömjék meg százassal a markát

Az asztal közepén van egy üres tányér
Én kezdem a táncot a többi még ráér
Addig eredj pajtás tizesért százásért

[a gépelt szöveg kézírással kijavítva]:

ÖTEZRESÉRT, TÍEZRESÉRT
Huzd rá cigány az uj házaspárért.

É T E L E K

=====

Leves

Legelső tál ételt uraim behoztam
6 Hogy el ne ejtsem mindig imátkoztam *ceruzás szám*
A szakácsunkkal jól megfűszerszámoztam
Borssal meg gyökérrel ki is cifráztattam

De máér én itt mostan hosszan ne papoljak
E forró levestől sebeket ne kapjak
Vegyék el hát tőlem ezt a forró tálát
Amelyet ujjam tovább már ki nem állhat

Leveshus

Azt kiáltja szám legyetek csendesen
Hogy elvégezhessem dolgomat rendesen
Annak szolgállok én a házban szivesen
Aki szépen mulat és becsületesen

Jó násznagyunk itt van a második tál étel
7 Míg más következik éljék egészséggel *ceruzás szám*
Szivesen adja ezt e háznak gazdája
Ételét italát tőlünk nem sajnálja

Pohárköszöntő

Emelem poharam az új házaspárra
És a tisztelt násznép vendéglátására
Én meg azt kívánom mához esztendőre Hivjon meg az új
pár a keresztelőbe

Pecsenye

Friss csirkehust hoztam mégpedig kétfélét⁴
Behoztam a kakast és vele a jércét
Hogy jutottam hozzá szépen elmesélem
Hallgassanak hát rám figyelemmel kérem

Szaladgált a kakast a jérce meg nyomába
Én meg fogtam magam szaladtam utána
Mefogtam mindkettőt hamar szerencsésen
Leöltem őket és leforráztam szépen

Lábukat azután össze is kötöttem
S őket a tepsibe belegyömöszöltem
Szép piros barnára sült ottan a bőrük
Lett kedvemre való pecsenye belőlük
Nyuljanak utána izes a falatja
Tessék násznagyuram bátran kóstolhatja

Káposzta

Magyarországnak már sok táját bejártam
| 11 Ily káposzta félét még sehol sem találtam *ceruzás szám*
De annyit mondhatok hogy merre csak jártam
Mindenütt dicsérték fülemmel halottam
Minden okos népnek gondja vagyon erre
Áldott ahol termett ennek a gyökere

| Mégis nem dicsérem dicsérje meg magát
| Mert im belevágtam két oldal szalonnát
| Tizenkét disznónak elejét hátulját
| Keresse meg benne ki fülét ki farkát
| Ti pedig lányok úgy iparkodjatok
Ha fülét nem is de farkát kapjatok

Kirántotthus

| Ismét megérkeztem hozzátok sokára
8 De állíthatom hogy nem jártam hiába *ceruzás szám*

4 A kakas/jérce megfogásának elbeszélése tipikus a régebbi szövegekben

Mert olyan jó étket hoztam valójában
Melynél elsőbb nincsen az étkek sorába

Ezért a husért én nagy próbát is tettem
Egy szilaj bikával hét nap verekedtem
Kicsinybe mult fogam hogy ott nem feledtem
De oda se neki csakhogy legyőzhettem

Nosza hevenyébe a bőrét levetettem
A fejét nyakastól mindjárt le is szeltem
Ezt a jó eledelt abból készítettem
Megvallom uraim ezt én is szeretem

Torta

Szél a szénamorvát összehorta
Egy péklegény tejjel-mézzel összegyurta
Tetejébe ezt a szép virágot szurta
Azt mondják ennek igazi neve torta
Amint szemembe tünt Ékes formája
Azt hittem a nemes úr háló sapkája
De amint megtudtam hogy ez drága jó sütemény
Mindjárt ide siettem vigyázva jöttem én
Nem is lett semmi baj nézzék én leteszem
Szép mennyasszonyunk hogy megörül ezen
Megizleli kedvesét kínálja butfeledve
Csókra áll a picci szája.

A proverbiumok használata a magyar szépirodalomban és publicisztikában

Ebben a tanulmányban arra keressük a választ, miként használják a közmondásokat a magyar szépirodalomban és publicisztikában.¹ A példákat több mint 8000 adatból válogattuk, amelyeknek nagy része hamarosan napvilágot lát a szerző *Magyar közmondástár* című kötetében. E tanulmány négy fejezetre tagolódik. Elsőként a közmondások kontextuális használatát elemezzük, elsősorban a közmondások szövegbe ágyazásának főbb módjaira fektetve hangsúlyt. A második részben azokat a formulákat mutatjuk be, amelyek bevezetik a közmondásokat egy szövegbe. Ezután azokat a szövegeket vesszük szemügyre, amelyekben közmondások valóságos rajával találkozhatunk egymás mellett. Végül, tanulmányunk negyedik részében azt az esetet vizsgáljuk, amikor a proverbiumokat egy mű címeként alkalmazzák, külön hangsúlyt fektetve a közmondás-ferdítésekre.

1. A közmondások szövegkörnyezetbe szerkesztése

A proverbiumok kontextusba kerülése nem ritkán szerkezetük és jelentésük megváltoztatásával, módosításával is jár. Elsőként a közmondások zárt szerkezetének (szótári alak, szótári forma) felbontását elemezzük.² A közmondások szö-

1 Hálás vagyok Vargha Katalinnak (egyetemi hallgató, ELTE, Budapest) a tanulmány nyom stílizálásáért.

2 Egyes nézetek szerint a közmondás közismertségének alapfeltétele a rögzített, szilárd nyelvi forma. O. Nagy Gábor (1976. 22.) a szólásokkal való összevetésben úgy beszél a közmondásokról, mint „állandó szórendű mondatokról”. Az újabb kutatások azonban felhívják a figyelmet a közmondások különböző okokból történő gyakori variálására (Forgács E. 1997; Szemerényi Á. – Voigt V. 1972.). Ujváry Zoltán szerint: „A szólások, közmondások abban a formában, ahogy a gyűjtemények közlik, a közösségekben nem élnek, azokat önmagukban nem használják. A szövegkörnyezetben is csak ritkán fordul elő a lejegyzett forma szerint.” (2001. 13.) Rozgonyiné Molnár Emma (1971. 229–230; 1981. 340.) után Forgács Erzsébet is megkülönbözteti a szótári formát (vagy alapalakot), „a lexikonban jelentkező egységet” és a használati formát (vagy alkalmazott változatot), „a konkrét szövegben, beszédszituációban használt változatot” (1997a. 42.). „A szótári forma az ismert alkalmazott változatokból való elvonatkoztatás eredménye, és így bizonyos mértékig szubjektív. Ezért a szótári formát nem az egyetlen normaként kell elfogadnunk, hanem a legtipikusabb variánsként, amelyet egyfajta ideális használati változatnak is tekinthetünk.” (Forgács E. 1997a. 42–43.)

vegbe ágyazása rendkívül változatos módokon történhet.³ A proverbium bővítésével (egy vagy több szó betoldásával), illetve szűkítésével (szó vagy szavak kihagyásával) módosulhat a szótári forma. Következzenek példák a közmondás bővítésére. Az elsőben csak egy szóval bővül a szótári alak:⁴

Mindenkinek megoan itt a maga baja, de a legtöbb baja mégis az előljáróságnak van.
(Szabó Pál: *Isten malmai*)

Az asszonynak hallgass a neve közmondás zárt szerkezete a következő példában teljesen felbomlik, a kontextusba *hát* bevezetőszóval épül be, s egy helyen négy, egy helyen egy szót toldanak be a szövegébe:

Hát az *asszonynak* akkortájt a faluban ugyancsak „*hallgass*” volt a *neve*.
(Nagy O. 1988. 349.)

Gyakran nem kell az egész proverbiumot elmondani ahhoz, hogy az olvasó megértse, miről is van szó. Most következzenek példák a közmondás szűkítésére. Ezekben a közmondás második fele teljesen elmarad:

Az extrém kijelentésekkel nem szűkmarkúan bánó kiszagza frakcióvezér a kritikus esetekben képes lehet mozgósítani híveit, amit jelez, hogy szoros szavazással bár, de mégiscsak elnapoltatta a frakció róla szóló vitáját. Márpedig *aki időt nyer...*
(*Magyar Hírlap*, 1991. márc. 13.)

[...] hír lett, hogy némely szolgálatokat tett volna a szerveknek, ahogyan a barátja, Petrovai; a gyanú sosem nyert bizonyítást, mindenesetre kerültük Dugárt, *jobb félni...*
(Vámos Miklós, *Félnóta*)

- Nem lesz az veszélyes, kapitány úr?
- Kettesben? A férjével? Az én kollégámmal?
- Nono! A satír urak esetleg többen vannak, és *sok lúd...*

(Nagy Lajos, *Szatírodászat a Tölgyligetben*)

Néha a közmondásból csak néhány szó van jelen, ez ilyen formában már nem is közmondás, csak utalás vagy a közmondás részét képező szólás. A proverbiumot használó abban bízik, hogy még ilyen nagymértékben módosítva is felismerjük. Ehhez a következő példák kíváncsognak, amelyekben ismert közmondások (*Vén kecske is megnyalja a sót; A pudíng próbája az evés; Az asszony csak oldalborda*)

3 A közmondások használatáról Heltai Gáspár műveiben, jelentésük és formájuk módosulásáról: Forgács E. 1997; Csokonai Vitéz Mihály műveiben: Rozgonyiné Molnár E. 1971; Mikszáth Kálmán műveiben és a Ludas Matyi c. satirikus lap oldalain: Tóthné Litovkina A. 1989. 49–73; a közmondások használatáról külföldi írók és politikusok műveiben, bibliográfiai adatokkal: Mieder W.–Bryan B. G. 1994, 1995a–b, 1996, 1997a–b; Mieder 1982b, 1983, 1990, 1993, 1995, 1997, 2000a–c, 2001; McKenna 1998.

4 Az idézett szépirodalmi szövegeknél csak a mű címe, a szakirodalmi részleteteknél oldalszámra, a sajtóból vett idézeteknél pedig az újság lapszámára utalunk.

töredékeivel, rájuk vonatkozó utalásokkal vagy beléjük épült szólásokkal találkozunk:

Mások elmondták a szokásos közmondást *a vén kecskéről és a sóról*; mindenki igyekezett szellemvilágához mért elmésséggel fűszerezni az összejövotelt.

(Krúdy Gyula, *Mit látott Vak Béla Szerelmében és Bánatban*)

– És miben álljon a *próba* ott, ahol nem telik *pudingra*?

(*Ludas Matyi*, 1989. márc. 15.)

– No, akkor öcsém, vigyázz magadra ezzel az *oldalbordával*, mert ebben mes-
terünkre találtunk mind a ketten.

(Jókai Mór: *Az új földesúr*)

Neal R. Norrick szerint „a közismert közmondások esetében elegendő egy alapvető, felismerhető elemének említése ahhoz, hogy felelevenítse az egész közmondást”. Ezt „a felismerhetőséghez szükséges minimális szókapcsolatot” a közmondás *magvának* nevezi.⁵

Szövegkörnyezetbe helyezve a közmondások többnyire feloldódnak, elveszítik önállóságukat, és az összetett mondat részévé válnak, ahogy az *Aki keres, talál*; *Alkalom szüli a tolvajt* és *Az igazság kitudódik* proverbiumokkal történt:

Azt mondják, olcsó húsnak híg a leve. Mostanában én azokkal tudok együtt érezni, akik ennek ellenére *keresik* (*ha nem is mindig találják meg*) a nekik megfelelő húsokat, csontokat.

(*Tolna Megyei Extra*, 1990. máj. 31.)

Az első fokon eljáró bíróság megállapítása szerint, a februárban bevonult újoncok júniusban kaptak először a „*tolvajt szülő*” alkalmon.

(*Magyar Hírlap*, 1993. okt. 19.)

Az *igazság* persze előbb vagy utóbb *kitudódik*, ám ekkor sincs baj, hiszen a köztudatban már elterjedt, hogy az illető valami vajlopási ügybe keveredett és vaj van a fején.

(*Ludas Matyi*, 1989. okt. 25.)

Nem ritkán a közmondások *mondatszerkezete is megváltozik* a szövegkörnyezetbe szerkesztésük során. Az egyszerű mondat formájú szótári alak részeit (pl. *Az árvaát még a szél is jobban fújja*) gyakran két külön mondatban látjuk viszont:

A nagyanyjuk nagyon haragudott a leányára is, hogy miért viselkedik így, s nem állhatta a két kicsi árva.

De nehéz az *árva sorsa*! Aztat még a szél is jobban fújja, dehát nincs, aki megvédje.

(Nagy O. 1988. 300.)

Kicserélték viszont a kispadot, és vásároltak egy *új seprőt* az öltözőbe.

– Na, ez majd jól *seper* – mondta a szakosztályvezető vérnyomásmérés közben az orvosnak.

(*Extra Ludas*, 1987. tavasz)

5 Norrick N. L. 1985. 45.

Egyszerű mondat formájú proverbium (pl. *Jó az asszony a háznál; Új seprő jól seper; Könnyű Katót táncha vinni*) összetett mondatná bővíülhet:

– [...] meg kell házasodni! Ki mossa fel, ki sikálja nekem az én házam, lám csak, most is milyen jó lett volna, ha asszony van a háznál.

(Móricz Zsigmond: *Imre deák szerencséje*)

– No-no, ne tessék rajtam nevetni. Én nem vagyok régi orátor, vagyok csak új nemes, új seprő, aki jól seper.

(Mikszáth Kálmán: *A fekete város*)

Surján szerint a KDNP-t szinte minden párt természetes szövetségesének tekinti, ám meggondolandónak tartja, hogy egyesek egyházellenességük gyalázatát a hozzájuk való dörgölődzéssel próbálják lemosni. A pártelnök megnyugtatta tag-ságát: „*a párt nem Kató, akit könnyű táncha vinni.*” (Magyar Hírlap, 1992. márc. 2.)

Máskor fordítva, az összetett mondat formájú szótári alak (pl. *Annak, aki éhes, a kenyérhéj is édes; Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok*) egyszerű mondatná alakulhat át, bár ez elenyészően ritka:

Az éhség pedig az igen jó szakács: mert az éh gyomornak a legalábbvaló kenyér is mézes pogácsa.

(Heltai Gáspár: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*)

Nos s a cigányok... Ejnye! – Várjanak.

Nagy számadással tartozunk elébb.

Húsz éve már, hogy a költő hanyag:

Túzokká nőtt az akkori veréb. [...]

(Arany János: *Bolond Istók*)

A közmondás modális értéke is módosulhat, például a szótári alakjában kijelentő mondat formájú közmondás (*Aki korán kel, aranyat lel; Éhes disznó makkal álmodik; Közös lónak túros a háta*) felszólítóvá vagy feltételéssé alakul:

Ha én főnök lennék

– a kakasokkal kelnék,

– egész nap dalolnék,

– aranyat lennék (...)

(Esterházy Péter: *Termelési-regény [kissregény]*)

Ceaușescu komolyan gondolta-e ezt a két ország közötti területi „árverést”, vagy csak amolyan „éhes disznók makkal álmodjanak”, magyarhülyítési akciónak?

(Reform, 1989. okt. 20.)

A múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdve 10-15 bérlőszövetkezet alakult és egzsiztált a balmazújvárosi határban, amelyekben, ha a szántóparcellákat egyénileg munkálták is, de a gulyákat, méneseket közös nyájokban őrizték, és egyáltalán, itt már tapasztaltak valamit azokból a törvényekből és szokásokból, hogy a közös lónak ne legyen mindig túros a háta.

(Veres Péter: *Szülőházam, „Hortobágy mellyéke”*)

Nagyon gyakori, hogy a felszólító módú eredeti forma helyett (*Adós, fizess!; Keresd a nőt!; Tanulj tinó, ökör lesz belőled*) kijelentés szerepel:

Az *adós*, persze *nem fizet*. Régi jól bevált halogató taktikáját folytatja, ígér, alkudozik, de fizetni, no, azt azért mégse! (Dátum, 1990. jan. 24.)

A franciák közismert mondásának biztatására mindenütt *a nőt kell keresniük*. (A Világ, 1990. jan. 11.)

A kicsiny szarvasmarhát borjúnak nevezik, a serdülőt pedig neme szerint tinónak vagy üszőnek, a *tinóból minden további tanulás nélkül idővel ökör lesz*, az üszőből tehén [...] (Nagy Lajos: *A szarvasmarha*)

A közmondásokban leggyakrabban használt jelen idejű ige (pl. *Az okosabb enged; A vér nem válik vízzé* stb.) múlt vagy – rendkívül ritkán – jövő idejűvé válik:

Egyszer aztán azzal a meglepetéssel jött haza a kapitány, hogy elhagyta valahol a fejét.

Közel talált menni olyan helyhez, ahol ágyúval lövöldöztek, s összecsapta a fejét egy bolond vasgalacsinnal, s *az okosabb engedett*. – Úgy hozták haza szégyent halva. (Jókai Mór: *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*)

Ugyanígy volt a családi kötelezettségekkel szemben. (...) Adélkának jól fog esni. Meg lesz hatva, meg lesz nyugodva, hogy a levelének ilyen visszhangja volt. Látni fogja, hogy *a vér nem vált vízzé*. (Móricz Zsigmond: *Rokonok*)

Az asszony fiatal volt még, tán harminc éves, mikor magára maradt. Dolgos, jóra való asszony is volt, lett volna kérője elég, de úgy számított, hogy *elég volt egy sütejből egy lepény*. (Szabó Pál: *Talpalatnyi föld*)

Az igazgató *új seprű* lévén, elhatározta, hogy *seperni fog*, s megszünteti a Fertőt. (Móricz Zsigmond: *Forr a bor*)

A közmondások változatokban élnek, s bár néha a szórend is felcserélődhet, többségüknek rögzített szórendje van. Ilyen proverbiumok esetében nagyon is feltűnik a *szórend-változás*, amikor a mondat tagmondatai (*Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten*) vagy szavai (*A lónak négy lába van, mégis megbotlik; Vén kecske is megnyalja a sót*) felcserélődnek:

– [...] Rájöttem, hogy *olyan a fogadjisten, amilyen az adjonisten*. Még az üzletekben is. (Magyar Hírlap, 1989. ápr. 8.)

A pacák nem jött zavarba, hibázott, ezt készséggel beismeri, no de *a ló is botlik*, drága elvtikéim, *pedig annak ugye négy lába van!* (Vámos Miklós: *Félnóta*)

„Öcsémuram! Mit gondol, az égre?
Az én öregem ezt már túllépte...”

'Hja a sôt vén kecske is megnyalja.
Hanem ez csak úgy van mondva, tudja.'
(Petőfi Sándor: *Furcsa történet*)

A magyar közmondások legnépszerűbb ragozott igealakja, az E/3. személyű, jelen idejű alak (*Aki korán kel, aranyat lel; Új seprű jól seper*) helyett a T/3. személyű múlt, illetve jelen idejű alakokkal találkozunk az alábbi idézetekben:

[...] többen, *akik korán keltek, aranyat leltek* az utcán, amerre Verebes László a múlt este futott a kilyukadt zsebbel. (Mikszáth Kálmán: *A két koldusdiák*)

De hát elég volt nekünk ennyi is. *A szegény emberek vízzel főznek*. Nem voltunk zúgolódók. (Mikszáth Kálmán: *Munkácsy elment*)

Vállalják a nemzetközi turizmus minden fényét és árnyékát, költségeit és kötelezettségeit is, és nemcsak a gyorsan szerezhető nyereségét, bár nem ritka *kivételek* – sajnos – itt is *erősítik a szabályt*. (Képes 7, 1988. aug. 13.)

2. A közmondásokat egy szövegbe bevezető formulák

Ha a közmondások szervesen beépülnek a szövegbe, beszerkesztésük rendszertint valamilyen megszokott formulával történik. A leggyakoribbak: „tartja a közmondás”; „mint a közmondás is tartja”; „Mint egyik közmondásunk tartja”; „Egy magyar közmondás azt tartja”. Lássunk két példát:

Mint egyik közmondásunk tartja: „*A disznónak holta után a haszna*”. (Bogdán I. 1968. 33.)

Egy magyar közmondás azt tartja: „*Fűben, fában orvosság*”. (Balassa I. – Ortutay Gy. 1979. 183.)

Gyakran előfordulnak a következő bevezető formulák is: „azt mondja a közmondás”; „jól mondja a közmondás”; „Nem azt mondja-e a közmondás is”; „A közmondás szerint”; „a jó közmondás szerint”; „(Nem) ismeri a közmondást”; „Tudod a közmondást”; „Itt egy közmondás jut az eszembe”; „amit a közmondás is megfogalmaz”; „ahogy a közmondás is tanítja”. Pl.:

– Miért ne danoljak neki? Nem azt mondja-e a közmondás is, *hogy akinek a szekerén ülsz, annak a nótáját fűjjad*? (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*)

A fiatalok dolga itt Széken sokszor veszélyes, és jól mondja a közmondás: *könnyebb egy csorda nyulat egy akolba behajtani, mint egy nőnek a becsületjére vigyázni; könnyebb egy zsák bolhát megőrizni, mint egy kacérkodó fehérnépre vigyázni*. (Győri K. 1975. 118)

Persze olyan eset is van, hogy a férfiúi bölcsesség végül is erőt vesz ezen a szinte sorsszerű asszonyi gonoszságon, mert ahogy a közmondás is tanítja: „Az asszony *verve jó!*” Ott, ahol a férfiak ezzel próbálják kivédeni az asszony rossz természetét, ott rendszeresen sikerül is. (Nagy O. 1994. 170–171.)

Nagyon gyakori az adattárunkban a közmondás idézése alkalmával *az ősökre, a régiekre való hivatkozás is:*

Van egy régi közmondás: *jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.*
(Szabadság, 1990. febr. 2.)

Atyafiak – vette át a szót Boga, a pap – én még mielőtt tovább mennék, élve ezzel az őseinktől örökölt jó közmondással, hogy „*sok beszéd, szegénység*”, javasolom, [...]
(Kurkó Gyárfás: *Nehéz kenyér*)

Én ugyan (csak igazán meg-vallom, de minek-is tagadnám?) magam-is Tót embör vagyok; avvagy-is (hogy a’ régi közmondásnak eleget tögyek, mely azt állítja: hogy *a’ tót nem ember*), magam-is tót vagyok; de halálba szeretöm a’ Magyarokat.
(Dugonics András: *Etelka*)

Több példában az a felfogás is tükröződik, hogy ha egy közmondás már régi vagy öreg, akkor biztosra vehető, hogy *„bevált”*, illetve *sok bölcsességet és igazságot rejt magában:*

Két kemény nap összerántotta a szétmálló, sáros rögöket, és utána – amint illik – elkezdett szállingózni a hó. [...] két nap múlva fehér volt a határ. Bevált az öreg közmondás: *„A kutya nem ette meg a telet.”* (Fekete István: *Januári hírek*)

Ismerd meg tenmagadat! Ezzel kezdem. Lásd én is tudok idézni, ha mindjárt sok ezer éves közhelyet is. De ezek a legfontosabbak, mert örök, gyakorlati igazságok. S ezeket mindenkinek újra és újra el kell mondani.
(Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar*)

Egy régi közmondás azt tartja: *„Szólalj meg, és megmondom, ki vagy!”* Sok igazság rejlik ebben, hiszen a beszéd kultúrája az egyes személyek általános műveltségi színvonalát, gondolkodásának fejlettségi fokát is jelzi.
(Népszabadság, 1987. ápr. 29.)

A közmondásoktól azt várják el, hogy általános érvényű – vagy legalábbis annak vélt – *igazságot tartalmazzanak, ne hazudjanak.*⁶ Magyar példával: *A közmondás nem hazug szólás; Példabeszéd, igazság; Mennyi példabeszéd, annyi igazság.* Néhány, a közmondásokról szóló angol, orosz és német közmondás: *Every proverb is truth* ‘Minden közmondás igazság’; *Common proverb seldom lies* ‘A közmondás ritkán hazudik’; *Old proverbs are the children of truth* ‘A régi közmondások az igazság gyermekei’ (angol); *Poslovica gruba, da v nej pravda j’uba* ‘A közmondás

6 Mieder, W. 1985a, T. Litovkina A. – Mieder, W. 2004.

durva, de a benne rejlő igazság kedves' (orosz); *Ein Sprichwort, ein Wahrwort* 'Közmondás, igaz szó' (német). Más nyelvek közmondásai: *A közmondás igaz* (héber, jiddis, walesi, kelta); *A közmondás nem hazudik* (észti). Ezt a hozzáállást szemlélteti az alábbi három idézet is:

Azért lett közmondás, mert igaz: *a jó bornak is kell a cégér.*

(Magyarország, 1985. nov. 10.)

TIMÓT Megint vesztettem! Megfoghatatlan!
BANKÓ (*kiosztva*) Hjah! a közmondásnak igaza van.
ORDAS *Aki szerencsétlen a játékban, szerencsés...*
MAKONY Ügyeljenek a játékra. (*Fölveszi kártyáját, és hívó*)
TIMÓT Ó! ugyan, kedves barátaim, mit gondolnak?
ORDAS A közmondások nem hazudnak. (Csiky Gergely: *A proletárok*)

Én kiverék egy néhány kévét, de azt mondja a közmondás: „*Párosan szép az élet*”, hát igaz is. (Kurkó Gyárfás: *Nehéz kenyér*)

Ám ennek az ellentétével is találkozhatunk, ha az írók megkérdőjelezzik a közmondások igazságtartalmát:

– Valószínűleg a veszprémi törvényszék előtt látja majd, postamester úr, a körülrajongott férfit. Azt gyanítom, része volt a minapi postarablásban ott, a Bakony-szélen.

– Ó, te bestia! (...) Féltékeny elkeseredésében még mit nem fogna a költőre? Maga a boszorkány, Amanda leányasszony, veszélyes, cselszövő, átkot lehelő boszorkány! Mondja, cserbenhagyta a józan esze? Igaz volna a közmondás, hogy *asszonynak fázékoldal acél?* (Krúdy Gyula: *Ál-Petőfi*)

– Már bátyám, engedelmet kérek, de csodálkozok rajta, hogy még nem tanulták meg eléggé, hogy senki se lehet próféta saját hazájában. Nem volt elég a honi vajdákból? *Nem volt még elég egy sütetből egy lepény?*

(Szabó Pál: *Királyok, krónikák*)

Sőt, számos esetben *szembe is szállnak vele*:

Hiába mondja azt a közmondás, hogy *a jó bornak nem kell cégér*, azért csak hamarabb megakad az ember szeme azon az árun, amit szíves szóval, hangosan kínálnak. (Kis magyar néprajz a Rádióban, 1978. 186.)

Gondolattól nem vesznek vámot; ebre nem vetnek hámot.

Íme egy közmondás, amelyik nem igaz. *A gondolattól igenis vámot vesznek.* Magyar könyv nem terjedhet el például Svédországban, svéd nem Magyarországon – csak ha lefordítják a magyart svédre, a svédet magyarra. Ahány nyelv, annyi vámsorompó. (Ráth-Végh I. 1986. 159.)

Valamikor azt mondtuk: *a kibicnek semmi sem drága.* A forint gyöngülésével, az életszínvonal romlásával a helyzet azonban megváltozott. *A kibicnek most már minden drága*, és napról napra drágább lesz. (*Népszabadság*, 1991. febr. 6.)

3. Több közmondás egymás mellett

Bizonyos művekben a közmondások valóságos rajával találkozhatunk egymás mellett. Nem tudjuk megállni, hogy ne szórakoztassuk néhány jeles példával az olvasót. Az első Mindszenty Gedeon *Légy szorgalmatos* című, közmondásokról és szólásokból szerkesztett verse:

Eszed bunkójára adnám mostan szavam,
Ha falra nem hánynám a borsót hasztalan,
S te hátad mögé nem hányod beszédemet;
A hallgatás ugysem töri be a fejed.

Vigyázz tehát: különb ember légy apádnál,
Több eszed legyen az esküdt sapkájánál;
Kárán bolond tanul, vesd okosan latra:
Mit ma elvégezhetsz, ne halaszd holnapra.

Idejében fogd meg fülét a dolognak,
Üstökén ragadd a kedvező alkalmat,
Hogy ott is arathass, a hol nem vetettél,
A ki korán kel fel, könnyen aranyat lél.

Kit nyúl után bottal vernek, mint agarat,
Ha Bécsbe hajtják is, az csak ökör marad,
Ki naphosszat legyet ver csak a lábszáron,
Amit a réven nyer, elveszti a vámon.

Akinek minden nap: szent Heverdel napja,
Restelni is restel, a falat támasztja;
Nem győzi czérnával, más tüzénél fütöz
S kapkod majd, mind Bernát egykor a ménkühöz.

Azért legelőbb az öreg Á-t ismerd meg,
Ne légy téli diák, nyári kocsis, gyermek!
Már különben ugyan teli léssz üressel,
Az érett ész nem egy napi munka, hidd el.

Magról kel a cserfa, s mi nagy! nézni öröm,
Hangya-nyom idővel megtetszik a kövön,
De húbele Balázs, lovat ad az Isten,
Akár füstöt faragj, nem ér az annyit sem.

Törd meg a diót, ha belére van vágyad,
Úgy vetsz életednek jó, nyugalmas ágyat,
Csak akkor mondj hoppot, ha túl vagy az árkon,
Amit el nem fogtál, ne mellezsd, barátom.

Légy magadnak bátyja! s okosan előre.
Kinek bő az idő, még kifogy belőle.
Vedd fontolóra, hogy a rest kétszer fárad,
A sült galambra meg szád hiába tátod.

Véges-végezetre: egy szó annyi, mint száz,
Embernél a munka, Istennél az áldás,
Tégy, s sohasem tudod meg, mily nagy ur a szükség,
Mert bölcseséged lesz legjobb útiköltség.

(Sirisaka A. 1891. LV – LVI.)

A másik példánk Jókai Mór *Rab Ráby* c. regényének egy bekezdése:

Másnap tehát visszamenének Ráby Mátyás házához, és előadták neki világosan a dolgot. Hogy „itt van egy kis teher a saraglyában” – mert hát „a nyomtató lónak sem kötik be a száját”, s „asztag mellett kalászt szedni: jó” – de hát „akit nem éget, az ne fújja a kását”; – mert „aki molnárral utazik, annak lisztes lesz a kabátja”; – aztán meg a „szakáccsal nem jó az embernek haragban lenni”. De hát különben is „bolond ember az, aki az ökör alatt is borjút keres”, ellenben „addig hántsá a hársfát, amíg hámlik”, sőt igaz az, hogy „ha ludat osztasz, a legjobb darabot magadnak tartsd”, de mivelhogy „akinek Krisztus a barátja, az idvezül”, tudnivaló pedig, hogy „a Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen” – a vége a dolognak az, hogy Paprika Péter uram a magisztrátus nevében íme háromezer darab körmöci aranyat teszen le Ráby uramnak az asztalára; amiért azután a tekintetes úr majd tudni fogja, hogy mit kell cselekedni.

Más magyar klasszikusok műveiben is szép számmal található sok közmondás egymás mellett (pl. Pázmány Péter, Arany János, Dugonics András, Mikes Kelemen, Mikszáth Kálmán, Szabó Pál, Esterházy Péter, Vámos Miklós). Következzenek példák az adattárunkból:

Szoptató dajkája életünknek az ifjuság. Amit ifjuságunkban szopunk, az nevedik és terjed egész életünkre. Azért ha szabados és csélcsap a gyermek; ha fás és görcsös-erkölcsü az ifju: tudni való, hogy a vénség vétkes lészen; aki pedig gyermekségében szelid és törvényes erkölcsökhöz szokik, jó vénség növekedik belőle; mert szent Lélek szava, hogy – amely utra indul az ember ifjuságában, el nem távozik attól vénségében; mert igaz mondás, hogy *agg lóból nehéz poroszkát csinálni; agg fából nehéz gúzst tekerni; horgas tőkét nehéz egyenesíteni; a fehér gyapjat, ha egyszer fekete festékbe mártod, ki nem tisztul; az uj fazékról nehéz lemosni az először belévelt szagot; a szerecsent úgy nem szappanozhatni*, hogy fehéredjék: így nehezen hagyja vétkét, aki ahhoz szokott és abban nevededett; mert az ifjuság vétke nem a lágy husba, hanem a kemény csontba avik és koporsóba megyen emberrel. (Pázmány Péter)

Annyi sok szép igéreti után legkissebben dolgait ebben az országban a portán nem segítette. Ilyenek a fejedelmek barátsága, ilyen reménség nélkül lehet hozzájuk folyamodni mind azoknak, a kikre szükségek nincsen. És csak *ügy bán-*

nak az emberrel, valamint a citronnal, a melyből a levőt kifacsarván, azután elvetik. Ha a forrásból jól iszunk, azután annak hátat fordítunk. Reánk pedig most nincsen szükség, az elmúltat elfelejtették, és a hatalom kezekben lévén, jövődre nem hajtanak. A kéd mondása szerént derék állapot a szerencsén fekiünni — a való, hogy az olyan ágy nem igen állandó, de a még tart, addig csak jó rajta fekiünni.

(Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*, XXXII.)

Oh én szerencsétlen alkotmány! Hogy érdömölhettem-mög a' Ringyó és szajha neveket? Ez-é bére jámborságomnak? Így fizet-é a' velág érötte? Istenem! Be igazán mondgyák; hogy még a' fehér lilomnak-is fekete az árnyéka! 's-hogy a' rózsának-is mindenkor tő-szomszédgya a' tövis. Be jól mondgyák azt-is: hogy, hol a' méz leg-édösebb, ott a' fullánk leg-högyösebb. Be édősen kezdötte beszédgyét: ime mely hántatósan végzötte.

(Dugonics András: *Etelka*)

Azok most kiállnak a becsületükért, mint ahogy ő kiállott a minap becsületért. Hol itt a hiba? Nincs itt semmi hiba. *Kígyó nem felejtí farka vágását, kölcsönkenyér visszajár, meg aztán: hol kerék, hol talp.*

(Szabó Pál: *Talpalatnyi föld*)

Csőd, gondolta Muki, nem lett volna szabad hagynunk, hogy fölénybe kerüljön, hogy szemet hunyhasson, hogy azt hihesse, napirendre tértünk az ügy fölött, mert *kéz kezet mos, ma nekem, holnap neked, holló a hollónak nem farkasa.*

(Vámos Miklós: *Félnóta*)

Némely kontextusban egy közmondás többször is ismétlődhet. Lássuk *A tudás hatalom* proverbium alkalmazását:

Néhány évtizede vagy évszázada minden tanulónak és tanulásnak ösztönzője, egyben jutalma is a jelszóba foglalt igazság, amely szerint *a tudás hatalom*.

[...] És mégis: mennyi *tudás!*, mennyi *hatalom!* Gondoljanak a tisztelt Olvasók a régi sírversikére: „Itt nyugszom én, olvasod te, olvasnám én, nyugodnál te.” Ebből is látszik, hogy aki tud olvasni, az életben van, aki nem tud olvasni, az vagy meghalt, vagy meg sem született.

A tudás hatalom [...] Aki nem tudja, mi *a tudás*, az sohasem kóstolt bele a *hatalomba*, még olyan apró nyomokban sem, hogy akár egy kisgyereket rendre tudna utasítani. [...] Legszebb tudásunk *a tudás* inflációjáról szól. Ha pedig így van, akkor a *hatalom* hatványozottan inflálódik. *Hatalomból* még *a tudásnál* is jóval több van. *A tudás hatalom*, de nemcsak a tudás az. [...]

[...] Ha erre a kérdésre röviden kellene (márpedig röviden kellene) válaszolnom, akkor azt mondanám, hogy a hatalomként használatos tudás iránya mindinkább eltölıdik az élıtől az élettelen felé. *A tudás* mint *hatalom* szervetlen. [...]

Innét — mondjuk a felfuvalkodott tödőlebenyek felől — nézve *a tudás* nem az ismeretek birtoklása miatt *hatalom*, hanem azért, mert az ismeretek birtoklói képesek voltak ismereteiknek érvényt szerezni. (A *Világ*, 1990. júl. 26.)

A satirikus és humoros hatás elérésére az egyik legkézenfekvőbb eszköz a szójáték. A szövegbe beilleszthetők: a) a közmondás eleme(i); b) olyan szavak, amelyek tematikailag közel állnak a közmondás valamelyik eleméhez; c) olyan

mondat, amely formáját tekintve a közmondással azonos, de nincs mögöttes értelme. Lássunk egy részletet Mikszáth Kálmán *A fekete város* c. regényéből, amelyben a *Ha ló nincs, a szamár is jó* közmondás háromszor is előfordul:

– Hát kiraboltak, barátom, Klebe. Hitvány tót betyárok elvitték a két lovacskámát. Képzeld a helyzetemet. S ez a kis leányka, a tekintetes hugocska a nyakomon. A felhő pedig a nyakunkban, az éj sarkunkban. A kétségbeesés környékezett. Már csak egy reménységem volt. A szamarakban. Mert *ha ló nincsen, a szamár is jó*. Képzeld az örömet, mikor most felösmertem. Nini, hiszen ez az én jó barátom, Klebe...

– Köszönöm szépen – szólt Klebe apó neheztelően, – hát *én vagyok most ugye az a szamár, aki jó, ha ló nincsen?*

– Dehogy. – Becsületesemre mondom, nem... Juhász szamarait értettem, de annak meg a feleségét szöktette meg az egyik betyár. Vagyis ő szökött a zsvány után. Hogy micsoda szerencséje van némely embernek! S még haragszik a szamár, mert úgy volt az, mindent összezavarok nagy örömben, hogy láthatom, juhászt kerestem, hogy a szamarait megveszem, arra gondoltam, hogy *ha ló nincs, szamár is ellhúzza szekereket*, de a juhásznak nincs számara.

4. Proverbiumok egy mű címeként

A proverbiumok alkalmazhatók lehetnek egy regény, elbeszélés, dráma, novella, könyvfejezet, anekdota, vicc, monda, vers, vagy bármilyen más mű címeként, pl.

Jókai Mór: *Öreg ember nem vén ember*
Kristófy Béla: *Szemesnek áll a világ*
Vámos Miklós: *Anyá csak egy van*

A viccre a következő példa kínálkozik:

Minden kezdet nehéz

- Ha te tudnád, mit szenvedtem, amikor először megcsaltam a férjemet!
- És utána?
- Utána? Hát nem megszokik mindent az ember?⁷

Manapság újságcikkek címeként is egyre gyakrabban alkalmaznak proverbiumokat:

Dobbal nem lehet verebet fogni (Tolna Megyei Népújság, 1997. ápr. 26.)
Párosan szép az élet (Magyar Nemzet, 1992, jún. 11.)
Hasonló a hasonlónak örül (Népszabadság, 1991. dec. 31.)
Ereszd be a tótot, majd kiver a házból (Beszélő, 1991. márc. 23.)

7 Kisbán Gy. – Meggyesi É. 1988. 42.

Nagy úr a szegénység (Magyarország, 1985. nov. 10.)

Ne búsuljon, Boros úr, ami történt, megtörtént (Reform, 1990. nov. 2.)

Nem mindig idézik a teljes közmondást. Gyakran a proverbiumokra való puszta utalás is elegendő üzenetük hatásos közvetítéséhez, főleg az ismertek esetében (*A jó bornak (nem) kell a cégér; Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok; A hazug embert hamarabb utoléri, mint a sánta kuttyát* stb.):

Rövid a takaró! (Reform, 1990. márc. 9.)

Túzok és veréb (Szabadság, 1990. febr. 2.)

A jó bor és a cégér (Népszabadság, 1990. szept. 22.)

Két edző meg a „közös ló” (Népszabadság, 1991. febr. 5.)

A sánta kutya esete (Beszélő, 1991. jún. 22.)

A pénz szaga (Magyar Nemzet, 1988. aug. 22.)

A következő példákban az alapul szolgáló rendkívül népszerű proverbium második fele hiányzik, az olvasó mégis felismeri ebben a formában is:

Amit szabad Jupiternek (Reform, 1989. máj. 12.)

Kit a kígyó megmarta... (Dátum, 1990. jan. 11.)

Jobb későn, mint... (Dátum, 1990. jan. 24.)

Más szemében a szálkát (Élet és Irodalom, 2001. dec. 7.)

A közmondás igazsága számos esetben megkérdőjelezhető, ezt tükrözik az alábbi, kérdés formájú címek is:

Új seprő jól seper? (Kosztolányi Dezső: Édes Anna)

Nem a ruha teszi az embert?! (Szekszárdi Vasárnap, 1993. máj. 16.)

Nincsen rózsza tövis nélkül? (A Világ, 1990. júl. 5.)

Betyárból a legjobb pandúr? (Tolna Megyei Néplíra, 1989. nov. 2.)

A közmondások rögzített formája manapság már nem tűnik többé olyan szentnek és sérthetetlennek, mint korábban. A bennük rejlő bölcsesség, erkölcs és igazság számos esetben merevnek és érvénytelennek bizonyul. „A legtöbb közmondás közhelyt tartalmaz, amely támadható. Ha valaki arra vállalkozna, hogy megírná a közmondások etikáját, könyvéből az örökösen okoskodó, kicsit ostoba nyárspolgár tekintene az olvasóra.”⁸ Az ódivatú életerkölcsoket tartalmazó közmondásokat manapság olykor elcsépelet közhelyként fogadják. Helyettük új életigazságok és életbölcsességek születnek a közmondások elferdítésének eredményeként. Ilyenek a *Ludas Matyi* című satirikus hetilap hasábjain található ún. *maforizmák*:

Ami késik, az nem az áremelés;

Magyar ember evés helyett most már beszél;

Ki korán kel, az nem munkanélküli. (Ludas Matyi, 1990. febr. 28.)

8 Mackensen, L. 1979. 87., magyarra fordította Forgács E. 1997. 114.

A fenti közmondás-elferdítésekre vonatkozóan Forgács Erzsébet a *közmondás-persziflázs* terminust tartja találónak (1997b. 119.), Dömötör Ákos *közmondás-paródiákról* (1989. 128.), Szathmári István „*elferdített*” *közmondásokról* beszél (1996. 461.). A felsorolt terminusokon kívül az *anti-proverbium* terminust is használhatjuk. Ez utóbbi a Wolfgang Mieder által bevezetett⁹ és a nemzetközi parömiológiában elfogadott¹⁰ német *Antispruchwort* és angol *anti-proverb*¹¹ kifejezések magyar megfelelője.¹²

A közmondások elferdítésének több fajtája lehetséges. Ezek közül a leggyakoribbak és legkedveltebbek: az egyik összetevő kicserélése (szubsztitúció), kiegészítő elemek hozzáadása (betoldás, hozzátoldás vagy kiegészítés), rövidítés, felcserélés, két vagy három közmondás keveredése (kontaminációja), a közmondás lerövidítése és ezzel egyidejűleg kiegészítő elemek hozzáadása stb.¹³ Lássuk kissé részletesebben a ferdítés fajtáit, mindegyiket néhány példával megvilágítva.

A persziflázs szerzője nem mindig ért egyet a közmondásban kifejezett elvvel, ezért megváltoztatja, néha annyira, hogy akár *ellentétes értelművé is válhat a közmondás*. Ezt több módszerrel lehet elérni. Íme néhány példa, amikor a közmondás pozitív alakjából negatív lesz:

A cél nem mindig szentesíti az eszközt (Beszélő, 1991. júl. 20.)

Aki keres, az nem talál... (Kurír, 1990. okt. 6.)

Az okosabb nem engedett (Nagy O. 1988. 406.)

Ennek a fordítottjával is találkozunk, amikor a közmondás negatív szerkezetéből lesz pozitív:

A pénz boldogít. (Ludas Matyi, 1987. ápr. 29.)

Csak egy nap a világ... (Népszabadság, 1991. jan. 31.)

A fenti típus a lexikai szubsztitúciónak, a közmondás-elferdítés egyik leggyakoribb fajtának csak egy módja. A közmondás *egyik összetevőjének helyettesítése* egy másik szóval nagyon gyakran *hangzásbeli hasonlóságon alapszik*, mint például a következő esetekben:

Külföldi turistákra vadászó hölgyek kiskátéjából: Madarat dollárról.

(Ludas Matyi, 1983. 28. sz.)

Végre magyar focisiker: Türelem Dózsát terem. (Ludas Matyi, 1983. 46. sz.)

Fából vastarifa (Heti Világgazdaság, 1989. jan. 14.)

9 Mieder, W. 1982a, 1985b, 1989, 1998.

10 Militz, H-M. 1991.

11 Mieder, W. – Tóthné Litovkina A. 1999.

12 T. Litovkina A. – Mieder, W. 2004, Vargha K. 2004.

13 Az angol nyelvű anti-proverbiumok kedvelt elferdítési módjairól: Tóthné Litovkina A. 1999a–b; Mieder, W. – Tóthné Litovkina A. 1999. 1–6., Litovkina A. 2004b.

Ennek a típusnak az egyik legkifinomultabb fajtája az egy betűnyi változáson alapuló összecsengés. Ilyenkor egy *betű elcserélése, hozzáadása vagy kihagyása* figyelhető meg:

„Ölni vagy ölni hagyni”? (Reform, 1989. nov. 10.)
Szegény embert az ár is húzza (Népszabadság, 1990. aug. 25.)
A jóból is megárt a sokk (Beszélő, 1990. aug. 25.)
Egy bolond száz bajt csinál (Rejtő Jenő)

Több betű hozzáadásával, elcserelésével vagy kihagyásával is lehet módosítani a közmondás szótári alakját:

Derűre (há)ború (A Világ, 1990. júl. 5.)
Vak félrevezet világtalant (Karinthy Frigyes)

Az egyik legkedveltebb eljárás két közmondás elegyítése (összevonás, keveredés vagy kontamináció):

A házasságok az égben köttetnek, a földön romlanak el, és a bíróságon bomlanak fel:
Keresd a Nőt (Szekszárdi Vasárnap, 2000. máj. 21.)
Többség törvényt bont (Beszélő, 1992. ápr. 11.)

Igen gyakori elferdítési típus a *poliszémia* (egy szónak kétféle értelemben való használata) vagy *homonímia* (az azonos alakú – de különböző jelentéstartalmú szó használata), amely az adattárunkban mindig valami más elferdítési móddal párosulva található (helyettesítéssel, felcseréléssel, felcserélés és helyettesítés kombinációjával, kiegészítő elemek hozzáadásával stb.):

Vadkapitalizmus
A gazda szemét (.) hizlalja a jószág. (Népszabadság, 1993. nov. 27.)

Egyes esetekben a proverbium eredeti szövegét annyira megváltoztatják, hogy csak egy-két szó marad meg belőle, ám a magyar anyanyelvűek számára a közmondás a módosítás ellenére is felismerhető:

Ha rövid a karajod... (Ludas Matyi, 1987. máj. 6.)

Az adattárból vett példák alátámasztották, hogy a proverbiumok szöveggörnyezetbe való beillesztése az esetek nagy részében szerkezetük megváltoztatásával, módosításával is jár. A közmondások szövegbe ágyazása rendkívüli változottságot mutat, ennek módjait próbáltuk a fentiekben vázolni. Bemutattuk, hogy a modern nyelvhasználatban igen gyakran megtámadják a közmondásokban rejlő közhelyszerű bölcsességet, értékrendet és nevelő hatást. Az igazságtartalmukhoz való kritikus viszonyulás következménye, hogy sokuk már egyre gyakrabban új életigazságokat közvetít anti-proverbiumok (közmondás-persziflázok, közmondás-paródiák, közmondás-ferdítések, elferdített közmondások) formájában.

Irodalom

- Balassa Iván – Ortutay Gyula
1979 *Magyar néprajz*. Budapest.
- Bogdán István
1978 *Régi magyar mulatságok*. Budapest.
- Dömötör Ákos
1989 Közmondás-paródiák. *Magyar Nyelvőr* CXIII. 128.
- Forgács Erzsébet
1997a Variánsképződés és szövegbe szerkesztés – közmondások Heltai Gáspár műveiben. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXVIII, 39 – 68.
1997b Deutschstunde hat Gold im Munde... avagy: elferdített közmondások az idegen nyelvi és anyanyelvi oktatásban. *Módszertani Közlemények*, 3. sz. 113 – 120.
- Győri Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés*. S. a. r., előszó: Nagy Olga. Bukarest.
- Kis magyar néprajz a Rádióban*.
Szerk. Jávor Kata, Küllös Imola, Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 1978.
- Kisbán Gyula – Meggyesi Éva
1988 *Jobbnál-jobb viccek. Válogatás a századforduló humorából*. Budapest – Dabas.
- Litovkina, Anna T.
2004a *Magyar közmondástár*. Budapest.
2004b Old Proverbs Never Die: Anti-Proverbs in the Language Classroom
In: *Miederfestschrift*. Tübingen. (in press)
- Litovkina, Anna T. – Wolfgang Mieder
2004 „A közmondást nem hiába mondják”. (A proverbiumok természetéről és használatáról). Budapest.
- Mackensen, L.
1979 *Zitate – Redensarten – Sprichwörter*. Stuttgart.
- McKenna, Kevin J. (ed.)
1998 *Proverbs in Russian Literature: From Catherine the Great to Alexander Solzhenitsyn*. The University of Vermont, Burlington, Vermont.
- Mieder, Wolfgang
1982a *Antisprichwörter*. 1. Verlag für deutsche Sprache, Wiesbaden.
1982b *International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography*. Garland Publishing, New York.
1983 *Deutsche Sprichwörter in Literatur, Politik, Presse und Werbung*. Hamburg.
1985a Popular Views of the Proverb In *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 2, 109 – 143.
1985b *Antisprichwörter*. 2. Wiesbaden.
1989 *Antisprichwörter*. 3. Wiesbaden.

- 1990 *International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement I (1800 – 1981)*. New York.
- 1993 *International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement II (1982 – 1991)*. New York.
- 1995 *Sprichwörtliches und Geflügeltes: Sprachstudien von Martin Luther bis Karl Marx*. Bochum.
- 1997 *The Politics of Proverbs: From Traditional Wisdom to Proverbial Stereotypes*. Madison, Wisconsin.
- 1998 *Verdrehte Weisheiten: Antisprichwörter aus Literatur und Medien*. Heidelberg.
- 2000a *Sprichwörter bringen es an den Tag. Parömiologische Studien zu Lessing, Brecht, Zuckmayer, Kaschnitz, Kaleko und Eschker*. Vermont.
- 2000b *The Proverbial Abraham Lincoln: An Index to Proverbs in the Works of Abraham Lincoln*. New York.
- 2000c *Aphorismen, Sprichwörter, Zitate: Von Goethe und Schiller bis Victor Klemperer*. Bern.
- 2001 *International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement III (1990 – 2000)*. New York.
- Mieder, Wolfgang – George B. Bryan
- 1994 *The Proverbial Bernard Shaw: An Index to Proverbs in the Works of George Bernard Shaw*. Connecticut.
- 1995a *The Proverbial Winston S. Churchill: An Index to Proverbs in the Works of Sir Winston Churchill*. Connecticut.
- 1995b *The Proverbial Eugene O'Neill: An Index to Proverbs in the Works of Eugene Gladstone O'Neill*. Connecticut.
- 1996 *Proverbs in World Literature: A Bibliography*. New York.
- 1997 *The Proverbial Harry S. Truman: An Index to Proverbs in the Works of Harry S. Truman*. Connecticut.
- 1997a *The Proverbial Charles Dickens: An Index to Proverbs in the Works of Charles Dickens*. Connecticut.
- Mieder, Wolfgang – Anna Tóthné Litovkina
- 1999 *Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs*. Burlington.
- Militz, Hans-Manfred
- 1991 *Das Antisprichwort als semantische Variante eines sprichwörtlichen Textes*. In *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 8, 107–111.
- O. Nagy Gábor
- 1976 *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, [1. kiadás: 1966].
- Nagy Olga
- 1988 *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Budapest.
- 1994 *Népi változatok szerelemre és házasságra*. Esszé. Székelyudvarhely.
- Norrick, Neal R.
- 1985 *How Proverbs Mean. Semantic Studies in English Proverbs*. Amsterdam.
- Ráth-Végh István
- 1982 *A könyv komédiája*. Budapest.

Rozgonyiné Molnár Emma

1971 *A közmondások Csokonai műveiben*. Klny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged, 225–236.

1981 A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* 105, 339–347.

Sirisaka Andor

1891 *Magyar közmondások könyve*. Pécs.

Szathmári István

1996 Újabb szólásainkról. *Magyar Nyelv* 458–461.

Szemerényi Ágnes – Voigt Vilmos

1972 The Connection of Theme and Language in Proverb Transformations. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. 95–108.

Tóthné Litovkina Anna

1989 Analiz yazyka vengerskih poslovic (Russkie ekvivalenty vengerskim poslovicam) A magyar közmondások elemzése nyelvészeti szempontból (A magyar közmondások orosz megfelelői) In *Proverbium Paratum* 4, 1–141.

1993 *Felmérés a magyar közmondások ismeretére vonatkozóan és a felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások elemzése*. Kandidátusi disszertáció (kézirat).

1999a Spare the Rod and Spoil the Child: Sexuality in Proverbs, Sayings and Idioms In *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 16, 141–165.

1999b „If You Are Not Interested in Being Healthy, Wealthy and Wise – How about Early to Bed?” Sexual Proverb Transformations. In: *Semiotische Berichte mit Linguistik Interdisziplinär* 23, 1–4, *Sex and the Meaning of Life / Life and the Meaning of Sex*, eds. Jeff Bernard, Dinda L. Gorfée, Gloria Withalm. 387–411.

Ujváry Zoltán

2001 *Szólásgyűjtemény*. Budapest.

Vargha Katalin

2004 *Mai magyar antiproverbiumok*. Szakdolgozat, ELTE, Budapest.

„Ájláv bébi”

Mai gyerekfolklor-gyűjtés Budapesten¹

*Ko-ko-koka kóla
Pe-pe-pepsi kóla
Koka kóla, pepsi kóla
Szprájt!*

A jelenkori magyar gyerekfolklor kutatására az 1970-es évektől több kezdeményezés történt és kiváló részeredmények is születtek. Voigt Vilmos a nagyvárosi folklor-kutatás egyik fő kezdeményezője és módszertani iránymutatója volt.² A mai budapesti gyermekköltészet módszeres gyűjtésével az 1980-as években Háy Ágnes és Kovács Emese foglalkozott, de mindmáig nem született összefoglaló tanulmány e tárgyban, és a gyűjtött anyag is magánarchívumok mélyén lapul.³ Sándor Ildikó az elmúlt években tanítványaival együtt szintén gyűjtött mai gyerekfolklor-szövegeket, amelyekről elkészült tanulmánya jelenleg közlés alatt van.

1999-ben, az *Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény* vezetőjeként⁴ kezdtem el a mai gyerekfolklor gyűjtését 5-10 éves gyerekek Mikulással, Jézuskával (tehát a Karácsony körüli ajándékosztó hiedelemlényekkel) kapcsolatos elképzeléseinek, hiedelmeinek lejegyzésével. Már ezt megelőzően felfigyeltem arra, hogy gyermekeim óvodástársaikkal együtt miféle mondókákat, dalokat énekelnek. Gyermekekoromban a legtöbb dalt ismerők között voltam, és ezekre szinte kivétel nélkül ma is pontosan emlékszem, így rögtön feltűnt, hogy a gyerekek repertoárja jócskán megváltozott. Ezért elkezdtem minden olyat lejegyezni, amit én addig nem, vagy más változatban ismertem. Ezen kívül sokszor megfigyeltem a gyerekeket spontán játék közben, hogy megtudjam, milyen gyakorisággal játszanak egyes játéktípusokat.

- 1 A budapesti gyerekfolklor-gyűjtésemről szóló első beszámoló 2002-ben Leuvenben, a SIEF KfV konferenciáján hangzott el. Az előadás anyaga 2004-ben jelent meg: Juhász K. 2004.
- 2 Voigt V. 1979, 1987.
- 3 Háy Ágnes gyűjtéséből a *Mozgó Világ* közölte a legfontosabb típusokat (Háy Á. 1980), Kovács Emese gyűjtése és Háy eddig nem publikált anyaga mindmáig csupán kézirat formában van meg, semmilyen intézményes archívumba nem került be.
- 4 Amennyire e kis intézmény lehetőségei engedik, folyamatosan gyűjtöm a különböző városi közösségek ünnepi és hétköznapi hagyományainak tárgyi és fotóanyagát, valamint az ezekkel kapcsolatos írásos anyagot. A vizsgált közegben (a XIII. kerületben) élve kiváló lehetőségem van a folyamatos résztvevő megfigyelésre.

Az összegyűjtött anyag

Eddig mintegy 250 szöveget jegyeztem le; olyanokat, amelyeket a gyerekek *nem az óvodában, iskolai órák, foglalkozások keretében*, hanem *egymástól* hallanak, tanulnak. A szülők, pedagógusok ezek közül az újabbakat nemigen ismerik, mint ahogy legtöbbször a gyermekek belső világát sem ismerik eléggé. A kérdezett gyerekek szívesen mutatták, mondták sorra ezeket a mondókákat, dalokat, mert örültek az őszinte érdeklődésnek. A szövegek túlnyomó részét 1999 és 2004 között a Fiastyúk – Béke út környékén lakó, a Hegedűs Géza Általános Iskolába járó gyerekektől gyűjtöttem, de összehasonlító gyűjtést végeztem egy másik budapesti iskolában (Liszt Ferenc Általános Iskola, Zugló), vidéken (Nagykanizsa, Debrecen, Gyoma), valamint a határon túl is (Kárpátalja, Székelyföld). A gyűjtést a szöveg lejegyzése mellett lehetőleg magnófelvétellel és fotózással is kiegészítettem. A gyerekjátékokat azonban legideálisabb kamerával rögzíteni, hiszen így később részletesen dokumentálható és elemezhető a térhasználat, illetve a testmozgások, gesztusok egymásutánisága, törvényszerűségei. Rövid tanulmányomban az eddig összegyűjtött anyagot szeretném típusok szerint ismertetni,* a szövegek, dallamok és játéktevékenység mélyebb elemzéséhez még további kutatásokra és főleg kiterjedt gyűjtésre van szükség.

Repertoár, játék- és szövegtípusok

Az összegyűjtött anyagot áttekintve rögtön feltűnt, hogy mennyire különbözik ez a repertoár a gazdagon dokumentált hagyományos népitől.⁵ A különbségek ellenére mégis megpróbáltam ezeket a népi játékok rendszerében elhelyezni, hogy a különböző típusokról valamiféle képet kapjak. Az 1970-es években szlovákiai magyar falvakban gyűjtő Gágyor József nyomán a magyar népi játékok Kerényi György-féle osztályozását használtam.

GYERMEKJÁTÉKOK OSZTÁLYOZÁSA KERÉNYI-GÁGYOR SZERINT

Előfordulás gyakorisága
a gyűjtött anyagban

ÉNEKES (dallal vagy mondókával kísért)

I. Egy-két gyermek („a játszás kezdetei, kiépülő közösség”)

A.	Egyszemélyes dalok, mondókák	XXXX
B.	Kétszemélyes	
1.	Csak szóval	X
2.	Az egyik kezdő mozdulatával	

* Itt mondok köszönetet Isabelle Peere-nek, a leuveni egyetem professzorának, aki a konferenciakötet szerkesztése kapcsán gyűjtéseim rendezésében saját szempontjaival segített, illetve felhívta a figyelmemet a témából megjelent néhány fontosabb külföldi publikációra.

5 A sok közül a következő, általam legfontosabbnak ítélt gyűjteményeket tekintetem át: MNT I., Faragó J. – Fábíán E. 1982, Gágyor J. 1982.

3.	Mindkettő mozdul	
4.	Ketten egyformán	XXXXX
5.	Ketten egy harmadikkal	
II.	Egyik a másik helyébe (szerepváltós játékok)	X
III.	Egyik a másik mellé (fogyó-gyarapodó játékok)	
	Kiolvasók, kifordulók	XXX
	Leánykérő	
	Hidas	
	Ludas	
	Nevettető	X
	Zálogos	X
IV.	Egyik a másik mellett („a felnőttek világának határán”)	
	Vonulás	
	Táncok	
	Alakoskodások	
V.	Kapcsolódó és átalakuló játékok	
VI.	Különleges játékok	
VII.	Felnőttek játécai ölbeli gyermekekkel	

NEM ÉNEKES JÁTÉKOK

Ugrálások	XX
Labdajátékok	X
Kés- és karójátékok	
Botdobáló és ütőjátékok	
Golyó- és gombjátékok	X
Kavicsjátékok	
Pénzjátékok	
Írásos és rajzolós játékok	X
Jóslások	XX
Egyéb	

Kerényi a játékokat két nagy csoportra osztja: énekes és nem énekes játékokra. A mai gyerekfolklor esetében talán szerencsésebb az *énekes* kategória helyett a *dallal vagy mondókával kísért* kifejezést használni. A Kerényi részletesebb osztályozása szerinti játéktípusok felsorolása mellett X-ekkel jelöltem azokat a játéktípusokat, amelyek a mai 5–10 éves gyerekek körében előfordulnak. Az X-ek száma a szövegtípusok, változatok mennyiségére utal. Ezek között előfordulnak a hagyományosak is, de meglepően nagy a friss keletkezésű – néhány évtizedes, sőt néhány éves – szövegek, vagy a régiek teljesen átalakult változatainak aránya.

A táblázatból látható, hogy a vizsgált korosztálynál a legnagyobb mennyiségben az „egyszemélyes” dalok, mondókák (I.A), a két gyermek szinkron mozgásával kísért dalok és mondókák (II.B.4.), valamint a kiszámolók (III.A) fordulnak elő. A régi énekes körjátékokat, táncokat, vonulásokat ezek a gyerekek vagy az óvodai, iskolai órákon tanulják, vagy a néptáncsoporttal színpadi feldolgozásban adják elő. Annak ellenére, hogy a Kodály-módszer eredményeképpen minden magyar gyermek ismer ilyeneket, a spontán játékban a legritkábban fordulnak elő.

Napjainkra tehát a hagyományos gyermekjátékok tekintélyes hányadát alkotó, csoportosan játszott énekes körjátékok gyakorlatilag teljesen eltűntek, viszont ugrásszerűen nőtt a páros mozgással, mondókával, dallal kísért játékok hányada a teljes repertoárhoz viszonyítva. A mondókák, dalok, játékok típusainak száma a hajdani gazdag népi repertoárhoz képest jelentősen csökkent.

E változások egyik legfőbb oka lehet, hogy a nagyvárosokban – de vidéken is – lassacskán eltűnnek azok a területek, ahol a gyermekek biztonságban érezhetik magukat, és szabadon játszhatnak. A gyerekek fallal, kerítéssel körülvelt szűk terekben kénytelenek játszani, mozogni, így kézenfekvőnek tűnik a játékokban résztvevők számának csökkenése. A mai rohanó életstílus és a gyerekeket gyakran erejükön felül igénybe vevő iskolarendszer egyre kevesebb időt hagy a szabad tevékenységre, így nincs lehetőség hosszabb, elmélyültebb, változatosabb, bonyolultabb játékokra sem. A budapesti anyagot a vidéki és határon túli gyűjtésekkel összehasonlítva megállapítható, hogy a jelenkori gyermekfolklórban nem fedezhetők fel olyan jelentős regionális különbségek, mint a tradicionális gyermekfolklórban.⁶

Mai mondókák

Úgy tűnik, hogy az anyagomban leggyakoribb három típus – az „egyszemélyes” dalok, mondókák, a két gyermek szinkron mozgásával kísért dalok és mondókák, valamint a kiszámolók – mind belefér a Borsai Ilona által részletesen elemzett és rendszerezett műfaj (a népi gyermekmondóka) kategóriájába. Ezt egyébként igazolja Faragó József és Fábíán Imre vaskos kötetben közreadott több mint tízezer mondókája, amelyeket 1976 és 1980 között Bihar megyében gyűjtöttek.⁷

Borsai szerint: A mondóka olyan *komplex műfaj*, amely a *kisgyermekek életének*, vagy a *természet jelenségeinek különböző alkalmaihoz* kapcsolódó *ritmikus szöveg* egy bizonyos *mozdulat*, vagy *mozdulatsor* kíséretében, *ütempáros szerkezetből* alakuló, gazdag formavilágú *dallam-motívumokkal*, illetve *deklamáló* vagy *dallamos hanglejtéssel* hangzik fel.⁸ Ez a meghatározás általánosabb formában (kis változtatással) a mai szövegekre is elfogadható. Mindössze a *természet* szót kell kicserélnünk a *környezet* szóra, ugyanis a mai – nemcsak nagyvárosi! – gyerekek nagyon távol állnak a természettől, viszont mindenkori környezetük, az őket abban ért hatások az általuk használt és folyamatosan megújított folklórszövegekben is jól érzékelhetően megjelennek.

Az alábbiakban funkciók, játékmódok, illetve a szövegek tartalmi vonásai szerinti csoportosításban mutatom be gyűjteményem jellemzőbb darabjait.⁹

6 E gondolatokat Sándor Ildikó is felvetette a mai magyar gyerekfolklór utatása kapcsán. Köszönetet mondok, hogy elolvashattam egyelőre kéziratban levő tanulmányát, illetve az összehasonlításhoz az általa gyűjtött példákba is betekintheitem.

7 L. Irodalom.

8 Borsai I. 1980. 541 – 563.

Kiszámolók

A kiszámolók ma is főként a csoportos játékok első mozzanataiként a fogó, hunyó kiválasztására szolgálnak. Új jelenség, hogy a kiválasztás nem a mondóka egy-szeri elmondásával, hanem „kieséses” alapon zajlik. Így a kiszámoló tulajdonképpen egy újfajta, önálló játékká is válhat. A régi, közismert szövegek mellé a gyerekek gyakran újakat csatolnak. Az *Ecc, pecc* kezdetű kiszámolót például rendszerint a *Jött egy busz* kezdetű szöveggel folytatják, amely már az 1980-as években is ismert volt. A régiekhez hasonlóan az új szövegek is ütempáros szerkezetűek, és a hagyományosnak megfelelő hangsúlyozással mondják el a gyerekek.

Nemcsak a kiszámolók, hanem legtöbb mondóka előadásmódjára jellemző, hogy utolsó szótagjuk hangsúlyosan mintegy dinamikai csúcspontként zárja le az „előadást” (pukk!, bumm!). Kieséses rendszerű kiszámoló, amelyet gyakran önálló játékként játszanak:

Üvegben a törpe,
Mégkérdezte tőlem,
Melyik színt szeretem a legjobban,
Ban, ban, ban,
Legjobban!
(pl.: kék)
K. É. K.¹⁰

A gyerekek két kezüket ökölbe szorítva maguk elé tartják, körben állva vagy guggolva. A kiszámoló minden öklot sorban megérint a mutatóujjával a mondóka ütemére. Akinek az öklet az utolsó szótagnál érintette, mond egy színt. Ezután a kiszámoló a színt jelölő szót hangosan betűzi, minden betűnél egy-egy öklot érintve. Akire az utolsó betű esik, megérintett kezét leereszti, így az kiesik a játékból (a másik még bennmarad). Ezt a műveletet addig ismételik, amíg egyetlen ököl marad.

A régi közismert kiszámoló egyik mai, meghosszabbított változata:

Ecc, pecc, kimehetsz,
Holnapután bejöhetsz,
Cérnára, cinegére,
Hess ki, madár, a mezőre,
Álé, álé, álé pukk!
Jött egy busz,
Benne ült egy vén krampusz,
Mégkérdezte: hány óra?
Fél tizenkettő,
Elszaladt a mentő,

9 Csak megjegyzem, hogy az 1960–70-es években még a 13-14 évesek is gyakran játszottak párválasztó énekes körjátékokat, amely alkalmat adott a legális puszkizkodásra. Az énekes táncos körjáték ma már a legkisebbek körében sem jellemző.

10 1999, Bp., Angyalföld, 7 éves kisiskolások és 5-6 éves óvodások.

Bevitték a kórházba,
Túrós lett a pofája,
Azt hitték, hogy kismajom,
Kidobták az ablakon,
Holnap lesz a temetés(e),
Te leszel a felesége,
Bumm!¹¹

A verset többnyire a hagyományos formában, kiszámolóként használják. Az is gyakran előfordul azonban, hogy az *Ecc pecc* kezdetű régi szöveget elhagyva a *Jött egy busszal* indítanak, s nem kiszámolóként, hanem ketten egymással szemben állva, különböző tapsolásokkal kísérve, önálló játékként adják elő a mondókát.¹² Az újabb szövegnek számos, egymástól csak néhány szóban, szótagban eltérő változata él.

Tapsolós játékok

Anyagomban a páros tapsolással és más mozdulatokkal kísért mondókák, dalok voltak a leggyakoribbak. Ezek a népdalokra jellemző változatgazdagságban és elterjedésben élnek. Rendkívül változékonyak; jól megfigyelhető az affinitás jelensége is. A korábban csak énekelt dalokra vagy mozgás nélkül előadott mondókákra is egyre gyakrabban alkalmaznak rendkívül bonyolult tapsolási módokat. A hangsúlyos, rövid zárószó mellett a bevezető kezdőformula is jellemzi (*dó-ré-mi* vagy *ajlavju* stb.). Az utóbbi évben az első strófa kezdőbetűjének ismételtetéséből létrehozott kezdőformula is gyakori változtatási tendencia. Egyébként a különböző dalokat is így nevezik meg: a háromszor kimondott kezdőbetűvel (pl. *Zsé, zsé zsé*) vagy más rávezető szótagokkal (*Szí, szí, szí*). Fontos adat, hogy e játékokat – bár a fiúk is ismerik és tudják – elsősorban a lányok szeretik játszani. Az is megfigyelhető, hogy az óvodás és elsős fiúk még vígan játsszák ezeket, az idősebbek azonban már „ciki”-nek tartják, hogy ilyen „lányos” dologgal foglalkozzanak.

A következőkben ebből a mondókátípusból többet is megismerhetünk a szövegek tartalma szerinti csoportosításban.

A. „Makaróni” szövegek

A gyerekek rengeteg értelmetlen halandzsa szövegű mondókát ismernek. Ezek eleje az *Antakaténusz*, *szórakaténusz* kezdetű kiszámolót idézi, amely a népi anyagban rengeteg változatban él a többi értelmetlen szövegű kiszámolóval együtt. (Ezekről Voigt Vilmos bebizonyította, hogy valójában fonológiai rejtvények, ame-

11 1999–2000. Bp. Angyalföld, 8 éves kisiskolások és 6 éves óvodások

12 A mondókák lejegyzése során komoly problémát okozott, hogy kamera hiányában hogyan örökítem meg a játékok minden részletét úgy, hogy azok később is reprodukálhatóak legyenek. Információim szerint a Lábán-féle táncjelírás alkalmas lehet a mozdulatok lejegyzésére, azonban a játékok filmre vétele elengedhetetlen.

lyek a valódi számsort, rejtenek magukban.¹³) A mai keletkezésű – az egyik mondóka kezdete nyomán – általam makaróni nyelvűnek nevezett szövegekben inkább azt a nyelvi zűrzavart látom tükröződni, ami a gyerekek fejében van az ezernyi csatormán keresztül felénk özönlő érthetetlen szavakból álló zenék, reklámok, rajzfilmek és a kereskedelmi adók magazinműsorai következtében.

Az értelmetlen vagy eltorzult idegen szavakból álló szövegeknek éppen ebből a tulajdonságukból fakadóan rengeteg változatuk van országszerte, de egy településen belül is, és egy-egy típus kontaminációja is gyakori jelenség. Pár hónap elteltével ugyanannál az „adatközlőnél” is újabb változatok keletkeznek.

Az alábbi szöveget részben mondják, részben éneklik. A játékot egymással szemben állva, összeakasztott kisujjakkal, kezüket jobbra-balra hintáztatva kezdik. A második sortól öt elemből álló páros tapsolással folytatják a végéig. Az egyik és a másik szövegrésztől kezdve már nem énekelnek, csak ritmikusan mondják a szöveget.

Ó, makaróni,
fridzsidáj, dáj, dáj,
papagáj, gáj, gáj,
egyik és a másik
szerelemre vágyik.
Hogy is van tovább?
Fogd be a pofád!¹⁴

A játék Nagykanizsán lejegyzett változatánál szintén keveredik az ének és a beszéd. Az angyalföldinél bonyolultabb mozgást végeznek hozzá. A szolmizációs hangokkal jelölt dallamot a sorok mellett tüntettem fel.

dó ré mi	(összetett tenyerek simogatják egymást)	<i>mondva</i>
Ó mane mane máj	(taps / jobb fönt / taps / jobb lent)	<i>sdddd</i>
makaróni fridzsidáj	(taps / jobb fönt / taps / jobb lent)	<i>sdddd</i>
fridzsidáj dáj dáj	(jobb fönt 3×)	<i>dr s s s</i>
papagáj gáj gáj	(fej mellett, halántéknál páros integetés)	<i>dr s s s</i>
meddig tudok várni	(taps / jobb kereszt / taps / bal kereszt)	<i>mondva (végig)</i>
szerelemre várni	(taps / páros / taps / jobb kereszt)	
hogy is van tovább?	(taps / bal kereszt / taps / páros)	
szi szi szi	oldalt integetés (szárnycsapkodás) ¹⁵	

A következő három szöveg hasonló játékokhoz tartozik. Az első kettőt ugyanabban az időpontban, ugyanazoktól a gyerekektől vettem fel. Mindkét játékban olyan bonyolult mozgásokat, tapsolásokat, integetéseket végeznek a gyerekek, hogy – bár a gyűjtés során nagy erőfeszítéssel ezeket én is megtanultam – lejegyzésükkel nem kísérleteztem. A két szövegben fölfedezhető egy közös elem: a

13 Voigt V. 1976.

14 1999, Budapest, Angyalföld, 8 éves kislányok.

15 1999, Nagykanizsa, 8 és 9 éves kislány.

göri szócskával (amelynek értelmét nem sikerült megfejtenem), illetve a *szú szú bébi, a mexikói* sor, amely akár egy külföldi toplistás slágerből származhatna. Ez a két „vándormotívum” két évvel később a zuglói gyerekek játékában is megtalálható (*Dó ré mi...*). Az említett és más hasonló motívumok a különböző időpontban és helyen lejegyzett szövegekben nagy változatosságban fordulnak elő.¹⁶ E mondókákat az előző példákban szereplőkhöz hasonlóan a recitálás, beszédszerű előadásmód jellemzi, amely egy-egy sornál főként a lehajló kisterc és a sorvégeken a fölhajló kvart hangkészletéből formálódó dallammá alakul. (A dallamot a kérdéses sorok mellett szolmizációs hangokkal jelöltem. Ahol az énekelt szöveg egy soron belül újra beszéddé változik, *x* jelet tettem.)

Gó, gó, gó, gó, gó, gó,	
Gór, gó, göri, a göri, göri,	
Szú, szú, bébi, a mexikói,	
Dzsini-dzsini, jaguár, dzsini-dzsini á,	<i>ssss mmm ssss d'</i>
Dzsini-dzsini, jaguár, dzsini-dzsini á,	<i>ssss mmm ssss r</i>
Aj lasz bebi, ajlasz dzsémsz,	<i>ss mm ss d'</i>
Aj lasz bebi, ajlasz dzsémsz,	<i>ss mm ss x(r)</i>
Maj maja, maj maja,	
Ijja, ijja,	
Csikitam, csikitam,	
Origon a viszki,	
A temetőbe visz ki,	
Megisszuk a viszkit,	
Slusszkulcs. ¹⁷	

Szí, szí, szívószáli,
 nó, nó, nónószáli,
 szívószáli, nónószáli,
 a göri-göri gör,
 a göri-göri gör,
 szú, szú, bébi, a mexikói,
 ájláv, bébi, ájláv, tussá-tussá,
 ájláv, bébi, ájláv, tussá-tussá.¹⁸

Dó, ré, mi,	<i>s l t</i>
ándzsó, ándzsó, imipapa, imimama,	<i>dd ss dddd llll</i>
oszló-foszló placcs, placcs, placcs,	<i>dd ll xxx</i>
szí, szí, szívószáli,	
nó, nó, nónószáli,	
szívószáli, nónószáli,	

16 Megtalálhatók a Sándor Ildikónak Nyíregyházáról, Debrecenből, Gyuláról küldött szövegekben, de az én kárpátalji, anyagomban is. E gyűjtések tanúsága szerint az itt közölt szövegek motívumai, sorai más elemekkel kiegészülve újabb és újabb változatokat képezve országsszerte megtalálhatók. A változatok összehasonlító elemzése külön tanulmány tárgya lehetne.

17 2000, Budapest, Angyalföld, 8 éves kislányok.

18 2000, Budapest, Angyalföld, 8 éves kislányok.

em, té, kú,
aj lav jú,
gör, göri, a göri-göri,
szum, szum, bébi, a mexikói,
dzsimi-dzsimi, jaguár, dzsimi-dzsimi, úá, ssss mmm ssss d'd'
dzsimi-dzsimi, jaguár, dzsimi-dzsimi úá. ssss mmm ssss mm
Kész, vége,
Vackos törpe,
Placcs!¹⁹

Lássunk még két, az előzőekhez hasonló jellegű szöveget. Mindkettőt bonyolult mozdulatokkal kísérik, így még egy iskolán belül is több változatukkal találkozhattam.

Ajlavju, s l t
anno, anno, sugara, sugara, d d s s ddd ll
donin presszó, báj, báj, báj, (integetés) d d l l s s s
donasüna presszó, dddd l l
donasüna presszó, dddd l l
pittyenpotty.²⁰ s d s

E, e, e, e,
Emina,
Amandora,
Eliszkasz,
Szinyora,
Emina amandora,
Issziká szinyóra,
issziká szinyóra,
Bumm, bumm, dá, dá,
Bumm, dá, bumm, dá,
Bumm, dá, bumm, dá,
Bumm, dá, bumm, dá!²¹

A következő játék szövegének kezdete a jól ismert kiszámolóra (*Antanténusz, szótakaténusz...*) emlékeztet. Mai formájában már az 1980-as években ismert volt az iskolás gyerekek körében.²² Szövege alapján az e csoportban bemutatott mondókák közé tartozik, a kieséses rendszeren alapuló játékszabálya a kiszámolókhöz közelíti. A játékot nem párosan játsszák, mint az eddigieket, hanem körben állva. A játékosok kezüket derekuk mellett széttárva tenyerüket felfelé fordítják

19 2002, Budapest, Zugló, 9 éves kislányok.

20 1999, Budapest, Angyalföld, 7-8 éves kislányok.

21 1999, Budapest, Angyalföld, 8 éves kislányok.

22 Kiss Ferenc a *Vízöntő kor* (1994) című lemezén, a *Replika* című szerzeményében használja fel, mint a hagyományos és a globalizálódó mai fogyasztói kultúra különbségének egyik reprezentánsát.

és a szomszédjukéra helyezik (bal alul, jobb felül). A mondóka ütemére jobb kezével a bal kéz felől álló jobb tenyerébe csap az előtte álló. Az utolsó szótagra eső kezét el kell rántani a csapás elől. Ha ez nem sikerül, az illető kiesik, ha sikerül, a csapó játékos esik ki. A folyamatot egyre gyorsulva addig folytatják, amíg két játékos marad, akik egymással szemben állva játsszák el az utolsó döntő „menetet”.

Antakatészó flóre	<i>s sf m d sl s</i>
Komane komane	<i>mf s mf s</i>
Komaneo neo ti ti ti	<i>mf sm sm t t t</i>
Ó neo neo ti ti ti	<i>m sm sm t t t</i>
Ó mandzsófix! ²³	<i>x x x x</i>

B. Obszcén szövegek

Példánk a *Zsé, zsé, zsé*, vagyis a *Zsemle utca...* kezdetű mondóka. Második versszak már az 1970-es évek szlovákiai gyűjtésében is felbukkan, szintén tapssal. Ez a szöveg valóságos „bulvárszociográfia”. Korunk tömegkommunikációjában gyakran előforduló, „hírértékkel bíró” eseményeket idéz, akárcsak a krampusz bal- esetéről szóló tudósítás a kiszámolóban – merthogy a gyerekek sem természet- hez közeli környezetben, hanem ebben élnek. Előadásmódja, hangsúlyozása sem a népire, hanem a mai kor modern zenéjére emlékeztet (rap). A magyaros elő- hangsúly helyett az eddig hangsúlytalan szótagokat emelik ki, és a *rap* stílusból ismert éneklő beszéd stílusában adják elő.

<i>Zsé, zsé, zsé, zsé,</i>	Nagymama, kérem, ötezres kell,
<i>Zsemle utca,</i>	Ötezres nélkül nem alszom el.
<i>Ötödik kerület,</i>	Ötezres a zsebemben,
<i>Kisbaba született,</i>	Én meg a ligetben,
<i>Oá, oá, á, á, á.</i>	Oá, oá, á, á, á.

<i>Anyucika, kérem, cumóka kell,</i>	Tesóka kérem, patronka kell,
<i>Cumóka nélkül nem alszom el.</i>	Patronka nélkül nem alszom el.
<i>Cumóka a számban,</i>	Patronka a faszomon,
<i>Én meg az ágyban</i>	Én meg a csajomon,
<i>Oá, oá, á, á, á.</i>	Oá, oá, á, á, á. ²⁴

Apucika kérem, pofonka kell,
Pofonka nélkül nem alszom el.
Pofonka az arcomon,
Én meg a plafonon
Oá, oá, á, á, á.

23 2000, Budapest, Angyalföld, 8 éves kislányok; 2003, Zugló, 10-12 éves kislányok.

24 2001. Bp. Angyalföld, 9 éves kisiskolások.

Az utolsó versszak tartalma kifejezetten trágár, amit ezek a korú gyerekek inkább csak sejtenek, mint megértenek. Ez abból is látszik, hogy a condom magyar *koton* megnevezése helyett *patront* mondanak, aminek semmi értelme. A *fasz* szóról csak azt tudják, hogy csúnya szó, tilos használni, de a jelentésével körülbelül 7 éves korukra lesznek tisztában.

Az 1980-as évek városi folklórában előforduló trágár kifejezések és obszcén tartalmak funkcióját illetően Klaniczay Gábor tollából, Háy Ágnes gyűjtése alapján született egy kiváló elemzés. A szerző többek között megállapítja, hogy „a szexualitásra és a gusztustalannak minősített dolgokra vonatkozó tilalmat kihasználó folklórszövegek alapján véve éppen ezeknek a tilalmaknak a rögzülését segítik elő a gyermekközösségekben.” Minthogy a Háy által közölt anyagból nem derült ki, ahogy az egyes szövegek pontosan milyen körülmények között hangzottak el és milyen korosztályokhoz rendelhetők hozzá, Klaniczay felhívta a figyelmet a gyűjtés ilyen szempontú gondos dokumentálására.

C. Humoros szövegek

A következő dallam a gyermekfolklórban már a hatvanas évek végén rendkívül népszerű volt, akkor a szövege a szirupos, enyhén erotikus kuplékét, slágerekét, a refrénje még a népies műdalokét utánozta:

Barna szőrű foxinak egy kutya udvarol,	mmdd ssmm mrrdi r
Barna szőrű szerelmének fülében csahol:	rrtt ssrr rddt d
Nyújtsd ki a nyelvecskédet egy icipicit,	mmdd ssmm mrrdi r
Nem tudom, melyik felére adjam a puszit!	s'ssl sssl sfmr d
Tarara, hej, diridongó, hej de rutyutyu,	slt m dd s m mrrt r
Kencefice puttony, rúgja meg a ló!	rr tt s r rddt d
(~ Kencefice facipő, rúgja meg a ló! ²⁵)	

A mai változat elsősorban a humorra épít: humor forrása az elképzelt gumivilág (tipikus óvodás humor) és a viccekből ismerős pipogya rendőrfigura is. A régi szövegből csak a *diridongó* és a *rúgja meg a ló* maradt meg hangulatfestő motívumként, míg az első sor (*Gé, gé, gé, gé*) már a mai gyerekfolklór egyik kezdőformulája. Ugyancsak mai jelenség, hogy a dalt szemben állva, páros tapsolással kísérik, ellentétben a korábbi változattal, amelyet egyszerűen csak énekeltünk annak idején.

Gé, gé, gé, gé,
 Gumierdő közepében él egy remete,
 Bánatában született egy gumigyereke.
 Gumi a harisnya, gumi a kabát,
 Gumigólya hozza a gumi kisbabát.
 Hej, diridongó, rúgja meg a ló!
 Az én apám rendőr, rúgja meg a ló!

25 1969, Gyoma, saját gyerekkori repertoár.

Ha meglát egy szép nőt, rögtön bepisál,
Magára tekeri a pelenkát.²⁶

D. Paródiák, parafrázisok

A paródiák, parafrázisok viszonylag gyakori darabjai a mai gyerekfolklórnak. Minthogy gyakran a felnőtt világ értékeit, magasztos eszméit, ünnepeit kérdőjelezzik meg, ezeket leginkább csak egymás között mondják, éneklük, így előfordul, hogy nehezebb észrevenni őket, illetve a gyerekek bizalmát kell élveznünk, ha gyűjteni szeretnénk. Általában közismert, gyakran az iskolában, óvodában tanult szövegeket alakítanak át a gyerekek olyan paródiákká, amelyek azok eredeti mondanivalóját humoros formában fordítják visszájára.

Egy közismert népdal és modern átköltései

Magyarországon nincs ember, aki ne ismerné a *Virágéknál ég a világ* kezdetű népdalt. Óvodában, iskolában tananyag, humoros szövege, fülbemászó, ritmikus refrénje miatt könnyen megjegyzik és szeretik a gyerekek. De talán épp azért, mert kötelező tananyag, több tréfás szöveggel is ismert. A szöveg különböző korú és eredetű motívumokból áll. Az első példa első versszaka például már az 1970-es években is ismert volt, a rothadt tökre írt „sírfelirat” pedig ennél jóval régebről ered. A második példa egy ismert rajzfilmfigurát tesz a szövegbe, és a cselekmény egy részét jól ismert környezetbe, az óvodába helyezi. Mindkét változatban a legújabb a kezdőformula (*Pa, pa, pa, pa; Dé, dé, dé, dé*) amelyet gyakran egymással szembenállva, kisujjukat összeakasztva és kezüket a ritmusra jobbra-balra hintáztatva mondanak. Az énekelt részt mindkét változatban végig egy néhány féle mozdulattal álló tapsolási sor folyamatos ismétlése kíséri.

Egy érdekes összehasonlító adat: 2003 nyarán a kárpátalji Tiszapéterfalván egy csapat 8–11 éves kislány egész „koreográfiát” mutatott be a dal eredeti szövegére (*Virágéknál...*). A koreográfia a ma oly népszerű hip-hop stílusra jellemző mozdulatsorokból állt. Így vált a régi népdal igazi mai szórakozás elemévé.

Pa, pa, pa, pa,
Paprikajancsi a zöld erdőbe',
Két cintányér a kezébe',
Harsog az erdő a cintányértől,
Paprikajancsi ma vígan táncol.

Megöli a betörőket,
Csókolgatja a szexis nőket,
Egyszer aztán jól megbánja,
Két szexis nő pofon vágja.

26 2000, Budapest, Angyalföld, 6 éves óvodások és 7 éves kisiskolások.

Beviszik a kiskórházba,
Kiskórházból a nagykórházba,
Nagykórházból a diliházba,
Diliházból a hullaházba,
Hullaházból temetőbe,
Ráírták egy rohadt tökre,
Itt nyugszik a világ ökre,
Zimmezum, zimmezum,
Recefice, bumm, bumm, bumm!²⁷

Dé, dé, dé, dé,
Donáld kacsza megszületett,
Édesanyja ölbe vette,
De az apja nem szerette,
Rohadt tökkel fejbe verte,

Donáld kacsza óvodába
Fejest ugrott a lekvárba,
De a lekvár nagyon édes,
Donáld kacsza nagyon éhes. [Refr.]

[Refr.]: Csili-csalamádé,
Rohadt karalábé,
Sári hipp és hopp!

Donáld kacsza iskolába
Fejest ugrott a vécébe,
De a vécé nagyon бүdös
Donáld kacsza nagyon дühös. [Refr.]²⁸

Télapó-dal

A *Hull a pelyhes fehér hó* kezdetű közismert dalunk az elmúlt rendszerben a Mikulás helyett bevezetett téli ajándékosztó, a Télapó köszöntésére szolgált. A rendszerváltást követően felgyorsult az a folyamat, amelynek keretében a gyerekek egyszerre szembesültek az újra visszatérő, de már hatását veszítő korábbi Szent Miklós – Mikulás alakkal, a szocializmus orosz eredetű Télapójával és a globalizációval együtt „begyűrűző”, angolszász, kéményen át közlekedő karácsonyi apóval (Santa Claus). Ez a zűrzavar hozzájárult ahhoz, hogy az eredeti ünnep elveszítse régi fényét, s egyszerű, de a médiákban és a kereskedelemben kommercializált ajándék-bezsebelő nappá változzon. Természetesen ilyen körülmények között a „tisztázatlan, homályos múltú” Télapó-Mikulás sem maradhatott szent a gyermekek körében, és a dalban bátran helyettesítették be figuráját a bankrablóéval:²⁹

Hull a pelyhes dinamit,
Robbantsák föl a sulit!
Minden gyerek várva várja,
Mikor repül a tanárja.
Van zsákodban minden jó,
Dinamit és öngyújtó.
Jöjj el hozzánk, várunk rád, kedves öreg bankrabló!³⁰

27 2000, Budapest, Angyalföld, 6 éves óvodások és 7-8 éves kisiskolások.

28 2000, Budapest, Angyalföld, 6 éves óvodások és 7-8 éves kisiskolások.

29 2004 végén már több, a Karácsony értékeit megkérdőjelező dal is megjelent a gyerekek körében, amelyek régi közismert karácsonyi dalok átköltései.

30 2000, Budapest, Angyalföld, 8 éves kisiskolások.

D. Húsvéti locsolóversek

Végül néhány gyöngyszem szintén a jeles napok folklórjából. A szöveg az ünnep régi áhítatának megtörése, kigúnyolása, a napjainkban egyre romló közbiztonság tükröződése. Ugyancsak a profanizálódás és a jelenkori környezet, aktualitások megjelenése jellemzi a korábban vallásos, szentimentális húsvéti locsolóverseket. Ezekről Balázs Géza készített korábban kisebb áttekintést. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa 2002-ből.

Zöld erdőben jártam,
Berúgtam és hánytam.

Sivatagban járt a teve,
Locsolni jöttem, hehe.³¹

Zöld erdőben jártam,
Bankrablót láttam.
Mikulás volt a tettes,
Ide az ötezrest/tízezrest!

Ajtófélfán szaros gatya,
Meglocsollak, büdös banya!

Egy tök, két tök, öt tök,
Nem tökölök: öntök.

Fiattal érkeztem,
Kurva nagyot fékeztem.
Okos vagyok, szép és laza.
Locsoljak, vagy menjek haza?³²

Sivatagi állat a teve,
Locsolni jöttem, hehe.

A legutóbbi locsolóvers változatai szemléletesen mutatják, hogy a szövegek a népdalokhoz hasonlóan egy-egy kis részlet megváltoztatásával hogyan variálódnak:

Biciglivel érkeztem,
Harminc métert fékeztem.
Jani vagyok szép és laza.
Locsoljak, vagy húzzak haza?

Kerékpárral érkeztem,
Harminc métert fékeztem.
Misi vagyok, igen laza.
Locsoljak, vagy húzzak haza?³³

A locsolóversek változatainak lejegyzése közben tetten érhettem az alkotó kedv megnyilvánulását is. Az egyik 7 éves kislány hirtelen így kiáltott fel: „Én is költöttem!” – és a következő saját változatot mondta el:

Fiattal érkeztem,
Nulla métert fékeztem.
Bele is mentem a házba,
Utána föl a padlásra.

31 2002, Budapest, Angyalföld, 6 éves óvodás fiú.

32 2002, Budapest, Angyalföld, 7 éves kisiskolások.

33 2002, Tököl, felnőttek. Az sms-ben küldött locsolóorigmusokról és más folklorikus szövegekről l. a *Mindenes Gyűjtemény* II. kötetében (AP 22.) Domokos Mariann írását!

Összefoglalás

Remélhetőleg már a fentebb közölt néhány példából is érzékelhető volt, hogy mennyire élő, valódi folklór az a vershagyomány, amely a szóbeliség és írásbeliség határán levő korosztályok, azaz az 5–10 éves gyerekek körében megtalálható. A paraszti folklór egyik meghatározó jellemzőjének tartják a szóbeliséget, amely ennél a korosztálynál még elég erősen érvényesül. Ez főként az átadás-átvétel módjában, a nagyszámú variáns létrejöttében nyilvánul meg. E folyamatok részletesebb elemzéséhez további, kiterjedt gyűjtőmunkára és a hazai, valamint a nemzetközi folklorisztikai szakirodalom eddiginél jóval elmélyültebb tanulmányozására van szükség.

Összefoglalásképpen így csupán az eddigi kutatás alapján felmerült néhány gondolattal zárom beszámolómat.

1. A folklór, így a spontán gyermekfolklór megnyilvánulásai is alkalmazkodnak a mindenkori társadalmi-gazdasági feltételekhez, illetve az embereket körülvevő természetes és mesterséges környezetehoz.
2. A mondókákkal kapcsolatos általános megállapítások a mai gyermekfolklórra is igazak. Jellemző rájuk a ritmus, mozgás ének és szöveg egysége. A gyermekek a mindenkori környezetük kulturális javaiból minden elfogultság nélkül kölcsönöznek szövegeket, motívumokat, játékokat. A játék a gyermekeket körülvevő világ élvezetes formában történő megismerését, a beszédkézség, kreativitás fejlesztését, a közösségi viselkedési normák elsajátítását szolgálja, tehát szocializál.
3. Tudomásul kell vennünk, hogy a legjobb szándékú tanítás, a gyerekek számára a felnőttek által kínált kultúra mellett a gyermekeknek mindig kialakul a saját spontán kultúrája. Ez utóbbinak legalább olyan fontos szerepe van a gyermek fejlődésében, mint a gyakran korlátozó felnőtt tanításnak.
4. A mai gyermekek folklórájának megismerésével nemcsak gyermekeink gondolkodásának, világról alkotott elképzeléseinek megértéséhez kerülhetünk közelebb, hanem a jelenkor felnőtt világát is sajátos tükörben láthatjuk.
5. Globalizálódó világunkban a gyermekek folklórja is feltehetőleg mutat közös vonásokat a különböző országokban. Tanulságos lenne ezért hasonló szempontú gyűjtések alapján nemzetközi szinten is összehasonlítani egyes országok, népek gyerekfolklóráját.

Irodalom

Bishop, Julia C. – Mavis Curtis

2001 *Play Today in the Primary School Playground*. Philadelphia.

Borsai Ilona

1980 A magyar népi gyermekmondóka műfaji sajátosságai. In *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 11 – 12. 541 – 563.

Dömötör Tekla

1955 Beszámoló a Nagy Budapesti Néprajzi Munkaközösség 1954. évi munkájáról. *Ethnographia* LXVI. 605–607.

1958 Beszámoló a Nagy Budapesti Néprajzi Munkaközösség 1956–57. évi munkájáról. *Ethnographia* LXIX. 157–158.

Faragó József – Fábíán Imre

1982 *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest.

Fejős Zoltán – Niedermüller Péter

1982 *Tájékoztató bibliográfia a városok néprajzi-antropológiai kutatásához*. (Folklor – Társadalom – Művészet 12.) Budapest.

Gágyor József

1982 *Megy a gyűrű vándorútra: gyermekjátékok és mondókák*. Budapest – Bratislava.

Háy Ágnes

1980 „Hülye, aki elolvassa.” *Mozgó Világ* 6. 9–18.

Juhász Katalin

2004 Children's Verbal Play in Present-Day Budapest. In *Ballads and Diversity. Perspectives on Gender, Ethos, Power and Play*. Ed. by Isabelle Peere – Stefan Top. Leuven.

Katona Imre

2001 *Néprajz és gyermekvilág*. Budapest.

Klaniczay Gábor

1981 Trágárság és civilizáció. In *Folklor és mindennapi élet*. Szerk. Péter Niedermüller. (Folklor – Társadalom – Művészet 7.). Budapest.

MNT = *A magyar népzene tára*

I. *Gyermekjátékok*. S. a. r.: Kerényi György, Budapest, 1951.

Niedermüller Péter

1983 *A mai folklór tájékoztató bibliográfiája*. (Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről 97.) Budapest.

Rithman-Auguštin, Dunja

1984 Zágrábi városi folklór – kutatás, módszertan, eredmények. *Ethnographia* XCV. 465–472.

Sándor Ildikó

2003 *Gyerekközlöny napjainkban. Adatok és tendenciák*. Kézirat.

Voigt Vilmos

1976 Fonetika és fonológia egy folklór műfajban. *Nyelvtudományi Közlemények* 78. 491–497.

1979 *A folklorizmus és a gyerekközlöny kérdései a mai folklór kutatásában*. (Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről 6.) Budapest.

1983 *A mai folklór. Problémafelvetés és témavázlat* (Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről 99.) Budapest.

1987 Egy nagyváros néprajza, Budapest. In *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok*. Debrecen, 81–112.

Folklór „in statu nascendi”

Magyar választások 2002-ben*

Richard Bauman a *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments. A Communications-centered Handbook* 'Folklore' fejezetében írja, hogy „a folklór területéből hagyományosan kizárjuk a modern tömegkommunikációt, vagyis a kereskedelmi célú felvételeket: a rádiót, a filmet, a televíziót, amelyek ugyan a beszélt nyelvet használják, de oly módon, hogy az jelentősen különbözik attól, ami a szemtől-szemben létrejött beszédhelyzetekben megvalósul. Három pontban foglалhatjuk össze, hogy a tömegkommunikációs eszközök által terjesztett jelenségek miért nem tekinthetők folklórnak: (1) noha a közösségi életben gyökereznek, ám azt kívülről alakítják és gyarapítják, (2) nem követelnek részvételt, de azt igen, hogy tömegek váljanak fogyasztóikká, és (3) amennyiben nyomtatásban jelennek meg, nem változtathatók, azokban a tömegkommunikációs eszközökben rögzülnek, amelyek terjesztik őket.”¹ Bauman figyelmen kívül hagyta azokat a folklórjelenségeket, amelyek a tömegkommunikációban is cirkulálnak vagy folklorizmusként jelennek meg ott, és kutatásuk már régóta folyik (pl. Dégh 1994). Az internet és a mobiltelefon használatának rohamos elterjedése azonban a folklór átadási folyamatait (transmission) is átalakította. A személyes (face-to-face) párbeszéd számítógépek és mobiltelefonok közötti csatornákon át zajló folyamattá alakult (communication computer-to-computer/mobil-to-mobil), és hihetetlen módon felgyorsult. Nem csupán könnyen felismerhető folklórjelenségek keringenek a computer-használók vagy a mobilozók körében, hanem maga a technika inspirál újabb és újabb műveket: a gyors átadás lehetősége csábít alkotásra.

* A tanulmány az alábbi, angol nyelvű publikáció kissé átdolgozott változata: Nagy, Ilona: Folklore in statu nascendi – Hungarian Election 2002. In *Traditional Culture as a Part of the Cultural Heritage of Europe. The Presence and Perspective of Folklore and Folkloristics*. Ed. Zuzana Profantová. Bratislava, Institute of Slovak Academy of Sciences. 2003. 125–129.

1 „... conventionally excluded from the domain of folklore are the modern mass media, such as commercial recordings, radio, film, television, that use oral language but in ways that contrast significantly with face-to-face spoken interaction. The mass media are disqualified on three counts: (1) they are rooted in community life but commodified and imposed from without, (2) they are not participatory but are meant to be consumed by a mass audience, and (3) as with print, they are not variable but fixed by the media in which they are communicated.” Bauman, R. 1992. 37.

A mobil- és e-mail üzenetek vagy a weboldalakon megjelenő információk vajon mikor tekinthetők folklórnak? J. H. Brunwand 1968-ban megfogalmazott klasszikus kritériumai a maguk relatív igazságtartalmával máig érvényesek, ha kellő rugalmassággal kezeljük azokat, és napjaink feltételeihez igazítjuk őket: 1. a folklór szájhagyomány útján terjed, egyik embertől a másikhoz, generációról generációra; 2. a folklór hagyományos; 3. változatokban (versions) létezik; 4. anonim; 5. formulaszerűsége törekszik.² A szájhagyomány kiegészül az elektromos media közvetítő szerepével, a generációs hagyományozás időtartama percekre rövidül, és megszűnik az átadók és átvevők közt a generációs különbségek jelentősége (adatok hiányában is feltételezhető, hogy az azonos generációhoz tartozók és leginkább a fiatalok, illetve az iskolázottak a legaktívabb szereplői a folyamatnak). Az üzenetek hagyományos volta azonban kérdéses lehet. Az elemzett anyag, a 2002. áprilisi magyarországi választásokkal kapcsolatos elektronikus információs anyag vizsgálata a folklórműfajok sokféleségét, a folklórformák változatosságát mutatja, tehát a hagyomány alkotó alkalmazását bizonyítja egyedi, egyszeri alkalomhoz kötve. Nem évszázadok folyamán alakuló, változó, majd elhaló népköltészetet vizsgálhatunk, hanem olyan korpuszt, amely a szemünk láttára jött létre, alakult, variálódott, sikerült darabjai a csúcsidejében, a választás napján egy adott csoporton belül ismertté váltak, majd a választások második fordulója, tehát az ezt követő két hét elmúltával értelmüket veszítve eltűntek. A Brunwand által meghatározott egyéb kritériumok, a változatokban való létezés, névtelenség és formulaszerűség feltételeinek anyagunk tökéletesen megfelel.

A magyarországi 2002. áprilisi választásokról a médiakutatók is megállapíthatták, hogy az internet radikális áttörése következett be, értelmiségi kuriózumból fontos médiummá vált. A választások körüli heteket az aktív médiahasználat jellemezte: a politikai honlapok látogatottsága, a mobilkommunikáció használata elképesztő mértékben megnőtt, „az e-mail, illetve különösen a csoportosan elküldött e-mailek most tűntek fel mint a véleményformálás, információcsere eddig nem ismert hatékonyságú eszközei.” Ugyanakkor a „digitális szakadék” is nyilvánvalóvá vált, a látható médiumokon kívüli hírterjesztés „egyrészt átlépte az országhatárokat, másrészt még érintetlenül hagyta a vidéki régiók jelentős részét”.³ A folkloristák tudatában vannak annak a ténynek, hogy napjaink szocio-kulturális folyamatai a klasszikus folklór működésének új irányt szabtak: míg ez utóbbi a vidék, a falvak kultúrája volt és onnan hatott a városi, elit kultúrára, mára „a városokban a folklórnak egy új típusa jött létre, amely sok esetben nem mutatja azokat a jellegzetességeket, amelyeket az »igazi« folklórra kötelező érvényűnek tartottak, úgymint a szájhagyomány útján való terjedést, a névtelenséget, a közösségi jellegét stb.”⁴

2 A fentiek legkönnyebben megtalálhatók: Bausinger, H. 1981. 1399–1400.

3 György P. 2002. 21.

4 „... a new type of folklore has been created in the cities which in many cases does not conform to the features assumed to be mandatory for ‘real’ folklore such as oral transmission, anonymity, collective character, etc.” Ivanova, R. 1999. 88.

Újdonsága volt a választási folklórnak ezúttal az is, hogy a publicisták, akik eddig nem nagyon jeleskedtek rémhírek vagy modern, városi mondák terjesztésekor azok folklór természetének felismerésében, most kénytelenek voltak ezt észrevenni. Több napilap közölt összeállítást, kevésbé a szélsőséges véleményeket tartalmazó darabokból, mint inkább a humoros, formailag kifogástalan alkotásokból: *Álláshirdetéstől a rémhírterjesztésig. Gúnyversek és toborzó SMS-üzenetek az első forduló után.* (Népszabadság, 2002. ápr. 11.); *A humor dönt a választáson? Internetszöveg: az MSZP ledózerolja a Kékest.* (Népszabadság, 2002. ápr. 19.) stb. „Az Open Society Institute ritka jó érzékkel, a köz hasznára hozta létre azt a honlapot, nyilvános önépítő archívumot, amely mára ezeknek a választási népköltészet gyanánt számon tartható verseknek, illetve klapanciáknak a ritka teljes gyűjteménye” – írta egy neves publicista, hozzátéve, hogy véleménye szerint ez az Országos Széchényi Könyvtár dolga lett volna.⁵

Az Open Society honlapja (www.osa.ceu.hu) a *kampány archív*ban a következő címek alatt tárolja az anyagot: *Minden üzenet; Csak e-mail; Csak SMS; E-mail-ek csatolt fájlokkal.* Keresni lehet a szövegben külön a küldőt és a szöveget is. Sajnos a honlap megnyitása későn jutott eszébe annak, aki végül is megtette: az első tárolt e-mail dátuma a választás, április 7. utáni harmadik nap, április 10, az utolsó május 10; az első SMS-é még későbbi, április 12, az utolsó május 7. Tapasztalható volt ugyanakkor, hogy éppen a választás napja volt az információáramlás csúcsideje, de sajnos ezt már dokumentálni nem lehet. Az e-mailek száma 8 és 900 közötti, az SMS-eké 185. A csak viccek számára fenntartott www.korridor.hu* címen folyamatosan követhető a tematizálás és a gyakoriság. Meglepő, hogy éppen a választás napján egyetlen viccnek minősíthető adat sem szerepel a honlapon, az első a következő napon, április 8-án jelent meg, és az egyes pártok retorikájában használt frazeológiát vetítette az eredményekre:

Választási eredmények:

Emberek 42 %, Polgárok 41 %, Idegenek 5%, Magyarok 4%.

2002. februárjától sűrűsödnek a politikai, kifejezetten választási tematikát tartalmazó viccek, például:

Mikor tartották az első, orosz típusú választást?

A Paradicsomban, amikor az Úr azt mondta Ádámnak:

– Menj, Ádám, válassz magadnak feleséget!

(2001. 12. 11.)

A viccek között persze egyéb műfajba tartozó darabok is megjelennek, gyakori a *közmondásszerű szólás*, amely a közmondáshoz hasonlóan valamely életbölcössé-

5 György P. 2002. 22.

* Az interneten ezen a címen elérhető anyagot a Pécsi Tudományegyetem Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszékének hallgatójától, tanítványomtól, Osztrogonác Edit-től kaptam, amit ezúton is köszönök.

get tartalmaz, de ezt olyan megfogalmazásban teszi, amelyből világosan kiderül, hogy ez éppen az aktuálpolitikai helyzetből leszűrűt tanulság:⁶ jellemző módon éppen ez a műfaj fejezi ki a „pártsemlegességet”, a mindenfajta politizálástól való idegenkedést, minden politikai becsületességének megkérdőjelezését.

Amikor két ember azon vitatkozik, hogy hogyan költse el egy harmadik ember pénzét, azt politikának vagy bűncselekménynek nevezzük. Kit forró levegő tölt meg, nagy magasságokba emelkedhet.

(2002. 03. 21.)

A politikai folklór kedvelt műfaja, a szentencia is a viccek között szerepel:

Ha kedveled a parízert, vagy tiszteled a törvényt, jobb neked, ha nem látod, hogyan csinálják őket.

(2002. 02. 20.)

A pártokat elítélő vicc a *Cinderella* (AaTh 510) mesetípusból ismert motívumokból építkezik (*Tündértől kapott mágikus tárgyak – Magic objects received from fairy*, Mot D1473.1, etc.).

Tündér hintója beragad a sárba, arra megy egy ember, és kihúzza.

– Teljesítem egy kívánságotat – mondja a tündér –, de ez nem mese, úgy-hogy olyat kívánj, amit meg is tudok csinálni!

– Össze akar dőlni már a vályogviskóm a falu szélén, építs egy palotát helyette!

– Megörültél, tudod mennyibe kerül manapság az építőanyag, munkások, engedélyek... Kívánj valami egyszerűbbet!

– Na jó. Most lesznek a választások. Keress egy tisztességes pártot, amire nyugodt lelkiismerettel szavazhatok!

– Mit is mondtál, hány tornya legyen?

(2002. 04. 19.)

A viccek között szerepelnek olyan archaikus szüzsék is, amelyek a szó eredeti értelmében „internet-mítoszok”-nak (internet myths) tekinthetők, ahogy a kiber-tér folklóráját (folklore of the cyberspace) nevezi egy új terminus.⁷ Klasszikus teremtszöveg-szüzsé *A világ javainak kiosztása*, a folklorisztikus nemzetkarakterológia egyik alaptörténete: tökéletes adaptációja invariánsként jelent meg a neten a választás két fordulója között, tehát az első eredmények ismeretében. Tökéletes, logikus a konstrukciója és mondandójának mindkét politikai oldal számára elfogadható az üzenete:

Amikor a Jóisten megalkotta a Földet, hogy az emberek azon éljenek, úgy döntött, hogy minden népnek ajándékozza KÉT erényt. Így az amerikaiakat dinamikusává és optimistává, a németeket kitartóvá és precízvé, a japánokat munkabíróvá és türelmessé tette.

6 Vö.: Voigt V. 1998. 307.

7 Kjosev, H. 1996, 22, l. Ivanova, R. 1999, 88.

A magyarokhoz érve arra kérte Gábrriel arkangyalt, hogy a következőket jegyezze fel:

– Ezek legyenek okosak, becsületesek, és mindig az aktuális legnagyobb kormánypártra szavazzanak.

Amikor a világ teremtése befejeződött, az arkangyal felhívta az Úr figyelmét:

– Jó Atyám, a Föld összes népének két erényt ajándékoztál, de a magyaroknak három van; ez azt jelenti, hogy ők jelentősebbek lesznek a Föld összes többi népénél. Ez lenne a Te akaratod?

– Igazad van – mondá az Úr –, nem lenne igazságos. De mivel az ajándékot már nem lehet visszavenni, meg kell oldani ezt a helyzetet. Mostantól – így folytatá az Úr – a magyarok mint nép megőrzik a három erényt, de azért, hogy ne nőjenek más népek fölé, egyikük sem birtokolhat egyszerre kettőnél több erényt.

Ennél az egyszerű oknál fogva azóta az a magyar, aki a legnagyobb kormánypártra szavaz és becsületes, nem lehet okos is; aki okos és a legnagyobb kormánypártra szavaz, az nem lehet becsületes is, és mindenekelőtt: aki okos és becsületes, az soha nem szavazhat a legnagyobb kormánypártra.

(2002. 04. 24.)

Az e-mailek és SMS-ek a névtelen alkotók műveit kínálták a publikumnak, amelyhez vagy eljutottak, vagy nem, a közönség elfogadta azokat, vagy nem. Gyakoriságuk, variálódásuk kétségtelen tényei a recepciónak, de az invariánsok okai között nem feltétlenül kell az alkotás tökéletlenségét látnunk, amint azt a fenti eset is jól mutatja. A sikert az üzenet elfogadásán túl a szöveg könnyű elsajátíthatósága, rövidegsége, vagy a rigmusok esetében a rím garantálja; ismert versek, imák, szlogenek parafrázisai esetében a meglévő tudás segíti az elsajátítást. A legnépszerűbbek a rövid formák, amelyek a választások körüli aktuálpolitikai elemek kontextusában értelmezhetők. A sikerdarabokat mindkét fél terjesztette:

Választáson jártam,
X. Y.-t láttam.
Meg akartak verni,
[párt neve] fog nyerni.
Félre ború, félre kétely,
Megy/jön az X, jön/megy az Y.

Ez lesz ám
a Happy End⁸
Nekünk Happy
Nekik End.

(Népszabadság, 2002. 04. 11.)

X. Y./X. párt a javadat akarja. Ne add oda!

8 Fidesz-hez közeli Kft. neve

A műfaji skálán a jóslatparódiák („Az MSZP-sek le fogják dózerolni a Kékes-tetőt! Valamivel fel kell tölteni a Balatont!” (SMS-1089, 2002. 04. 16.), rémhírek („Friss hír. Az OTP leállította a lakáshiteleket, mert a szocik meg akarják szüntetni. A várható drasztikus gázáremelés miatt szárnyal a MOL. Add tovább öt embernek!” *Népszabadság*, uo.) és rémhírparódiák („Vasárnap ráforrasztjuk a vörös csillagot a koronára!” SMS-1153, 2002. 07. 17., „A földönkívüliek már itt vannak.” Ugyanakkor, e-mail 1020), jelszók, rigmusok és a legkülönbözőbb parafrázisok egyaránt szerepelnek. Az üzenetküldők néha utalnak arra, hogy tudatában vannak, hogy folklórt terjesztenek. E-mail címek: „Választási csasztuska (nem saját találmány!)” (04. 12. e-mail-287), „Népköltészet, Becsszó, nem én írtam!” 04. 17. SMS 1481). Hagyományos hagyományozódás: „Ezt az édesapám küldte.” 04. 12. e-mail-1391.

„A folklór kifejezője lehet a másoktól megkülönböztető és a másokkal megosztott identitásnak, a csoporton belüli konfliktusnak vagy egységnek, a társadalmon belüli sokféleségnek és egyöntetűségnek. A legfontosabb, úgy tűnik, hogy az élő folklór társadalmi bázisának empirikus kutatása előtérbe állítja azokat a módokat, ahogyan a folklorisztikus kifejezési formák társadalmi kapcsolatok létrehozóivá válnak, nem csupán visszatükrözik, kivetítik azokat és nem csupán kapcsolatban vannak azokkal.”⁹ A választási folklór személyes érintkezésekben, telefonon és írásos formában is leginkább csoportképző erőként működött: a csoporton belüli (in-group) szolidaritást és a más csoportoktól (out-groups) való elkülönülést szolgálta. Minél csiszoltabb, költőibb formában jelentkezett, annál kevésbé volt durva és szélsőséges, amint azt a különböző politikai pártok honlapjain megjelent szövegek esetében a sajtó szakemberei felpanaszolták.

Noha a választási folklór friss alkotásai közül számos régi és nemzetközi elterjedésű toposz aktualizálása, a korpusz teljességében mégis nemzetinek tekinthető. Ez a politikai viccekre ugyanígy jellemző: az aktualizálás a nemzeti jelleget erősíti. A rendszerváltás folklórja például más, volt szocialista országokban is hasonlóan képződött.¹⁰

Az internetes és mobilfolklór kutatását Magyarországon két fiatal folklórkutató kezdte meg: munkáikat csak kéziratból ismerem. Osztrogonác Edit pécsi egyetemi hallgató a választási folklórról tudományos diákköri dolgozatot készített, az ELTE doktorandusz hallgatója, Domokos Mariann pedig a fiatal néprajzkutatók konferenciáján *Mobilkommunikáció. Az sms szerepe a szövegfolklorisztikai kutatásokban* címmel tartott előadást.¹¹ Munkájuk folytatása azt ígéri, hogy a modern folklór tanulmányozásához a nyelvészeti munkák és kommunikációs szempontú elemzések mellé a folklorisztikai művek is felsorakoznak.

9 „Folklore may be an expression of differential as well as shared identity, relationships of conflict as well as group unity, social diversity as well as homogeneity. Most important, it appears, the empirical investigation of the social base of folklore in use highlights the ways in which folkloric expression may be constitutive of social relationships, not merely reflections, projections, or correlates of them.” Bauman, R. 1992. 36.

10 Vö. a Mečiar-folklór darabjaival: Krekovičová, E. 1999. 17.

11 Kutatásairól I. a *Mindenek Gyűjtemény* II. kötetében (AP 22.) közölt tanulmányát.

Irodalom

- Bauman, Richard (ed.)
1992 *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments: A Communication-Centered Handbook*. New York.
- Bausinger, Hermann
1981 Folklore, Folklorismus. In Kurt Ranke (Hrg.): *Enzyklopädie des Märchens*, Bd. 4, Lief. 4/5, Berlin – New York.
- Boros Géza
2002 Piros lap, piros lapát. *Élet és irodalom* XLVI. 26. sz. (június 28.) 25.
- Dégh, Linda
1994 *American Folklore and the Mass Media*, Bloomington.
- Doros Judit
2003 Tiszavirág-életű közéleti, politikai viccek. *Népszabadság*, szeptember 30. 8. (Interjú Osztrogonácz Edittel)
- György Péter
2002 Választás és kommunikáció. *Népszabadság*, május 4. 22, 24.
- Ivanova, Radost
1999 *Folklore of the Change: Folk Culture in Post-Socialist Bulgaria* (FF Communications no. 270), Helsinki.
- Hajba Ferenc
2002 Álláshirdetéstől a rémhírterjesztésig. Gúnyversek és toborzó SMS-üzenetek az első forduló után. *Népszabadság*, április 11. 9.
- Kjosev, H.
1996 Razgadana e vtorata lunna replika [The Second Moon Response Has Been Deciphered]. *24 časa*, March 19. 22.
- Krekovičová, Eva
1999 Politika folklóre – folklór v politike (Na príklade Slovenska) [Politics about Folklore – Folklore in Politics]. *Slovenský Národopis* 47/1, 5–18.
- Pünkösti Árpád
2002 A humor dönt a választáson? Internetszöveg: az MSZP ledózerolja a Kékest? *Népszabadság*, április 19. 9.
- Voigt Vilmos
1998 Kisepikai prózaműfajok. In *Magyar folklór*. Szerk. ~. Budapest, 303–355.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Egy kiskunsági turkológus: Thury József

Még kunszentmiklósi diákságom idején is élt mind az iskolában, mind az iskola falain kívül, a városkában a turkológiának egyfajta szép, bár eléggé halványuló hagyománya. Ennek, legalábbis egy részének – a *Gyöngyös Bokréta* által felfedezett „kunszentmiklósi törökös tánc”-nak és egyéb hagyományrészletek (például a *Kun Miatyánk*) ismeretének, fenntartásának, továbbadásának – kérdése erősen foglalkoztatta a közvéleményt.¹ Illyés Bálint, a Kiskunság, Kunszentmiklós és a városka híres-neves iskolájának történetírója pedig már a Kiskunságban különösen felvirágzott turkológiáról írta, hogy a *Kun Miatyánkkal* való foglalkozás, kutatás-elemzés közben „addig-addig járt csodájára a külföld, hogy észre se vettük, s megszületett a Kiskunságban a magyar turkológia tudománya: Jerney János, Szamota István, Szilády Áron, Thury József, Kuun Géza, Fehér Géza, Németh Gyula s többen mások bábáskodtak fölötte.”² Illyés Bálintnak abban igaza van, hogy a Kiskunságban valóban kialakult a magyar turkológiának egyfajta központja; a „bábáskodás” tekintetében azonban térben és időben egyformán messzebről kell indulnunk.

A magyar turkológiának kettős indulási helye volt. Az egyik irány a református kollégiumoké Nagyenyedtől (Körösi Csoma Sándor) Debrecenig (Lugossy József orientalista tanítványai közül a legjelesebbek turkológusokká váltak, mint például Szilády Áron). A másik központ a pesti egyetem turkológiai tanszéke volt, s különösen azzá vált Vámbéry Ármin (1778 – 1899) professzorsága idején (1877 – 1899). A turkológia 19. század végi példátlan felvirágzásáról Janó Ákos Thury Józseffel kapcsolatosan azt írta, hogy „az 1870-es években jellemző török – magyar barátság hatása alatt már VII. gimnazista korában törökül tanult”.³ Megjegyzéséhez hozzátehetjük, hogy Magyarországon a török rokonszenvtől vezérelt nyelvtanulás sokkal korábbi keletű, mint az 1870-es évek, s nagy lendületet kapott már a szabadságharc bukása utáni (1849. évi) törökországi emigráció idején. Ne feledjük, hogy Kossuth Lajos is elkezdett törökül tanulni.⁴

Az előbb idézett „bábáskodók” között Illyés Bálint Thury Józsefet is említette, megemlékezve róla egy másik, a kunszentmiklósi gimnázium történetéről szóló

1 Tálasi I. 1968. 5–7.

2 Illyés B. 1975. 22.

3 Janó Á. (szerk.) 1965. 365.

4 Kakuk Zs. 1967.

munkájában is: „Thury József kitűnő tanulója volt iskolánknak, majd halasi tanár lett. Legmaradandóbbak török nyelvészeti dolgozatai. Halála miatt nem foglalhatta el egyetemi katedráját.”⁵

Mielőtt még Thury József életrajzának és munkásságának részletesebb ismertetéséhez fognánk, szólnunk kell arról is, hogy ennek a 19. század végi és 20. század eleji török rokonszenvhullámnak nagyon komoly politikai háttere volt. A kiegyezést követően egyre többeknek jutott például eszébe, hogy Törökország nyújtott menedéket szabadságharcos vezéregyéniségeinknek, II. Rákóczi Ferencnek és Kossuth Lajosnak, hogy csak a magyar nép érzelmi kultúrájában a legelőkelőbb helyeket elfoglalókat említsük. Ezek az évek erőteljes szemléletváltást hoztak a török hódoltság megítélését illetően is. A korábbi, majdnem általános elítélő, minden bajunk forrásaként ismert török hódítást csak a pusztítás oldaláról nézők és láttatók egyáltalán nem törődtek két alapvetően fontos történelmi tényezővel. Nem vették figyelembe, hogy a török hódítók és segédnépeik egy, a keresztény – keresztényen magyar civilizációtól mindenben különböző, távol álló kultúrában éltek.⁶ Bár főleg a török államszervezettel foglalkozik, kellő betekintést nyújt a török mentalitáskultúrába is.⁷ Másrészt nem láttuk be, nem vettük tudomásul, hogy a török nagy- vagy világhatalom hódító hadjáratai nem közvetlenül a magyar nép és a magyar állam (amelyikből ráadásul még kettő is volt) ellen irányuló imperialista háborúk sorozata volt, hanem francia szövetségben Bécs meghódítása, a Habsburg birodalom felszámolása volt a cél. A keresztényiség, a nyugat, Európa védőbástyája szerep hangoztatása és vállalása pedig elég szűkmarkú vélekedés volt, amikor ebben a szerepben nem számolt a Balkán keresztény népeivel, a bolgárokkal, a szerbekkel, a románokkal és legfőbbképpen a horvátokkal. Kétségtelen (és ezzel senki se vitázik), hogy a török hódoltság sok bajjal, keserűséggel, pusztítással, veszteséggel járt, amiket a korabeli magyarság politikai és vallási megosztottsága csak növelt, illetve sajátos módon, hosszú időn át állandósított. A „hódoltsági élet” azonban kegyetlensége ellenére is kialakított egyfajta „békés együttélési formát”, amelyről Takáts Sándor mondott el sok, szinte rokonszenves, a kor életmódbeli sajátásaiba beilleszkedő részletet.⁸ Nagyon érdekesen nyilatkozott erről a kérdésről Káldy-Nagy Gyula, amikor is a 16. századi magyarországi „török világ”-ról írva kiemelte, hogy „a török hódoltság koráról már eddig is sok színes tanulmány látott napvilágot. Közülük legnépszerűbbek és legismertebbek Takáts Sándor elbeszélései. Ezekben azonban nem annyira a harács-szedőkről és az adófizetőkről, mint inkább a „barátságot kereső török és magyar végvári vitézeokről”, rajzolt romantikus képet. Szekfű Gyula pedig – a másik túlzásba esve – olvasóiban azt a hitet keltette, hogy ahová a török lovas lába lépett, ott nem nőtt többé fű.”⁹

5 Illyés B. 1978. 90.

6 Lewis, B. 1981.

7 Vö.: Lázár Gy. 1877; Rozmán E. 1940.

8 Takáts S. 1961. A hódoltság alatti magyarországi hétköznapiak leírásainak reális, tárgyilagos voltáról l. Benda Kálmán *Bevezetése*t (ugyanitt, V – XIV.)

9 Káldy-Nagy Gy. 1970. Füilirat.

A hódoltság másfél évszázada során a magyarságot (a szomszédos népekkel együtt) mindenféle elkülönülés ellenére sok török hatás érte. Közülük talán legjelentősebb volt az, hogy a magyarság (újból?) megismerkedett valamelyest a török nyelvvel, a nagyobbára magyar származású török írődeákok révén pedig a törökök a magyar nyelv egyes elemeivel. A 19–20. század fordulóján, a törökség felé rokonszenvvel való fordulás időszakában, virágzott leginkább a magyar turkológia, akkor, amikor mind jobban kezdett kiteljesedni a magyar nyelv ugor származtatását valló finnugrisztika. Az 1840-es években több történész, nyelvész és geográfus kezdte el a finnugor rokonságot hangoztatni, kutatni és népszerűsíteni (Fejér György, Ballagi Mór, Kállay Ferenc, Bugáth Pál, Reguly Antal, Toldy Ferenc). Munkájuk mindaddig megmaradt a maga szűk, egységet nemigen mutató mozgalmi keretei között, amíg Hunfalvy Pál, ez a nagyszerű szervezőképességgel és sokrétű, igen eredményes kutatói-tudósi felkészültséggel megáldott ember, nem állt a mozgalom élére.¹⁰

Hunfalvy Pál saját maga is végzett finnugrisztikai kutatásokat, de sokra becsülte és mindenben támogatta Reguly Antal, illetve a későbbiekben a finnugor kutatások vezető egyéniségévé nőtt Budenz József (1836–1892) munkásságát. A finnugor származtatás közel sem talált egyöntetűen kedvező, netán jó fogadtatásra. A „törökösök” szívósan ellenálltak, és tovább kutatták és hirdették a magyarság török eredetét. Természetesen nem az oszmán törökökre gondoltak, hanem arra a türk népcsoportra, amely a finnugor, ugor ősnép szomszédságában élt. A törökösök vezéregyénisége, a nagyszerű kutató, utazó és igen népszerű Vámbéry Ármin (1849–1912) volt, aki különösen, mint egyetemi tanár fejtett ki jelentős hatást. Már a 60-as években ugor–török háborúról beszéltek. Ennek a „háborúnak” mindössze egy érdekes párviadalát említjük. Vámbéry 1870-ben közreadta hatalmas, a török származás bizonyítékaként készült *Magyar és török–tatár szóegyeztések* című nagyszabású tanulmányát.¹¹ Hamarosan több kritikáját is olvashatták. Mi azonban csak egyre; Budenz József *Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szó-egyeztéseiről* című tanulmányára hivatkozunk, 1873-ból.¹² Ennek a vitának egyik leggyakrabban használt műfaja a szótörténeti elemzésekkel, egyeztetésekkel operáló tanulmány volt. Thury József is egy ilyen szóegyeztetési tanulmánnyal „szállt be” a finnugor–török vitába (1883). De erről majd a következőkben esik szó. Most inkább azt említsük meg, hogy Hunfalvy Pál 1876-ban *Magyarország ethnographiája* című összefoglaló munkájában teljes bizonyossággal írta – mintha a finnugor–török „háború” már végleg eldőlt volna –, hogy a magyarság úgy finnugor eredetű, hogy történetének egy bizonyos szakaszán erős és hosszantartó török (türk, kazár stb.) hatás érte.¹³ Hunfalvy véleménye, amelyet saját kutatásai eredményein kívül főleg Reguly Antallal való együttmű-

10 Zsirai M. 1937. 521–523.

11 *Nyelvtudományi Közlemények* VIII. 1870. 108–189.

12 *Nyelvtudományi Közlemények* X. 67–135.

13 Hunfalvy P. 1876. *A török hatás időszaka*. 39. §., 41. §. (221–224, 259–269.)

ködése révén alakított ki, hamarosan elterjedt, népszerűvé vált, ahogy azt Zsirai Miklós után Hajdú Péter is megállapította.¹⁴

A törökösök ugyan még sokáig hadakoztak, de érzékelhető módon egyre kisebb hatással. Sokan voltak a nemzeti nyelvet féltők között olyanok, akik azért inkább a törökösökkel rokonszenveztek, mint például Arany János is. Arany nagyszerű epigrammájában (*Az orthologusokra II. A magyar nyelv*) is erről volt szó:

Boncold csak nyelvész, hát baj, hogy áldozat elvész?
Tartozik ez tereád?... Egy bizonyos, nem anyád!

tudniillik nem anyanyelved; Budenzre kihegyezve.

Thury József „törökös” volt, s nagy figyelemmel kísérte az ugor – török háború fejleményeit, azon belül mestere, Vámbéry Ármin munkásságát. Vámbéry *A magyarok eredete. Etnológiai tanulmány* című, az Akadémia kiadásában, 1882-ben megjelent hatalmas munkája Thury szempontjából azért is fontos, mert a szóegyzetésről írt, már említett tanulmánya *Etnológiánk módszerei* címmel jelent meg (1883). Az etnológia fogalmának meghatározása és használata Vámbérynél és Thurynál is az őstörténettel való foglalkozást, az őstörténet minden lehetséges tudományággal való kutatását jelenti, az etnológia módszereiként pedig az őstörténetet kutató tudományágak, elsősorban a nyelvészet diszciplínáit használja. Vagyis csak kis részben van szó az etnografikus értelmezésű etnológiáról. Erre az apró mozzanatra azért gondoltunk kitérni, mert egyes források Thury Józsefet történésznek, irodalomtörténésznek, nyelvésznek és etnográfusnak állítják – mellesleg joggal.

Mindezek tisztázása végett szükséges Thury József életének és munkásságának „gazdagabban árnyalt” megismerése. Annál is inkább, mert dacára a viszonylagos közelmúltnak, mind személye, mind munkássága eléggé elfelejtődött. A következőkben tehát Thury József életrajzát úgy kívánjuk felvázolni, hogy magyarázzuk vele egyrészt kora, másrészt saját turkológiai nézeteit, ezek változását, finomodását. Már csak azért is, mert véleményünk szerint Thury József törte meg azt a hagyományt, ami orientalistáink-turkológusaink indulását a nagy református kollégiumokhoz, köztük a 19. században főleg Debrecenhez, illetve Lugossy Józsefhez kötötte. Ez az új indítás is azonban, ahogy látni fogjuk, sok-sok más debreceni kötődéssel lépett színre. Mint notórius partikula-kutatók, azt is mondhatnánk, hogy partikulista utakon-módokon, kapcsolatokon keresztül fejlődött ki.

Thury Józseffel elsőként a *Pallas Nagy Lexikona* foglalkozott, még életében, bár kevéssel halála előtt jelezve, hogy Thuryt az Akadémia 1903-ban levelező tagjává választotta.¹⁵ 1906-ban bekövetkezett haláláról több országos lap mellett a kora-

14 Zsirai M. 1937. 524.; Hajdú P. 1962. 389–404., illetőleg a vita végleges lezárásaként: *A finnugor őstörténet tárgya és módszere* (25–32.), *A finnugorság ősi lakhelyei* (32–44.), *Az alapnyelv kapcsolata más nyelvekkel* (45–52.), *A finnugor alapnyelvről* (98–123.) című fejezetekben.

15 *Pallas Nagy Lexikona*, XVIII. (II. pótkötet) Budapest, 1904. 727.

beli vidéki sajtó is megemlékezett (köztük terjedelemben kiténtek a kiskunhalasiak), több-kevesebb életrajzi adatot is felsorakoztatva. A legteljesebb nekrológot a kiskunhalasi református főgimnázium 1906/07. évi *Értesítőjében* olvashattunk. Ezek és sok más alapján írta aztán meg alapos, nagy bibliográfiai apparátussal felszerelt Thury József szócikkét Szinnyei József.¹⁶ A későbbiekre nézve azután ez a szócikk vált a legfontosabb forrássá.

Thury József 1861. december 25-én született a Csepel-szigeti *Makád* községben, módos földműves-gazdacsaládban. A makádi elemi iskola hat osztályát elvégezve, a ráckevei – makádi – szigetszentmiklósi hagyományoknak megfelelően, a körzet neves iskolájában, a kunszentmiklósi partikulában (akkor még négyosztályos algimnázium) folytatta tanulmányait. Ahogy már előzőleg említettük is, Thury kitűnő tanuló volt, érdeklődése már ekkor a nyelvek ismerete, a nyelvek élete, használatuk, az irodalom kérdései felé fordult. Tanulmányait – megszakítva a hagyományos partikuláris útvonalat – nem Debrecenben, hanem az akkorigiban alakult és rendkívül értékes tanári karral indult budapesti református főgimnáziumban folytatta.

A budapesti református főgimnázium történetéből és egyéb dokumentumokból tudjuk, hogy Thury József gyorsan és könnyen beilleszkedett egyrészt a nagyvárosi környezetbe, másrészt az induló iskola szellemiségébe. „Az iskola önképzőkörében nagyszerűen működött” – írta róla Barthos Kálmán, és megjegyezte, hogy „Thury József, ref. 20 éves, Makád, Pestvm.” 1881-ben tett érettségi vizsgát. Ehhez, az iskola érettségizetteinek jegyzékében tett feljegyzéshez később hozzáfűrték, hogy „halasi ref. főgimn. tanár, keleti nyelvész †1906. május 22. Kiskunhalas.”¹⁷ Abban se a régi partikulisták útját járta, hogy érettségi után nem a Debreceni Kollégium Bölcsészeti Akadémiáján folytatta tanulmányait – mint például ahogy jóval később még a kunszentmiklósi Fehér Géza (1890–1952) –, hanem a budapesti tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára ment továbbtanulni, ahogy Szinnyei megfogalmazta: „azzal az elhatározással, hogy a magyar történet és az összehasonlító nyelvészet művelője lesz s e célból különösen a török – tatár és finn-ugor nyelvek tanulására adta magát, hozzájuk vévén a mongol és perzsa nyelvet s irodalmat, tanulmányozván egyúttal a keleti történetírók és utazók munkáit.” A korábbiakból azt is tudjuk, hogy már VII.-es gimnazista korában nagy buzgalommal tanult törökül. Egyetemre menve már nagyszerűen beszélt, írt és olvasott törökül, sőt már dialektológiailag is tájékozott volt.

Mint egyetemi hallgató mindent elkövetett, hogy célkitűzésének a lehető legteljesebb mértékben eleget tegyen. Híressé vált sok és következetes tanulásáról, sok tudásáról. Egy, még hallgató korában írt tanulmányával (*Az ujjur, csagatáj és oszmán-török dialektusok egyezései és eltérései*) sikerült maga iránt a figyelmet annyira felkelteni, hogy az egyetem befejezése után azonnal, professzora, Vámbéry Ármin ajánlatára, Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter kinevezte a budapesti Keleti Kereskedelmi Akadémia kebelén belül szervezett *Keleti Tanfo-*

16 *Magyar írók élete és munkái*, XIV. Bp. 1914. 149–151. hasáb.

17 Barthos K. 1909. 208, 263.

lyam (közönségesen csak *Keleti Akadémiának* mondták) török nyelv- és irodalomtanárává. Nagy buzgalommal tanította a török nyelvet, miközben ő maga is továbbképezte magát, nemcsak a török nyelvben és irodalomban, hanem a különböző török nyelvekben, dialektusokban és a magyar őstörténeti-nyelvészeti kérdésekben.¹⁸

Kisebb-nagyobb cikkei, tanulmányai igen gyakran jelentek meg a *Vasárnapi Újságban*, a *Budapesti Hírlapban*, illetve a *Budapesti Szemlében*, a *Keleti Szemlében*, az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, az *Egyetemes Philologiai Közönyben*, a *Századokban*, a *Nyelvtudományi Közleményekben*. A tudományos kutatás, a közéletben való megismerés vágya arra vitte, hogy 1884-ben törökországi tanulmányútra menjen, állami ösztöndíjjal. Nyilvánvalóan felkereste az akkor már híres, a magyar turkológusokon kívül a német, a francia, az angol kollégákkal levelező, őket munkájukban oly sokat segítő Szilágyi Dánielt is, Konstantinápolyban. Szilágyi nemcsak sok tanáccsal és anyaggal látta el, hanem alaposan bevezette a konstantinápolyi kulturális intézmények világába is. Konstantinápolyban végigjárta a török levéltárakat, történeti gyűjteményeket, s végigkutatta a nyelvi sokszínűségről, kulturális összetettségéről híres kisázsiai partvidéket. Itteni kutatásai közben fordult figyelme a „hazai” török nyelvek felé. Hazajöve azonnal meglátogatta a Nógrád megyei palócokat, nyelvüket, kultúrájukat tanulmányozni. Ilyen irányú tájékozódása megvetette a jász és a kun nyelv kutatásának alapjait.

1887-ben az akkorára már nagy hírű tanárt a magyar közoktatásügy, művelődéstörténet területén méltán elhíresült nagykőrösi református főgimnázium meghívta tanárául. Jellemző a partikuláris hagyományok erejére, hogy Thury József örömmel elfogadta ezt a meghívást. De még inkább az, hogy nagykőrösi állását igen hamar feladta, mégpedig azért, hogy elfogadjon a (kiskun)halasi református főgimnázium meghívását (1888). Amellett, hogy kunszentmiklósi iskolázása révén élete végéig a Kiskunsághoz tartozónak érezte magát, az is nagy befolyással bírt rá, hogy a halasi tanári állásra az általa ismert, kiváló turkológus, Lugossy József „legjobb tanítványa”, Szilády Áron ajánlotta.¹⁹ Szilády Thury Józsefben mind turkológiai, mind történeti-irodalomtörténeti kutatásaihoz, munkáihoz nagy segítőtársat remélt. Nem is csalódott, mert Thury hihetetlen erőfeszítéssel Halason készítette elő történeti török dokumentumok, török történetírók a hódoltsággal, illetőleg a török-magyar kapcsolatokkal foglalkozó munkáinak kiadását. Tanulmányai, könyvei egyre növelték hírnevét, eredményei a magyar tudományos élet élvonalába emelték. 1903-ban a MTA levelező tagjává választották. Sajnos, a mindig munkálkodó Thuryt a szép eredményekkel kecsegtető „együttműködésben” egyre jobban elhatalmasodó betegsége erősen mérsékelte; fiatalon bekövetkezett tragikus halála (1906. május 22., Halas) pedig végleg megakadályozta. Szilády Áronnak jutott az a fájdalmas feladat, hogy szeretett, kiváló munkatársát eltemesse. Thury József halálában volt egy sokakból megdöb-

18 *Kaszttamuni török nyelvjárás. (Értekezések a Nyelvo- és a Széptudományok Köréből. XII. 7. sz.)* Budapest, 1885; *A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Klny. a Századokból, 1896; A székelyek eredete. Klny. az Erdélyi Múzeumból, Kolozsvár, 1898. stb.*

19 Dobos I. 1943. 9.

benést, mélyszégyenű együttérzést kiváltó mozzanat is: Thuryt 1906. január 1-jével kinevezték a budapesti egyetem tanárának. „Katedráját azonban nem tudta elfoglalni halála miatt” – írták róla több helyen is.

Thury József emlékét leginkább Halason őrizték meg. A Szilády Áronnal és körével való együttműködés, a lenyűgözően szép és nagyszerű török nyelvészeti, történeti, irodalomtörténeti, javarészt filológiai munkát kiválóan alapozhatta a különféle orientalista, turkológus, hagyatékokkal gazdag halasi gimnáziumi könyvtár anyagára. De sem ő, sem Szilády Áron nem vált elszigetelt, halasi, még csak azt se mondhatjuk, hogy vidéki tudóssá. Mindketten gyümölcsöző kapcsolatokat tartottak a magyar tudományos központokkal, tudósokkal; első renden a Magyar Tudományos Akadémiával, illetve az Akadémián keresztül az egyes tudósokkal, valamint a német nyelvészekkel, a francia, angol turkológusokkal.

Thury József híre-neve azonban idővel megkopott, megfogyott. A turkológia tudományát mások, sok tekintetben új szempontok alapján, dicséretes módon napjainkig „virágzásban tartották”. Természetes, hogy a közel egy évszázada halott Thury József tudományos, akárcsak turkológiai munkálkodása fölött is eljárt az idő. De közel sem teljes mértékben; kutatásai, eredményei közül sok ma is megállja a helyét, egyes részei pedig új értelmezést kaphatnak, hiszen munkásságának tudomány-kutatástörténeti értéke vitathatatlan. Mint forrást ma is idézik, dicsérve, elismerve benne a pontos filológust, a történészt, az irodalomtörténészt. Éppen ezért érdemes lenne jobban odafigyelni Thury József munkásságára – már csak történeti-filológiai szempontjai, metrikai fejtegetései; a prózájának műfajok meghatározásában a nyelvészet szempontjainak előtérbe helyezése miatt. Ezt a célt szolgálandó közöljük tizennégy (illetve egy posztumusz) tanulmányának, munkájának az adatait, amelyek az eddigiekben nem szerepeltek.

Az ugor-magyar theoria. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1884.

A török szókincs apológiája. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1885.

A régi magyar és török hadviselés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888.

Zrínyi Miklós hadtudományi elveinek forrása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1890.

Kis-Kun-Halas néprajza. *Ethnographia*, 1890.

Szigetvár elfoglalása 1566-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891.

Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. *Századok*, 1892.

A magyar vonatkozású török történetírók munkái. I–II. Bp. 1893–1895.

Szilágyi és Hajmási históriája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1893.

Krónikáink és a nemzeti hagyomány. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1897.

Török nyelv-emlékek a XIV. század végéig. 1903. – Székfoglaló. Értekezések a Nyelv-és Széptudományok Köréből, XVIII. 7.

Csagatáj szótár. A „Behdset-ul-Luget” című csagatáj szótár, 1903. – Értekezések a Nyelv-és Széptudományok Köréből, XVIII. 4.

A közép-ázsiai török irodalom. 1904.

A XIV. századbéli oszmán-török nyelv. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1904.

A török drámai irodalom. *Budapesti Szemle*, 1908. (Posztumusz)

Irodalom

Barthos Kálmán

1909 *A budapesti református főgimnázium első félévszázada*. Budapest.

Dobos István

1943 *Szilády Áron a tudós*. Mezőtúr.

Hajdú Péter

1962 *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest.

Hunfalvy Pál

1876 *Magyarország ethnographiája*. Budapest.

Illyés Bálint

1975 *Kiskunsági krónika. A Felső-Kiskunság vázlatos története 1745-ig*. Kunszentmiklós.

1978 *A kunszentmiklói gimnázium három évszázada. 1679–1979*. Kunszentmiklós.

Janó Ákos

1965 *Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I.* Szerk. ~. Kiskunhalas.

Kakuk Zsuzsa

1967 *Kossuth kéziratai a török nyelvről*. Budapest. (Körösi Csoma Kiskönyvtár 3.)

Káldy-Nagy Gyula

1970 *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest. (Körösi Csoma Kiskönyvtár 9.)

Lázár Gyula

1877 *Az oszmán uralom története Európában. I–II*. Budapest.

Lewis, Bernard

1981 *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Ford.: Dobrás Zsófia. Budapest.

Rozmán Erik

1940 *A török kérdés a magyar irodalomban*. Pécs – Pannonhalma. (Specimina 178. A Magyar Intézet Értekezései 25.)

Takáts Sándor

1961 *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Nemzeti Könyvtár. *Művelődéstörténet*. S. a. r. Benda Kálmán. Budapest.

Tálas István

1968 *Kiskunság*. Budapest.

Zsirai Miklós

1937 *Finnugor rokonságunk*. Budapest.

„A Magyar Népköltészet Forrásai” című kiadványsorozatról

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékén 1981-ben indult meg egy kutatási pályázat a fenti címen. Az egyes kötetek kiadását előkészítő munkálatok lezárását 1984-re terveztük. A következő három évben kellett volna évente 1–2, összesen 7 kötetnek megjelenni. Ehhez is – mint a korábbi kötetelőkészítő munkálatokhoz – a Kulturális és Történelmi Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Koordinálása Kutatási Főirány Koordináló Tanácsa biztosított bizonyos anyagi támogatást, amely azonban nem lett volna elegendő a kötet sorozat megjelentetésére. A kötet sorozatban legelsőként Molnár Ambrus és Szigeti Jenő: *Református népi látomások a XVIII. századból* című szövegei következtek volna. Ehhez elkészültek már a lektori jelentések is (nem teljes mértékben), sőt e könyv bevezetése, függeléként más látomásszövegek áttekintése – a kötet munkálatai mégis abbamaradtak. Elkészült viszont az egész sorozatról tájékoztató szerkesztői előszó. Minthogy ez pontos képet ad nemcsak az akkori sorozatról, hanem a magyar folklór történeti textológiája szempontjából is tanulságos, itt közöljük ezt a régi szöveget. Változatlan formában hozzuk, és a mostani alkalomhoz való személyes kapcsolódást az eredeti szövegben több bekezdésében olvashatjuk.

A tervezett kötet sorozatba elsősorban a következő kötetek készültek:

Küllös Imola: *Lírai dalszövegek* (ez volt az egyik előzménye, illetve alapja Küllös Imola lírai népköltészeti antológiájának, illetve a 18. századi verses szövegeket közlétevé mostani köteteinek).

Molnár Ambrus – Szigeti Jenő: *Református látomások* (lásd a fenti megjegyzést is). Sajnos, időközben Molnár Ambrus elhunyt.

Tari Lujza: *A 19. századi magyar kottás kéziratok népköltési anyaga* (ez volt az egyik előzménye, illetve alapja későbbi forrásközléseinek).

Bereznai Zsuzsanna – Verebélyi Kincső: *A Folklore Fellows magyarországi gyűjtőmozgalmának néphívtgyűjtései* (ennek szöveganyaga jelent meg Verebélyi Kincső szerkesztésében: *Néphit szövegek*. Budapest, 1998. – *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIX. kötet). Bereznai Zsuzsanna kis kötet terjedelmű mutatója akkor elkészült, ám terjedelmi okokból máig sem jelent meg, noha erről a lehetőségéről még most sem tettünk le.

Szemerényi Ágnes szólás-kötete nem készült el, csakúgy, mint Mándoki László találókérdés-kötete. Áttekintésének szempontjai az új akadémiai kézikönyv általa írott fejezetében olvashatók: *Szóbeli rejtvények in: Magyar népköltészet*, főszerkesztő: Vargyas Lajos. Budapest, 1988. 238–250. – *Magyar Néprajz nyolc kötetben*. V.) Sajnos, időközben Mándoki László elhunyt.

Pogány Péter népdalgyűjtés-rendszerezése nem készült el. Ez voltaképpen az Erdélyi János-féle népdalszövegek szövegtematikusan rendezése lett volna. Pogány Pétertől (aki, sajnos azóta elhunyt) Banó István vette át az anyag elrendezésének feladatát, azonban váratlanul ő is elhunyt, s az általa kialakított új, igen biztató rendezésben csak a legelső csoportokig jutott el. Ezt a munkát folytatni lehetne és folytatni is kellene.

Néhány további szövegcsoporthoz (Gergely-járás, balázsolás- és ráolvasás-szövegek stb.) esetében a szerkesztők nem jutottak el a pontos kötettervekig. Más témákat – főként a vallásos népköltészet tárgyköréből – csak előzetes megbeszéléseken tárgyaltunk meg. A kötetelőkészítések során a szerkesztők és munkatársaik anyagi támogatást kaptak, főként másolatok készítéséhez és adatfeltáró munkájukhoz. Honoráriumot viszont nem. Hasonló módon a kutatás szervezői és irányítói sem kaptak anyagi támogatást.

A Folklóre Tanszék mindegyik munkatársa több, mások által gondozott kötet terveinek finomításában, lektorálásában, kéziratok áttekintésében és lektorálásában tevékenyen részt vett – hasonlóképp bárminemű anyagi támogatás nélkül.

Nem kell itt most megemlíteni, milyen módon befolyásolta e több éven át tartó munka és az ehhez kapcsolódó megbeszélések sorozata a résztvevők felfogását a magyar folklór szövegeinek valódi történetiségét illetően. Minthogy az egyes témák irányítói nem álltak munkaviszonyban a kutatási programmal, és szövegtudományukat szabad idejükben végezték (kivéve Pogány Pétert, aki évekig rendszeres fizetést kapott az általa elvégzendő munkák reményében), munkájukat gyakorlatilag nem lehetett időről időre beosztani és ellenőrizni. Nyilván ezért sem készült el több kötet. Ha azonban utólag arra tekintünk vissza, mi minden is származott e kutatási pályázatból – mégsem nevezhetjük ezt eredménytelennek. Több, főleg koncentráltabb anyagi támogatással az eredmény is több és jobb lett volna. Egyébként azt a tapasztalatot lehet utólag is levonni a „főirány” akkori kutatási terveiből és gyakorlatából, hogy a sokszáz (!) témakör kutatási lehetősége felpezsdítette a legtöbb magyar társadalomtudományt. Az egyes témacsoportokra viszont mindig túl kevés pénz jutott, úgyhogy a nagyvonalú, sokkötetes kiadási tervek megvalósítása – általában itt is csak részben – csak ott történt meg (kutatóintézetekben, könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban stb.), ahol a kutatók munkahelyi vezetőjük által kijelölt hivatali munkaként végezték ezt el. Ebben az időben néhány modern technikai eszköz sem állt rendelkezésünkre hordozható számítógép, amellyel archívumokban szövegeket lehetett volna másolni, később pedig kiadásukat előkészíteni. A mai szövegkezelő és digitális adatrögzítő technikákról még sejtelmünk sem volt. Írógéppel, olykor kézírással folyt az anyag rendezése. Ez igazán lassúvá, fárasztóvá tette a munkát, a szövegek ellenőrzését pedig igen nehézkesé. Persze, utólag ezt jobban látni. (Sőt azt is, hogy ma, sokkal jobb technikai körülmények között – ám még sokkal rosszabb anyagi körülmények között – sem tudunk sokkal jobb és több régi folklór szövegeket közlétező filológiai gondos publikációról.)

Szerkesztői előszó „A Magyar Népköltészet Forrásai” első kötetéhez

Néprajzkutatók, irodalomtörténészek, művelődéstörténészek sokszor idézték, hogy a *Magyar Hírmondó* 1782. január 16.-i, 5. számában jelent meg Rát Mátyás közlésében az a felhívás, amely a „köz népek szájában forogni szokott régi versek, [...] melyeknek *Volkslieder* a nevezetek” összegyűjtését, majd kiadását magyar földön először sürgeti nyilvános fórumon. Azt is tudjuk, hogy a nemzetközi népköltési gyűjtés megélénkülését ismerő szerkesztő által név nélkül említett felhívás szerzője a nyelvtudós és költő Révai Miklós volt. Tulajdonképpen nem is maradt visszhang nélkül a felhívás. A következő igazán bő fél évszázad során régi magyar költői és népköltési emlékek gyűjtése, kiadásra előkészítése sok-sok társaság és még több egyén szívügye volt. Hogy csak a legnevezetesebbeket említsük, azok a törekvések, amelyek 1825-ben a Magyar Tudományos Akadémia, 1836-ban pedig a Kisfaludy Társaság megszervezéséhez vezettek, elválaszt-hatatlanok folklorisztikánk e korszakának kutatástörténetétől. Amikor 1846-ban Erdélyi János elkezdte közzétenni a *Magyar Népdalok és Mondák* három kötetét, már e folyamat betetőzését jelenti. Nem rajta, nem is az ő korán múlt, hogy mégsem jelent meg minden, a 19. század első felében összegyűjtött magyar folklór szöveg. Sok nehézség leküzdése után és csak később látott napvilágot Kriza Jánostól a *Vadrózsák*, még később és csak kivonatossan az Ipolyi Arnold mitológiájához alapul szolgáló szöveggyűjtemény. Amikor 1872-ben Gyulai Pál és Arany László a Kisfaludy Társaság égisze alatt megindítják a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kötet-sorozatát, ebben inkább az újonnan összegyűjtött adatokat tették közzé (noha felhasználták a régebbi gyűjteményeket is). Ez a sorozat 1924-ben maradt abba. 1940-ben *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* címmel új forráskiadvány indult, ennek célja az akkori közelmúltban, akkori korszerű módszerekkel gyűjtött népköltési szövegek közzététele lett. Sikerült ugyan több régebbi folklorisztikai forrásmunkát közzétenni, olykor változatlanul, máskor filológiai apparátussal (Istvánffy Gyula, Kálmány Lajos és mások népköltési gyűjteményeit), zenetudósaink jóvoltából *A Magyar Népzene Tára* köteteiben értékes régi kéziratok publikálására is sor került. Irodalomtörténészeink Pálóczi Horváth Ádám és mások dalgyűjteményeinek kritikai kiadásával tettek közzé fontos régi folklorisztikai forrásokat. A *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozata, a *Régi Magyar Drámai Emlékek* két kötete, a *Régi Magyar Prózai Emlékek* sorozatának több kötete is hoz néprajztörténeti és történeti folklorisztikai szempontból döntő fontosságú adatokat és szövegeket. Tudjuk, hogy most is készülnek hasonló kiadások. Különösen az iskoladramák forráskiadványától várunk e téren sokat. A második világháború óta jelentősen megnőtt a művelődéstörténeti történelmi, egyháztörténeti, gazdaságtörténeti, zenetörténeti, művészettörténeti és nem utolsósorban a történeti néprajzi források kiadványainak száma. Úgy látszik, e folyamat örvendetesen folyik, sőt ki is teljeseedik a jövőben. Mindamellett van létjogosultsága a magyar folklór forrásai külön kiadásának is. Egyrészt ez társul a rokon tudományok hasonló műveihez, másrészt maga is olyan sokrétű forrásanyagot kíván közzétenni, amely igen sok tudományterületen felhasználható.

Úgy gondoljuk, kiadványsorozatunk célját nem nagylélegzetű programban, hanem magukban a kötetekben kell deklarálni. Ezért csak igen röviden összegezzük mindazt, ami e sorozat és e kötet létrejöttéhez vezetett. 1981-ben indult meg a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékén *A magyar népköltészet forrásai* című kutatási pályázat, amelyet teljes egészében a „Kulturális és Történelmi Emlékeink feltárása, kutatása és kiadása” c. kutatási főirány Koordináló Tanácsa támogatott anyagilag. Minden eredményünk ennek köszönhető. Köszönjük továbbá az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara vezetőségének, hogy lehetővé tette e munkának egy más célokat szolgáló egyetemi tanszéken folytatását. A munka tudományos irányítását a Folklore Tanszék alulírott vezetője, illetve ennek megbízásából egy időben Katona Imre, majd Küllös Imola végezték. Ők szervezték a szükséges megbeszéléseket foglalkoztak mások kutatásaival és kézírataival – a maguk munkáit is háttérbe szorítva. E kötetek használóinak köszönetét hadd fejezzem ki e helyen.

Több kötet kézírata készült el, közülük egyesek mégsem kerülnek e sorozatban kiadásra. Olykor személyes okból alakult így, máskor úgy látszott, egyelőre nem megfelelő tudományos színvonalú az elvégzett munka. Több esetben is félkötetnyi munka készült el. Ilyen esetben arra várunk, hogy a még hiányzó részek (gyakran más munkatárs által ígért) sajtó alá rendezése után együtt közöljük majd a teljes együvé tartozó anyagot. Kiadványaink tematikusak, vagyis műfajokat, forráscsoportokat ölelnek fel. Ezen belül érvényesítettük az időrendiség szempontját. Általában úgy terveztük kötetünket, hogy az 1872 (a régi *Magyar Népköltési Gyűjtemény* megindulása) előtti bő évszázad forrásanyagára támaszkodjunk, annál inkább, mivel a 18. század utolsó harmadáig számos területen irodalomtörténeti vagy történeti forráskiadványaink távlati terveiben (azaz másutt is) szerepel fontos források feldolgozása. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* új folyamának minden bizonnyal ugyancsak most meginduló kiadása pedig lehetővé teszi, hogy a 19. század végétől származó anyagokat amott tegyük közzé. Természetesen kötetenként és témánként változhat e szempont, hiszen célunk a teljes forrásanyag figyelembevételével használható kiadványok elkészítése, és nem valamilyen nagyon merev szempont minden áron érvényesítése.

Tematikus kötetünk a magyar művelődéstörténet egy-egy alig ismert, vagy köztudott, ám mégsem publikált részét világítják meg. Már az előkészítés során is tudatosan arra törekedtünk, hogy munkatársaink ilyen szempontból válogassák anyagukat. Illusztrációink (képek, kották, stb.) is ezt a célt szolgálják. Ugyanakkor a jegyzetapparátusban csak a legszükségesebb esetben utaltunk ilyen összefüggésekre, annál inkább, minthogy tudjuk, éppen az általunk kiadott anyag művelődéstörténeti szempontból is sok meglepetést tartalmaz.

Kiadványainkat az 1974-ben megjelent *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata* alapján készítettük. Természetesen a magyar folklór társadalomtörténeti kereteit vettük alapul, és ez lehetővé tette, hogy a forrásszövegek korszakait tekintve az egész magyar művelődés területét, rétegeit figyelembe vegyük. Ezt a sorozat egészében így is kívánjuk folytatni.

Minden kötet tájékoztatást ad a maga kutatástörténeti előzményeiről, ám csak a szövegkiadást illetően. Arra kértük munkatársainkat, tudománytörténeti dol-

gozataikat, a jegyzetek helyett esetleg készülő áttekintéseket ne e forráskiadványban, hanem külön tanulmányokban tegyék közzé. Úgy gondoljuk, erre a további kötetek esetében is hasonló módon kell törekednünk.

A Folklóre Tanszéken megindult forráskiadvány-munkálatokról több ízben is adtunk beszámolót, illetve programot. Leghasznosabb ezek közül, noha korántsem teljes, tanszéki évkönyvünkben jelent meg (*Artes Populares* 8. [1982] 217–251.). Ehhez pótlásokat is adhattunk (*Artes Populares* 12. [1985] 207–221.), sőt továbbra is közzé teszünk majd hasonló dokumentumokat. Mindebből figyelemmel kísérheti az olvasó, terveinkből mit is sikerült megvalósítani. Kutatási pályázatunk csak a szövegek kiadásra előkészítését tervezte, és maga a megjelenetés kívül esett lehetőségeinken. Sok éven át e körülmény lassította a kötetek effektív elkészítésének munkáját. Amikor végre 1987 nyarán hirtelen erre is módunk nyílt, az elkészült kötetek készültségi sorrendjét vettük alapul. Reméljük, több majdnem kész kötetünk is gyorsan nyomdába kerül e kedvező fordulat eredményeként.

*

Ami a jelen első kötetet illeti, elkészítéséért a szerzőkön és munkatársaikon kívül külön köszönet illeti Katona Imrét és Küllös Imolát, akik a kézirattal sokszor foglalkoztak. Kérjük olvasóinkat, észrevételeiket a következő kötetek színvonala érdekében is közöljék velünk. Már most jelezzük, hogy a reformátusnak nevezhető látomásirodalom szövegeinek közlését folytatni kívánjuk. Most terjedelmi okokból nem adhattunk minden szöveget. Ezen kívül néhány fontos szöveghez, amelyeket nem Magyarországon őriznek, talán később jobban hozzájuthatunk.

A kötet anyaga, kommentárjai, beosztása magukért beszélnek. Általában kiadványsorozatunk egészében hasonló megoldást kívánunk alkalmazni, vagyis a kötet egészére vonatkozó *Előszó* után maguk a szövegek következnek, ezek egyes csoportjait esetleg külön *bevezető* mutatja be. A legfontosabb szövegkritikai javítások, magyarázatok lapalji közlésben vannak. Magyarázó és további *jegyzetek* viszont a szövegek után olvashatók. A *forrásjegyzékek* és *mutatók*, valamint egyéb tájékoztatást szolgáló részek a kötetek legvégén, összesítve találhatóak. Az *illusztrációk* a vonatkozó szöveghelyekhez a lehető legközelebb kerültek közlésre, amennyiben ez technikailag lehetséges volt. Ehhez csupán még azt kívánjuk megemlíteni, hogy az illusztrációk esetében közvetlen és közvetett illusztratív anyagot egyaránt hozunk, főként azért, mivel ezek másutt nem férhetők hozzá. Kutatási pályázatunk címében a „népköltészet”, e sorozat címében a „folklor” szó szerepel. Ezek nem egészen szinonimák. A folklor szélesebb fogalom, magába öleli a népművészet, néphit, népi vallásosság, népszokások, népzene, néptánc és még sok minden más színes világát. Már első kötetünk is jelzi, ilyen értelemben szélesebb körben vonjuk meg mind a források, mind e forráskiadvány határait. Tudjuk, ebben a magyar folklorisztika legjobb hagyományaihoz maradunk hívek.

Végül egy textológiai jókívánsággal üdvözljük az olvasót, egy immár több mint két évszázados kívánság, teljesülése idején, folklorisztikai forrásaink kiadá-

sának megindulásakor: „Kedves Olvasó, ha valami hibát találsz írásomban, ne tartsd azt idegen dolognak...”

1987. július 1.

Voigt Vilmos

Katona Imre: A magyar népköltészet kutatásának 30 éves távlati terve

A jelentős magyar folklórkutató, Katona Imre (1921–2001), többek között Küllös Imolának is tanára, éppen mindkettejük legsajátosabb kutatási területein (népdal, ballada, spontán elbeszélések stb.) az aláírás szerint 50 éves volt, amikor ezt a terv-csokrot összeállította. Különös módon ő maga éppen még harminc évet élt, úgyhogy még láthatta, mi minden valósult meg ötleteiből, mi maradt máig aktuális. Ezért közöljük a mindmáig gyakorlatilag kiadatlan áttekintést. Az is indokolja itt közlését, hogy Katona Imre (saját maga kezdeményezte és véleményem szerint indokolatlan) nyugalomba vonulásakor az ő utódja lett a Folklore Tanszéken Küllös Imola, aki éppen Katona Imre óráit vette át és tanítja mindmáig.

Katona Imre szövegét változtatás nélkül közöljük, még a rá jellemző sok kiemelést is hozzuk. A szükséges minimális gondozást Voigt Vilmos végezte.

Intézmények, gyűjtemények létesítése

1. Egy második folklór tanszék, esetleg folklorisztikai kutatóintézet, továbbá finnugrisztikai, kelet-európai kutatóintézet szervezése.
2. A magyar népköltészet *központi szövegtára* műfajok (mese, monda, adoma, ballada, dal, szólás stb.) szerint. A teljes (nyomtatott kéziratos, vidéki, határainkon túli stb.) anyag tipológiai rendben, különféle mutatók (hely, időpont, közlő, gyűjtő, szerkezet stb.) segítségével hozzáférhetővé téve. Intézményes keret: MTA Néprajzi Intézet.
3. A magyar népköltészet dallam nélküli műfajainak (l. fent) *hangarchívuma*, az előző gyűjtemény kiegészítő része.
4. Népköltészeti *képgyűjtemény*: közlők, gyűjtők, népművészeti ábrázolások, térképek, fakszimilék stb. rendezett adattára, az előző gyűjtemények kiegészítő része.
5. A magyar népköltészet kiadatlan kéziratainak, aprónyomtatványainak és hozzáférhetetlen ritkaságainak (mikro) *másolatgyűjteménye* (16–18. századi kéziratos énekeskönyvek, népi kéziratos dalos- és katonakönyvek, népi ponyvák, naptárak, ritka sajtótermékek stb. másolatai.). Az előző gyűjtemények kiegészítő rendszere.

Forráskiadványok, hagyatékok, bibliográfiák megjelenítése

1. *Magyar népballedák* (esetleg népmesék, népdalok stb.) *szövegtára* a Magyar Népzene Tára mintájára, mutatis mutandis (értelemszerű változtatásokkal).
2. *A hazai nemzetiségek* (kétnyelvű) népköltési gyűjteményei (részben megvalósult).
3. Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény *műfaji* körének kibővítése.
4. Jeles *hagyatékok* (Gaál, Erdélyi, Abafi, Kálmány, stb.), kiadatlan kéziratok (a régi Magyar Népköltési Gyűjtemény kötetei, új mese- és mondagyűjtemények stb.) megjelenítése, esetleg sokszorosítás útján is (pl. a Szendrey-féle Babonaszótár).
5. A magyar népköltészet (kutatás) összesített és műfajok szerinti *bibliográfiája*. (Idegen nyelven is.)
6. Műfajok szerinti, majd összesített *típuskatalógusok* és *motívumindexek*.
7. A Magyar Néprajzi Lexikon idegen nyelveken való megjelenítése.
8. A Néprajzi Atlasz címszavainak feldolgozása.
9. Önálló folklór *folyóirat* megindítása.

Történeti, tudománytörténeti és tudományelméleti kérdések kidolgozása

1. *A finnugor népek* folklórájának összehasonlító-történeti feldolgozása.
2. A magyar népköltészet *történeti forrásainak* (kódexek, oklevelek, kéziratok és egyéb források stb.) áttekinthető elemzése, válogatott szöveggyűjteménnyel.
3. A magyar *népköltészet* (műfajainak, majd egészének) *történeti korszakai*, stílusrétegei, egyrészt a Magyarság Néprajza, másrészt a Magyar Irodalom Története összefoglalások részeként.
4. A magyar *népköltészetkutatás története* (irányzatok, személyiségek stb. szerint).
5. A magyar népköltészet *jelesebb kutatóinak* (személyek szerinti) életrajzai, életművük.
6. A magyar népköltészet *intézményeinek* (múzeumi, intézeti adattárak, gyűjtemények, tanszékek, társadalmi szervezetek stb.) története.
7. Magyar népköltészeti (népi és tudományos) *terminológia*, betűrendes mutatóval.
8. Az említett intézmények gyűjteményeinek, a különféle sorozatoknak stb. *szakmutatói*. (A könyvtári, levéltári, múzeumi megfelelők alapján.)
9. A népköltészeti *szövegkiadások szabályzata* (időközben elkészült).

Interetnikus kapcsolatok, összehasonlító kutatások

1. *A hazai nemzetiségek* (beleértve a cigányokat is) népköltészetének módszeres feltárása. Az anyag tárolható a MTA Néprajzi Intézetében.
2. Népköltészeti *kölcsönhatások* a magyar és a szomszédnépek között.

3. *A magyar és a szomszédnépek* költészetének strukturális-tipológiai (rendszeres és módszeres) összevetése.
4. A szomszéd államokkal való együttműködés keretében a *határainkon kívüli magyarság* népköltészetének rendszeres feltárása. (Folyamatosan végezzük.)
5. Az európai és az Európán kívüli magyar *szórványok* (elsősorban az USA és Kanada telepesei) népköltészetének rendszeres és módszeres feltárása, szintén nemzetközi együttműködés keretében, esetleg a Magyarok Világszövetség segítségével. (Folyamatosan történik.)

Táji, társadalmi monográfiák, egyéniségkutatás

1. A magyar népköltészet területi, táji (dunántúli, alföldi, palóc, székely, moldvai stb.) tartományainak *monográfiája*, falumonográfiák (egy részük megvalósult).
2. Két eltérő típusú (pl. szigetközi és mezőségi) magyar népköltészeti terület összehasonlító monográfiája.
3. A magyar mezőgazdasági és ipari munkásság folklórja.
4. A magyar *diákköltészet* történeti monográfiája.
5. A magyar *kisiparosság* költészetének monográfiája.
6. Kiváló énekesek, mesemondók stb. *repertoárjának* feldolgozása.

A népköltészetkutatás úgynevezett fehér foltjainak felszámolása

1. Elhanyagolt *műfajok* (ráolvasás, imádság, áldás, átok, káromkodás, szólás, találós, alkalmi mondás, vers stb.) gyűjtése, archiválása, tipologizálása és feldolgozása. (Részben megtörtént.)
2. Az *adoma* és a *vicc* gyűjtése, tipologizálása, összehasonlító-történeti vizsgálata. (Részben megtörtént.)
3. *Hiedelemmondák, élményelbeszélések* és egyéb kötetlen epikumok gyűjtése, tipologizálása, feldolgozása. (Részben megtörtént.)
4. A népies *ponyva* történeti-műfaji monográfiája (Részben megjelent.)
5. A *betyárköltészet* és a betyárookra vonatkozó levéltári anyag teljes szélességű szembevetése, a *Ráday Gedeon*-gyűjtemény feldolgozása.
6. A magyar népköltészet *stilisztikája*, verstana, poetikája. (Rím-, ritmus-, sor-, szótagszám-, versszak-, prozódia-, szerkezet- stb. vizsgálatok.)
7. A magyar népköltészet *alkalmi műfajainak* (bölcsődal, aratódal stb.) monográfiája.
8. A *közösségi alkalmak* (gazdasági, családi, ünnepi szokások stb.) népköltészeti szempontú monográfiája.
9. A *városi folklór* történeti-összehasonlító és recens vizsgálata.
10. A közelmúlt és a jelen *félnépi* (átmeneti) műfajainak vizsgálata.
11. A folklór helye a *modern társadalomban*. (Neofolklorizmus címszó alatt folyamatosan történik.)

Kidolgozásra váró fontosabb témák, problémakörök

1. Folklór és irodalom: *kölcsönhatás* (folklorizmus, folklorizáció), műfaji párhumok, történeti stílusrétegek stb.
2. Folklór műfajhierarchia, műfajelmélet.
3. Folklór *esztétika*, ábrázolás és tipizálás a folklórban, a szóbeli és díszítőművészet ábrázolás stb.
4. *Tipológia és motivika* (műfajonként, általánosságban).
5. A magyar népköltészet *történeti stílusrétegei*.
6. A magyar népköltészet helye az *európai népek folklórájában*.
7. *Szóveg és dallam*.
8. Szóveg és játék, tánc, mimika.
9. *Szokások költészete*.
10. Folklorisztikai *strukturizmus*.
11. *Szemiotikai és szemantikai* vizsgálatok.
12. Mennyiségi (gyakorisági) vizsgálatok, népköltészeti szótárak, formulák.
13. *Természetszemlélet és hasonlat* a magyar népköltészetben.
14. Népköltészeti *stílus és nyelv*.
15. Népköltészeti *verstan*.
16. Folklór *szövegfilológia és textológia*.
17. A *kézírtos énekköltészet* folklór műfajai.
18. A történeti és újkori *félnépi* műfajok.
19. Az *új stílus* kialakulása (műfajonként, művészeti áganként).
20. *Egyházi népénekek, egyházi énekköltészet* (felekezetenként).

1971. február 22.

Katona Imre

Megjegyzés: A tervet hivatalos felkérésre készítettem. Azóta már jónéhány pontja megvalósult (ezeket részben jelzem is) még több viszont nem. Így érdekesnek látszik utólagos közlése.

Abstracts

Pál Ács

Miklós Tótfalusi Kis and Popular Literature

Miklós Tótfalusi Kis's printing house played a very important role in the spread of Hungarian literature in the late 17th century. During its existence, it published over 100 volumes primarily of a secular character. He was often accused of mainly publishing secular literature and neglecting pious works as well as of only giving importance to his purse. Others were of the opinion that he used the profit from popular literature for publishing theological works. This contradiction, however, is not completely true. On the one hand, even his secular publications had pious motifs, and on the other, the religious and theological works he printed had secular contents as well.

Balázs Sudár

Textological lessons of a Turkish Poem in Manuscript Format

There are several correspondences between the poetry of Turkish bards called *ashiqs* and Hungarian popular poetry. Even today, the former spreads orally, usually as songs accompanied by instruments. The poets are proud of their poems and the mention of their pen-name in the colophon is obligatory. This tradition of *ashiq* poetry is of particular interest for Hungarian scholarship, because on the one hand it flourished in Ottoman Hungary during the 16–17th centuries, while on the other, it has many parallel features that can be used in the study of Hungarian popular poetry. Comparing different textual variants of a little-known *ashiq* poem, the present paper addresses the problem of how the text of poems are subject to preservation and alteration.

Margit S. Sárdi

Hungarian Poems in 18th-century Herbals

Old manuscripts are nearly always of miscellaneous contents. This is especially true of small notebooks, in which their possessor would note almost everything he came across with. Ranging from elegant to vulgar style, from poetic imitation to ordinary poetastering, the poems published in the present paper appear in herbals and household books, and represent a whole spectrum of popular poetry. Editions contain these poems in a distributed form, i.e. they are removed from their originally adjacent position into diverse parts of the book, although this very heterogeneity was an essential feature of popular poetry in that the poems were expressions of different moods or situations.

Rumen István Csörsz

'Someone else takes my wife to wife'. The Husband's Jocular Complaint in Popular Hungarian Poetry

The husband's jocular complaint is an international genre that appeared in Hungarian popular poetry in the 17th and flourished in the second half of the 18th century. Besides textual varieties preserved in manuscripts, the texts published in pulps are equally important, the covert or overt purpose of which was to counsel men who were about to get married. The genre was influenced by wedding songs and other genres of a didactic or personal character. The paper connects the value system found in husbands' jocular complaints to the development of popular poetry and to the dramaturgic rules of the narrative framework and personal accounts. The history of the genre is traced down to the changes that took place at the beginning of the 19th century, when it was subject to monostrophic fragmentation.

István János

The Figure of Bacchus in School-plays from Hegyalja

It is primarily due to the erudition of students that the antique god of wine, Bacchus, was known in Hungary. At times based on serious theological or mythological arguments, the topic of moderate or immoderate wine drinking appeared in 17th-century school-plays and versified dialogues called *certamen*. They contain the debate between wine and water, which represents that between the spiritual and the material as well as that between the first principle and the symbol of Jesus Christ's blood. The cult of Bacchus was originally spread by college students of Sárospatak and Sátoraljaújhely in the region known as *Hegyalja*, and was taken up by market-town citizens and craftsmen, the figure 'fellow Bacchus' thus finding his way into vintage folklore. The paper is an attempt at highlighting the origins of the cult in Hungarian and Latin school-plays, the Latin poetry of the *Hegyalja* and especially that of Sámuel Timon.

Júlia Nagy

Changes of a Genre. Calvinist Examinations Literature in the 18 – 19th Century

From its birth in the 17th century, the role of Calvinist college literature underwent several changes. While in the beginning, these works, e.g. the *Schola Ludus* by Comenius, the Kolozsvár Unitarian poems or the so-called propositional poems, served primarily educational purposes, entertainment later became more important. From the 1770s, in school dramas education gradually gave way to entertainment, whereas in examination poems and songs serious contents started to substitute mere formalities, their authors, i.e. the students, formulating in them what they thought important.

Lujza Tari

The Manuscript of Gábor Derzsi's Collection of Melodies from the 19th Century

Gábor Derzsi's collection of melodies preserved in the Unitarian Parochial Library in Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) has not hitherto been subject to scholarly elaboration. Its possessor and probable composer, Gábor Derzsi, wrote his name at the end of several melodies, this being all what is known about him. A survey of the melodies and the character of the musical notes can, however, give us some hint as to his personality, or rather, the social group he was a member of. Illustrated with facsimiles, the paper is a detailed study of the musical and cultural background of this unknown source of Transylvanian musical history.

Ildikó Landgraf

Revengeful Kaiser – Deceived King. Franz Joseph's Figure in Hungarian Folklore

Due to the anti-Habsburg character of the 1848 – 1849 Hungarian Revolution and War of Independence, legends related to the figures of Kaiser Franz Joseph, Queen Elisabeth and crown prince Rudolph have hitherto been neglected. In these legends, the figure of the ruler who mercilessly suppressed the Hungarian insurrection is curiously mixed with that of the good-natured Kaiser working for the prosperity of his subjects. The paper is a selection of such narratives, which, however, are still in manuscript.

Zoltán Móser

Variants of Csokonai's Poems

In 1796 Mihály Csokonai, the most outstanding poet of the Hungarian Enlightenment, spent a lengthy sojourn in Bicske, then a village approximately 40 kms west of Buda. Some of his later notes suggest that apart from correcting his poems, he also collected folk songs, which are, however, not extant. Based on contemporaneous notes, manuscripts and correspondence, the present paper is an attempt at reconstructing the texts and melodies he might have known. This reconstruction is based on the 11 initial lines of folk songs the poet himself noted, folkloric texts that found their way into his poems and plays as well as those which can be connected to his works by way of association.

László Lukács

Vörösmarty Remnants

The paper investigates monuments and traditions in Fejér county that are connected to Mihály Vörösmarty, one of the most outstanding poets of Hungarian Romanticism. Analysed are buildings like a wine press-house, a bailiff's mansion

as well as the varieties of his ancestors' names and the researches of the preeminent 20th-century Hungarian writer, Zsigmond Móricz, who was very interested in the subject. A highly important novelty of the paper is the analysis of a piece from a window of Vörösmarty's house; this fragment, which is, however, preserved in an unknown location, is probably from a cottage and contains the poet's name that was scratched into it by himself with his ring.

Márton Szilágyi

János Arany and His Epitaphs

The paper discusses the epitaphs of János Arany (1817–1882), one of the most outstanding Hungarian poets of the 19th century. These poems have hitherto either been undervalued by scholarship, or, due to the doubts about their authorship, they have been assigned a peripheral status in his oeuvre. Their survival is very similar to that of folkloric texts: they had not been put down in writing and thus, together with the narratives about their creation, they were only preserved by the memory of the poet's acquaintances. On the basis of such narratives and other philological data, the paper is an attempt at reconstructing the provincial environment where Arany functioned as an occasional poet during the first part of his career.

István Almási

Non-folkloric Poetic Texts in the Folk Poetry of Szék

Students of Szék (Sic, Romania) folk music and dances have always been enchanted by the abundance and archaic nature of their traditions. Emphasizing primarily characteristics like separation and tendencies for autonomy, however, scholarship has always viewed the village as a kind of reservation despite that even at the early stages of collecting material in Szék, several poems of a non-folkloric origin appeared. These poems occur in diverse forms, either constituting the complete text of a song, or as insertions between individual stanzas, as parts of stanzas or as locutions. The songs collected from two locals of Szék, László Lajtha and János Jagamas, contain texts written by well-known poets like Gábor Bényei, Gergely Czuczor, Gusztáv Nyizsnyay, Sándor Petőfi, László Sebők, Lajos Szakál, Mihály Szentiváni, Mihály Tompa, Kálmán Tóth and other anonymous poets. The texts became a part of oral tradition in that they were attached to old-style melodies and were mainly used in dance-songs. The ones that underwent but minor changes in folklore probably had found their way there via the intelligentsia. There is, however, no knowing whether singers were conscious that they chanted poems by significant or insignificant non-folk poets.

Zoltán Ujváry

'The cobbler should stick to his last'

The paper investigates the career of an antique proverb, originally an anecdote, in 19–20th century Hungarian literature. The story was originally related to the Greek painter, Apelles, who, however, gradually disappeared from the literary adaptations of the anecdote. For example, in a late version, the scene is the court of Gábor Bethlen, prince of Transylvania in the 17th century.

Anna Gyivicsán

The Figure of Jánošík in Slovak Folklore and Literature

The paper investigates the Jánošík-motif as against the background of folkloric, popular and high literature between the 18th century and the first two decades of the 19th. Three early 18th-century poems about Jánošík and other outlaws considered to belong to his gang are contrasted with poems written at the age of 16 by Pavel Jozef Šafárik, the father of Slovakian comparative literary studies. These literary texts are compared to songs of the shepherd and outlaw type collected amongst Slovak ethnic minorities in Hungary and also to other folkloric texts about Jánošík's figure. This study on the interrelation of high literature and folk literature is aimed at establishing when the Jánošík motif came into being as well as the chronological order of the individual strata constituting it.

István Seres

The Outfit of Mongolian Dariganga Highwaymen

The culture of the shepherds living in the province *Dar'ganga nutag* in South-Eastern Mongolia is unique within Mongolian culture as a whole. This region was home to the highest number of highwaymen, who would go and pillage especially neighboring Inner-Mongolia. Many of them became a legend already in their lifetime and, like Toroi Bandi from *Dar'ganga*, were the subject of songs. The paper is based on the material collected during three field-trips in Süxbaatar county and amongst the Daringangas living in Ulan Bator. Describing their outfit, it is a part of the draft of a book in the making which will present the portrait of 50 Mongolian highwaymen.

Ágnes Dukkon

Notes on the Iconography of the Mermaid

Popular publications of the Renaissance and Baroque serve interesting examples regarding the relation of the word and the image, the sign and the symbol. The paper investigates the figure of the mermaid, the forms it took and the new mea-

nings that were assigned to it in different profane and sacral spheres. For example, the mermaid in the *Cisio* printed in 1592 at the Heltai Printing House represents two different Zodiac signs. As the material of calendars is a compilation itself, the xylographs used by publishers were freely moved from one printing house to the other. These transfers, however, led to interesting changes, misunderstandings, misdrawings. Due to the international nature of the genre of the calendar, representations of mermaids either contained many layers of meaning or were made up of several unrelated elements, in which latter case the symbol of the mermaid became a mere decoration.

Éva Petrőczy

Emblemes – a Representative Anthology of Texts and Images in 17th Century

The paper presents the most famous English emblem collection, Francis Quarles' *Emblemes Divine and Morall* (London, 1635) in a very personal tone. Apart from pointing out the possible models, Éva Petrőczy emphasizes the dramatic nature of the collection and draws attention to an accidental but explicable coincidence between a Quarles-emblem and a late 17th or early 18th century Jesuit stage design from the Sopron Collection.

Veronika Görög

Orphans in Role of Parents – in Context of Bambara Folk Tales

The paper is a contents analysis of two tales of the Bambara, a tribe in West-Africa. The conflict in both tales derives from a crisis in blood relations and a marriage intended to solve the crisis. There are two orphans, a girl with a strong personality and a younger brother who is handicapped in some tales. They are in a conflict with each other in which the boy is assisted by mythical creatures. Tribal logic and the logic of the tale are interconnected in a very fine way, which is unintelligible for European readers.

Éva Pócs

Were there Hungarian Fairy-sorcerers?

Fairy-sorcerers feature in Balkan and Sicilian folklore and are mediators between this world and that of the fairies. Their presence in Hungary has not thoroughly been confirmed; and the archival data presented in the paper also refer to the Balkans (primarily in 17–18th century documents of witchcrafts in Transdanubia).

Gábor Barna

A Late Licentiate: József Ökrös

The paper is intended to shed light on the life of József Ökrös, a tailor from Kun-szentmárton. He wrote the history of his family and his own biography in the 1850s. Having a central part in the construction of the local chapel, organizing pilgrimages, composing lay sermons and popular religious songs, he played a very important role in the life of the local congregation. The paper is supplemented by a selection of his writings.

Jenő Szigeti

Csokonai's Prophecies

The prophecies attributed to Mihály Csokonai, the most outstanding poet of the Hungarian Enlightenment, derive from a series of prophecies. The series probably originated outside Hungary and its first form spread in manuscript form in the 1820–1830s without mentioning Csokonai's name. The Enlightenment increased people's affinity for prophecies, but it was especially after the failure of the 1848–1849 Revolution and War of Independence that there was a general need for apocalyptic expectations. The prophecies started to be attributed to Csokonai from the 1850s, when the social role of poets changed and they assumed, as it were, 'shamanic' roles. The paper is a detailed analysis of the Csokonai prophecies, which were compiled from different prophecies of diverse quality and derive from different periods.

Réka Kiss

Spiritualistic Séances in the 1950s

Texts dictated by media in a trance at highly confidential court hearings in the 1950s contain some interesting prophecies of a folkloric relevance. They were spread illegally but were reported by an informant to the State Security Authorities. These scant data are especially important for our understanding of political-communal visions emerging in times of persecution, a common phenomenon amongst endangered communities.

István Kilián

Celebration of Saint Gregory's Day in Jesuit Schools in the 18th-century

The paper focuses on the 18th-century survival of plays performed on Saint Gregory's Day, a custom widespread in the first half of the 18th century. As a memory of Saint Gregory, the patron of young pupils, the children led by their teachers marched, sometimes on horseback, to the wood or meadow near the town, and

spent the day playing. The author studies the custom of Saint Gregory's Day's plays in three Jesuit schools, i.e. in Besztercebánya (Banská Bystrica, Slovakia), Marosvásárhely (Târgu Mureș, Romania) and Nagyvárad (Oradea, Romania). The data of *Historia Domus* show the martial characteristics of the custom in the first half of the 18th century, while later we can witness its slow disappearance.

Zoltán Vasvári

About the Versions of the Girl's Whitsuntide Procession

The girl's Whitsuntide procession, the typical habit of the spring-early summer holiday, is generally known in Hungary. The rite origins from many sources. On the one hand it cannot be separated from the general atmosphere of the spring holiday from the happiness above the rebirth of the nature while on the other hand, by the the integrating effect of Christian culture it became richer with many folk manifestations of the official religiousness. There are data about the habit of choosing a Whitsun Queen in Hungary from the end of the 18th century. Data from earlier times are talking about choosing only a Whitsun King. From the 19th century on recorded sources can be found about both of them. By the 20th century only the girls' habit of choosing a Queen remained.

Ildikó Sándor

The Role of Interjection in a Moldavian Wedding Rite

The paper focuses on over 50 interjections at weddings collected among ethnic Hungarians in Klézse and Somoska, Moldavia, Romania. The function of these interjections goes beyond expressing merriment or accompanying dance with recitation, some of them being uttered by specific participants at a specific point of the wedding. Apart from being sources of fun, these wedding intejections have a special dramaturgy: on the one hand, they follow the course of the rite, communicating it verbally, while on the other, they contain advice for the newly married couple.

Zsuzsanna Lanczendorferer

Aftermath of a Ballad. New Data in Ballad Studies

The essay contributes ballad varieties and data relevant for research history to the real story of Mári Déli and to the folkloric studies related to her. Several examples illustrate the influence that research or published research results exercise on other branches of arts like literature (monodrama, poetry), photography and folk-dance. The paper, a personal confession on the positive spiritual and psychological benefits of publishing, is at the same time a salutation for Imola Küllős, my professor and tutor, who has never ceased to support my efforts.

Károly Bari

A 20th-century Typewritten Bridesman-book

The poems recited by the bridesman have formed an obligatory part of traditional Hungarian weddings for centuries. The first manuscripts and lithographies of bridesman-books known to us date from the 18th century, and such collections still circulate in most Hungarian villages. Handwritten bridesman-books, however, have recently given way to typewritings and computer printouts, the latter of which, due to their modern technology, have scantily been published. The paper contains the complete text of a bridesman-book printout that was used until recently in the village Harsány in North-East Hungary.

Anna T. Litovkina

The Use of Proverbs in Hungarian Literature and Journals

In this study the use of Hungarian proverbs in science fiction and mass media is analyzed. Examples for the study have been chosen from more than 8000 data, the vast majority of which are to be published in T. Litovkina's *A Dictionary of Hungarian Proverbs* (2005). The first and second chapters of the study explore contextual use of proverbs, discussing specific formulas of introducing proverbs into context. The focus of the third chapter is on the texts in which the multitude of proverbs occur. Finally, the fourth chapter discusses cases in which proverbs are used in the titles of books and articles, as well as in magazine and newspaper headlines, paying particular attention to proverb transformations.

Juhász Katalin

'Ájtláv bébi' - Contemporary Children's Songs in Budapest

Folk expression evolves with and adapts to changing times and circumstances. Its form, structure and performance evolve according to its function and the specific needs it serves in its living context. This paper draws on personal fieldwork (supported by audio and video recordings) carried out in Budapest (district 13) over the past four years. It presents salient examples of children's verbal play in a modern urban context, and considers them in terms of genre (rhymes, songs, play), form (parody), content (topical social concerns, taboo, nonsense) performance (reciting, singing, clapping), etc. The comparison of the current repertoire with that recorded over the last decades reveals the 'traditional process' at work – through conservation, innovation and transformation. The analysis suggests how creativity at all levels – text, rhythm and motion - produces variation while ensuring ongoing relevance, social identity and pleasure.

Ilona Nagy

Folklore in Statu Nascendi – Hungarian Elections 2002

This study demonstrates a large variety of folklore items that are all connected to one and the same event. Examined in it is a corpus that is being born right in front of our eyes only to transform, change, and become widely known to certain groups on Election Day, and to lose meaning by the second turn of the elections barely two weeks later. The material investigated consists of a 800-900 e-mails, 185 SMS's, jokes stored under www.korridor.hu with thematic arrangements where even the frequency of messages can be seen. Election folklore acted as a group-making force in all forms. It served group solidarity and separation from the other groups. The most stylish, flawless and poetic messages were the least hostile and radical.

Imre Dankó

József Thury, a Turkologist from the Kiskunság

József Thury, born in 1861, Makád in central Hungary, is an important though regrettably little known figure in Hungarian Turcology. Having completed his university studies in Hungarian History, Comparative Linguistics, Turkic and Finno-Ugric languages, he was appointed teacher of Turkish language and literature at the Eastern Trade Company in Budapest. In 1887 he became a teacher at the grammar school of Nagykőrös, and in 1888, that of Kiskunhalas. He was elected a correspondent member of the Hungarian Academy of Sciences in 1903. The consummation of his scholarly career was prevented by his tragically untimely death in 1906.

Imre Katona

The Introductions of the Series Entitled Sources of Hungarian Folk Poetry

The series *Sources of Hungarian Folk Poetry* was launched in 1981 at the Department of Folklore, Eötvös Loránd University of Sciences, within the framework of a research project. The preliminary works of the individual volumes should have been completed by 1984, seven being planned. The project was financed by the Committee of Research of Cultural and Historical Monuments, which, would have been insufficient to publish the series. The editor's introduction has, however, been written by the late Imre Katona. Preceded by Professor Vilmos Voigt's notes, the paper is comprised of the unmodified text of this introduction, which is very illuminating for the historical textology of Hungarian Folklore.

English lector:
Ferenc Péter Csirkés

Tartalom

Küllös Imola	5
Biography	8
Küllös Imola életrajza	9
Küllös Imola bibliográfiája	11
Közköltészet, közkultúra, közvélemény	27
ÁCS Pál: <i>Tótfalusi Kis Miklós és a szórakoztató irodalom</i>	29
SUDÁR Balázs: <i>Szövegvariációk a török ásik-költészetben (Esettanulmány)</i>	39
S. SÁRDI Margit: <i>Még néhány mulató- és egyéb nóta</i>	57
CSÖRSZ Rumen István: <i>„Másnak vettem feleséget”. Férjpanaszok a 18 – 19. századi magyar közköltészetben</i>	63
JÁNOS István: <i>Bacchus Hegyalja színpadán</i>	75
NAGY Júlia: <i>Egy műfaj szerepváltozása. A református exameni irodalom a 18 – 19. században</i>	93
TARI Lujza: <i>Derzsi Gábor kottás gyűjteménye 1876-ból</i>	107
LANDGRAF Ildikó: <i>Megtörölő császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar folklórban</i>	127
Az irodalom és a folklór határterületei	141
MÓSER Zoltán: <i>Csokonai-variánsok</i>	143
LUKÁCS László: <i>Emléktöredékek Vörösmarty Mihályról</i>	155
SZILÁGYI Márton: <i>Arany János és a sírversek</i>	167
ALMÁSI István: <i>Műköltői szövegek széki népdalokban</i>	181
UJVÁRY Zoltán: <i>„Varga, ne tovább a kaptafánál!”</i>	197
Betyárok tüköre	201
GYIVICSÁN Anna: <i>Jánošík alakja a szlovák folklórban és irodalomban (1740 – 1820)</i>	203
SERES István: <i>A zsákmányszerző útra induló mongol (dariganga) betyárok felszerelése</i>	213
Kép és szöveg	243
DUKKON Ágnes: <i>Néhány mozaikkocka a sellő/szírén képi és irodalmi ábrázolásához</i>	245
PETRÓCZI Éva: <i>Emblemes – egy világhírű kép-szöveg gyűjtemény a 17. századból</i>	261

Női szerepek a hagyományos kultúrákban	271
GÖRÖG Veronika: „Ha szüleitek meghaltak, nénétek lesz apátok, anyátok”. Vérségi kötelékek, házassági kötelékek és a fivér – nővér viszony a bambara mesékben	273
PÓCS Éva: „Tündéres” és „Szent Ilona szerzete”, avagy voltak-e magyar tündérvárászlók?	289
Vallási néprajz	309
BARNÁ GÁBOR: Kései licenciátusok	311
Jövendölések	341
SZIGETI Jenő: Csokonai jövendölései	343
KISS Réka: Spiritizta szeánszok és próféciák az ötvenes évekből	355
Népszokások a változó időben	373
KILIÁN István: A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában	375
VASVÁRI Zoltán: „Elhozta az Isten piros Pünkösöd napját”. A pünkösdi királyné-járás változatairól	387
SÁNDOR Ildikó: A táncszók helye és szerepe a moldvai csángó lakodalmi rítus folyamatában	397
A jelenkor folklórjából	405
LANCZENDORFER Zsuzsanna: Újabb adalékok egy balladakutatáshoz, avagy egy ballada utóélete	407
BARI Károly: Egy gépírási ötfélfkönyv a Borsod megyei Harsányból	419
T. LITOVKINA Anna: A proverbiumok használata a magyar szépirodalomban és publicisztikában	431
JUHÁSZ Katalin: „Ájlv bébi”. Mai gyerekfolklór-gyűjtés Budapesten	449
NAGY Iona: Folklór „in statu nascendi”. Magyar választások 2002-ben	465
Tudománytörténet	473
DANKÓ Imre: Egy kiskunsági turkológus: Thury József	475
KATONA Imre – VOIGT Vilmos: „A Magyar Népköltészet Forrásai” című kiadványsorozatról	483
Abstracts	493

Contents

Imola Küllős	5
English Biography	8
Hungarian biography	9
Bibliography of the works of Imola Küllős	11
Popular Poetry, Popular Culture, Common Opinion	27
Pál ÁCS: <i>Miklós Tótfalusi Kis and the Popular Literature</i>	29
Balázs SUDÁR: <i>Textological lessons of a Turkish Poem in Manuscript Format</i>	39
Margit S. SÁRDI: <i>Hungarian Poems in 18th-century Herbals</i>	57
Rumen István CSÖRSZ: <i>'Someone else takes my wife to wife'. The Husband's Jocular Complaint in Popular Hungarian Poetry</i>	63
István JÁNOS: <i>The Figure of Bacchus in School-plays from Hegyalja</i>	75
Júlia NAGY: <i>Changes of a Genre. Calvinist Examination Literature in the 18 – 19th Century</i>	93
Lujza TARI: <i>The Manuscript of Gábor Derzsi's Collection of Melodies from the 19th Century</i>	107
Ildikó LANDGRAF: <i>Revengful Kaiser – Deceived King. Franz Joseph's Figure in Hungarian Folklore</i>	127
Frontier of Folklore and Literature	141
Zoltán MÖSER: <i>Variants of Csokonai's Poems</i>	143
László LUKÁCS: <i>Vörösmarty Remnants</i>	155
Márton SZILÁGYI: <i>János Arany and His Epitaphs</i>	167
István ALMÁSI: <i>Non-folkloric Poetic Texts in the Folk Poetry of Szék</i>	181
Zoltán UJVÁRY: <i>'The cobbler should stick to his last'</i>	197
Image of Outlaws	201
Anna GYIVICSÁN: <i>The Figure of Jánošík in Slovak Folklore and Literature (1740 – 1820)</i>	203
István SERES: <i>The Outfit of Mongolian Dariganga Highwaymen</i>	213
Image and Text	243
Ágnes DUKKON: <i>Notes on the Iconography of the Mermaid</i>	245
Éva PETRŐCZI: <i>Emblemes – a Representative Anthology of Texts and Images in 17th century</i>	261

The Role of Women in Traditional Cultures	271
GÖRÖG Veronika: “ <i>Vérségi kötelékek, házassági kötelékek és a fivér – nővér viszony a bambara mesékben</i>	273
Éva PÓCS: <i>Were there Hungarian Fairy-sorcerers?</i>	289
The Folklore of Religiosity	309
Gábor BARNÁ: <i>A Late Licentiate: József Ökrös</i>	311
Prophecies	341
Jenő SZIGETI: <i>Csokonai’s Prophecies</i>	343
Réka KISS: <i>Spiritualistic Scéances in the 1950s</i>	355
Folk Customs in the Changing Times	373
István KILIÁN: <i>Celebration of Saint Gregory’s Day in Jesuit Schools in the 18th-century</i>	375
Zoltán VASVÁRI: <i>About the Versions of the Girl’s Whitsuntide Procession</i>	387
Ildikó SÁNDOR: <i>The Role of Interjection in a Moldavian Wedding Rite</i>	397
Our Days’s Folklore	405
Zsuzsanna LANZENDORFER: <i>Aftermath of a Ballad. New Data in Ballad Studies</i>	407
Károly BARI: <i>A 20th-century Typewritten Bridesman-book</i>	419
Anna T. LITOVKINA: <i>The Use of Proverbs in Hungarian Literature and Journals</i>	431
Katalin JUHÁSZ: <i>„Ájláv bébi”. Contemporary Children’s Songs in Budapest</i>	449
Ilona NAGY: <i>Folklore „in statu nascendi”. Hungarian Elections 2002</i>	465
History of Hungarian Ethnological Researches	473
Imre DANKÓ: <i>József Thury, a Turkologist from the Kiskunság</i>	475
Imre KATONA – Vilmos VOIGT: <i>The Introductions of the Series Entitled Sources of Hungarian Folk Poetry</i>	483
Abstracts	493